ئەمن مائالوف (فرانسیە)

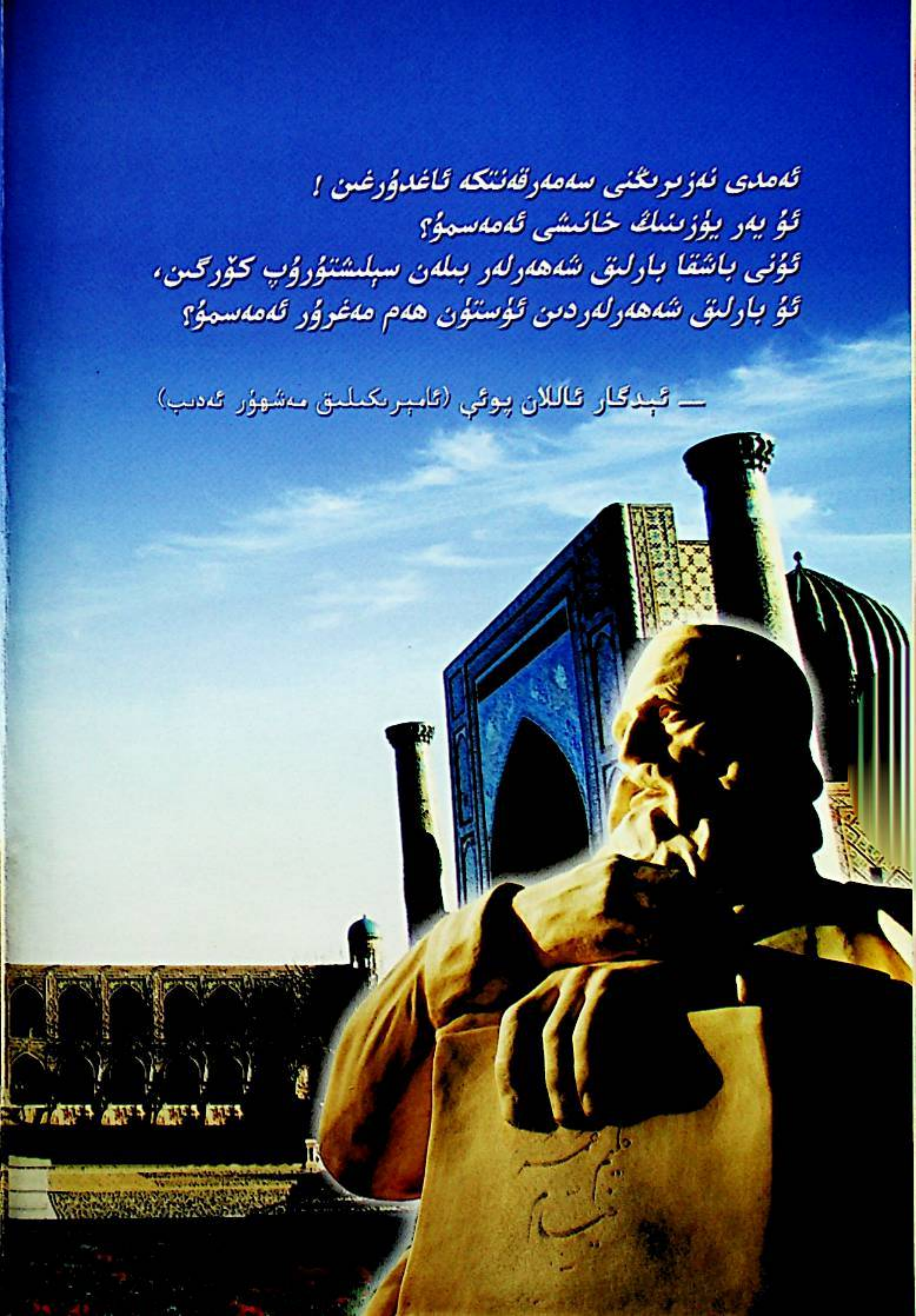
سەرحەد

مسلسلة تاريخية
بيجمات

ئەمدى نەزىرىڭنى سەمەرقەنتكە ئاغدۇرغىن !
ئۇ يەر يۇزىنىڭ خانىشى ئەمەسمۇ؟
ئۇنى باشقا بارلىق شەھەرلەر بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگىن،
ئۇ بارلىق شەھەرلەردىن ئۈستۈن ھەم مەغرۇر ئەمەسمۇ؟

— ئېدگار ئاللان پوئې (ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئەدىب)

ئەمن مائالوف (فرانسىيە)

سەمەرقەنت

(تارىخىي رومان)

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەزىزى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

مۇئەللىپ ھەققىدە

ئەمىن مائالوف 1949 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى لىۋاندا تۇغۇلغان، فرانسۇز تىلى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جەمئىيەت-شۇناسلىق كەسپىدە ئوقۇغان، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، مۇخبىر، مۇھەررىر، مەخسۇس ستون يازغۇچىسى بولغان، لىۋاندىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى سەۋەبىدىن 1976 ـ يىلى ئايالى ۋە بالىلىرىنى ئېلىپ فرانسىيەگە كۆچمەن بولۇپ بارغان، شۇندىن بېرى پارىژدا ياشاپ كەلمەكتە. يازغۇچى «ئەرەبلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئەھلىسەلىپ يۇرۇشى» ناملىق تۇنجى ئەسىرى بىلەن تونۇلغان. 1986 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «ئافرىقىلىق لېئو» دېگەن تۇنجى رومانى دۇنيادىكى نادىر ئەسەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

ئەمىن مائالوف ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شەرق تېمىسىدۇر. ئۇنىڭ 1988 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «سەمەر-قەنت» ناملىق ئىككىنچى رومانى زور ئالقىشقا ئېرىشكەن ۋە كۆپ-لىگەن تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان. «يوروق باغلار» (1991 ـ يىل)، «بىئاتېرىچادىن كېيىنكى تۇنجى ئەسىر» (1992 ـ يىل) ناملىق رومانلىرىدىن كېيىن، 1993 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «تا-نىئوس قىياسى» ناملىق رومانى بىلەن فرانسىيەدىكى ئەڭ زور مۇكاپات ھېسابلانغان گونكۇر مۇكاپاتىغا سازاۋەر بولغان. ئۇندىن باشقا يازغۇچىنىڭ «شەرق پورتلىرى»، «ئاخىرەتلىك كىيىملىك-لەر»، «يوللارنىڭ باشلىنىشى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

فرانسۇز يازغۇچىسى جىل دېمېرنىڭ پىكرىچە، «ئەمىن مائا-لوف ئۆزىنىڭ «سەمەرقەنت» ئەسىرى بىلەن شەرققە خاس روماز-چىلىق ئىستېداتىنى نامايان قىلىپ، فرانسۇز ئەدەبىياتىدا يېڭىچە

بىر يۆنىلىش ياراتقان». ئۇنىڭ ئۇشبۇ رومانىدا مەشھۇر ئالىم، شائىر ۋە پەيلاسوپ ئۆمەر ھەييامنىڭ سەمەرقەنتتىكى ھاياتى، ئۇ-نىڭ مەشھۇر رۇبائىيلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش تارىخى، 11 ـ ئە-سىردىكى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ھايات تەلقىنى، يېڭى پەيدا بو-لۇۋاتقان تۈرلۈك دىنىي مەزھەپلەرنىڭ كۈرىشى ۋە 19 ـ ئەسىر-گىچە مۇسۇلمان دۇنياسىدا نامەلۇم بولغان رۇبائىيلار قول يازما-سىنىڭ ياۋروپادىكى شان ـ شۆھرىتى، ھەمدە بۇ قول يازمىنىڭ 1912 ـ يىلى «تىتانىك» ناملىق پاراخوتنىڭ ھالاكىتى نەتىجىسە-دە ئوكيان تېگىگە چۆكۈپ كەتكەنلىكىگە ئائىت قىزىقارلىق سەرگۈزەشتىلەر بايان قىلىنغان. بۇ ئەسەر ئابدۇمۇراد كۆچىبايېۋ تەرىپىدىن فرانسۇز تىلىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ئۆزبېكستاندا نەشر قىلىنىدىغان «جاھان ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان بولۇپ، ئەنە شۇ ئۆزبېكچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇلدى، ھەمدە ئەلى بېركتاي تەرىپىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىلىنىپ، YKY نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 45 ـ باسمىسىدىن پايدىلىنىلدى.

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1

ئۆمەر ھەييامنىڭ سەمەرقەنتتىكى سەرگۈزەشتلىرى

بىرىنچى باب 3
ئىككىنچى باب 13
ئۈچىنچى باب 21
تۆتىنچى باب 29
بەشىنچى باب 41
ئالتىنچى باب 48
يەتتىنچى باب 64
سەككىزىنچى باب 67
توققۇزىنچى باب 71
ئونىنچى باب 79
ئون بىرىنچى باب 85
ئون ئىككىنچى باب 92
ئون ئۈچىنچى باب 102
ئون تۆتىنچى باب 113

قاتىللار جەننىتى

ئون بەشىنچى باب 125
ئون ئالتىنچى باب 139
ئون يەتتىنچى باب 150
ئون سەككىزىنچى باب 154
ئون توققۇزىنچى باب 164
يىگىرمىنچى باب 176

يىگىرمە بىرىنچى باب 185
يىگىرمە ئىككىنچى باب 190
يىگىرمە ئۈچىنچى باب 201
يىگىرمە تۆتىنچى باب 214

مىڭ يىللىقنىڭ ئاخىرى

229 ..... يىگىرمە بەشىنچى باب
239 ..... يىگىرمە ئالتىنچى باب
245 ..... يىگىرمە يەتتىنچى باب
254 ..... يىگىرمە سەككىزىنچى باب
269 ..... يىگىرمە توققۇزىنچى باب
280 ..... ئوتتۇزىنچى باب
290 ..... ئوتتۇز بىرىنچى باب
299 ..... ئوتتۇز ئىككىنچى باب
306 ..... ئوتتۇز ئۈچىنچى باب
315 ..... ئوتتۇز تۆتىنچى باب
321 ..... ئوتتۇز بەشىنچى باب

دېڭىزدىكى گۆھەر

331 ..... ئوتتۇز ئالتىنچى باب
339 ..... ئوتتۇز يەتتىنچى باب
348 ..... ئوتتۇز سەككىزىنچى باب
354 ..... ئوتتۇز توققۇزىنچى باب
364 ..... قىرىقىنچى باب
378 ..... قىرىق بىرىنچى باب
384 ..... قىرىق ئىككىنچى باب
392 ..... قىرىق ئۈچىنچى باب
398 ..... قىرىق تۆتىنچى باب
406 ..... قىرىق بەشىنچى باب
415 ..... قىرىق ئالتىنچى باب
423 ..... قىرىق يەتتىنچى باب
432 ..... قىرىق سەككىزىنچى باب

مۇقەددىمە

مەن سىزگە ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ تېگىگە مەڭگۈلۈككە چۆ-
كۈپ كەتكەن بىر كىتاب ھەققىدە سۆزلەپ بەرمەكچىمەن. ئەينى
دەۋردىكى گېزىتلاردا بۇ توغرۇلۇق ناھايىتى كۆپ نەرسىلەر يې-
زىلغان ۋە بۇ ھەقتە بىر نەچچە بەدئىي ئەسەرلەرمۇ يارىتىلغان.
«تىتانىك» ناملىق غايەت زور پاراخوتنىڭ 1912 ـ يىلى 14
ـ ئاپرېلدىن 15 ـ ئاپرېلغا ئۆتەر كېچىسىدىكى ھالاكىتى، دۇنيا-
دىكى ئەڭ قىممەتلىك قول يازمىلارنىڭ بىرى بولغان، بۇيۇك پارس
ئالىمى ۋە شائىرى ئۆمەر ھەييامنىڭ رۇبائىيلىرىنىڭ ئەسلى
نۇسخىسىنىمۇ دېگىز تەكتىگە ئېلىپ كەتتى.
مەن بۇ ھالاكەت ھەققىدە تەپسىلىي توختالماقچى ئەمەسمەن.
كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار ئاللىقاچان بۇ ھالاكەتنىڭ دەھشەتلىك ئا-
قىۋەتلىرىنى پۈتۈلگە سۇندۇرۇپ، ھېسابلاپ كۆرۈشكەن، شۇ قېتىم-
قى ھالاكەتتە ھاياتىدىن ئايرىلغان ھەر بىر ئادەم ھەققىدە ئەتراپ-
لىق، تەپسىلىي مەلۇماتلارنى توپلاشقان. مېنىڭ نەزىرىمدە، بۇ قې-
تىملىق ھالاكەتتىكى ئەڭ مۇھىم يوقىتىش، ئادەملەرنىڭ ھېسا-
ـ كىتابلىرىدا ئېتىبارغا ئېلىنمىغان ئاشۇ قول يازما ئىدى. مانا
بۇ ۋەقەلەرنىڭ سادىر بولغىنىغا ئالتە يىل بولغان بولسىمۇ، شا-
ئىرنىڭ ئۆزى يازغان بۇ قول يازمىنى ـــ بىر چاغلاردا ئۆز قول-
لىرىم بىلەن تۈتقان بىباھا قول يازمىنى ـــ مەڭگۈلۈككە يوقاتـ
قانلىقىمنى زادىلا ئۇنتۇيالمايمەن. چۈنكى بۇ قول يازمىنىڭ ئۆز
ئانا يۇرتى ئاسىيادىن ئېلىپ چىقىپ كېتىلىشىگە مەن بەختى
قارا بېنجامىن ئۆمەر لېيسساج سەۋەبچى بولدۇم. ئۇنى مەن نەرسە
ـ كېرەكلىرىم بىلەن ئاشۇ پالاكەت باسقان «تىتانىك» ناملىق

پاراخوتقا ئېلىپ چىققان ئىدىم. مەن بىلەن زامانداش كىشىلەرنىڭ مەنمەنلىكى ۋە مەنپەئەتپەرەسلىكى تۈپەيلىدىن بۇ پالاكەت سادىر بولۇپ، قول يازما يەر يۈزىدىن غايىب بولدى.

شۇنىڭدىن بېرى كۆندىن - كۈنگە قان ۋە رەزىللىككە پېتىپ بېرىۋاتقان ئۇشبۇ دۇنيادا هايات بىرەر قېتىممۇ ماڭا كۈلۈپ باقمىدى. كىشىلەرنىڭ بۇ هالاكەت هەققىدىكى گەپلىرىنى ئاڭلىماسلىق ئۈچۈن ئۇلاردىن قاچىدىغان بولۇپ قالدىم، بىراق قەلبىمدىكى ئۇمىد چىرىغى زادىلا ئۆچمىدى. ئويلايمەنكى، هامان بىر كۈنى قول يازما سۇ تەكتىدىن ئېلىپ چىقىلىدۇ، ئالتۇن ساندۇق ئىچىدە، سۇ ئاستى لاتقىلىرىدىن ئامان قالغان بۇ ئاجايىپ قول يازمىنىڭ تەقدىرى يېڭى سەرگۈزەشتىلەر بىلەن تولۇپ تاشىدۇ. ئادەملەرنىڭ بارماقلىرى يەنە ئۇنىڭ نەپىس سەھىپىلىرىنى سىلايدۇ. رۇبائىيلارنى ئوقۇپ هەيرانلىق ئىلكىدە لال بولغان ئوقۇرمەنلەر، شائىرنىڭ ئۇنىڭ چۆرىسىگە يېزىلغان سەرگۈزەشتىلىرىدىن خەۋەردار بولىدۇ. ئىخلاسمەنلەر بۇيۇك شائىرنىڭ قەلبىنى، ئۇنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرىنى، هاياجانلىرىنى قايتىدىن هېس قىلىدۇ. ئۇنى ئوقۇپ چىقىپ، ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتۈپ كەتكەن بۇ ئاجايىپ ئىنسانىنىڭ مىسلىسىز ئەقلىي قۇۋۋىتىگە قايىل بولۇشۇپ، ئۇنىڭ قەبرىسىدىكى قۇم رەڭ يادىكارلىق ئالدىدا چوڭقۇر ئويغا چۆمىدۇ.

بۇ قول يازمىدا نە بىرەر يىلنامە، نە بىرەر ئىمزا يوق ئىدى. پەقەتلا ئاتەش قەلب شائىرنىڭ تۆۋەندىكى بېغىشلىمىسىلا بار ئىدى: «سەمەرقەنت يەر يۈزىنىڭ جىلۋىسى!»

1918 - يىل.

بىرىنچى كىتاب

ئۆمەر ھەييامنىڭ سەمەرقەنتتىكى سەرگۈزەشتىلىرى

زادى بۇ ئالەمدە گۇناھسىز كىم بار؟
ئۇ نېچۈن ياشىدى بولغاي گۇناھكار؟
يامانلىق قايتۇرساڭ يامانلىققىغا،
بىرقىسىم نە بولدى، ئېي بىرۇمردىگلار!

— ئۆمەر ھەييام

بىرىنچى باب

كەچ كىرىشى بىلەن كۈندىلىك ئىشلىرىدىن بوشىغان سەمەر-قەنتلىكلەر قەلەمپۇر بازىرىنىڭ يېنىدىكى خالتا كوچىغا جايلاشقان ئىككى مەيخانا ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈشىنى ياخشى كۆرۈشەتتى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى مەيخانىنىڭ خۇشبۇي سوغدى شارابىدىن ئىچىپ ئۆلىسىپ، سەرخۇش بولۇپ كوچا كېزىش ئەمەس، ئەكسىچە، كەيپى كۈتۈرۈلۈپ قالغان بىرەر مەيخورنى قولغا چۈشۈرۈپ، سازايى قىلىش، تاناۋىنى تارتىپ قويۇش ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا قاراۋۇللارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان مەيخورنىڭ ھالىغا ۋاي: ئۇلار مەيخورنى يەر-دە چەيلەپ سۆرىشەتتى، ھاقارەت، نادامەتلەرگە كۆمۈپ تاشلايتتى، بىچارە مەيخورنى يولدىن ئازدۇرغۇچى ئىچىملىكنىڭ ئەلەملىك كەيپىنى بىر ئۆمۈر يادىدا ساقلاشقا مەجبۇر قىلىشاتتى.

ئەنە شۇنداق ھادىسىلەرنىڭ بىرى 1072 - يىلى ياز ئاخشىمى-لىرىنىڭ بىرىدە، كەلگۈسىدىكى مەشھۇر رۇبائىيلارنىڭ مۇئەللى-پى، 22 ياشلىق ئۆمەر ھەييام ئەمدىلا سەمەرقەنتكە كەلگەن چاغدا يۈز بەردى. ئاشۇ گۈزەل ئاخشىمى ئۆمەر ھەييام مەي خۇمارى بىلەن بۇ تەرەپلەرگە قەدەم تەشرىپ قىلدىمۇ، ياكى سەيلە - تاماشا باھا-نىسى بىلەن لەنەت تەگكۈر مەيخانا تەرەپكە تاسادىپىي كېلىپ قال-دىمۇ، بىلىپ بولمايتتى. بىر بالا پەشتاختىدىن ئوغرىلىغان ئالما-نى مەھكەم سىقىمدىغىنىچە كوچىنى بويلاپ قاچماقتا ئىدى. گەز-مال دۇكىنىدىكى مال ساتقۇچىنىڭ ئېگىز سۇپىدا ئولتۇرۇپ، جىنچىراغ يورۇقىدا خېرىدارى بىلەن سودىلىشىۋاتقانلىقىنى، بۇ-غۇق ئاۋازدا تەنىلىك كۈلۈۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغىلى بولاتتى. ئارقا-چىلار رەستىسىدىكى ئېتىلىپ چىقىۋاتقان سۇ ئالدىدا قېچىرلىق

بىر كىشى توختىدى. ئۇ ئالىقانلىرىنى مۇزدەك سۇغا تۇتتى، كېـ-
يىن خۇددى ئۇخلاۋاتقان بالىسىنى سۆيمەكچى بولغاندەك، لەۋلىرى-
نى سوزۇپ سۇغا ئېڭىشتى، ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇپ، ھۆل قـول-
لىرى بىلەن يۈزىنى سىلىدى، بىلىنەر - بىلىنمەس شۇكۇر ئېيـ-
تتىپ، يېنىدا تۇرغان تاۋۇز شاپىقىنى سۇ بىلەن تولدۇرۇپ، قېچـ-
رىنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى.

ھەييام ئەتراپقا زوقلىنىپ باققىنىچە ئايلىنىپ يۈرۈپ، چىلىم
ساتقۇچىلار رەستىسىنىڭ يېنىدىن چىقىپ قالدى. بىر ھاملىدار
ئايال ئۇنىڭغا تىكىلگىنىچە يېقىنلىشىپ كەلدى. ئۇ قىزلارنىڭكـ-
ىدەك نېپىز لەۋلىرىنى چىشلىگىنىچە، بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلمـاس-
تىن، يالىڭاچ بىلەكلىرىنى سوزۇپ، ھازىرلا سېتىۋېلىنغان قـو-
رۇلغان بادامدىن بىر چاڭگال تەڭلىدى. چۈمبىلى قايىرىلغان بـۇ
مەسۇم ئايال ئون بەش ياشلاردا بارەك قىلاتتى.

ھەييام بۇ تاسادىپىي سەدىقىدىن گاڭگىراپ قالمىدى. ئـۇ
بۇنداق ئادەتنىڭ سەمەرقەنتلىكلەردە قەدىمدىن تارتىپ بارلىقىنى
بىلەتتى، بولغۇسى ئاننىڭ ئالدىدىن كېلىشكەن، خۇش قامەت بـە-
رەرسى چىقىپ قالسا، ئۇ تۇغۇلغۇسى بالىسىنىڭ شۇ كىشىگە
ئوخشىشىنى ئۈمىد قىلىپ، قولىدىكى نەرسىسىنىڭ بىر قىسمىنى
ئۇنىڭغا بېرىشى كېرەك ئىدى. ھەييام قولىدىكى باداملارنى تېتىپ
بېقىشتىن نەپسىنى يىغقان ھالدا، ئۇزاقلىشىپ كېتىۋاتقان ئايال-
نىڭ كەينىدىن قاراپ قالدى. بىر ئازدىن كېيىن ئۇ خىيالىلىرىنى
يىغىپ، يەنە يولىنى داۋام قىلدى. ئۇ بىردىنلا بىر توپ كىشىلەر-
نىڭ ئارىسىغا كىرىپ قالدى. ئۇزۇن بويلۇق، قاقسۆڭەك بىر بوۋاي
يەردە سۇنايلىنىپ ياتاتتى، ئاپتاپتىن قارىيىپ كەتكەن يالاڭ بېشى-
دىكى ئاپئاق چاچلىرى چۈۋۈلۈپ چاڭگىلىشىپ كەتكەن بۇ بوۋايدىن
ئەلەم ۋە نەپرەت ئارىلاش بوغۇق پەرياد ئاۋازى كېلەتتى. ئۇنىڭ ياش-
قا تولغان كۆزلىرى ھەييامغا ئىلتىجالىق تىكىلگەندەك تۇيۇلدى.
ساقال - بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان، قوللىرىدىكى كالتەكلە-
رىنى كۆز - كۆز قىلىپ مەغرۇر كۈلۈشۈۋاتقان يىگىرمىدەك يە-

گىت بىچاره بوۋاينى ئوتتۇرىغا ئېلىۋالغان ئىدى. ئەتراپتا بىر توپ كىشىلەر ۋەقەنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىغا قىزىقىپ قاراپ تۇرۇ-شاتتى. كالتەك كۆتۈرۈۋالغان ياشلارنىڭ بىرى ھەييامنىڭ قەتئىيە-لىك چىقىپ تۇرغان چىرايىغا قاراپ، ئۇنى ئېتىبارلىق كىشىلەر-نىڭ بىرى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدى بولغاي، چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى:

— بۇ ياربماس مەيپەرەسلەرنىڭ بىرى، ئىسمى ئۇزۇن جاپپار!

ھەييام بۇ ئىسىمنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى، گېلىغا بىر نەرسە تىقىلغاندەك بولدى: «جاپپار! ئەبۇ ئەلىنىڭ شاگىرتى!» دېگەن سۆز-لەر خىيالىدىن كەچتى ئۇنىڭ.

ئەبۇ ئەلى شەرقتە ئەڭ كۆپ تارقالغان ئىسىملارنىڭ بىرى. بۇخارا، بەلخ ياكى باغدادتا ياشايدىغان ھەر بىر ساۋاتلىق كىشى بۇ ئىسىمنى ھۆرمەت ۋە ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئالىدۇ. چۈنكى بۇ ئە-سىمنى ئاڭلىغان كىشى ئۇنىڭ مەغرىبتە ئەۋسىنىنا، مەشرىقتە ئە-بۇ ئەلى نامى بىلەن مەشھۇر بولغان ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا ئىكەنلە-كىنى دەرھال ھېس قىلىدۇ. ئۆمەر ئىبن سىنانى شەخسەن تونۇ-مايتتى، چۈنكى ئۇ بۇ بۇيۇك ئالىمنىڭ ۋاپاتىدىن ئىككى يىل كې-يىن تۇغۇلغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئۆمەر ئۇنى ئۆز ئەۋلادىنىڭ بۇ-يۇك ئۇستازى ھەمدە ئىنسانىيەت تەرىپىدىن يارىتىلغان بىلىم ھەقدارلىرىدىن بىرى، دەپ تەن ئالاتتى.

ھەييام ئۆزىچە پىچىرلىدى: «جاپپار، ئىبن سىنانىڭ سۆيۈم-لۈك شاگىرتلىرىدىن بىرى!» ئۇ بۇ بوۋاينى بىرىنچى قېتىم كۆ-رۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ئىبن سىنا ئۆزىنىڭ بۇ شاگىرتىنى تېبابەت ۋە پەلسەپىۋى بىلىملەرنىڭ داۋامچىسى دەپ قارايتتى، ئۇنىڭ ئىلمىي دەلىللىرى-نىڭ ئىنتايىن دادىللىقىدىن زوقلىناتتى، شۇنداقلا، ئۇنىڭ شۆھ-رەتپەرەسلىككە ۋە دەھرىيلىككە مايىللىقىدىن ئەپسۇسلىناتتى. ئۇ مىجەزىدىكى ئەنە شۇنداق نۇقسانلار سەۋەبلىك بىر نەچچە قېتىم زىندانغا تاشلاندى، خالايىقنىڭ كۆزى ئالدىدا جازالىنىپ، سازايى

قىلىندى، بىر قېتىملىق كۇپۇرلۇقى ئۇنىڭ بېشىغا چىقىپ، سەۋەبىنى ھەرقەتتىنىڭ ئەڭ چوڭ مەيدانىدا، خالايىق ۋە ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ كۆزى ئالدىدا بىر يۈز ئەللىك دەررە ئۇرۇلدى. بۇ جازا ئۇنىڭ ھايات تىنى قايتا ئەسلىگە كېلەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئۇنىڭ ھەققانىيەتچىلىكى، زېرەكلىكى قاچاندىن باشلاپ دۇئانىلەرگە خاس مەيخورلۇققا ئايلاندىكىن؟ شۇبھىسىز، بۇ ھال ئۇنىڭ خوتۇنىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن باشلانغان. ئۇنىڭ جەندە كىيىملەرنى كىيىپ، كۇفرانە گەپلەرنى قىلىپ، يىرتىق - ياماق ئىشتان بىلەن دەلدەڭ شىگىنىچە كوچا كېزىپ يۈرگىنىنى كۆرگەن بالىلار ئۇنى مەسخىرە قىلىشاتتى، ئۇنىڭغا تاش ئېتىشاتتى. سارائدەك ھالغا چۈشۈپ قالغان بۇ بىچارە ئادەم بۇنداق خورلۇقلاردىن يېرىلغۇدەك بولۇپ، ئەلىمىنى مەيدىن ئېلىشقا ئۇرۇناتتى.

ئۆمەر ۋەقەنى ئىنچىكە كۆزەتكەندىن كېيىن، خىيالىدا پىكىر لەر كۇۋەجەشكە باشلىدى. «ئۆزۈمنى تۇتۇۋالمىسام، مەنمۇ بىر كۇنى مۇشۇ ھالغا چۈشۈپ قېلىشىم مۇمكىن». ئۇ مەينى ياقتۇرىدىغانلە قىدىن ياكى بۇ ئادەتنىنى تاشلىيالمايدىغانلىقىدىن ئەندىشە قىلمايتتى. ئەكسىچە، مەي ۋە سەرخۇشلۇق ئادەمنىڭ ئۆز - ئۆزىنى چۈشىنىشىگە ياردەم بېرىدۇ، شۇ سەۋەبتىن بۇ ئىككىسى بىر - بىرىنى چەتكە قاقمايدۇ، دەپ ھېسابلايتتى. بىراق، جامائەتچىلىك نىڭ بۇ ھەقتىكى قارىشى ئۇنى چۆچۈتەتتى ۋە بۇ قاراشنىڭ ئۆزىدە نىڭ ئىززەت - ئابرۇيىنىڭ دەز كېتىشىگە سەۋەب بولۇپ قېلىشى دىن ئەنسىرەيتتى. كۆز ئالدىدىكى بوۋاينىڭ بىچارە ھالىتى ئۇنىڭ بۇ خىل ئەندىشىسىنى يەنمۇ كۈچەيتىۋەتتى، ئۇ بۇ ئىشقا ئارىلاشماي، ئاستا كېتىشنى ئويلىدى. بىراق، ئىبن سىنانىڭ شاگىرتىنى غەزەپلەنگەن كىشىلەرگە تاشلاپ كەتسە، بىر ئۆمۈر ۋىجدان ئازابى تارتىپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. نەتىجىدە قەتئىيلىك بىلەن ئۇچ قەدەم ئالدىغا چىقتى ۋە ئاۋازىغا مەغرۇر، ھەيۋەتلىك تۇس بەرىپ:

— بۇ بىچارىنى قويۇۋېتىڭلار! — دېدى.

ئۇزۇن جاپپارنىڭ يېنىدا كۆزلىرى قانسىراپ تۇرغان بىرى ئۆرۈلۈپ، بۇ ناتونۇش يولۇچىغا مەنسىتمەسلىك بىلەن نەزەر تاشلىدى. ئۇنىڭ ساقاللىق يۈزىدە، ئوڭ قۇلىقىدىن باشلاپ ئېڭىكىنىڭ ئاستىغىچە چوڭقۇر يارا تاتۇقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ خۇددى دەھشەتلىك ھۆكۈمنى ئېلان قىلىۋاتقاندەك ۋارقىرىدى:

— بۇ مەيپەرەس، دەھرىي ۋە پەيلاسوپ ئادەم!

ئۇ ئاخىرقى سۆزىنى خۇددى يىرگەنگەندەك خىرقىراپ تەلەپپۇز قىلدى.

— بىز سەمەرقەنتتە پەيلاسوپنىڭ بولۇشىنى خالىمايمىز! — دەپ شاۋقۇن سالدى كىشىلەر ئۇنىڭ گەپلىرىنى قۇۋۋەتلەپ.

«پەيلاسوپ» دېگەن سۆز بۇ كىشىلەر ئۈچۈن غەيرىي دىندىكى كىشى ياكى دىن ۋە ئەدەبىياتتىن تاشقىرى ئىلىملەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپىر، دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئۆز ئېلىدە ئاللىقاچان مەشھۇر پەيلاسوپ بولۇپ تونۇلغان ئۆمەر ھەييام بۇ يەردە، مانا شۇ كىشىلەرنىڭ قولىدا ئۇزۇن جاپپاردىنمۇ ئېچىنىشلىق ھالغا قېلىشى مۇمكىن ئىدى.

ئەلۋەتتە، تاتۇق چىراي كىشى ئۇنى تونۇمايتتى، ئۇ يەردە تۇرگۈلۈپ ياتقان بۇۋاينى قىيناش بىلەن ئاۋارە ئىدى. ئۇ بۇۋاينىڭ چاچلىرىدىن تارتىپ، ماجالسىز بېشىنى تامغا ئۇرۇپ مىجىقلىۋەتكەچى بولغاندەك ئۇياق - بۇياققا سىلكىيەتتى، ئۇنىڭ ھەربىكەتلىرى قاتىلنىڭ ھەربىكەتلىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى.

ئۆمەر ۋەقەگە قەتئىي ئارىلىشىش پەيتى كەلگەنلىكىنى سەزدى:

— ئۇنى قويۇۋېتىڭلار! بۇ ئىگە - چاقسىز بىچارە دۇنياننىڭ جېنى ھەلقۇمىغا كېلىپ قاپتۇغۇ!

تاتۇق يۈز ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى، بارمىقىنى ئۆمەرنىڭ ساقىلىغا نىقتاپ تۇرۇپ ۋارقىرىدى:

— قارىغاندا سەن ئۇنى ياخشى تونۇيدىغاندەك قىلىسەن! ئۆزۈڭ كىم؟ ھە، بىلدىم! سەن بۇ شەھەرلىك ئەمەس، كەلگۈندىغۇ دەيمەن!

سېنى بۇ شەھەردە ھېچكىم تونۇمايدۇ!

ئۆمەر ئىززەت ـ ئابرۇيىنى ساقلىغان ھالدا، ئۇنىڭ بارمىقىنى ئەدەپ بىلەن ئىتتىرىۋەتتى. تاتۇق يۈز كىشى بىر قەدەم ئارقىغا چېكىندى ـ يۇ، ئەمما قەتئىيلىك بىلەن يەنە سورىدى:

ـــ ئىسمىڭ نېمە، ئەي، كەلگۈندى؟

ئۆمەر ئۆزىنى تونۇشتۇرۇشتا بىرئاز ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالـدى، بۇ ئەندىشىلىك ۋەزىيەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىسىنى ئىزدەپ كۆككە باقتى ۋە ئورغاق شەكلىدىكى ھىلال ئاينىڭ يۈزىنى بىر پارچە قارا بۇلۇتنىڭ قاپلاۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇ بىر دەم جىمىپ كەتكەندىن كېيىن چوڭقۇر نەپەس ئالـدى. ئۇ ھازىر بۇ ئىشلاردىن قول ئۈزۈپ، يۇلتۇزلۇق ئاسمانىنى كۆزىتىپ زوقلىنىشنى، يۇلـتۇزلارنىڭ نامىنى يەنە بىرمۇبىر ئەسلەشنى، ئۇدۇل كېلىپ قالغان بۇ دەھشەتلىك ۋەقەدىن، غەزەپلەنگەن مانا شۇ ساددا كىشىلەر ئارد-سىدىن يىراق ـ يىراقلارغا كېتىشنى خالايتتى. شۇ چاغدا كىشـ-لەرنىڭ ئۆزىنى ئورنۇپلىشقا باشلىغانلىقىنى، كىملەرنىڭدۇر قـول-لىرىنى تۇرتۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ، يەنە تېزدىن خىيالىنى يىغىۋال-دى:

ـــ مەن نىشاپۇرلۇق ئىبراھىمنىڭ ئوغلى ئۆمـەر بولىمـەن. خوش، ئۆزۈڭ كىمسەن؟

تاتۇق يۈز يىگىت قىلچە تەكەللۇپسىز سورالغان سوئالغا جاۋاب بېرىشنى لايىق كۆرمىدى. چۈنكى ئۇ ئۆز شەھىرىدە، بۇنداق سوراپ ـ سۈرۈشتۇرۇشكە پەقەت ئۇنىڭلا ھەقـقى بار. ۋاقتـى ـ سائىتـى كەلسە، ئۆمەر ئۇنى ياخشى تونۇپ قالىدۇ، شۇ چاغدا كىشىلەر ئۇنى تاتۇق موللام دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ قولىدىكى دەررىسى ۋە ئاغزىدىكى شەرىئەت كالامى بىلەن پۈتۈن سەمەرقەنتنى دىر ـ دىر تىترىتىدۇ. ھازىرچە ھۆكمى ـ ئەمەلى ھەر بىر ئىشارىسىنى ئىنتىزار بولـۇپ كۈتۈۋاتقان مانا بۇ جەڭگىۋار ياشلارغا ئۆتىدۇ، خالاس.

بىردىنـلا سەردارنىڭ كـۆزلىرىدىـن ئوت چاقنـاپ كەتتـى. ئـۇ ئاۋۋال ئۆز يارەنلىرىگە، ئاندىن توپلانغان خالايىـققا غالـىبانە نـەزەر

تاشلاپ، ۋارقىرىدى:
— ۋاي خۇدايىمەي! مەن نىشاپۇرلۇق ئىبراھىمنىڭ ئوغلى ئۆمەر ھەييامنى تونۇماي قاپتىمەنغۇ! ئەستا، بۇ كىشى خۇراسانىنىڭ نۇرلۇق يۇلتۇزى، پۈتۈن پارس ئېلىنىڭ ئەڭ دانا كىشىسى، پەيلاسوپلارنىڭ شاھزادىسى ئۆمەر ھەييامكەن ئەمەسمۇ! — ئۇ مەسخىرە ئارىلاش تەزىم قىلدى، كېيىن ئىككى قولىنى سەللىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە تەگكۈزۈپ، بارماقلىرىنى قۇلاق شەكلىدە مىدىرلاتتى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن شېرىكلىرى قاقاھلاپ كۈلۈشكە باشلىدى.
— ھەر بىر مىسراسى دىيانەت ۋە تەقۋادارلىق بىلەن يۇغۇرۇلغان مانا بۇ رۇبائىينى يازغان شائىر ئۆزلىرى بولامدىلا؟ — ئۇ يۈقىرى ئاۋازدا ئوقۇشقا باشلىدى:

كوزامنى سۇندۇرۇپ ئىرغىتتىڭ، تەڭرى،
خۇشاللىق ئىشىكىن بېكىتتىڭ تەڭرى.
تۇپراقتا تۆكتۈڭغۇ گۈلگۈن مېيىمنى،
بىلمىدىم، مەستمۇسەن، نە قىلدىڭ تەڭرى؟

ئۆمەر شېئىرنى بىر خىل ئاچچىق ئىچىدە ئاڭلىدى. بۇنداق تەشۋىقاتنىڭ ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىدىغانلىقىدىن تەشۋىشلەنگەن ئۆمەر، كىشىلەرنىڭ غەزىپى قوزغالماستىنلا يۇقىرى ۋە جاراڭلىق ئاۋازدا جاۋاب بەردى:
— ھەي، ناتونۇش كىشى! بۇ رۇبائىينى مەن تۇنجى قېتىم سېنىڭ ئاغزىڭدىن ئاڭلاۋاتىمەن. لېكىن، مانا ماۋۇ رۇبائىينى ئۆزۈم يازغانلىقىم راست:

ئۆزىنى دانا بىلگەن بىر نەچچە نادان،
ئېشەك تەبىئىتىنى قىلۇر نامايان.
ئۇلار ئارىسىدا سەنمۇ ئېشەك بول،
بولمىسا «كاپىر» دەپ قىلىشار ئېلان.

ئۆمەر ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ئىززىتى ـ نەپسىگە تېگمىدىغان بۇ رۇ-
بائىينى ئوقۇپ ئۆزىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى تۇيۇقسىز ھېس قىلىپ
قالدى. چۈنكى، بۇ كىشىلەر ئەمدى راستىنلا ئاشكارا دۈشمەنگە
ئايلانغان ئىدى. غەزەپلەنگەن كىشىلەر ئۇنى دۆشكەلەپ، كىيىملە-
رىنى قالايمىقان تارتىپ، سىلكىپ يىرتىشقا باشلىدى.

كىمدۇر ئۇنى ئۇرۇپ يىقىتتى. شۇ ھامان كىشىلەر ئۇنى ئۇ
ياقتىن بۇ ياققا سۆرەشكە باشلىدى، كىمدۇر يەلكىسىگە تەپتى،
كىمدۇر گېلىنى بوغۇش ئۈچۈن يېپىشتى. ئۆمەر ھەييامنىڭ كە-
يىملىرى يىرتىلىپ، ئېچىلىپ قالغان بەدىنىگە ئۇزۇلمەي مۇشت
ۋە تېپىكلەر يېغىشقا باشلىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ قورشاۋىدىن قۇتۇ-
لۇشنى ئويلاشتىن يالتايدى ۋە ئۆزىنى ھازىرلا يورۇق دۇنيا بىلەن
خوشلىشىدىغاندەك ھېس قىلىپ، ئۇمىدسىزلەندى. ئەمدى ئۇنىڭ
بەدىنى ئاغرىقنى سەزمەس ھالغا يەتكەن، قۇلاقلىرىمۇ ئاڭلاش ئىق-
تىدارىنى پۈتۈنلەي يوقاتقاندى. بىر چاغدا ئۇ قورالـلانغان ئوندەك
شەھەر قاراۋۇللىرىنىڭ يېتىپ كېلىپ، بۇ قانلىق توقۇنۇشنىڭ
ئالدى ئېلىنغانلىقىنى، قىل ئۈستىدە تۇرغان ھاياتنىڭ ئامان
قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. كىشىلەر قاراۋۇللارنى كۆرۈشى بىلەنلا
ئۆمەرنى دۈمبالاشنى توختاتتى. بىراق، ئۆز قىلمىشلىرىنى ئاقلاش
ئۈچۈن توۋلاشقا باشلىدى:

— ئۇ جادۇگەر، ئالدامچى!

شەھەر قاراۋۇللىرىنىڭ قارىشىچە، پەيلاسوپ بولۇش ئۇنچىلىك
چوڭ گۇناھ ھېسابلانمايتتى. بىراق ئۇلارنىڭ نەزىرىدە جادۇگەرلىك
قىلىش ئالدامچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانغا باراۋەر بولۇپ، بۇ ئۆلۈم
بىلەن جازالىناتتى.

— بۇ كەلگۈندى جادۇگەر! شۇنداق، بۇ جادۇگەر! — دەپ تـوۋ-
لىشاتتى كىشىلەر.

قاراۋۇللار باشلىقى بىرئاز ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن، مە-
سىلىنى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ھەل قىلىشنى توغرا تاپمىدى بول-
غاي، قەتئىي ئاھاڭدا ئېلان قىلدى:

— ئەگەر بۇ ئادەم راستتىنلا جادۇگەر بولسا، ئۇنى قازىكالان ئەبۇ تاھىرنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىش لازىم!

بۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ يادىدىن كۆتۈرۈلگەن ئۈزۈن جاپپار ئۇر - توپىلاڭدىن ئامان قالغانلىقىنى سېزىپ، ئەڭ يېقىن مەيخا-نىنىڭ ئىشىكىگە قاراپ ئۆمىلەۋاتاتتى. ئۆمەر بولسا ئورنىدىن تۇر-غان ئىدى. ئۇ قاراۋۇللارنىڭ ھەمراھلىقىدا جىمغىنا كېتىۋاتاتتى، چىرايى قانغا بويالغان، كىيىملىرى يىرتىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، يۈزىدىن مەغرۇرانە نارازىلىق ئالامەتلىرى سېزىلىپ تۇراتتى. مەش-ئەل كۆتۈرۈۋالغان قاراۋۇللار ئۇنىڭ ئالدىدا يول ئېچىپ مېڭىۋاتا-تتى، ئارقىسىدىن بولسا ئۇنىڭ بايىقى دۇشمەنلىرى ۋە بىرتوپ كە-شىلەر ئەگىشىپ كېلىۋاتاتتى. ئەمما ئۆمەر ھېچكىمنى ۋە ھېچ نەرسىنى ئىلغا قىلالمايتتى، ھېچقانداق ئاۋازنىمۇ ئاڭلىمايتتى. خىيالىدا كوچىلار ئادەمسىز، ئەتراپ جىمجىت، ئاسمان سۇپسۇ-زۇك، سەمەرقەنت بولسا، ئۇ قاچانلاردىدۇر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان تەۋەررۇك زېمىن ئىدى. ئۇ بۇ زېمىنغا قەدىمكى سەييالارنىڭ ئە-زىنى بويلاپ ئۇچ ھەپتە دېگۈدەك توختىماستىن يول يۈرۈپ يېتىپ كەلدى. شەھەرگە كېلىپ كەتكەن ساياھەتچىلەر ئۇنىڭغا كۈھەندىز مەيدانىدىكى شەھەر قەلئەسى ئۈستىدە تۇرۇپ ئەتراپنى تاماشا قە-لىشنى تەۋسىيە قىلىپ: «پۈتۈن ئەتراپتا پەقەت كۆپكۆك باغلارنى، ئۆستەڭلەرنى، يىراقلاردا بولسا بۇقا، پىل، چۆكتۈرۈلگەن تۆگە، سەكرەشكە تەييار تۇرغان قاپلان... دېگەندەكلەرنى ئەسلىتمىدىغان، رەتلىك ۋە كۆككە بوي سوزۇپ تۇرغان قارىغايلارنى كۆرۈشىڭىز مۇمكىن» دېگەنىدى.

دەرھەقىقەت، ئۆمەر بۇ يەرگە كېلىپ، پەقەت شەھەر تاشقىرى-سىدىلا ئەمەس، بەلكى قورغان ئىچىدىمۇ، شەرقىي مەسچىتتىن باشلاپ چىن دەرۋازىسىغىچە زىچ بەرپا قىلىنغان ياپيېشىل باغلار-نى، مېۋىزارلارنى، ئېرىقلىرىدا مەۋجلىنىپ ئېقىۋاتقان زىلال سۇلارنى كۆردى. ھەر تەرەپتە نەيزىدەك كۆككە بوي سوزغان خىش-تىن قوپۇرۇلغان مۇنارلار، رەڭلىك گۈمبەزلەر، قەسىرلەرنىڭ ئاپ-

ئاق تاملىرى كۆزنى قاماشتۇراتتى. بىر كۈنى ئۆمەر سەيلە قىلىۋېتىپ، تۇيۇقسىز مەجنۇنتاللار ئارىسىدىكى كۆل بويىدا سۇدىن چىقىپ، گۈزەل قامىتىنى كۆز - كۆز قىلغىنىچە چېچىنى ئاپتاپقا قاقلاپ قۇرۇتۇۋاتقان گۈزەل قىزغا كۆزى چۈشۈپ قالدى. كېيىنچە ئۆمەرنىڭ رۇبائىيلار قول يازمىسىغا نامەلۇم سەنئەتكار تەرىپىدىن سىزىلغان جەننەت تەسۋىرى شۇ بولۇشى مۇمكىن، ياكى بۇ ئۆمەرنىڭ كۆزلىرىگە كۆرۈنگەن غايىب چىرايمۇ؟ سەمەرقەنت قازىكالانى ئەبۇ تاھىرنىڭ ئەسىزار مەھەللىسىدىكى ھۈزۈرىغا ئېلىپ كېتىۋاتقان ئۆمەرنىڭ خىيالىدىن ئەنە شۇنداق شېرىن تەسىراتلار، مەنزىرىلەر كەچكەندەك قىلاتتى.

نامەلۇم تەقدىر تامان خامۇش كېتىۋاتقان ئۆمەر تىنماي ئىچىدە بىر نېمىلەرنى تەكرارلاپ باراتتى: «چۆمۈلىۋاتقان پەرى — خىيال، تاتۇق يۈز كىشى — ئەمەلىيەت، بۇ گۈزەل تۇن بولسا ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرى بولسىمۇ، مەن بەربىر سەمەرقەنتنى سۆيىمەن.»

ئىككىنچى باب

قازىكالان دىۋانىدا يېقىپ قويۇلغان شاملارنىڭ يورۇقىدا ئۆ-
مەرنىڭ يۈزى قاردەك ئاپئاق كۆرۈنەتتى. يېشى چوڭراق ئىككى پا-
سىبان خۇددى خەۋپلىك جىنايەتچىنى تۇتۇپ كەلگەندەك، ئۇنى
مەھكەم تۇتۇپ پەگادا تۇرۇشاتتى. دىۋاننىڭ تۆرىدە سۆلىتىنى ناما-
يان قىلىپ ئولتۇرغان قازىكالان ئۇنىڭغا قىلچە ئېتىبار بەرمەس-
تىن دەۋاگەر، جاۋابكارلارنى سوراق قىلاتتى، بىرىنىڭ گېپىنى
توغرا تاپسا، ئىككىنچىسىگە تەنبىھ بېرىپ تۇراتتى. ئۇ ھازىر
ئىككى قوشنا ئوتتۇرىسىدا ئۇزاق داۋام قىلغان، ئاداۋەتكە ئايلىنىپ
كەتكەن ئەرزىمەس ماجىرانى مۇھاكىمە قىلىۋاتاتتى. ئاخىرى، قا-
زىكالان بىر قارارغا كەلدى: ئۇ ھەر ئىككىلا تەرەپكە ئۆزىنىڭ كۆز
ئالدىدا بىر ـ بىرلىرىنى باغرىغا بېسىشىپ، گىنە ـ ئاداۋەتلەرنى
ئۇنتۇپ، يارىشىشنى بۇيرۇدى. ئۇلاردىن بىرى ھۆكۈمگە بويسۇنۇپ،
قوشنىسىغا قاراپ قوللىرىنى سوزغىنىچە بىر قەدەم ئىلگىرىلىدى.
تار پېشانىلىك، قامەتلىك ئىككىنچىسى بولسا بۇ ھۆكۈمدىن نارا-
زىدەك، چىرايىنى پۇرۇشتۇرۇپ، ئارقىسىغا داجىدى. بۇ ھالنى
كۆرگەن قازىنىڭ بىردىنلا غەزىپى ئۆرلىدى ۋە بارلىق كىشىلەرنى
قورقۇنچتىن لاغ ـ لاغ تىترىتىپ، ئورنىدىن دەس تۇردى ـ دە،
گۇناھكارنى قامچىلاشقا باشلىدى. ئەمما، قامچىنىڭ زەربىسى ئۇ
گۇناھكارنىڭ يەلكىلىرىگە ئاران ـ ئاران يېتەتتى. گۇناھكار كىشى
غەزىپىنى باسالمايۋاتقان سېمىز قازىكالانغا بىر دەقىقە تىكىلىپ
تۇردى ـــ دە، كېيىن بېشىنى ئېگىپ، قوشنىسى بىلەن قۇچاقلە-
شىپ يارىشىشقا مەجبۇر بولدى.

قازىكالان ئۇلارنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن، ئەمدىكى گۇناھ-

كارنى، يەنى ئۆمەرنى تۇتۇپ تۇرغان ياساۋۇللارغا ئۇنى يېقىنراق ئې-
لىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. گۇۋاھچىلاردىن ۋەقەنى سۇرۇشتۇرۇپ بىر
نەچچە سوئال سوردى، ئۇر - توپىلاڭنىڭ سەۋەبلىرىنى چۈشەندۇ-
رۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۆز نۆۋىتىدە ھېلىقى تاتۇق چىراي يىگىتمۇ
گۇۋاھلىققا چىقتى. قازىكالان ئۇنىڭ بىلەن تونۇشلاردىن بولسا
كېرەك، يىگىتنىڭ گەپلىرىنى پۈتۈن دىققىتى بىلەن ئاڭلىدى.
بىراق قازىكالانىڭ ھالىتىدىن يىگىتنىڭ گەپلىرىگە مايىللىقىنى
ياكى نارازىلىقىنى ئىپادىلەيدىغان ھېچقانداق ئالامەتلەرنى سەزگىلى
بولمايتتى. قازىكالان بارلىق گۇۋاھچىلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ
بولغاندىن كېيىن، بىر ئاز ئويلىنىپ سۈكۈتكە پاتتى، ئاندىن ھۆ-
كۈمىنى ئېلان قىلدى:

— ئېيتىڭلار، ھەممە تارقالسۇن! ھەممىڭلار ئۆيۈڭلەرگە كې-
تىڭلار!

ئۇ ئۆمەرگە جازا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ كۇتۇپ تۇرغان
ياشلارغا قاراپ بۇيرۇدى:

— ھەممىڭلار تارقىلىڭلار! مەسىلىنى ئەتە ھەل قىلىمىز.
تۇتقۇن بۇگۈن ئاخشام مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسۇن. مېنىڭ ياسا-
ۋۇللىرىم ئۇنى قوغدايدۇ! بولدى كېتىڭلار، بۇ يەردە ھېچكىم قال-
مىسۇن!

بۇنداق ئىلتىپاتسىزلىقتىن تاتۇق چىراي يىگىت ھەيران بول-
دى ۋە ئۇنىڭ يۈزىدە نارازىلىق ئىپادىلىرى پەيدا بولدى، لېكىن
ئېھتىياتچانلىقى دەررۇ ھوشىنى يىغىۋېلىشقا ئۇندىگەن بولسا كې-
رەك، تونىنىڭ ئېتەكلىرىنى يىغىپ، ئورنىدىن تۇردى - دە، تەزىم
قىلغىنىچە چىقىپ كەتتى.

ئەبۇ تاھىر ئۆز دىۋانخانىسىدا ئەڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى بە-
لەن قالغاندىن كېيىن، ئۆمەرنىڭ ئالدىغا كەلدى.

— سېنى بۇ يەردە كۇتۇۋېلىۋاتقىنىمدىن پەخىرلىنىمەن،
مەشھۇر ئۆمەر ھەييام نىشاپۇرى!

قازىكالانىڭ بۇ سىرلىق سۆزلىرىدىن نە كىنايىنى، نە سەمە-

مىيلىكنى ۋەياكى باشقا ھېسسىياتلارنى سەزگىلى بولمايتتى، ئۇ-
نىڭ ئاۋازى مۇلايىم، قويۇق، ئۇزۇن قاشلىرى ئاستىدىكى ئۆتكۈر
كۆزلىرى بولسا، سىنچىلاپ تىكىلىپ تۇراتتى، قارامتۇل ساقاللى-
رى چىرايلىق ياسالغان ئىدى. ئۆمەر بولسا ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇستە-
بېشى قالايمىقان پېتى تىك تۇراتتى. ئەتەيلەپ پەيدا قىلىنغان بىر
نەچچە دەقىقىلىك سۈكۈناتتىن كېيىن، ئەبۇ تاھىر سۆزىنى داۋام
قىلدى:

— ئۆمەر، سەمەرقەنتتىكىلەر سېنى ياخشى بىلىدۇ. چۈنكى،
ئۆزۈڭ ياش بولساڭمۇ شېئىرلىرىڭ ھەممىنىڭ تىلىدىن چۈشمەي-
دۇ. تالىپلىرىمىزمۇ سېنىڭ ئىبارىلىرىڭنى تەكرارلاپ
يۈرمەكتە. سەندىن بىر سوئال سوراپ باقاي، ئىسپاھاندا ئىبن سە-
ىنانىڭ بىر ئەسىرىنى ئالتە قېتىم ئوقۇپ چىقىپ، نىشاپۇردا ئۇنى
سۆزمۇسۆز يادقا ئېيتىپ بەرگەنلىكىڭ راستمۇ؟

راستتىنلا بولۇپ ئۆتكەن بۇ ۋەقەدىن ماۋەرائۇننەھردىكى كە-
شىلەرنىڭمۇ خەۋەردارلىقىدىن ئۆمەرنىڭ كۆڭلى يايراپ كەتتى،
بىراق ئۇنىڭدىكى ئەندىشە تېخىچە تارقالمىغان ئىدى. شەرئىەت قا-
زىسى تەرىپىدىن ئىبن سىنانىڭ تىلغا ئېلىنىشى، ھازىرچە خا-
تىرجەم بولۇشقا ئىشەنچلىك ۋە يېتەرلىك ئاساس بولالمايتتى.
چۈنكى ئۇنىڭغا ئەڭ ئاددىيسى ئولتۇرۇشقىمۇ رۇخسەت بېرىلمىگەن
ئىدى.

ئەبۇ تاھىر سۆزىنى داۋام قىلدى:

— سېنىڭ پەقەت ئەقىل - پاراسىتىڭلا ئەمەس، بەلكى ئاڭلى-
غۇچىغا ئىنتايىن تاتلىق ھۇزۇر بېغىشلايدىغان رۇبائىيلىرىڭمۇ ئەل
ئارىسىدا مەشھۇردۇر.

ئەبۇ تاھىرنىڭ ئۆمەرنى ئەيىبلەۋاتقانلىقىنى ياكى بىرەر گۇ-
ناھىنى بويىنىغا ئارتىشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى.
ئۇنىڭ سۆزلىرى ناھايىتى مەنىلىك شۇنداقلا سوراق قىلىۋاتقاندەك
تۇيۇلاتتى. ئۆمەر سۆزلەشنىڭ قۇلاي پەيتى كەلگەنلىكىنى سەزدى:

— تاتۇق چىراي يىگىت ئوقۇغان رۇبائىي مېنىڭكى ئەمەس.

قازىكالان تاقەتسىزلىك بىلەن قول سىلكىدى. بۇ قېتىم ئۇ-نىڭ ئاۋازى جىددىي چىقتى:

ــ ماڭا نىسبەتەن سېنىڭ قانداق شېئىر يازغانلىقىڭنىڭ ئەھمىيىتى يوق! لېكىن ماڭا شۇنداق مەلۇمات يەتكۈزۈشتىكى، ئە-گەر ئۇنى مەن تەكرارلىسام، بۇ كۈپۈرلۈقنى قىلغان ئادەمدىنمۇ ئېغىرراق گۇناھ قىلغان بولىمەن. سەندىن ئۆزۈڭنى ئاقلاشنى تەلەپ قىلغىنىم يوق، سېنى جازاغا لايىق تېپىشنىمۇ خالىمايمەن. سېنى «جادۇگەر» دەپ ئەيىبلەشلىرى بۇ قۇلىقىمدىن كىرىپ، ئۇ قۇلا-قىمدىن چىقىپ كەتتى. ھازىر ئىككىمىز، ئىككى ئەقىللىق كىشى يالغۇز ئولتۇرۇپتىمىز. شۇڭا مەن سېنىڭ پەقەت ھەقىقەتنى ئېيە-تىشىڭنى خالايمەن.

ئۆمەرنىڭ قەلبىنى تېخىچە ئەندىشە قاپلاپ تۇرغاچقا، قازا-كالانغا قانداق جاۋاب بېرىشنى بىلمەي ئىككىلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنى تۇزاقتا دەسسىتىلىۋاتقان ۋە جاللاتنىڭ قولىغا تاپشۇرۇ-لىۋاتقان كىشىدەك ھېس قىلىپ، ئۆزىنىڭ پۈت ـ قوللىرى سۇ-دۇرۇلۇپ، ئۇزۇلىۋاتقان ياكى دارغا ئېسىلىۋاتقانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ، بەدىنى جۇغۇلداپ كەتتى.

ئاۋازى بارا ـ بارا يۇقىرىلاپ بارغان ئەبۇ تاھىر ئەمدى پۈتۈ-لەي دېگۈدەك ۋارقىراپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ــ نىشاپۇرلۇق چېدىرچىنىڭ ئوغلى ئۆمەر! سەن دوستىنى تو-نۇمسەن؟!

سەممىي ئاھاڭدا ياڭرىغان بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئۆمەر چۆچۈپ كەتتى. «دوستىنى تونۇمسەن؟» ئۇ بۇ خىتابنى ئەسلىي مەنىسىدە چۈشىنىپ، قازىكالاننىڭ يۇزلىرىگە تىكىلدى، ئۇنىڭ ساقىلىنىڭ سىلكىنىشىدىن، كۆزلىرىدىن سەممىيلىك ئىپادىلىرىنى ئىزلەپ تېپىشقا ئۇرۇندى. ئاستا ـ ئاستا قەلبىدە ئىشەنچ ئويغىنىپ، يۇزد-گە سۇس تەبەسسۇم يۈگۈرۈپ، ئۆزىنى بىرئاز خاتىرجەم سېزىشكە باشلىدى. قازىنىڭ بىر ئىشارىسى بىلەن ئۆزىنىڭ قاراۋۇللارنىڭ قولىدىن خالاس بولغانلىقىنى ئويلاپ، تەكلىپىنىمۇ كۈتمەستىن

تۇرغان جايىغىلا ئولتۇردى. قازى سەمىمىيلىك بىلەن مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى، لېكىن شۇ هامانلا سوئال سوراشنى داۋام قىلدى:

— دېگىنە، سەن كىشىلەر ئېيتقاندەك راستتىنلا دەھرىيمۇ؟

بۇ سوئال ئۆمەرنىڭ قەلبىدە ئۇمىدسىز تىترەك پەيدا قىلدى، لېكىن توغرىسىنى ئېيتتى:

— مەن قارىسىغا يول تۇتىدىغان تەقۋادار ئەمەسمەن، لېكىن يارانقۇچىنىڭ يەككىلىكىگە ھېچقاچان شەك كەلتۈرمىگەنمەن.

— پىكىر ـ خىيالىڭدا دەھرىيىلىك بارمۇ؟

— خۇدا گۇۋاھ، مەن بۇنىڭدىن يىراقمەن.

— ماڭا شۇ سۆزۈڭنىڭ ئۆزى كۇپايە. مېنىڭچە، ئىقرارىڭ يارانقۇچىغىمۇ ياقىدۇ. بىراق ئادەملەرنىڭ پىكرى... بىلىشىڭ كېرەك، سېنىڭ هەر بىر سۆزۈڭ، هەر بىر هەرىكىتىڭ ئادەملەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىدا بولىدۇ. ئادەملەر پەقەت سېنىلا ئەمەس، مېنىمۇ، هەتتا شاهزادىلەرنىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىپ تۇرۇشىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سەن بىر شېئىرىڭدا «مەن خۇدانىڭ ئۆيىگە هەر قانداق ۋاقىتتا بارسام، ئۇ يەر سالقىن بولغىنى ئۈچۈن ئۇخلاشقا بارىمەن» دەپسەنغۇ؟

— يارانقۇچىنى قەلبىدە ساقلىغان كىشىلا ئۇنىڭ ئۆيىدە خىتىرجەم ئۇخلىيالايدۇ.

ئەبۇ تاهىرنىڭ يۈزىدە يەڭگىل ئىنكار ئىپادىسىنى كۆرگەن ئۆمەر يەنىمۇ ئىلھاملىنىپ، پىكرىنى چوڭقۇرلاشتۇردى:

— مەن ئاللاھ تەرىپىدىن ئىنسانغا ئاتا قىلىنغان ساغلام پىكىر قىلىشنىڭ تەقىب قىلغۇچى تەقۋادارلاردىن ئەمەسمەن. مەن يارانقۇچىغا قانداق ئىمان كەلتۈرىمەن، بىلەمسىز؟ مەسىلەن، مەن ئەتىرگۈلگە ياكى يۈلتۈزلارغا قاراپ زوقلىنىمەن، يېگانە ئاللاھنىڭ مەۋجۇداتلىرىنى يارىتىشتىكى هېكمىتىگە مەپتۇن بولىمەن، ئۇ بارلىققا كەلتۈرگەن دۇنيانىڭ مۇكەممەللىكىدىن، ئۇنىڭ ئەڭ گۈزەل مۆجىزىسى — ئادەملەردىن، ئادەملەرنىڭ بىلىمگە چاڭقاق مېڭىسى بارلىقىدىن، مۇھەببەتكە چاڭقاق قەلبى، ئىنتىلىشچان ياكى قانا-

ئەتلىك ھېسسىياتلىرى بارلىقىدىن زوقلىنىپ، ياراتقانغا ئىمان كەلتۈرىمەن.

قازى ئۇنىڭغا ئويچان بېقىپ ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۆمەرنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇردى ـ دە، ئۇنىڭ دولىسىغا ئاتىلارچە قولىنى قويدى.

ـــ ئاڭلا، ياش دوستۇم، ساڭا ياراتقان ئىگەم ئىنسانلارغا بەرىدىغان ئەڭ ئەلا سۈپەتلەرنى راۋا كۆرگەن. سەن بىلىم ئىگىسى، سېنىڭ سۆزلىرىڭ ئۆتكۈر، ئۇ ساڭا مۇستەھكەم ساقلىق، گۈزەللىك، بىلىشكە ئىنتىلىش، ياشاشتىن، ئادەملەردىن ۋە ناھايەت، ئاداشمىسام ئاياللارنىڭ گۈزەللىكىدىن زوقلىنىش خىسلەتلىرىنىمۇ ئاتا قىلغان. ئەمما، مەن سېنىڭ تىلىڭغا ئېھتىيات قىلىشىڭنى سورايمەن. ئەگەر ئۇنداق قىلمىساڭ، ئۆمرۈڭگە زاۋال كېلىتۈرۈۋېلىشىڭ مۇمكىن.

ـــ پىكىرلىرىمنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئېھتىياتچان بوۋاي بولۇشۇمنى كۈتۈپ ياشىشىم كېرەكمۇ؟

ـــ بەلكىم دىلىڭدىكى ھەممە پىكىرلەرنى تىلىڭدا تولۇق ئىپادىلەيدىغان كۈنلەر كەلگۈچە ئەۋلادلىرىڭنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ قېرىپ كېتىشى مۇمكىن. بىز سىرلىرى ئېچىلمىغان، ۋەھىمىگە تولغان دۇنيادا ياشاۋاتىمىز: بۇنداق دۇنيادا ياشىشىڭ ئۈچۈن ئىككى قىيىپىتىڭ بولۇشى لازىم. بىرىنچىسى، ئادەملەر ئۈچۈن، ئىككىنچىسى، ئۆزۈڭ ۋە ياراتقان ئىگەم ئۈچۈن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دۇنيادا ياشاشنى خالىساڭ، كۆرۈپ زوقلىنىدىغان كۆزلىرىڭنى، ئاڭلاپ راھەتلىنىدىغان قۇلاقلىرىڭنى، پىكىرلىرىڭنى سۆزگە ئايلاندۇرغۇچى تىلىڭنى ئاسراپ قالمەن دېسەڭ، پىكىرىڭنى ئويلاپ ئىپادىلەشنى ئۆگەن.

ئەبۇ تاھىر جىم بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ بۇ سۆكۈتى پىكىرنى جەملەش ئۈچۈنلا قىلىنغان سۆكۈت بولماستىن، بەلكى كىشىنىڭ ئەس ـ ھوشىنى جايىغا كەلتۈرۈپ قويىدىغان، پۈتۈن ئالەمنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان سۆكۈت ئىدى. قازى چېچىلىپ كەتكەن

پىكرىنى يېغىپ بولغۇچە، ئۆمەر بېشىنى ئېگىپ جىمغىنا كۈتتى.
ئەبۇ تاھىر چوڭقۇر تىن ئالدى ۋە دىۋانخانىنىڭ بۇلۇڭىغا قاراپ ماڭدى. بىر گۈللۈك كۆرپىنى قايرىپ، نەقىشلىك ساندۇق-تىن قانداقتۇر بىر كىتابنى ئېلىپ ئۆمەرگە ئۇزاتتى. ئۇنىڭ مۇلا-يىم قىياپىتىدە تەبەسسۇم جىلۋە قىلاتتى.
كىتاب قېلىن، قاتتىق ھەم پارقىراق خۇرۇم مۇقاۋىلىق بو-لۇپ، ئۈستىگە تاۋۇس قۇيرۇقىنىڭ تەسۋىرى چۈشۈرۈلۈپ ئىشلەن-گەن، بەت ئەتراپلىرى تېخى جايىدا، كېسىلمىگەن ئىدى. تە-سىراتلارغا باي بولغان مانا شۇ ياز ئاخشىمىدا ئۆمەر كىتابنى ۋاراقلاپ، ئۇنىڭ ئىككى يۈز ئەللىك ئالتە بېتىنىڭ ئاپئاق ئىكەن-لىكىنى، ئۇلارغا ھېچ نەرسىنىڭ يېزىلمىغانلىقىنى ھەم ھېچقانداق نەقىش ئىشلەنمىگەنلىكىنى كۆردى.
ئەبۇ تاھىر ھاياجىنىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئۆز مېلىنى ماخ-تاۋاتقان سودىگەرلەرگە ئوخشاش تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى:
— بۇ كىتابنى ئاۋايلاپ ساقلا. ھەر قېتىم قەلبىڭدە بىرەر شېئىر تۇغۇلۇپ، بۇ ئالەمگە ئاپىرىدە بولۇش ئۈچۈن تىلىڭغا كەل-

سه، ئۇنىڭغا چىشلىرىڭ ۋە لەۋلىرىڭ مۇستەھكەم دەرۋازا بولسۇن. ئىمكانقەدەر ئۇنى ئاۋاز چىقىرىپ ئالەمگە يايما. ئەمما، مانا بۇ كىتابقا پۈتۈپ، بىر ئۆمۈر سىر پېتى ساقلا. ئۇنى يازغاندا، مېنىمۇ ئەسلەپ قوي.

قازى ئۆزىنىڭ مانا شۇ ئۆتۈنۈشى بىلەن ئەدەبىيات تارىخىدا ئۇزاق ۋاقىت سىر پېتى ساقلىنىپ كېلىنگەن مەشھۇر رۇبائىيلار-نىڭ يېزىلىشىغا سەۋەب بولغانلىقىنى، ئۆمەر ھەييامدەك بۇيۇك ئەدەب بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن ئىنسانىيەتنىڭ يەنە سەككىز ئەسىر كۈتۈشى لازىملىقىنى، بۇ رۇبائىيلارنىڭ ئەۋلادلار تەرىپىدىن دۇنيا-دىكى ئەڭ نەپىس سەنئەت سۈپىتىدە قەدىرلىنىشىنى، سەمەرقەنتتە يېزىلغان ئۇشبۇ قول يازما كىتابنى كېيىنكى ئەسىرلەردە قانداق سەرگۈزەشتىلەرنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتى.

ئۇچىنچى باب

بۇ كېچە ئۆمەر ھەييام ئەبۇ تاھىرنىڭ كەڭ بېغىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان يازلىق شىپىگىدا ئۇيقۇسى قېچىپ، تولغىنىپ چىقتى. يېنىدىكى پاكار شىرەنىڭ ئۇستىدە دۇۋۈەت ۋە قەلەم، ئۆچۈرۈلگەن چىراغ ۋە بىرنىچى سەھىپىسى ئېچىلغان، لېكىن تېخى ھېچ نەرسە يېزىلمىغان ئاشۇ كىتاب تۇراتتى.

تاڭ خىرە ـ شىرە يورۇشقا باشلىغان ۋاقىتتا بىر شەپە ئاڭلىنىپ، چىرايلىق بىر چۆرە ئايال كىرىپ، ئۇنىڭغا ئۇششاقلاپ پېچىلغان بىر پەتنۇس قوغۇن، يېڭى كىيىم ـ كېچەك ۋە شايىدىن توقۇلغان سەللە كەلتۈردى.

ـــ بامدات نامىزىدىن كېيىن خوجايىن سىز بىلەن كۆرۈشۈشنى كۈتۈۋاتىدۇ، ـــ دېدى ئۇ شۇڭىرلاپ.

ئۆمەر دىۋانخانىغا كىرىپ كەلگىنىدە، بۇ يەر ئاللىقاچان ئادەملەت تەلەپ قىلغۇچى ئادەملەر، سەدىقە تىلەپ كىرگەن گادايلار ۋە خىزمەتكارلار، تۈرلۈك ئىشلار بىلەن كەلگەن كىشىلەر بىلەن تولغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا، ئەلۋەتتە، كېيىنكى يېڭىلىقلاردىن خەۋەردار بولۇشقا كەلگەن تاتۇق يۈز تالىپ يىگىتمۇ بار ئىدى.

ئۆمەر ئىشىكتىن كىرىپ كېلىشى بىلەنلا، قازىكالان ئۇنىڭغا بۇرۇلدى ۋە يۇقىرى ئاۋازدا خىتاب قىلدى:

ـــ پەيغەمبىرىمىز كالامىرىنىڭ تەڭدىشى يوق بىلىمدانى، ئۇنىڭغا بولغان ساداقىتىنىڭ چېكى يوق ئىنسان ئىمام ئۆمەر ھەيۋىمىنىڭ قەدەملىرىگە مۇبارەك!

دىۋانخانىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بىردىن ـ ئىككىدىن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى، قوللىرىنى كۆكسىلىرىگە قويۇشۇپ، ئېھتىرام

بىلەن يەڭگىل تەزىم قىلىشتى ۋە يەنە ئۆز جايلىرىغا ئولتۇرۇشتى. ئۆمەر كۆز قىرى بىلەن تاتۇق يۈز تالىپقا قارىدى ۋە ئۇنىڭ كۈلكە-لىك ھالەتتە رەڭگى - روھى ئۆچۈپ بۇرجەكتە ئولتۇرۇپ قالغانلە-قىنى كۆردى.

ئەبۇ تاھىر ھۆرمەت - تەكەللۇپ بىلەن ئۆمەرنى ئۆزىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغانلار چاقچاقلىق بىلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، ئۇنىڭغا جاي بوشىتىشى-تى. ئۆز ھۆكۈمىنىڭ ئىجراسىنى مەغرۇرانە ۋە سالاپەت بىلەن كۆ-زىتىپ تۇرغان قازىكالان سۆزىنى داۋام قىلدى:

— ئاخشام قىممەتلىك بۇ مېھمىنىمىز بىلەن كۆڭۈلنى غەش قىلمىغان بىر ۋەقە سادىر بوپتۇ. خۇراسان، پارس، مازاندىرانىدا چەكسىز ئىززەت - ئېتىبارغا لايىق بولغان، ھەر بىر شاھزادە، خان ياكى سۇلتان ئۆز سارىيىدا كۈتۈۋېلىشىنى ئارزۇ قىلمىغان بۇ ھۆرمەتلىك زاتقا كېچە بىزنىڭ سەمەرقەنت كوچىلىرىدا بىھۆرمەت-لىك قىلىشىپتۇ!

دۇئانخانىدا غەزەپلىك خىتابلار ياڭرىدى. قازىكالان بىر دەم شاۋقۇن - سۇرەنگە قۇلاق سېلىپ تۇردى - دە، ئىما بىلەن ئۇنى توختىتىپ، سۆزىنى داۋام قىلدى:

— ئەڭ ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، بازار مەيدانىدا ئېغىر تەرتىپسىزلىك يۈز بېرىپتۇ. بىزنىڭ ئەزىز خانىمىز، سەلتەنەتە-مىزنىڭ قۇياشى (ئاللاھ ئۇنى تېخىمۇ سەلتەنەتلىك قىلسۇن)، ھۆرمەتلىك ناسىرخاننىڭ بۇخارادىن شەھىرىمىزگە يېتىپ كېلىشى ھارپىسىدا يۈز بەرگەن بۇنداق تەرتىپسىزلىكنى قانداق ئىزاھلاش مۇمكىن؟ ئەگەر بۇ تەرتىپسىزلىكنىڭ ئالدى ئېلىنىپ، ئادەملەر تارقىتىۋېتىلمىگەن بولسا، بۇگۈن قانداق مۇسىبەتلەر بېشىمىزغا چۈشىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئاجىزمەن. شۇنداق دېيەلەي-مەنكى، كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا بولۇشى مۇمكىن ئىدى!

ئۇ ئۆز سۆزلىرىنىڭ تەسىرىنى بىلىش ئۈچۈن، ئەتراپتىكى-

لەرنىڭ ۋۇجۇدىدا ئويغىنىدىغان ۋەھىمىنى سېزىش ئۈچۈن بىر ئاز تىن ئېلىۋالدى ۋە يەنە داۋام قىلدى:

— بەختىمىزگە شۇ تاپتا ئارىمىزدا ئولتۇرغان مېنىڭ سابىق شاگىرتلىرىمدىن بىرى مېھمىنىمىزنى تونۇپ قېلىپ، بۇ خەۋەرنى تېزلا ماڭا يەتكۈزدى.

ئۇ بارمىقى بىلەن تاتۇق يۈز تالىپنى كۆرسەتتى ۋە ئۇنىڭغا ئورنىدىن تۇرۇشنى بۇيرۇدى:

— مەۋلانە ئۆمەرنى قانداق تونۇپ قالغانلىقىڭنى سارايى ئەھ-لىگە سۆزلەپ بەرگىن!

جاۋاب ئورنىغا ئاللىقانداقتۇر شۇنىرلاش ئاڭلاندى.

— ئۇنلۇكراق سۆزلە! بۇ يەردە ئولتۇرغان ياشانغان تاغىمىز گەپلىرىڭنى ئاڭلىيالمايۋاتىدۇ! — تۇۋلىدى قازى سول تەرىپىدە ئولتۇرغان ئاپئاق ساقاللىق بوۋاينى كۆرسىتىپ.

— مەن ھۆرمەتلىك مېھمىنىمىزنى سۆزگە چېچەنلىكىدىن تونۇپ قالدىم، — دېدى تاتۇق يۈز تالىپ غىراق - غۇرۇڭ ئاۋازدا. — كېيىن ئۇنىڭ كىملىكىنى سۇرۇشتۇرۇپ، سىزنىڭ ئالدىڭىزغا ئېلىپ كەلدىم.

— سەن ھەقىقەتەن ياخشى ئىش قىلدىڭ. ئەگەر تەرتىپسىز-لىك داۋام قىلغان بولسا، قان تۆكۈلۈشى مۇمكىن ئىدى. كەل، مېھمىنىمىزنىڭ يېنىغا ئولتۇر، سەن ئۇنىڭ بىلەن تەڭ ئولتۇ-رۇشقا لايىقسەن.

تاتۇق يۈز تالىپ ياسالما ئىتائەتكارلىق بىلەن ئورنىدىن تۇ-رۇپ، ئۇلارنىڭ يېنىغا كېلىۋاتقىنىدا، ئەبۇ تاھىر ئۆمەرنىڭ قۇلۇ-قىغا شۇنىرلىدى:

— ئۇ ئەمدى ساڭا دوست بولالمىسىمۇ، كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا ساڭا دۇشمەنلىك قىلىشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ.

قازى يۇقىرى ئاۋازدا سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەر مەۋلانە ئۆمەرنىڭ قەلبىدە سەمە-قەنت ھەققىدە كۆڭۈلسىز خاتىرىلەرنى قالدۇرمىسىكەن، دېگەن ئۇ-

مىدتىمەن!

— ئاخشام بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى مەن ئاللىقاچان كۆڭلۈمدىن چىقىرىپ تاشلىدىم. ئەگەر كىيىنچە سەمەرقەنتنى ئەسلەپ قالسام، پەقەت ئاجايىپ بىر ئىنسان مەڭگۈگە يادىمدا قېلىشى شۇبھىسىز - دۇر. مەن مۆھتەرەم قازىكالاننى نەزەردە تۇتۇۋاتقىنىم يوق. ھەر قانداق قازىنىڭ شەنىگە ئېيتىلىدىغان ماختاشلار ئۇنىڭ ياخشى سۈپەتلىرى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۆز بۇرچىنى ئادالەت بىلەن ئادا قىلىشىغا قارىتىلىشى لازىم، دەپ ھېسابلايمەن. بۇ شەھەرگە يېڭى قىلىشۋاتقىنىمدا كىش دەرۋازىسى قېشىدا ئالدىمدىن بىر كىشى چىقتى. ئۆزۈمگىمۇ، قېچىرىمغىمۇ راسا ھاردۇق يەتكەن ئىدى.

— شەھىرىمىزگە خۇش كەپسىز، ئەي مۆھتەرەم مېھمان. بۇ شەھەردە ئاتا ـ ئانىڭىز، دوست ـ قېرىنداشلىرىڭىز بارمۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

ئالدىمدىكى كىشىنىڭ ئالدامچى، تىلەمچى ياكى ھىيلىگەر بو - لۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ھېچكىمىنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتىپ، توختىماستىن ئۆتۈپ كەتمەكچى بولدۇم.

لېكىن ناتونۇش كىشى:

— سىزنى ئاۋارە قىلغانلىقىمدىن خىجالەتتىمەن، ھۆرمەتلىك مېھمان. لېكىن مەن بۇ يەرگە خوجايىنىم تەرىپىدىن سەمەرقەنتكە كەلگەن ھەر قانداق مېھمانىنى كۈتۈۋېلىپ، ئۇنىڭغا مېھماندوستلۇق كۆرسىتىش ئۈچۈن قويۇلغانمەن.

ئاخىر، بۇ ئادەمنىڭ ساپ دىللىقىغا ئىشەندىم. ئۇنىڭ ئۇسۇ - بىشىدا ئېسىل كىيىملەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ مۇئامىلىسى ئې - سىلزادىلەرنىڭ مۇئامىلىسىگە بىرئازمۇ ئوخشىمايتتى. مەن ئۇنىڭ - غا ئەگەشتىم. ئازراق يول ماڭغاندىن كېيىن بىز بىر ئىشىك ئار - قىلىق ئىچكىرىگە كىردۇق. كارۋانساراي ھويلىسىغا كىرىش ئۈچۈن گۈمبەزسىمان كاردورىدىن ئۆتۈش لازىم ئىدى. ھويلا ئوتتۇرىسە - دىكى قۇدۇقتا، تۇرلۇك ئىشلار بىلەن بەند بولۇپ يۈرگەن ئادەملەر - گە نەزەر تاشلىدىم. ھويلا سايا‌ھەتچىلەر ئۈچۈنلا قۇرۇلغان بالىخا -

نىلار بىلەن ئورالغان ئىكەن.
— سىز بۇ يەردە خالىغىنىڭىزچە تۇرسىڭىز بولىدۇ. ئۆزۈڭىزگە تۇرار جاي ۋە يېمەك - ئىچمەك، قېچىرنىڭىزغا يەم - خەشەك ھەمىشە تەييار، — دېدى ناتونۇش كىشى. مەن ئۇنىڭدىن كۆندىلىك خىراجەتلىرىمنىڭ باھاسىنى سورىغانىدىم، ئۇ رەنجىدى.
— سىز بۇ يەردە خوجايىنىمنىڭ خالىس مېھمىنسىز.
— شۇ ئالىيجاناب زاتنى كۆرسەم، ئۇنىڭغا ئۆز مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرسەم بولارمۇ؟ — دەپ سورىدىم مەن.
— خوجايىنىم بۇنىڭدىن يەتتە يىل بۇرۇن پۈتۈن مال - مۈلكىنى ماڭا قالدۇرۇپ، ئۇنى سەمەرقەنتكە كەلگەن ھەر بىر سەييا-ھىنى مېھماندوستلۇق بىلەن كۈتۈۋېلىشقا سەرپ قىلىشنى ۋەسىيەت قىلىپ، ئالەمدىن ئۆتكەن.
— بۇنداق ئالىيجاناب، ھېممەتلىك كىشىنىڭ ئىسمىنى بىلەسەم بولارمۇ؟ دۇئايىمنى كىمگە بېغىشلاي؟
— دۇئايىڭىزنى، مىننەتدارچىلىقىڭىزنى يالغۇز ئاللاھقىلا بېغىشلاڭ. يارانقان ئىگەم بۇ خەير - ساخاۋەتنىڭ كىم ئۈچۈن قىلغانلىقىنى ھەم كىمنىڭ مۇشۇنداق قىلىشقا ۋەسىيەت قىلغانلىقىنى ياخشى بىلىدۇ.
شۇنداق قىلىپ، مەن سەمەرقەنتتە بىر نەچچە كۈنلەردىن بۇيان ئەنە شۇ ئادەمنىڭ ساخاۋىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ يۈرۈۋاتىمەن. مەن ھەر كۈنى سەمەرقەنتنى تاماشا قىلىمەن، كەچ كىرىپ، قايتىپ بارغىنىمدا مەززىلىك تائاملار بىلەن كۈتۈۋالىدۇ، ھەتتا قېچىرىمغىمۇ مەندىن ياخشىراق غەمخورلۇق قىلىنماقتا.
ئۆمەر سۆزىدىن توختاپ، جىمجىت قۇلاق سېلىۋاتقان ئادەملەرگە قارىدى. ئەمما، ھېچكىمنىڭ يۈزىدە يا ھەيرانلىق، ياكى ئەجەبلىنىش ئالامەتلىرىنى كۆرمەي، ساراسىمگە چۈشتى.
ئۇنىڭ بۇ ھالىتىنى سەزگەن قازى چۈشەندۈردى:
— ئىسلام دۇنياسىدا ئەڭ مېھماندوست شەھەر نامىنى تالىشىدىغان شەھەرلەر ھەقىقەتەن كۆپ، لېكىن، پەقەت سەمەرقەنتلا

بۇنداق شەرەپكە ھەقىقىي مەنىسى بىلەن مۇناسىپەتلىك. مەندىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شەھىرىمىزگە كەلگەن بىرەرمۇ مېھمان تۇرار جاي ئۇچۇن، يېمەك ـ ئىچمەك ئۇچۇن پۇل تۆلىمەيدۇ. مەن بۇنداق ساخاۋەتلىك، خەيرلىك ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ناھايىتى كۆپ ئائىلىلەرنى بىلىمەن. لېكىن ئۇلار ئۆز خەير ـ ئېھسانلىرى ئۇچۇن ھەرگىز ماختاش تەلەپ قىلمايدۇ. سەمەرقەنت كوچىلىرىدا ئورنىتىلغان فونتانلارنى كۆرگەن بولساڭ كېرەك. ئۇلار يولۇچىلارنىڭ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرۇش ئۇچۇن دائىم پاكىز سۇ بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. شەھىرىمىزدىكى ئىككى مىڭ فونتانغا يەر ئاستىدىن قو-غۇشۇن ياكى ساپال تۇرۇبىلار ئارقىلىق سۇ كەلتۈرۈلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى سەمەرقەنتلىكلەرنىڭ خەير ـ ئېھسانلىرى تۇپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن. ئۇلار بۇنىڭ بىلەن نام قالدۇرۇش ئۇچۇن بىرەر جايغا ئۆز ئىسىم ـ شەرىپلىرىنى يېزىپ قويغان، دەپ ئويلامسەن؟

ـــ شۇنداق، بۇنى تەسەۋۋۇر قىلىۋاتىمەن. مەن بۇنداق ئادەمـگەرچىلىكنى ھېچ يەردە ئۇچراتمىغانىدىم. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، خىيالىمنى ئىگىلەپ تۇرغان بىر سوئالنى سوراشقا ئىجازەت بېرسىڭىز؟

ـــ سېنىڭ نېمىنى سورىماقچى ئىكەنلىكىڭنى بىلىمەن. سەن بۇنداق ساخاۋەتلىك، مېھماندوست ئادەملەرنىڭ نېمە سەۋەبتىن ساـ ئا ئوخشاش مېھمانغا قوپال مۇئامىلىدە بولغانلىقىنى بىلمەكچىغۇ ھەرقاچان؟

ـــ پەقەت ئۆزەمنىلا ئەمەس، ئۇزۇن جاپپار ئىسىملىك بىر بىچارە بوۋاينىمۇ نەزەردە تۇتۇۋاتىمەن.

ـــ ساڭا بېرىدىغان جاۋابىم ئاددىيلا بىر سۆزدىن ئىبارەت. ئۇ بولسىمۇ ـــ خەۋپسىرەش. بۇ يەردە يۇز بېرىشى مۇمكىن بولغان ھەر قانداق قاباھەتنىڭ ئانىسى پەقەت خەۋپ ۋە خاتىرجەمسىزلىـنىشتۇر. بىزنىڭ مۇقەددەس دىنىمىز ھەر تەرەپتىن قىساس ئېـلىشنى كۇتۇپ ياتقان بەھرەمىن قەرمەتلىرى، كام ئىملىرى تەـرەپدارلىرىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقىنى ئۇنتۇما. يەتمىش

ئىككى دىنىي مەزھەپ ــ ساپ دىنىمىزنىڭ رەقىبلىرى بىزگە قارشى چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرماقتا. بۇلار كونستانتىنوپول-لۇق رۇملار، تۇرلۇك نامدىكى غەيرىي دىنلار، ئەڭ ئەشەددىيلىرى ــ مىسىرلىق ئىسمائىلىيلاردۇر. ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى باغدادتا، ھەتتا سەمەرقەنتتىمۇ تولۇپ - تېشىپ يېتىپتۇ. مەككە - مەدىنە، ئىسپاھان، باغداد، دەمەشق، بۇخارا، مەرۋ، قاھىرە، سەمەرقەنت كە-بى شەھەرلەرنىڭ شەرئىيتىمىزنىڭ ئىستېھكاملىرى ئىكەنلىكىنى ئېسىڭدىن چىقارما. ئەگەر ئېھتىياتچان بولمىساق، ئۇلار خۇددى قۇم بوراننىڭ ئاستىدا قالغاندەك، كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە غەيرىي دىنلارنىڭ يۇرتىغا ئايلىنىدۇ.

قازى سول تەرەپتىكى دېرىزىدىن چۈشۈپ تۇرغان قۇياش نۇ-رىغا نەزەر تاشلىغان ھالدا ئورنىدىن تۇردى.

ــ خانىمىڭ ئالدىغا چىقىدىغان ۋاقىت بولدى، ــ دېدى ئۇ. ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇردى. قازى چاۋاك چېلىپ، خىزمەتكارلىرى-غا بۇيرۇدى:

ــ يولغا بىرەر نەرسە ئېلىشنى ئۇنتۇماڭلار!

ئۇنىڭ بىرەر تەرەپكە ئاتلانسا، يول بويى ئۇزۇم يەپ ماڭىدىغان ئادىتى بار ئىدى. بۇ ئادەتكە ئۇنىڭ يېقىنلىرى، مېھمانلىرىمۇ رىئا-يە قىلىشاتتى. خىزمەتكار چوڭ تاۋاقنى تولدۇرۇپ، ئاق، سېرىق رەڭلىك ئۇزۇمدىن ئېلىپ كەلدى، ھەممەيلەن ئۇزۇمدىن ئېلىشتى. ئۆز نۆۋىتىدە تاتۇق يۇز تالىپمۇ ئۇزۇمدىن ئېلىپ، ھەييامغا ئۇزاتـ-تى:

ــ ئېھتىمال، مەن ساڭا بېرىۋاتقان ئۇزۇمنى مەي ھالىتىدە ئىستېمال قىلىشنى ياخشى كۆرەرسەن؟ ــ دېدى ئۇ ئاستاغىنا ئىستېھزا بىلەن.

دىۋانخانىدىكىلەر قۇلاقلىرىنى دىك قىلىشىپ، نەپەسلىرىنى ئىچىگە يۇتقان ھالدا ئۆمەرنىڭ قانداق جاۋاب بېرىشىنى كۈتۈپ، جىم تۇرۇشتى.

ــ مەي ئىچىشنى ياخشى كۆرىدىغان ئادەم ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىگە

مۇناسىپ ساقىي ۋە ئەخلاقى تۇزۇك ئۇلپەت تاللايدۇ،- ئۆمەرمۇ ھا- زىرجاۋابلىق بىلەن ئىنكاس قايتۇردى.

تاتۇق يۈز تالىپ بۇ قېتىم ئاۋازىنى بىرئاز كۆتۈرۈپ دېدى:

— مەن ھېچكىم بىلەن مەي ئىچمەكچى ئەمەسمەن، چۈنكى جەننەتى بولماقچىمەن. خوش، سەن ئۇ يەردىمۇ مەن بىلەن بىرگە بولۇشنى خالامسەن؟

— جەننەتتىمۇ تىل ياغلىما ئۆلىمالارنىڭ ئەزمە پەند - نەسە- ھەتلىرىنى ئاڭلاپ يۈرۈش ئۈچۈنمۇ؟ ياق، رەھمەت ! ئاللاھ تائالا بىزگە باشقا ئۇلپەتلەرنى راۋا كۆرگەن.

ئۆمەر سۆھبەتنى شۇ يەردە توختىتىپ، ئۆزىنى چاقىرىۋاتقان قازىكالانغا يېتىشۈپلىش ئۈچۈن قەدىمىنى تېزلەتتى.

— شەھەردە ئادەملەر سېنى مېنىڭ يېنىمدا ئاتلىق كۆرۈشى كېرەك. شۇنداقلا ئاخشامقى ۋەقەدىن كېيىن ئۇلاردا قانداق تەسىرات قالدۇرىدىغانلىقىڭنى كۆرىسەن!

دەل شۇ پەيتتە ھەييام قازىخانا ئەتراپىغا توپلانغان خالايىقنىڭ ئارىسىدا ئاخشام ئۆزىگە بادام ئىنئام قىلغان ياش ئايالنى كۆرگەن- دەك بولدى ۋە قەدىمىنى ئاستىلىتىپ، ئۇنى ئىزلىدى. لېكىن قا- زىكالان ئۇنى ئالدىراتتى:

— تېزراق بول، ئەگەر خان بىزدىن بۇرۇن يېتىپ كەلسە، ھا- لىمىزغا ۋاي!

تۆتىنچى باب

— دۇنيادىكى تۆت شەھەر پىتىنلەر نۇقتىسىدا پەيدا بولغان. بۇلار: سەمەرقەنت، مەككە، دەمەشق ۋە پالېرمادىن ئىبارەت. شۇنداق، مۇنەججىملەر بۇنى قەدىمكى زامانلاردىلا بېشارەت قىلىپ ئۆتۈشكەن، ئۇلار خاتالاشمىغان. بۇ شەھەرلىكلەر ھېچقاچان ئۆز ھۆكۈمدارلىرىغا ياخشىلىقچە بويسۇنۇشمىغان. ئەگەر ئۇلارغا قىلىچ ئويناتىپ، كۈچ ـ قۇدرىتىڭنى كۆرسىتىپ تۇرمىساڭ، دائىم يول-دىن ئازىدۇ. جاھىل مەككىلىكلەرنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامۇ پەقەت قىلىچنىڭ ياردىمى بىلەنلا باش ئەگدۈرگەن ئىدى. مەنمۇ تە-كەببۇر سەمەرقەنتلىكلەرنى قىلىچىم بىلەن يەر سۆيدۈرىمەن!

ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى ناسىرخان مىس قاپلانغان پارقىراق تەختىنىڭ يېنىدا تىك تۇرۇپ سۆزلەۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى ھەمەيـ لەننى دەھشەتكە سالاتتى، كۆزلىرى كىشىلەر ئارىسىدىن بىرەر گۇ-ناھكارنى، قىلىچ قويغان خىيانىتىنى ئەسلەپ تىترەۋاتقان لەۋزى، پۇشايمان قىلىپ تىترەپ تۇرغان بىرەر قۇربانلىقنى ئىزلەيتتى. يىغىلغان ھەر بىر كىشى ئىختىيارسىز ھالدا يېنىدىكى ئادەمنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋېلىشقا ئۇرۇناتتى، بويۇنلىرىنى قىسىشىپ، بۇ ھالەتـ-نىڭ پەسىيىشىنى كۈتۈشەتتى.

ناسىرخان چاڭگىلىغا ئىلىنغۇدەك بىرەر ئولجا تاپالمىدى بول-غاي، ئۇستىدىكى تەنتەنىلىك مۇراسىملاردا كىيىلىدىغان كىيىم-لىرىنى غەزەپ بىلەن يېشىپ، يەرگە تاشلىدى. كېيىن قەشقەر شەھـ-ۋىسىدە ۋارقىراپ ـ جارقىراپ، سېلىپ تاشلىغان كىيىملىرىنى دەسسەپ چەيلەشكە باشلىدى.

ئادەت بويىچە ھۆكۈمدارلار ئۇستى ـ ئۇستىلەپ ئۈچ ـ تۆت،

هەتتا بەزىدە يەتتە قات ھەشەمەتلىك كىيىملەرنى كىيىپ يۇرۇشەت-
تى. تەنتەنىلىك مۇراسىملاردا ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولغانلار
ئۇ سالغان بىرەر كىيىمنىڭ ئىگىسى بولۇش شەرىپىگە مۇيەسسەر
بولاتتى. خانىنىڭ بۇگۈنكى مۇراسىمدىكى ئىش - ھەربىرىكەتلىرى ئۇ-
نىڭ ھېچكىمگە ئىلتىپات قىلمايدىغانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى.

ئەسلىدە خانىنىڭ سەمەرقەنتكە ھەربىر قەدەم تەشرىپ قىلىشى
خۇددى بايرامدەك تەنتەنىلىك بولاتتى، لېكىن بۇگۈنكى بايرام شاد-
لىقى كۈتۈۋېلىشنىڭ دەسلەپكى مىنۇتلىرىدىلا بەربات بولغانىدى.
شۇ كۈنى خان سىياب دەرياسى قىرغاقلىرىدىن باشلاپ بۇخارا
دەرۋازىسىغا قەدەر سېلىنغان پايانداز لارنىڭ ئۈستىدىن ئاتلىق ئۆ-
تۈپ سەمەرقەنتكە كىرىۋاتقىنىدا چىرايىدىن تەبەسسۇم ئۈزۈلمەي،
قىسىق كۆزلىرى يەنمۇ قىسىلىپ كەتكەنىدى. ئەنە شۇنداق ھالەت-
تە كېتىۋېتىپ ئۇ بىردىنلا ئېتىنىڭ بېشىنى ئەبۇ تاھىر باشلىق
كىشىلەر تەرەپكە بۇرىدى. ئۆمەر ھەييام تۇرغان توپقا خۇددى بىر
نەرسىدىن شۇبھىلەنگەندەك قاپقىنى تۇرۇپ تىكىلدى. لېكىن،
كىمنىدۇر ئىزلەپ تاپالمىدى بولغاي، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى غەزەپ
بىلەن تارتىپ، ئېتىنى ئارقا ئىككى پۇتىدا تىك تۇرغۇزدى ۋە نې-
مىلەرنىدۇر دەپ چالۋاقىغىنىچە ئۇ يەردىن يىراقلاشتى. ئەمدى ئۇ
قارا ئارغىماقنىڭ ئۈستىدە قېتىپ ئولتۇرۇپ، لەۋلىرى ۋە كۆزلە-
رى غەزەپتىن قىسىلغان ھالدا، سەھەردىلا ئۇنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن
يوللارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان مىڭلىغان شەھەرلىكلەرنىڭ ئالقىشلە-
رىغا ئېتىبارمۇ قىلماستىن يولىنى داۋام قىلىۋاتاتتى. كىشىلەر
مەھەللە مىرزىلىرى تەرىپىدىن يېزىپ بېرىلگەن يۇزلەپ ئەرز -
شىكايەتلەرنى خانىغا تۇتقۇزۇشقا جۈرئەت قىلالماي، ئاخىرىدا كې-
لىۋاتقان مۇلازىمغا ئېتىشاتتى، مۇلازىملار قەغەزلەرنى يەردىن تې-
رىۋېلىپ، ئۇلارنى كۆرۈپ چىقىشقا يالغاندىن ۋەدىلەرنى بېرەتتى.
خان ۋە سەلتەنەتنىڭ دالچىن رەڭ يوغان بايرىقىنى كۆتۈرۈپ كې-
لىۋاتقان تۆت ئاتلىق، ئۇنىڭ بېشىدا سايىۋەن كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان
يېرىم يالىڭاچ قۇل، ھەمدە شەھەر ئەمەلدارلىرى چېتىگە ئەگىرى -

بۇگرى ئۇجمىلەر تىكىلگەن ئېرىقلارنى بويلاپ ئاساسىي يولدىن، يەنى بازار مەيدانىدىن ئۆتۈپ، ئەسپىزار مەھەللىسىگە يېتىپ كەلدى. خانغا ئاجرىتىلغان قارارگاھ ئەنە شۇ مەھەللىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇ ئەبۇ تاھىر دىۋانخانىسىنىڭ بىر نەچچە قەدەم نېرىسىدا ئىدى.

ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا خانىنىڭ قارارگاھى شەھەر قەلئەسى ئىچىدە بولاتتى. بىراق، يېقىندا بولۇپ ئۆتكەن بىر قېتىملىق دەھشەتلىك ئۇرۇش تۈپەيلىدىن بۇ قەلئە ناچار ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بولغاچقا، ئەمدىلىكتە ئۇ يەردە مەخسۇس تۈرك ھەربىي قىسىملىرى چېدىر تىكىپ ياشاۋاتاتتى.

خانىنىڭ سوغۇق قىياپىتىنى كۆرۈپ، ئۆمەر ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا بارماسلىقنى قارار قىلغانىدى، بىراق قازىكالان بۇنداق ھۆرمەتلىك مېھمانىنىڭ سەۋەبى بىلەن خانىنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇشنى ئويلاپ ئۇنى خان قوبۇلىغا بېرىشقا كۆندۈردى. ئەبۇ تاھىر يول بويى ئۆمەرگە نېمە ئۈچۈن خانىنىڭ كەيپىياتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ باردى. ئۆمەر بۇخارادىكى چوڭ مەسچىتنىڭ يېنىدىكى ئۆيلەرگە خانىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئوت قويۇلغانلىقىنى، بۇنىڭغا قارشىلىق قىلغان ئاھالىنىڭ قىرىپ تاشلانغانلىقى سەۋەبلىك سەرقەنتلىك روھانىيلارنىڭ خانىغا گىنە ساقلاپ، بۇ قېتىمقى كۈتۈلمىگەن ئۇلۇغ مۇراسىمىغا چىقمىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن خانىنىڭ خاپا بولغانلىقىنى بىلدى.

— خان بىلەن روھانىيلار ئوتتۇرىسىدا ئىزچىل ھالدا كۈرەش داۋام قىلىۋاتىدۇ. بۇ كۈرەش بەزىدە ئاشكارا ھالدا قانلىق توقۇنۇشلارغا، كۆپىنچە ھاللاردا بولسا، ئاستىرتتىن ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئاداۋەتلىك كۈرەشكە ئايلىنىپ بارماقتا، — دەپ يەنە چۈشەندۈردى قازى.

ئېيتىلىشىچە، ئۆلىمالار خانىنىڭ چېكىدىن ئاشقان قوپاللىقىدىن نارازى بولغان كۆپلىگەن ھەربىي باشلىقلار بىلەنمۇ تىل بىرىكتۈرۈۋاتقان. ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن گەپلەرگە

قارىغاندا، خانىمنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن بىر داستىخان ئەتراپىدا ئولتۇرۇشۇپ تاماق يېگەن ۋە ھاكىمىيەتنىڭ مۇستەھكەملىكى قوشۇنلارنىڭ مەردلىكى ھەم ئۇيۇشقاقلىقىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى دائىم تەكىتلەپ ئۆتكەن. لېكىن، ئەۋلادلارنىڭ يېڭىلىنىشى بىلەن تۈرك خانلىرى پارس پادىشاھلىرىنىڭ يارىماس ئادەتلىرىنى، شۆھرەتپەرەسلىكلىرىنى يۇقتۇرىۋالغان. ئۇلار ئۆز-لىرىنى يېرىم خۇدا دەپ ھېسابلاشقان، كۆڭۈللىرىگە كەلگەن ئىش-نى قىلىشتىن تەپ تارتمىغان، بىمەنە قىلىقلىرى بىلەن ھەربىي باشلىقلارنىڭ ھەق - ھوقۇقلىرىنى پايخان قىلىپ، ئۇلارنى كەم-سىتكەن، ئابرۇي - ئىناۋەتلىرىنى يەرگە ئۇرغان. ناسىرخان ھۆ-كۈمرانلىق قىلغان يىللاردا، ئەنە شۇنداق ھەربىي باشلىقلارنىڭ كۆپچىلىكى خاندىن نارازى بولۇپ يۈرگەن دىنىي ئەربابلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشكە باشلىغان. ئۆلىمالار ناسىرخاننى، ئىسلام قا-نۇن - قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلمىدى، دەپ ئەيىبلەشكەن. ئۆز نۆ-ۋىتىدە ناسىرخانمۇ بىۋاستە ھەربىيلەرنى جازالاشتىن قورقۇپ، ئۆلىمالارغا كۆپرەك بېسىم ئىشلىتىشكە باشلىغان. ئۇنىڭ ئاتىسى-مۇ بىر چاغلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆلىمالاردىن بىرىنىڭ بې-شىنى تېنىدىن جۇدا قىلىش بىلەن باشلىغان.

1072 - يىلى يازدا، ئەبۇ تاھىر خان بىلەن ئومۇمىي جەھەت-لەردە تىل تېپىشقان بىردىنبىر دىنىي ئەربابلاردىن بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇ خانىنىڭ بۇخارادىكى قارارگاھىغا پات - پات بېرىپ تۇراتتى. خان سەمەرقەنتكە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا بولسا، ھەر قېتىم تەنتەنىلىك كۇتۇۋېلىش ئۇچۇن بارلىق كۇچىنى چىقىراتتى. گەر-چە بەزى ئۆلىمالار ئۇنىڭ بۇنداق مۇرەسسە قىلىشىدىن نارازى بولسىمۇ، لېكىن كۆپ ساندىكىلىرى ھۆكۈمدار بىلەن ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدا شۇنداق بىر ۋاستىچىنىڭ بارلىقىدىن مەمنۇن ئىدى.

ئەبۇ تاھىر ئۆزىنىڭ ۋاستىچىلىك ۋەزىپىسىنى ئەپچىللىك بىلەن بېجىرەتتى. بەزى چاغلاردا ئايرىم مەسىلىلەرنى روھانىيلار-نىڭ پايدىسى ئۇچۇن ھەل قىلىشنىمۇ ئۇنتۇمايتتى. بۇنداق چاغدا

خانىنىڭ غەزىپىدىن قۇتۇلۇش، ئۇنىڭ كەيپىياتىنى كۆتۈرۈش يولىنىمۇ ئۇستىلىق بىلەن تاپالايتتى.

خانىنىڭ غەزىپى قوزغالغان بۇگۈنكى قوبۇل مۇراسىمىدىمۇ ئۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى قايىل قىلارلىق هالدا ئورۇندىدى. ئۇ ۋەهىمىلىك مىنۇتلارنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىنى تاقەت بىلەن كۈتتى ۋە خان تەختكە ئولتۇرۇشى بىلەنلا ئەپچىل بىر ئىما قىلدى، ئۇنى كۆزىتىپ تۇرغان ئۆمەر ۋەزىيەتنىڭ يۇمشاشقا باشلىغانلىقىنى چۈشەندى. قازىنىڭ ئىماسى بىلەن ساراي مۇلازىملىرىدىن بىرى — ياشقىنا قۇل قىزنى باشلاپ كەلدى ۋە يەردە چېچىلىپ ياتقان كىيىملەرنى تېزلىك بىلەن يىغىشتۇرۇۋالدى. بىردىنلا هەممەيلەن يەڭگىل نەپەس ئېلىپ، ئازراق جانلاندى، كىملەردۇر يېنىدىكىلەر بىلەن شۇڭىرلىشىپ پەكىر ئالماشتۇرۇشقا باشلىدى.

قازىكالان خانىنىڭ ئالدىغا بېرىپ باش ئەگكىنىچە قول قوۋۇشتۇرۇپ جىم تۇردى. بىر نەچچە مىنۇت داۋام قىلغان سۈكۈتتىن كېيىن، ناسىرخان بىرئاز هارغىن، لېكىن ياڭراق ئاۋازدا بۇيرۇدى:

— ئەتە تاڭ بىلەن تەڭ شەهەر ئۆلىمالىرىنىڭ هەممىسى مېنىڭ هۇزۇرۇمغا كېلىپ، پۈتۈمگا باش قويسۇن! ئېگىلمىگەن باش تېنىدىن جۇدا قىلىنسۇن! هېچكىم قېچىپ قۇتۇلۇشنى خىيالىغا كەلتۈرمىسۇن! مېنىڭ غەزىپىمگە يولۇققان كىشىگە يەر يۈزىدە پاناه يوق!

قوبۇلخانىدا هازىر بولغانلارنىڭ هەممىسى غەزەپ بوراننىڭ بېسىلغانلىقىنى بايقاپ، يېنىك نەپەس ئالدى. مەسىلە ئېنىق بولدى: ئەمدى ئۆلىمالار ئېيتىلغان ۋاقىتتا سارايغا كەلسىلا بولدى.

قازىكالان سەهەردىلا ئۆمەرنى خانىنىڭ هۇزۇرىغا باشلاپ باردى. ناسىرخان ئۇستىگە قارا خاللىق گىلەم سېلىنغان ئېگىز سۇپىنىڭ ئۇستىدىكى تەختىدە سالاپەت بىلەن ئولتۇراتتى. غۇلاملاردىن بىرى شىرنىگە مىلەنگەن ئەتىرگۈل يوپۇرماقلىرى تولدۇرۇلغان پەتنۇسىنى ئۇنىڭغا سۇنۇپ تۇراتتى، خان يوپۇرماقلاردىن بىرىنى تاللىۋېلىپ، ئاغزىنى چوڭ ئاچقىنىچە ئۇنى تىلى ئۇستىگە قويۇپ هۇزۇر-

لىنىپ شۇمۇرەتتى. بۇ چاغدا باشقا بىر غۇلام ئۇنىڭ شىرنە يۇقۇپ قالغان بارماقلىرىنى ئىجتىھاد بىلەن يۇيۇپ، سۈرتۈپ تۇراتتى. شىرنىلىك يوپۇرماقلارنى شۇمۇرۇش يىگىرمە - ئوتتۇز قېتىملاپ تەكرارلاندى. بۇ چاغدا ساراي تەكلىپ قىلىنغانلار بىلەن لىق تول- دى. ئۇلار سەمەرقەنتنىڭ ئەسپىزار، پىنجكىن، زەگرىموش، ماتۇ- رۇد قاتارلىق مەھەللىلىرىدىن كەلگەن سودىگەرلەر، ھۇنەرۋەنلەر، قەغەز ئىشلەپ چىقارغۇچىلار، شۇنىڭدەك يەھۇدىي بايلىرى، نەسرا- نىيلارنىڭ ۋەكىللىرى ئىدى. توپلانغانلارنىڭ ھەممىسى مەخسۇس ئىشارە بىلەن خانىنىڭ ھۇزۇرىدا يەر سۆيۈشۈپ، خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈشتى. ھۆكۈمدار ئۇلارغا ئالاھىدە ئىشارە قىلغاندىن كې- يىنلا، ئۇلارنىڭ قەددى رۇسلاندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرى مەد- ھىيە ئوقۇغاندىن كېيىن ھەممىسى قول قۇۋۇشتۇرغان ھالدا ئار- قىچلاپ ماڭغىنىچە چىقىپ كېتىشتى. خان ھۇزۇرىدىن چىقىۋاتقان كىشىلەرگە ئارقىسىغا ئۆرۈلۈش چەكلەنگەن بولۇپ، قارىغاندا بۇ ئادەت ھەممىدىن شۇبھىلىنىدىغان، ئېھتىياتچان ياكى ئۆزىنى بەك يۇقىرى قويىدىغان بىرەر ھۆكۈمدار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان بولسا كېرەك.

خانىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن شەھەر سىرتىغا چىقىمغان ۋە شۇ سەۋەبلىك خانىنىڭ غەزىپىگە دۇچار بولۇپ، ئۆز قىسمەتلىرىنى ۋە- ھىمە بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان يىگىرمىدەك مەرتىۋىلىك ئۆلـ- مالارغىمۇ كىرىشكە رۇخسەت بېرىلدى. خانغا نىسبەتەن ئاداۋىتى قانچىلىك كۈچلۈك بولسىمۇ، بۇنداق ۋەزىيەتتە ئۆزىنى بېسىۋې- لىشنىڭ تەسكە توختايدىغانلىقىنى ياخشى بىلىدىغان ئۆلىمالار، قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش نىيىتىدە خانىنىڭ قوبۇلىغا كېلىشكە بەجانىدىل رازى بولغانىدى. ئۇلار خان ئولتۇرغان تەختنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئىلاجىنىڭ بارىچە ئېگىلىپ تەزىم قىلىشتى. بۇنداق ۋەزد- يەتتە پەقەت خانىنىڭ رۇخستى بىلەنلا قەددىنى رۇسلاش مۇمكىن ئىدى. بىراق، رۇخسەتنىڭ ۋاقتى سوزۇلۇپ كەتتى. ئارىدىن ئون - يىگىرمە مىنۇت ۋاقىت ئۆتتى. قوبۇلخانا ۋەھىمىلىك سۈكۈناتقا

چۆمدى. بۇنداق قۇلايسىز ھالەتتە ئۇزاق ۋاقىت تەزىم بەجا كەلتۈ-
رۈپ تۇرۇشقا ھەممەيلەننىڭ بەرداشلىق بېرىشى تەس ئىدى. ئېگە-
لىپ تۇرغانلار رۇخسەتسىز قەددىنى رۇسلاشنىڭ خانىنىڭ شەپقە-
سىز قەھرىگە دۇچار بولۇش بىلەن نەتىجىلىنىدىغانلىقىنى ياخشى
چۈشىنىشەتتى. بۇنداق تۇرۇشۇپرىشكە بەرداشلىق بېرەلمىگەن قە-
رىراق ئۆلىمالار بېشىنى ئەگكەن پېتى بىردىن ــ ئىككىدىن يە-
گە تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ قېلىشقا باشلىدى. بۇنداق تىزلىنىش باش-
قىلارنىڭ ئۆزىنى ئىززەت قىلىشىنى مۇھىم بىلىدىغان خان ئۇچۇن
بەربىر ئىدى. ئۆلىمالار ئۇچۇنمۇ ئازابلىق ھالەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ
بىردىنبىر چارىسى ئىدى. خان ئاخىرقى ئۆلىمالارنىڭ تىزلىرى
يەرگە تەككۈچە ئىندىمەي كۇتۇپ ئولتۇردى. خان مەقسەتكە يەتكەن
ئىدى. شۇڭا ھېچقانداق سۆز قىلماي، باشقىلارغىمۇ سۆزلەش پۇر-
سىتى بەرمەي، ئىشارەت بىلەن ئۆلىمالارنىڭ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇ-
شىنى ۋە ھۇزۇرىدىن چىقىپ كېتىشىنى بۇيرۇدى. قوبۇل مۇراسە-
مىنىڭ بۇنداق ئاخىرلىشىشى ھېچكىمنى ھەيران قالدۇرمىدى.
خانىنىڭ ئىززەت ـ نەپسى ئارام تاپقان ۋە ئەيىبدارلار ئۆزىگە خاس
ئىلتىپاتسىزلىق بىلەن جازالانغان ئىدى. بۇنداق جازالاش ئۇسۇلى
سەلتەنەتتە ئادەت بولۇپ كەتكەن ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىلىرى، ئە-
مەلدارلار، قوشنا يېزىلاردىن كەلگەن زېمىندارلار تەزىمگە كىرىپ،
خانىنىڭ ئاياغلىرىنى سۆيدى، ئۇنىڭ قوللىرىنى، پەشلىرىنى كۆز-
لىرىگە سۈرتۈپ، ئۆز ئېھتىراملىرىنى بىلدۈرۈشتى. ئاندىن بىر
شائىر ئوتتۇرىغا چىقىپ، خانىنىڭ بۇيۇك غەلىبىلىرىنى مەدھىيە-
لەپ شېئىر ئوقۇشقا باشلىدى. شېئىر خانغا ياقمىدى بولغاي، بىر
ئىما بىلەن ئۇنى توختىتىپ، ساراي مۇلازىمىنى يېنىغا چاقىردى
ۋە ئۇنىڭغا ئۆز پەرمانىنى ئېلان قىلىشنى بۇيرۇدى.

ــ ئۇلۇغ خانىمىز سارايدا ئولتۇرغان بارلىق شائىرلارغا شۇ-
نى بۇيرۇيدۇكى، مۆھتەرەم خانىمىز بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزىنى
ئارسلانغا، بۇركۇتكە ياكى قۇياشقا ئوخشىتىپ يېزىلغان شېئىرلار-

نی ئاڭلاشنی خالمايدۇ! بۇنداق شېئىر يازغان شائىرلارغا ئەمدى سارايدا ئورۇن يوق!

مۇلازىمنىڭ سۆزلىرى ئۆز نۆۋەتلىرىنى كۈتۈۋاتقان يىگىرمە-گە يېقىن ساراي شائىرلىرىنى ساراسىمىگە سېلىپ قويدى. كىم-لەردۇر ئىختىيارسىز ھالدا ئارقىغا داجىپ، تېزراق چىقىپ كې-تىشنىڭ كويىغا چۈشتى. بىراق، ئۇلارنىڭ قاتاردىن بىر چۈمبەل-لىك ئايال دادىللىق بىلەن ئالدىغا چىقتى. ئۆمەرنىڭ ھەيران بو-لۇۋاتقانلىقىنى سەزگەن قازىكالان ئاستاغىنا شۇنىرلىدى:

— بۇ بۇخارالىق شائىرە، ئىسمى - جىسمىغا لايىق — جا-ھان! خۇلق - مىجەزىمۇ ناھايىتى ئوچۇق.

قازىكالاننىڭ سۆزلىرى تەنىدەك ئاڭلانسىمۇ، ئۆمەر ئايالدىن كۆز ئۇزەلمەيۋاتاتتى، قىزىقىشى تېخىمۇ ئېشىۋاتاتتى. بۇ چاغدا جاھان چۈمبىلىنى بويىقسىز غۇنچە لەۋلىرى كۆرۈنگۈدەك دەرىجىدە قايرىپ، ئىجازەت سوراپ ئولتۇرماستىن يېقىملىق ئاۋازدا شېئىر ئوقۇشقا باشلىدى. ئەجەبلىنەرلىكى، ئۇ شېئىرىدا خانىنىڭ نامىنى بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئالمىدى. شېئىردا ئۆزىنىڭ ھاياتىبەخش سۈ-لىرىنى سەمەرقەنت ۋە بۇخارا يەرلىرىگە سېخىيلىق بىلەن بەخشەن-دە قىلىپ، بىرەر دېگىزغا ئۇلىشالماي، سەھرالاردىلا ئىزسىز يو-قىلىپ كېتىۋاتقان سوغدى دەرياسىنىڭ ساخاۋىتى مەدھىيىلەنگە-نىدى.

— ئۇ ئىنتايىن ياخشى گەپ قىلدى! ئېغىزىغا سىغقىنىچە ئالتۇن بېرىڭلار! — دەپ بۇيرۇدى خان سېخىيلىقى تۇتۇپ كەتكەن پەيتلەردە ئېيتىلغان سۆيۈملۈك جۈملىسىنى تەكرارلاپ.

مۇلازىملاردىن بىرى تىللا تولدۇرۇلغان پەتنۇسنى كەلتۈردى. شائىرە پەتنۇسقا ئېگىشىپ، ئاغزىغا تىللالارنى ئېلىشقا باشلىدى. مۇلازىملار ئۇلارنى ساناپ تۇرۇشتى. شائىرە ئاخىرقى تىللانى ئاغ-زىغا سالالماي قىينىلىپ، نەپىسى بوغۇلغاندىلا، خان باشلىق پۈت-كۈل سارای ئەھلى سەممىي چاۋاك چېلىشىپ، كۈلۈۋېتىشتى. شا-ئىرە ئۆز جۈرئىتى بەدىلىگە 46 تىللاغا ئېرىشتى!

پەقەت ئۆمەرلا سۈكۈتكە چۆمگەن ھالدا جاھانغا تىكىلىپ، ئۇ-نىڭ كۆزلىرىدىن ئۇ ھېس قىلىۋاتقان تۈيغۇلارنىڭ ئىپادىسىنى ئىزدەيتتى. ئۇنىڭ شېئىرى شۇنچىلىك تىنىق، دېكلاماتسىيىسى شۇنچىلىك يېقىملىق ۋە كەسكىن ئىدىكى، بۇنىڭ بەدىلىگە ئېرىش-كەن تىللالىرى ئۆمەرگە خورلۇق بىلەن قىلىنغان ئىلتىپاتتەك تۇ-يۇلدى. شائىرە گويا ئەتەيلەپ قىلغاندەك چۈمبىلىنى چۈشۈرۈش باھانىسىدا رۇخسارىنى بىرئاز ئېچىۋەتتى. ئۇنىڭ يۇزىگە كۆزى چۈشكەن ئۆمەر بىردىنلا ئەندىكىپ كەتتى، شۇ تاپتا ئۇنىڭ يۈرىكى بۇ چىرايغا بىر ئۆمۈر تىكىلىپ تۇرۇش ئىستىكى بىلەن يانماقتا ئىدى. قوبۇلخانىدىكىلەر بۇ ھالنى سەزمەي قېلىشتى. بىراق، ئۇ-مەرنىڭ ئۆزى ئۇچۇن بۇ لەھزە مەڭگۈلۈكتەك تۇيۇلدى. «ۋاقىت ئىككى خىل ئۆتىدۇ، ـــ دەپ ئويلىدى ئۇ ئۆزىچە، ـــ يەنى ئۇنىڭ ئىككى ئۆلچىمى بولىدۇ، ئۇزۇنلۇقى قۇياش ھەرىكىتى بىلەن، تېز-لىكى ھېسسىيات بىلەن ئۆلچىنىدۇ».

ئەنە شۇنداق شېرىن ھېس ـ تۇيغۇلارنىڭ قاينىمىغا غەرق بولغان ئۆمەرنى قازىكالاننىڭ تۇرتۇشى ئېسىگە كەلتۈردى. بۇ چاغدا شائىرە ئاللىقاچان چۈمبىلىگە ئورىنىۋالغان، خىيالىي دې-ڭىزدىكى يەلكەنگە ئوخشاش ئۆز جايىغا قايتقانىدى.

قازىكالان ئۆمەرنى خانغا تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە تەمكىنلىك بىلەن گەپ باشلىدى:

ـــ ئالىي ھەزرەتلىرى، سىزگە خۇراسانىنىڭ ئەڭ بۇيۇك ئالى-مى ئۆمەر ھەييامنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈشۈمگە ئىجازەت بەرسىڭىز. ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئالەمدە سىرى ئېچىلمىغان ئۆسۈملۈكلەر، كۆك-تە تەتقىق قىلىنمىغان يۇلتۇزلار قالمىغان!

قازىكالان ئۆمەر شۇغۇللىنىدىغان ئىلىملەرنىڭ ئىچىدىن تې-بابەت ۋە ئاستىرونومىيىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. بۇنداق بىلىملەر-گە ئىگە كىشىلەر ھەر دائىم ھۆكۈمدارلارنىڭ ئىلتىپاتلىرىغا سازاۋەر بولۇپ كەلگەن. سەۋەب، بىرى ئۇلارنىڭ سالامەتلىكىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۆمرىنى ئۇزارتىش ئۈچۇن خىزمەت قىلغان بولسا،

يەنە بىرى ھۆكۈمدارلارنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشقا تۆھپە قوشقان.

خان ئۆزىنى خۇرسەن بولغاندەك كۆرسىتىپ، ساختا جىلمىيىپ قويدى. بىراق ئۇنىڭ بىلەن ئىلمىي تېمىدا سۆھبەتلىشىشكە رايى بارمىغان چېغى، ئۆمەرنىڭ قانداق ئوي ـ خىياللارغا بەند بولغىنىغا ئېتىبارمۇ بەرمەي، كۆڭلى خۇش پەيتلىرىدە ئېيتىدىغان ئادىتى سۆزىنى تەكرارلىدى:

ـــ ئاغزى ئالتۇن بىلەن تولدۇرۇلسۇن!

ئۆمەر نېمە دېيىشىنى بىلمەي، بىر دەقىقە مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى، ئەلەمدىن تامىقى قۇرۇپ كەتكەندەك بولدى. قازىكالان خانىڭ ئىلتىپاتىنى رەت قىلىش ـــ ئۇنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈشكە سەۋەب بولىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپ، ئۆمەرگە تەشۋىشلىك نەزەر تاشلىدى. كېيىن ئۇنىڭ يەلكىسىدىن ئاستاغىنا ئىتتىرىپ، ئالدىغا قىستىدى. بىراق، ئۆمەر ئاللىقاچان بىر قارارغا كېلىپ قويغانىدى:

ـــ ئالەمپاناھ، ئۆزرە ئېيتىشىمغا ئىجازەت بەرسىڭىز. مەن روزا تۇتقانمەن، شۇڭا ئاغزىمغا ھېچ نەرسە سالالمايمەن، ـــ دېدى ئۇ تەۋەززۇ بىلەن.

ـــ ئاداشمىسام، رامزان ئېيىنىڭ تۇگىنىگە ئۇچ ھەپتە بولدىغۇ دەيمەن! ـــ دېدى خان ھەيران بولۇپ.

ـــ رامزان ئېيىدا مەن نىشاپۇردىن سەمەرقەنت سەپىرىگە ئاتلانغانىدىم. ھازىر روزا تۇتالمىغان كۈنلىرىم ئۈچۈن تولۇقلاپ تۇتۇۋاتىمەن.

قازىكالانىڭ يۈزلىرى بىئارام‌لىق ۋە رەنجىشتىن پۈرلىشىپ كەتتى. قوبۇلخانىدىكىلەر بىئارام بولۇشۇپ، پىچىرلىشىشقا باشلىدى. لېكىن خانىڭ تۇرقىدىن ھېچقانداق ئىپادىنى ئۇققىلى بولمايتتى. ئۇ قازىكالاندىن سوراشنى لازىم تاپتى:

ـــ سەن شەرىئەتنىڭ قانۇن ـ قائىدىلىرىدىن ياخشى خەۋەردار. مەۋلانە ئۆمەر تىللالارنى ئاغزىغا سېلىپ كېيىن چىقىدۇ.

ېرئۇالسا، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ روزىسى راستتىنلا بۇزۇلغان ھېسابلىنامدۇ ؟

قازىكالان بىتەرەپ ئاھاڭدا جاۋاب بەردى:

ــ شەرىئەت قائىدىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئېغىزغا ئېلىنغان ھەر قانداق نەرسە روزىنى بۇزىدۇ. بەزەن قورقۇش تۇپەيلىدىن بەرەر تال تەڭگىنى يۇتۇۋەتكەنلەرمۇ بولغان.

خان جاۋابتىن قانائەتلەنمىدى بولغاي، ئۆمەردىن سورىدى:

ــ ئىلتىپاتسىزنى رەت قىلىشىڭنىڭ باشقا سەۋەبىمۇ بارمۇ؟

ئۆمەر بىر دەقىقە ئىككىلىنىپ تۇرۇپ، جاۋاب بەردى:

ــ ھەئە، باشقا سەۋەبىمۇ بار.

ــ سۆزلە، مەندىن قورقمىغىن!

شۇندىلا ئۆمەر تۆۋەندىكى رۇبائىيىنى ئوقۇدى:

نىتەي مەن ئالدىڭغا ئېھسان سوراپ كەلسەم؟
ناچار، يېلىڭمەن دەپ، دانۇ نان سوراپ كەلسەم؟
بار بولسا، ئۆتۈنەي، سېخىي بول، بەرگىل،
ئىنسانىدەك ياشاشقا ئىمكان سوراپ كەلسەم.

« شورۇڭ قۇرىدىغۇ ھەييام!» دەپ شۇئىرلىدى قازىكالان. ئۇنىڭ زىڭىلداپ كەتكەن مېڭىسىگە دوستىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ھېچقانداق ئاقىلانە پىكىر كەلمەيۋاتاتتى، ئۇنىڭ ۋەھىمىگە چۈشۈپ قېلىشى ئارتۇقچە ئەمەس ئىدى. خەتەرلىك ۋەزىيەتنىڭ ۋەھىمىسى ئۇنى بىئارام قىلىۋاتاتتى، قەپەستىن چىقىپ كېلىۋاتقان غەزەپ شىرىنى قانداق يۇگەنلەشنىڭ ئەپلىك يولىنى تېپىشقا ئىشەنچى يوق ئىدى. خان خۇددى مۇرەككەپ بىر مەسىلىنى يېشىش ئۈسۇلىنى تاپالمايۋاتقاندەك چوڭقۇر خىيالغا پېتىپ، جىمىپ قالغان، ساراي خادىملىرى بولسا، ئۇنىڭدىن نۆۋەتتىكى دەھشەتلىك ھۆكۈمنى كۈتۈپ قېتىپ قېلىشقان ئىدى. ئاللىكىملەردۇر بوران كۆتۈرۈلۈشتىن ئاۋۋال بۇ يەردىن غايىب بولۇش نىيىتىدە تۇيدۇرماي

ئىشىك تەرەپكە يول ئالغاندى.

ھەممەيلەن ساراسىمىگە چۈشۈۋاتقان مۇشۇ ۋاقىتتا ئۆمەر يەنە جاھاننىڭ كۆزلىرىنى ئىزدىدى. شائىرە بىر تۇۋرۇككە يۆلەنگىنىچە ئىككى قولى بىلەن يۈزىنى تۇتۇپ، دەھشەتتىن قېتىپ تۇراتتى. «ئۇمۇ مېنىڭ تەقدىرىمنى ئويلاۋاتامدىكىن؟» دەپ خىيالىدىن ئۆتكۈزدى ئۆمەر.

ئاخىرى، خان ئاستاغىنە ئورنىدىن تۇردى ـ دە، سالماق قەدەملەر بىلەن ئۆمەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنى باغرىغا مەھكەم باستى، كېيىن قوللىرىدىن تۇتۇپ، تەخت تەرەپكە باشلىدى. تارىخچىلارنىڭ قەيت قىلىشىچە: «ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى ئۆمەر ھەيىمانى شۇنچىلىك ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋالدىكى، ئۇنى ئۆز تەختىدە يانمۇيان ئولتۇرۇشتەك ئىلتىپاتقا سازاۋەر قىلدى».

بەشىنچى باب

— مانا ئەمدى خانغا يېقىن ئادەم بولۇپ قالدىڭ، — دېدى ئە-
بۇ تاھىر خانىنىڭ يېنىدىن چىقىۋېتىپ. ئۇنىڭ خۇشاللىقى دەھ-
شەتلىك ئەندىشىلەر بەدىلىگە قولغا كەلگەن ئىدى. ئۆمەر ئوچۇقلا
جاۋاب بەردى:

— «دېڭىزنىڭ قوشۇنىسى، پادىشاھنىڭ دوستى بولماس» دېگەن
ماقال ئېسىڭىزدىمۇ؟

— ساڭا ئېچىلغان ئىشكىنى قاتتىق ياپما! نەزىرىمدە سارايدا
مەرتىۋەڭ يەنىمۇ ئاشىدۇ!

— ساراي ھاياتى مېنى قىزىقتۇرمايدۇ. بىردىنبىر ئارزۇيۇم:
ئۆزۈمگە خاس رەسەتخانىغا — يۇلتۇزلارنى كۆزىتىش ئۆيىگە ئىگە
بولۇش. ئۇنىڭ يېنىدا ئاجايىپ گۈلزارىمۇ بولسا! ئۆزۈمنى ئۇنتۇ-
غان ھالدا ئاسمانىنى تاماشا قىلسام، قولۇمدا بىر پىيالە مەي، يې-
نىمدا گۈل چىراي دىلبىرىم بولسا!

— بايىقى شائىرەدەك گۈل چىراي دىلبەرمۇ؟ — دېدى ئەبۇ
تاھىر.

ئۇ ئايال ئۆمەرنىڭ پۇتۇن ئوي - خىيالىنى بەند قىلىپ تۇر-
سىمۇ، ئۇ ئۆزىنى بېسىۋالدى. ئۇ ئارتۇقچە گەپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ
پىنھان خىياللىرىنى ئاشكارا قىلىشنى، بىمەنە گەپ - سۆزلەرنىڭ
تارقىلىپ يۇرۇشىنى خالىمايتتى.

چاقچاقنىڭ بىر ئاز قوپال كەتكىنىنى سەزگەن قازىكالان گەپ-
نى باشقا تەرەپكە بۇرىدى:

— مەندىن بىر مەرھەمىتىڭنى ئايىماسلىقىڭنى سورىماقچى-
مەن.

— ئەكسىچە، ئۆزىڭىز مېنى مەرھەمەتلەرگە كۆمۈپ تاشلىدىڭىز غۇ!

— خوپ، شۇنداقمۇ دەپ تۇرايلى، — قۇۋلۇق بىلەن كۈلدى قازى، — مېنىڭ مەرھەمىتىم بەدىلىگە سەنمۇ بىرەر مەرھەمەت كۆرسەتسەڭ دېمەكچىمەن.

ئۇلار قازىكالانىڭ تۇرالغۇسىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، قازى سۆھبەتنى داستىخان ئۈستىدە داۋاملاشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى.

— ئۇزۇندىن بېرى خىيالىمنى بىر نەرسە ئۆزىگە تارتىپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ ئاجايىپ بىر كىتابنى بارلىققا كەلتۈرۈش غايىسىدۇر. بىر مەزگىل شېئىر ۋە رۇبائىيلىرىڭنى قويۇپ تۇرساڭ. ئۇلار ماڭا بۇيۇك ئەربابنىڭ ئادەتلەنگەن ئەرمەكلىرىدەك تۇيۇلىدۇ. سەن تېبا-بەتتە، ئاسترونومىيىدە، رىيازىياتتا (ماتېماتىكىدا) شېئىرىيەتكە قارىغاندا زور ئۇتۇقلارغا ئېرىشىشىڭ مۇمكىن. خاتالاشمىسام، ئىبن سىنانىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ھېچكىم سەن بىلەن بۇ ساھەلەردە تەڭ-لىشەلمەيدۇ، توغرىمۇ؟

ھەييام گەپ قىلمىدى. بىراق، ئەبۇ تاھىر سۆزىنى داۋام قىل-دى:

— مەن يۇقىرىقى ساھەلەر بويىچە ئىنسانىيەت تەرىپىدىن يا-رىتىلغان بىلىملەرنىڭ ھەممىسىنى توپلاپ، يېگانە بىر كىتاب ها-لىتىگە كەلتۈرۈشۈڭنى ۋە ئۇنى ماڭا بېغىشلىشىڭنى ئىلتىماس قىلماقچىمەن.

— بۇ ھەقتە يېگانە كىتاب يارىتىش ئاسان ئىش ئەمەس، شۇ سەۋەبلىك ھازىرغىچە بۇ توغرىدا بىر نەرسە يازماستىن، پەقەت ئو-قۇش، ئۆگىنىش بىلەنلا قانائەتلىنىۋاتىمەن.

— پىكرىڭىزى تۈزۈكرەك ئىزاھلاپ بەرا! — دەپ ئىلتىماس قىلدى قازى.

بىزدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەجدادلىرىمىزنى، يۇنان ۋە ھىندىلار-نى، ئۆزىمىزنىڭ مۇسۇلمان ئالىملىرىنى ئەسلەيلى. ئۇلار بۇ تۇغ-

رۇلۇق ئاز بولمىغان ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرۇشقان. ئەگەر مەنمۇ ئۇلار ئېيتقان پىكىرلەرنى تەكرارلىسام، بۇ بىھۇدە ئىش بولىدۇ. مۇبادا، ئۇلارغا قارشى پىكىر بىلدۇرسەم، ھامان بىر كۈنى ماڭىمۇ قارشى پىكىر قىلىدىغان ئالىملار تېپىلىدۇ. دېمەك، ئالىملاردىن ئۆزلىرىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئالىملارنىڭ پىكىرلىرىگە قوشۇلماسلىق، بۇنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇنۇش مەقسەت قىلىنغان ئەسەرلەرلا قالىدۇ، خالاس. كىشىلەر باشقىلارنىڭ ئىنكار قىلىنغان قانۇنىيەتلىرىنىلا ئەسلەپ قالىدۇ. لېكىن كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇلار ئىسپاتلىغان غايىلەرمۇ كېيىنكى ئەۋلادلار تەرىپىدىن كۈلكىلىك ھالدا تەنقىد قىلىنىشى شۇبھىسىزدۇر. ئىلىم بوستانىدا ھۆكۈم سۈرىدىغان مەڭگۈلۈك قانۇنىيەت مانا شۇ. ئەمما شېئىرىيەت بۇنداق قانۇنىيەتتىن مۇستەسنا. شائىرلار ھېچقاچان ئۆزلىرىدىن بۇرۇن يارىتىلغان شېئىرىيەت دۇردانىلىرىنى ئىنكار قىلمايدۇ. بۇلار ئەسەلەر داۋامىدا ئەۋلادلار تەرىپىدىن سۆيۈپ ئوقۇلۇۋېرىدۇ. رۇبائىي يېزىشىمنىڭ سەۋەبىمۇ دەل شۇنىڭدا. ھەرخىل ئىلىملەرگە قىزىقىدىغانلىقىمنى ياخشى بىلىسىز. رىيازىيات بىلەن شۇغۇللانسام، ئەقلىنى تاڭ قالدۇرىدىغان رەقەملەر، ئاستىرونومىيە ئىلمى، مەۋجۇداتنىڭ تېپىشماقلىق سىرلىرى، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا ئىلاھىي ئىلھام، قەلبىمگە شېئىرىي زوق بېغىشلايدۇ. ئىلتىماس قىلىمەنكى، ماڭا ھەقىقەت توغرىسىدا ئەمدى گەپ قىلمىسىڭىز!

ئۆمەر بىر دەم جىم تۇرۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— مەن سەمەرقەنت خارابىلىرىنى كۆپ قېتىم ئايلىنىپ چىقتىم. پەشتاقلىرىدا يېزىقلىرى بار، خارابىگە ئايلانغان سارايلارنى كۆردۈم. ئەپسۇس، ئۇ يەردىكى يازمىلارنى ئەمدىلىكتە ھېچكىم ئوقۇيالمايدۇ. شۇ چاغدا مەن ئۆز ـ ئۆزۈمگە: «مانا، بىر ۋاقىتلاردا گۈللەپ ياشنىغان شەھەردىن نېمىلەر قاپتۇ» دېدىم. ئاشۇ زامانلاردا ياشىغان ئادەملەرچۇ؟ بىز ئۇلارنىڭ كىم بولۇپ ئۆتكەنلىكىنى ئەسلىيەلەيمىزمۇ؟ مەيلى، ئاللاھ ئىنسانغا قىسقا ئۆمۈر بېرىپتۇ، لېكىن ئۇلار يارىتقان مەدەنىيەتتىن بىزگە نېمە قالدى؟ بۇ يەردە

قانداق سەلتەنەت، قانداق شاھلار، قانداق قانۇنلار، ھەقىقەتلەر مەۋجۇت بولغان؟ بىز بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە بىلمەيمىز! مەن بۇ خارابىلەرنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، بىرەر تال ساپال پارچىسىدىن بىرەر كىشىنىڭ تەسۋىرىنى، تاملاردىن بىرەرمۇ رەسىمنى تاپالمىدىم. مىڭ يىللاردىن كېيىن مېنىڭ مۇڭلۇق شېئىرلىرىمۇ ئەنە شۇ خارابىلەردىكى ساپال پارچىلىرىدەك يەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ كېتىدۇ. خارابىلەردە مەندەك شائىرنىڭ پەقەت ئىزتىراپلىق تۇيغۇلىرىنىڭ ئىزنالىرى قېلىشى مۇمكىن، خالاس.

— دېگەنلىرىڭىز چۈشىنىۋاتىمەن، — دېدى قازى مەيۈس ھالدا ئۇنىڭ سۆزلىرىنى توغرا تېپىپ، — لېكىن، ھەر ھالدا شائىرلىقنىڭ قازىسىغا مەي ھىدى پۇراپ تۇرغان شېئىرلىرىڭىزنى بېغىشلاشنى خالىمايدىغانسەن؟!

ئېيتىش كېرەككى، ئۆمەر بۇنداق ھاللاردا ئۆزىنى قانداق تۇتۇشنى بىلەتتى، ئۇنىڭ قەلبىدىكى مىننەتدارلىق تۇيغۇسى مەيخورلۇق تۇيغۇسىدىن ئۈستۈنرەك تۇراتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ بىر نەچچە ئاي داۋامىدا كۆادرات تەكلىملەر ھەققىدىكى مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىپ تۈگەتتى. ئالگېبراغا ئائىت بۇ ئەسىرىدە نامەلۇم سانىنى ئىپادىلەشتە تۇنجى قېتىم ئەرەبچە «نەرسە» دېگەن مەنەنى ئىپادىلەيدىغان «chau» سۆزىنى ئىشلەتتى. بۇ سۆز كېيىنچە ئىسپان تىلىدا نەشر قىلىنغان ئىلمىي ئەسەرلەردە «xau» شەكلىدە ئىشلىتىلدى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇ سۆزدىن پەقەت بىرىنچى ھەرپ «x»لا قالدى ۋە نامەلۇم سانىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇمغا ئايلاندى.

ھەييام سەمەرقەنتتە يېزىپ تۈگەتكەن بۇ رىسالىسىنى ئۆز شەپقەتچىسىگە بېغىشلاپ تۆۋەندىكى سۆزلەرنى يازغانىدى: «بىز ئىلىم ئەھلى قەدىر - قىممىتىمىز دەپسەندە قىلىنىۋاتقان بىر زاماندا ياشاۋاتىمىز. شول سەۋەبتىن، ناھايىتى ئاز ساندىكى ئالىملارلا ھەقىقىي ئىلىم بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇشىدىكى سە-

ۋەب، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پەقەت دىنىي ئىلىملار بىلەنلا شۇغۇللانماقتا. مەن بۇ دۇنيادا دىنىي مەسىلىلەرگە ئەمەس، ھەقىقىي ئىلىمگە قىزىقىدىغان، ئىنسانىيەت تەقدىرىگە قىزىقىدىغان ئادەمنى تېپىشتىن ئۈمىدىمنى ئۈزگەنىدىم. لېكىن ئاللاھ ماڭا شۇنداق ئىنسانىنى، قازىلارنىڭ قازىسىنى، يەنى ئىمام ئەبۇ تاھىرنى ئۇچرىتىشنى نېسىپ قىلدى. بۇ ئالىيجاناب ئادەمنىڭ رەھنەمالىقى بۇ ئىشنى رويابقا چىقىرىشىمغا ئىمكان بەردى».

ئۇ ئۆزىگە پاناھ بولغان شىپاڭغا يېتىپ كەلگەندە، خېلى كەچ بولۇپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئوقۇش ۋە يېزىشقا رايى بارماي، چىراغ ئېلىپ كېلىشنىمۇ بۇيرۇمىدى. شەۋۋال ئېيىنىڭ ئاخىرىدا كىچىكلەپ كەتكەن ھىلال ئاي يولىنى ياخشى يورۇتالمايتتى. ئۇ شىپاڭغا ئېلىپ بارىدىغان چىغىر يولنى تەستە بېسىپ ئۆتتى، پۇتلىرىغا ئوت ـ چۆپلەر يۆگىشىپ قالاتتى، مەجنۇنتالنىڭ ئىنچىكە ھەم ئۇزۇن تاللىرى يۈزلىرىنى سىيپاپ ئۆتەتتى.

ئۇ خانىسىغا كىرىشى بىلەنلا مۇلايىم، لېكىن كىنايىلىك بىر ئاۋازىنى ئاڭلىدى:

ــ سىزنى كېچىكمەي كېلىدۇ، دەپ ئويلىغاندىم!

«بۇ ــ كۇن بويى خىيالىمدىن كەتمىگەن ئاشۇ دىلبەر ئايالنىڭ ئاۋازىمۇ؟»

ئۆمەر ئىشىكنى ئاستا يېپىپ، ئاۋازنىڭ ئىگىسىنى ئىزدىدى. بىراق ھېچ نەرسە كۆرۈنمەيتتى، پەقەت ئايالنىڭ بوش ۋە يېقىملىق ئاۋازىلا ئاڭلاندى:

ــ نېمىشقا جىمىپ كېتىسىز؟ ئۆيىڭىزگە توساتتىن كەلگىنىمگە ئىشەنگۈڭىز كەلمەيۋاتامدۇ؟ سارايدا تاسادىپىي ئۇچراشقان نىگاھلىرىمىز ماڭا كۆكتىكى چاقماقتەك تەسىر قىلدى. بىراق ئۇ يەردە خان، قازىكالان ۋە توپلانغان باشقا كىشىلەرنىڭ ئالدىدا تىكىلىپ قاراشلىرىڭىزغا بەرداشلىق بېرەلمىدىم. ئەمما، بەزى ئەرلەرگە ئوخشاش سىزمۇ بىرەر ئايالنى كۆرگەندە ئۆزىڭىزنى تۇتۇۋالالمايدىغانلىقىڭىزنى ئاشكارىلاپ قويدىڭىز. ئاران ئۆتكۈر تىلغىلا ئە-

گه بولغان، مىجەز - خۇلقى گۇمانلىق مەندەك بىر ئايالنى دەپ، نېمە ئۈچۈن قىسمەتلىرىڭىزنى دوغا تىكتىڭىز؟ بۇنىڭ ئۈچۈن خانىمنىڭ غەزىپىنى قوزغاشقا ئۇرۇنۇش شەرتمىدى؟

ئۆمەر ئۆزىنى ئاللىقانداق سېھىرلىك تۇيغۇلار بىلەن زەنجىر-لەنگەندەك سەزدى.ئۇ جايىدىن مىدىرلىيالمايتتى، تىلى گەپكە كەل-مەيتتى.

— نېمىشقا جىم تۇرىسىز، — دېدى جاھان بىر ئاز كىنايە-لىك ھەم تەسىرلىك ئاھاڭدا، - مەن ئۆزۈم سۆزلەۋېرىمەن، چۈنكى بۇ يەرگە ئۆز ئىختىيارلىقىم بىلەن كەلدىم. سارايدىن چىقىپ كەت-كىنىڭىزدىن كېيىن، سىز توغرۇلۇق ھەممە نەرسىنى، ھەتتا قە-يەردە تۇرىدىغانلىقىڭىزنىمۇ سۈرۈشتۈرۈپ بىلۈۋالدىم، كېيىن، سەمەرقەنتلىك باي سودىگەرگە تۇرمۇشقا چىققان ھاممامنىڭكىدە قونۇپ كېلىمەن دەپ، بۇ يەرگە كېلىۋەردىم. ئادەتتە سارايدا بولغا-نىمدا، ھەرەمخانىدىكى ئايالىلار بىلەن ئۇخلايمەن، ئۇلار ئارىسىدا بىر نەچچە دوستلىرىم بار. ئۇلار خانىمنىڭ ھۇزۇرىدا شېئىر ئوقۇپ، ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولغانلىقىمنى ئاڭلاپ، مېنىڭ جۇرئە-تىمگە قايىل بولۇشتى. ئۇلار مېنىڭ كۈندىشى ئەمەسلىكىمنى، خانىمنىڭ خوتۇنى بولۇشنى مۇتلەق خالىمايدىغانلىقىمنىمۇ ياخشى بىلىشىدۇ. خانىنى ئۆزۈمگە مەپتۇن قىلىۋېلىش قولۇمدىن كېلىدۇ، ئەلۋەتتە. بىراق مەن خانىشلارنىڭ قانداق كۈن كۆرۈۋاتقانلىقىنى ياخشى بىلىمەن ۋە بۇنداق قىسمەتنىڭ مېنىڭ بېشىمغا چۈشۈشىنى خالىمايمەن. ھايات سىلەرگە — ئەرلەرگە قانچىلىك تاتلىق ۋە گۈ-زەل تۇيۇلسا، ماڭىمۇ شۇنداق. بۇنىڭدىن تاشقىرى، كىمنىڭدۇر ئۆ-مۈرلۈك ھەمراھى بولسامۇ، بەربىر خان ئۆز ساربىيدا مېنىڭ شېئىرلىرىمنى ئاڭلاشنى، مېنى باشقىلارغا كۆز - كۆز قىلىشنى ئىستەيدۇ. مۇبادا، ئۇ مېنى خانىشلىققا تاللىسا، ئىشنى سىرتقا چىقىشىمغا چەك قويۇشتىن باشلايدۇ.

ئاستا - ئاستا ھوشىغا كېلىۋاتقان ئۆمەر ئايالنىڭ سۆزلىرى-نىڭ تېگىگە يېتىشكە ئۇرۇناتتى. ئاخىرى، ئۇ تىلغا كىردى، بىراق

ئۇ ئۆزىگە سۆزلەۋاتامدۇ ياكى باشقا بىرسىگىمۇ، ئەيتاۋۇر نائېنىق ئىدى:

— كىچىكىمدە، ھەتتا چوڭ بولغاندىن كېيىنمۇ ئەنە شۇنداق قاراشنى، شۇنداق شەھلا كۆزلۈك ئايالنى ئۇچرىتىشنى ئارزۇ قىلاتتىم. مەن ئۇنى چۈشلىرىمدە كۆرۈپ، ئوڭۇمدىمۇ ئۇچرىتىشىنى، ئۇنىڭ زۇلمەتتىكى نۇردەك پەيدا بولۇشىنى كۈتەتتىم. مانا، ئۇ تۇن قوينىدىكى شىپاڭدا، خىيالىي شەھەردە، ئالدىمدا تۇرۇپتۇ. مانا ئاشۇ سەرۋى قامەتلىك شائىرە، ئىشقىي مۇھەببەتكە چاڭقاق ئايال!

ئايال كۈلۈپ دېدى:

— ئىشقىي مۇھەببەتكە چاڭقاق دەمسىز؟ سىز بۇنى قەيەردىن بىلىسىز؟ ماڭا تېخى قول تەگكۈزمىگەن، ھەتتا مېنى تۇزۇكرەكمۇ كۆرمىگەن تۇرسىڭىز! راست، مېنى كۆرەلمەيسىز، چۈنكى تاڭ يورۇماستىنلا بۇ يەردىن كېتىمەن.

قاراڭغۇلۇق قوينىدىكى ئۆيدە ئەتلەس كىيىملەرنىڭ شىلدىرلىشى ئاڭلاندى، خۇشبۇي ئەتىر ھىدى پۇرىدى. ئۆمەر جىمجىت تۇراتتى، ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى شېرىن ھېس — تۇيغۇلار بىلەن يېنىشقا باشلىغانىدى. ئۇ ئايالغا بالىلارچە بىر سوئالنى بېرىشتىن ئۆزىنى تۇتالمىدى:

— سەن يەنىلا پەرەنجىدىمۇ؟

— ياق. ئەمدى مېنىڭ پەرەنجەم قاراڭغۇلۇق، خالاس...

سۆيگىمىزنىمۇ، قىسمىتىمىزنىمۇ ئېچىنىشلىق ياراتقان.
جاھاننىڭ كۆزلىرىگە ياش تولدى. ئۆمەر كۈلۈپ قويدى.
ـــ ئىشكىنى يېپىۋېتىپ كېلەي، بىزنىڭ بەختىمىزنى ھېچ-
كىم كۆرمىسۇن ھەم ئاڭلىمىسۇن، ـــ دېدى ئۆمەر.
تۇن يېرىمدىن ئاشقاندا ۋىسال لەززىتىدىن خېلىلا قانائەتلە-
گەن جاھان ئورنىدىن تۇردى، بەدىنىنىڭ يېرىمىنى چايشاپ بىلە-
ئوراپ، ئاشقىدىن ئاستاغىنە يىراقلاشتى.
ـــ سىزگە مۇھىم بىر مەخپىي گەپنى ئېيتماقچىمەن، ـــ دې-
دى ئۇ ئاستا، ـــ مەن بۇ گەپنى خانىنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن ئاڭلە-
دىم. بىلەمسىز، خان سەمەرقەنتكە نېمە ئۈچۈن كەلگەن؟
ـــ خانىنىڭ سىرلىرى مېنى قىزىقتۇرمايدۇ. ئۇلارنى ئاڭلىغان
كىشىنىڭمۇ قۇلىقىغا قوغۇشۇن قۇيۇلىدۇ، ـــ دېدى ئۆمەر بۇنى
ھەرەمنىڭ غەيۋەتلىرى بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ.
ـــ ئاخىرغىچە قۇلاق سېلىڭ، چۈنكى بۇ سىر بىزگىمۇ چې-
تىلىدۇ، ئۇ بىزنىڭ پۈتۈن ھاياتىمىزنى بىراقلا ئاستىن - ئۈستىن
قىلىۋېتىشى مۇمكىن. ناسىرخان سەمەرقەنتكە شەھەر سېپىللىرى-
نىڭ مۇستەھكەم ياكى ئەمەسلىكىنى تەكشۈرۈشكە كەلگەنمىش.
مۇشۇ يازنىڭ ئاخىرىدا، ئىسىقنىڭ تەپتى بېسىلغاندا سالجۇ-
قىيلار شەھىرىمىزگە باستۇرۇپ كېلەرمىش.
ئۆمەر سالجۇقىيلارنى ياخشى بىلەتتى. ئۇنىڭ بالىلىق خاتىرە-
لىرىدە چوڭقۇر ئورنىشىپ قالغان بۇ سۈلالە ئاسىيادىكى مۇسۇلمان
ئەللىرىنى ئۆز تەسىرۇپىغا ئېلىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ ئانا يۇرتىنى
دەھشەتلىك تالان - تاراج بىلەن بېسىۋالغان ئىدى.
بۇ ۋەقەلەر ئۇنىڭ تۇغۇلۇشىدىن ئون يىل بۇرۇن يۈز بەرگەن
ئىدى. نىشاپۇرلۇقلار شۇ ئەتىگىنى ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، شەھەر-
نىڭ تۆرت قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قورشۇۋلىنغانلىقىنى بىلىپ
قېلىشتى. ئۇلارنىڭ سەركەردىلىرى مىكائىل ئوغلى سالجۇقنىڭ
ئوغۇللىرى ـــ ئاكا - ئۇكا «لاچىن» دەپ نام ئالغان توغرۇلبەگ ۋە
«قارچۇغا» دەپ نام ئالغان چاغرىلبەگلەر بولۇپ، ئۇلار تېخى يېقىنـ

دىلا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، جەڭلەردە تېخى نامى چىقمىغان چوڭ كۆچمەن قەبىلىگە باشچىلىق قىلاتتى. ئۇلار قامال قىلىنغان شەھەر باشلىقلىرىغا تۆۋەندىكى مەزمۇندا نامە ئەۋەتىشتى: «ئېيتقارغا قارىغاندا، سىلەرنىڭ ئادەملىرىڭلار ناھايىتى مەغرۇر كېلەرمىش. سىلەرنىڭ شەھىرىڭلارغا يەر ئاستى نولىرى ئارقىلىق پاكىز سۇ كېلەرمىش. ئەگەر قارشىلىق كۆرسەتمىسكە جۇرئەت قىلساڭلار، يەر ئاستى نولىرىڭلار بۇزۇپ تاشلىنىپ، ئاشۇ مەغرۇر ئەرلىرىڭلار يەر بىلەن يەكسان قىلىنغۇسى!»

شەھەر باشلىقلىرى پۇقرالارنىڭ ھاياتى، مال ـ مۇلۈكىنىڭ ئامانلىقى، ئۆيلىرى، باغلىرى ۋە سۇ مەنبەلىرىنىڭ بۇزۇلماسلىقى ھەققىدىكى ۋەدىلەرگە ئىشىنىپ، تېزراق تەسلىم بولۇشقا ئالدىراشتى. لېكىن ئۇلارنىڭ ۋەدىلىرىگە ئىشەنگىلى بولارمۇ؟ تۈرك قوشۇنلىرى شەھەرگە كىرىشى بىلەنلا چاغرىلىبەگ ئۆز ئادەملىرىگە شەھەرنى تالان ـ تاراج قىلىشقا ئىجازەت بەردى. ئاكىسى توغرۇل بەگ بۇ ئىجازەتكە قارشى چىقىپ، ئۇكىسىغا ھازىر رامزان ئېيى ئىكەنلىكىنى، روزا ۋاقتىدا مۇسۇلمانلارنى تالان ـ تاراج قىلىشنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى ئېيتتى. بۇ گەپلەرنىڭ ئاساسى بولسىمۇ، بىراق چاغرىلىبەگ نىيىتىدىن يانمىغانىدى. ئۇ شەھەر پۇقرالىرىغا روزا ئېيى تۈگىگىچە رەھىم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، كۈتۈپ تۇرۇشقا رازى بولدى.

نىشاپۇرلۇقلار سالجۇق ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان بۇ گەپلەردىن خەۋەر تېپىپ، پات يېقىندا ئۆز باشلىرىغا چۈشىدىغان ئېغىر مۇسىبەتلەرنى، يەنى مال ـ مۇلۈكىنىڭ تالان ـ تاراج قىلىنىشى، ئاياللىرىنىڭ ئاياغ ئاستى قىلىنىشى، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بېشىنىڭ تېنىدىن جۇدا بولۇشىنى ئويلاپ ۋەھىمە ئىچىدە ياشايتتى. ئېلان قىلىنغان ئېغىر مۇسىبەت كۈنىنى كۈتۈش ـــ قانخور دۈشمەنلىك ھەملىسىنى كۈتۈش بىلەن باراۋەر ئىدى. دۈكانلار قۇرۇق قالدى، ئەرلەر يوشۇرۇنۇپ ياشاشقا باشلىدى. ئۆز ئاجىزلىقى سەۋەبلىك نومۇسقا چىدىيالمىغان ئەرلەر ئاياللىرى ۋە قىزلىرى

ئالدىدا ياش تۆكۈشكە باشلىدى. نېمە قىلىش كېرەك؟ قانداق يول بىلەن شەھەردىن قېچىپ كېتىش مۇمكىن؟ بۇنى ھېچكىم بىلمەيتتى. ئىستېلاچىلار پۈتۈن شەھەرنى ئىگىلىۋالغان ئىدى. كەينى چاچلىرى ئۆرۈلگەن تۈرك نۆكەرلىرى چوڭ بازاردا، مەھەللىلەردە، شەھەر ئەتراپىدا بىرەر ئولجىغا ئېرىشىش تەمەسىدە مەستلەردەك چۆرگىلەپ يۈرۈشەتتى، باشقۇرۇشتىن خالىي قالغان بىر قىسىم-لىرى بولسا، قوشنا يېزىلارغا بېرىپ، ئاھالىلەرنىڭ بار - يوق نەرسىلىرىنى سىيرىپ - سۈپۈرۈپ كېلىشەتتى.

ئادەتتە كىشىلەر روزىنىڭ ئاخىرىنى، روزا ھېيتىنى ئىنتىزار-لىق بىلەن كۈتۈشەتتى. شۇ يىلى نىشاپۇرلۇقلار روزىنىڭ مەڭگۈ داۋام قىلىشىنى، روزا ھېيتىنىڭ ئەسلا كەلمەسلىكىنى ئىستەيتتى. ئاخىرى ئاسماندا يېڭى ئاي كۆرۈندى، ئەمما ھېچكىم خۇشاللىقىنى ئويلىمايتتى، ھېچكىمنىڭ خىيالىغا ھېيت قىلىش كەلمەيتتى، ئەكسىچە پۈتكۈل شەھەرلىكلەر ئۆزلىرىنى قۇربانلىققا ئاتالغان قوچقاردەك ھېس قىلىشاتتى. قەدىر كېچىسى نۇرغۇن ئائىلىلەر نىجادلىق ۋە ئامانلىق تىلەپ خۇداغا ئىلتىجا قىلىشتى. ھوشىدىن كەتكۈچە يىغلاپ مەسچىتلەردە، ئەۋلىيالارنىڭ مازارلىرىدا ياكى غېرىب كۈلبىلىرىدە تۈن ئۆتكۈزدى.

بۇ چاغدا شەھەر سېپىلى ئىچىدە ئاكا - ئۇكا سالجۇقىيلار ئا-رىسىدا شىددەتلىك مۇنازىرە داۋام قىلىۋاتاتتى. چاغرىلىبەگ ئۆز نۆكەرلىرىگە بىر نەچچە ئايدىن بۇيان تەمىنات بەرمىگەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ شەھەرنىڭ بايلىقلىرىنى تالان - تاراج قىلىش مەقسىتى-دىلا قوشۇنغا قېتىلغانلىقىنى، ئەگەر بۇنىڭغا ئىجازەت بېرىلمىسە، ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى مۇمكىنلىكىنى، ئۆزىنىڭ ئۇلارنى بۇ يولدىن توسۇپ تۇرالمايدىغانلىقىنى سەۋەب قىلاتتى. توغرۇلبەگ ئەكسىچە ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلاتتى:

— بىز بۇيۇك غەلىبىلەر ھارپىسىدا تۇرۇپتىمىز. بىز تېخى ئىسپاھانىنى، شىرازنى، رەينى، تەبرىزنى، يەنە نۇرغۇن شەھەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈشىمىز كېرەك. ئەگەر ئۇلارغا بەرگەن ۋەدىلىرىمىز-

نى ئۇنتۇپ، تىنچ يول بىلەن تەسلىم بولغان نىشاپۇر ئاھالىسىنى تالان ـ تاراج قىلساق، بۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق ئىشنىڭ بىزگە تىنچلىق يولى بىلەن ئېچىلمايدۇ. رەقىبلىرىمىزنى قان تۆكمەي تۇرۇپ تەسلىم قىلالمايمىز!

— نۆكەرلىرىمىز بىزنى تاشلاپ قېچىپ كېتىۋاتقان، قوشۇنلىرىمىزنىڭ سانى كۈنسايىن ئازلاۋاتقان بىر پەيتتە سەن ئارزۇ قىلىۋاتقان ئاشۇ شەھەرلەرنى قانداق قىلىپ قولغا كىرگۈزمەكچىسەن؟ ھەتتا ئۇلارنىڭ ئەڭ سادىقلىرىمۇ شىكايەت قىلىشقا باشلىدىغۇ! — دەپ ئېتىراز بىلدۈردى چاغرىلبەگ.

ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەننىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرغان ھەربىي ئەمەلدارلار، قەبىلە ئاقساقاللىرى بىردەك چاغرىلبەگنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىدى. بۇنىڭدىن روھلانغان چاغرىلبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ قەتئىي قارارىنى ئېلان قىلدى:

— بىز ئۇزۇن ۋاقىت بىھۇدە گەپ ساتتۇق. بەس! مەن ئادەمىلىرىمگە شەھەرگە كىرىپ ئولجا ئېلىشنى باشلاشقا ئىجازەت بېرىمەن. ئەگەر سەن ئۆز ئادەملىرىڭنى بۇ ئىشتىن قايتۇرماقچى بولساڭ ئىختىيارىڭ. ھەر كىمنىڭكى ئۆزىگە.

مۇشكۇل ئەھۋالدا قالغان توغرۇلبەگ بىر پەس سۈكۈت ساقلىدى، كېيىن توساتتىن چاچراپ ئورنىدىن تۇردى ـ دە، خەنجىرىنى قىنىدىن سۇغاردى. بۇنى كۆرگەن چاغرىلبەگمۇ خەنجىرىگە قول سوزدى. ئەتراپتا ئولتۇرغانلاردىن بىرەرى ئۇلارنىڭ ئارىسىغا چۈشۈپ، ئاجرىتىپ قويۇشنى ياكى ئادەت بويىچە ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئىختىلاپنى قان تۆكۈش ئارقىلىق ھەل قىلىشنى بىلەلمەي سارىسىمىگە چۈشۈپ قالدى.

شۇ ئەسنادا توغرۇلبەگ گەپ باشلىدى:

— ئۇكام، سېنى ئۆزۈمگە ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر قىلالمايمەن. نۆكەرلىرىڭگىمۇ گېپىمنى ئۆتكۈزۈش نىيىتىم يوق، بىراق ئۇلارغا شەھەرنى تالان ـ تاراج قىلىشقا ئىجازەت بەرسەڭ، مەن مانا بۇ خەنجىرىمنى كۆكسۈمگە ئۇرىمەن.

ئۇ شۇنداق دەپ خەنجىرنىڭ دەستىسىنى ئىككى قوللاپ تۇ-
تۇپ، ئۇچىنى كۆكسىگە توغرىلىدى. ئۇكىسى بىرئاز ئىككىلىپ
تۇرۇپ، خەنجىرنى تاشلاپ، قۇچىقىنى ئاچقان ھالدا ئاكىسى تە-
رەپكە ماڭدى. ئۇنى ئۇزاق باغرىغا بېسىپ، بۇندىن كېيىن گېپىدىن
چىقماسلىققا قەسەم ئىچتى.

نىشاپۇر ئامان قالدى، لېكىن پۇقرالار ئاشۇ رامزان ئېيىدىكى
ۋەھىمىنى ئەسلا ئۇنتۇمىدى.

— سالجۇقىيلار ئەنە شۇنداق ئادەملەر، — دەپ خۇلاسىلىدى
ئۆمەر، — ئۇلارغا ئەڭ قەبىھ بۇلاڭچىلىق، ھۆكۈمدارلارغا خاس
مەنمەنلىك ۋە يەنە ئەڭ ئالىيجاناب تۇيغۇلارمۇ يات ئەمەس. بولۇپمۇ
توغرۇلىۋېگە سەلتەنەتنى مۇستەھكەملەش ئىشلىرىغا بولغان مايىل-
لىق كۆپرەك ئىدى. ئۇ ئىسپاھاننى قولغا كىرگۈزگەندە، مەن ئۇچ
ياشتا، باغدادنى ئالغاندا بولسا، ئون ياشتا ئىدىم. ئۇ يەتمىش يە-
شىدا خەلىپىگە كۈيئوغۇل بولدى ۋە «شەرق ۋە غەرب سۇلتانى» دې-
گەن نامنى ئېلىپ، ئۇنىڭ نامىدىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە باش-
لىدى.

ئۆمەر گېپىنى زوقلىنىپ ۋە قانداقتۇر بىرئاز ئېھتىرام بىلەن
يەكۈنلىدى.

لېكىن جاھان بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ، خەندان ئۇرۇپ كۈلۈۋەتتى.
ئۇنىڭ كۈلكىسى ئۆمەرگە مەسخىرىدەك تۇيۇلدى ۋە خاپا بولۇپ،
ھومىيىپ قارىدى.

جاھان ئۆزرە سورىغىنىچە كۈلۈمسىرەپ چۈشەندۈرۈشكە باش-
لىدى:

— سۇلتانىنىڭ قەبرىغان چېغىدا خەلىپىنىڭ قىزىغا ئۆيلە-
گەنلىكى ھەققىدىكى گېپىڭىزنى ئاڭلاپ، ھەرەمخانىدا بولغان بىر
ئىش ئېسىمگە چۈشۈپ قالدى.

ئۆمەر جاھان تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىۋاتقان بۇ ۋەقەنى ئىلگە-
رىمۇ ئاڭلىغانىدى.

— قىزى سەئىدەنى سوراپ بارغان توغرۇلىۋېگىنىڭ ئەلچىلىرى-

نى خەلىپە رەڭگى ئۆڭگەن ھالدا كۈتۈۋالدى، ئۇلار ئىشكتىن چە-
قىپ كېتىشى بىلەنلا، ئۇ داغدۇغا بىلەن ۋارقىرىدى:
— تېخى تۇنۇگۈنلا چېدىردا ياشايدىغان تۈرك ماڭا — خەلـ-
پىگە كۈيئوغۇل بولۇشنى خالاپ قاپتىمۇ؟! ئاتا - بوۋىلىرى يېقىـ-
غىچە ئاللىقانداق مەبۇدلارغا سېغىنىپ، بايراقلىرىغا بۆرە بېشىنـى
سىزىپ يۈرگەن بۇ تۈرك، ئالىي نەسەبلىك خەلىپىنىڭ قىزىنـى
سوراشقا قانداق جۈرئەت قىلدىكىن!
ئۇ ئۆزىنىڭ پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن ئىكەنلىكىنى پەش قىلىـپ
قانچىلىك كېرىلسىمۇ، سۇلتاننى بۇ نىيىتىدىن يانداۋۇشقا، ئۇ-
نىڭغا رەت قىلىش جاۋابى بېرىشكە جۈرئىتى يەتمەيدىغانلىقىنى بە-
لەتتى. ئەلچىلەر يەنە ئىككى قېتىم كېلىپ كەتكەندە، ئۇزاق داۋام
قىلغان ئىككىلىنىشلەردىن كېيىن، خەلىپە رەت قىلىش جاۋابىنى
يەتكۈزۈشنى توغرا تاپتى. جاۋابنى ئۇنىڭ قېرى مەسلىھەتچىلىرى-
دىن بىرى توغرۇلىبەگنىڭ رەيدىكى قارارگاھىغا يەتكۈزدى.
خەلىپىنىڭ ئەلچىسىنى دەسلەپتە سۇلتانىنىڭ ۋەزىرى قوبۇل
قىلدى. ئۇ ئەلچىنى تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن كۈتۈۋالدى:
— جاۋاب كۈتۈۋېرىپ تاقىتى تاق بولغان سۇلتان جېنىمنـى
ھەلقۇمۇمغا كەلتۈردى، قانداقلا بولمىسۇن جاۋاب ئېلىپ كەلگـ-
نىڭدىن خۇرسەنمەن.
— جاۋابنى ئاڭلىساڭ، خۇشال بولمايسەن دەپ ئويلايمەن. خە-
لىپە سۇلتاندىن ئۆزرە سوراپ، ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلالمـا-
يدىغانلىقىنى بىلدۈردى.
ۋەزىر پېتىنىمۇ بۇزماستىن قىممەتلىك تاشلار بىلەن ياسالغان
تەسۋىرىنى سىيرىشنى داۋام قىلدى.
— دېمەك، — دېدى ئۇ ۋەزىمنلىك بىلەن، — ھازىر مانـا
مۇشۇ دەھلىز ئارقىلىق چوڭ ئىشكىتىن ئىراق، پارس، خۇراسـان
ۋە ئەزەربەيجان ھۆكۈمدارى، پۈتۈن ئاسىيانى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان،
مۇقەددەس دىنىمىزنىڭ قىلىچى، ئاببباسىيلار تەختىنىڭ ھىمايـ-
چىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ: «خەلىپە ساڭا قىزىنى بەرمەيدۇ!» دەي-

سەن. ناھايىتى ياخشى، مانا بۇ نۆكەر سېنى ئۇ يەرگە باشلاپ بارد-
ىدۇ.
نۆكەر ئۇنى باشلاپ بېرىشقا ھازىرلاندى، ئەلچى ئورنىدىن تۇ-
رۇپ، ئۇنىڭغا ئەگەشتى. شۇ چاغدا ۋەزىر يەنە ھېچقانداق ئىپادد-
سىز ھالدا سورىدى:
— سېنى يىراقنى كۆرەلەيدىغان، پاراسەتلىك ئادەم دەپ
ئويلايمەن. ھەر ھالدا بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلگىرى بارلىق قەرز-
لىرىڭنى تۆلەپ، بايلىقلىرىڭنى پەرزەنتلىرىڭگە ۋەسىيەت قىلىپ،
قىزلىرىڭنى تۇرمۇشقا چىقىرىپ كەلگەندۇرسەن؟
خەلىپىنىڭ ئەلچىسى بىردىنلا بوشىشىپ كەتتى، ھالسىزلاڭ-
غاندەك يەنە جايىغا ئولتۇرۇپ قالدى.
— ماڭا قانداق مەسلىھەت بېرىسەن؟ - دېدى ئۇ چۈشكۈن
ئاۋازدا.
— خەلىپە ساڭا بۇ يەرگە كېلىشىڭنىڭ باشقا ئىمكانىيەتلىرى
توغرۇلۇق ھېچ نەرسە دېمىگەنمىدى؟
— ئۇ ماڭا: «نىكاھ بولمايدىغانلىقىنى ئېيىت، ھېچقانداق چارە
تاپالمىساڭ، ئۇچ يۈز مىڭ قىز مېلى تويلۇق سورا» دېگەنىدى.
— مانا بۇ باشقا گەپ! لېكىن پىكرىمچە، سۇلتاندىن شۇنچە
كۆپ ياخشىلىقلارنى كۆرۈپ تۇرۇپ، شىئەلەردىن شەھىرىنى، باي-
لىقلىرىنى، يەرلىرىنى قايتۇرۇپ ئېلىپ بەرگەن ئالىيجاناب كە-
شىدىن خەلىپىنىڭ بۇنچىلىك كۆپ قىز مېلى سورىشى ئىنسابتىن
بولمىسا كېرەك. بىراق سۇلتان توغرۇلبەگنىڭ غەزىپىنى كەلتۇر-
مەي، زىخنىمۇ، كاۋاپنىمۇ كۆيدۇرمەستىن، ئىشنى خېمىردىن قىل
سۇغارغاندەك ئاسان ھەل قىلىش يولىمۇ بار. سەن ئۇنىڭغا خەلە-
پىنىڭ قىزىنى ئۇنىڭغا بېرىشكە رازى ئىكەنلىكىنى ئېيتىسەن،
مەن بولسام ئۆز نۆۋىتىدە كېلىنگە مۇناسىپ سوۋغىلار تەييارلاش
لازىملىقىنى ئۇقتۇرىمەن.
ھەممە ئىش ۋەزىر ئېيتقاندەك بولدى. ئىشنىڭ ياخشىلىق بە-
لەن پۈتكەنلىكىدىن شادلىنىپ كەتكەن سۇلتان ۋەزىر ۋە بىرنەچچە

شاهزاده، سەركەردە ۋە ساراي ئەئيانلىرىدىن، ئۆز ئائىلىسىنىڭ يا-
شانغان ئاياللىرىدىن، نۇرغۇن قاراۋۇللار ۋە قوللاردىن تەشكىل تاپ-
قان دەبدەبىلىك توي كارۋىنىنى تۇزدى. كارۋان خۇشبۇي ياغلار،
گەزماللار، قىممەتلىك تاشلار ۋە يۇز مىڭ ئالتۇن دىنار بىلەن تول-
دۇرۇلغان ساندۇقلارنى ئېلىپ، باغدادقا قاراپ يول ئالدى. سۇلتان
ئەلچىلىرىنى خەلىپىنىڭ شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلدى، ئۇلار بە-
لەن مۇلايىم، ئازادە سۆھبەتلەشتى. كېيىن سۇلتاننىڭ ۋەزىرى بە-
لەن يالغۇز قالغاندا، ئوچۇقلا بۇ تويغا رازى ئەمەسلىكىنى، ئەگەر
ئۇنى بۇنىڭغا مەجبۇر قىلسا، ئۇ باغدادنى تاشلاپ چىقىپ كېتىدە-
غانلىقىنى ئېيتتى.

— ئەگەر پۇتكۇل ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئاتىسى — خەلىپىنىڭ
پىكرى شۇنداق بولسا، نېمىشقا قىزلىرىغا تويلۇق سوردىلە-
كىن؟ — دېدى ۋەزىر.

— مەن رەددىيەمنى بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئىپادىلىيەلمەيت-
تىم. سۇلتان مېنىڭ بۇنداق نىكاھقا رازى بولۇشۇمنىڭ مۇمكىن
ئەمەسلىكىنى، ئۇنىڭ مەندىن بۇنى تەلەپ قىلىشى شەرىئەتكە ئۇيۇ-
غۇن كەلمەيدىغانلىقىنى چۈشىنەر، دەپ ئۇمىد قىلغانىدىم. مەن
ساڭا ئوچۇق ئېيتىشىم مۇمكىن، بىرەر سۇلتان — مىللىتىنىڭ
تۈرك ياكى پارس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر — خەلىپىدىن قىزىنى
خوتۇنلۇققا سورىغانمۇ؟ ئاخىر، مەندەك پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى ئىز-
زەت ـ ئابرۇيۇمنى يەرگە ئۇرۇپ، تۈرك سۇلتانىغا قىزىمنى بېرە-
لەمدىم؟

— بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى سىزدىن رەت قىلىش جاۋابى كې-
لىشى مۇمكىنلىكىنى ھېس قىلىپ، سۇلتاننىڭ بۇنىڭغا كۆندۇرۇش-
كە ئۇرۇنغانىدىم. مەن ئۇنىڭغا خەلىپىدىن ھېچكىمنىڭ بۇنداق قۇ-
دىچىلىقىنى تەلەپ قىلىشقا ھەققى يوقلۇقىنى، بۇنىڭ ئۆرپ ـ ئا-
دەتلەرگە، شەرىئەتكە توغرا كەلمەيدىغانلىقىنى، ئادەملەرنىڭ بۇ
ئىشتىن ئەجەبلىنىشى مۇمكىنلىكىنى چۈشەندۇرگەنىدىم. ئۇنىڭ
قانداق جاۋاب بەرگەنلىكىنى سىزگە ئېيتىشقا تىلىم بارمايدۇ.

— سۆزله، قورقما!
— ئەي، پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ پادىشاهى، بۇ سۆز-لەرنى تەكرارلاشقا مېنى مەجبۇر قىلماڭ!
— سۆزله، مەن ساڭا بۇيرۇيمەن، هېچ نەرسىنى يوشۇرما!
— ئۇ مېنى خەلىپىنىڭ تەرىپىنى ئېلىۋاتسەن دەپ سۆكۈش-كە باشلىدى. كېيىن مېنى تۆمۇر قوزۇقتا ئولتۇرغۇزمەن دەپ...
— ۋەزىر ئەتەي كېكەچلىدى.
— گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيت! توغرۇلبەگ نېمە دېدى؟
— ئۇ مېنى چاقىرىپ دېدىكى: «بېرىپ ئېيتقىن، بۇ ئاببا-سىيلارنىڭ هەممىسى نانقېپىلار. ئۇلارنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى زېمىن-نىڭ ئەڭ گۈزەل جايلىرىنى ئۆزىنىڭكى قىلىۋېلىپ، گۈللەپ - ياشنىغان شەهەرلەرنى قۇرۇشقان. لېكىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى سېپى ئۆزىدىن نانقېپى بولۇپ چىقتى. مەن ئۇلارغا سەلتەنەتىنى قايتۇرۇپ ئېلىپ بەردىم. ئەمدىلىكتە ئۇلار بۇنى ئۇنتۇپ قالغاندەك قىلىدۇ. مەن ئۇلارغا پايتەختىنى قايتۇرۇپ ئېلىپ بەردىم، ئۇلار مېنى ئالقىشلاپ، سوۋغا - سالاملارغا كۆمۈپ تاشلىدى. خەلىپە ما-ڭا: «خۇدا ماڭا بەرگەن مەملىكەتلەرنىڭ هەممىسىنى ساڭا بېرىمەن، ماڭا ئۆز تەقدىرىنى ئىشىنىپ تاپشۇرغان بارلىق مۆمىن مۇسۇل-مانلارنى سېنىڭ قولۇڭغا تاپشۇرىمەن» دېگەنىدى. ئۇ مەندىن سا-يىنى، هەرەمخانىسىنى، ئۆزىنىمۇ پاناهىمغا ئېلىشىمنى يېلىنىپ - يالۋۇرۇپ سورىغانىدى. بۇگۈن مەن ئۇنىڭدىن قىزىنىلا سو-سام، ئۆزىچە هاقارەت هېس قىلىپ، ماڭا رەت قىلىش جاۋابىنى بەرمەكچى. ئەجەبا بۇلار، تېخى يۈزى ئېچىلمىغان قىزىنى دەپ، مەن بىلەن جەڭ قىلماقچىمۇ؟»
قاتتىق هاياجانلىنىپ، دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن خەلىپە بىر هازاغىچە نېمە دېيىشىنى بىلمەي قالدى. بۇنىڭدىن پايدىلانغان ۋەزىر ئاخىرقى زەربىنى بەردى:
— سۇلتان يەنە: «بېرىپ ئۇنىڭغا ئېيت، مەن ئۇنىڭ قىزىنى چوقۇم ئالىمەن. ئۇنىڭ سەلتەنەتىنى، باغدادنى قانداق ئالغان

بولسام، قىزىنىمۇ شۇنداق ئالىمەن!» ــ دېدى.
جاھان بۇ ئىشلارنى زوق بىلەن، لېكىن بىرئاز ئۈيلىنىپراق ھېكايە قىلىپ بېرەتتى، ئۆمەر ئەمدى ئۇنى خاپا قىلىپ قويماسلىقا تىرىشاتتى، ئۇنىڭ چىراي ئىپادىلىرىگە يوشۇرۇنچە تىكىلىپ، گەپلىرىنى زوق بىلەن ئاڭلايتتى. بۇنى سېزىپ قالغان جاھان:
ــ بولدى، ئەمدى گەپ قىلمايمەن، ــ دەپ دومسىيىپ قالدى. ئۆمەر بۇ ۋەقەنىڭ قانداق خۇلاسىلانغانلىقىنى بىلىسىمۇ، يالغاندىن ئۇنىڭغا يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇپ، ئەركىلىتىپ، گېپىنى يەنە داۋاملاشتۇرۇشنى سورىدى. ئاخىر، جاھان داۋام قىلدى:
ــ شۇ چاغدا خەلىپە مىڭ ئەپسۇس ـ نادامەتلەر بىلەن بۇ نەكاھقا رازىلىق بېرىشكە مەجبۇر بولدى. توغرۇلبەگ بۇ جاۋابنى ئاڭلاپلا باغدادقا يول ئالدى، لېكىن شەھەرگە كىرىشتىن ئىلگىرى ۋەزىرنى يەنە سارايغا ماڭدۇرۇپ، تويغا قانداق تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتقانلىقىنى بىلىپ كېلىشكە بۇيرۇدى.
خەلىپە سارىيىغا كەلگەن سۇلتاننىڭ ۋەزىرىگە نىكاھ شەرتىنامىسى ئىمزالىنىدىغانلىقىنى، بىراق ئۆزىنىڭ سارىيىدا كۈيئوغۇل بىلەن كۆرۈشمەيدىغانلىقىنى، بۇنىڭ مۇسۇلمان ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈردى.
ۋەزىرنىڭ غەزىپى ئۆرلىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ دېدى:
ــ مەن توغرۇلبەگنى بەك ياخشى بىلگەنلىكىم ئۈچۈن سىزگە ئىشەنچلىك ھالدا شۇنى ئېيتىمەنكى، بۇ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ ئۇنىڭغا ياقمايدۇ.
ئۆز ئارزۇسىنىڭ سۆزسىز بېجىرىلىشىگە كۆنۈپ قالغان سۇلتان بۇ گەپنى ئاڭلاپ، قوشۇنلىرىنى جەڭگىۋار ھالەتكە ئۆتۈش كە بۇيرۇدى. پۈتكۈل باغدادنى، ھەتتا خەلىپە سارىيىنىمۇ تۇرك قوشۇنلىرى قورشىۋالدى. سۇلتاننىڭ بۇ ھەرىكىتى ئاخىر خەلىپىنى ئاتتىن چۈشۈردى. كېلىن ــ كۈيئوغۇل ئۇچرىشىشى خەلى

پىنىڭ ساريىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى. سۇلتان كېلىن ھۈزۈرىغا كىرگەندە، ئۇ ئالتۇن سۇيى يالتىلغان ئورۇندۇقتا ئولتۇراتتى. توغرۇلبەگ كىرىپ، ئۇنىڭ ئايىغى ئاستىدىكى يەرنى سۆيدى. سالامىچىلارنىڭ يېزىشىچە: «... كېيىن ئۇنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى جايىدا قىلىپ، قىممەتلىك سوۋغىلارنى بەردى، بىراق مەلىكە ئۇنىڭ بۇ يەردە بار - يوقلۇقىنى سەزمىگەندەك، ئۇنىڭغا بىرەر ئېغىز ھۈزمۇ گەپ قىلمىدى، چىرايىنىمۇ ئاچمىدى. »

شۇنداق قىلىپ، سۇلتان ھەر كۈنى مەلىكە بىلەن ئۇچرىشىشقا كېلەتتى، ھەر قېتىم ئۇنىڭغا قىممەت باھالىق سوۋغىلارنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىنى لايىقىدا قىلاتتى، بىراق مەلىكە بىرەر قېتىممۇ سۇلتانغا يۈزىنى كۆرسەتمەيتتى.

سۇلتان ئۇنىڭ ھۈزۈرىدىن چىققاندا، ھەر قېتىم ئۇنى بىر تالاي مۇلازىملىرى كۈتۈۋالاتتى، ئۇ ياخشى كەيپىياتتا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەرقانداق ئىلتىماسىنى رەت قىلمايتتى، ئوڭ - سولىغا سوۋغا - سالاملىرىنى ئايىماي چاچاتتى.

كۆڭۈلسىز تۇرمۇش ۋە مەنمەنلىككە يۇغۇرۇلغان بۇ نىكاھتىن بىرەرمۇ پەرزەنت دۇنياغا كەلمىدى. توغرۇلبەگ توي بولۇپ ئالتە ئاي ئۆتكەندە تۇيۇقسىز ئالەمدىن ئۆتتى.

ئەسلىدە ئۆزى تۇغماس بولغان سۇلتان بۇنىڭدىن ئىلگىرىمۇ ھەر ئىككى خوتۇنىنى تۇغماسلىقتا ئەيىبلەپ تالاق قىلغانىدى. قولىدىن خېلى كۆپ خوتۇنلارنى، دېدەكلەرنى چىقارغان سۇلتان ئاخىر ئەيىبنى ئۆزىدىن ئىزدەشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ تېۋىپلارغا، مۇنەججىملەرگە، پالچىلارغا مۇراجىئەت قىلىپ كۆردى. ھەر قېتىم يېڭى ئاي چىققاندا ئۇنىڭغا يېڭىلا سۇننەت قىلىنغان بالىنىڭ كېسىلگەن ئەزاسىنىڭ ئۇچىنى يېيىشنى مەسلىھەت بېرىشتى. بۇنىڭمۇ ھېچقانداق ئۇنۇمى بولمىغاچقا، تەقدىرگە تەن بېرىشكە توغرا كەلدى. بۇ ئاجىزلىقىنىڭ ئابرۇيىغا نۇقسان يەتكۈزۈشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇ ئۆزىنى ئەتەي ئايال كىشىگە ئامراق ئادەمدەك تۇتاتتى، ئەكسىچە يېقىن جايلارغا قىلىنىدىغان سەپەرگىمۇ ھەرەمخانىدىكى قىز - ئا-

يالالارنى ئېلىپ باراتتى. بۇ جەريانىدا ئۇ ئېرىشىۋاتقان «ئۇتۇقلار» ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى ئۈچۈن مەجبۇرىي سۆھبەت تېمىلىرىدىن بەرى ئىدى. سەركەردىلىرى، شۇنىڭدەك چەت ئەللىك مېھمانلىرىمۇ ئۇنىڭ كېچىلىرى نامايان قىلىۋاتقان كۈچ - قۇدرىتىنى ماختىشى، ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سوراپ، «ئاشۇ ئىش»قا ياردەم بېرىدىغان تۈر-لۈك دورا - دەرمەكلەرنى سورىشى لازىم ئىدى.

شۇنداق قىلىپ خەلىپىنىڭ قىزى سەئىدەمۇ تۈل قالدى، لې-كىن ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن ئانچە قايغۇرۇپ كەتمىدى. ئەڭ جىددىي مە-سىلە ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى پاراكەندىچىلىك ئىدى، چۈنكى ئەمە-لىدىلا مۇستەھكەملىنىۋاتقان سەلتەنەت ئىگىسىز قالغانىدى. بۇ سەل-تەنەتنىڭ نامى قانداقتۇر سالجۇق نامى بىلەن ئاتالسىمۇ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئاساسچىسى توغرۇلبەگ ئىدى. ئۇنىڭ ئۆزىگە بىرەر ۋارىس قالدۇرماي ئالەمدىن ئۆتۈشى، مۇسۇلمان ئېلىدە كۈتۈلمىگەن تەرتىپسىزلىكلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولۇشى مۇمكىن ئى-دى. توغرۇلبەگنىڭ ئۇكىلىرى، جىيەنلىرى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى سان - ساناقسىز ئىدى. بىراق تۈركىلەرنىڭ سارىيىدا ھېلىھەم تەخت ۋارىسى ھەققىدىكى قانۇن - قائىدىلەرگە رىئايە قىلىنمايى-تتى. زوراۋانلىق قانۇن - قائىدىلىرىگە بىنائەن تەخت كۈرىشىنى چاغرىلىبەگنىڭ ئوغلى ئالپ ئارسلان باشلىۋەتتى. ئۇ بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا كىملەرنىدۇر ئۆلتۈرۈپ، كىملەرگىدۇر يېقىنلىشىپ، تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئابرۇيلۇق سەرداربىغا ئايلاندى. ئۇ يۇرتداشلىرىنىڭ كۆز ئالدىدا قاتتىق قول ۋە ئادالەتلىك ھۆكۈمدار سۈپىتىدە نام چىقىرىشقا باشلىدى. لېكىن ئۇنىڭ رەقىبلىرى ۋارىسى يوق تۇغ-رۇلبەگكە «تۇغماس» دېگەن لەقەمنى سىڭدۈرگىنىدەك، توققۇز پەرزەنتنىڭ ئاتىسى بولغان، بىراق تەۋەككۈلچى، خوتۇن - قىزلار مەسلىسىگە مۇتلەق قىزىقمايدىغان ئالىپ ئارسلانغىمۇ «خوتۇن كىشى بىلەن خۇشى يوق» دېگەن لەقەمنى قويۇشتى. ساراي ئەئيان-لىرى ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا پۈتكۈل ئەرلەرنى قىزىقتۇرىدىغان بۇ نازۇك تېما ئۈستىدە گەپ ئېچىشتىن ھېيىقىشاتتى. ئۇنىڭ بۇنداق شەر-

مەندە لەقەمگە ماس كېلىش - كەلمەسلىكىدىن قەتئىينەزەر، بۇ لە-
قەم ئۇنىڭ بارغانسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان ئىناۋەتسىزلىرى يەر يۈزىدىكى
يەكسان قىلىپ، ئالەمدىن ۋاقىتسىز كۆز يۇمۇشىغا سەۋەب بولغا-
نىدى.

ئۆمەر يىلەن جاھان ئەبۇ تاھىرنىڭ بېغىدىكى شېپائىدا ھەر
بىر دەقىقىنى مەستخۇشلۇق يىلەن ئۆتكۈزۈۋاتقان ئاشۇ ياز كېچە-
سىدە، تېخى بۇ پاجىئە يۈز بەرمىگەن ۋە كۈچ - قۇۋۋىتىگە تولۇپ،
ئەمدىلا ئوتتۇز ئالتە ياشقا كىرگەن ئالپ ئارسلان يەر يۈزىدىكى
ئەڭ قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارلارنىڭ بىرىگە ئايلانغانىدى. ئۇنىڭ سەل-
تەنەتى كابۇلدىن ئوتتۇرا يەر دېڭىزىغىچە بولغان چېگرا - پا-
سىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، ھوقۇقى چەكسىز، قول ئاستىدىكى-
لىرى سادىق ۋە ئىنتىزامچان ئىدى. ئۇنىڭ باش ۋەزىرى شۇ دەۋردە
ئەڭ دانىشمەن ۋە ئاقىل دەپ نام ئالغان نىزامۇل مۇلك دېگەن كە-
شى ئىدى. ئالپ ئارسلان يېقىندىلا ۋىزانتىيە ئۇستىدىن غەلىبە
قازانغانىدى، ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، پادىشاھىنىڭ
بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلغانىدى. ئۇنىڭغا قارام بولغان بارلىق
مەسچىتلەردە ۋەزخانلار بۇ غەلىبىنى كۆككە كۆتۈرۈپ ماختىشاتـ
تى، ئۇنىڭ ئاق چەكمەن كىيىپ، جەڭ مەيدانىغا كىرگەنلىكى، ئۆز
قولى بىلەن ئېتىنى چاپتۇرۇپ ماڭغانلىقى، چېدىرى ئالدىدا ئايـ-
غاقچىلارنى تۇتۇۋالغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ بۇرنىنى كېسىپ قويۇپ
بەرگەنلىكىنى مەدھىيىلەيتتى. ئىسلام دۇنياسى ئۇچۇن غايەت زور
ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بۇ ۋەقەلەر ئالپ ئارسلاننىڭ سەمەرقەنتنى
قولغا كىرگۈزۈش ئۇچۇن جىددىي تەييارلىق كۆرۈۋاتقان ئاشۇ ياز
پەسلىدە يۈز بەرگەنىدى.

سەمەرقەنتنى قولغا كىرگۈزۈش ئالپ ئارسلاننىڭ ئەڭ شېرىن
ئارزۇسى ئىدى. لېكىن ۋىزانتىيىلىكلەر بىلەن ئېلىپ بېرىلغان
جەڭلەر، بولۇپمۇ ئىككى سەلتەنەت ئوتتۇرىسىدا ئورنىتىلغان قۇ-
دىچىلىق مۇناسىۋەتلىرى تىنچلىقنى ۋاقتىنچە ساقلاپ تۇرۇۋاتاتتى.
ئالپ ئارسلاننىڭ چوڭ ئوغلى، ناسىرخانىنىڭ سىڭلىسى تۇركان

خاتۇنغا ئۆيلەنگەن ئىدى. شۇنداقلا ناسىرخانمۇ ئالپ ئارسلانىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن ئىدى. ئەمما زامان دانىشمەنلىرىنىڭ نەزەرىدە بۇنداق قېرىنداشلىق رىشتى دۇنياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىشتە-يىاقى ئالدىدا ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. سەمەرقەنت ھۆكۈمدارى ئۆز قېيىنئاتىسىنىڭ نەسرانىيلار ئۈستىدىن قىلغان غەلىبىسىنى ئاڭلاپ، شەھىرى ئۈستىدە قارا بۇلۇتلارنىڭ قويۇقلىشىۋاتقانلىقىنى سەزدى. ئۇنىڭ پەرىزى توغرا ئىدى.

ئالپ ئارسلان باشچىلىقىدىكى ئىككىيۈز مىڭ ئاتلىق سالجۇق قوشۇنى شۇ پەيتتە جەيھۇن ۋە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈشكە ھازىرلىق كۆرۈۋاتاتتى، قېيىقلارنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان كۆۋرۈكتىن ئاخىرى قى ئاتلىقنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىگە يىگىرمە كۈن ۋاقىت كېتەتتى.

يەتتىنچى باب

سەمەرقەنتتىكى تەخت ئورۇنلاشقان ساراي ھەر كۈنى ئاۋات بولاتتى، بىراق ئادەملەر ئۆلۈم ئۈزىتىلىۋاتقان ئۆيگە كىرىۋاتقاندەك مەيۈس ئىدى. خانىمنىڭ ئۆزىمۇ ئاۋامنىڭ بېشىغا چۈشۈش ئالدىدا تۇرغان كۈلپەتلەرنى ئويلاپ، خېلىلا سوغۇققان بولۇپ قالغان، ئەمدى ھېچكىمگە بىھۇدە غەزەپلەنمەيتتى، ھەتتا ئاۋازىمۇ مۇلايىملىشىپ قالغاندەك ئىدى. ساراي ئەمەلدارلىرىنىڭ كەيپىياتىمۇ تۆۋەن بولۇپ، ئۇلار خانىمنىڭ ئۆزىنى زورىغا بېسىۋېلىشىدىن بىر ئاز خاتىرجەملىك ھېس قىلسىمۇ، بۇ خاتىرجەملىك ئۇلارنىڭ قەلبىگە ۋەھىمە سالاتتى، شۇڭا خانىنى ئۆز تەقدىرىگە تەن بېرىۋاتقاندەك سېزىنىشەتتى، ئۆزىنىڭ تەقدىرىنى ئويلاپ، ۋەھىمىگە چۈشەتتى. ھەممەيلەننى بىرلا مۇدھىش سوئال قىينايتتى: «نېمە قىلىش كېرەك؟ ساتقىنلاردەك قېچىش كېرەكمۇ ياكى خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ، قىسمەتكە دادىل يۈزلىنىش كېرەكمۇ؟»

خان يېقىن كىشىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەر ئىككى كۈندە بىر قېتىم شەھەرنى ئايلىناتتى، ئىستىھكاملاردا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مۇداپىئە قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرەتتى، يول ـ يوللاردا ئۆزىنى قىزغىن ئالقىشلاۋاتقان لەشكەرلەرگە، پۇقرالارغا نەزەر سېلىپمۇ قويماي ئۆتەتتى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەھەرلىك ياشلار ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ، نۆكەرلەرنىڭ يېنىدا جەڭ قىلىشقا، ئۆز ۋەتىنى ئۈچۈن، خان ۋە خانىدانلىق ئۈچۈن قۇربان بېرىشكە ھەر ۋاقىت تەييار ئىكەنلىكىنى ۋارقىراپ دېگۈدەك بايان قىلدى. ياشلارنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەش پىكرىدىن مۇتلەق يىراق بولغان خانىنىڭ بۇ ئىشلاردىن غەزىپى ئۆرلىدى. نۆكەرلەرگە ئۇلارنى ئايىاپ

ئولتۇرماي قوغلىۋېتىشنى بۇيرۇپ، ساريېمغا قايتتى. يولدا كېتە-
ۋېتىپ سەردارلىرىغا شۇنداق نەسىھەت قىلدى:
— بۇۋام (خۇدا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن!) بەلخ شەھرىنى
قامال قىلغاندا شەھەر ئاھالىسىنىڭ «ياردەم بېرىمىز» دېگەن گې-
پىگە ئىشىنىپ، ئۇلارنىڭ تەلىپى بويىچە قورال - ياراغ تارقاتقان-
كەن. نەتىجىدە ئۇلار بۇ قوراللارنى ئۇنىڭ ئۆزىگە قارشى ئىشلە-
تىپتۇ، شۇنداق قىلىپ بۇ كۆڭۈلچەكلىك نۇرغۇن نۆكەرلەرنىڭ
قىرىلىشىغا، قوشۇنلارنىڭ چېكىنىشىگە سەۋەب بولغانىدى. بۇۋام
شۇ چاغدا بەلخ ھۆكۈمدارى مەھمۇدقا تۆۋەندىكى كىنايىلىك مەك-
تۇپنى ماڭدۇرغان: «مەن ھەر ئىككىمىزنىڭ نۆكەرلىرىنىڭ جەڭ
قىلىشىنى ئارزۇ قىلمەن. خۇدا غەلىبىنى كىمگە راۋا كۆرسە،
مەيلى، شۇ غالىب چىقسۇن. ئەمما بۇ ئىشقا پۇقرالار ئارىلاشسا،
بىزلەر خان بولۇپ نېمە قىلىمىز؟!» مەھمۇد بۇ مەكتۇپنى كۆرگەن-
دىن كېيىن پۇقرالىرىنىڭ قورال ئېلىپ يۇرۇشىنى چەكلىدى ۋە
ئۆز نۆۋىتىدە جەڭ سەۋەبىدىن ۋەيران بولغان ئىستېھكاملارنى
ئوڭشاش ئۈچۈن ئۇلارغا قوشۇمچە سېلىق بەلگىلىدى. بۇ تارىخىي
ھەقىقەت. بەلخ پۇقرالىرىغا خاس بولغان بۇنداق مەككارلىق سەمەر-
قەنتلىكلەرگىمۇ يات ئەمەس. مەن پۇقرالارغا ئىشەنگەندىن كۆرە،
ئالىپ ئارسلانىنىڭ ئالدىغا يالغۇز، قورالسىز چىقىشنى ئەۋزەل كۆ-
رىمەن.
سەركەردىلەر ئۇنىڭ پىكرىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، پۇقرالار-
نىڭ ھەرقانداق نامۇۋاپىق ئىش - ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش-
قا ۋەدە بەردى، خانغا بولغان ساداقەتمەنلىكى ھەققىدە قايتىدىن
قەسەم قىلىشىپ، يارىلانغان شىرەك جەڭ قىلىدىغانلىقىنى بىل-
دۇرۇشتى. سەركەردىلەرنىڭ بۇ سۆزلىرى ئەلۋەتتە ئاددىي، پۇچەك
ۋەدىلەر ئەمەس ئىدى. ئەگەر زۆرۇر تېپىلسا، ئۇلار جەڭ قىلىشتا
سالجۇقىيلاردىن قېلىشمايىتتى. ئالىپ ئارسلانىنىڭ بىردىنبىر ئۇس-
تۇنلۇكى — قوشۇنىنىڭ كۆپلۈكى، يەنە يېشىنىڭ كۈيئوغلىدىن
بىرئاز چوڭلۇقى ئىدى. ئالىپ ئارسلان كۈچ - قۇۋۋەتكە تازا تو-

لۇۋاتقان، ئۆز زېمىنىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىۋاتقان ياش سۇلالىنىڭ ئىككىنچى ۋەكىلى بولسا، ناسىرخان بىر ۋاقىتلاردا ئەڭ قۇدرەتلىك ھېسابلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىنىڭ چوڭ بىر قىسمىنىڭ خوجايىنى بولغان ۋە ئەمدىلىكتە ئاۋۋال ئېرىشىلگەن شان ـ شۆھرەتلەرنىڭ سايىسىدىن قانائەتلىنىپ كېلىۋاتقان سۇلالىنىڭ بەشىنچى ئەۋلادى ئىدى.

سەككىزىنچى باب

بۇنداق ئەنسىز كۈنلەردە ئۆمەرنىڭ شەھەردىكى تەشۋىشلەرگە مۇتلەق ئارىلاشقۇسى كەلمەيتتى، بىراق پۈتكۈل شەھەر ئاھالىسى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان كۈنلەردە ئۆزىنى چەتكە تارتىشنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ، پات ـ پات سارايغا ياكى قازدىكالانىتكىگە بېرىپ تۇردى. لېكىن ئۇ ئاساسلىق ۋاقتىنى شىپاخانىدىن ئايرىلماي، ئىلمىي ئىشلارنى داۋاملاشتۇرۇشقا ياكى مەخپىي شىئىرلىرى كىتابىنى پۈتكۈزۈشكە سەرپ قىلاتتى. يېقىنلىشىۋاتقان ئۇرۇش ۋەھىمىسى ئۇنىڭغا خۇددى مۇناسىۋەتسىزدەكلا، ھەتتا بۇ ۋەھىمە توساتتىن ئىلھام بېغىشلىغاندەك، ئالدىراپ ـ تېنەپ سەھىپىلەرنى تولدۇراتتى.

بۇ چاغدا ئالىپ ئارسلاننىمۇ شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىش خېلى قىيىنغا توختاۋاتقان بولۇپ، قوشۇنلارنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆپلۈكى، تەرتىپ ـ ئىنتىزامنى ساقلاشنىڭ قىيىنلىقى، بۇنىڭدىن تاشقىرى قوشۇن ئىچىدە تارقالغان تۇرلۇك كېسەللىكلەر، پاتقاقلىقلاردىن ئۆتۈش ئۇنى ئوبدانلا ھالسىرىتىپ قويدى. ئۇنىڭغا كۆرسىتىلىۋاتقان قارشىلىق ھەرىكەتلىرى تاينىلىق ئىدى. ئۇرۇش-نىڭ بارلىق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى يالغۇز بىر سەركەردىنىڭلا زىممىسىگە چۈشكەن ئىدى. ئۇ بولسىمۇ ناسىرخاننىڭ ئامۇ دەريا قىرغىقىدا قۇرۇلغان قەلئەسىنىڭ باشلىقى يۈسۈپبەگ ئىدى. تۈركلەر بۇ قەلئەنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، يولىنى داۋاملاشتۇرۇشىمۇ مۇمكىن ئىدى، بىراق بۇ ئارقا تەرەپتىن كېلىدىغان خەۋپنى كۈچەيتىۋېتەتتى، قوشۇمچە جەڭلەرنى قىلىشقا مەجبۇرلاپ، زۆرۈر پەيتتە چېكىنىشكە توسقۇنلۇق قىلاتتى. شۇڭا، ئالىپ ئارسلان قول ئاستىدىكى

لەرگە يولىدىكى بۇ قەلئەنى ئون كۈن ئىچىدە ئىشغال قىلىشنى بۇيرۇپ، ھۇجۇمنى كۈچەيتتى.

سەمەرقەنتلىكلەر مۇھاسىرىنىڭ قانداق بولۇۋاتقانلىقىدىن ھەر ۋاقىت خەۋەردار ئىدى. ھەر ئۇچ كۈندە قەلئەنى قوغدىغۇچىلار تەرىپىدىن ئۇچۇرۇلغان كەپتەر ئۇلارغا جەڭ يېڭىلىقلىرى ھەققىدە مەكتۇپ يەتكۈزۈپ تۇراتتى. بۇ خەۋەرلەردىن قامالدىكىلەرنىڭ يار-دەم سوراپ قىلغان ئىلتىجالىرىنى ئەمەس، بەلكى رەقىبلەرنىڭ تالاپەتلىرى ۋە ئۇلار ئارىسىدا تارقالغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى بىلگىلى بولاتتى. ئەسلىي كېلىپ چىقىشى خارەزمدىن بولغان قەلئە باشلىقى يۈسۈپبەگ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ماۋەرائۇننەھرنىڭ قەھرىمانىغا ئايلاندى. ئاقىۋەت، سېپىللار پارتلىتىۋېتىلىپ، قوغدىغۇچىلارنىڭ قارشىلىقى سۇندۇرۇلدى. يۈسۈپبەگ ياردار بولغىنىغا قارىماي ئاخىرقى مىنۇتلارغىچە مەردانىلىق بىلەن قىلىچ ئويناتتىپ، نۇرغۇن دۈشمەننى يەر چىشلەتتى. بىراق ئۆزىمۇ ئەسىرگە چۈشتى. رەقىبلەرنىڭ ئەڭ جەسۇر سەر-كەردىسىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ قويۇش قىزىق تۇيۇلغان بولسا كېرەك، سۇلتان ئۇنى ھۇزۇرىغا كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. ئىككى پالۋان قوللىرى مەھكەم باغلانغان، ياردار، چاچ - ساقاللىرى ئۆ-سۈپ كەتكەن، چاڭ - توزانغا مىلەنگەن، بوي - بەستى كىچىك، ئورۇق، بىراق بېشىنى مەردانىلەرچە تىك تۇتقان بىر كىشىنى يا-غاچ كارىۋاتتىكى يۇمشاق پەي ياستۇقلارغا يۆلەنگىنىچە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان ئالپ ئارسلانغا يۈزلەندۈردى. ئىككىلا رەقىب بىر - بىرىنىڭ كۆزلىرىگە ئۇزۇنغىچە نەپرەت بىلەن جىمجىت تە-كىلىپ تۇردى. رەقىبىنىڭ قارىشىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن ئالپ ئارسلان كەسكىن بۇيرۇدى:

— يەرگە تۆت تۇۋرۇك ئورنىتىپ، پۇت - قوللىرىدىن باغلاپ تارتىلسۇن!

كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقنىغان يۈسۈپبەگ ئۇنىڭغا يەنىلا نەپرەت بىلەن تىكىلىپ ۋارقىرىدى:

— مەردلەرچە جەڭ قىلغان ئادەمگە مەردلەرچە ئۆلۈم بەر!
ئالىپ ئارسلان ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي تەتۈر قارىۋالدى. شۇ چاغدا مەھبۇس يەنە ۋارقىرىدى:
— ئەي زەيپانى! مەن ساڭا ئادەم دەپ گەپ قىلىۋاتىمەن!
سۇلتان خۇددى چايان چېقىۋالغاندەك چىچاڭشىدى، بىردىنلا يېنىدا تۇرغان ئوقياسىنى ئېلىپ، ئالدىراپ - تېنەپ ئۇنى ئېتىش-قا تەييارلاندى. ئوقيا كىرىچىنى تارتىشتىن ئاۋۋال ياساۋۇللىرىغا ئىشارە قىلىپ، ئۇلارنى نېرىراق تۇرۇشقا بۇيرۇدى. ئۇنىڭ ئاتقان ئوقى ھەر دائىم نىشانغا دەل تېگەتتى، بىراق ئۇ بۇ قېتىم نۆكەر-لىرىنى يارىلاندۇرۇپ قويۇشتىن ئەنسىرىگىنى ئۈچۈنمۇ ياكى يېقىن ئارىلىقتىن ھېچقاچان رەقىبىنى نىشانغا ئالمىغىنى ئۈچۈنمۇ، ئوق يۇسۇپبەگكە تەگمەي، ۋىزىلداپ ئۇچۇپ بېرىپ تامغا قادالدى. شۇ چاغدا يۇسۇپبەگ يارىلانغان شىرەڭ رەقىبىگە تاشلاندى. ئالىپ ئارسلان ئولتۇرغان ھالەتتە ئۆزىنى قوغداپ قالالمايدىغانلىقىنى سېزىپ، دەررۇ ئورنىدىن تۇرۇشقا ئۇرۇندى، بىراق پۇتلىرى يۇمشاق پالاس ئۇستىدە سىيرىلىپ، يەنە جايىغا يېقىلىپ چۈشتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۇستىگە چېقىۋېلىشقا ئۇلگۈرگەن يۇسۇپبەگ قوينىدا يو-شۇرۇن ساقلاپ يۈرگەن پىچىقىنى چىقىرىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن سۇلتاننىڭ كۆكسىگە سانجىدى. دەل شۇ پەيتتە ئۇمۇ ياساۋۇللار تەرىپىدىن چېپىپ تاشلاندى. ياساۋۇللار ئۇنىڭ جانسىز تېنىنى خۇماردىن چىققۇچە قىيما - چىيما قىلىشتى. ئەمما يۇسۇپبەگنىڭ جانسىز لەۋلىرىدە ئىستېھزالىق بىر تەبەسسۇم قېتىپ قالغان، بۇ بولسا ئۇنىڭ قىساس ئالغانلىقى ۋە ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن سۇلتاز-نىڭمۇ ئۇ دۇنياغا يول ئالدىغانلىقىغا بولغان قەتئىي ئىشەنچىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.
ئالىپ ئارسلان تۆت كۈن سەكراتتا يېتىپ، ئاخىرى ئەلەملىك ئىزتىراپلار ئىلكىدە يورۇق دۇنيادىن كۆز يۇمدى. بۇنى تارىخچىلار ئۇنىڭ تىلىدىن تۆۋەندىكىچە يېزىپ قالدۇرۇشقان: «ئۆتكەن كۈنى مەن قوشۇنلىرىمنى كۆرەكتىن ئۆتكۈزگەنىدىم. شۇ چاغدا ماڭا گو-

يا يەرمۇ ئۇلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا تىترەۋاتقاندەك تۇيۇلغانىدى. ئۆز - ئۆزۈمگە: «بۇ دۇنيانىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمدارى پەقەت ئۆزۈم بو - لسەم، دۇنيادا مەندىنمۇ قۇدرەتلىكرەك يەنە كىم بار!» دەپدىم. خۇدا، مانا مېنىڭ جېنىمنى ئېلىپ، جازالاش ئۈچۈن ئەڭ بەختسىز بىر ئادەمنى — ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنغان بىر بەندىنى ئەۋەتتى. ئۇ بۇ ئارقىلىق مەندىن نەچچە ھەسسە قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتـ لىدى. مېنى تەختىمدىن يىقتىپ، ئالەمدىن ۋاقتىسىز كۆز يۇ - مۇشقا مەجبۇر قىلدى».

بۇ قانلىق ۋەقەنىڭ ئەتىسى ئۆمەر تۆۋەندىكى رۇبائىينى يېزىپ قويدى:

بىر كىشى چىقىپ ھەر زامان، مانا مەن دەيدۇ،
مال - دۇنيا، زەر - كۈمۈش بولغاچ، مانا مەن دەيدۇ.
ئىشى راۋاج تېپىپ تۇرغاندا، بىر كۈنى ئەجەل —
پىستىرمىدىن چىقىپ ناگاھان، مانا مەن دەيدۇ.

توققۇزىنچى باب

بايرام شادلىقىغا چۆمۈلگەن سەھەرقەنتته پەقەت بىرلا ئايال — خانىمنىڭ خوتۇنىلا يىغلاشقا جۈرئەت قىلدى. ئاخىر، يىغلىماي مۇمكىنمۇ؟ ئۇ مەرھۇم ئالىپ ئارسلاننىڭ قىزى تۇرۇقلۇق ئاتىسىغا ھازا ئاچمىسا بولامدۇ؟ ئەلۋەتته، ئېرى ناسىرخان مەرھۇمغا چىن كۆڭلىدىن تەزىيە بىلدۈردى. ھەتتا پۈتۈن ھەرەمخانىدىكىلەرنى ماتەم كىيىمى كىيىشكە بۇيرۇدى، كېيىن ھەزىل — چاقچاقلار بىلەن كۆڭلىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا قىزىقچى بىر ھەرەم ئاغىسىنىمۇ بەلگىلىدى. لېكىن دىۋانغا قايتقاندا، خۇشاللىقى ئەسلىگە سىغماي، ئەتراپىدىكىلەرگە بىرنەچچە قېتىم: «خۇدا سەمەر - قەنت ئەھلىنىڭ ئىلتىجاسىنى قوبۇل قىلدى!» دەپ تەكرارلاشتىن مۇ ھېيىقمىدى.

شۇ زامانلاردىكى پۇقرالار ئۆز ھۆكۈمدارلىرىنى باشقا تۈرك ھۆكۈمدارلىرىدىن ئەۋزەل كۆرگەن، دېگەن پىكىر مۇتلەق ناتوغرا ئىدى. ئاددىي خەلقنىڭ ھۆكۈمدارغا سۆزسىز ئىتائەت قىلىشى، كۆپىنچە قورقۇنچ سەۋەبىدىن بولسىمۇ، ھۆكۈمدارلارنىڭ ئالمىشىشى — ئۇلار ئۈچۈن جەبىر - زۇلۇم ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەرنىڭ كۈچىيىشى، مال - مۈلۈكلىرىنىڭ يەنە بىر نۆۋەت تالان - تاراج قىلىنىشى دېگەنلىك ئىدى. ھۆكۈمدارلار پۇقرالارغا نىسبەتەن جەبىر - زۇلۇمنى كۈچەيتىۋەتكەندە، بۇلارنىڭ سەۋر قاچىسى تېشىپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ بىرەر جەڭدە مەغلۇب بولۇشىنى، ئورنىغا باشقا بىر ھۆكۈمدارنىڭ چىقىشىنى ئارزۇ قىلىشى مۇمكىن. ئەمما ناسىرخان توغرۇلۇق بۇنداق دېيىش توغرا ئەمەس ئىدى. گەرچە ئۇ ياخشى ھۆكۈمدار بولمىسىمۇ، ئۇنى ھەر ھالدا يامان دەپ كەتكىلى

مۇ بولمايتتى. پۇقرالار ئۇنىڭغا سۆزسىز ئىتائەت قىلىشقا كۆنۈپ قېلىشقان ۋە ئاللاھتائالادىن ئۇنىڭ زۇلۇمىنى ئازلىتىشىنى تىلەشەتتى، خالاس.

شۇنداق قىلىپ، پۈتۈن سەمەرقەنت ئەھلى دەھشەتلىك ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن ئاسانلا قۇتۇلغانلىقىغا تەنتەنە قىلىشتى. ھەيۋەتلىك رەسەتخانا ئالدىدىكى مەيدان شادلىق مەركىزىگە ئايلاندى. ھەر تەرەپتىن قىقاس - چۇقان ئاڭلىناتتى. چاڭ — توزان قاپلىغان مەيدان چېتىدىكى تام تۈۋىدە باققاللار ماللىرىنى يېيىۋېلىشقان، كوچا چىراغلىرى ئاستىدا بولسا ناخشىچى ئايالار ناخشا ئېيتىشاتتى، شوخ مۇزىكا سادالىرى ياڭرايتتى. مىڭلىغان تاماشىبىنلار ئۆز ھۇنەرلىرىنى كۆرسىتىۋاتقان باخشى، پالچى ۋە يىلان ئوينىتقۇچىلارنى قورشىۋېلىشقانىدى. مەيدان ئوتتۇرىسىدىكى ۋاقىتلىق قۇرۇلغان سۇپا ئۈستىدە خەلق شائىرلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئېيتىشىش مۇسابىقىسى قىزىپ كەتكەن، ئۇلار ئالەمدە تەڭدىشى يوق، پېڭىلمەس سەمەرقەنتنى كۆكلەرگە كۆتۈرۈپ مەدھىيىلەشەتتى. ھەممىنىڭ قەلبىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرى جۇش ئۇراتتى.

سەمەرقەنت ئاسمىنىنى يۇلتۇزلۇق تۇن قاپلىدى. دېكابىر ئېيىدا كېچىسى خېلىلا سوغۇق بولىدىغانلىقى ئۈچۈن ئادەملەر تەرەپ - تەرەپتە گۈلخان يېقىپ، شادلىقىنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى.

سارايدا بولسا، مەي كوزىلىرى تىنىمسىز بوشىتىلاتتى، شاراب ۋە شادلىقتىن مەست بولغان خان بالىلارچە زوق بىلەن ئۆز خۇشاللىقىنى نامايان قىلاتتى.

ئەتىسى خان بارلىق چوڭ مەسچىتلەردە جەڭدە قۇربان بولغانلار ئۈچۈن مېيىت نامىزى ئوقۇلۇشنى، كېيىن قېيىنئاتىسىغا تەزىيە بىلدۈرگۈچىلەرنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى جاكارلاتقۇزدى. تېخى ئالدىنقى كۈنىلا ئالپ ئارسلاننىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇنى غەلبە بىلەن تەبرىكلەشكە تەييارلىنىپ تۇرغان ئەمەلدارلار، ئۆلىمالار بۈگۈن چىرايلىرىغا ماتەملىك تۇس بېرىشىپ، ئۇنىڭ كۆيئوغلى ئالدىدا تەزىيە بىلدۈرۈشتى. مۇراسىمدا ماتەمگە بېغىشلاپ بىرنەچە

چه مسرا شېئىر ئوقۇغان قازىكالان ئۆمەرگىمۇ شېئىر ئوقۇشنى تەكلىپ قىلدى ۋە قۇلىقىغا شۇنداق:

— ھەيران بولما، ھەقىقەتنىڭ ئىككى تەرىپى بار، ئادەملەر-نىڭمۇ ھەم شۇنداق.

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن ناسىرخان ئەبۇ تاھىرنى ھۇزۇرىغا چاقىرىپ، ئۇنىڭدىن مەرھۇم سۇلتاننىڭ تەزىيىسىگە باردىغان سەمەر-قەنتلىك ۋەكىللەرگە باشچىلىق قىلىپ بېرىشىنى سورىدى. 120 كىشىلىك ۋەكىللەر ئىچىدە ئۆمەرمۇ بار ئىدى.

تەزىيە مۇراسىمى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا — سالجۇقىيلار قوشۇنلىرىنىڭ كونا قارارگاھىدا ئۆتكۈزۈلۈۋاتاتتى. قىرغاقتا مىڭلىغان چېدىر - بارگاھلار تىكىلگەن بولۇپ، بۇ ھال ئادەمدە مۇراسىم بەئەينى شەھەر ئىچىدە ئۆتكۈزۈلۈۋاتقاندەك تۇيغۇ پەيدا قىلاتتى. ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئەكابىرلىرى ئەنسىرىگەن ھالدا سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ يېڭى ھۆكۈمدارىغا ئۆز تەزىيىلىرىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن كېلىشكەن، ئۇلار ئارقا چاچلىرى ئۆرۈلگەن جەڭگىۋار تۈركلەر بىلەن يانمۇيان تۇرۇشاتتى. ئاتىسىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، 18 ياشلاردىكى ناھايىتى بەستلىك مەلىكشاھ كەڭ قارا جۇۋىسىغا ئورنىتىلغان تەختتە ئولتۇرۇپ، تەزىيە بىلدۈرۈشكە كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلاتتى. ئۇنىڭدىن نېرىراقتا سۇلالىنىڭ بۈيۈك ۋەزىرى، 55 ياشلاردىكى نىزامۇل مۇلك تىك تۇراتتى. ھەممە ئۇنى ئۆز مەنسىپىگە مۇناسىپ ھالدا «نىزامۇل مۇلك»، يەنى «سەلتەنەت قورۇقچىسى» دەپ ئاتىسا، مەلىكشاھ ئۇنىڭغا ئالاھىدە ھۆرمەت كۆرسىتىپ، «ئاتا» دەپ مۇراجىئەت قىلاتتى. ھەر قېتىم بىرەر مۆتىۋەر مېھمان تەختكە يېقىنلاشقىنىدا، ياش سۇلتان ۋەزىرىگە قاراپ قويياتتى. ۋەزىر بولسا، مەخپىي ئىشارە بىلەن مېھماننى قانداق قارشى ئېلىشنى مەسلىھەت بېرەتتى. ياش سۇلتان بۇ ئىشارىلەرگە ئاساسەن مېھمانلارغا سەممىي ياكى ۋەز-مىن، خاتىرجەم ياكى نەپرەت ئارىلاش، ئىلتىپاتلىق ياكى پەرۋاسىز

نەزەر تاشلايتتى.

سەمەرقەنتلىك ۋەكىللەرمۇ بىر توپ بولۇشۇپ، مەلىكشاھنىڭ تەختى ئاستىدا يەر سۆيدى. مەلىكشاھ ئۇلارغا بېشىنى يېنىك لىڭشىتىپلا ئىلتىپات كۆرسەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر توپ ئەكىسىلار نىزامۇل مۇلك تەرەپكە ئۆرۈلدى. بۇيۇك ۋەزىر ئۆزىنى ۋەزىنىڭ تۇتاتتى، مۇلازىملىرى ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ ئۇنىڭغا نەسىھەتلەرنىدۇر يەتكۈزۈشەتتى. ئۇ بولسا پېتىنى بۇزماستىن تىڭشايتتى.

ساراي خوجايىنى بولغان نىزامۇل مۇلكنى قوپال ۋە جاھىل ئادەم دېگىلى بولمايتتى. ئۇنىڭ ھەممە نەرسىگە قادىر، مول ئەقىل ـ پاراسىتى، سىرلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن قورچاق ئوينىتىدىغان كىشىلەرگە ئوخشاش، كىشىلەرگە ئۆزى خالىغان ھەرىكەتنى قىلدۇرۇۋېلىش ئىمكانىيىتىنى بېرەتتى. ھەتتا ئۇنىڭ سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشىمۇ مەلۇم بىر مەنەنى بىلدۈرەتتى. بەزىدە ئۇنىڭ ئالدىغا كىرگەن كىشىلەر سائەتلەپ ئولتۇرۇشۇپمۇ، ئۇنىڭدىن سالام ـ سەھەت، ياخشى تىلەكتىن باشقا گەپ ئاڭلىمايتتى. چۈنكى كىشىلەر ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا شېرىن سۆخەنلىك قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ساداقىتىنى ئىزھار قىلىش، شۇبھە ـ گۇمانلارغا ئورۇن قالدۇرماسلىق ھەم ۋەزىرگە ئۆزلىرىنى ئەسلىتىپ قويۇش ئۈچۈنلا كېرىشەتتى.

شۇنداق قىلىپ، سەمەرقەنتلىك ۋەكىللەردىن پەقەت 12 كىشىلا بۇيۇك ۋەزىرنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ قوللىرىنى سىقىپ كۆرۈشۈش بەختىگە مۇيەسسەر بولدى. ئۆمەر ئۇنىڭ يېنىغا كېتىۋېتىپ، تۇيۇقسىز قازىنىڭ ئايىغىغا دەسسىۋالدى. قازى نېمىلەرنىدۇر دەپ غودۇڭشىدى. نىزامۇل مۇلك قازىكالانىڭ قولىنى بىر ھازاغىچە قويۇۋەتمەستىن، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئىززەت ـ ئىكرام كۆرسەتتى. ئۆمەرنىڭ قولىنىمۇ سىقىپ، ئۇنىڭ قۇلىقىغا شۇنداق لىدى:

ـــ كېلەر يىلى، دەل مۇشۇ كۈندە سېنى ئىسپاھاندا كۈتىمەن،

كەلگىن، پاراڭلىشىمىز.
ئۆمەر ئۆز قولاقلىرىغا ئىشەنمەيتتى.
ۋەزىرنىڭ گېپى ئۇنىڭ كۆڭلىدە قانداقتۇر گۇمان تۇغدۇردى. ئەتراپتىكى ۋاراڭ - چۇرۇڭ ۋە ھاپىز ئايالالارنىڭ ئۇن سېلىپ يىغلىشىدىن قولاقلىرى پۈتۈپ كەتكەن ئۆمەر مەيۈس ئولتۇرۇپ، گۇمانلىرىغا دەلىل، ئېنىقلىق ئىزدەيتتى. بىراق ئادەملەر توپى ئۇ-نى ئالدىغا سۈردى. ۋەزىر بولسا، ئۆمەرگە سىنچىلاپ تىكىلگىنىچە باش لىڭشىتىپ، مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىشنى داۋاملاشتۇراتتى.
سەمەرقەنتكە قايتىشتىمۇ ئۆمەر يول بويى بۇ ئۇچرىشىش توغرىسىدا ئويلاپ ماڭدى. ۋەزىر پەقەت ئۇنىڭ قولىدىكىلا بۇ سۆز-لەرنى ئېيتقانمىدۇ؟ ياكى ئۇنى باشقىلارغا ئوخشىتىپ قالدىمى-كىن؟ نېمىشقا ئەمدى دەل بىر يىلدىن كېيىن، يەنە دەل مۇشۇ كۈندە، باشقا بىر جايدا ئۇچرىشىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ؟... مۇشۇ-نىڭغا ئوخشاش سوئاللار يول بويى ئۇنىڭ پۈتۈن پىكىر - خىيالىنى بەند قىلىپ باراتتى. ئاخىرى، ئۇ ئۆزى بىلەن بىللە كېلىۋاتقان قا-زىكالانغا ھەممىنى ئېيتىشقا نىيەت قىلدى. «ئۇ بۇ گەپلەرنى ئاڭ-لىغان، ھېس قىلغان بولۇشى ۋە بىرەر نەرسىنى ئالدىن ئېيتىپ بېرىشى مۇمكىن» دەپ ئويلىدى ئۇ.
ئەبۇ تاھىر ئۇنى ئارامسىزلاندۇرۇۋاتقان سوئاللارنى قولاق سې-لىپ ئاڭلىدى - دە، قۇۋۇلۇق بىلەن سورىدى:
— مەن ۋەزىرنىڭ قولىقىڭغا نېمىلەرنىدۇر شۇنداق سەزگەنىدىم، لېكىن نېمە دېگەنلىكىنى ئاڭلىمىدىم. ئىشەنچ بىلەن ئېيتالايمەنكى، ئۇ سېنى خاتا تونۇپ قالغىنى يوق. ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرگەن مۇلازىملىرىنى كۆرگەنمىدىڭ؟ ئۇلار مۇراسىمغا كەلگەنلەرنىڭ كىملىكىنى، ئىسمى ۋە مەنسەپلىرىنى ئېنىقلاپ، ۋەزىرگە يەتكۈزۈشكە قويۇلغان مەخسۇس كىشىلەردۇر. ئۇلار مەن-دىنمۇ سېنىڭ كىملىكىڭنى سوراپ كېتىشتى. شۇنىڭدىن كېيىنلا سېنىڭ نىشاپۇرلۇق ئالىم، مۇنەججىم ئۆمەر ھەييام ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ ھاسىل قىلىشىپ، بۇنى ۋەزىرگە يەتكۈزۈشتى. شۇڭا نىزا-

مۇل مۇلك كىمگە نېمە دېيىشتە ھېچقاچان خاتالاشمايدۇ.
ئۇلار توز، لېكىن تاشلىق يولدا ئاتلىرىنى يانمۇيان دۈتتكە-
نىچە سۆھبەتلىشىپ باراتتى. ئوك تەرەپتە ــ يىراقلاردا پامىر تې-
غىنىك ئېگىز چوققىلىرى كۆزگە تاشلىناتتى، ئاتلار بىر ـ بىرىگە
ئارىلاپ ـ ئارىلاپ سۇركىلىپ بىر خىلدا يورغىلاپ كېتىۋاتاتتى.
ــ ئۇ مەندىن نېمىنى كۈتىدۇ؟ ــ سورىدى ئۆمەر.
ــ بۇنى بىلىش ئۈچۈن بىر يىل سەۋر قىلىشقىغا توغرا كې-
لىدۇ. ئۇنىڭغىچە بۇ مەسىلىنى ئويلاۋېرىپ، ئۆزۈڭنى قىينىماسلە-
قىنىڭ كېرەك. ھەئە، ئۇزاق كۈتىسەن، بۇ سېنى چارچىتىپ قويۇشى
مۇمكىن. بىراق بۇ ھەقتە ھېچكىمگە تىنما!
ــ نېمە، مېنى شۇنچە لەقۋا ئادەم دەپ ئويلامسىز؟
ئۆمەرنىڭ سوئالى ئىنتايىن كىنايىلىك ئاڭلانسىمۇ، ئەبۇ تا-
ھىر بۇنىڭغا پەرۋا قىلمىدى، بىراق ۋەزمىن ئاھاڭدا تەكىتلىدى:
ــ مەن ئوچۇقىنى ئېيتماقچى، ھېلىقى ئايالغا ھېچ نەرسە
دېمە!
ئۆمەر جاھاننىڭ خېلىدىن بېرى داۋاملىشىۋاتقان قەدەم تەش-
رىپلىرىنى سىر تۇتۇشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ئويلاپ قالدى.
ئەبۇ تاھىر ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلگەندەكلا داۋام قىلدى:
ــ سىلەر بىرىنچى قېتىم ئۇچراشقاندىلا ئايغاقچىلىرىم ماڭا
بۇ توغرۇلۇق خەۋەر يەتكۈزگەن. مەن ئۇنىڭ كېلىپ ــ كېتىشلە-
رىنى ئورۇنلۇق سەۋەبلەر بىلەن چۈشەندۈردۈم ۋە ئېتىبار بەرمەس-
لىكنى، ئەتىگەنلىرى سېنى بىمەھەل ۋاقىتتا ئويغاتماسلىقنىمۇ تا-
پىلاپ قويغانىدىم. بۈگۈنمۇ، كېيىنمۇ ئاشۇ شىپاڭنىڭ ئۆز ئۆيۈڭ
ئىكەنلىكىگە قىلچە گۇمان قىلما. مەن سەندىن ئۆيۈمنى قىزغاڭ-
ماقچى ئەمەس، بىراق ساڭا چوقۇم ئاشۇ ئايال توغرىسىدا سۆزلەپ
بېرىشىم كېرەك.
ئۆمەر قىيىن ئەھۋالدا قالدى. قازىنىڭ ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن
كىشىسىنى «ئاشۇ ئايال» دەپ ئاتىغىنى كۆڭلىگە قاتتىق تەگدى،
يەنە كېلىپ ياخشى كۆرىدىغان ئادىمى توغرۇلۇق مۇھاكىمە يۈرگۈ-

زۇشنى خالىمايتتى. ئۇ كۆڭلىدىكىنى دېمىسىمۇ، قاپىقى تۇرۇلۇپ قالدى.

— بىلىمەن، گەپلىرىم كۆڭلۈڭنى يېرىم قىلىۋاتىدۇ، لېكىن ساڭا ھەممىنى ئوچۇق ئېيتىشىم لازىم. ئارىمىزدا ئەمدىلا پەيدا بولغان دوستلۇق رىشتىسى بۇنى ئېيتىشقا توسقۇنلۇق قىلسىمۇ، ساڭا قارىغاندا كۆڭلەكنى جىقراق يىرتقانلىقىم ھەم ئادىمىيلىك بۇرچۇم بۇ گەپلەرنى ئېيتىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇ ئايالنى سارايدا بىرىنچى قېتىم كۆرۈپ، ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالغانىدىك. توغرا، ئۇ ناھايىتى گۈزەل ھەم ياش. ئۇنىڭ شېئىرىي تالانتىمۇ ساڭا يېقىپ قالدى. قالتىس جۇرئەتچانلىقى بولسا قېنىڭنى قىزىتتى. شۇنداق بولسىمۇ، سىلەرنىڭ پۇل - بايلىققا بولغان قارىشىڭلارنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى سەزدىڭ. سەن ئۇچۇن يىرگىنچلىك تۇيۇلغان ئالتۇننى ئۇ ئىشتىياق بىلەن ئېغىزىغا سېلىشتىن تەپ تارتمىدى. شۇ كۈنى ئۇ ئۆزىنى ساراي شائىرەسى سۈپىتىدە، سەن بولساڭ، ئۆزلۈكسىنى ئۇنتۇمىغان ئىنسان سۈپىتىدە ئۆزۈڭنى نامايان قىلىدىڭ. بۇ ھەقتە كېلىشۇالغانمىدىڭلار؟

ئۆمەر «ياق» دەپ جاۋاب بەرمىسىمۇ، ئەبۇ تاھىر بۇنى ياخشى چۈشىنىپ، سۆزىنى داۋام قىلدى:

— چۈشىنىمەن. مۇھەببەتنىڭ دەسلىپىدە ئادەتتە مۇنداق نازۇك مەسىلىلەر تىلغا ئېلىنمايدۇ. بىلىمەن، ياشلار شېئىرنى مۇناسىۋەتنى بىرەر ئورۇنسىز گەپ بىلەن بۇزۇپ قويۇشتىن قورقىدۇ، لېكىن ماڭا نىسبەتەن سېنى بۇ ئايالدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرۇۋاتقان پاكىتلار تولىمۇ جىددىي ۋە مۇھىم. سىلەرنىڭ ئائىلىۋى تۇرمۇش، ھايات ھەققىدىكى چۈشەنچەڭلارمۇ ھەر خىل.

— ئۇ — ئاددىي بىر ئايال، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئېرى يوق. ئۇ باشقىلارغا موھتاج بولۇشنى، كىمنىڭدۇر ئۆزىگە خوجايىنلىق قىلىشىنى خالىماي، ئەركىن ياشاشقا كۆنگەن، خالاس. مەن ئۇنىڭ ناھايىتى جۈرئەتلىكلىكىدىن پەخىرلىنىمەن، ئۇ ئېرىشكەن ئالتۇنلار ئوقۇغان شېئىرىغا ۋە ئۇنىڭ جاسارىتىگە ئەرزىيدىغان تار-

تۇق، بۇنىڭ ئۇچۇن ئۇنىڭدىن ئاغرىنىش ياخشى بولماس؟ — ئېـ-
تىراز بىلدۇردى ئۆمەر.
— پىكرىڭگە قوشۇلمەن، — دېدى قازى ئۇنى مۇنازىرىگە تارتالمغىنىدىن خۇشال بولۇپ، — لېكىن بۇ ئايالنىڭ ساراي هايا-
تىدىن باشقىغا كۆنەلمەيدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالامسەن؟
— كىم بىلسۇن؟
— پەرەز قىل، ئۆزۇڭچە ئويلاپ كۆر. سەن ئۇچۇن ساراي هايا-
تى يىرگىنچلىك ۋە مەنسىز تۇيۇلمدۇ، ئۆزۇڭنى مەجبۇرلاپمۇ ئۇ
يەردە بىر مىنۇت ياشىيالمايسەن، توغرىمۇ؟
ئارىغا غەيرىي جىمجىتلىق چۇشتى. ئەبۇ تاهىر ئېنىق ۋە قەت-
ئىي ئاهاڭدا سۆزىنى خۇلاسىلىدى:
— مەن ساڭا هەقىقىي بىر دوست ئېيتىشى لازىم بولغان
گەپلەرنى ئېيتتىم، خالاس. بۇنىڭدىن كېيىن ئۆزۇڭ گەپ ئاچمە-
سالىڭ، بۇ هەقتە سۆزلىمەيمەن.
ئۇلار سوغۇقتىن، ئىگەر ئۇستىدىكى تەۋرىنىشلەردىن ۋە ئوت-
تۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن خىجالەتتىن چارچىغان هالدا سەمەرقەنـ-
دە يېتىپ كەلدى. ئۆمەر غىزالىنىشقىمۇ ئۇنىماي هۇجرىسىغا بې-
كىنىۋېلىپ، يولدا توقۇغان ئۇچ رۇبائىيىنى قەغەز يۈزىگە چۇشۇ-
رۇشكە كىرىشتى. ئۇ يازغانلىرىنى قايتا ـ قايتا ئوقۇپ قاپىيىسـ-
نى سازلايتتى. ئۆمەر هەر قېتىم شېئىرلىرىغا ئەنە شۇنداق ئىش-
لەپ، ئاندىن ئۇلارنى مەخپىي قول يازمىسىغا كۆچۇرۇپ قويىاتتى.

ئونىنچى باب

بۇگۈن ئاخشام ئادەتتىكىدىن بالدۇرراق كەلگەن جاھان ئوچۇق ئىشىكتىن بىلىنىدۇرمەي ماڭلىدى. يۇڭ رومىلىنى ئاستاغىنە ئاچتى ـ دە، پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كىلىپ، خىياللارغا ئەسىرا بولۇپ ئولتۇرغان ئۆمەرنىڭ بېشىنى قۇچاقلىدى، يۇزلىرىنى يۇزدىگە يېقىپ، خۇشبۇي چاچلىرىنى كۆزلىرىگە باستى.

بىرەر ئاشىق ئۆز مەشۇقىنىڭ تۇيۇقسىز كىلىپ قىلغان شۇنداق تاتلىق قىلىقلىرىدىن ئۆمەرچىلىك ھۇزۇر ئالالىغانمىكىن؟ بۇنداق مېھرىبانلىقتىن كۆڭلى ئېرىپ كەتكەن ئاشىقمۇ دەررۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەشۇقىنىڭ نازۇك بەللىرىدىن قۇچاقلاپ ئۆزىگە تارتىشقا، قىسقا مۇددەتلىك ئايرىلىشتىن پەيدا بولغان ئېچىرقاشلىرىنى قاندۇرۇشقا ئۇرۇنماسمۇ؟ لېكىن ئۆمەر بۇنداق تەشرىپتىن، مېھرىبانلىقتىن ئەمەس، بەلكى تەشرىپىنىڭ تاسادىپىيلىقىدىن ساراسىمىگە چۈشۈپ قالدى. چۈنكى ئۇنىڭ مەخپىي قول يازمىسى ئوچۇق تۇراتتى. ئۇنى قانداق قىلىپ سەزدۇرمەستىن سۆيگىنىنىڭ نەزىرىدىن يىراقلاشتۇرۇشنى ئويلاپ، ئۇنىڭ قۇچىقىدىن چېقىشقا ھەرىكەت قىلدى. جاھان ئۇنىڭ ساراسىمىسىنى سېزىپ قېلىپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى ئىزدەشكە ئالدىرىدى. شۇ تاپتا ئۇ ئوچۇق تۇرغان يازمىغا ئۆز كۆندىشىگە قارىغاندەك سوغۇق نەزەر تاشلىدى.

ــ كەچۇرۈڭ، بىئەپ ۋاقىتتا كېلىپ مالال قىپتىمەن. سەۋر ـ تاقىتىم قالمىغاچقا بالدۇرراق كەلگەنىدىم. تېخى سىزنى خۇش قىلىۋېتىمەنغۇ، دەپ ئويلاپتىمەن.

ئۆمەر ئوتتۇرىغا چۈشكەن ئوڭايسىز ھالەتنى بۇزۇشقا ئالدىرد-

دى:
ــ بۇ ھېلىقى كىتاب، ئېسىڭدىمۇ؟ توغرىسىنى ئېيتقاندا، ئۇ-
نى ساڭا بالدۇرراق كۆرسىتىشىم كېرەك ئىدى. ھازىرغىچە سەندىن
يوشۇرۇپ يۈرگىنىم ئۈچۈن مېنى ئەپۇ قىل. چۈنكى ئۇنى بەرگەن
ئادەم، ھېچكىمگە كۆرسەتمەسلىكىمنى ئىلتىماس قىلغان ئىدى.
ئۆمەر قول يازمىنى ئۇنىڭغا ئۇزاتتى. جاھان ئۇنى مۇنداقلا
ۋاراقلاپ، چىرايىنى پۈرۈشتۈرگەن ھالدا بىپەرۋالىق بىلەن ئۆمەر-
گە قايتۇرۇپ بەردى.
ــ بۇنى ماڭا نېمىشقا تۇتقۇزىسىز؟ يا سىزدىن سوردىممۇ؟
بەربىر مەن ئوقۇشنى بىلمەيمەن. مەن ھەرقانداق نەرسىنى باش-
قىلاردىن ئاڭلاپ ئۆگەنگەن.
ئۆمەر بۇنىڭغا ھەيران قالمىدى. چۈنكى شۇ زامانداا ئەڭ ئىق-
تىدارلىق شائىرلارنىڭ كۆپچىلىكى، بولۇپمۇ ئايالالار مۇتلەق
ساۋاتسىز بولۇپ، ئوقۇش - يېزىشنى بىلمەيتتى.
ــ كىتابىڭىزنى مەندىن يوشۇرۇشىڭىزنىڭ سىرى نېمە؟ ئۇ-
نىڭغا سېھىرگەرلىك ئەپسۇنلىرى پۈتۈلگەنمۇ؟
ــ ياقەي، نېمىلەرنى دەۋاتسەن؟ مەن پىتىنخور ياكى داخانغا
ئوخشايمەنمۇ؟ بۇلار مەي ۋە يار ھەققىدە، ھايات گۈزەللىكلىرى،
تەشۋىشلىرى ھەققىدە يېزىلغان رۇبائىيلار، خالاس.
ــ سىز تېخى رۇبائىيمۇ يازامسىز؟ ــ ئۇنىڭ ئاۋازىدا مەن-
سىتمەسلىك ئاھاڭلىرى سېزىلدى.
شۇ چاغلاردا رۇبائىيلار ئەڭ يەڭگىل، ھەتتا چاكىنا، ناچار
شېئىر تۈرى ھېسابلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن تەبىقىسىگە
مەنسۇپ، ئىقتىدارسىز شائىرلارلا رۇبائىي ئىجاد قىلىدۇ، دەپ قا-
رىلاتتى. ئۆمەر ھەييامدەك ئالىم ئادەم ئۆزىگە رۇبائىي يېزىشنى
خوپ كۆرەمدۇ؟ ئۇ شۇنچىكى ئەرمەك ئۈچۈن ياكى ماختىنىش ئۈ-
چۈن يازامدۇ؟ نېمىشقا بۇ شېئىرلىرىنى ھەممىدىن مەخپىي تۇتۇ-
لىدىغان ئالاھىدە بىر سىرلىق دەپتەرگە پۈتىدۇ؟ جەمئىيەتنىڭ يۈ-
قىرى قاتلىمىدىكى شائىرلار قاتارىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالغان بۇ

شائىرەنى ئەنە شۇنداق سوئاللار ھەيران قالدۇرۇپ، تەشۋىشكە سالاتتى.

ئۆمەر ئۆزىنى بىرئاز خىجىل بولغاندەك، جاھان بولسا ئالداڭغاندەك ھېس قىلاتتى.

— يازمىگىزدىن بىرەر شېئىر ئوقۇپ بەرمەمسىز؟

— كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەن ساڭا ئۆلارنىڭ ھەممىسىنى ئوقۇپ بېرىمەن. بىراق ئۆلارغا تېخى يەنە بىرئاز ئىشلىشىم، ئوقۇيدىغان دەرىجىگە كەلتۈرۈشۈم كېرەك، — دېدى ئۆمەر گەپنى يىغىشتۇرۇش ئۈچۈن.

جاھان ئۈنى قىستىمىدى، باشقا سوئال سوراشنىمۇ توختاتتى، بىراق ئىستىھزالىق گەپتىن بىرنى قىلدى:

— يازمىگىزنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۈنى ناسىرخانغا تەقدىم قىلىپ يۈرمەڭ، ئەگەر مۇنداق ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىڭىزنى بىلسە، سىزنى ھېچقاچان تەختىتە بىللە ئولتۇرۇشتەك ئالاھىدە ئىلتىپاتقا نائىل قىلمايدۇ.

— يازمامنى ھېچكىمگە تەقدىم قىلىش نىيىتىم يوق. خاندىن بىرەر. مەنپەئەت ئۈندۈرۈشنىمۇ خالىمايمەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ساراي شائىرى بولۇشقا مەندە زەررىچىمۇ ئىشتىياق يوق.

شۇنداق قىلىپ، ھەر ئىككىيلەن بىر - بىرىنىڭ دىلىغا ئازار بېرىپ قويدى. ئوتتۇرىغا چۈشكەن سۈكۈنات ئۆلارنى قورام تاشتەك ئېزەتتى. ھەر ئىككىسى مۇددىئادىن چەتنەپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلىشاتتى، تېخى داۋاملىشىشى لازىم بولغان شېرىن دەقىقىلەر ئۈچۈن قۈلايلىق شارائىتىنىڭ كېلىشىنى ئارزۇ قىلىشاتتى. شۇ تاپتا ئۆمەر جاھاننىڭ، بەلكى قازىنىڭ گەپلىرىنىمۇ ئەسلەۋاتاتتى. ئۇ بۇ مەسىلە توغرۇلۇق سۆز ئېچىلىپ، ئوتتۇرىدىكى كەيپىياتنىڭ كەسكىنلىشىپ كېتىشىگە ئۆزى سەۋەبچى بولغانلىقىدىن ئەپسۇسلىناتتى. «گەپلىرىم ئۇنىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلىپ قويدىمىكىن» دەپ ئەنسىرەيتتى. ئۆلار شۇ كەمگىچە ئوتتۇرىدا ئورنىتىلغان پاك سەمىمىيەت ۋە غەمسىز مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ قويۇشتىن، بىر - بىرىنىڭ كۆڭلىنى سوۋۇتىۋېتىدىغان گەپ - سۆزلەردىن ئېھتىيات

قىلىشىپ، بەختلىك ياشىغان ئىدى. «قازى ماڭا ھەقىقەتنى كۆ-رۈشنى ئۆگەتتىمۇ ياكى بەختىمگە سايە تاشلىدىمۇ؟» دەپ ئويلايتتى ئۆمەر.

— سىز ئۆزگىرىپ كېتىپسىز، ئۆمەر. مەن بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمەيۋاتىمەن. سىزنىڭ قاراشلىرىڭىزدا مەن ئاڭقىرالمايۋاتقان قانداقتۇر بىر خىل ياتلىشىش بار — ئۇ ئۆمەر-نىڭ چىرايىنىڭ تاتىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، شۇ ھامان ئۇنىڭ-غا يالۋۇرۇپ ئۆزرە سوراشقا باشلىدى، كېيىن بولسا ھۆكۈرەپ يىغ-لىۋەتتى.

— مەن بۇ ئاخشام يىغلايدىغانلىقىمنى بىلەتتىم، — دېدى ئۇ ئۆزىنى بىرئاز بېسىۋېلىپ، — لېكىن مۇنداق ئەلەملىك ياش تۆ-كۈشۈمنى ئويلىمىغان ئىدىم. مەن ئۇزۇن ۋاقىت، ئېھتىمال بىر - بىرىمىزدىن مەڭگۈلۈك ئايرىلىدىغانلىقىمىزنى بىلەتتىم، لېكىن ئايرىلىشىمىزنىڭ مۇنداق كۆڭۈلسىز، مۇنداق ياتلىشىش بىلەن ئا-خىرلىشىشىنى ئويلىمىغانىدىم. ئۆمرۈمدىكى ئەڭ گۈزەل ۋە شېرىن مۇھەببىتىمنىڭ ئىزنالىرى ئەمدى كېلىپ سىزنىڭ مانا مۇشۇ ياتـ-لىشىپ كەتكەن كۆزلىرىڭىزگە قاراش بىلەن ئاخىرلىشارمۇ! ماڭا قارا، ئۆمەر! ماڭا ئاخىرقى قېتىم قارا! مېنىڭ سۆيگىنىڭىز ئىكەنلىكىمنى، مېنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىڭىزنى، مېنىڭمۇ سىز-نى سۆيىدىغانلىقىمنى ئەسلە، مېنى تونۇمىسىز — يوقمۇ؟ مەندىن نېمىشقىدۇر گۇمان قىلىۋاتقاندەك، قىلمىغان گۇناھىمغا ئىقرار بولۇشۇمنى تەلەپ قىلىۋاتقاندەك تۇرىسىز، سىزگە نېمە بولغانلى-قىنى چۈشىنەلمەيۋاتىمەن. قەلبىم دەرد ـ ئەلەمدىن ئۆرتىنىپ كېتىۋاتىدۇ.

ئۆمەر ئۇنى ئەركىلىتىپ قۇچاقلاشقا ئۇرۇندى، لېكىن جاھان چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى.

— ياق، بۇنىڭ بىلەن مېنى تىنچلاندۇرالمايسىز، چۈنكى جىسمىمىزمۇ شۇ گەپلەرنى داۋاملاشتۇرىدۇ، يا بۇ گەپلەرنىڭ يالـ-غانلىقىنى پاش قىلالمايدۇ. سىزگە نېمە بولدى؟ قېنى، ئېيتىڭچۇ؟!

— جاھان، ئەزىزىم! كەل، تاڭ ئاتقۇچە بۇ توغرىسىدا ھېچ

نەرسە دېيىشمەيلى!
— ئەتە مەن بۇ يەردە بولمايمەن. خان تاڭ سەھەردە سەمەر-قەنتتىن كەتمەكچى.
— قەيەرگە؟
— بۇنى بىلمەيمەن. كەشكىمۇ، بۇخاراغمۇ ياكى تېرمىزغە-مۇ، بۇ سىزگە بەربىر؟! پۇتۇن سارايدىكىلەر ماڭىدۇ، جۇملىدىن مەنمۇ.
— سەمەرقەنتلىك هاممامنىڭكىدە قالىمەن دېسەڭچۇ؟
— كاشكى، گەپ باھانە تېپىشتا بولسا! مەن سارايدىن ئايرىلى-سام ياشىيالمايمەن. هەممە گەپ مانا شۇنىڭدا. مەن بۇ ئورۇننى ئە-گىلەش ئۈچۈن ئون ئەر كىشىدىن ئارتۇقراق تەر تۆككەن. ئەمدى ئۇنى ئەبۇ تاھىرنىڭ بېغىدىكى شىپاڭدا ئۆتىدىغان كۆڭۈل خۇشلۇ-قىغا تېگىشمەكچى ئەمەسمەن.
— ئەجەبا گەپ پەقەت كۆڭۈل خۇشلۇقىدا بولسا! سەندىن ماڭا ئۆمۈرلۈك هەمراھىم بولۇشۇڭنى سورىماقچىمەن! — دېدى ئۆمەر ئويلاپمۇ تۇرماستىنلا.
— هەمراھ؟ هەمراھلىققا بىرەر ئىش يوققۇ، ئاخىرا! — جاھان بۇ گەپنى تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن ئېيتتى، بىراق ئۇنىڭ تەلەپپۇزىدا ئىلگىرىكىدەك مۇلايىملىق يوق ئىدى.
ئۆمەر ئۇنى مېھرىبانلىق بىلەن قۇچاقلاپ، شۇڭىلىدى:
— هېچبولمىسا، بىر - بىرىمىزنى چۈشىنىشكە تىرىشقىنى-مىزدا ئىدى، ۋاقتىمىزنى بىھۇدە ئىسراپ قىلماي، مۇنداق ئەخمى-قانە تالاش — تارتىشقا چەك قويغان بولاتتۇق. هەربىر دەقىقىسى تاغدەك ئالتۇنغا تەڭ بولغان خوشلىشىش پەيتىدە، مۇھىمى كەلگۈ-سىمىز توغرۇلۇق ئويلىشىمىز لازىم بولغان بىر پەيتته ئەخمىقانە گەپلەر بىلەن كۆڭلىمىزنى رەنجىتىپ ئولتۇرۇپتىمىز؟!
ئۆمەرنىڭ كۆزلىرىدە ياش لىغىرلىدى، ئەمما يېشىنى جاھانغا كۆرسىتىش نىيىتى يوق ئىدى. بىراق، جاھان بۇنى سېزىپ قې-لىپ، بىردىن ئۇنى باغرىغا چىڭ باستى، يۇزىنى يۇزىگە يېقىپ گەپ باشلىدى:

— سىز مەندىن يازمىلىرىڭىزنى پىنھان تۇتۇشىڭىز مۇمكىن، لېكىن كۆز ياشلىرىڭىزنى يوشۇرالمايسىز. مەن بۇ كۆز ياشلىرىڭىزنى كۆرۈشنى خالايمەن. مەيلى، ئۇلار مېنىڭ كۆز ياشلىرىم بەلەن قوشۇلۇپ كەتسۇن، مەيلى، ئۇلار مېنىڭ مەڭزىلىرىمدە ئىز قالدۇرۇپ ئېقىپ چۈشسۇن، مەن لەۋلىرىم بىلەن ئۇلارنىڭ تۇزلۇق تەمىنى تېتىپ كۆرۈشنى خالايمەن...

ئۇلار بىر - بىرىنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كېتىشكە، شۇ پېتى نەپەسلىرى بوغۇلۇپ، يورۇق دۇنيادىن كۆز يۇمۇشقا تەييار ھالدا كىيىملىرىنى ئالدىراپ - تېنەپ يېشىشكە باشلىدى. قاينىاق كۆز ياشلار بىلەن ئوت ئالغان ئىككى ياشنىڭ شېرىن كېچىسى باشلاندى. ئۇلارنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان بۇ يالقۇن قاتتىق ئەۋج ئالماقتا ئىدى... ئۇلارنى ئارامبەخش ھېس - تۇيغۇلار قازىنىدا قورۇيتتى. پاكار شىرە ئۇستىدىكى قۇملىرى پۈتۈنلەي ئېقىپ تۈگىدى. شېرىن ھېس - تۇيغۇلار پەسكويغا چۈشۈپ، پەلىلداۋاتقان چوغلا قالدى. بۇ چوغلار ھاسىراپ نەپەس ئېلىۋاتقان ئىككى ياشنىڭ لەۋلىرىدە مەمنۇنىيەت ۋە ۋىسال شادلىقىنى پەيدا قىلغان ئىدى. ئۆمەر جاھانغىمۇ ياكى ئۇلارنى مۇنچىلىك ھاياجانغا سالغان تەقدىرگىمۇ، ئەيتاۋۇر مۇراجىئەت قىلىپ پىچىرلىدى:

— بىزنىڭ بەس - مۇنازىرىمىز ئەمدى باشلىنىدۇ.

جاھان كۆزلىرى يۇمۇق ھالدا ئۇنى مەھكەم قۇچاقلاپ، ھالسىز بىر ھالەتتە ئىلتىماس قىلدى.

— مېنى تاڭ يورۇشتىن بۇرۇن ئويغىتىۋېتىڭ!

بۇ كۈنى ئۆمەر قول يازمىسىغا يېڭى رۇبائىيىسىنى يېزىپ قويدى:

دىلىم بولغان ئىدى بىر گۈزەلگە زار،
ئۇ ئۆزگە بىر يەردە غەمگە گىرىپتار.
مەن ئۇندىن ئۆزۈمگە دورا ئىزلىسەم،
نە قىلاي، تېۋىپنىڭ ئۆزىمۇ بىمار.

ئون بىرىنچى باب

كۇشان ــ تۇز سەھراسى ئايىغىدىكى يىپەك يولى ئۇستىگە جايلاشقان، پاكار ـ پاكار ئۆيلۈك كىچىككىنە بىر شەھەر. كارۋانلار ۋاتۇر تاغلىرىدىن ئىسپاھان چېگرىسىغىچە كېزىپ يۈرگەن لەنىتى قاراقچىلارغا ئۇچراپ قالماسلىق ئۈچۈن، كارغاس كۇھ تەرەپتىكى يىراق يولغا چىقىشتىن ئاۋۋال بۇ كېچە شەھەردە توختاپ تەييارلىـ قىنى پۈختا قىلىۋالدى.

كۇشان ئاساسەن لاي ۋە كېسەكتىن قۇرۇلغان شەھەر، بۇ يەر ـ گە قەدەم باسقان ساياھەتچى سىلىقراق سۇۋالغان ياكى بېزەلگەن بىرەر قۇرۇلۇشنى ئىزدىسىمۇ، بىكار ئاۋارە بولىدۇ. بىراق سەمەر ـ قەنتتىن باشلاپ باغدادقىچە بولغان نۇرغۇن مەسچىتلەر، ساراي يا ـ كى مەدرىسلەر دەل مۇشۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىلغان، يېشىل ۋە ئالـ تۇن رەڭدە ھەل بېرىپ تەييارلانغان كاھىشلار بىلەن بېزەلگەن. ئىنگلىزلار چىننىنى «چىن (جۇڭگو)» نامى بىلەن ئاتىغىنىدەك، پۈ ـ تۇن مۇسۇلمانلار شەرقىي كاھىشنى ئاددىيلا قىلىپ «كۇشى» ياكى «كۇشانىي» دەپ ئاتاشقا باشلىغانىدى.

شەھەر مەركىزىدىكى خورمىلار سايىسىغا ئاددىي بىر كارۋان ـ سارای جايلاشقان. سارايىنىڭ ئىچكىرى ۋە تاشقىرى ھويلىلىرىنى ئوراپ تۇرغان تامنىڭ بۇلۇڭلىرىدا كۆزىتىش مۇنارلىرى بار بو ـ لۇپ، تاشقىرىقى ھويلا مېھمانلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرى ۋە يۈكلىرى ئۈچۈن ئايلاندۇرۇپ سېلىنغان ئۆيلەردىن ئىبارەت. ئىچكىرى ھويلا بولسا، ھۇجرا ئۈچۈن ئاجرىتىلغان. ئۆمەر ئۇلاردىن بىرىنى ھاردۇق چىقىرىش ئۈچۈن ئىجارە ئالماقچى بولدى. بىراق، كارۋانسارای خوجايىنى ئىسپاھاندىن بىر باي سودىگەرنىڭ ئوغۇللىرى ۋە خىز ـ

مەتكارلىرى بىلەن كەلگەنلىكىنى، بۇگۈن ئاخشام بوش ھۇجرىنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتىپ، ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇنىڭ ئۆز سۆزلىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن تىزىملىك خاتىرىسىنى كۆر-ستىشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. چۈنكى ھويلا ۋارقىراپ - جار-قىراۋاتقان خىزمەتكارلار، ئات - ئۇلاغلار بىلەن تولغانىدى. ئۆمەر قىش بولغىنىغا قارىماستىن كېچىنى ئوچۇقچىلىقتا ئۆتكۈزۈشنى كۆڭلىگە پۈكتى. بىراق، كۈشانىڭ چايانلىرىنىڭ ئۇنىڭ كاھىش-لىرىدىنمۇ مەشھۇرراق ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلەتتى.

— ئەجابا بىر ئاخشام پاناھلىنىشقا كىچىك بىر بۇلۇڭمۇ تې-پىلمىسا؟ — دېدى ئۇ ئۈمىدسىزلىنىپ.

كارۋانساراي خوجايىنى گەدىنىنى قاشلىدى، قاراڭغۇ چۈشۈۋا-تاتتى. ئۇ بىر مۇسۇلمانىنى بۇنداق ھالەتتە قالدۇرۇشنى ئۆزىگە خوپ كۆرمىدى بولغاي:

— بۇلۇڭدىكى ھۇجرىدا بىر تالىپ تۇرۇۋاتاتتى، ئۇنىڭغا دەپ باقسىڭىز قانداق؟ — دېدى.

ئۇلار شۇ ھۇجرىغا مېڭىشتى. خوجايىن يېپىق ئىشىكنى چې-كىپ ئولتۇرمايلا ئاچتى. ئىچكىرىدە پىلدىرلاپ يېنىپ تۇرغان شام يورۇقىدا كىمنىڭدۇر ئوقۇۋاتقان كىتابىنى ئالدىراپ - تېنەپ يو-شۇرغىنى كۆرۈندى.

— بۇ ھۆرمەتلىك كىشى سەمەرقەنتتىن ئۇچ ئاي ئىلگىرى يولغا چىققان، مەن ئۇنى كېچىنى بىللە ئۆتكۈزەرسىلەر، دەپ باشلاپ كىردىم، — دېدى خوجايىن.

ھۇجرىدىكى يىگىت قارىماققا بۇ گەپكە قارشىدەك كۆرۈنسە-مۇ، كۆڭلىدىكىنى چاندۇرماي، خۇش چىراي بىلەن قوللىنى كۆك-سىگە قويۇپ، يەڭگىل تەزىم قىلدى.

ئۆمەر ھۇجرىغا كىرىپ سالام بەردى ۋە ئۆزىنى قىسقىلا تو-نۇشتۇردى:

— نىشاپۇرلۇق ئۆمەر بولىمەن.

بۇ ئىسىمنى ئاڭلاپ ھۇجرىدىكى يىگىتنىڭ كۆزلىرى چاقنىاپ

كەتتى ۋە دەررۇ ئۆزىنى تونۇشتۇردى:
ـــ ھەسەن ئىبن ئەلى سەببا‌ھ، كامدە تۇغۇلغانمەن، رەيدە تا‌ـ
لىپ ئىدىم، ئىسپا‌ھانغا كېتىۋاتىمەن.
ھەمرا‌ھىنىڭ ئۆزىنى مۇنداق تەپسىلىي تونۇشتۇرۇشى ئۆمەر‌ـ
گە بىرئاز ئارتۇقچە تۇيۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ يالغۇز يىگىت
ئۆمەرگىمۇ ئۆز سەپىرىنىڭ مەقسىتى ھەققىدە تەپسىلىيرەك سۆز‌ـ
لەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىۋاتقاندەك تۇيۇلدى. لېكىن ئۆمەر ئۆزىنى‌ـ
تونۇشتۇرۇشنى ياقتۇرمايتتى. شۇڭا جىمغىنە تامغا يۆلىنىپ ئول‌ـ
تۇرغىنىچە، بۇ تۇرقى كىچىك، بۇغداي ئۆڭ يىگىتكە تىكىلىپ
سۇكۇتتە تۇردى. ئۇنىڭ ساقال ـ بۇرۇتلىرى تېخى ئەمدىلا كۆتۈرۇ‌ـ
لۇشكە باشلىغان، بېشىدا چىڭ ئورالغان قارا سەللە، كۆزلىرى
بولسا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان دەرىجىدە پولتىيىپ چىققانە‌ـ
دى.
تالىپ كۇلگىنىچە قۇۋلۇق بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:
ـــ كۇشان تەرەپلەردە ئۆمەر ئىسىملىك كىشىلەر ناھايىتى
ئېھتىياتچان بولۇپ يۈرۇشى كېرەك.
ئۆمەر ئۆزىنى تولىمۇ ھەيران قالغاندەك كۆرسەتتى. بىراق ئۇ
كىنايىنى چۈشىنىپ تۇراتتى. پەيغەمبەرنىڭ ئىككىنچى ۋارىسى،
شىئەلەر مەزھىپىنىڭ باشلىقى ئەلىنىڭ نەسىھەتلىرىگە قارشى
چىققان ۋە شۇ سەۋەبلىك مۇسۇلمانلارنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغان خە‌ـ
لىپىنىڭ ئىسمىمۇ ئۆمەر ئىدى. ھازىرقى پەيتتە پارسلارنىڭ كۆپ
قىسىم ئاھالىسى سۇننىيلەر مەزھىپىدە بولسىمۇ، شىئەلەرنىڭ تە‌ـ
رەپدارلىرى كام ۋە كۇشان ئۆلكىلىرىدە ئاز ـ تولا تېپىلاتتى. ھەر
يىلى بۇ ئۆلكىلەردە خەلىپە ئۆمەرنىڭ ھالاك بولغان كۇنىنى كۇل‌ـ
كىلىك بىر ھالدا خاتىرىلىشەتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاياللار يا‌ـ
سىنىپ ـ تارىناتتى، ھەر خىل شىرنىلىك ئىچىملىكلەر ۋە قۇرۇ‌ـ
تۇلغان پىستىلەرنى تەييارلىشاتتى. بالىلار بولسا ئۆگزىلەردىن يو‌ـ
لۇچىلار ئۇستىگە ئىدىشلاردىكى سۇلارنى چېچىپ، خۇشال چۇرقە‌ـ
رىشىپ: «ئۆمەرنى خۇدا قارغىسۇن!» دەپ توۋلىشاتتى. ئادەملەر

لايدىن ياسالغان ئۆمەر سىياقىدىكى كىچىك قورچاقنى كۆتۈرۈشۈپ مەھەللە كوچىلىرىدىن ئۆتۈشەتتى. «نامىڭ ئۆمەر بولغىنى ئۈچۈن سېنىڭ جايىڭ دوزاختا بولسۇن، چۈنكى سەن ئەڭ رەزىل ئادەملەر-نىڭ رەھنەماسى، ۋىجدانسىز، زوراۋان ھۆكۈمدار ئىدىڭ!» دەپ قو-شاق قېتىشاتتى. كام ۋە ئىسپاھانلىق موزدۇزلار ئۆزلىرى تىككەن ئۆتۈكنىڭ چەمبىگە «ئۆمەر» دەپ يېزىپ قويۇشقا ئادەتلەندى. قېچىر ئىگىلىرى ھايۋانلىرىنى ئۆمەرنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ تىللايتتى. ئۇۋچىلار ئوقياسىدىن ئاخىرقى ئوقنى ئۇزگەندە: «بۇ ئۆمەرنىڭ يۈ-رىكىگە سانجىلسۇن!» دەپ قويۇشاتتى.

ھەسەن بۇ ئىشلارنى ئۇنچىلىك تەپسىلىي بىلمەسمۇ، بىر-نەچچە ئېغىز سۆز بىلەن ئىپادىلەپ بەردى. ئۆمەر ئانچە ياقتۇرمە-غاندەك ئاھاڭدا سۆز قاتتى:

— مەن ئىسمىم ئۈچۈن يولۇمدىن، يولۇم ئۈچۈن ئىسمىمدىن ۋاز كېچىدىغان ئادەملەردىن ئەمەسمەن.

ئوتتۇرىغا سوغۇق سۈكۈنات چۈشتى. ئۇلار بىر - بىرىگە قا-رىماسلىققا تىرىشاتتى. ئۆمەر كىيىملىرىنى يېشىپ ئۇخلاشقا ھا-زىرلاندى. شۇ چاغدا ھەسەن يەنە گەپ باشلىدى:

— بۇ ئادەتلەرنى ئەسلىتىپ، ئېھتىمال، سېنى خاپا قىلىپ قويغاندۇرمەن. مەن بۇ جايلاردا ئىسمىڭنى بىرەرسى سوراپ قالغاندا ئېھتىيات قىلىشىڭنى ئەسكەرتمەكچىمەن، خالاس. گەپلىرىمنى كۆڭلۈڭگە ئالما. كىچىكىمدە بۇنداق مۇراسىملارغا مەنمۇ بىرنەچچە قېتىم قاتناشقان، لېكىن چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارغا باشقىچە نەزەر بىلەن قارايدىغان بولدۇم. مەن مۇنداق چۈشەنچىلەرنىڭ ئە-قىللىق كىشىلەرگە مۇناسىپ ئەمەسلىكىنى، ئۇلارنىڭ پەيغەمبە-رىمىزنىڭ نەسىھەتلىرىگە ماس كەلمەيدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەت-تىم. بىراق سەن سەمەرقەنتتە ياكى باشقا بىرەر جايدا كۈشانلىق ھۈنەرۋەن شىئەلەر تەييارلىغان سىرلىق كاھىشلار بىلەن بېزەلگەن مەسچىتلەرگە مەپتۇن بولۇپ تۇرغىنىڭدا، دەل شۇ مەسچىتلەرنىڭ مەزىنلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئېگىز مۇنبەرلىرىدىن تۇرۇپ، شىئە مەز-

ھېچىدىكى دىيانەتلىك كىشىلەرگە لەنەت ئوقۇشىدۇ. قېنى ئېيتـ-
قىنچۇ، بۇ پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئەقىدىلىرىگە ماس كېلەمدۇ؟
ئۆمەر قەددىنى بىرئاز رۇسلاپ ئۇنىڭغا قارىدى.
— مانا بۇ ساغلام پىكىرلىك كىشىنىڭ گېپى بولدى، — دېدى
ئۇ.
— مەن ساغلام مۇلاھىزىلىك كىشى بولۇشنىڭمۇ، ئەخمىقانە
ئىش قىلىشنىڭمۇ ھۆددىسىدىن چىقالايمەن، كېيىن ئادەملەرنىڭ
كۆڭلىنى ئوتۇشنى، ئۇلارغا يېقىشنىمۇ ياخشى بىلمەن. لېكىن
ھەمراھلىقتا كەلسەك، ئۆزىنى ياخشىراق تونۇشتۇرۇشنى خالىمايـ-
دىغان ئادەمنىڭ قانداق قىلىپ كۆڭلىنى ئوتۇشنىڭ ئىلاجىنى تا-
پالمايۋاتىمەن.
— ماڭا ئىلتىپاتسىز مۇئامىلە قىلىشتا ئىسمىمنىڭ ئۆزى
يېتەرلىك بولدىغۇ! ئەگەر ئۆزۈمنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغىنىمدا،
كىم بىلسۇن، يەنە نېمىلەرنى دېگەن بولاتتىمكىن ـ تاڭ؟
— ئېھتىمال، بۇ گەپلەرنى دېمىگەن بولاتتىم؟ خەلىپىنىڭ
ئۆمەرنى قانچىلىك سۆكۈشى مۇمكىن بولسىمۇ، ئەمما، ماتېماتىكا
ئىلمىنىڭ بۇيۇك ئەللامەسى، مۇنەججىم، پەيلاسوپ ئۆمەرنى ئىز-
زەت ـ ھۆرمەت قىلماق لازىمدۇر.
ئۆمەرنىڭ ئورنىدىن قوزغالغىنىنى كۆرگەن ھەسەن مەنـۇ-
لۇق بىلەن كۈلۈمسىرىدى:
— سەن ئادەملەرنى پەقەت ئۇلارنىڭ ئىسمىدىن تونۇش مۇ-
كىن، دەپ ئويلامسەن؟ ئادەمنى قارىشىدىن، يۈرۈش ـ تۇرۇشىدىن،
مىجەز ـ خۇلقىدىن ۋە گەپ ـ سۆزلىرىدىنمۇ تونۇش مۇمكىن. ئە-
شىكىتىن كىرىشىڭ بىلەنلا، سېنى ئىززەت ـ ھۆرمەتكە ئادەتلىنىپ
قالغان، لېكىن ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمايدىغان كىشىلەردىن ئىكەنلە-
كىڭنى بىلىۋالغان ئىدىم. سەن ئىسمىڭنى ئېيتقان چاغدىلا، ئې-
سىمگە نىشاپۇرلۇق بىرلا ئۆمەر كەلگەنىدى.
— ئەگەر مېنى ھەيران قالدۇرماقچى بولساڭ، ئېيتىپ قويايي،
بۇنىڭغا ئېرىشتىڭ، سەن كىم؟

— ساڭا ئىسمىمنى ئېيتىپ بەردىم. ئۇ ساڭا ھېچ نەرسىنى ئۇقتۇرمايدۇ. مەن كاملىق ھەسەن سەببىاھ بولىمەن، خالاس. ئەگەر ئون يەتتە يېشىمدىلا دىن، پەلسەپە، تارىخ ۋە يۇلتۇزلارغا ئائىت پۈتكۈل ئەسەرلەرنى ئوقۇپ چىققىنىمنى دېمىسەم، باشقا ھېچ نەرسە بىلەن ماختىنالمايمەن.

— ئىنسان ھېچقاچان ھەممە كىتابلارنى ئوقۇپ تۈگىتەلمەيدۇ، ئۆگىنىش لازىم بولغان بىلىملەر ھېلىغىچە تىقىلىپ يېتىپتۇ.

— مېنى سىناپ كۆر.

ئۆمەر سۆھبەتدىشىنىڭ بۇ گېپىگە قىزىقىپ، ئۇنىڭغا ئەپلا-تۇن، ئېۋكلىد، پورفىرىي، پتولېمىي، دىئوسكورىد، گالىن، ئەل رازى ۋە ئىبن سىنانىڭ تېبابەت ئىلمىدىن، كېيىن قۇرئاندىكى ئا-يەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ شەرھلىرى ھەققىدە سوئال بېرىشكە باشلىدى. ھەسەن سوئاللارنىڭ ھەممىسىگە ئېنىق ۋە ئىخچام، ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان، ئېتىرازغا ئورۇن قالدۇرمايدىغان دەرىجىدە جاۋاب بەردى. تاڭ ئاتقاندىمۇ ئۇلار تېخى ئۇخلىمىغان، ۋاقىتنىڭ قانداق ئۆتكەنلىكىنىمۇ سېزىشمىگەن ئىدى. ھەسەن ئۆز مۇۋەپپەقىيەتلە-رىدىن روھلىنىپ كەتكەن، ئۆمەرنىڭ سۆھبەتدىشى ھەققىدىكى قا-رىشى خېلى ئۆزگىرىپ قالغان ئىدى.

— بۇنچە كۆپ بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرگەن كىشىنى ھازىرغە-چە ئۇچراتمىغانىدىم. شۇنچە مول بىلىمنىڭ بىلەن ئەمدى نېمە ئىش قىلماقچىسەن؟

ھەسەن خۇددى قەلبىدىكى يوشۇرۇن سىرنى بىلىۋالغانىدەك، ئۇنىڭغا شۇبھە بىلەن نەزەر تاشلىدى، كېيىن خاتىرجەم ھالدا، كۆزلىرىنى يەرگە تىكىپ جاۋاب بەردى:

— مەن نىزامۇل مۇلكنىڭ ساريىغا كېتىۋاتىمەن، ئېھتى-مال، ئۇ ماڭا بىرەر مۇۋاپىق ئىش تېپىپ بېرەر.

سۆھبەتدىشىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە لال بولغان ئۆمەر گويا ئۆزى ۋەزىر ئەزەمنىڭ ئالدىدا تۇرغانىدەك ساراسىمىگە چۈشۈپ قال-

دى، لېكىن يۇرىكىنىڭ چوڭقۇر تەكتىدە قالغان كىچىككىنە ئە-
شەنچسىزلىك بۇ كىشى بىلەن ئالدىراپ ئاپاق - چاپاق بولماسلىق-
قا، ئۇنى ئۆزىدىن بىرئاز يىراقراق تۇتۇشقا ئۇندىدى.

ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتۈپ ئۇلار سودا كارۋىنىغا قوشۇلۇپ يولغا چىقتى. ئىككىيلەن ئاتتا يانمۇيان مېڭىپ، ئۆزلىرى ياقتۇر-غان ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن تۇرۇپ پارسچە، تۇرۇپ ئەرەبچە مىسالالار كەلتۈرۈپ، پاراڭلىشىپ كېتىپ باراتتى. بەزىدە ئوتتۇرىدا تاسادىپىي تالاش - تارتىشلار چىقىپ قالسىمۇ، لېكىن ئۇ تالاش - تارتىشلار دەررۇ ئۆز يەكۈننى تاپاتتى. دىنىي ئېتىقاد توغرۇلۇق گەپ بولغاندا ھەسەن روھلىنىپ، ئاۋازىنى قويۇۋېتەتتى. مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەتلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، سۆھبەتدىشى-نىمۇ ئىشەندۈرۈشكە ئۇرۇناتتى. ئۆمەر بۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭغا گۇمان بىلەن تىكىلىپ، پىكىرلىرىگە باھا بېرىشكە ئالدىرىماي، ئەتەي بۇ ھەقتە كۆپ نەرسە بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتاتتى.

شۇ دەقىقىلەردە ئات ئۈستىدە ئويچان كېتىۋاتقان ئۆمەرنىڭ خىيالىغا تۆۋەندىكى رۇبائىي كەلدى:

ئەزەل سىرىنى بىلەلمەسمىز نە سەنۇ، نە مەن،
بۇ مۇشكۈل، ھەل قىلالماسمىز نە سەنۇ، نە مەن.
پەردە ئارقىسىدا ئاخىر، بۇ گەپلىرىمىز،
پەردە يوقالسا، قالماسمىز، نە سەنۇ، نە مەن.

ئارىدىن بىر ھەپتە ئۆتكەندە، ئۇلار ئىسپاھانغا يېتىپ كەلدى.

ئون ئىككىنچى باب

«ئىسپاھان ــ نىسپىي جاھان، دۇنيانىڭ يېرىمى!» دېيىشىدۇ بۇگۈنكى پارسلار. بۇ سۆز ھەيىيام ياشىغان دەۋردىن كېيىن پەيدا بولغان بولسىمۇ، مىلادىيە 1074 ـ يىللاردا يېزىلغان، بىزگىچە يېتىپ كەلگەن مەلۇماتلاردىن: «ئۇنىڭ تاشلىرى قوغۇشۇندەك يالـتىراق، مايسىلىرى كۆپكۆك، ھاۋاسى شۇنچىلىك ساپ ۋە ئارامـبەخشكى، ئامبارلاردىكى ئاشلىقلا ھەرگىز قۇرت چۈشمەيدۇ، گۆشـلەر بۇزۇلمايدۇ» دېگەن تەرىپ سۆزلىرىنى ئوقۇش مۇمكىن. ئىسـپاھان دېگىنىز يۇزىدىن 5000 قەدەم ئېگىزلىككە جايلاشقانلىقى راست. بۇ دەۋرلەردە ئىسپاھاندا ئاتمىش نەچچە كاروانسارای، ئىككى يۈزدەك پۇل ئالماشتۇرۇش ئورنى، نۇرغۇن ئۇستى يېپىق بازارلار بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستاخانىلىرىدا ھۈنەرۋەنلەر يىپەك ۋە پاختىدىن يىپ ئىگىرەتتى. گىلەملىرى، گەزمالىرى، ئاسما قۇلۇپلىرى يىراق ـ يىراقلارغا ئاپىرىلىپ سېتىلاتتى. ئۇنىڭ ئەتىرگۈللىرى ھەر خىل رەڭدە ئېچىلاتتى. بۇ يەردىكى مولچىلىق ۋە پاراۋان تۇر-مۇش تىللاردا داستان ئىدى. پارس زېمىنىدا ئاھالىسى ئەڭ كۆپ بولغان بۇ شەھەر ئەمەل، بايلىق ھەم بىلىم ھېرىسمەنلىرىنى ھەر-قاچان ئۆزىگە تارتىپ كەلگەن.

بىز بۇنى «شەھەر» دېدۇق. ئەسلىدە بۇ يەردە گەپ مۇئەييەن بىر شەھەر ھەققىدە ئەمەس، چۈنكى ئىسپاھان دەپ ئاتالغان شەھەر ئەمەلىيەتتە يوق. ئەكسىچە، پۈتۈن ۋادا شۇ نام بىلەن ئاتىلىدۇ. بۇ ھەقتە قىزىقارلىق بىر رىۋايەتمۇ بار: ئېيتىشلارغا قارىغاندا، رەي-لىك بىر ياش سەييا ھ ئىسپاھان شەھىرىنىڭ سېپىللىرىنى تۈنجى بولۇپ كۆرۈش ئۈچۈن كارۋاندىن ئايرىلىپ، ئات چاپتۇرغىنىچە

ئىلگىرىلەپ كېتىپتۇ. ئۇ بىرنەچچە سائەت يول بېسىپ، «زايەندە رۇد ــ ھاياتلىق دەرياسى»دىن ئۆتۈپ، پاكار تاملار بىلەن ئورالغان بىر مەنزىلگە يېتىپتۇ. بۇ جاي خېلىلا چوڭ بولسىمۇ، رەيگە نىسبەتەن كىچىكرەك تۈيۈلۈپتۇ. يىگىت شەھەر دەرۋازىسىنىڭ يېنىغا كېلىپ، قاراۋۇللاردىن بۇنىڭ قايسى شەھەر ئىكەنلىكىنى سوراپتۇ.

ــ بۇ ــ جاي شەھىرى، ــ دېيىشىپتۇ ئۇلار.

ساياھەتچى يىگىت بۇ شەھەرگە كىرىپ ئۆتۈشنى مۇڭاپىق كۆرمەي، غەربكە قاراپ يولىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئېتى خېلى چارچاپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنى قامچىلاپ يول يۈرۈۋېرىپتۇ. ئاخىرى، يولدىن ئېزىپ جاي ۋە رەيگە قارىغاندا بىرئاز چوڭراق يەنە بىر شەھەرگە كېلىپ قاپتۇ. ئۇ ياشانغان بىر يولۇچىدىن بۇنىڭ قايسى شەھەرلىكىنى سوراپتۇ.

ــ بۇ يەھۇدىيە، ــ دەپتۇ ئۇ.

ــ بۇ يەردە يەھۇدىيلار ياشامدۇ؟ ــ دەپ سوراپتۇ سەييياھ.

ــ ھەئە، ئاز ـ تولا بار، بىراق كۆپ قىسىم ئاھالىسى سەن بىلەن ماڭا ئوخشاش مۇسۇلمانلاردۇر. بۇ يەرنىڭ «يەھۇدىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، بىر چاغلاردا نەبۇشادانەزەر ئىسىملىك پادىشاھ ئىسرائىلىيىدىن ھەيدەپ كەلگەن يەھۇدىيلارنى مانا شۇ يەرگە جايلاشتۇرغان. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئىسلام دىنى پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى بىر پادىشاھنىڭ خوتۇنى يەھۇدي بولۇپ، بۇ ئايال ئۆز قوۋمىدىكى ئادەملەرنى مۇشۇ يەرگە كۆچۈرۈپ كېلىپ جايلاشتۇرغان. بۇ گەپلەرنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىر خۇدا بىلىدۇ.

يولدىن ئېزىپ قالغانلىقىنى بىلگەن ياش سەييياھ يەنە يولغا چۈشمەكچى بوپتۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئېتىنىڭ پۇتۇنلەي ھالدىن كەتكەنلىكىنى كۆرگەن بوۋاي سوراپتۇ:

ــ بۇ ئېتىڭ بىلەن قەيەرگە بارماقچىسەن، ئوغلۇم؟

ــ ئىسپاھانغا.

بوۋاي قاقاھلاپ كۈلۈۋېتىپتۇ:

ــ ئىسپاھان دېگەن شەھەر مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ساڭا

هېچكىم ئېيتمىغانمىدى؟
ـــ نېمىشقا ئەمدى؟ ئۇ پارس زېمىنىدىكى ئەڭ كاتتا ۋە ئەڭ گۈزەل شەھەر ئەمەسمىدى؟ بىر چاغلاردا پارت ھاكىمىيىتى يۇر-گۈزگەن دەۋرلەردە ئەرتەبەننىڭ پايتەختى بولغانلىقىمۇ يالغانمۇ؟ ئۇنىڭ كىتابلاردا ئاجايىب ـ غارايىب تەسۋىرلەنگىنىچۇ؟
ـــ كىتابلاردا نېمە دەپ يېزىلغانلىقىنى بىلمەيمەن. مېنىڭ بۇ يەردە تۇغۇلۇپ ياشاۋاتقىنىمغا 70 يىل بولدى، ھازىرغىچە پەقەت باشقا يۇرتلۇقلارنىڭلا ئىسپاھان ھەققىدە سۆزلەشكىنىنى ئاڭلىدىم، لېكىن ئۇنى ھېچقاچان كۆرۈپ باقمىدىم.
ئەلۋەتتە، بوۋاي بىرئاز ئاشۇرۇۋەتكەنىدى. ئىسپاھان خېلى ۋاقىتلارغىچە شەھەر نامىنى ئەمەس، ئۆلكە نامىنى ئىپادىلىگەن. بۇ ئۆلكىدە بىر ـ بىرى بىلەن ئارىلىقى سائەتلىك مۇساپىگە جايلاشقان جاي ۋە يەھۇدىيە شەھەرلىرى مەۋجۇت بولغان. پەقەت 16 ـ ئە-سىرگە كەلگەندىلا بۇ ئىككى شەھەر بىرلىشىپ، ھەقىقىي چوڭ بىر شەھەرگە ئايلانغان. ئۆمەر ياشىغان دەۋرلەردە بولسا، شەھەرلەر تېخى بىرلەشمىگەن، پەقەت ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا نەچچە ئون مىل ئۇزۇنلۇقتىكى مۇداپىئە سېپىللىرى بار ئىدى.

*　　*　　*

ئۆمەر بىلەن ھەسەن جاي شەھىرىگە كەچقۇرۇن يېتىپ كە-لىپ، تىراخ دەرۋازىسى يېنىدىكى بىر كارۋانسارايغا جايلاشتى، خې-لىلا چارچىغانلىقى ئۈچۈن كۆپ ئۆتمەيلا ئۇيقۇغا كېتىشتى.
ئەتىسى ئۆمەر باش ۋەزىرنىڭ قوبۇلىغا يول ئالدى. پۇل ئال-ماشتۇرغۇچىلار مەيدانىدا ھەر مىللەتتىن بولغان سایاھەتچىلەر ۋە سودىگەرلەر تەڭگىنىڭ قىممىتىنى ئېنىقلىغۇچىلارنىڭ ئەتراپىغا توپلانماقتا. ئۇلار تەڭگىلەرنىڭ ئېغىرلىقىنى مەخسۇس تارازىلاردا ئۆلچىشەتتى. كىرمان، نىشاپۇر ياكى سېۋىل دىنارلىرىنى چىش-لەپ، دېھلى رۇپىيىلىرىنى پۇراپ كۆرۈشەتتى، بۇخارا دەرھەملىرى-

ىناڭ ئېغىرلىقىنى قولىدا دەڭسىشەتتى ياكى كونستانتىنوپولنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كەتكەن پۇللىرىنى كۆرۈپ، چىرايلىرىنى پۈ-رۈشتۈرەتتى.

نىزامۇل مۇلكىنىڭ قوبۇلخانىسى بۇ يەردىن ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى، ئىشىكلىرى ئالدىدا كاناي - سۈنايچىلار قاتار تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى بىر كۈندە ئۇچ قېتىم باش ۋەزىر شەرىپىگە كاناي - سۈنايلىرىنى چېلىش ئىدى. ئەمما مۇنداق دەبدە-بىگە قارىماستىن، ۋەزىرنىڭ ئالدىغا ھەممە ئادەم كىرىشى مۇمكىن ئىدى، ھەتتا ھەق - ھوقۇقى دەپسەندە قىلىنغان ئەڭ بىچارە تۇل خوتۇنمۇ قوبۇلخانىغا كىرىپ، سەلتەنەتنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك كە-شىسى، يەنى باش ۋەزىر بىلەن كۆرۈشۈشى، كۆز ياشلىرىنى تۆ-كۈپ، ئۇنىڭغا ئەرز - شىكايەتلىرىنى ئېيتالىشى مۇمكىن ئىدى.

نىزامۇل مۇلكىنىڭ ئەتراپىدا قاراۋۇل ۋە مۇلازىملار تەق بولۇپ تۇرۇشاتتى، ئۇلار قوبۇلغا كەلگەن ھەربىر كىشىنىڭ كىملىكىنى سوراپ سۈرۈشتۈرەتتى، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى ھەيدەپ چە-قىراتتى. ئۆمەر بوسۇغىدا توختاپ، قوبۇلخانىغا سىنچىلاپ نەزەر تاشلىدى. ئۇنىڭ تاملىرى گىلەملەر بىلەن بېزەلگەن ئىدى. ئۆمەر قوبۇلخانىدىكىلەرگە تارتىنىپ سالام بەردى. رەڭگارەڭ كىيىنگەن كىشىلەر ۋەزىرنى چۆرىدەپ تۇرۇشاتتى. ۋەزىر بولسا بىر تۈرك سانغۇنى بىلەن سۆھبەتلىشىۋاتقانىدى. نىزامۇل مۇلك كۆزىنىڭ قىرىدا كەلگەن يېڭى مېھمانغا نەزەر تاشلىدى، ئۇنى تونۇپ، سەمە-مىي كۈلۈپ قويدى ۋە ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى. ئاردىدىن بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندە، ئۇ ئۆمەرنىڭ يېنىغا كېلىپ، يۇزىگە، پېشانىسىگە سۆيدى.

— سېنى كۈتكەن ئىدىم. ۋاقتىدا كېلىدىغانلىقىڭنىمۇ بىلەتـ-تىم. ساڭا ئېيتىدىغان نۇرغۇن گەپلىرىم بار، — دېدى ئۇ شادلـ-نىپ ۋە ئۆمەرنى قولىدىن تۇتۇپ ئالاھىدە بىر ئۆيگە باشلاپ كىر-دى. ئۇلار قېپلىن تېرە ياستۇق ئۈستىدە يانمۇيان ئولتۇرۇشتى.

— مېنىڭ جىق گەپلىرىم سېنى ھەيران قالدۇرۇشى مۇمكىن.

بىراق ئۇمىد قىلىمەنكى، گەپلىرىمنى ئاڭلاپ بۇ يەرگە كەلگىنىڭگە پۇشايمان قىلمايسەن.

— نىزامۇل مۇلكىنىڭ ئاستانىسىدىن ئۆتكەن بىرەر كىشى بۇ ئىشىدىن پۇشايمان قىلغانمۇ؟

— بولۇپ تۇرىدۇ، — دېدى ۋەزىر قۇۋۇلۇق بىلەن كۈلۈپ، — مەن بەزىلىرىنىڭ ئابرۇيىنى راسا كۆتۈرىمەن، بەزىلىرىنى بولسا يەر بىلەن يەكسان قىلىمەن. ھەر كۈنى ئادەملەرنى ھاياتلىق ياكى ئۆلۈمگە بۇيرۇيمەن. ئىشلىرىمغا خۇدا گۇۋاھ ۋە ئۇ ماڭا مانا شۇ كۈچ - قۇدرەتنى راۋا كۆرگەن. ياراتقان ئىگەم ئالەم خوجايىنلىقىنى دەسلەپ ئەرەبلەرگە بەردى. ئۇلار بۇ ھۆكۈمرانلىقنى ئەمدى تۈرك سۇلتانلىرىغا بوشتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. تۈرك سۇلتانلىرى بولسا بۇ ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇشنى پارس ۋەزىرگە — كەمىنگە تۇتقۇزۇپ قويۇشتى. مەن باشقىلاردىن بۇ ھاكىمىيەتنى ئېتىراپ قىلىشنى، ھۆرمەتلىشىنى تەلەپ قىلىمەن. سەندىن بولسا، مەۋلانە ئۆمەر، مېنىڭ ئارزۇلىرىمنى ھۆرمەت قىلىشىڭنى سورايمەن. ھە، باشقۇرۇش زىممەمگە چۈشكەن بۇ بۇيۇك سەلتەنەتنى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ پاراۋان، ئەڭ مۇستەھكەم ۋە دۇنيادىكى ئەڭ مەدەنىيەتلىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئارزۇسىدىمەن. بۇ سەلتەنەتنىڭ ھەربىر ۋىلايىتى، ھەربىر شەھىرىنىڭ ساپ دىل، خۇدادىن قورقىدىغان، ئاجىز - بىچارىلەرنىڭ دەرد - ھالىغا يېتىدىغان كىشىلەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇشىنى، بۆرە بىلەن قوينىڭ بىر - بىرىدىن قورقماي بىر ئېرىقتىن سۇ ئىچىدىغان تىنچ جەمئىيەت قۇرۇشنى ئارزۇ قىلىمەن. بۇ ئارزۇلىرىم بىلەنلا چەكلىنىپ قالغىنىم يوق، ئۇنى ئەملگە ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنىۋاتىمەن. ئەتە شەھەر ئايلانساڭ، يېتىم - يېسىرلارنى پاناھلاندۇرۇش ئورنى، يەر قېزىۋاتقان، قۇرۇلۇش پۇتتۇرۇۋاتقان، ھەرخىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان نۇرغۇن مېھنەتكەشلەرنى كۆرىسەن. يېتىمخانىلار، مەسچىتلەر، كارۋانسارايلار، قەلئەلەر، ئوردا سارايلىرى قۇرۇلۇۋاتىدۇ. پات ئاردا ھەربىر چوڭ شەھەردە مېنىڭ نامىم بىلەن ئاتا-

لمدىغان «نىزامىيە مەدرىسى» لىرى قۇرۇلىدۇ. باغدادتا مۇنداق مەدرىسە ئاللىقاچان ئىش باشلىدى. مەن ئۇلارنىڭ لايىھىسىنى ئۆز قولۇم بىلەن سىزدىم، ئۇلارنىڭ دەرسلىكلىرىنى ئۆزۈم بېكىتتىم، ئۇلارغا ئەڭ بىلىملىك مۇددەرىسلەرنى تاللىدىم، ھەربىر تالىپقا يىللىق تەمىنات توختاتتىم. سەن ھېلى بۇنى كۆرىسەن، بۇ سەلتە-نەت ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇش مەيدانىغا ئايلانغۇسى. ئۇ قەد كۆتۈرۈۋاتە-دۇ، كېڭىيىۋاتىدۇ، گۈللەپ ياشناۋاتىدۇ. ئاللاھ بىزگە راۋا كۆرگەن ئەڭ ياخشى زامان مۇشۇ يەردىن باشلىنىۋاتىدۇ.

ئۆيگە سېرىق چاچ بىر خىزمەتكار تەزىم قىلغىنىچە كىرىپ، كۈمۈش پەتنۇستا مۇزدەك ئۈزۈم شەربىتىدىن ئىككى كاسا كەلتۈر-دى. ئۆمەر ئۇنىڭدىن بىرىنى ئېلىپ، سۈپسۈزۈك شەربەتنى ھۇزۇر-لىنىپ سۈمۈردى. ۋەزىر يەنە بىر كاسىدىكى شەربەتنى بىر كۆتۈ-رۈپلا ئىچىۋەتتى - دە، سۆزىنى داۋام قىلدى:

— سېنىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىكىڭدىن خۇرسەنمەن!

ئۆمەر ۋەزىرنىڭ كۆتۈرەڭگۈ كەيپىياتىغا مۇۋاپىق جاۋاب بە-رىپ، مەكچى بولدى، بىراق ۋەزىر قولى بىلەن ئىشارەت قىلىپ، ئۇنى توختاتتى:

— مېنى خۇشامەت قىلمۇاتىدۇ دەپ ئويلىما. مەن پەقەت يارا-قۇچىغا ھەمدۇ سانا ئېيتقانلىقىم ئۈچۈنلا قۇدرەتلىكمەن. بىراق، مەۋلانە ئۆمەر، سەلتەنەت قانچىلىك كاتتا، ئاھالىسى قانچىلىك باي، دۆلەتمەن بولسىمۇ، ھامان ئەقىللىق ئادەملەر كەملىك قىلى-دىكەن. مۇنداقلا قارىغاندا ئادەملەر كۆپ. ئەمما مەن كۆپ ھاللاردا جۇغلىغان كۈچ - قۇدرىتىمنىڭ يېتەرلىك ئەمەسلىكىنى، دانىش-مەنلەرگە بەكرەك موھتاجلىقىمنى ھېس قىلىمەن. نامازۋاقتىدا مەسچىتلەردە، بازارلاردا، ھەتتا ئوردىدىمۇ ئەتراپىمدىكىلەرگە نەزەر سېلىپ، ئۆزۈمدىن سورايمەن: «ئەگەر مانا شۇ ئادەملەردىن ئەقىل - پاراسەت، ساداقەتمەنلىك ۋە ساپ دىللىقنى تەلەپ قىلسام، پۈتكۈل ياخشى سۈپەتلىرىنى ماڭا نامايان قىلىشىنى سورىسام، ئۇلار نېمە قىلىشاركىن؟» مەن بۇنى ياخشى بىلىمەن. ئۇلار بۇ تەلىپىمنى

ئاڭلىغان هامان، بىردەمدىلا كۆز ئالدىمدىن غايىب بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق، مەۋلانە ئۆمەر، مەن بۇ جەھەتتە يالغۇزلۇق قىلىۋاتىمەن. ئوردىدىمۇ، سارايدىمۇ كارغا كەلگۈدەك ئادەم يوق. دېمەك، بۇ شەھەردە، بۇ سەلتەنەتتىمۇ مۇنداق ئادەملەر مەۋجۇت ئەمەس. مەن دائىم ئۆزۈمنى بىر قولدا چاۋاك چېلىۋاتقاندەك ھېس قىلىمەن. شۇڭا ساڭا ئوخشاش ئادەملەرنى سەمەرقەنتتە بولسىمۇ چاقىرىپ كېلىشتىن ئېرىنمەيمەن. ئۇلارنى بۇ يەرگە ئەكېلىش ئۈچۈن ھەتتا سەمەرقەنتكىچە پىيادە بېرىشقىمۇ تەييارمەن.

ئۆمەر ئاستاغىنە «خۇدا ساقلىسۇن!» دەپ ئېتىراز بىلدۈردى، لېكىن ۋەزىر ئۇنى جىم بولۇشقا ئىشارە قىلىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئارزۇلىرىم، ئىزگۈ نىيەتلىرىم مانا شۇلار. مەن بۇ ھەقتە ساڭا كېچە ـ كۈندۈز سۆزلەپ بېرىشىم مۇمكىن، لېكىن، سېنىڭ پىكرىڭنىمۇ ئاڭلىماقچىمەن. دېگەنلىرىم سېنى ئازراق بولسىمۇ قىزىقتۇردىمۇ؟ ئۇلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن مەن بىلەن ھەمكارلىشىشقا رازى بولامسەن؟ مەن مانا شۇنى بىلىشنى خالايتتىم.

— پىلانىڭىز تولىمۇ ئاجايىپ، خەيرلىك ئىكەن، ماڭا ئىشەنگەنلىكىڭىزگە تەشەككۈر، — دېدى ئۆمەر قىزغىنلىق بىلەن.

— ھەمكارلىق ئۈچۈن مەندىن نېمىلەرنى كۈتىسەن؟ مەن ساڭا گەپنى ئوچۇق ئېيتقاندەك، سەنمۇ كۆڭلۈڭدىكىنى ئېيتقىن. نېمەنى خالىساڭ، شۇنى ھازىر قىلىمەن. كەمتەرلىك قىلىپ، ۋاقىتنى بىھۇدە سوزما! — دەپ كۈلدى ۋەزىر.

ئۆمەرنىڭ چىرايىدا ھاياجانلىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى.

— مەندە بىرەرسىنىڭ ياردىمىدە ئىلمىي ئىشلىرىمنى داۋاملاشتۇرۇشتىن باشقا نىيەت يوق. ئۇمىد قىلىدىغىنىم - يار-دەمگە ئېرىشىش، ئاچ ـ يالىڭاچ قالماسلىقتۇر، خالاس، — دېدى ئۇ.

— سېنىڭ تۇرۇشۇڭ ئۈچۈن ئىسپاھانىڭ ئەڭ گۈزەل ئۆيلىرىدىن بىرىنى ئاجرىتىمەن. مانا بۇ ساراي قۇرۇلۇۋاتقاندا مەن

ئاشۇ ئۆيده تۇرغان. ئۇنىڭ باغ ـ ۋارانلىرى، غۇلاملىرى، خىزمەتكارلىرى ۋە چۆرە ئايالللىرى ـــ ھەممىسى سېنىڭ بولىدۇ. خىرا-جىتىڭگە دۆلەت خەزىنىسىدىن ئون مىڭ دىنار مائاش بەلگىلەيمەن. مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن، ھەر يىلى يىل بېشىدىلا ئۇنى ساڭا يەتكۈزۈپ بېرىشىدۇ. سېنىڭچە قانداق؟ يېتەرلىكمۇ؟

ـــ ئېھتىياجىمدىن خېلىلا ئارتۇق. بۇنچىلىك كۆپ پۇلنى نېمە قىلىشنىمۇ بىلمەيمەن، ـــ ئۆمەر بۇ سۆزلەرنى ئوچۇق كۆڭۈللۈك بىلەن تۇزلا ئېيتتى، بىراق ۋەزىر ئۇنىڭدىن رەنجىگەندەك بولدى:

ـــ بۇ پۇللارغا ئۆزۈڭگە كېرەكلىك كىتابلارنى سېتىۋالسەن، مەيگە قانىسەن، ياخشى كۆرىدىغان قىزىڭغا زىبۇ زىننەت ئېلىپ بېرىسەن، ئېشىپ قالسا كەمبەغەللەرگە سەدىقە قىلىسەن ياكى مەككىگە سودا كارۋىنى ماڭدۇرۇپ، ئۆز نامىڭغا بىرەر مەسچىت سالدۇرىسەن!

ئۆزىنىڭ مال ـ دۇنياغا نىسبەتەن بېپەرۋالىقى ھەم ئىزگۈ نىيەتلىرىنىڭ ۋەزىرگە ياقمايۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ئۆمەر بىرئاز غەيرەتكە كەلدى:

ـــ مەن ئۇسكۇنىلەر تولۇق بولغان كاتتا بىر رەسەتخانا قۇرۇشنى ئارزۇ قىلىمەن. مەن قۇياش يىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقىنى ئۆزۈچەشنى ئويلاپ يۈرەتتىم.

ـــ ھەممىسى تەييار بولىدۇ! كېلەر ھەپتىدىن باشلاپ بۇ ئىشقا كېرەكلىك مىقدارىدا مەبلەغ ئاجرىتىلىدۇ. سەن رەسەتخانا ئۇچۇن مۇۋاپىق جاي تاللاشقا كىرىشكىن، بىرنەچچە ئاي ئىچىدىلا رەسەتخانا سېلىنىپ پۈتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ھېچ نەرسە كېرەكمۇ؟ ئەمەسمۇ؟ دەۋەرگىن؟

ـــ خۇدا ھەققى، ئالىيجانابلىقىڭىزغا قايىلمەن. باشقا ھېچقانداق نەرسىگە موھتاج ئەمەسمەن.

ـــ ئەمىسە، مەن سەندىن بىرنەرسىنى ئىلتىماس قىلسام بولامدۇ؟

— شۇنچه ئىلتىپاتلىرىڭىز ئالدىدا ھەرقانداق ئىلتىماسىڭىز - نى بەجا كەلتۈرۈش مەن ئۈچۈن شەرەپتۇر.

ۋەزىر ئۆز ئىلتىماسىنى ئۇدۇللا ئېيتتى:

— مەن سېنى ئوچۇق كۆڭۈل، سۆزمەن، لېكىن ئەقىللىق، ئېغىر - بېسىق، ھەقانىيەتچىل، ھەرقاچان راست - يالغاننى پەرقلەندۈرەلەيدىغان، ئىشەنچلىك ئادەم دەپ بىلىمەن. شۇڭا زىمە- مەڭگە ئەڭ نازۇك بىر ۋەزىپىنى يۈكلىمەكچىمەن.

ئۆمەر ئەڭ ئېغىر ئىلتىماسنى ئاڭلاشقا تەييارلاندى، لېكىن ئاڭلىغىنى ئۈنىڭدىنمۇ بەتتەر ئىدى:

— مەن سېنى ساھىبخەبەر — خەۋەرچىلەرنىڭ باشلىقى ۋە- زىپىسىگە تەينىلىمەكچىمەن.

— ساھىبخەبەر؟ ئىشپىيونلارنىڭ باشلىقى بولامدىم؟

— ياق! دۆلەت مەلۇماتخانىسىنىڭ باشلىقى بولىسەن. بىراق، جاۋاب بېرىشكە ئالدىرىما. گەپ ئاق كۆڭۈل ئادەملەرنى كۆزىتىش، مۆمىن مۇسۇلمانلارنى پاراكەندە قىلىپ ئۈلارنى مەخپىي كۆزىتىش توغرۇلۇق ئەمەس، بەلكى جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش توغرد- سىدا بولۇۋاتىدۇ. سەلتەنەتتىكى كىچىككىنە پارىخورلۇق، كىچىك- كىنە ئادالەتسىزلىكلەرمۇ ھاكىمىيەت نەزەرىدىن چەتتە قالماسلىقى ھەم گۇناھكارلار باشقىلارغا ئىبرەت بولغىدەك دەرىجىدە جازالىنى- شى شەرت. بىرەر قازى ياكى ھاكىمنىڭ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، تۇل خوتۇن، يېتىم - يېسىرلارنىڭ ھەققىنى يەۋېلىشىنىڭ قانداق قىلغاندا ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ؟ بۇنى بىزنىڭ ئايغاقچىلىرىمىز ئەملگە ئاشۇرىدۇ. چۈنكى ناھەقچىلىككە ئۇچرىغۇچىلار ھېچقاچان شىكايەت قىلىشىپ كەلمەيدۇ.

— شۇ ئايغاقچىلىرىڭىزنىڭ قازى، ھاكىم ياكى ئەمىرلەرگە سېتىلىپ، ئۈلارغا يانتايىاق بولمايدىغانلىقىغا ئىشىنەمسىز؟

— سېنىڭ ۋەزىپەڭ دەل شۇنداق مال - دۇنياغا سېتىلمايدى- غانلارنى تېپىپ، ئۈلارغا ئۆز بۇرچىنى تونۇتۇشتۇر.

— ئەگەر شۇنداق ئادەملەر بار بولسا، ئۈلارنى ھاكىم، قازى-

لىققا تەيىنلەش ئاسان ئەمەسمۇ؟

بۇ خىل ساددا پىكىر نىزامۇل مۇلكىنىڭ قۇلىقىغا خۇددى مەسخىرىدەك ئاڭلاندى. ئۇ تاقەتسىزلىنىپ ئورنىدىن تۇردى:

— بۇ مەسىلىنى چوڭقۇر مۇلاھىزە قىلىشنى خالىمايمەن، ساڭا پەقەت تەكلىپىمنى ھەم سەندىن كۈتىدىغانلىرىمنى ئېيتتىم. بارغىن، تەكلىپلىرىمنى ئويلىنىپ خاتىرجەملىك بىلەن «ماقۇل» ياكى «ياق» دېگەن جاۋابنى ئەقىل تارازاڭغا سېلىپ ئۆلچەپ كۆر - گەندىن كېيىن، ئەتە جاۋابىڭنى ئېلىپ ھۇزۇرۇمغا كەل.

ئون ئۇچىنچى باب

شۇ كۈنى ئۆمەرنىڭ بولۇپ ئۆتكەن سۆھبەتنىڭ ئالدى - كەي-
نىنى ئويلاپ كۆرۈشكە هالى قالمىغانىدى. ئۇ ۋەزىرنىڭ هۇزۇرىدىن
چىقىپ، بازارنىڭ ئاۋات، تار كوچىلىرىنى بويلاپ، مىڭ - مىڭ ئا-
دەملەر، ئات - ئۇلاغلار ۋە مەر - مەر گۈمبەز ئاستىدا تۇرلۈك شەي-
رىن شەربەتلەرنى تىزىپ قويۇپ، ۋارقىراپ - جارقىراپ سودا قى-
لىۋاتقان قەندالەتچىلەرنىڭ ئارىسىدا كېزىشكە باشلىدى، ئۇنىڭ نە-
زىرىدە يوللارنىڭ هەربىر قەدىمى قاراڭغۇلىشىپ كېتىۋاتقاندەك،
ئادەملەر ناهايىتى ئاستا هەركەت قىلىۋاتقاندەك، ئۇلارنىڭ
ۋارقىراش - جارقىراشلىرى پىچىرلاشقاندەك، سېتىقچى ۋە خې-
رىدارلار بولسا نىقابلىنىپ ئويۇنغا چۈشۈۋاتقان مەيخور رەققاسلار-
دەك تۇيۇلاتتى. ئۆمەر قاياققا كېتىۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى،
بەزىدە ئوڭغا، بەزىدە سولغا قاراپ ئىلگىرىلەيتتى، تۇيۇقسىز هو-
شىدىن كېتىپ يىقىلىپ قېلىشىدىن خۇدۇكسىرەيتتى. بىر چاغدا
ئۇ جاڭگالغا ئوخشاش ئوچۇق مەيدانغا چىقىپ قالدى. قۇياش نۇرى
ئۇنى قامچىلىغاندەك تۇيۇلدى. ئۇ بىردىنلا ئۆزىگە كېلىپ چوڭقۇر
نەپەس ئالدى. ئۇنىڭغا نېمە بولدى؟ ئۇنىڭغا جەننەتتە دوزاخنىڭ
باشلىقى بولۇشنى تەكلىپ قىلدىمۇ؟ بۇ تەكلىپكە قانداق جاۋاب
بەرسە بولاركىن؟ «ياق» دېسە، باش ۋەزىرنىڭ ئالدىغا قايسى يۈزى
بىلەن بارىدۇ؟ كېيىن بۇ شەهەردىن قايسى يۈزى بىلەن چىقىپ
كېتىدۇ؟ ئۇ ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن بازار ئايلىنىۋاتقاندا، ئوڭ
تەرەپتىكى مەيخانا ئىشىكىنىڭ ئېچىلىپ - يېپىلىۋاتقانلىقىغا كۆ-
زى چۈشتى ۋە شۇ تەرەپكە يول ئالدى. ئۇ ئىشىكنى ئېچىپ، قۇم
سېپىلگەن پەلەمپەي ئارقىلىق پەستىكى نەم، قاراڭغۇ ئۆيگە كىر-

دی. ئىشكتىن كىرىشتىكى يەرگە سۇ سېپىلگەن، ئۇ يەر - بۇ يەرگە ۋاقىتلىق شىرە ۋە رەڭگىنى بىلگىلى بولمايدىغان كىگىزلەر سېلىنغانىدى. ئۆمەر شۇلاردىن بىرىگە جايلىشىپ، كام شارابىدىن كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭغا سىرلىرى چۈشۈپ، گىرۋەكلىرى ئۇچۇپ كەتكەن كىچىك كوزىدا مەي كەلتۈردى. ئۇ كۆزلىرىنى يۇمغان هالدا، مەينى ئۇزاققىچە هۇزۇرلىنىپ سۈمۈردى.

شۇئان خىيالىغا بىر رۇبائىي كەلدى:

قىش ئۆتۈپ، كېلىدۇ باهار ساداسى،
يېتەر ئۆمەرنىڭ هەم ئىنتهاسى.
غەم يېمە، مەي ئىچكىل، هەكىم دەپتۇكى —
جاهان غېمى زەهەر، شاراب داۋاسى!

بىردىنلا ئۇنىڭ كاللىسىغا بىر پىكىر چاقماقتەك ئۇرۇلدى. ئېهتىمال، شۇنىڭ ئۈچۈن مانا بۇ پاسكىنا مەيخانىغا كېلىشى زۆرۈر بولغاندۇ. بۇ پىكىر ئۇنى مانا شۇ يەردە، مانا مۇشۇ شىرەنىڭ ئالدىدا تۆتىنچى قېتىم كۆتۈرۈلگەن قەدەهنىڭ ئۈچىنچى ئوتلىمىدا كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ شاراب هەققىنى تۆلىدى. ئاز - تولا چاي پۇلى قالدۇرۇپ تاشقىرىغا چىقتى. ئاللىقاچان قاراڭغۇ چۈشكەن، مەيدان بوشاپ، كوچا قاسناقلىرىدىكى ئېغىر دەرۋازىلارمۇ يېپىلغان ئىدى. ئۆمەر ئۆزى چۈشكەن كارۋانسارايغا قايتىش ئۈچۈن ئايلانما كوچىلاردىن مېڭىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ پۈتىنىڭ ئۈچىدا مېڭىپ خانىسىگە كىرگەندە، هەسەن ئاللىقاچان ئۇخلاپ قالغان، ئۇنىڭ يۈزى جىددىي ۋە هارغىن كۆرۈنەتتى. ئۆمەر ئۇنىڭغا ئۇزاققىچە تىكىلىپ تۇردى. ئۇنىڭ خىيالىدىن نۇرغۇن گۇمانلار، سوئاللار تۇغۇلاتتى، لېكىن بۇلارغا جاۋاب بېرىشكە ماداری يوق ئىدى. ئۇ بىر قارارغا كەلگەن ئىدى ۋە بۇ قارارىدىن قايتىشنى خالىمايتتى.

قەدىمكى كىتابلاردىن بىر رىۋايەتنى ئوقۇش مۇمكىن. ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە، بۇرۇنقى زاماندا پارسلىق ئۇچ مەشهۇر كىشى ياشاپ

ئۆتكەنىكەن. ئۇلار ئۇچ خىل ئىش بىلەن داڭ چىقارغانمىش؛ ئۆمەر ھەييام دۇنيانى كۆزىتىش بىلەن، نىزامۇل مۇلك دۇنيانى باشقۇرۇش بىلەن، ھەسەن سەببباھ بولسا، دۇنيانى ۋەھىمىگە سېلىش بىلەن. ئۇلار نىشاپۇردا بىرگە ئوقۇغان دېگەن گەپلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بىراق بۇ ھەقىقەتتىن يىراق. چۈنكى نىزامۇل مۇلك ئۆمەردىن 30 ياش چوڭ. ھەسەن بولسا مەدرىسىنى نىشاپۇردا ئەمەس، رەيدە، كېيىن ئانا يۇرتى كامدا ئوقۇغان. بۇنى ھەييامنىڭ رۇبائىيلار قول يازمىسىنىڭ ھاشىيەلىرىگە يېزىلغان ۋەقەلەر شەرھلىرىدىنمۇ بىلىۋېلىش مۇمكىن. شۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، بۇ مەشھۇر ئۇچ كىشى بىرىنچى قېتىم ئىسپاھاندا، تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى، ھەييامنىڭ تەشەببۇسى بىلەن نىزامۇل مۇلكنىڭ ھۇزۇرىدا ئۇچراشقان.

نىزامۇل مۇلك سارىيىنىڭ كىچىك خانىسىدا قانداقتۇر ۋاراقچىلارنى ئوقۇش بىلەن بەند ئىدى. ئۇ بوسۇغىدىن ئاتلىغان ئۆمەرنى كۆرۈپلا، تەكلىپىنىڭ قوبۇل كۆرۈلمىگەنلىكىنى ھېس قىلدى.

— دېمەك، پىلانلىرىم سېنى ئۆز پېتى قالدۇرۇپتۇ - دە! — دېدى ئۇ سوغۇققانلىق بىلەن.

ئۆمەر ئۇنى خاپا قىلىپ قويۇشنى خالىمىسىمۇ، ئېنىق جاۋاب بېرىش كېرەكلىكىنى سەزدى:

— پىلانلىرىڭىز ناھايىتى ئېسىل. مەن ئۇلارنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى چىن كۆڭلۈمدىن ئۇمىد قىلىمەن. بىراق، زىممەمگە يۈكلىمەكچى بولغان ۋەزىپىڭىز... گەپ كىملەرنىڭدۇر ئارقىسىدىن يوشۇرۇن مەلۇمات توپلاش، كېيىن ئۇلارنى پاش قىلىش، جازالاش ھەققىدە بولىدىغان بولسا، مەن ئۇنداق ئىشلارغا لاياقەتسىز ئادەمەن. مەن بىرىنچى قېتىم يوشۇرۇن مەلۇمات ئېلىپ كەلگەن ئايغاقچىغا ھېچكىمگە تىنماسلىقنى بۇيرۇپ، بۇ ئىشلارنىڭ ئۇنىڭغا مۇ، ماڭىمۇ مۇناسىۋەتسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇنى ئۆيۈمدىن ھەيدەپ چىقىرىدىغان ئادەملەردىنمەن. ھە، مېنىڭ ئادەملەرگە، دۇنياغا، ۋەقە - ھادىسىلەرگە بولغان قارىشىم مۇتلەق باشقىچە،

شۇنداقلا بۇ تەبىئىتىمىنىڭ سىزگە ياقماسلىقىدىن قورقىمەن.
— قارارىڭىنىڭ قەتئىيلىكىدىن مەمنۇنمەن، — ۋەزىر خېلى-غىچە جىمىپ قالدى.
— دۆلىتىمىزدە ئۆمرىنى ئىلىمگە بېغىشلايدىغان كىشىلەرنىڭ بولۇشىمۇ پايدىسىز بولمىسا كېرەك، دەپ ئويلايمەن. بوپتۇ، كېلىشتۇق. ساڭا نېمىنى ۋەدە قىلغان بولسام شۇ، يىللىق مائاش، ئۆي، رەسەتخانا ھەمىسى ئورۇندىلىدۇ، مەن چىن كۆڭلۈمدىن بەرگەن ۋەدەمدىن ھەرگىز يېنىۋالمايمەن. سېنى ئىشلىرىمغا يار-دەمچى قىلىۋېلىشنى خالايتتىم. ئەمدى بىزدىن كېيىن يېزىلىدىغان تارىختا: «نىزامۇل مۇلك زامانىدا ئۆمەر ھەييام ئۇنىڭ نۇرغۇن ئىلمىي تېپاتىغا سازاۋەر بولدى، ئۇ ۋەزىر ئەزەمنىڭ ئىلتىپاتلىرىدىن مەھرۇم قېلىشتىن قورقماي، ئۇنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلالىدى» دېگەن قەيتىلەر قېلىشتىن خۇرسەن بولىمەن. خالاس.
— كۆرىستىۋاتقان ئىلتىپاتلىرىڭىزغا لايىق سىزگە بىرەر ياخشى ئىش قىلىپ بېرەلەيمەنمۇ؟ — ئۆمەر بىرئاز توختاپ قېلىپ، گېپىنى داۋاملاشتۇرۇشقا سەل ئىككىلەندى، - ئېھتىمال، رەت قىلىش جاۋابىم ئارقىلىق ئاغرىغان كۆڭلىڭىزنى ئۆزۈم يېقىندا ئۇچراتقان بىر ئادەمنى سىزگە تەۋسىيە قىلىش ئارقىلىق ئالالارمەن؟ ئۇنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، بىلىمى، چاققانلىقى كىشىنى تاڭ قالدۇرىدۇ. ئۇنى خەۋەرچىلەرنىڭ باشلىقى ۋەزىپىسىگە ئىنتايىن مۇناسىپ دەپ ئويلايمەن. ئىشىنىمەنكى، بۇ تەكلىپىنى ئۇمۇ جان دەپ قوبۇل قىلىدۇ. ئۇ ماڭا رەيدىن ئىسپاھانغا سىز بەلەن ئۇچرىشىش نىيىتىدە كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتقان ئىدى.
— قارىغاندا مەنسەپ تۇتۇشقا ئامراق بولسا كېرەك، — دېدى نىزامۇل مۇلك گۇمان بىلەن، — تەقدىر ماڭا دائىم شۇنداقلارنى يولۇقتۇرىدۇ. ناۋادا، مەن بىرەر ئىشەنچلىك ئادەمنى تاپسام، ئۇنىڭدا كۆپىنچە ماڭا كېرەك بولغان خىسلەتلەر يوق بولۇپ چىقىدۇ، يەنى، دۆلەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشنى خالىمايدۇ، ئەكسىچە، كىمنىڭدۇر مەن تەكلىپ قىلغان مەنسەپكە ھەۋەس قىلىدىغانلىقىنى

سەزسەم، ئۇنىڭ بۇ ھەۋىسى مېنى ئەنسىزلىككە سالىدۇ.
ئۇ چارچىغان ۋە تەكلىپكە كۆنگەندەك سورىدى:
— ئۇ كىشىنىڭ ئىسىم - شەرىپى نېمە؟
— ھەسەن ئىبن ئەلى سەبباھ، مەن سىزگە ئۇنىڭ كاملىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىشنى ئۇنتۇپتىمەن.
— شىئەلەردىنمۇ؟ غەيرىي دىنلارنى، مەزھەپلەرنى يامان كۆر-سەممۇ، بۇ نەرسە مېنى پاراكەندە قىلمايدۇ. مېنىڭ كۆپ قىسىم مۇلازىملىرىم ئەلىنىڭ ئىزباسارلىرى، ئەڭ ياخشى نۆكەرلىرىم — ئەرمەنلەر، خەزىنىچىلىرىم — يەھۇدىيلاردۇر. شۇنداق بولسىمۇ مەن ئۇلاردىن ئىشەنچ ۋە ئىلتىپاتلىرىمنى ئايىمايمەن، مېنىڭ ئەڭ يامان كۆرىدىغانلىرىم — ئىسمائىلىيلاردۇر. سېنىڭ دوستۇڭ، مۇبادا شۇ مەزھەپتىن بولۇپ قالسىچۇ؟
— بۇنى بىلمىدىم، لېكىن مەن ئۇنى بۇ يەرگە باشلاپ كەل-گەن، ئۇ ھويلىدا كۈتۈۋاتىدۇ. ئىجازەت بەرسىڭىز چاقىرىپ كىرەي-مەن. ئۆزىڭىز ئۇنىڭدىن ھەممىنى سوراپ بىلىۋېلىشىڭىز مۇم-كىن.
ۋەزىرنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئۆمەر چىقىپ ھەسەننى باشلاپ كىردى. ئۇنىڭ تۇرقىدىن ھېچقانداق ئەنسىزلىك كۆرۈنمەيتتى. ئەكسىچە، ھەييام جىددىيلىشىپ، بويۇن تومۇرلىرىنىڭ تارتىشىۋاتقانلىقىنى سەزدى.
— بۇ يىگىت ھەسەن سەببباھ، بۇنداق چىڭ يۆگەلگەن سەللە-لىك يەنە بىر باشتا ئۇنىڭ بېشىدىكىدەك بىلىم بولمىسا كېرەك، — دېدى ئۇ ھەمراھىنى ۋەزىرگە تونۇشتۇرۇپ.
ۋەزىر كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭغا قارىدى:
— مانا ئالىملىقنىڭ ئۆزگىچە بەلگىسى، يېڭىچە سەللە ئوراش! «ئالىملارنىڭ ئالدىغا بېرىپ تۇرغان ھۆكۈمدار ئەڭ ياخشى ھۆكۈمدار» دېيىشىدۇ، توغرىمۇ!
— ھۆكۈمدارلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ تۇرغان ئالىملارنى بولسا ئەڭ ناچار ئالىم، دېيىشىدۇ، — جاۋاب بەردى ھەسەن.

ھەممەيلەن قاقاھلاپ كۈلۈۋېتىشتى. بۇ كۈلكە ئۇلارنى بىرئاز يېقىنلاشتۇرغاندەك بولدى، لېكىن بۇ كەيپىيات ئۇزۇن داۋاملاشمىدى. ۋەزىر قاشلىرىنى ھىمىرىپ، پارسلارغا خاس خاتىرجەملىك بىلەن ھەسەنگە قىلىدىغان ئىشلارنى، ئۇنىڭدىن نېمە تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى بايان قىلىشتىن ئاۋۋال، بۇ سۆزمەنلىكنىڭ تەسىرىدىن تېزراق قۇتۇلۇشقا ئالدىرىدى. شۇنداق بولسىمۇ، سۆھبەتنىڭ دەسلەپكى جۇملىسىدىلا ئۇلارنىڭ پىكرىنىڭ بىر يەردىن چىقىۋاتقانلىقى مەلۇم بولۇپ قالدى. ئۆمەر ئۇلارغا تەسىر يەتكۈزمەسلىك ئۈچۈن ئاستاغىنە چىقىپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ، ھەسەن سەببىاھ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ۋەزىر ئەزەمنىڭ ئەڭ زۆرۈر ئادىمىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇ ساختا سودىگەرلەر، ساختا دەرۋىشلەر ۋە ساختا زىيارەتچىلەر نىقابى بىلەن ئايغاقچىلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ئۇلار سالجۇقىيلار دۆلىتىنى چالا قويماي كېزىشەتتى. بىرەر ساراي، ئۆي ياكى بازاردا ئۇلارنىڭ ئۇزۇن قۇلاقلىرى دىڭ تۇرمىغان جاي قالمىغان ئىدى. پىتنە ـ پاساتلار، سۇيىقەستلەر، نارازىلىقلار... ھەممىسى ھەسەنگە مەلۇم قىلىنىپ، ئۇلار يوشۇرۇنچە پاش قىلىناتتى ياكى ئىبرەت سۈپىتىدە قاتتىق جازالىناتتى.

دەسلەپكى چاغلاردا ۋەزىر مۇنداق زۆرۈر ئىشلاردىن تەپسىلىي خەۋەردارلىقىدىن پەخىرلىنىپ يۈردى. ئۇ شۇ كەمگىچە بۇ ئىشنىڭ تەشكىل قىلىنغانلىقىدىن نارازى بولۇپ يۈرگەن مەلىكشاھقا كەمتەرلىك بىلەن ماختىنىپمۇ قويدى. مەلىكشاھنىڭ ئاتىسى ئالىپ ئارسلان ئوغلىغا دائىم مۇنداق سىياسەتتىن ۋاز كېچىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرغان. شۇ سەۋەبلىك سۇلتان ۋەزىرنىڭ بۇ ئىشىغا ئاز-تۇز چە قىزغىن ئىپادە بىلدۈرمىگەنىدى. «ئەگەر سەن مەملىكىتىمىزدە ئايغاقچىلارنى كۆپەيتىۋەتسەڭ، ـ دەپ ئاگاھلاندۇرغان ئىدى ئالىپ ئارسلان، ـــ ھەقىقىي دوستلىرىڭ ئۆزلىرىنى ئەڭ ئىشەنچلىك كىشىلەر دەپ ھېسابلىغانلىقى ئۈچۈن خاتىرجەم ياشايدۇ. بۇنىڭغا ھەسەت قىلغانلار بولسا، ھەتتا دۈشمەنلەرنىڭ ئايغاقچىلىرىنى سېـ

تىۋېلىپ، ئۇلار توغرۇلۇق يامان مەلۇماتلارنى ئەكېلىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سەن ئاستا ـ ئاستا يېقىن دوستلىرىڭ ھەققىدە كۆڭۈلسىز مەلۇماتلارنى ئاڭلاشقا باشلايسەن. ئەگەر سەن بۇ مەلۇماتلارغا ئىشەنسەڭ، بۇ ـــ دۇشمەنلىرىڭنىڭ كۇتكىنىدەك بولىدۇ. چۈنكى پايلاقچىلىق ياخشى بولسۇن، يامان بولسۇن، نەيزدەك ئېتىلىۋېرسە، ئەلۋەتتە بىرەرسى نىشانغا تېگىدۇ. شۇڭا ئەشەنچ دەرۋازىلىرىڭ دوستلىرىڭ ئۈچۈن پۈتۈنلەي يېپىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئورنىنى دۇشمەنلىرىڭ ئىگىلەشكە باشلايدۇ. سادىق دوستلىرىڭدىن ئايرىلساڭ، سېنىڭ قانچىلىك كۈچ ـ قۇدرىتىڭ قالىدۇ؟»

سۇلتانغا ئايغاقچىلار باشلىقىنىڭ ئۆزىگە كىرەكلىك ياكى كىرەكسىز ئىكەنلىكىنى بىلىشكە ھەرەمخانىدىكى بىر «بۇزغۇنچى ئايال»نىڭ پاش قىلىنىشى يېتەرلىك بولدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ھەسەن سەببا سۇلتانىنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىسىگە ئايلاندى. بىر چاغلاردا ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچى ھېسابلانغان نىزامۇل مۇلك بۇ يېڭى ھەمكارلىقنىڭ سايىسىدا قېپقالدى. ئۇلار ـــ ئىككى ياش يىگىت بىرلىشىپ، قېرى ۋەزىر ئۇستىدىن كۈلۈشەتتى، ئۇلارنىڭ بۇ ئەرمەكلىرى، بولۇپمۇ سۇلتان ئۆز يېقىنلىرى ئۈچۈن ئۈيۇشتۇرىدىغان جۇمە ئاخشاملىرىدىكى زىياپەتلەردە ئەۋجىگە چىقاتتى.

ئادەتتە زىياپەتنىڭ بىرىنچى قەدىمى ناھايىتى تەرتىپلىك ئۆتەتتى. بۇ چاغدا نىزامۇل مۇلك سۇلتاننىڭ ئوڭ تەرىپىدە، شاھىرلار، ئالىملار بولسا سۇلتاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشاتتى. زىياپەت تۇرلۇك تېمىلاردىكى بەس ـ مۇنازىرىلەر بىلەن باشلىنىپ، ھىندى قىلىچلىرىنىڭ يەمەن قىلىچلىرىدىن ئەۋزەللىكى، ھەتتا ئارىستو تېل تەلىماتلىرىغىچە مۇھاكىمە قىلىناتتى. بىراق، سۇلتان بۇ قېتىم تاقەتسىزلىنىشكە باشلىدى. ۋەزىر چىقىپ كېتىش ۋاقتىنىڭ كەلگەنلىكىنى سېزىپ ئورنىدىن تۇردى. تەكلىپ قىلىنغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا ئەگەشتى. كەتكەنلەرنىڭ ئورنىنى سازەندىلەر

بىلەن ئۇسسۇلچىلار ئىگىلىدى. قەدەھلەر ئوتتۇرىدا يەنە ئايلىنىشقا باشلىدى. بۇنداق بەزمىنىڭ زېرىكىشلىك ياكى جۇشقۇن بولۇشى سۇلتاننىڭ كەيپىياتىغا باغلىق بولاتتى. بەزىدە بەزمە تاڭ ئاتقۇچە داۋام قىلاتتى. ناخشىچىلار غىجەك، سۇناي ۋە تارىغا جور بولۇپ، سۇلتان ياخشى كۆرىدىغان، نىزامۇل مۇلك ھەققىدىكى كۇلكىلىك قوشاقلارنى ئېيتىشقا باشلىدى. ئەقىل - پاراسەتتە، سالاھىيەتتە ئۆز ۋەزىرىدىن ئۇستۇن تۇرۇش قولىدىن كەلمىگەن سۇلتان ئۇ-نىڭدىن ئۆچىنى ئەنە شۇنداق ئالاتتى. «ئاتا» دەپ چاقىرىلىدىغان بۇ ئادەمنىڭ تاناۋىنى تارتىپ قويۇشنى قانچىلىك ئارزۇ قىلىدىغانلە-قىنى ئۇنىڭ ناخشىنى ئاڭلاپ بالىلارچە زوق بىلەن چاۋاك چېلىۋاتە-قانلىقىدىنمۇ كۆرۈۋېلىش مۇمكىن ئىدى.

ھەسەن سۇلتاننىڭ ئۆز ۋەزىرىگە بولغان ئۆچلۇكىنى قوزغاش-تا قولىدىن كېلىدىغان ھەرقانداق ئىشنى قىلىشتىن يانمايدىغان بولدى. خوش، نىزامۇل مۇلكتىن ئۇنىڭ نېمىسى ئارتۇق؟ نېمە، ئۇ بەك ئەقىللىقمۇ ياكى بىلىملىكمۇ؟ ھەسەن سۇلتاننى ئۆزىنىڭ ھەر جەھەتتىن ئۇنىڭدىن ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقىغا ئىشەندۇرۇشى مۇ-كىن! ئۇ سۇلتاننىڭ تەختى ۋە ھاكىمىيىتىنى مۇھاپىزەت قىلىش بىلەن ماختىنامدۇ؟ كېرەك بولسا، ھەسەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۇنىڭدىن ئارتۇقراق ئىشلارنى قىلالايدىغۇ! ئەمىسە ئۇ سۇلتانغا سا-دىقلىقى بىلەن ماختىنامدۇ؟ ئۆزىنى ئەڭ سادىق كىشىدەك كۆرسە-تىش ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋېرىدۇ. بۇ ئەڭ ئاسان ئىش. بولۇپمۇ، دېگىنىنى قىلىدىغان ئادەمنىڭ لەۋزىدىن بۇ نەرسە ھەقە-قەتكە ئوخشاش چىقىۋېرىدۇ!

ھەسەن مەلىكشاھنىڭ تەبىئىتىدىكى ھەممىگە مەلۇم بولغان خەسىلىكىنى نەزەرگە ئېلىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرەتتى. سۇلتان بىلەن بولىدىغان سۆھبەتلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى ۋەزىرنىڭ خىراجەتلىرى، ئۆزى ياكى ئۇنىڭ يېقىنلىرى توغرىسىدا بولاتتى. ۋەزىر ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرى كىيگەن ھەربىر كىيىم يېڭى - يېڭى غەيۋەتلەرگە سەۋەب بولاتتى. نىزامۇل مۇلك كۇچ - قۇدرەتنىمۇ،

سالاپەتلىك كىيىنىشىنىمۇ ياخشى كۆرىدىغان ئادەم ئىدى. ھەسەن ئۇنىڭ كۆچ ـ قۇدرىتىنى تەن ئالاتتى. ئۇ بۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن ھېچ نەرسىدىن تەپتارتمايتتى.

دەرۋەقە، ئۇ سۇلتاننىڭ ئۆچمەنلىكىنى شۇ دەرىجىگە يەتكۈزدىكى، ئەمدى ئوت يېقىپلا كۆچلۈك يانغىنغا ئايلاندۇرۇش پۈرسىتىنىلا كۈتەتتى. ئەلقىسسە، مۇنداق پۈرسەت شەنبە كۈنلىرىدىن بىرىگە توغرا كەلدى. سۇلتان دائىملىق جۈمە بەزمىسىدىن كېيىن، ئەتىسى چۈشكە يېقىن بېشىدىكى ئاغرىق بىلەن ئورنىدىن تۇردى، ھەسەندىن، نىزامۇل مۇلك تەرىپىدىن ئەرمەن قوشۇنىدىكى نۆكەر-لەرگە 60 مىڭ دىنار تارقىتىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، كەيپىياتى تېخىمۇ بۇزۇلدى، غەزەپتىن ئۆزىنى قويىدىغانغا جاي تاپالماي قالدى. بۇ خەۋەر، ئەلۋەتتە ھەسەننىڭ ئايىغاقچىلىرى تەرىپىدىن يەتكۈزۈلگەن ئىدى. نىزامۇل مۇلك سۇلتانغا دۆلەتنىڭ ئەڭ سەرخىل قوشۇنى ئىچىدە كىچىككىنە نارازىلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇلارنى ياخشى تەمىناتقا ئىگە قىلىش لازىملىقىنى، ئۇلارغا باشقىلارغا قارىغاندا ئون ھەسسە ئارتۇق مائاش بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇندى. بىراق، مەلىكشاھ خەزىنىدىكى ئالتۇنلىرىنى «سېخىيلىق» بىلەن بۇنداق سورۇغاندا ھېچ نەرسە قالمايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ يېڭى نارازىلىقلارنى پەيدا قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ۋەزىرنى سىلكىۋەتتى.

ـــ ياخشى ھۆكۈمەت، ـــ دېدى ئۇ غەزەپ بىلەن، ـــ ئالتۇنلىرىنى يامان كۈنلەر ئۈچۈنمۇ قالدۇرۇپ قويۇش لازىملىقىنى ئۇنتۇماسلىقى كېرەك!

بۇ سۆھبەتكە ئىشتىراك قىلىۋاتقان نىزامۇل مۇلكنىڭ ئون ئىككى ئوغلىنىڭ بىرى ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن گەپكە ئارىلاشتى:

ـــ مۇقەددەس ئىسلام دىنىمىز ئەمدىلا مۇستەھكەملىنىۋاتقان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا خەلىپە ئۆمەرنىمۇ خەزىنىدىكى ئالتۇنلارنى ئورۇنسىز خەجلەشتە ئەيىبلىگەن ئىدى. شۇچاغدا ئۆمەر ئۇلارغا

مۇنداق جاۋاب بەرگەن: «بۇ ئالتۇنلار خۇدانىڭ بىزگە ئاتا قىلغان ئىنايىتى ئەمەسمۇ؟ ئەگەر خۇدا بىزگە باشقا ئىنايەت ئاتا قىلمايدۇ، دەپ ئىشەنسىزلەر، ئۇلارنى ھەرگىز خەجلىمەك، مەن بولسام، خۇدانىڭ بىزدىن ئۆز ئىنايەتلىرىنى مەڭگۇ ئايمايدىغانلىقىغا چەكسىز ئىشىنىمەن ۋە مۆمىن مۇسۇلمانلارنىڭ باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن ساندۇقۇمدا بىرەر تەڭگە قالمىغۇچە خەجلەۋېرىمەن».

لېكىن شۇتاپتا مەلىكشاھنىڭ خەلىپە ئۆمەرگە ئەپسۇسلىنىش نىيىتى يوق ئىدى. چۈنكى ھەسەن ئۇنىڭ كاللىسىغا باشقا بىر پىكىرنى سىڭدۈرۈشكە مۇۋاپىق بولغان ۋە شۇ سەۋەبلىك ئۇ كەسكىن پەرمان چۈشۈردى:

ــ دۆلەت خەزىنىسىدىكى ئالتۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ نېمىلەرگە سەرپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە تەپسىلىي ھېسابات ـ مەلۇماتنامىنى تەلەپ قىلىمەن. خوش، بۇ ھېساباتنى قاچان تەييارلاپ بېرىسىز؟

نىزامۇل مۇلك روھى چۈشكەن ھالدا جاۋاب بەردى:

ــ بۇنداق ھېسابات تەييار بولىدۇ، بىراق ئۇنىڭغا خېلى ۋاقىت كېرەك.

ــ سىزگە قانچىلىك ۋاقىت كېرەك، مەۋلانە؟

ئۇ ۋەزىرنى بىرىنچى قېتىم «ئاتا» ئەمەس، «مەۋلانە» دەپ ئاتىدى. بۇنداق ۋەزىيەتتە ئاددىي كىشىلەرگە ئىشلىتىلمەيدىغان بۇ ھۆرمەت نامى، سۇلتاننىڭ ئۇنىڭدىن ئىخلاسى قايتقانلىقىنى، ئەمدى ئۇنىڭغا «ئاتا» سۈپىتىدە ئىلتىپات كۆرسىتىلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. مۇنداق ئىلتىپاتسىزلىقتىن رەنجىگەن ۋەزىر چۈشەندۈردى:

ــ ئېنىق مەلۇماتلارنى توپلاش ئۈچۈن ھەربىر ۋىلايەتكە بىرىدىن نازارەتچى ئەۋەتىشكە، خېلى ئۇزۇنغىچە ھېساب ـ كىتاب قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. تەڭرىنىڭ پاناھىدىكى سەلتەنەتنىڭ تولىمۇ كەڭدۇر. شۇڭا مۇنداق ھېساب ـ كىتابنى تۈگىتىشكە ئاز دېگەندە مۇ ئىككى يىل كېتىدۇ.

شۇ چاغدا ھەسەن تەنتەنىلىك قىياپەتتە سۇلتانغا يېقىنلاشتى:

ــ ئەگەر ھۆكۈمدارىمىز ماڭا ئىجازەت بېرىپ، دۇڭاندىكى بار-لىق ھۆججەتلەرنى كەمىنىگە تاپشۇرۇشقا پەرمان چۈشۈرسە، كەمىنە بۇ ھېسابانتنى قىرىق كۈن ئىچىدە تەييار قىلىشقا ۋەدە بېرەتتىم.

ۋەزىر جاۋاب بېرىشكە ئۇرۇندى، بىراق، سۇلتان قولىنى شىلتىپ، ئورنىدىن تۇردى. ئۇ چوڭ قەدەملەر بىلەن ئىشىككە كېتىۋېتىپ، ئاخىرقى سۆزىنى ئېيتتى:

ــ ناھايىتى ياخشى، ھەسەن. دۇڭانغا بارغىن. بارلىق كاتىپلار ئىختىيارىڭدا بولىدۇ. ئۇ يەرگە سېنىڭ رۇخسىتىڭسىز ھېچكىم كىرەلمەيدۇ ۋە قىرىق كۈندىن كېيىن گۇناھكارلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ!

ئون تۆتىنچى باب

ھەممەيلەن پات ئاربدا يۇز بېرىدىغان كەسكىن ئۆزگىرىشلەرنى ھاياجان بىلەن كۈتەتتى. ھاكىمىيەت باشقۇرۇش ئىزىدىن چىقىشقا باشلىدى. كىشىلەر ھەربىي قوشۇنلارنىڭ ھەربىكەتكە كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۆزئارا ئۇرۇش - تالاش بولىدىغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا باشلىدى. نىزامۇل مۇلك ئۆزىگە قاراشلىق قوشۇنلىرىنى ئىسپا-ھاندىكى ھەرقايسى مەھەللىلەرگە جايلاشتۇرۇۋېتىپتىمىش، دېگەن-دەك مىش - مىشلار تارقالدى. بازارلاردا ماللار ئۆكسۈشكە باشلا-دى. ئاساسلىق بازارلارنىڭ، بولۇپمۇ، زەرگەر بازىرىنىڭ دەرۋازىلە-رى چۈشتىن كېيىنلا تاقىلىدىغان بولدى. دىۋان مەھكىمىسى ئەتراپىدىمۇ ۋەزىيەتنىڭ كەسكىنلىكى ئېنىق سېزىلىپ تۇراتتى. باش ۋەزىر ئۆز مەھكىمىسىنى ھەسەنگە بوشىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولسىمۇ، چارباغنىڭ چېتىگە جايلاشقان تۇرالغۇسىنى ھەقىقىي ھەربىي ئىستېھكامغا ئايلاندۇرۇۋالغانىدى، ئۇنىڭ ئەتراپىدا نىزامۇل مۇلكنىڭ تولۇق قوراللانغان خاس ياساۋۇللىرى ھوشيارلىق بىلەن ئايلىنىپ يۈرۈشەتتى.

مۇنداق ئەنسىز ۋەزىيەتتە ھېچكىم ئۆمەردەك قىيىن ئەھۋالدا قالمىغان بولسا كېرەك. ئۇ بىر - بىرىنى يەۋېتىشكە تەييار تۇرغان رەقىبلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشۈشىنى، ئۇلارنى ياراشتۇرۇشنى ئويلايتتى. نىزامۇل مۇلك ئۇنى ئۆز ھۇزۇرىدا قوبۇل قىلىشنى توختاتمىغان بولسىمۇ، ھەر بىر ئۇچرىشىشتا ئۇ «سوۋغا قىلغان زەھەرلىك يىلان»نى يۈزىگە سېلىشنى ئۇنتۇمايتتى. ھەسەن بولسا، دىۋان مەھكىمىسىدە ھۆججەتلەرگە كۆمۈلگەن ھالدا، سۇلتانغا ۋەدە قىلىنغان ھېساباتنى تەييارلاش بىلەن بەند ئىدى، كېچىلىرىمۇ بىر

توپ سادىق كىشىلىرى بىلەن شۇ يەردە قونۇپ قالاتتى.
بەلگىلەنگەن مۇددەتكە ئۇچ كۈن قالغاندا، ئۆمەر قانداقلا بول-مىسۇن ئاخىرقى قېتىم يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان كۈلپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش نىيىتىدە ھەسەنئىڭ يېنىغا كېلىپ، قاراۋۇلدىن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگۈزۈشنى ئۆتۈنۈپ سورىدى. بىراق، ئۇنىڭغا، ھەسەنئىڭ دېۋانىنىڭ زۆرۈر ھېسابات ئىشلىرى بىلەن بەند ئىكەنلىكىنى، بىرەر سائەتتىن كېيىن قوبۇل قىلىشى مۇمكىنلىكىنى ئېيتىشتى. ئۆمەر تاشقىرىدا سەيلە قىلغاچ تۇرىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئالدىغا چوقۇم كىرىشى كېرەكلىكىنى ئېيتتى. ئۇ ئىشىكتىن چىقىشى بىلەنلا، قىپقىزىل كىيىم كىيىۋالغان سۇلتاننىڭ ھەرەم ئاغىلىرىدىن بىرى ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ يېنىك شۇنىرلىدى.
— مەۋلانە ئۆمەر، ئىلتىماس، مەن بىلەن يۈرسىڭىز، سىزنى كۈتۈشمەكتە.
ئۆمەر ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇستى يېپىق ئۇزۇن كاردور ۋە بىرنەچچە پەلەمپەيدىن ئۆتۈپ قانداقتۇر بىر باغقا چىقىپ قالدى. ھەييام بۇ يەردە مۇنداق باغنىڭ بارلىقىنى بىلمەيتتى. باغدا تۈزلار مەغرۇرلۇق بىلەن قاناتلىرىنى كەڭ يېيىپ ئايلىنىپ يۈرۈشەتتى. ئۆرۈكلەر غۇنچىدە چېچەكلىگەن، بىر تەرەپتە فونتان سۇيى شىلدىرلاپ ئېتىلىپ تۇراتتى. ئۇلار فونتاننىڭ ئارقىسىدىكى پارقىراپ تۇرغان پاكار ئىشىككە يېتىپ كەلگەندە، ھەرەم ئاغىسى ئىشىكنى ئېچىپ ئۇنى ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلدى. ئۆمەر تاملىرىغا مەخمەل گىلەملەر ئېسىلغان كەڭ خانىغا كىردى. ئۆيىنىڭ تۆرىدە گۈمبەز-سىمان ئايۋان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچكىرىسى پەردە بىلەن توسۇپ قويۇلغان ئىدى. ئۇنىڭ ئىچكىرىسىدە بىرسىنىڭ بارلىقىنى بىلدۇرۇپ پەردە مىدىرلىدى.ئۆمەر ئىچكىرىگە كىرىشى بىلەنلا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىشىك يېپىلدى. بىر پەس جىددىي كۈتۈشتىن كېيىن، پەردە ئارقىسىدىن ئايال كىشىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ بۇنىڭ كىمنىڭ ئاۋازى ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى، ئايرىم تۇركچە سۆزلەر-نىلا چۈشىنەتتى. ئايال تۆۋەن ئاۋازدا، لېكىن تېز گەپ قىلاتتى،

ئايرىم سۆزلەر بوراندا قىياغا ئورۇلغان سۈدەك قۇلاققا قاتتىق تە-
گەتتى. ئۆمەر ئاڭلاۋاتقان سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەيتتى. ئا-
يالنىڭ گېپىنى بۆلۈپ، ئۇنىڭدىن پارسچە ياكى ئەرەبچە سۆزلەش-
نى، ھېچبولمىسا ئاستىراق سۆزلەشنى ئىلتىماس قىلىشنى
ئويلايتتى. بىراق پەردە ئارقىسىدا سۆزلەۋاتقان ئايالنىڭ سۆزىنى
بۆلۈشتىن ئەنسىرەيتتى. قانداقلا بولسۇن، ئۇنىڭ گېپىنىڭ تۈ-
گىشىنى كۈتۈش نىيىتىگە كەلدى. شۇئان توساتتىن باشقا بىر ئا-
يالنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشلىدى:

— مېنىڭ خوجايىنىم، سۇلتاننىڭ رەپىقىسى تۇركان خاتۇن
بۇ ئۇچرىشىشقا كەلگىنىڭىز ئۈچۈن سىزگە مىننەتدارلىق بىلدۈ-
رۈۋاتىدۇ.

بۇ جۈملىلەر پارسچە بولۇپ، ئۆمەر بۇ ئاۋازنى مەھشەر كۈنە-
دىكى ۋاراق ـ چۈرۈڭلار ئىچىدىنمۇ تونۇۋالغان بولاتتى. ئۇ ھايا-
جاندىن ۋارقىرىۋەتتى. بىراق بۇ ۋارقىراش شادلىق ۋە ھەسرەت ئا-
رىلاشقان بىرلا سۆز بىلەن ئىپادىلەندى:

— جاھان!

جاھان پەردىنى قايرىپ يېقىملىق تەبەسسۇم قىلدى، بىراق
ئۇنى يېقىنلاشماسلىقتا ئىشارە قىلىپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— خوجايىنىم دىۋان مەھكىمىسىدىكىلەر ئارىسىدا پەيدا بول-
غان زىددىيەتتىن تەشۋىشكە چۈشتى. زىددىيەت بولسا بارغانسېرى
كۈچەيمەكتە. ئەھۋال مۇنداق كېتىۋەرسە قان تۆكۈلۈشى مۇمكىن،
ھەتتا سۇلتاننىڭ ئۆزىمۇ قاتتىق بىسەرەمجان بولماقتا. ئۇ ھازىر
ئاران تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جاھىل مىجەز بولۇپ قالدى.
پۈتۈن ھەرەم سۇلتاننىڭ قەھرى ـ غەزىپىدىن تىترەۋاتىدۇ. مۇنداق
ھالەت ئۇزۇن داۋاملاشماسلىقى كېرەك. خېنىم سىزنىڭ رەقىبلە-
نى بىر ـ بىرى بىلەن كېلىشتۇرۇشكە بىھۇدە ئۇرۇنۇۋاتقانلىقى-
ڭىزدىن خەۋەردار. ئۇ بۇ ئىشتا سىزگە ئامەت تىلەيدۇ. بىراق ئىش-
نىڭ پۈتۈشىگە مەلۇم جەريان، ۋاقىت كېتىدىغانلىقىنى ئەسكەرتە-
دۇ.

ئۆمەر بېشىنى لىڭشىتىپ، ئۇنىڭ گېپىنى ماقۇللىدى. جاھان سۆزىنى داۋام قىلدى:

— تۇركان خاتۇنىڭ پىكرىچە، بۇ زىددىيەتنىڭ قانداق ئاخىرلىشىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرماي، ھەر ئىككى رەقىبنى ۋەزىپىدىن قالدۇرۇپ، باش ۋەزىرلىككە ئەڭ راستچىل، خەلقنى تىنچلاندۇرالايدىغان، ئاق كۆڭۈل ئادەمنى تەيىنلەش مۇۋاپىق. سۇلتانمۇ بۇ زىددىيەتنى تىنچ ھەل قىلىشنىڭ يوللىرىنى تاپالمايۋاتىدۇ. خېنىمنىڭ پىكرىچە، سۇلتاننىڭ ئەتراپىدىكى بارلىق شۆھرەتپەرەس، غەيۋەتچىلەردىن تولۇق ۋاز كېچىپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا تەدبىرلىك، دانىشمەن، ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنى قويۇش كېرەك. سۇلتاننىڭ سىزگە نىسبەتەن ھۆرمىتى تولىمۇ يۇقىرى ۋە ئاغىچىمىزمۇ ئۇنىڭدىن باش ۋەزىرلىككە سىزنى تەيىنلەشنى ئىلتىماس قىلماقچى. سىز بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلەنسىڭىز سارايدىكى كەسكىن ۋەزىيەت پەسەيگەن بولاتتى. لېكىن، خېنىم بۇ مەسلىھەت بىلەن سۇلتانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىشتىن بۇرۇن، سىزنىڭ بۇ ئىشقا قانداق قارايدىغاندىلىقىڭىزنى بىلمەكچى.

ئۆمەر تەكلىپنى ئاڭلاپ بىر پەس گاڭگىراپ قالدى، كېيىن كەسكىن خىتاب قىلدى:

— خۇدا ھەققى، جاھان! مېنى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلماقچىمۇسەن؟ مېنىڭ قوشۇنغا بۇيرۇق بېرىشىمنى، ئەمرلەرنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشىمنى، بەڭۈاش قۇللارنى جازاغا تارتىشىمنى كۆرۈشنى خالامسەن؟ سەندىن ئۆتۈنەي، مېنى يۇلتۇزلارنى كۆزىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا قويۇپ بېرىشسۇن!

— قۇلاق سېلىڭ، ئۆمەر! سىزنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا رايىڭىز يوقلۇقىنى بىلىمەن. سىزنىڭ ۋەزىپەڭىز باش ۋەزىرلىك مەنسىپىدە ۋاقىتلىق ئولتۇرۇش، خالاس. ئەمەلىيەتتە ئىشلارنى باشقىلار بېجىرىدۇ.

— ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، سەن باش ۋەزىر، خېنىم بولسا ھەقىقىي سۇلتان بولماقچى، شۇنداقمۇ؟ سەن شۇنى خالاۋاتامسەن؟

— خوش، شۇنداق بولسا نېمە بوپتۇ؟ سىز بولسىڭىز داۋاملىق ئىززەت - ھۆرمەت ئىچىدە خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىسىز، سىزگە بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق يەنە نېمە كېرەك؟

تۇركان خاتۇن تۇركچە نېمىلەرنىدۇر تەكىتلىدى. جاھان ئۇنى پارسچىغا ئۆرۈدى:

— خېنىم دەيدۇكى، سىزدەك ئادەملەر سىياسەتتىن يۈز ئۆ-رۈگەنلىكى ئۈچۈن مەملىكىتىمىز ياخشى باشقۇرۇلمايۋاتقانمىش. ئۇ ۋەزىرلىككە خاس ھەممە زۆرۈر خىسلەتلەرنىڭ سىزدە بارلىقىغا ئىشەنچ بىلدۈرۈۋاتىدۇ.

— ئۇنىڭغا ئېيىت، ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇشقا مەندىكى خىس-لەتلەر مۇتلەق توغرا كەلمەيدۇ. ھەرقانداق ئىشنى كۆڭۈلدىكىدەك بېجىرىش ئۈچۈن كىشى ئۆزىنى ئۇنتۇشى، باشقىلارنىڭ غېمى بە-لەن ياشىشى كېرەك. بىراق ھاكىمىيەت ئۈستىدە ئولتۇرۇش ئۇ-چۈن، ئادەملەرنىڭ ئەڭ بېخىلى، ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمنى ئويلە-مايدىغان، زۆرۈر تېپىلغاندا ئەڭ يېقىن دوستلىرىغىمۇ يۈز - خا-تىرە قىلمايدىغان بولۇش كېرەك. مەن بۇنداق قىلىشنى خالىمايۋ-مەن.

ئۇچرىشىش نەتىجىسىز بولدى. ئۆمەرنىڭ رەت قىلىش جاۋابى بىلەن ئىككى ئايالنىڭ ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىش پىلانى بەربات بولدى.

نىزامۇل مۇلك بىلەن ھەسەن ئوتتۇرىسىدىكى ئاياۋسىز زىددە-يەتلەرنىڭمۇ بىر تەرەپ قىلىش چارىسى تېپىلماي قېلىۋەردى.

بەلگىلەنگەن كۈندە سارايدىكى ۋەزىيەت ناھايىتىمۇ ئەنسىز ئىدى. ئۇ يەرگە ھازىر بولغان 15 نەپەر يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئە-مەلدارلار جىمجىتلا ئولتۇرۇشۇپ، بىر - بىرىنى يوشۇرۇنچە كۆزد-تىشەتتى. ھەتتا ھەردائىم روھلۇق يۈرىدىغان سۇلتان مەلىكشاھمۇ ئادەتتى بويىچە بۇرۇتلىرىنى سىلىغىنىچە، يېنىدىكى خاس مەھرىمى بىلەن تۆۋەن ئاۋازدا پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇ پات - پات بىر - بىرى بىلەن جەڭگە كىرىشكە تەق بولۇپ تۇرغان ئىككى رەقىبكە

بىپەرۋالىق بىلەن قاراپ قويىاتتى. كونىراپ كەتكەن قارا كۆڭلەك كىيگەن ۋە قارا سەللە ئورىغان، ساقىلى ئادەتتىكىدىن ئازراق قوپۇلغان ھەسەن ئۆرە تۇراتتى. ئۇنىڭ ھارغىنلىقتىن قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن بولسىمۇ، پات - پات نىزامۇل مۇلككە ئوقتەك قادىلىپ قاراپ قويىاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا بىر باغلام قەغەزنى كۆتۇرۈۋالغان كاتىپى تەييارلىنىپ تۇراتتى.

مويىسىپىتلارغا خاس ھۆرمەت يۈزىسىدىن نىزامۇل مۇلك جايىدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك تۇرقىدىن بىرەر ئەنسىرەش ئالامەتلىرى سېزىلمەيتتى. ئۇنىڭ كۆڭلىكى قوڭۇر رەڭدە، ساقىلىغا ئاق ئارىلىغان، يۈزلىرىمۇ قەغەزدەك ئاق، ئەمما قاراشلىرى تېتىك، ھەتتا كۆزلىرى چاقناپ تۇراتتى. ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئىككى ئوغلى ئەتراپىدىكىلەرگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ، ئاتىسىنى ھمايە قىلىشقا تەييارلىنىپ تۇرۇشاتتى. سۇلتاننىڭ يېنىدا تۇرغان ئۆمەر خىجالەتتىن ئۆزىنى قويارغا جاي تاپالماي ئازابلىناتتى، خىيالىدا رەقىبلەرنى مۇرەسسە قىلىدىغان نۇرغۇن گەپلەرنى ئويلايتتى، لېكىن ئۇلارنى ئېغىزىدىن چىقىرىشقا ئىشەنچى يوق ئىدى.

— بۇگۈن خەزىنىمىزنىڭ ئەھۋالى ھەققىدىكى تولۇق ھېساباتنى تەييارلاشقا ۋەدە بېرىلگەنىدى، تەييار بولدىمۇ؟ — سورىدى مەلىكشاھ.

— ۋەدەمگە بىنائەن ھېساباتنى تەييارلاپ كەلدىم، ئالەمپاناھ، — دېدى ھەسەن تەزىم بەجا كەلتۇرۇپ. كېيىن كاتىپىغا بۇرۇلدى. كاتىپ چاققانلىق بىلەن چىگىلگەن قەغەزلەرنىڭ يىپىنى ئۆزۈپ، بىر ۋاراقنى ھەسەنگە ئۇزاتتى. ئۇ ھېساباتنى ئوقۇشقا كىرىشتى. ھېساباتنىڭ دەسلەپكى بەتلىرى ئادەت بويىچە، سۇلتان ۋە سەلتەنەتنىڭ رونىق تېپىشى، سالامەتلىكى ۋە بايلىقىنى، غەلىبىلىرىنى ئۇلۇغلىغۇچى مەدھىيىلەردىن ئىبارەت ئىدى. ھازىر بولغانلار تاقەتسىزلىك بىلەن ئاساسىي مەسىلىنى كۈتەتتى. ئاخىر، ئۇ دەقىقىلەرمۇ يېتىپ كەلدى.

— مەن ھەربىر ۋىلايەت، ھەربىر شەھەردىن دۆلەت خەزىنە-سىگە كىرگەن كىرىملەرنىڭ ئېنىق ھېسابىنى قىلدىم. شۇنىڭدەك دۇشمەنلىرىمىز ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، قولغا كىرگۈزۈلگەن ئولجىلارنىمۇ ھېسابلاپ چىقتىم. ئەمدى مەن بۇ ئالتۇنلارنىڭ قانداق سەرپ قىلىنغانلىقىنى...

ھەسەن ئەتەي تامىقىنى قىرىپ قويدى، كاتىپىغا ئوقۇپ بولغان ۋاراقنى ئۇزىتىپ، يەنە بىرىنى ئالدى ۋە ئوقۇش ئۈچۈن كۆزىگە يې-قىن ئەكەلدى. ئۇنىڭ لەۋلىرى ئۆزىچە گەپ - سۆزسىز قىمىرلايتى. ئارىغا جىمجىتلىق چۈشتى. ئۇ ۋاراقنى كاتىپىغا ئۇزىتىپ، كېيىنكىسىنى ئالدى. بۇ جەريان بىرنەچچە قېتىم تەكرارلاندى. ھەسەن ھودۇقۇپ - ئېسەنگىرەپ قالغان بولۇپ، ئالاقزادىلىكتىن كۆزلىرى چەكچىيىپ كېرەكلىك بەتنى ئىزدەيتتى، لېكىن تاپالماياتتى. قوبۇلدىكىلەر ئۇنىڭ ساراسىمىگە چۈشكەنلىكىنى سۈكۈت ئىچىدە كۆزىتىپ تۇرۇشاتتى.

سۇلتان ئورنىدىن بىر قوزغىلىۋالدى. ئۇ تاقەتسىزلىنىشكە باشلىدى:

— ساڭا نېمە بولدى؟ بىز سېنى كۈتۈۋاتىمىز! — دېدى ئۇ.

— ئالەمپاناھ، لازىملىق بەتنى تاپالمايۋاتىمەن. ئۇلارنى تەرتىپ بويىچە تەييارلىغانىدىم. مەن ئىزدەۋاتقان ۋاراق چۈشۈپ قالغان ئوخشايدۇ، ئۇنى ھازىرلا تاپىمەن.

ئۇ تىت - تىت بولغان ھالدا يەنە ۋاراقلارنى ئاختۇرۇشقا باشلىدى.

نىزامۇل مۇلك ئىلتىپاتلىق ئاھاڭدا سۆز قېتىشنى لازىم تاپتى:

— بۇنداق ئىشلار بولۇپ تۇرىدۇ، ياش دوستۇمىز بۇنىڭغا ھودۇقمىغاي، مۇنداق كۈتۈپ تۇرغاندىن كۆرە، مەن ھېسابىاتنىڭ كېيىنكى بەتلىرىنى ئاڭلاشنى تەكلىپ قىلىمەن.

— بەرھەق، ئاتا. كېيىنكىسىنى ئاڭلايمىز.

قوبۇلخاندا ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى سۇلتانىنىڭ ۋەزىرىنى

يەنە «ئاتا» دەپ ئاتىغانلىقىغا گۇۋاھ بولدى. بۇ ئۇنىڭغا يەنە ئىلتىـ-
پات كۆرسىتىلىۋاتقانلىقىدىن دالالەت بېرەتتى. ھەسەننىڭ كېيىنـ-
كى بەتنىمۇ تاپالماي، ھاياجان ھەم ۋەھىمىدىن ئۆزىنى پۈتۈنلەي
يوقىتىپ قويغانلىقىدىن پايدىلانغان ۋەزىر يەنە گەپ قاتتى:

ــ يوقالغان شۇ ۋاراقنى قويۇپ تۇرساق، سۇلتاننى ساقلىتىپ
قويماسلىق ئۈچۈن، مەن بۇرادىرىمىز ھەسەنگە بىرگە بىرەر چوڭ
شەھەر ياكى ۋىلايەتنىڭ خىراجەتلىرى توغرىسىدىكى ھېسابات ـ
مەلۇماتنى ئوقۇپ بېرىشنى تەكلىپ قىلماقچىمەن.

سۇلتان باش لىڭشىتىپ، ئۇنىڭ گېپىنى تەستىقلىدى. ۋەزىر
يەنە داۋام قىلدى:

ــ مەسىلەن، مۇشۇ يەردە ئولتۇرغان مەۋلانا ئۆمەر ھەييامنىڭ
يۇرتى نىشاپۇر ۋە ئۇنىڭ ۋىلايىتىنىڭ دۆلەت خەزىنىسىگە قانچىلىك
باج تاپشۇرغانلىقىنى بىلىشكە بولامدۇ؟

ــ ھازىرلا، ــ دېدى ھەسەن ۋە تىزلىنىپ، قەغەزلەر ئارىسـ-
ىدىن كېرەكلىك بەتنى ئىزدەشكە باشلىدى. ئۇ بۇ ئىشتا كۆزى
پىشقان ئادەمدەك ئىشەنچ بىلەن 34 ـ بەتنى ــ نىشاپۇر ھەققىدـ-
كى مەلۇماتنى ئىزدىدى، بىراق تاپالمىدى.

ــ بەت جايىدا يوق! ئۇ يوقاپ كېتىپتۇ، ئۇنى ئوغرىلىشىپتۇ!
مېنىڭ قەغەزلىرىمگە بىرسى قول تەگكۈزۈپتۇ، ــ دېدى ئۇ دۇ-
دۇقلاپ.

نىزامۇل مۇلك ئورنىدىن تۇرۇپ، مەلىكشاھقا يېقىن كەلدى ۋە
ئۇنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى:

ــ ئەگەر ھۆكۈمدارىمىز قىيىنچىلىقلارنى، مۇمكىن بولىدـ-
غان ۋە مۇمكىن بولمايدىغان نەرسىلەرنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان، سا-
دىق، ئابروي ـ ئېتىبارلىق خىزمەتكارلىرىغا نىسبەتەن ئىشەنچىنى
يوقاتمىغىنىدا ئىدى، بىر نادان شەيتاننىڭ گېپىگە قۇلاق سېلىپ،
بۇنداق ئەپسۇسلىنارلىق ۋە كۇلكىلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالمىغان
بولاتتى.

مەلىكشاھنىڭ بۇ ئىشقا چوڭ بىر ھېيلە ئارىلاشقانلىقىغا ئال-

لىقاچان كۆزى يەتكەن، بىراق مەسلىنىڭ شۇنداق ھەل بولۇۋاتقاد-
لىقىمۇ ئۇنى قانائەتلەندۈرگەنىدى. تارىخچىلارنىڭ يېزىشىچە، نىزا-
مۇل مۇلك ھەسەننىڭ كاتىپلىرىدىن بىرىنى سېتىۋېلىپ، ھەقىقىي
ھېسابات مەلۇماتلىرىنى يوقىتىۋېتىشنى، ھەممىنى ئالماشتۇرۇۋې-
تىشنى بۇيرۇغان ۋە نەتىجىدە، رەقىبىنىڭ مىڭبىر مۇشەققەتتە
تەييارلىغان پاش قىلىش ھېساباتىنى يوققا چىقارغان.

پىتنە ـ ئىغۋا تېرىشتا ئەيىبلىنىۋاتقان ھەسەن يىغلامسىراپ،
گەپ قىلىشقا ئۇرۇناتتى، بىراق ئۆزىنى ھاقارەتلەنگەن دەپ ھې-
سابلاۋاتقان ۋە باش ۋەزىرنىڭ باشقۇرۇشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن
تەستە تەييارلانغان بۇ ئۇرۇنۇشنىڭ بەربات بولغىنىدىن غەزىپى
تاشقان سۇلتان ھەممە ئەيىبنى ھەسەنگە ئارتىپ قويدى. شۇ ۋاقىت-
نىڭ ئۆزىدىلا ھەسەننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىپ، ياساۋۇللارغا ئۇنى
تۇتۇشنى بۇيرۇدى.

ـــ بۇيۇك ھۆكۈمدارىمىزنىڭ رەھىم ـ شەپقەتلىك بولۇشىنى
ئۇمىد قىلىمەن. ھەسەن سەبىباھ بۇ ئىشنى بېجىرىشتە، ئېھتىمال،
ئالدىراقسانلىققا يول قويغان ياكى ئىشەنچىسىز ئۇنى ھودۇقتۇرۇ-
ۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن. مېنىڭچە، مۇشۇ كەمچىلىكى ئۈچۈن ئۇنى
ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە قىلسا كېرەك. نېمىلا
بولمىسۇن، ئۇ سىزگە ياكى ھاكىمىيىتىڭىزگە زىيانلىق بىرەر ئې-
غىر جىنايەت ئۆتكۈزمىگەن.

ئۆمەر شۇنداق دەپ تىلى گەپكە كەلمەي قالغان، تەقدىرگە تەن
بېرىپ ئولتۇرغان ھەسەننىڭ گۇناھىنى يېنىكلەتمەكچى بولدى.

ـــ ئۇنداق بولسا، ئۇنىڭ كۆزلىرىگە قوغۇشۇن قۇيۇلسۇن،
تېزدىن تۆمۈر قىزدۇرۇپ كېلىنسۇن! ـــ بۇيرۇدى سۇلتان.

ئۆمەر ئۆزى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەن ئادەمنىڭ يا ئۆلتۈرۈلۈ-
شىگە، ياكى كور قىلىنىشىغا يول قويالمايدىغانلىقىنى سېزىپ، يە-
نە مۇرەسسەگە چۈشتى:

ـــ ئالەمپاناھ، ئۆز تىرىكچىلىكىنى ئوقۇش ۋە يېزىش بىلەن
ئۆتكۈزۈشتىن باشقا ئىلاجى بولمىغان بۇ ياش يىگىتكە بۇنداق

جازانی لایىق كۆرمىسىڭىز!

ـــ سەن مەۋلانا ئۆمەر، ئىنتايىن ئاق كۆڭۈل، ئەڭ ئىنسابلىق ۋە دانا ئادەم بولغانلىقىڭ ئۈچۈن، يەنە بىر قېتىم قارارىمىزنى ئۆزگەرتىمەن. ھەسەن سەببىاھ بۇ دۆلەتتىن سۈرگۈن قىلىنسۇن، ئۇنىڭ قەدەملىرى بۇ تۈپراققا قايتا تەگمىگەي!

بىراق ھەسەن بۇ يەرلەرگە يەنە كېلىدۇ. ئۇ دەھشەتلىك ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن قايتىپ كېلىدۇ. ئۆمەرنىمۇ كەلگۈسىدە ئاجايىپ ئۈچرىشىشلار، مۇدھىش قىسمەت كۈتمەكتە ئىدى.

ئىككىنچى كىتاب

قاتىللار جەننىتى

جەننەتمۇ، دوزاخمۇ ئۆزۈڭنىڭ
ئۆزۈڭدە...

— ئۆمەر خەييام

ئون بەشىنچى باب

ئاردىدىن يەتتە يىل ئۆتتى. بۇ يەتتە يىل ئۆمەر ئۇچۇن، سەلتە-نەت ئۇچۇن تىنچلىق ۋە پاراۋانلىق يىللىرىنىڭ ئاخىرقى دەملىرى بولدى.

باراڭ ئاستىدا كاتتا داستىخان تۈزۈلگەن. داستىخان ئۇستىدە شىرازنىڭ ئەتىۋارلىق ئاق مۇسكەت شارابى تولدۇرۇلغان ئۈزۈم بو-يۇنلۇق كوزا ۋە بىللۇر قەدەھلەر تۇراتتى. يازنىڭ راھەتبەخش كې-چىلىرى ئۆمەر ئۆز شىپاڭىدا سۆيۈملۈك يارى بىلەن شۇنداق بەزمە قۇرۇشنى ئادەت قىلىۋالغان ئىدى. ئۇلار بۇ بەزمىلەرنى ئەڭ كۈچ-سىز شارابلارنى تېتىپ كۆرۈشتىن باشلايتتى، كېيىن داستىخانغا ھەرخىل مېۋىلەر، تاڭسۇق تائاملار، ئوخشىتىپ ئېتىلگەن پولۇ، سىركىلەنگەن بېھى تارتىلاتتى. يېنىڭ شامال سېرىق تاغدىن چې-چەكلەرنىڭ ھىدىنى ئېلىپ كېلەتتى. جاھاننىڭ قولىدىكى ئۇد تا-رىلىرىدىن تارىلىۋاتقان شوخ كۈيلەر بۇ ھىدلارغا قوشۇلۇپ كېتەت-تى. كۆڭلى ۋىسال ۋە كۈي ساداسىدىن يايراۋاتقان ئۆمەر ھۇزۇر بە-لەن شاراب سۈمۈردى. جاھان ئۇنىڭغا ئىللىق تەبەسسۇم بىلەن بې-قىپ، داستىخاندىكى ئۈزۈملەرنىڭ ئەڭ قىزىلى ۋە سەر خىلىدىن بىر تال ئېلىپ ئۆمەرنىڭ ئاغزىغا سالدى. بۇ ئاشىقلار تىلىدا «مېنى تېزراق سۆي» دېگەن مەنانى بىلدۈرەتتى. ئۆمەر جاھاننىڭ يۈز-كۆزلىرىگە، لەۋلىرىگە بىر ئەمەس، نۇرغۇن سۆيدى. قوللار، تەنلەر بىر - بىرى بىلەن چىرماشتى. توساتتىن چۆرە ئايال كىرىپ قال-دى. ئۇلار ئالدىرىماي بىر - بىرىنىڭ قۇچاقلىرىدىن چىقىشىپ، يەنە قەدەھلەرنى قولىغا ئېلىشتى. جاھان شاراب كەيپىدىن ھۇزۇر-لىنىپ ئاستا شۇنىلىدى:

ـــ ئەگەر ئاللاھ ماڭا يەتتە مەرتەم ئۆمۈر بەرگىنىدە، ئۇنىڭ بىرىنى ھەر ئاخشىمى مۇشۇ شىپاڭ ئاستىدا سىز بىلەن جەم بو-لۇش بەختى ئىچىدە شاراب ئىچىپ ئۆتكۈزگەن بولاتتىم.

ـــ مەن ئاللاھ نەچچە قېتىم ھاياتلىق بەرسە، مەيلى ئۇ بىر، ئۈچ ياكى يەتتە بولسۇن، ھەممىسىنى خۇددى ھازىرقىدەك سەن بە-لەن مانا شۇنداق شېرىن ھېس - تۇيغۇلارغا چۆمۈلۈپ، چاچلىرىڭ-نى سىلاپ ئولتۇرۇشقا بېغىشلىغان بولاتتىم.

ئۇلار توققۇز يىلدىن بېرى بىر - بىرىنىڭ كۆڭلىنى بەك ئىزدىشەتتى، لېكىن تۆت يىلدىن بېرى ئەر - خوتۇن بولۇشۇپ يا-شاۋاتقىنىغا قارىماي، دۇنيا قاراشلىرى، ئارزۇ - ئىستەكلىرى ھا-مان باشقا - باشقا ئىدى. جاھان ئايال بولسىمۇ، دەۋرنىڭ بۇيۇك ئەكابىرلىرىدىن بولۇشقا ئىنتىلەتتى ۋە بۇنىڭدىن ھەرگىز خىجىل بولمايتتى. ھەتتا بۇ جەھەتتە ئاز - تولا ئۇتۇقلارغىمۇ ئېرىشكەن، جۇملىدىن ئۇ مەلىكىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك سىردىشىغا ئايلانغان ئىدى. ئۇ كۇندۇزلىرى ھەرمەخانىدىكى غەيۋەتلەرگە قاتنىشاتتى، سارايغا كىرىۋاتقان ۋە چىقىۋاتقان پۇتكۇل يېڭىلىقلاردىن، مۇھەببەت ماجىرالىرى، بېرىلگەن ۋەدىلەر، كىملەرگىدۇر تەييارلىنىۋاتقان ئوغىلاردىن خەۋەردار ئىدى. ئۇ مۇنداق مۇھىتتا ياشاۋاتقانلىقىدىن روھلىناتتى، تىنىمسىز پائالىيەت ئېلىپ باراتتى، كەچقۇرۇنلىرى ئۆمەرنىڭ ھۇزۇرىدىكى شېرىن مۇھەببەت قوينىغا قايتاتتى. ئۆمەر بولسا ھاياتنىڭ رەڭدارلىقىدىن، ئۆزىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن ۋە ئىلىمدىن زوقلىنىپ لەززەت ئېلىپ ياشايتتى. ئۇ تولىمۇ كېچىكىپ ئويغىناتتى. ئەنئەنىۋى «باش ئاغرىق» شارابىنى ئىچىپ، ئىشىغا ئولتۇراتتى، يازاتتى، ھېسابلايتتى، سىزاتتى، ئۆچۈرەتتى ۋە يەنە يازاتتى. پۇتكەن شېئىرلىرىنى مەخپىي قول يازمىسىغا كۆچۈرەتتى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا چەكسىز راھەت، ئۆز - ئۆزىدىن قانائەتلىنىش تۇيغۇسىنى بەخش ئېتەتتى. ئۇ كېچىلىرى كۆپ ۋاقتىنى ئۆيى يېنىدىكى تۆپىلىككە قورۇلغان رەسەتخانىدا ئۆتكۈزەتتى. رەسەتخانىدىكى ھەممە ئەسۋابىنى ئۆزى ياساپ، ئۆزى

قۇرغان ئىدى. جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىغان بۇ رەسەتخانىغا كىرىش ئۇچۇن بىرلا باغنى كېسىپ ئۆتسە كۇپايە ئىدى. ئۇنى كۆپىنچە بىرقانچە مۇنەججىملەر ئارىسىدا كۆرۇش مۇمكىن ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ ئىسپاھاندىكى ھاياتىنىڭ دەسلەپكى ئۇچ يىلى ئەنە شۇ رەسەتخانىنى قۇرۇش، ئەسۋابلىرىنى تەييارلاش بىلەن ئۆتتى. دەل شۇ يىللاردا ئۇنىڭ مەشھۇر كالېندارى بارلىققا كەلدى. بۇ كالېندار ھىجرىيە 458 ـ يىلى سەۋر ئېيىنىڭ بېشىدا، يەنى مىلادىيە 1079 ـ يىلىنىڭ 21 ـ مارت كۇنىدە تەنتەنىلىك ھالدا پۇتۇن مەملىكەتكە جاكارلاندى. شۇ يىلى ھەييام كالېندارىغا ئاساسەن پۇتۇن پارس زېمىنىدا نەۋرۇز بايرىمى يېڭى يىلنىڭ باشلىنىشى، دەپ ئېلان قىلىندى ۋە بۇ بايرام بېلىق يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن، قوي يىلنىڭ قۇياشلىق كۇنلىرىگە كۆچۇرۇلدى. دەل شۇ يىلدىن باشلاپ قۇياش كالېندارى (شەمسىيە)، يۇلتۇز كالېندارىغا تۇغرا كەلمەي قالدى. شۇنداق قىلىپ، مىلادىيە 1081 ـ يىلىنىڭ ئىيۇن ئېيىدا ئىسپاھانلىقلار يېڭى كالېندار بويىچە ئۇچىنچى يىلدا ياشاۋاتاتتى. بۇ كالېندار رەسمىي تۇردە «مەلىكشاھ كالېندارى» دەپ ئاتالسىمۇ، كوچىلاردا ۋە ھەتتا ئايرىم رەسمىي ھۆججەتلەردە «ئۆمەر ھەييام زامانىنىڭ پالانى يىلىدا» دېگەندەك گەپلەرنى ئاڭلاش يا كى ئوقۇش مۇمكىن ئىدى. بۇ ـــ 33 ياشلىق ئۆمەر ھەييامنىڭ ئەڭ مەشھۇر، ئەڭ ئابرۇيلۇق كىشىلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. ئەلۋەتتە ئۇنى بۇنچىلىك ئەزىزلىگەن زامان ئەربابلىرى ئۇنىڭ قەلبىدىكى زوراۋانلىقتا، جەبر ـ زۇلۇمغا بولغان چوڭقۇر غەزەپ ـ نەپرەتنى بىلمەيتتى.

ئۆزىگە مۇتلەق ئوخشىمايدىغان جاھاننى ياخشى كۆرۈپ قېلىشىغا، ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى بولۇپ قېلىشىغا نېمە سەۋەب بولدىكىن؟ بىزنىڭچە، بۇنىڭ ئەڭ ئاساسلىق سەۋەبى، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ھاياتتىن بالا ـ چاقىسىز ئۆتۇش نىيىتىگە كەلگەنلىكىدىن بولسا كېرەك. جاھان ئۆزىدىن ئەۋلاد قالدۇرماسلىقتا، پەرزەنت تەربىيىسىگە ۋاقىتنى ئىسراپ قىلماسلىقتا، پەقەت ئۆزى ئۇچۇن

ياشاشقا قەتئىي نىيەت قىلغان ئاياللار تىپىدىن ئىدى. ئۆمەرمۇ سۇرىيىلىك شائىر ئابدۇلئەلىنىڭ «مەن ئۆزۈمنى دۇنياغا كەلتۈر-گەنلەرنىڭ گۇناھى تۇپەيلى ئازاب چېكىۋاتىمەن، ئەمدى مېنىڭ سەۋەبىمدىن ھېچكىم ئازاب چەكمىسۇن» دېگەن سۆزىنى ئۆزىگە شوئار قىلىۋالغانىدى. شۇنداقتىمۇ، ئۇنى ئادەمگە، ئىنسانىيەتكە مېھرى يوق دېگىلى بولمايتتى. ئۇ تۆۋەندىكى جۇملىلەرنى بىكارغا يازمىغان بولسا كېرەك: «قاچانكى ھايات سېنى ھالىڭدىن كەتكۈز-سە، سەن پۈتۈن ئالەمنىڭ مەڭگۈلۈك زۇلمەتتە قېلىشىنى خالا-سىڭ، يامغۇردىن كېيىن سىرلىق تاۋلىنىۋاتقان مايسىلارنى، ئۇيقۇ-دىن ئويغىنىۋاتقان مەسۇم گۆدەكنىڭ بىگۇناھلىقىنى ئويلا!». ئۇ ئۆزىچە ئەۋلاد قالدۇرۇشنى خالىمىغانىكەن، بۇ ئاشۇ زامانىدىكى ھا-ياتنىڭ ئۇنىڭ ئارزۇسىدىكى ھاياتقا مۇتلەق ماس كەلمىگەنلىكىدىن بولسا كېرەك. شۇڭا ئۇ پۈتكۈل رۇبائىيلىرىدا زامان كۈلپەتلىرىدىن ناله قىلىدۇ:

كەلمەك مەندىن بولسا كەلمەستىم بىر دەم،
كەتمەك مەندىن بولسا، كەتمەس ئىدىم ھەم.
بەك بەلەن بولاتتى بۇ غەمخانەگە،
كەلمىسەم، تۇرمىسام، ھەمدە كەتمىسەم!

ئۇلارنىڭ ئەۋلاد قالدۇرۇشقا ئىنتىلمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبلىرى ھەرخىل بولسا كېرەك. جاھان ئۆز تەبىئىتىدىكى شۆھرەتپەرەسلىك ھېس - تۇيغۇلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن، ئۆمەر بولسا، ئۇلارغا بىپەرۋا-لىقىدىن قىينىلىپ ياشايتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار بىر - بى-رىسىز ياشىيالمايتتى. مەملىكەتتىكى پۈتكۈل ئەر - ئاياللار ئۇلار-نىڭ غەيرىتىنى قىلىشاتتى، «بۇ ئىككىسىنىڭ بىرى تۇغماس بولسا كېرەك» دېگەندەك پىتنە - ئىغۋا تارقىتاتتى. لېكىن ئۇلار بۇ گەپ-لەرنىڭ ھېچقايسىسىنى پىسەنتىگە ئالمايى، بىر ئۆمۈر شېرىن ۋە لەززەتلىك ھايات كەچۈرۈشكە قەسەم قىلىشقانىدى، لېكىن بۇنىڭ-مۇ چەك - چېگرىسى بارەدەك قىلاتتى. كۆپ ھاللاردا جاھان ئۆمەر-

نىڭ ئالدىدا بىرەر ھەسەتخورنىڭ گېپىي بىلەن ئىش قىلاتتى، بەزەن ئۆز پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئۇنىڭغا سۆزلەپمۇ بېرەتتى. جاھان بۇنداق گەپلەرنىڭ ئۆمەرگە ياقمايدىغانلىقىنىمۇ بىلەتتى. بىراق ئۆمەر ھېچقانداق ئۆچ - ئاداۋەتلەرگە ئورۇن قالدۇرماي، ئۇن - تىنسىز ئولتۇراتتى. دەرۋەقە، ئۆمەر ساراي ھاياتىغىمۇ ئارىلىشىپ تۇراتتى، لېكىن ئۇ يەردە ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلىشتىن نومۇس قىلاتتى، ھەر خىل پىتنە - پاساتلارغا ئارىلىشىشتىن يىرگىنەتتى. شۇنداقتىمۇ، ساراي مۇنەججىملىرى ۋە تېۋىپلىرىنىڭ يۇرىكىنى ئەلەم ۋە ھەسەتتىن پۇچىلاپ، جۇمە كۈنلىرى سارايدا ئۆتكۈزۈلىدىغان زىياپەتلەرگە قاتنىشاتتى، ئۇ يەردە كىپسەل بولۇپ قالغان ئەمرلەرگە تۇرلۇك مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى، مەلىكشاھقا ئاتاپ تۇزگەن تەقدىرنامىسىنى[1] تەقدىم قىلاتتى. ئاددىي ئىنسان سۈپىتىدە سۆلتانمۇ ھەر كۈنى «نېمە قىلىش كېرەك ۋە نېمە قىلىش مۇمكىن ئەمەس»لىكىنى بىلىشكە تولىمۇ قىزىقاتتى. ئۆمەر ئۇنىڭغا ئاتاپ تۇزگەن بېشارەتلەردە: «ئاينىڭ بەشىنچى كۈنىدە سىزگە بىر يۇلتۇز زىيانكەشلىك قىلىدۇ، شۇ كۈنى سارايدىن چىقماسلىقىڭىز كېرەك. ئاينىڭ يەتتىنچى كۈنىدە قان ئالدۇرماق ھەم سۈيۇق دورا ئىچمەك، ئاينىڭ 10 - كۈنىدە سەللىڭىزنى بېشىڭىزنىڭ سول تەرىپىدىن ئورىشىڭىز لازىم. ئاينىڭ 13 - كۈنىدە خوتۇنىڭىزغا يېقىنلاشماسلىقىڭىز لازىم» دېگەندەك كۆرسەتمىلەرنى بېرەتتى، سۆلتانمۇ بۇ سۆزلەرگە قەتئىي ئەمەل قىلىشقا ئادەتلەنگەنىدى. ھەر ئاينىڭ ئاخىرىدا نىزامۇل مۇلكمۇ ھەييامدىن يېڭى ئاي ئۇچۇن ئۆز تەقدىرنامىسىنى ئالاتتى ۋە ئۇنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئوقۇپ كۆرسەتمەلەرگە سۆزسىز رىئايە قىلاتتى. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئۆمەرنىڭ مۇنەججىملىك بېشارەتلىرىدىن پايدىلىنىش بەختىگە مۇيەسسەر بولغانلارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلىدى. سۇلتاننىڭ مۇلازىملىرى، قازىكالان، خەزىنىچىلەر، ھەربىي قوشۇن ئەمىرلىرى، بايلار، سودىگەرلەر ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىغا ئايلاندى. ئۆ-

① تەقدىرنامە — بېشارەتنامە، پالنامە.

مەر ئۇلارغا تېگىشلىك پالنامە تەييارلاش ئۈچۈن ھەر ئاينىڭ ئا-
خىرقى ئون كۈنىدە كېچىلىرى خېلى ۋاقىت ئاجرىتىشقا مەجبۇر
بولاتتى. باي كىشىلەر ئۆمەرگە مۇراجىئەت قىلسا، پۇلى ئازراقلىرى
ئادەتتىكى مۇنەججىملەرنىڭ ئالدىغا بېرىشاتتى. ئۇلار كۆزلىرىنى
يۇمۇپ، قۇرئاننى تەۋەككۈلگە ئېچىپلا بارمىقىنى تەككۈزگەن جۇۋ-
لە ئارقىلىق پال ئاچىدىغان پالچىلارنىڭ بېشارەتلىرىدىن بىرئاز
ئەرزان چۈشەتتى. ئايرىم كەمبەغەل ئاياللار بولسا، بىرەر ئىشقا قول
تىقىشتىن بۇرۇن ئادەملەر توپلانغان جايلاردىن بىرىگە بېرىپ ۋە ئۇ
يەردە ئاڭلىغان بىرىنچى جۈملىلەرنى توغرا يول كۆرسەتكۈچى بە-
شارەتتەك قوبۇل قىلىشىپ، تېگىشلىك خۇلاسىلەرنى چىقىراتتى.
— تۈركان خاتۇنىڭ يېڭى ئايلىق تەقدىرنامىسى تەييارمۇ؟ —
سورىدى جاھان شۇ كۈنى كەچتە.
— ئۇنى بۈگۈن كېچە تەييارلايمەن. بۈگۈن كېچە ھاۋا ئوچۇق،
پۈتكۈل يۇلتۇزلار چاراقلاپ يېنىپ تۇرۇپتۇ. رەسەتخانىغا باردىغان
چاغ بولدى، — ئۇ ئورنىدىن تۇرۇۋاتقاندا خىزمەتكار ئايال كىرىپ
كەلدى.
— دەرۋازا ئالدىدا بىر دەرۋىش بىر كېچە تۇنەشكە رازىلىق
سوراۋاتىدۇ، — دېدى ئۇ.
— بولىدۇ، ئۇنى پەلەمپەينىڭ ئاستىدىكى كىچىك ھۈجرىغا
باشلا، كەچلىك غىزانى بىللە يېيىشكە تەكلىپ قىل، — دېدى ئۆ-
مەر.
جاھان ئۆيگە يات ئادەمنىڭ كىرىشىگە تەييارلىنىپ، يۈزىگە
چۈمبىلىنى تارتتى. بىراق خىزمەتكار ئايال يالغۇز قايتىپ كىردى:
— ئۇ ھۈجرىدا نامراز ئوقۇيدىغانلىقىنى ئېيتىپ، بۇ خەتنى
بەردى، — دەپ قولىدىكى خەتنى ئۆمەرگە ئۇزاتتى.
ئۆمەر خەتنى ئوقۇپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى.
— ئۇ كىشى كىم ئىكەن ؟ — سورىدى جاھان.
— مەن ھازىر قايتىپ كېلىمەن، — دېدى ئۆمەر ئۇنىڭغا
جاۋاب بەرمەستىن ۋە خەتنى يىرتقىنىچە چىقىپ كەتتى. ئۇ تېز-

لىكته ھۇجرىغا كىرىپ، ئىشىكنى دەررۇ تاقىدى، ئۇ نۇرغۇن شۇبـ
ھە ـ گۇمانلار بىلەن مېھمانغا بىردەقىقە تىكىلىپ قالـدى، كېيىـن
ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى ـ دە، سورىدى:
ـــ ئىسپاھاندا نېمە قىلىپ يۈرىسەن، نىزامۇل مۇلـكنىڭ ئـا ـ
دەملىرى سېنى ھەممە يەردە ئىزدەپ يۈرۈشىدىغۇ؟
ـــ سېنىڭ ئېتىقادىڭنى ئۆزگەرتكىلى كەلدىم، ـــ دېدى مېھـ
مان تەكەللۇپسىزلا.
ئۆمەر ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلدى. ئۇ مېھماننىـڭ ئەقىـل ـ
ھوشىنىڭ جايىدا ياكى ئەمەسلىكىنى بىلمەكچى ئىدى، بىراق مېھـ
مان كۈلەتتى، ئۇنىڭ پىخىلداپ كۈلۈشى يەنىلا ئاۋۋالقىدەك، كۆشان
كارۋان سارىيىدىكىدەك ئۇنسىز ۋە يېقىمسىز ئىدى.
ـــ خاتىرجەم بول، سېنىڭ ئېتىقـادىڭنى ھـەممىدىـن كېيىـن
ئۆزگەرتىشكە نىيەت قىلغانمەن. دېمەك، تېخى ۋاقتـىم بار. بۇگـۈن
مەن بىر قونالغۇغا موھتاج. سۇلتاننىڭ مېھمىنـى، باش ۋەزىرىنـىڭ
دوستىنىڭ ئۆيىدىن باشقا يەنە قەيەردە ئىشەنچلىكرەك جاي بار؟
ـــ ئۇلارنىڭ ساڭا بولغان نەپرىتى ماڭا بولغان دوستلۇقىدىـن
كۈچلۈكرەك. سەن مېنىڭ كۈلبەمدە ئەزىز مېھمان، بىراق، ئەگـەر
ئۇلار سېنىڭ بۇ يەردىلىكىڭنى بىلسە، مېنىڭ يېقىنچىلىقىم سېنى
ئۆلۈمدىن قۇتقۇزالمايدۇ.
ـــ ئەتە مەن بۇ يەردىن يىراققا كېتىمەن.
ئۆمەر ئۇنىڭدىن رەنجىگەنلىكىنى يوشۇرمىدى.
ـــ سەن ۋەزىردىن ئۆچ ئېلىشقا كەلگەنسەن؟
مېھمان ئۆزىنى ھاقارەتلەنگەندەك كۆرسىتىپ، جاۋاب بەردى:
ـــ مەن ئۆز قەدىر ـ قىممىتىم ئۈچۈن ئۆچ ئېلىشقا ئـەرزىـ
مەيدىغان ئادەم. بىراق مەن تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چەك قـو ـ
يۇش نىيىتىدە.
ئۆمەر تونۇشىغا سىنچىلاپ تىكىلدى: ئۇ قارا سەللىسىنى چاڭ
ـ توزان ۋە قۇياش نۇرىدا رەڭگى ئۆچۈپ كەتكەن ئاق سەللىگە ئۆز ـ
گەرتىپتۇ، ئۈستۈبېشىدا كۆرۈمسىز يۇڭ چەكمەن.

ـــ سەن ماڭا ناھايىتى ھاكاۋۇر ئادەمدەك تۇيۇلۇۋاتسەن. ھال-
بۇكى مەن ھازىر مەملىكەتتىن سۈرگۈن قىلىنغان، ھەممە يەردە
تۇتۇش بۇيرۇقى چۈشۈرۈلگەن، جەندە - كۆلا كىيىپ ئۆيمۇئۆي
يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دەمەشقتىن
ھىراتقىچە سوزۇلغان قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت بىلەن تۇتۇشۇشقا
تەييارلانغان ماختانچاق بىر ئادەمنى كۆرۈۋاتىمەن، خالاس.

ـــ سەن ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت نەرسىلەرنى كۆرۈۋاتسەن. مەن
كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ۋەقەلەر ھەققىدە گەپ قىلىۋاتىمەن. پات
ئارىدا سالجۇقىيلارغا قارشى قايتا ئۇيۇشقان، باتۇر ۋە قۇدرەتلىك
يېڭى ئېتىقاد غايىسىنىڭ پىداكارلىرى كۆرەش باشلايدۇ. بۇ قۇد-
رەتلىك كۈچ سېنىڭ سۇلتانىڭنىمۇ، باش ۋەزىرىڭنىمۇ ۋەھىمگە
سېلىپ تەۋرىتىپ قويغۇسى. سەن بىلەن مەن تۇغۇلغاندا ئىسپاھان
باغداد خەلىپىسىگىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان پارسىي شىئەلەر-
نىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. بۇگۈن بولسا، پارسلار تۈركلەرنىڭ خىز-
مەتكارلىرىغا، سېنىڭ دوستۇڭ ـــ پارس مىللىتىنىڭ يارىماس ۋە-
كىلى نىزامۇل مۇلك بۇ كەلگۈندىلەرنىڭ ئەڭ سادىق غالچىلىرىدىن
بىرىگە ئايلاندى. كېچىدىكى ھەقىقەتنىڭ ئەتىسى ئەمەلىيەتكە ئا-
لمىنىدىغىنىغا نېمىشقا ئىشەنمەيسەن؟

ـــ زامان ئۆزگىرىپ كەتتى، ھەسەن. ھاكىمىيەت، كۈچ-
قۇدرەت تۈركلەرنىڭ قولىدا، پارسلار مەغلۇب بولغان. بەزىلەر
نىزامۇل مۇلككە ئوخشاش غالىبلار بىلەن ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ
يۈرۈۋاتىدۇ، يەنە بەزىلەر بولسا ماڭا ئوخشاش كىتاب ۋە ئىلىم بىلەن
كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ يۈرۈۋاتىدۇ.

ـــ كىملەردۇر كۆرەش قىلىۋاتىدۇ. ئېھتىمال ئۇلار بۇگۈن
ئازدۇر، لېكىن ئەتە - ئۆگۈن ئۇلارنىڭ سانى يۈزلەپ، مىڭلاپ كۆ-
پىيىدۇ. تېخى كۆرىسەن، ئۇلار كۆپ سانلىق، ھېچ نەرسىدىن تەپ-
تارتمايدىغان، قەتئىي ۋە يېڭىلمەس قوشۇنغا ئايلىنىدۇ. مەن ئۇلار-
نى مانا شۇ كۆرەشكە باشلىغۇچى، دەۋەت قىلغۇچى، يەنى، يېڭى ئې-
تىقادنىڭ جارچىسىمەن. مەن چوقۇم پۈتۈن دۇنيانى كېزىپ چىقى-

مەن. يېڭى ئېتىقادقا ئىشەندۈرۈشتە يارانقان ئىگەم ماڭا مەدەت بې-
رىدۇ. مەن بۇ چىرىگەن، يارىماس ھاكىمىيەتنى يەر بىلەن يەكسان
قىلماقچىمەن. بۇنى ساڭا ــ قاچانلاردىدۇر ھاياتىمنى ساقلاپ قال-
غان ئادەمگە ئېيتىۋاتىمەن، ئۆمەر! پات ئارىدا دۇنيادا شۇنداق ئۆز-
گىرىشلەر بولىدۇكى، ئادەملەر ئۇنى بىردەمدىلا چۈشىنەلمەيدۇ،
لېكىن سەن ئۇنى چۈشىنىسەن، نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى پەم-
لىيەلەيسەن. سەن بۇ كونا دۇنيانى كىمنىڭ تىترىتىۋاتقانلىقىنى
ۋە بۇ قالايمىقانچىلىقنىڭ قانداق تۈگەيدىغانلىقىنى بىلىسەن.
ــ مەن سېنىڭ ئېتىقادىڭدىن ياكى كۈچ - قۇدرىتىڭدىن گۇ-
مانلانمىدىم، لېكىن تۈرك سۇلتانىنى ھمايە قىلىپ، پارس ۋەزىرى
بىلەن ئۆچەكەشكىنىڭنى ئويلاۋاتىمەن.
ــ خاتا چۈشىنىپ قالما، ئۆمەر. مەن سەن ئويلىغاندەك
ئىپلاس ئادەم ئەمەس.
ــ مەن ئۇنداق ئويلىمىدىم. بىراق، تەبىئىتىڭدىكى ئايرىم
نۇقسانلارنى تەكىتلەۋاتىمەن، خالاس.
ــ بۇ گەپلىرىڭ ئۆتمۈشۈمدىن خەۋەرسىز قالغىنىڭدىندۇر.
دەسلەپكى ئۇچرىشىشىمىزدا ئۇنى ساڭا ئېيتىپ بەرمىگىنىمدىن
ئەپسۇسلىنىمەن. ئەگەر ساڭا ھەقىقىي ئۆتمۈشۈمنى سۆزلەپ بەر-
سەم، كۆز قارىشىڭنىڭ ئۆزگىرىشى شۈبھىسىزدۇر. مەن ئاددىي
شىئە ئائىلىسىدە چوڭ بولغان. ئاتا - ئانام ئىدىيەمگە: «ئىسمائىـ-
لىيلار ئەڭ رەزىل، ئەڭ دەھرىي ئادەملەر» دېگەن قاراشنى سىڭدۈ-
رۈپ تەربىيىلىگەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىسمائىلىيلاردىن بىر كە-
شى بىلەن ئۇزاق مۇنازىرىلىشىپ قالدىم. ئەنە شۇچاغدا بىرىنچى
قېتىم ئېتىقادىمغا دەز كەتتى. ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشتىن قور-
قۇپ، قايتا ئۇچراشماسلىققا، سۆھبەتلەشمەسلىككە قەتئىي قارار
قىلدىم. تۇيۇقسىز ئېغىر كېسەل بولۇپ قالدىم. كېسىلىم شۇنداق
ئېغىر ئىدىكى، «يەيدىغان رىزقىم تۈگىگەن ئوخشايدۇ» دەپ
ئويلايتتىم. شۇ چاغدا كۆزۈم يۇمۇلۇپ بىر چۈش كۆردۈم، ئۇنىڭ
ئاللاھنىڭ بېشارىتى ئىكەنلىكىنى سەزدىم ۋە كۆڭلۈمدە بىر نىيەت

پەيدا بولدى. «ئەگەر ساقىيىپ كەتسەم ئىسمائىلىيلارنىڭ ئېتىقادىغا ئۆتۈمەن» دېدىم. مەيلى ئىشەن ياكى ئىشەنمە، كۈندىن - كۈنگە ئەھۋالىم ياخشىلىنىشقا باشلىدى. مەندىن ئاللىقاچان ئۈمىدىنى ئۈزگەن ئاتا - ئانام توساتتىن تۈزىلىپ كېتىۋاتقىنىمنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنەلمەي ھەيران قېلىشتى. كېيىن مەن گېپىمدە تۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئېتىقادىغا ئۆتۈشكە قەسەمىياد قىلدىم. ئاربىدىن ئىككى يىل ئۆتۈپ، ئۇلار ماڭا دەسلەپكى تاپشۇرۇقنى بەردى. مەن نىزامۇل مۇلكنىڭ ساريىغا جايلىشىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىشەنچىنى قولغا كەلتۈرۈشۈم، دىۋان مەھكىمىسىدە بىرەر مەنسەپنى ئىگىلەپ، ئىسمائىلىيلاردىن بولغان بۇرادەرلىرىمىزگە ياردەم بېرىش چارىلىرىنى ئىزدىشىم لازىم ئىدى. شۇ نىيەتتە رەيدىن ئىسپاھانغا يول ئالدىم. يولدا، كۈشان شەھىرىدە بىر كارۋانسارايدا توختىدىم. كىچىك ھۈجرىغا يوشۇرۇنۇپ، باش ۋەزىر مەھكىمىسىگە قانداق كىرىش پىلانىنى تۈزۈپ، بېشىم قېتىپ تۇرغاندا تۇيۇقسىز ھۈجرامنىڭ ئىشىكى ئېچىلدى، ئالدىمدا سەن — ئاللاھ تەرىپىدىن پىلانلىرىمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ياردەمگە ئەۋەتىلگەن مەشھۇر ئۆمەر پەيدا بولدى.

ئۆمەر ھەيرانلىقتا داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدى:

— نىزامۇل مۇلك سېنى «ئىسمائىلىيلاردىنمۇ؟» دەپ سوراغاندا، «ئۇنداق بولمىسا كېرەك» دەپ جاۋاب بەرگەنىدىم.

— سەن خاتا سۆزلىمىدىڭ، چۈنكى مېنى بىلمەيتىتىڭ. مانا ئەمدى ھەممىنى بىلىۋالدىڭ، سەن مېنى غىزاغا تەكلىپ قىلغانمىدىڭ؟ — دېدى ئۇ بىرئاز ئوڭايسىز سۈكۈناتتىن كېيىن.

ئۆمەر ئىشىكنى ئېچىپ خىزمەتكار ئايالنى چاقىردى ۋە ئۇنىڭغا غىزا كەلتۈرۈشنى بۇيرۇپ، گېپىنى داۋام قىلدى:

— شۇنداق قىلىپ يەتتە يىلدىن بۇيان دەرۋىش سىياقىدا دۇنيا كېزىپ يۈرۈپسەن - دە؟

— ھەئە، مەن كۆپ جايلاردا بولدۇم. ئىسپاھاندىن چىقىپ كېتىۋاتقىنىمدا نىزامۇل مۇلكنىڭ ئادەملىرى ئىزىمغا چۈشتى.

مەن ئۇلارنى كام شەھىرىدە ئاداشتۇرۇۋېتىشكە مۇۋاپىق بولىدۇم. ئۇ يەردىمۇ دوستلىرىم پاناھلىق بەردى. كېيىن رەي شەھىرىگە كېلىپ بىر ئىسمائىلىيىنى ئۇچراتتىم. ئۇ ماڭا قاھىرەگە بېرىپ، ئۆزى تەلىم ئالغان دەۋەتچىلەر مەكتىپىدە ئوقۇشۇمنى مەسلىھەت بەردى. دەمەشىققە بېرىش ئۇچۇن پۇتۇن ئەزەربەيجاننى ئايلىنىپ ئۆتۇشۇمگە توغرا كەلدى. مەن قاھىرە تەرەپكە ئىچكى يوللار بىلەن ئۆتۇشنى ئويلىغانىدىم، بىراق، قۇددۇس ئەتراپىدا تۇرکلەر ۋە مەغرىبلىكلەر ئوتتۇرىسىدا داۋاملىشىۋاتقان ئۇرۇش مېنى كەينىمگە قايتىپ، بېيرۇت، سەئىد، تىر ۋە ئەكر ئارقىلىق كېمىدە يول يۈرۈشكە مەجبۇر قىلدى. مېنى ئىسكەندىرىيەدە دەۋەتچىلەرنىڭ ئالمىي رەئىسى ئەبۇ داۋۇت باشچىلىقىدىكى مەخسۇس كىشىلەر ئەكۈتۈۋالدى...

خىزمەتكار ئايال كىرىپ، داستىخانغا تائام تىزىلغان قاچىلارنى قويدى. ھەسەن ئۇ چىقىپ كەتكۈچە ئۆزىنى تىلاۋەت قىلىۋاتقاندەك تۇتتى، كېيىن يەنە سۆزىنى داۋام قىلدى:

— مەن قاھىرەدە ئىككى يىل تۇردۇم. بىز دەۋەتچىلەر مەكتەپتە نەچچە ئون كىشى ئىدۇق، لېكىن پەقەت بىر توپ كىشىلەرلا فاتىمىيلار چېگرىسىنىڭ سىرتىدا ھەربىكەت قىلىشقا بەلگىلەنگەن ئىدۇق.

ھەسەن بۇ گەپلەرنى ئاساسىي مەقسەتلىرىنى تولۇق بايان قىلماستىن، قىسقىلا ئېيتتى. بىزگىچە يېتىپ كەلگەن تۇرلۇك مەنبەلەردىن بۇ دىنىي جەمئىيەتنىڭ مەقسەت ۋە ۋەزىپىلىرىنى بىلگىلى بولىدۇ. جۇملىدىن تەلىم جەريانى ئىككى ئالاھىدە جايدا تەشكىل قىلىناتتى، يېڭى ئېتىقادنىڭ ئاساسلىق يۆنىلىشلىرى ئۆلىمالار تەرىپىدىن «ئەل ئەزھەر» مەدرىسىسىدە ئوقۇتۇلاتتى، دەۋەتچىلەر سېپىنى كېڭەيتىش ئۈسۇللىرىدىن بېرىلىدىغان ساۋاقلار خەلىپە ساريىدا ئورۇنلاشتۇرۇلاتتى. فاتىمىيلار ساريىنىڭ ئالىي مەرتىۋىلىك ئۆلىماسى، يەنى، دەۋەتچىلەر باشلىقىنىڭ ئۆزى تالىپلارغا ئىشەنچ ۋە ئېتىقادنى شەكىللەندۇرۇش سەنئىتىدىن، دۇنيا

قاراشنى ئۆزگەرتىشنىڭ سىرلىرىدىن، ئادەملەر كۆڭلىنى مايىل قىلىش ئۇسۇللىرىدىن ساۋاق بېرەتتى. ئەنە شۇ باشلىقنىڭ ئۆزى دەۋەتچىلەر ئۈچرىشىشدا ئىشلىتىشكە تېگىشلىك مەخپىي سۆز-لەرنى ئۆگىتەتتى. ھەربىر دەرسنىڭ ئاخىرىدا تالىپلار بىر - بىر-لەپ باشلىقنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىزلىناتتى. باشلىق ئىمام شەخسەن ئىمزا قويغان مەخسۇس ھۆججەتنى ئۇلارنىڭ بېشىدىن چۆرۈپ، شاگىرتلىرىنى مۇقەددەس دەۋەتكە روھلاندۇراتتى. شۇنىڭدىن كې-يىن ئاياللار ئۈچۈن نىسبەتەن قىسقىراق مەشغۇلاتلار باشلىناتتى.

— مەن مىسىردا ئۆزۈمگە كېرەكلىك ھەممە بىلىملەرنى ئې-گىلىدىم، — دېدى مېھمان گېپىنى خۇلاسىلاپ.

— بىر كۈنى سەن ھەممە بىلىملەرنى ئون يەتتە يېشىڭدا ئۆ-گىنىۋالغانلىقىڭنى ئېيتىپ ماختانمىغانمىدىڭ؟ — كىنايە قىلدى ئۆمەر.

— مەن ئون يەتتە ياشقىچە بىلىم توپلىدىم، كېيىن شۇلارنىڭ ياردىمىدە ئېتىقادنى ئۆگەندىم، قاھىرەدە بولسا ئېتىقادنى ئۆگىتىش ئىلمىنى ئىگىلىۋالدىم.

— ساڭا ئەگەشكۈچىلەرنى ئۆزۈڭگە قانداق تارتسەن؟

— مەن ئۇلارغا ئۇستاز تۇتماي ئېتىقادنى ئۆگىنىشنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى بىلدۇرىمەن. قاچانكى بىز «لائىلاھە ئىللەللاھ»، يەنى «خۇدادىن ئۆزگە يارانقۇچى يوق» دېگىنىمىزدە، شۇنىڭغا ئۇلاپلا «مۇھەممەدۇن رەسۇلىللاھ»، يەنى «مۇھەممەد ئاللاھنىڭ زېمىندىكى ئەلچىسى» دېگەن كەلىمىنى ئېيتىمىز. خوش، نېمىشقا شۇنداق قىلىمىز، سەن بۇنى چۈشىنەمسەن؟ بۇ بىزگە خۇدانىڭ يەككە - يېگانىلىقىنى، بۇ ھەقىقەتنى بولسا قايسى ئۇستازنىڭ ئۆگەتكەنلى-كىنى چۈشەندۇرىدۇ. بىراق، بۇ ئۇستاز ئاللىقاچان دۇنيادىن كەت-كەن. بىز ئۇنىڭ راستىنلا مەۋجۇت بولغان ياكى بولمىغانلىقىنى، ئۇنىڭ بىزگە قالدۇرغان ھەدىسلىرىنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى قانداق بىلىمىز؟ مەنمۇ خۇددى سەندەك ئەپلاتۇننى، ئارىستوتېلنى ئوقۇغان، لېكىن مەن بۇ مەسىلىدە ئىسپاتقا موھتاج.

ـــ قانداق ئىسپات؟ بۇ مەسىلىدە ساڭا يەنە قانداق ئىسپات كېرەك؟

ـــ سىلەر سۈننىيلەر ئۈچۈن ھەقىقەتەنمۇ ھېچقانداق ئىسپات كېرەك ئەمەس. سىلەر، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئۆزىدىن كېيىن ھېچقانداق ئىزباسار قالدۇرمىغان، ئۇ مۇسۈلمانلارنى ئارىسالدىلىق- تا قويۇپ، دۇنياغا ئەڭ كۈچلۈكلەر، ئەڭ ھەييارلار ھۆكۈمرانلىق قىلسۇن دەپ دۇنيادىن كۆز يۇمغان، دەپ ئويلايسىلەر. بۇ قىپقىزىل بىمەنىلىكتۇر. بىز ئىسمائىلىيلار بولساق، خۇدانىڭ رەسۇلىنىڭ ئۆزىدىن كېيىن ئۇنىڭ سىرلىرىنى ساقلىغۇچى، ئۇنىڭ غايىلىرى- نى داۋام ئەتكۈزگۈچى ۋارىس قالدۇرۇپ كەتكەنلىكىگە ئىشىنىمىز. بۇنى ئىمام ئەلى، ئۇنىڭ كۆيئوغلى، ئۆزىنىڭ نەۋرىسى، يەنى ئۇ- كىسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە ئەلىمۇ ئۆزىگە ۋارىس قال- دۇرغان. شۇنداق قىلىپ، ھەقىقەتەنمۇ ئىمامىلار سۇلالىسى مەۋ- جۇت. ئۇلار ئارقىلىق مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزلىرى ۋە ئاللاھنىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى ھەقىقەت بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

ـــ سېنىڭ گەپلىرىڭدىن شۇنى چۈشەنمىدىم. ئۇ- چۈن پەرقلىنىدىغانلىقىنى چۈشەنمىدىم.

ـــ مەن ۋە ئاتا ـ ئانام ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ. ئۇلار ماڭا ھەقىقىي ئىمام دۇنياغا كەلگۈچە دۇشمەنلىرىمىزنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا چىداپ، سەۋر قىلىپ ياشاشنى، ئۇ تۇغۇلغاندا ئاز- دىن يەر يۈزىدە ئادالەت ئورنىتىلىدىغانلىقىنى، ئازاب ـ ئوقۇبەت تارتقان مۇسۇلمانلار ئۇنىڭ راھىتىنى كۆرىدىغانلىقىنى ئۆگىتەت- تى. مېنىڭ ئېتىقادىم بولسا، كۆتۈشنى ئەمەس، ھازىردىن باشلاپ ھەربىرىمىز قىلىشنى، بۇ دۇنياغا ھەقىقىي ئىمامنىڭ كېلىشىنى بار ئاماللار بىلەن تېزلىتىشنى ئۆگىتىدۇ. مەن يېڭى ئىمامنىڭ دۇنيا- غا كېلىشى ئۈچۈن يەر يۈزىنى بارلىق تۇسۇق ۋە قالايمىقانچە- لىقلاردىن تازىلايمەن. پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئۆز ھەدىسلىرىدە مەن توغرۇلۇق ئەسلىتىپ ئۆتكەنلىكىنى بىلەمسەن؟

ـــ ئەجەبا سەن، كاملىق ھەسەن ئىبن سەببا ھەققىدىمۇ؟

— سەن هەدىسلەردىن «كاملىق بىر ئىنسان دۇنياغا كېلىدۇ. ئۇ ئادەملەرنى توغرا يولغا باشلايدۇ. ئادەملەر ئۆتكۈر نەيزە ئەتراپىغا توپلانغاندەك، ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۈشۈشقا باشلايدۇ. قۇدرەتلىك بورانلارمۇ ئۇلارنى تارقىتىۋېتەلمەيدۇ. ئۇلارغا خۇدانىڭ ئۆزى مەدەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار ھەق يولدا ھەرقانداق جەڭدىنمۇ تەپتارتماي دۇ ۋە ھەرگىز يېڭىلمەيدۇ» دېگەن كەلىمىنى ئوقۇمىغانمىدىڭ؟

— مەن بۇنداق ھەدىسنى بىلمەيمەن. چۈنكى مەن ھەقىقىي ھەدىسلەرنى ئوقۇيمەن.

— ياق، سەن كۆڭلۈڭگە ياققان ھەدىسلەرنى ئوقۇيسەن، خالاس. شىئەلەر توپلىغان ھەدىسلەر بولسا، ئەڭ ھەقىقىيلىرىدۇر.

— سەن راستتىنلا ئاشۇ ھەدىسنىڭ سەن توغرۇلۇق ئېيتقىنغانلىقىغا ئىشىنەمسەن؟

— پات ئارىدا سەنمۇ بۇنىڭغا گۇمان قىلمايسەن.

ئون ئالتىنچى باب

شۇنداق قىلىپ، كۆزلىرى چەكچەيگەن بۇ ئادەمنىڭ دۇنيا بو-
يىچە يېڭى دەۋەت ـ تەشۋىقاتىغا بېغىشلانغان ئەل كېزەرلىك ھاياتى
باشلاندى. تىنىم تاپماس بۇ دەۋەتچى پۈتۈن ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار
رايونىنى كېزىپ چىقتى. ئۇنىڭ قەدىمى يەتكەن ھەممىلا يەردە ــ
بەلخته، مەرۋده، قەشقەر ۋە سەمەرقەنتلەردە ئۇ ئۆز تەشۋىقاتلىرىدا
ئىنكار قىلىپ بولمايدىغان دەلىل ـ ئىسپاتلارنى نەقىل كەلتۈ-
رۈپ، كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتەتتى. ئۆز مەزھىپىنىڭ يې-
گى ـ يېڭى شاخچىلىرىنى تەشكىللەيتتى. ھەربىر شەھەر ياكى يې-
زىدا ئۇ ئۆزىدىن كېيىن ئىشەنچلىك بىرەر ۋەكىل قالدۇراتتى ۋە
ئۇلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە شۇ تەۋەلىكتە ھەربىر مەسچىتتە دائىم تەييار
تۇرىدىغان، جەبر ـ زۇلۇمدىن سەۋر قاچىلىرى تولۇۋاتقان پارسلار-
دىن، تۇركلەردىن، ئەرەبلەردىن، شىئە ياكى سۇننىيلەردىن ئەڭ
جەڭگىۋارلىرىنى توپلاپ، ھەسەن تەرەپدارلىرىنىڭ سېپىنى كۇندىن
ـ كۈنگە ئۇلغايتاتتى. ئۆلىمالار ئۇلارنى «باتىنلار» يەنى «مەخپىي
كىشىلەر»، دەھرىيلەر دەپ ئاتاپ، ئۇلارغا لەنەت ئوستىگە لەنەتلەر
ياغدۇرۇشقا باشلىدى. ۋائىزلار مۇنبەرلەردە كىمكى ئۇلارغا قوشۇل-
سا، ئۇلار بىلەن بىر داستىخاندا غىزالانسا، قۇدا بولسا، ئۇلارغا
خۇدانىڭ لەنەتلىرى ياغدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ قېنىنى تۆكۈش ــ
چاڭقاپ ياتقان باغنى سۇغارغاندەك ساۋابلىق ئىش ئىكەنلىكىنى
چۈشەندۇرۇشكە باشلىدى. ئىسمائىلىيلارغا قارشى ھەربىر بارغاز-
چە كۈچىيىپ، ئەمدىلىكتە سۆزدىن ئەمەلىيەتكە ئۆتۈش باشلاندى.
سەۋاھ شەھىرىدە بىر مەسچىتنىڭ ئىمامى ناماز ۋاقتىدا باشقىلار-
دىن ئايرىلىپ ئالاھىدە ئىبادەت قىلىۋاتقان بىر گۇرۇھ كىشىلەر

ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ كەلدى ۋە ئۇلارنىڭ جازالىنىشىنى تەلەپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ دەسلەپتە ئىسمائىلىيلاردىن 18 كىشى قولغا ئېلىندى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن چېقىمچىلىق قىلغان ھېلىقى ئىمامۇ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. نىزامۇل مۇلك ئەمدى كەسكىن جازا تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقا باشلىدى. ئىسمائىلىيلار تەرەپدارلىرىدىن بولغان ياغاچچى قاتتىلىقتا ئەيىبلىنىپ، پۇت ـ قوللىرىدىن تۆت تەرەپكە تارتىلىپ قەتلە قىلىندى. ئۇنىڭ جانسىز تېنى بازار كوچىلىرىدا سۆرەپ سازايى قىلىندى. ئىسمائىلىيلارنىڭ نەشاپۇرنىڭ جەنۇبىدىكى كائىن شەھىرىدە قولغا كەلتۈرگەن بۇ دەسلەپكى غەلىبىسىنى بىر تارىخچى شۇنداق يېزىپ قالدۇرغان ئىدى: «مەسچىت ئىمامى ئىسمائىلىيلار تەرىپىدىن يوق قىلىنغان بىرنەچچى دۇشمەن، ياغاچچىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بولسا، ئۇلارنىڭ سېپىدىكى بىرىنچى يوقىتىش بولدى».

بىر كۈنى كائىندىن يېرىم كۈنلۈك يىراقلىقتا بىر توپ نەقابلانغان قوراللىق كىشىلەر نۇرغۇن يۈك بىلەن كېرىنىدىن كەلمەكتە ئىدى. شۇنداق قىلىپ، سالجۇقىيلار ئورنىتىلىشىغا قارشى «تىنچلىق دەۋرى»نىڭ قۇيرۇقى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. بۇ قالايمىقانچىلىقلار سەمەرقەنتنىمۇ چەتتە قالدۇرمىدى. بىر تارىخچىنىڭ

تەكتلىشىچە: «شەھەردە يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىكلەرنىڭ ئاساسىي سەۋەبچىسى قازىكالان ئەبۇ تاھىر ئىدى».

بىراق ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى پۈتۈنلەي باشقىچە ئىدى.

دەرۋەقە، نويابىرنىڭ سالقىن بىر كۈنىدە، ئۆمەرنىڭ كونا دوستى ئەبۇ تاھىر بالا ـ چاقىلىرى ۋە روزىغارى بىلەن كۆچۈپلا ئىسپاھانغا كىرىپ كەلدى. ئۇ شەھەرگە كىرىشى بىلەنلا ئۆزىنى ئۆمەر ھەييامنىڭ ھۈزۈرىغا باشلاپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئۆمەرمۇ ئۇنى ئۆيىدە قوبۇل قىلىپ، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇنىڭغا تېگىشلىك ئىززەت ـ ئىكراملارنى كۆرسەتتىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدى. ئادەت بويىچە ھال ـ ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن، ئەبۇ تاھىر كۆزلىرىدىن ياش ئاققۇزۇپ ئۆمەردىن ئىلتىماس قىلدى:

ـــ مەن بۇ گەپلەرنىڭ ھەممىسىنى تېزراق نىزامۇل مۇلككە يەتكۈزۈشۈم كېرەك.

ئۆمەر قازىنىڭ ھېچقاچان مۇنداق تىت ـ تىت بولغىنىنى كۆرمىگەن ئىدى. ئۇ دوستىنى تىنچلاندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ ئېيتتى:

ـــ ئەھۋال راستتىنلا شۇنداق جىددىي بولسا، باش ۋەزىر بىلەن بۇگۈن كەچتىلا ئۇچرىشايلى.

ـــ مەن سەمەرقەنتتىن يوشۇرۇنچە قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدۇم.

ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرالماي، ئېسەدەپ يىغلىۋەتتى. ئۇ كېيىنكى يەتتە يىل ئىچىدە شۇنچىلىك قېرىپ كەتكەن ئىدىكى، يۈزىنىڭ قېنى قاچقان، ساقاللىرى ئاقىرىپ، پەقەت ئۇزۇن قارا قاشلىرىلا سۈرلۈك بىلىنىپ تۇراتتى. ئۆمەر كۆڭۈلنى خاتىرجەم قىلىدىغان سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭغا تەسەللى بەردى. قازىكالان ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، سەللىسىنى تۈزىگەچ سۆزىنى داۋام قىلدى:

ـــ يۈزىدە تاتۇقى بار ھېلىقى موللا ئېسىكدىمۇ؟

ـــ مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان ئۇ ئادەمنى قانداقمۇ ئۇنتۇپ قالاي؟

ـــ سەن ئۇنى ئەرزىمەس بىر گۇمان بىلەن كىشىلەرنى دەھ-

ر يىلىكتە ئەيىبلەپ، قۇتراپ يۈرگىنىنى ئەسلىيەلەمسەن؟ ئاشۇ لە-
نەتگەردى ئۇچ يىلدىن بېرى ئىسمائىلىيلار مەزھىپىگە ئۆتۈۋېلىپ،
ئىلگىرى مۇسۇلمانچىلىقنى قانداق ھمايە قىلغان بولسا، ئەمدى
يېڭى ئېتىقادنىمۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن شۇنداق ھمايە قىلىۋاتىدۇ.
ئۇنىڭغا نۇرغۇن شەھەرلىكلەر ئەگەشتى. ئۇ كوچىلارنىڭ ھەقىقىي
خوجايىنىغا ئايلاندى. بازارلاردىكى سودىگەرلەر ئۇچۇن ئۇنىڭ ھەر-
بىر سۆزى قانۇن. مەن مۇشۇ مەسىلە سەۋەبلىك بىرنەچچە قېتىم
خانىنىڭ ئالدىغا كىردىم. سەن ناسىرخاننى بىلىسەن، ئۇ غەزەپى
تېز كېلىپ، تېز يانىدىغان ئادەم. خۇدا ئۇنىڭ ياتقان يېرىنى جەن-
نەتتە قىلسۇن، مەن ئۇنى ھەربىر نامىزىمدا ئەسلەيمەن. ھازىر ھا-
كىمىيەت ئۇنىڭ جىيەنى ئەھمەدنىڭ قولىدا. ئۇ بېلى بوش، كەل-
گۈسىنى ئويلىمايدىغان ياش يىگىت. مەن ئۇنىڭغا قايسى تەرەپتىن
ياندىششنى بىلمەي ئاۋارە بولدۇم. ئۇنىڭغا بىرنەچچە قېتىم ئىس-
مائىلىيلار پەيدا قىلىۋاتقان قالايمىقانچىلىقلار ھەققىدە ئېيتىپ،
دەھرىيلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى مەسلىھەت بەردىم. ئۇنىڭغا ۋەزد-
يەتنىڭ بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ئىسپاتلاپ
بېرىشكە تىرىشتىم، لېكىن گەپلىرىم ئوڭ قۇلىقىدىن كىرىپ،
سول قۇلىقىدىن چىقىپ كېتىۋەردى، گەپلىرىمنى بىپەرۋالىق بە-
لەن خۇشياقمىغان قىياپەتتە ئاڭلىدى. خانىنىڭ كەسكىن ھەرىكەت
قىلىشىدىن قورقۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ھۇزۇرۇمغا ھەربىي باش-
لىقلارنى چاقىردىم. ئۇلاردىن ئىسمائىلىيلارنىڭ ھەرىكىتىنى قاتـ
تىق نازارەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدىم. ئىشەنچلىك كىشىلەردىن
ئۇچ كىشى تاتۇق چىراي موللىنى كۆزىتىشكە قويۇلدى. مېنىڭ
مەقسىتىم ئىسمائىلىيلارنىڭ پائالىيىتى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار-
نى دەلىل ـ ئىسپاتلىرى بىلەن توپلاپ خانغا يەتكۈزۈپ، بولۇۋاتقان
ۋەقەلەرگە ئاقىلانە بىر تەدبىر قوللىنىشقا ئىلھاملاندۇرۇش ئىدى.
بىر كۈنى ئادەملىرىم ئىسمائىلىيلارنىڭ باشلىقىنىڭ سەمەرقەنتكە
كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

ـــ كىمنى، ھەسەن سەببابانىمۇ؟

— دەل شۇ. ئادەملىرىم ئۇلار يىغىلىدىغان غەتئار مەھەللىسىدىكى ئەبدەك كوچىسىنىڭ ئىككى بېشىغا پىستىرما قويدى. ئۇ يەغىلىشتىن دەرۋىش قىياپىتىدە كىيىنىپ چىقتى. ئادەملىرىم تېز-لىكتە ئۇنىڭ بېشىغا تور خالتا تاشلاپ تۇتۇۋالدى ۋە ھۇزۇرۇمغا ئېلىپ كەلدى. مەن ئۇنى قولغا چۈشۈرگىنىمدىن خۇشاللىنىپ، ھايالشمايلا سارايغا ئېلىپ كەلدىم. خان تۇنجى قېتىم قىزىقىشىنى بىلدۇرۇپ ئۇنى كۆرۈشكە ئىنتىلدى. ھەسەن سەبباھ ئۇنىڭ قوبۇلىغا كىرىشى بىلەنلا خان ھەممە ئىشنى توختىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن يالغۇز قالدۇرۇشنى بۇيرۇدى. مەن ئۇنىڭغا بۇ يىرگىنچلىك دەھرىي بىلەن يالغۇز قېلىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى، ئۇ ساددىر قىلغان گۇناھ ۋە رەزىللىكلەرنى ئەسكەرتسەمۇ، بارچە ھەركەتلىرىم زايە كەتتى. ئۇ شەخسەن ئۆزى بۇ دەھرىينى تۇغرا يولغا سېلىشنى خالاۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، ھەممەيلەننى چىقىپ كېتىشكە بۇيرۇدى. ئۇلارنىڭ سۆھبىتى ناھايىتى ئۇزۇن داۋام قىلدى. سارای ئەمەلدارلىرى پات - پات ئىشكنى قىيا ئېچىپ، ئۇلارنىڭ قىزغىن مۇنازىرىلىشىپ ئولتۇرغانلىقىنى، ئەتىگىنى جايناماز ئۈستىدە بىللە نامار ئوقۇۋاتقىنىنى كۆرۈشتى.

ئەبۇ تاھىر بادام شەربىتىدىن بىر يۇتۇم ئىچىپ، شۇكرانە ئېيتتى ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى:

— سەمەرقەنتنىڭ، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمدارى، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ۋەلىئەھدىنىڭ ئىسمائىلىيلار مەزھىپىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى تەن ئېلىشىمىزدىن باشقا ئىلاجىمىز قالمىدى. ئەلۋەتتە ئۇ بۇنى رەسمىي ئېلان قىلىشتىن چۆچۈيتتى، ئۆزىنى ھەقىقىي ئىسلامغا بولغان ئېتىقادىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقاندەك تۇتاتتى. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئاۋۋالقىدەكلا ھەممە نەرسىگە پەرۋاسىز قارايتتى. تېز ئاردا سارای مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ئورنىنى ئىسمائىلىيلار ئىگىلەشكە باشلىدى. ھەسەننى تۇتۇشتا جان پىدالىق كۆرسەتكەن ھەربىي باشلىقلار تۇرلۇك باھانە - سەۋەبلەر بىلەن كەينى - كەينىدىن ئۆلتۇرۇۋېتىلدى. مېنىڭ شەخسىي قوروقچىلىرىمۇ تاتۇق

يۇزنىڭ ئادەملىرىگە ئالماشتۇرۇلدى. مۇنداق ۋەزىيەتتە مەن نېمە قىلالايتتىم. شۇڭا زىيارەتچىلەرنىڭ بىرىنچى كارۋىنىغا قوشۇلۇپ، ۋەزىيەتنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئىسلام قىلىچىنىڭ ئىشەنچلىك ھىماتچىلىرى نىزامۇل مۇلك ۋە مەلىكشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كەلدىم.

شۇ كۈنى ئاخشىمى ئۆمەر ئەبۇ تاھىرنى باش ۋەزىرنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ باردى. ئۇ مېھمانىنى ئىچكىرىگە كىرگۈزۈپ، ئۇلارنى يالغۇز قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

مېھمانىنىڭ سۆزلىرىنى دىققەت بىلەن ئاڭلىغان نىزامۇل مۇلكنىڭ كەيپىياتىدا تەشۋىش ئالامەتلىرى زاھىر بولدى ۋە بىردىن جىم بولۇپ قالغان قازىدىن سورىدى:

— سەمەرقەنتنىڭ ھەم بىزنىڭ بېشىمىزغا يېغىۋاتقان بۇ كۈلپەتلەرنىڭ ھەقىقىي سەۋەبچىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن؟ ئۇ سېنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەن كىشىنىڭ دەل ئۆزى بولىدۇ.

— ئۆمەر ھەييامۇ؟

— باشقا كىم بولاتتى؟ مەن ھەسەن سەببابانى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا ئېرىشكىنىمدە، دوستۇڭ — مەۋلانا ئۆمەر ئۇنىڭ جېنىغا ئارا تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە يول قويمىغانىدى. ئەمدى ئۇ بىزنىڭ ئىسمائىلىيلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈشىمىزنىڭ ئالدىنى ئالالارمىكىن؟

قازى نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ئېسەنگىرەپ قالدى. ۋەزىر خۇرسىنىپ قويدى ۋە بىردەملىك جىملىقتىن كېيىن يەنە سورىدى:

— نېمە قىلىش كېرەك، دەپ ئويلايسەن؟

بۇ سوئالغا ئەبۇ تاھىرنىڭ جاۋابى تەييار ئىدى. ئۇ جاۋابنى ئاستاغىنە، بىراق تەنتەنىلىك ئېلان قىلدى:

— سالجۇقىيلارنىڭ بايرىقى سەمەرقەنت ئۈستىدە لەپىلدەيدىغان پەيت كەلدى!

ۋەزىرنىڭ يۈزى بىر ئاز ئېچىلىغاندەك بولدى. بىراق تېزلا

جەددىي تۇس ئېلىپ گېپىنى داۋام قىلدى:
— بەللى، ئاغزىڭغا ئالىتۇن، مەن سۇلتانغا ئۇزۇندىن بېرى سەلتەنەتنىڭ ماۋەرائۇننەھرگىچە سوزۇلۇشى لازىملىقىنى، ئالەمدە تەڭدىشى يوق سەمەرقەنت ۋە بۇخارا بىزنىڭ تەسەررۇپىمىزدا بولۇ-شى لازىملىقىنى چۈشەندۈرۈپ كېلىۋاتىمەن. ئەمما، بارلىق ئۇرۇ-نۇشلىرىم پايدىسىز بولۇۋاتىدۇ. مەلىكشاھ بۇ ھەقتە ئاڭلاشنىمۇ خالىمايۋاتىدۇ. خانىنىڭ قوشۇنلىرى كۈچسىزلىنىپ قالدى، ئەمىر-لەر خېلىدىن بېرى ماڭاش ئالمىدى. قەلئەلەرمۇ ۋەيرانە ھالغا كې-لىپ قالدى.
— ئەمىسە نېمىشقا ئارقىغا سۆرەيسىلەر؟ ياكى مەلىكشاھمۇ ئاتىسى ئالپ ئارسلاننىڭ بېشىغا چۈشكەن قىسمەتتىن قورقۇپ، دەريادىن ئۆتۈشتىن چۆچۈۋاتامدۇ؟
— ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس.
قازى باشقا سوئال بېرىشتىن ئۆزىنى تۇتۇپ ۋەزىرنىڭ چۈ-شەندۈرۈشىنى كۈتۈشكە باشلىدى.
— سۇلتان يا دەريادىن، يا دۈشمەن قوشۇنلىرىدىن قورقمايدۇ. ئۇ پەقەت بىر ئايالدىنلا قورقىدۇ.
— تۈركان خاتۇندىنمۇ؟
— ئەگەر مەلىكشاھ ماۋەرائۇننەھر زېمىنلىرىغا كۆز قىزار-تىپ، دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىگە ئۆتسە، بۇ ئايال ئۇنىڭ بىلەن ھەرگىز بىر تۆشەكتە ياتماسلىققا، ھەرمىنى دوزاخقا ئايلاندۇرۇشقا قەسەم ئىچكەن. سەمەرقەنت ئۇنىڭ ئانا يۇرتى، ناسىرخان ئاكىسى، ئەھمەد بولسا ئۇنىڭ جىيەنى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇما. ماۋەرائۇننەھر ئۇنىڭ ئائىلىۋى سۇلالىسىغا تېگىشلىك مەملىكەت. ئەگەر ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن تىكلەنگەن سەلتەنەتكە دەز كەتسە، مەلىكە-نىڭ ساراي ئايالىرى ئارىسىدىكى ئورنىمۇ تۆۋەنلەيدۇ ۋە بىر كۈنى مەلىكشاھنىڭ ۋەلىئەھدى بولىدىغان ئوغلىنىڭ ئىمكانىيەتلىرىنە-مۇ بىكارغا كەتكۈزگەن بولىدۇ.
— لېكىن، ئۇنىڭ ئوغلى تېخى ئاران ئىككى ياشقا كىرگەن

گۆدەكقۇ؟
— بۇ توغرا، ئۇ گەرچە گۆدەك بولسمۇ ئانىسى — مەلىكە ئوغلىنىڭ ئىمكانىيەتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشى كېرەك.
— ئەگەر مەن سۆزىڭىزنى توغرا چۈشەنگەن بولسام، — خۇلاسە قىلدى قازى، — سۇلتان سەمەرقەنتنى قولغا كىرگۈزۈش ھەققىدىكى پىكىرگە ھەرگىز رازى بولمايدۇ، شۇنداقمۇ؟
— مەن شۇنداق دەۋاتقىنىم يوق. بىراق، سۇلتاننى بۇنىڭغا كۆندۈرۈش چارىلىرىنى ئىزدىسەك بولىدۇ. لېكىن تۈركان خاتۇن-نىڭ نازۇ كەرەشمىلىرىدىن ئۈستۈن كېلىدىغان مۇھىم ئامال تېپىش قىيىن.
قازى قىزىرىپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ پىكرىگە قارشى قويۇلغان دەلىلنىڭ بۇنچىلىك نازۇكلۇقىنى سېزىپ، ئەدەپ بىلەن كۈلۈپ قويدى.
— سىزگە ئېيتقان گەپلەرنى سۇلتانغىمۇ ئېيتىپ، ھەسەن سەببىاھ تەرىپىدىن تەييارلىنىۋاتقان پىتنە - پاساتنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بەرسەم، شۇلارنىڭ ئۆزى يېتەرلىك بولماسمۇ؟
— ياق! — دېدى ۋەزىر كېسىپلا. ئۇ ئۆز مېھمىنىنى بۇنىڭغا ئىشەندۈرۈشكە ئۇرۇنمىدى. چۈنكى ئۇنىڭ كاللىسىدا ئاجايىپ بىر پىلان پىشىپ يېتىلىۋاتقان ئىدى. بۇنى سەزگەن قازىمۇ تاقەت بەلەن كۈتۈپ ئولتۇردى.
— گەپ مۇنداق، — دېدى ۋەزىر مەغرۇرلۇق بىلەن، — ئەتە سەن سۇلتان ھەرەمخانىسىنىڭ ئىشىك ئالدىغا بېرىپ، ھەرەم ئاغىسى بىلەن كۆرۈشۈشنى ئېيتىسەن. ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقاندا سەمەرقەنتتىن كەلگەنلىكىڭنى، تۈركان خاتۇنغا ئۇنىڭ ئائىلىسى ھەققىدىكى يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كەلگىنىڭنى مەلۇم قىلىسەن. سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ قازىكالانى، سۇلالىنىڭ ئۆزۈن يىللىق خىزمەتكارىنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلسە مەلىكىنىڭ سېنى قوبۇل قىلماسلىقا ئىلاجى يوق.

قازى باش لىكشىتىپ، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ماقۇللىدى. ۋەزىر داۋام قىلدى:

— تۈركان خاتۇننىڭ ھۈزۈرىغا كىرگەندە، ئۇنىڭغا ئىسمائىل-لىيلار تەرىپىدىن سەمەرقەنت ئۇستىگە چۈشۈۋاتقان كۈلپەتلەرنى، خەۋپ - خەتەرلەرنى ئېيتىسەن، بىراق، ئەھمەدخانىڭ سەبىباھ بە-لەن بولغان سۆھبىتى توغرۇلۇق تىنمايسەن. ئەكسىچە ھەسەن سەبىباھنىڭ پۈتۈن سارايىنى ئۆز مەزھىپىگە ئۆتكۈزگەنلىكىنى، مە-لىكىنىڭ ھاياتىنىڭ خەۋپ ئاستىدا قالغانلىقىنى ۋە پەقەت ئاللاھ-نىڭلا ئۇنىڭغا مەدەت بېرەلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويىسەن. يەنە مېنىڭ ئالدىمغا كىرگەنلىكىڭنى، مېنىڭ ساڭا ئېتىبار بەرمىگەن-لىكىمنى، ھەتتا سۇلتانغا بۇ گەپلەرنى ئېيتماسلىقا ئۇندىگەنلە-كىمنى قوشۇپ قويىسەن.

ئەتىسى بۇ تەدبىر ھېچبىر قىينىچىلىقسىزلا ئەملگە ئاشتى. تۈركان خاتۇن مەلىكشاھنى سەمەرقەنت شاھىنى ئىسمائىلىيلارنىڭ ئېزىقتۇرۇشىدىن قۇتقۇزۇشقا كۆندۈرۈشنى ئۆز زېممىسىگە ئالدى. دەسلەپ بۇ ئىشقا ئۆزىنى قارشىدەك كۆرسەتكەن نىزامۇل مۇلك بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشكە غەيرەت - شىجائەت بىلەن تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. ھىيلە بىلەن تەشكىل قىلىنغان بۇ ئۇرۇش ئارقىلىق نىزامۇل مۇلك ماۋەرائۇننەھرنى سالجۇقىيلارنىڭ سەلتە-نەتىگە قوشۇۋېلىشنى ۋە سەمەرقەنتنى ئىسمائىلىيلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى مەغلۇب قىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يەرگە ئۇرۇلغان ئابرۇي - ئىناۋىتىنى قايتىدىن تىكلەش-نى مەقسەت قىلغانىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ بۇ ئۇرۇشتا ئۇزۇل - كېسىل غەلىبە قىلىشى لازىم ئىدى. ئايغاقچىلىرى نەچچە ۋاقىت-تىن بۇيان ئۇنىڭغا ھەر كۈنى ھەسەنىڭ پائالىيىتى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى، ئۇنى قولغا چۈشۈرۈشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى، لېكىن ھەسەنمۇ، ئۇنىڭ ئادەملىرىمۇ دەسلەپكى توقۇنۇشۇشلاردىلا قۇيرۇق تۇتقۇزماي كۆزدىن يوقىلىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەرنى يەتكۈ-زۈپ تۇراتتى. شۇنداق قىلىپ باش ۋەزىر، سۇلتان ۋە مەلىكنىڭ

ئىسمائىلىيلار بىلەن يۈزمۈيۈز تۇرۇپ، جەڭگە كىرىشىش ئىمكانىدىن يەتلىرىنى ئىزدەيتتى. سەمەرقەنتنى قولغا كىرگۈزۈش بولسا، بۇ مەقسەتنى ئەملگە ئاشۇرۇشتىكى خىيالىغىمۇ كەلمىگەن زور ئىمكانىيەتلەردىن بىرى ئىدى.

مىلادىيە 1089 ـ يىلىنىڭ باھار پەسلىدە پىللار، مەنچاناقلار بىلەن قوراللانغان 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ قوشۇننى ئاتلاندۇرۇشقا سەۋەب بولغان پىتنە ـ پاساتلارنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق بولسىمۇ، ئۇ ھەرقانداق قوراللىق كۈچلەر ئورۇنلىشى تېگىشلىك بولغان ئاساسىي ۋەزىپە ـــ ئۇرۇش ۋە قىرغىنغا ئاتلانغان ئىدى. دەسلەپ ھېچقانداق قارشىلىقسىزلا بۇخارا قولغا كىرگۈزۈلدى. قوشۇنلار سەمەرقەنىت دەرۋازىلىرىغا يېقىنلاشقاندا، مەلىكشاھ ئەھمادخانغا يېقىن دوستى سۈپىتىدە مەكتۇپ يېزىپ: «ئۆزىنىڭ سەمەرقەنتنى دەھرىيلەرنىڭ زۇلۇمىدىن ئازاد قىلىشقا كەلگەنلىكىنى» مەلۇم قىلدى. خان بولسا ئۇنىڭغا: «مەن ھەزرىتى ئالىي قېرىنداشىمىزدىن ھېچنېمە ئىلتىماس قىلمىغانىدىم» دېگەن مەزمۇندا سوغۇق مۇئامىلىدە جاۋاب ئەۋەتتى. مەلىكشاھ ئۇنى ئوقۇپ ھەيران قالدى. باش ۋەزىر بولسا بۇ جاۋابتىن قىلچە ئەجەبلەنمەستىن دېدى:

ـــ خان بۇ خەتنى ئۆز ئىختىيارى بىلەن يازمىغان. كىمدۇر بىرى ئۇنى مەجبۇرلىغان. بىز بۇ جاۋابقا ئېتىبار قىلماي، ئۆز ۋەزىپىمىزنى بېجىرىشىمىز لازىم.

نېمىلا بولسۇن، شۇنچە ئۇزۇن يول بېسىپ كەلگەن لەشكەرلەر ھېچقانداق ئولجىسىز ئارقىغا قايتىشنى خالىمايتتى. ئەمىرلەرنىڭ مۇ قۇرۇق قول قايتىشقا رايى يوق ئىدى. بىرىنچى كۈنىلا قەلئە ياساۋۇللىرىدىن بىرىنىڭ ساقچىلىقى بىلەن ئىستېلاچىلار شەھەر گە يوپۇرۇلۇپ كىرىشكە مۇۋەپپەق بولدى. قوشۇن شەھەرنىڭ غەربىنى ئىشغال قىلدى. ھىمايىچىلار بولسا كېش دەرۋازىسى ئەتراپىدىكى جەنۇبىي بازارغا چېكىندى. ئاھالىنىڭ بىر قىسمى سۈلتانىنىڭ قوشۇنلىرى تەرەپكە ئۆتتى. چۈنكى سالجۇقىيلار ئۇلارنى ئو-

زوق ـ تولوك بىلەن تەمىنلەپ، تورلوك تالاپەتلەردىن ساقلاپ، ئولارنى خانغا قارشى كورەشكە رىغبەتلەندورۇپ تۇراتتى. بىر قەسىم شەھەر ئاھالىسىلا ئەھمەدخان تەرەپتە قالدى. دەھشەتلىك جەڭ ئىككى ھەپتە داۋام قىلدى. بۇ قېتىمقى سوقۇشنىڭ سالجۇقىيلار پايدىسىغا ھەل بولۇشىدىن ھېچكىم گۇمان قىلمايتتى. گۇمبەزلىك مەھەللىدە بىر دوستىنىڭكىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن ئەھمەدخانمۇ كۆپ ئۆتمەيلا تۇتۇۋېلىندى. ئىسمائىلىيلار مەزھىپىنىڭ پۇتكۇل باشلىقلىرىمۇ قولغا چۈشتى، پەقەتلا ھەسەن سەببابالا يەر ئاستى يوللىرى ئارقىلىق قېچىپ كەتتى.

نىزامۇل مۇلك تەنتەنە قىلاتتى، لېكىن سۇلتان ۋە ئونىڭ خوتۇنى تەرىپىدىن ئۇزلۇكسىز كەمسىتىلىپ كېلىنگىنى ھامان ئۇنىڭ يادىدىن چىقمايتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ باراتتى. مەلىكشاھ بولسا، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئەڭ چوڭ شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزگەنلىكىدىن ئەپسۇسلانمىسىمۇ، بۇ ئۇرۇشنىڭ ھېيلە ـ نەيرەڭ ئارقىلىق ئۇيۇشتۇرۇلغانلىقىدىن، ئالدانغانلىقىدىن غۇرۇرى ئازابلىناتتى. ئۇ ھەتتا قوشۇنلىرىغا ئەنئەنىۋى غەلىبە زىياپىتى بېرىشتىنمۇ باش تارتتى.

ـــ بۇ قانداق بېخىللىق ـ ھە! ـــ دەيتتى نىزامۇل مۇلك ئۆز تەرەپدارلىرىغا.

ھەسەن سەببابا بولسا ئۆز مەغلۇبىيىتىدىن قىممەتلىك ساۋاق ئالدى: ئۇ ھۆكۈمدارلارنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق مەقسەتكە يېتىشنىڭ تەسلىكىنى بىلىپ، شۇ كەمگىچە ئىنسانىيەت بىلمىگەن، ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنىڭ بىر دەرسىگىمۇ ئوخشىمايدىغان دەھشەتلىك بىر جەمئىيەت «ئاساسىيلار» تەشكىلاتىنى قۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويدى.

ئون يەتتىنچى باب

ئالامۇت ــ دېڭىز يۈزىدىن ئالتە مىڭ قەدەم ئېگىزلىكتىكى، قىيالار ئۈستىگە جايلاشقان، ئەتراپى تاقىر تاغلار، سىرلىق كۆللەر بىلەن ئورالغان، تىك يار ۋە تار جىلغىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇسـتەھكەم قەلئە. كۆپ سانلىق قوشۇن بۇ جايغا تار جىلغىلار ئارقىلىق پەقەت بىر ئادەمدىن ئۆمىلەپ چىقالىشى مۇمكىن، خالاس. ئەڭ كۈچلۈك تاش ئاتار مەنجانىقلارمۇ ئۇنىڭ مۇستەھكەم تاش سېپىلىغا زىيان يەتكۈزەلمەيدۇ. تاغلار ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان، مۇستەھكەم توساقلارنىڭ يەنە بىرى ــ شاھرۇد دەرياسى بولۇپ، ئۇنىڭ تەلۋە ئېقىنلىرىدىن ھېچكىم ئۆتەلمەيدۇ. باھاردا ئەلبۇرس چوققىلىرىدىكى قارلار ئېرىگەندە شىددەتلىك ئېقىن ئۆز يولىدىكى تاش ـ تۇپراق ۋە دەرەخلەرنى قومۇرۇپ ئېقىتىپ كېلىدۇ. ئەنە شۇ چاغلاردا دەريانىڭ ئېقىنلاشقان، ئۇنىڭ قىرغاقلىرىدا چېدىر قۇرغان لەشكەرلەرنىڭ بېشىغا مىڭلاپ كۈلپەتلەرنىڭ يېغىشى ھېچ گەپ ئەمەس. ھەر كۈنى كەچتە دەريادىن، كۆللەردىن قويۇق تۇمان كۆتۈرۈلىدۇ، پاختىغا ئوخشاش قويۇق ئاق بۇلۇتلار يۇقىرىغا ئۆرلەپ، قىيالارنى بېلىگىچە قاپلىۋالاتتى. بۇنداق چاغدا قەلئە كىشىدە بۇلۇتلار ئۈستىگە قۇرۇلغاندەك تەسىر بېرەتتى. ئالامۇت ئاھالىسىگە ئۆز ئۆيلىرى خۇددى بۇلۇتلار دېڭىزىدىكى كىچىك ئارالدەك تۇيۇلاتتى. پەستىن قارىغاندا بۇ قەلئە دېۋىلەرنىڭ ماكانىغا ئوخشايتتى. يەرلىك شېۋىدە «ئالامۇت» سۆزى «بۈركۈت تاپقان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ھۆكۈمدار ئۆز تەسەررۇپىدىكى چېگرا ـ پاسىللارنى ياخشى كۆزىتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئېگىز تاغ ئۈستىگە قەلئە قۇرماقچى بولغانىكەن. ئۇ قولـ

ىدىكى كۆندۈرۈلگەن بۇركۇتنى ئاسمانغا ئۇچۇرۇپ، بۇركۇت قايسى قىياغا قونسا شۇ جايغا قەلئە قۇرۇشنى نىيەت قىپتۇ. بۇركۇت كۆكتە خېلى ۋاقىت پەرۋاز قىلىپ، كېيىن ئەڭ ئېگىز قىيانىڭ بىرىگە قونۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھۆكۈمدار قەلئە قۇرۇش ئۇچۇن، بۇركۇت قونغان قىيا ئۇستىنى ئەڭ مۇۋاپىق جاي، دەپ ئويلاپ قۇ-رۇلۇشنى باشلاپتۇ.

ھەسەن سەببىاھمۇ ئاشۇ ھۆكۈمدارىدەك ئىش قىلدى. ئۇ ئۆزىگە سادىق ئادەملەرنى بىر جايغا توپلاش، ئۇلارنى تەربىيىلەپ بىرلەش-تۇرۇش ئۇچۇن مۇۋاپىق جاي ئىزدەپ پۇتۇن پارس زېمىنىنى كې-زىپ چىققان ئىدى. سەمەرقەنتتىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئۇ چوڭ شەھەرلەردە قارارگاھ تەسىس قىلىشنىڭ مۇقەررەر ھالدا سالجۇقىيلار بىلەن توقۇنۇشقا ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ رەقىبلىرىگە نىسبەتەن پايدا بىلەن نەتىجىلىنىدىغا-لىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن ئىدى. دېمەك، ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ قو-لىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن ئىدى. دېمەك، ئۇنىڭغا ھېچكىمنىڭ قو-لى يەتمەيدىغان، بېسىۋېلىش مۇمكىن بولمايدىغان، شۇ يەردە تۇرۇپ ھەممە ياقتىن ئۆز پائالىيىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت بې-رىدىغان بىر قارارگاھ كېرەك ئىدى.

ماۋەرائۇننەھر شەھەرلىرىدە قولغا چۈشۈرۈلگەن ئولجا بايراقلار ئىسپاھان كوچىلىرىدا تەنتەنىلىك رەۋىشتە نامايان قىلە-نىۋاتقاندا، ھەسەن سەببىاھ ئالامۇت قەلئەسى ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۇرەتتى. يەر يۈزىنىڭ ئىنسان قەدىمى يەتمەس بۇ بۇلۇڭى ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى جايىنىڭ نەق ئۆزى ئىدى. ئۇ قەلئەگە يىراقتىن نەزەر تاشلاپلا جاھان كېزىپ يۇرۇپ ئاخىرى مانا شۇ جايدا مەقسەتكە يې-تىپ، مانا شۇ يەردە ئۆز سەلتەنەتىنى بەرپا قىلىشنى ئىشەندى. شۇ چاغدا ئالامۇت باشقا قەلئەلەرگە ئوخشاش سالجۇقىيلارنىڭ ھەربىي ئىستېھكاملىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ يەردە نەچچە ئون لەشكەر، ھۇ-نەرۋەن، دېھقانلار ئۆز ئائىلىسى بىلەن ياشاپ كەلمەكتە ئىدى. نىزامۇل مۇلك تەرىپىدىن تەينىلەنگەن قەلئە باشلىقى بولسا مەھدى ئەلەيھىسسالام دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ مەملىكەتتە يۈز بېرىۋاتقان قالايمە-

قانچىلىقلاردىن خەۋەرسىز ھالدا، ئۆزىنىڭ سۇغىرىش ئېرىقلىرى ۋە ياڭاق، ئۈزۈم، ئانار پەرۋىشى بىلەن بەند ئىدى.

ھەسەن ئۆز ھەرىكىتىنى شۇ يەرلىك سادىق ئادەملىرىنى قەل-ئەگە كىرگۈزۈپ، قەلئەدىكىلەرنى يېڭى ئېتىقادقا ئىشەندۈرۈش-تىن، ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشتىن باشلىدى. ئاردىدىن بىرنەچچە ئاي ۋاقىت ئۆتكەندە، دەۋەتچىلەر خوجايىنىغا ھەممە كىشىنىڭ ئېتىقا-دىنى ئۆزگەرتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ قەلئەگە بىمالال كېلىۋەرسە بولە-دىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. ھەسەن ئادىتى بويىچە قەلئەگە دەرۋىش كىيىمى بىلەن كىرىپ كەلدى. ئۇ قەلئەنى تولۇق ئايلىنىپ ھەممە يەرنى بىرمۇ بىر تەكشۈرۈپ چىقتى. قەلئە باشلىقى مېھمانىنى ئەۋ-لىيادەك كۈتۈۋالدى ۋە كۆڭلىنى قانداق ئۈتۈش مۇمكىنلىكىنى سورىدى.

— ماڭا مانا مۇشۇ قەلئە كېرەك، — دېدى ئۇ.

قەلئە باشلىقى مىيىقىدا كۈلۈپ، ئۆزىچە، بۇ دەرۋىش كىشى چاقچاقچى ئوخشايدۇ، دەپ ئويلىدى. لېكىن ئۇنىڭ مېھمىنى چاق-چاق قىلمىغان ئىدى.

— مەن بۇ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلغىلى كەلدىم. ئەمدى قەلئەدىكى ھەممەيلەن مېنىڭ ئىختىيارىمدا بولىدۇ!

بۇ گەپ، ئادەم ئىشەنمەيدىغان دەرىجىدە راست ئىدى. ئاشۇ دەۋر تارىخچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ۋە ئىسمائىلىيلاردىن قالغان ھۆججەتلەرنى ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلغان شەرقشۇناسلار بۇ گەپ-لەرنىڭ ھەرگىزمۇ ئەپسانە ئەمەسلىكىگە ئىشەندى.

ئەمدى ئىككىيلەننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتنىڭ داۋامىغا قايتايلى:

بۇ سۆھبەت 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، ئېنىقراقى 1090 ـ يىلى 6 ـ سېنتەبىردە بولۇپ ئۆتكەن ئىدى. ئاساسىنلار ھاكىمىـ-يىتىنىڭ قۇرغۇچىسى ھەسەن سەببباھ — 166 يىل داۋامىدا تارىخ-تا ئەڭ دەھشەتلىك ئىز قالدۇرغان دىنىي مەزھەپنىڭ باشلىقى — بۇ قەلئەنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئۇنى ئۆز قارارگاھىغا ئايلاندۇرۇشقا

قەتئىي نىيەت قىلغانىدى. مانا ئۇ شۇ تاپتا قەلئە باشلىقىنىڭ ئالـ
ىدىدا خاتىرجەم ئولتۇرۇپ گەپنى تەكرارلىماقتا:
ـــ مەن ئالامۇت قەلئەسىگە ئىگىدارلىق قىلىش ئۈچۈن كەلـ
ىدىم.
ـــ بۇ قەلئە ماڭا سۇلتان تەرىپىدىن تاپشۇرۇلغان. قەلئەگە خوجايىنلىق قىلىش ئۈچۈن مەن ئاز ـ تولا پۇل خەجلىگەن.
ـــ قانچە؟
ـــ ئۈچ مىڭ ئالتۇن دىنار!
ھەسەن سەببىاھ قولىغا قەغەز ئالدى ۋە «ئالامۇت قەلئەسى ئۇـ
چۈن مەھدى ئەلەيۇتقا ئۈچ مىڭ ئالتۇن دىنار بېرىلسۇن. خۇدا بىزـ
نى قوللىسۇن. ئۇ بىزنىڭ ئەڭ ياخشى ھىمايىچىمىزدۇر» دەپ يازـ
دى.
قەلئە باشلىقى ساراسىمىده قالدى. ئۇ قوپال توقۇلغان يۇڭ چەكمەن كىيگەن بۇ دەرۋىش ۋەده قىلغان شۇنچە كۆپ مىقداردىكى پۇلنى كىمدىن ئېلىپ بېرىدىغانلىقىغا ئىشەنمىگەن ئىدى. لېكىن ئۇ دەمگەھىن شەھىرىگە كېلىپلا ئۈچ مىڭ ئالتۇن دىنار پۇلنى ئانچە قىينالمايلا ئېلىشقا مۇيەسسەر بولدى.

ئون سەككىزىنچى باب

ئالامۇت قەلئەسىنىڭ قولدىن كەتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەر ئىسپاھانغا يېتىپ كەلگەندە ھېچكىم بۇنىڭدىن ئارتۇقچە خەۋپسىرىمىدى. ساراي ۋە شەھەردىكىلەر كۆپرەك باش ۋەزىر بىلەن سۇلتان ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىۋاتقان قارىمۇقارشىلىقلاردىن تەشۋىشلىنەتتى. ئۆز ئاكىسىغا تەۋە ئەلگە ھەربىي يۈرۈش باشلاشقا سەۋەبچى بولغان باش ۋەزىرنى تۈركان خاتۇننىڭ كۆرەرگە كۆزى يوق ئىدى. ئۇ تەسىرى مەلىكشاھتىن بارغانسېرى ئېشىپ بېرىۋاتقان باش ۋەزىردىن تېزرەك قۇتۇلۇشنى تەلەپ قىلىشقا باشلىدى. «ئاتىسى يۈرۈق دۇنيادىن كۆز يۇمغاندا 18 يېشىدا قالغان سۇلتان ئەمدىلىكتە 35 يېشىدا، ھەرقانداق ئىشنى ئۆزى مۇستەقىل ھەل قىلىشى مۇمكىن بولغان چاغدىمۇ يەنە يېتەكچىگە موھتاج بولسا، بۇنداق سۇلتان بولالامدۇ؟ دۆلەت باشقۇرۇشنى باشقىلار تۇتۇۋەرسە بۇ كۇلكىلىك ئىش ئەمەسمۇ؟ سۇلتانغا ئۆزىنىڭ سەلتەنەتنىڭ ھەقىقىي خوجايىنى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ۋاقتى يەتمىگەنمىدۇ؟» دېگەنلەرنى ئويلايتتى مەلىكە. «سەمەرقەنتكە قىلىنغان ھەربىي يۈرۈش ئارقىلىق نىزامۇل مۇلك ئۆز ھۆكۈمدارىنى ئالدىمىدىمۇ؟ بۇ يۈرۈش ۋەزىرنىڭ قۇتراتقۇلۇقى بىلەن بولغانلىقى ۋە بۇ يۈرۈشنىڭ سۇلتانىنى پۈتۈن خەلقىئالەم ئالدىدا قورچاق سۇلتان سۈپىتىدە شەرمەندە قىلغانلىقىنىڭ ئىسپاتى ئەمەسمۇ؟»

قىسقا ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەن بىر كۆڭۈلسىز ۋەقە سۇلتانىنى بۇ مەسىلىنى بىر ياقلىق قىلىشقا ئۇندىدى ۋە ئىككىلىنىپ يۈرگەن مەلىكشاھنىڭ سەۋر قاچىسىنى تولدۇرۇۋەتتى. نىزامۇل مۇلك نەۋرىلىرىدىن بىرىنى مەرۋ شەھىرىگە ھاكىم قىلىپ تەيىنـ

لمگەن ئىدى. بوۋىسىنىڭ كۆچ - قۇدرىتىگە ئىشەنگەن ۋە ناھايىتى تەلەپچان بۇ ياش ھاكىم بىر كۈنى خالايىقنىڭ كۆز ئالدىدىلا ياشاڭ- غان تۈرك ئەمىرلىرىدىن بىرىنى قاتتىق ھاقارەتلىدى. غۇرۇرى دەپسەندە قىلىنغان ئەمىر كۆز ياشلىرىنى تۆككەن ھالدا مەلىك- شاھقا شىكايەت قىلىپ كەلدى. غەزىپى ئۆرلىگەن سۇلتان شۇ ھا- مان نىزامۇل مۇلككە تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ ئەۋەتتى: «ئەگەر سەن مېنىڭ ۋەزىرىم بولساڭ، ماڭا بويسۇنۇشۇڭ ۋە قېرىنداشلى- رىڭنىڭ يېقىن ئادەملىرىمنى ھاقارەتلىشىنى توسۇشۇڭ لازىم. ئە- گەر ئۆزۈڭنى مەن بىلەن تەڭ ئورۇندا قويۇپ، سەلتەنەتكە ئۆزۈڭنى شېرىك دەپ ئويلاۋاتقان بولساڭ، قەتئىي بىر قارارغا كېلىشكە مەجبۇرمەن».

سۇلتاننىڭ ئابرۇيلۇق كىشىلىرى تەرىپىدىن كەلتۈرۈلگەن مەكتۇپقا نىزامۇل مۇلكمۇ دەررۇ تېگىشلىك جاۋابنى ئاغزاكى ئېيە- تىپ ئەۋەتتى: « بېرىپ سۇلتانغا، مېنىڭ ئۇنىڭ سەلتەنەتىگە سۆزسىز شېرىك ئىكەنلىكىمنى، ئۇنىڭ مەندىن ئايرىلغان ھالدا بۇنداق قۇدرەتلىك دۆلەتنى ھەرگىز بەرپا قىلالمايدىغانلىقىنى ئېيە- تىڭلار! ئۇ ئاتىسى دۇنيادىن ئۆتكەندە پۈتكۈل ئىشلارنى كىمنىڭ باشقۇرغانلىقىنى، تەخت دەۋاسى قىلغانلارنى كىمنىڭ بىر تەرەپ قىلغانلىقىنى، بارلىق ئىسيانچىلارنى جازالاپ، ئۇنى تەختكە كىم- نىڭ ئولتۇرغۇزغانلىقىنى ئۇنتۇمسۇن! دەل مەن بولغاچقىلا ئۇ يەر يۈزىنىڭ يېرىمىغا ھۆكۈمدارلىق قىلىش بەختىگە مۇيەسسەر بول- دى، يەنە كېلىپ سۇلتانلىق تاجىنىڭ تەقدىرىنىڭ مېنىڭ قەلە- مىمنىڭ ئۇچىغا باغلانغانلىقىنىمۇ ئېيتىڭلار!»

سۇلتاننىڭ مۇلازىملىرى دەھشەتتىن ھەيران بولۇپ قېلىش- تى. نىزامۇل مۇلكتەك دانىشمەن بىر ئادەم سۇلتاننىڭ پۈتكۈل ئىلتىپاتلىرىدىن قۇرۇق قالدۇرىدىغان ۋە سۆزسىز ئۆزىنىڭ ئۆلۈ- مىگە سەۋەب بولىدىغان مۇنداق گەپلەرنى ئېيتىشقا قانداق پېتىنە- دىكىن؟ ياكى ئۇنىڭ مەغرۇرلۇقى ئۇنى بۇ نادانلىققا باشلىدىمە- كىن؟

شۇ كۈنى پەقەت بىرلا كىشى باش ۋەزىرنىڭ نېمىشقا مۇنداق قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلەتتى. بۇ ئۆمەر ئىدى. نىزامۇل مۇلك ئۇنىڭغا بىرنەچچە ھەپتىدىن بېرى ئۆزىنى چىدىغۇسىز بىر ئاغرىقنىڭ قىيناۋاتقانلىقىنى، شۇڭا كېچىلىرى ئۇخلىيالمايۋاتقانلىقىنى، بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كۈندۈزى ئىشلەشكە تەسىر يەتكۈزۈۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ شىكايەت قىلغانىدى. ئۆمەر ئۇنى خېلى ئۇزۇن تەكشۈرۈپ، سوئال سوراپ، ئۇنى ساقايتقىلى بولمايدىغان سەراتان كېسىلىنىڭ چىرمىۋالغانلىقىنى، شۇ سەۋەبلىك ئۆمرىنىڭ ئۇزاققا بارمايدىغانلىقىنى ئېنىقلىدى. ئەنە شۇنداق دەھشەتلىك ئاغرىق تۇتقان بىر كېچىسى، ئۆمەر ۋەزىرنىڭ كېسىلىگە مۇناسىۋەتلىك راست گەپنى ئۇنىڭ ئۆزىگە ئېيتىشقا مەجبۇر بولدى.

ــ يەنە قانچىلىك ئۆمرۈم قالدى؟ــ سورىدى ۋەزىر ئۇمىدسىزلىنىپ.

ــ بىرنەچچە ئاي.

ــ ئاغرىق داۋاملىشىۋېرەرمۇ؟

ــ مەن سىزگە ئاغرىقنى پەسەيتىدىغان دورا تەييارلاپ بېرىدىغان، لېكىن ئۇنىسىگىز، بېشىگىز گاراڭ بولۇپ، پەقەت ئىشلىيەلمەسلىكىگىز مۇمكىن.

ــ ھېچبولمىغاندا يازالارمەنمۇ؟

ــ ياق، ھەتتا ئۇزۇنراق سۆھبەتمۇ قۇرالمايسىز.

ــ بولمىسا، ئاغرىققا چىداشقا توغرا كېلىدۇ.

ئوتتۇرىدا ئۇزۇن جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈردى. ۋەزىر ئاغرىقىتىن تولغىناتتى.

ــ سەن ئۇ دۇنيادىن قورقامسەن، ئۆمەر؟

ــ نېمىشقا قورقاي، ئۆلۈمدىن كېيىن يا ئازاب، يا كۈلپەت بولمىسا؟

ــ قىلغان گۇناھلىرىمچۇ؟

ــ گۇناھلىرىڭىز قانچىلىك كۆپ بولسا، رەھىمدىل خۇدانىڭ مۇ كەرەمى كەڭ.

ۆەزىر بىرئاز خاتىرجەم بولۇپ، سۆزىنى يەنە داۋام قىلدى:
— مەنمۇ خېلى كۆپ ساۋابلىق ئىشلارنى قىلدىمغۇ. مەسچىت، مەكتەپلەر قۇردۇم. دەھرىيلەرنى ئايىماي جازالىدىم.
ئۆمەرنىڭ ئۇندىمەي تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇ ئۆزىنى ئاقلاشىنى داۋاملاشتۇردى:
— يۇز يىل، مىڭ يىللاردىن كېيىن مېنى ئادەملەر ئەسلەشەرمىكىن؟
— كىم بىلسۇن؟
ۆەزىر دوستىنىڭ چىرايىدىكى ئىشەنچسىزلىكتىن نارازى بولغاندەك دېدى:
— سەن: «ئۆمۇر — بۇ بىر كۆيۈۋاتقان ئوت، ئۇ ئۆچۈپ كۈلگە ئايلانغاندا، شامال بۇ كۈللەرنى قانداق سورۇسا، زامانلارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئەۋلادلارمۇ شۇنداق ئۇنتۇپ كېتىشىدۇ» دېگەن ئىدىڭغۇ؟ ئەجەبا، ئىزامۇل مۇلكىنىڭ تەقدىرىمۇ شۇنداق بولىدۇ، دەپ ئويلىسامۇ؟
ئۇ ئېغىر، چىڭقىلىپ نەپەس ئالاتتى. ئۆمەر بولسا هامان ئۈيچان هالەتتە جىم تۇراتتى.
— سېنىڭ دوستۇڭ هەسەن سەببىاھ پۇتۇن ئالەمگە مېنى: «تۈركلەرنىڭ ئەڭ يارىماس يانتايىقى» دەپ جار سالدى. بىزدىن كېيىنكىلەر بۇ گەپلەرگە ئىشىنىدۇ، دەپ ئويلامسەن؟ ئەجەبا، مېنى ئۆز قوۋمىنى ساتقان ئادەم سۈپىتىدە ئەسلەشەرمۇ؟ 35 يىل داۋامىدا ئۆزۈم يالغۇز سۇلتانلارغا تاقابىل تۇرۇپ، ئۇلارغا ئۆز هۆكۈمىنى ئۆتكۈزگەنلىكىمنى كىشىلەر شۇنچە ئاسان ئۇنتۇپ كېتەرمۇ ؟ غالىب دۇشمەن سۇلتاننىڭ باش ۆەزىرى سۈپىتىدە بۇنىڭدىن ئارتۇق نېمىمۇ قىلالايتتىم؟ سەنمۇ بۇ گەپلەرنى ئىنكار قىلالامسىڭ كېرەك ـ هە؟ سەن شۇڭا جىم ئولتۇرىسەن!
ئۇ چۈشكۈن قىياپەتتە داۋام قىلدى:
— 74 يىللىق ئۆمرۈم كۆز ئالدىمدىن ئۆتۈۋاتىدۇ. قانچە ئۇمىدسىزلىكلەر، ئەپسۇس ـ نادامەتلەر بولسۇنكى، بۇنىڭدىنمۇ باشـ

قىچىرەك ياشاشنى ئارزۇ قىلغان نۇرغۇن كۈنلىرىم ئارقىدا قالدى!
ئۇنىڭ كۆزلىرى يېرىم يۇمۇلۇپ، لەۋلىرى تىترىدى:
— چوڭ گۇناھكار سەن ئۆزۈڭ، ھەييام! دەل سېنىڭ تۇپەيلىڭدىن ھەسەن سەببىاھ پۈتۈن ئالەمنى بۇلغاپ يۈرىدۇ.
ئۆمەرنىڭ قەلبىدىكى غەلىيان ئۇنىڭغا مۇناسىپ جاۋاب بېرىشكە ئۇندەيتتى، بىراق ئۇ گەپ قىلمىدى. ئۇنىڭ خىيالىدا مۇنۇلار چۇقان كۆتۈرەتتى: «ھەسەن ۋە سىز بىر - بىرىڭلاردىن قېلىشمايدىغان رەزىل ئادەملەرسىلەر. چۈنكى سىلەر بىرەر ئىشنى قىلىشقا نىيەت قىلغان ئىكەنسىلەر، بۇ ئىشلار مەيلى مەملىكەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بولسۇن ياكى يېڭى ئىمامنىڭ كېلىشىگە تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن بولسۇن، ھامان كىشىلەر ئۈچۈن بىر ئاپەت بولدى. سىلەر غەلىبىنىلا كۆزلەپ، يولۇڭلاردا ئۈچرىغان ھەر قانداق ئادەمنى ھېچ ئىككىلەنمەستىنلا ئۇ دۇنياغا ئۇزاتتىڭلار. مەن ئۈچۈن بولسا، ھاياتتا مېنى قىزىقتۇرىدىغان ھېچ نەرسە قالمىدى. ئۇ مېنىڭ كۆزلىرىمگە كۈندىن - كۈنگە خۇنۇك كۆرۈنۈۋاتىدۇ. ئۇ گۈزەل، لەززەتلىك بولىدىغانلىقىغا قارىماي، بارغانسېرى جازىبىدارلىقىنى يوقىتىۋاتىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئۆلۈمگە ئېلىپ بارىدىغان ھەرقانداق ئىش ئادالەتسىزلىكتۇر.» ئۇ بۇ سۆزلەرنى ئۇزۇن ئۈيلۇك ئېيتىشقا ئىنتىلەتتى، لېكىن ئۆزىنى بېسىۋېلىپ جىم ئولتۇراتتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ پايانىغا يېتىپ، ئازاب چېكىۋاتقان ۋەزىرىنىڭ كۆڭلىدىكى ھەممە سۆزلىرىنى ئېيتىۋېلىشىغا ئىمكانىيەت بېرىش نىيىتىگە كەلگەنىدى.
ئاخشامقى بۇ سۆھبەتتىن كېيىن نىزامۇل مۇلك ئۆز تەقدىرىنىڭ تەن ئېلىپ، پات ئاردا كۆزى يۇمۇلىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ، قەيسەرلىك بىلەن ياشاشقا باشلىدى. ئۇ دۆلەت ئىشلىرىدىن تولۇق قول ئۈزۈپ، پۈتكۈل ۋاقتىنى «سىياسەتنامە» نامىلىق كىتابىنى تاماملاشقا قارىتتى. بۇ ئەسەر پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىدا دۆلەت باشقۇرۇش ھەققىدىكى بىردىنبىر دەستۇر بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئەھمىيىتى بىلەن ئۆزىدىن تۆت ئەسىر كېيىن غەربتە ماكىياۋېللى

تەرىپىدىن يېزىلغان «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» ناملىق كىتابتىن قېلىشمايتتى. «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» سىياسەتتىن پۈتۈنلەي كۆڭلى قالغان، بارلىق ھۆكۈمدارلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەر بولسا، «سىياسەتنامە» شۆھرەتلىك سەلتەنەتنى بەرپا قىلغان دانىشمەن كىشىنىڭ تەڭداشسىز تەجرىبىلىرىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ھەسەن سەببىاھ ئۆزىنىڭ ئۇزۇن ۋاقىت ئىز-دەپ يۈرگەن مۇستەھكەم قەلئەسىگە ئىگە بولغان كۈنلەردە، سەلتە-نەتنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك كىشىسى نىزامۇل مۇلك ئۆز نامىنى تارىخ-تا قالدۇرۇش بىلەن بەند ئىدى. ئۇ ئۆز ئەسىرىدە قۇلاققا ياقىدىغان سۆزلەرنى ئەمەس، بەلكى ھەقىقىي پاكىتنى بايان قىلىشنى مەقسەت قىلغان ۋە ئەدىلىكتە سۇلتانغا ياقماي قېلىشتىن قىلچە قورقماس بولۇپ قالغان ئىدى. تارىخچىلارنىڭ تەكىتلىشىچە، ئۇ ھەتتا ۋاپا-تىنىڭمۇ ئۆزىگە خاس تەنتەنىلىك بولۇشىنى كۈتۈپ ياشىغان، دەر-ھەقىقەت، ئۇ ئەنە شۇنداق ئۆلۈمگە سازاۋەر بولغان ئىدى...

مەلىكشاھ ۋەزىرىنىڭ ھۇزۇرىدىن قايتقان مۇلازىملارنىڭ سۆز-لىرىنى ئاڭلاپ قۇلاقلىرىغا ئىشەنمىدى:

— ئۇ راستتىنلا ئۆزىنى مېنىڭ شېرىكىم، مەن بىلەن بارا-ۋەر دېدىمۇ؟

مۇلازىملارنىڭ قايغۇلۇق قىياپەتتە باش لىڭشىتقانلىقىنى كۆ-رۈپ، ئۇ غەزەپتىن تىترەپ كەتتى. تېرىسىگە پاتمىغان بۇ كىشىنى قوزۇقتا ئولتۇرغۇزدىغانلىقىنى، قىيما - چىيما قىلدىغانلىقىنى، تىرىك تۇرغۇزۇپ مىخلايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ۋارقىراشقا باشلىدى. ئاخىرى ئۇ ئۆزىنى بېسىۋېلىپ، تۇركان خاتۇننىڭ ئالدىغا بېرىپ، نىزامۇل مۇلكنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلى-دىغانلىقىنى ئېيتىشقا ئالدىرىدى.

ئەمدى ۋەزىرگە سادىق كۆپ سانلىق لەشكەرلەرنىڭ نارازىلى-قىنى قوزغىمايدىغان ئۆلۈم چارىسىنى ئويلاپ تېپىشلا قالغانىدى. تۇركان خاتۇن بىلەن جاھاننىڭ بۇ ھەقتە ئۆز پىلانلىرى بار ئىدى:

ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەسەن سەببىاھمۇ نىزامۇل مۇلكىنى ئۆلتۈرۈش قەستىدە ئىكەن. مەلىكشاھنى بارچە گۇمانلاردىن خالىي قالدۇرغان ھالدا، نېمىشقا ئۇنىڭ بۇ نىيىتىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىمەسلىك كېرەك؟

قىسقىسى، سۇلتاننىڭ سادىق لەشكەربېشىدىن بىرىنىڭ باش-چىلىقىدا ئالامۇت قەلئەسىگە قوشۇن ماڭدۇرۇلدى. يۈزەكى قارد-غاندا، قوشۇن ئەۋەتىشتىكى مەقسەت ئىسمائىلىيلارنىڭ قەلئەسىنى ئىشغال قىلىش بولسىمۇ، ئەسلىدە ھېچقانداق گۇمان تۇغدۇرماس-تىن، باش ۋەزىرنى ئۆلتۈرۈش مەسىلىسىنى ھەسەن سەببا ھ بىلەن كېلىشۈۋىلىش نەزەردە تۇتۇلغانىدى. ئىشلارنىڭ ھەممىسى يېپىدىن يېڭىسىغىچە ئالدىن پۈختا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ئاشۇ دەۋر ھۆججەتلىرىدە قەيت قىلىنىشىچە، ھەسەن سەببا ھ ئادەملىرىنى يىغىپ: «قايسىڭلار بۇ مەملىكەتنى نىزامۇل مۇلكتەك رەزىل ئادەمدىن قۇتۇلدۇرۇشقا تەييار؟» دېگىنىدە، ئەرانى ئىسىم-لىك بىر كىشى ئوتتۇرىغا چىقىپ، قولىنى كۆكسىگە قويغىنىچە، بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. ئالامۇت ھۆكۈمدارى ئۇنى ئۇزىتىۋېتىپ: «بۇ يىرگىنچلىك ئادەمنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن تىنچ، پاراۋان زامانلار باشلىنىدۇ» دېگەن.

شۇ چاغلاردا نىزامۇل مۇلك ئۆيىدىن سىرتقا چىقمايتتى. ئۇ سۇلتاننىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ، ئۇنىڭ غەزىپىگە ئۇچرىغاچقا، بۇ-رۇن ئەتراپىدا خۇشامەت قىلىپ ھالى قالمايدىغان يېقىنلىرى ئەم-دىلىكتە ئۇنىڭ بوسۇغىسىغا يېقىن يولىماس بولغانىدى. پەقەت ئۆ-مەر بىلەن ئۇنىڭغا قاراشلىق سادىق سەركەردىلەرلا ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇراتتى. نىزامۇل مۇلك ئاساسلىق ۋاقتىنى يېزىش بىلەن ئۆتكۈزەتتى، يېزىشنى تاكى ھېرىپ ھالىدىن كەتكۈچە داۋاملاشتۇراتتى. بەزىدە ئۆمەردىن ئۇلارنى ئوقۇپ چىقىشنى ئىل-تىماس قىلاتتى. ئۆمەر بەتلەرنىڭ ئايرىم جايلىرىنى ئوقۇپ، يېنىك كۈلۈپ قويىاتتى، بەزىدە ئاچچىقى كەلگەندە چىرايىنى پۈرۈشتۇرەت-تى. بارلىق بۇيۇك كىشىلەرگە ئوخشاش نىزامۇل مۇلكمۇ ئۆمرىنىڭ

ئاخىرىدا ئۆزىگە ياقمىغان ئايرىم كىشىلەر ئۈستىدىن كۈلۈشتىن، ئۇلارغا ئۆتكۈر تەنقىد نەيزىسىنى سانجىپ ئۆتۈشتىن ئۆزىنى تۇتۇالالمىغانىدى. جۈملىدىن، «پەردە ئارقىسىدا ياشايدىغان خۇتۇنلار» دەپ ئاتالغان قىرىق ئوچىنچى بابتا ئۆمەر مۇنۇلارنى ئوقۇدى: «قەدىمكى زامانلاردا بىر مەلىكىنىڭ ئېرىگە — پادىشاھقا تەسىرى شۇنچىلىك چوڭقۇر ئىكەنكى، ئۇنىڭ ئەرزىمەس ئىشلار ئۈچۈن قىلغان قەغىشلىكىمۇ نۇرغۇن كىشىلىمەسلىك ۋە غەلىيانلارغا سەۋەب بولىدىكەن. قىسسىدىن خۇلاسە شۇكى، زامانىمىزدىمۇ مۇنداق ئادەم ۋە ھالەتلەر كۆز ئالدىمىزدا كۆرۈلۈۋاتىدۇ. دېمەك، ھەرقانداق ئىشتا ئۈتۈق قازانماقنى ئويلىسىڭىز، خوتۇنلار ئېيتقان گەپنىڭ تەتۇرىنى قىلىشنى ئۇنتۇماڭ».

نۆۋەتتىكى ئالتە باب ئىسمائىلىيلارنىڭ قىلمىشلىرىنى پاش قىلىشقا بېغىشلانغان بولۇپ، ئۇلار تۆۋەندىكى سۆزلەر بىلەن يەكۈنلەنگەنىدى: «مەن بۇلارنى كىشىلەرنىڭ ئىسمائىلىيلاردىن ئېھتىيات قىلىشىنىڭ لازىملىقى ئۈچۈن يازدىم. بۇ دىنسىزلار سۇلتانىنىڭ يېقىن ئادەملىرىنى، ئەمەلدارلارنى بىردىن - ئىككىدىن ئۆلتۈرۈشكە باشلىغاندا، ناغرا - سۇنايلىرىنى ياڭرىتىشقا باشلىغاندا ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئەپت - بەشىرىسى ئېچىلىشقا باشلىغاندا، بۇ سۆزلىرىمنى يادىڭلارغا ئېلىڭلار. مەملىكەت ئۇلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمى ئاستىدا قالغاندا، ھۆكۈمدارلار ئاندىن مېنىڭ بۇ سۆزلىرىمنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ. يارانقان ئەگەمنىڭ ئۆزى ھۆكۈمدارىمىزنى ۋە سەلتەنەتىمىزنى يامان قەسەدىتىن ساقلىسۇن».

كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن مۇلازىم ئۇنى سۇلتانىنىڭ باغداد سەپىرىگە تەكلىپ قىلىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلدى. ۋەزىر بۇ تەكلىپتە ئۆزىنى قانداق قەسەدتىنىڭ كۈتۈۋاتقانلىقىنى بىلسىمۇ، ھېچ ئىككىلەنمەستىن رازىلىق بىلدۈردى. مېھمانىش ئالدىدا ئۇ ۋىدالىشىش ئۈچۈن ھەييامنى چاقىرتتى:

— مۇنداق ھالەتتە سىز ئۇزۇن سەپەرگە چىدىيالمايسىز، —

دېدى ھەييام.
— ئەمدى مەن ئۇچۇن ھېچقانداق نەرسىنىڭ ئەھمىيىتى يوق. بىلگىنكى، مېنى يول ئۆلتۈرمەيدۇ.
ئۆمەر نېمە دېيىشىنى بىلمەيتتى. نىزامۇل مۇلك ئۇنى ئا-تىلارچە قۇچاقلاپ خوشلاشتى ۋە ئۆزىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان سۇل-تاننىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدى.
سۇلتان بىلەن ۋەزىر ئۆزئارا سۆھبەتلەشكەندە بىر - بىرىگە ئالىي ھۆرمەت، ئىززەت - ئېكرام ۋە ئىلتىپات كۆرسىتىشەتتى، ئۆلۈم ھەققىدىمۇ پىكىرلىشەتتى. ئۇلار ھۆكۈم ئىجرا قىلىنىدىغان جايغا قاراپ يول ئالغاندا، مەلىكشاھ ئۆز «ئاتا»سىدىن بىرئاز دۇ-دۇقلاپ سورىدى:
— يەنە قانچىلىك ياشايمەن دەپ ئويلايسەن؟
— ناھايىتى كۆپ، تولىمۇ ئۇزۇن، — جاۋاب بەردى ۋەزىر ھېچ ئىككىلەنمەستىن.
سۇلتان ئاچچىقلاندى:
— ئالدىمدا ئۆزۈڭنى مۇنچىلىك مەغرۇر تۇتما! ئۇزاق ياشاشنى خالىساڭ، ئاۋۋال خۇدادىن تىلە. بۇنچىلىك ئىشەنچ بىلەن سۆزلە-گىچە، «بۇنى پەقەت خۇدا بىلىدۇ» دېسەڭ بولامدۇ؟
— بۇنداق جاۋاب بېرىشىمنىڭ سەۋەبى بار. ئۆتكەن كېچە بۇ ئىش مېنىڭ چۈشۈمدە ئايان بولدى. مەن چۈشۈمدە پەيغەمبىرىمىز-نى كۆردۈم. خۇدا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن. مەن پەيغەمبىرىمىزدىن قاچان يورۇق دۇنيادىن كۆز يۇمىدىغانلىقىمنى سورىدىم ۋە خۇشال-لىنارلىق جاۋاب ئالدىم.
— قانداق جاۋاب؟ — مەلىكشاھ تاقەتسىزلەندى.
— پەيغەمبىرىمىز ماڭا: «سەن ئىسلامنىڭ تۈۋرۈكلىرىدىن بىرىسەن، سەن ئاز بولمىغان ساۋابلىق ئىشلارنى قىلدىڭ. سېنىڭ ھاياتلىقىڭ مۇسۇلمانلار ئۈچۈن تولىمۇ زۆرۈر. شۇڭا مەن ئۆلۈم ۋاقتىنى ئۆزۈڭنىڭ ئىختىيارىغا بېرىمەن» دېدى. مەن: «قانداق ئا-دەم ئۆزىنىڭ ئۆلۈم كۈنىنى ئۆزى بەلگىلىيەلەيدۇ؟ ئىنسان ھامان

كۆپرەك ياشاشنى خالايدۇ، ھەتتا ناھايىتى ئۇزاق ياشىدى دېگەندەمۇ يەنىلا ئۆلۈمنىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن ۋەھىمە يەيدۇ. ئۆلۈم ھارپىسىدا ئۇ بەربىر ئەجەل ۋەھىمىسىگە چۈشىدۇ. شۇڭا مەن ئېنىق مۇددەت بەلگىلەشنى خالىمايمەن» دېدىم. ئاخىرى مەن سۆيۈملۈك پەيغەمبىرىمىزدىن بىرلا تىلىكىمنى ئىجابەت قىلىشنى سورىدىم. مەن ئۇنىڭدىن ھۆكۈمدارىم مەلىكشاھنىڭ ئۆلۈمىنى كۆرۈشنى خالىمايدىغانلىقىمنى تىلىدىم. ئۇنىڭ مېنىڭ كۆز ئالدىمدا چوڭ بولغانلىقىنى، مېنى «ئاتا» دەپ ھۆرمەتلەيدىغانلىقىنى ئېيتتىم. ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى كۆرۈپ، قايغۇ ـ ھەسرەتتە ياشاشنى خالىمايدىغانلىقىمنى بىلدۈردۈم. «كېلىشتۇق، ــ دېدى پەيغەمبىرىمىز، ــ سەن سۇلتاندىن قىرىق كۈن بۇرۇن يورۇق دۇنيانى تەرك ئېتىسەن».

مەلىكشاھنىڭ يۈزى داكىدەك ئاقىرىپ كەتتى. ئەسلىي نىيىتىنى ئاشكارىلىۋېتىش دەرىجىسىگە يەتتى. نىزامۇل مۇلك مىيىتىدا كۈلۈپ سۆزىنى داۋام قىلدى:

ــ مانا كۆرۈۋاتسەن، مەن سېنىڭ ئالدىڭدا ھەرگىز مەنمەنلىك قىلمىدىم. بۇگۈنمۇ ئىشەنچىم كامىلكى، تېخى ئۇزاق ياشايمەن.

شۇ چاغدا سۇلتان نىزامۇل مۇلكنى ئۆلتۈرۈش نىيىتىدىن يانمىدى ـ يوق، بۇنى بىلمەيمىز. بىراق، بۇ نىيەت ئۇنىڭ پۈتۈن پىكىر ـ خىيالىنى چىرمىۋالغانلىقى ئېنىق ئىدى: چۈش ــ ئەشىنىش قېيىن بىر بېشارەت بولسىمۇ، نىزامۇل مۇلكنىڭ ھاياتى قىل ئۈستىدە تۇراتتى. ئۇ مېڭىش ئالدىدا ئەتراپىغا يىغىلغان يېقىن سەركەردىلىرى مۇقەددەس «قۇرئان كەرىم»نىڭ ئۈستىگە قولىنى قويۇشۇپ، ئەگەر خوجىسى ئۆلتۈرۈلسە، ئۇنىڭ قاتىللىرىدىن ئىنتىقام سۆزسىز ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقى ھەققىدە قەسەم ئىچىشكەنىدى.

ئون توققۇزىنچى باب

شۇ زامانلاردا سالجۇقىيلار ھاكىمىيىتى دۇنيادىكى ئەڭ قۇد-رەتلىك دۆلەتلەرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. شۇ قۇدرەتلىك سەلتە-نەتنىڭ تىزگىنىنى ئەڭ شىجائەتلىك ئاياللارنىڭ بىرى — تۈركان خاتۇن ئۆز قولىغا ئېلىش نىيىتىگە كەلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قاتمۇقات پەردىلەر بىلەن توسۇلغان ھۈجرىسىدا ئولتۇرۇپ، ئېرى — سۇلتان ئىختىيارىدىكى ھەربىي قوشۇنلارنى ئاسىيانىڭ ئۇ بۇلۇڭىدىن بۇ بۇلۇڭىغىچە يۈرۈشكە سالاتتى، پادىشاھ ۋە ۋەزىرلەرنى، ھاكىم ۋە قازىلارنى شەخسەن ئۆزى تەيىنلەيتتى، ھەتتا خەلىپىگىمۇ يولىيورۇق ئەۋەتەتتى. پۈتۈن دۇنيا تەرىپىدىن ئەڭ رەزىل ئۆكتىچى، دەپ تونۇ-لىدىغان ئالامۇت ھۆكۈمدارى ھەسەن سەببباھ بىلەنمۇ يوشۇرۇن كې-ڭىش ئېلىپ بېرىشتىن تەپ تارتمايتتى. ئۇ ھەتتا ھەربىي قو-شۇنلارغىمۇ ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. بۇنىڭدىن رەنجىپ نارازىلىق بىلدۈرۈشكە باشلىغان ئايرىم ئەمىرلەرگە مەلىكە كەس-كىن ئاھاڭدا: «سەلتەنەتىمىزدە پەقەت ئەركەكلەر جەڭ قىلىشىدۇ، بىراق ئاياللار ئۇلارغا كىم بىلەن جەڭ قىلىشنى كۆرسىتىپ بېرە-دۇ!» دەپ جاۋاب بېرەتتى. ئەسلىي نەسەبى قەشقەرلىك بولغان، سە-مەرقەنتتە تۇغۇلغان ۋە ئاكىسى ناسىرخاندەك، قېنىغا باشقا قان ئارىلاشمىغان، شۇ سەۋەبلىك قىياپىتىدىن يا ئەرەب، ياكى پارسلار-غا خاس ئالامەت سېزىلمەيدىغان بۇ ئايال سۇلتان مەلىكشاھنىڭ بىرىنچى خوتۇنى ئىدى. توققۇز ياشلىق شاھزادىگە نىكاھلاپ بې-رىلگەندە ئۇ ئون بىر ياشتا ئىدى. يۈزى ئېچىلمىغان مەلىكە ئېرىنىڭ قىرىدا بىر ئەركەكتەك چوڭ بولۇشىنى سەۋر قىلىپ كۈتتى. ئۇ بالا شاھزادىنىڭ ئېڭىكىدە پەيدا بولغان دەسلەپكى تۈكلەرنى مېھىر

بىلەن سىلىدى. شاھزادىنىڭ ئۇنىڭ ئەركىلەشلىرىدىن ئويغىنىۋاتقان ھېسسىياتلىرىدىن ئۈيىلىپ، قىزىرىپ سەكرەپ كەتكەنلىرىدىن زوقلاندى. ئۇنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ، مۇسكۇللىرى تولۇۋاتقانلىقىنى، يۈزى يۇمىلاققىنە كەلگەن، كۆڭلى يۇمشاق بۇ يىگىتنىڭ ئازراقلا ئىلتىپات بىلەن ئۆزىگە پۈتۈنلەي ئىتائەت قىلىۋاتقانلىقىنى سەزگەن مەلىكە، تېخى ياش بولۇشىغا قارىماستىن ئاياللارغا خاس بارلىق ھىيلە - نەيرەڭلىرىنى ئۇنىڭ بىلەن سىناپ كۆرۈشكە باشلىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇ ئېرىنىڭ ئەڭ ئەزىزلەيدىغان ئەركە خوتۇنى بولۇشقا ۋە ئۇنى ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش قىلدۇرۇشتا ئورنىنى ھېچكىم باسالمايدىغان بىرىنچى مەلىكە بولۇش شەرىپىگە ئېرىشتى. شاھزادە ئوۋدىن، مۇسابىقە ياكى ھەر تۈرلۈك يىغىلىش - زىياپەتلەردىن مەست - ئەلەس قايتىقىنىدا ياكى نىزامۇل مۇلكىنىڭ ھۇزۇرىدا بولغان، ئۇنىڭ ئۇچۇن زېرىكىشلىك ۋە ئېغىر بىلىنىدىغان سۆھبەتلەردىن ھېرىپ - چارچاپ كەلگەندە پەقەت تۈركان خاتۇنىنىڭ قۇچىقىدا ئارام ئالاتتى. ئۇ كىرگەن پېتى خوتۇنىنىڭ يۈزىدىكى يىپەك چۈمبىلىنى قوپال-لىق بىلەن ئېلىپ تاشلايتتى. مۇنداق قوپاللىققا ئىللىق تەبەسسۇم بىلەن جاۋاب بېرىدىغان مەلىكىنىڭ يۈزلىرىگە يۈزىنى ياقاتتى. بۇ-نىڭدىن زوقلىنىۋاتقان، ئۆزىنى خۇشال كۆرسىتىۋاتقان خوتۇنىنىڭ چىرايىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ قۇچىقىدا گۆدەك بالىدەك ئەركىلەيتتى. ئۆزىنىڭ جاسارەتلىكلىكى، قەھرىمانلىقى ھەققىدە كۆپتۈرۈپ ماختىناتتى. مەلىكە ئۇنىڭ ھەربىر سۆزىنى ماقۇللاپ، ئۇنى تەڭداشسىز پالۋان دەپ ماختايتتى، ھەرقانداق خۇيلىنىش ۋە قوپاللىقلىرىغا ناز - كەرەشمىلىرى بىلەن جاۋاب بېرەتتى. ياش سۇلتانىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئويغىنىۋاتقان شەھۋانىي نەپسىنى تۈرلۈك ۋاستىلەر بىلەن ئاستا - ئاستا ئۇلغايتاتتى. مۇنداق ھىيلىنىڭ دامىغا ئاسانلا چۈشكەن ياش سۇلتان خوتۇنىغا بەئەينى ئاچ بۆرىدەك تاشلىناتتى، ئېغىر جىسمى بىلەن ئۇنى ئىسكەنجىگە ئالاتتى. مەلىكە بولسا بۇلارنىڭ ھەممىسىگە بەرداشلىق بېرىپ، ھاسىراۋاتقان يىرتقۇچقا

ئۆز نەپسىنى قاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بېرەتتى. ئەنە شۇنداق چاغدا ئۇنى مۇنداق لەززەتنىڭ ئۇزاق مەنزىللىرىگە يېتەكلەش سەنئىتىدىنمۇ بىلەتتى. كېيىن ئۇ نەپسى ئارام تاپقان «ئاچ بۆرە»نىڭ يۈز - كۆزلىرىنى، تەر باسقان بويۇنلىرىنى مېھرى بىلەن سىلايتتى. شاھزادە بولسا كۆزلىرىنى مۇشۇكتەك يۇمۇپ، قارنى تويغان يىرتقۇچتەك بوشىشىپ ئارام ئالاتتى. دەل شۇنداق پەيتلەردە مەلىكىنىڭ ھەرقانداق ئارزۇ - ئىستەكلىرى سۆزسىز ئۆز ئىجراسىنى تاپاتتى. مەلىكە بۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن شاھزادىگە ھەر خىل لەتىپىلەرنى، شېئىر - قوشاقلارنى ئېيتىپ بېرەتتى. ئايالار ئىشلىتىشى مۇمكىن بولغان مېھىر ۋە ھېيلە - مىكىرلەرنىڭ ھەرخىل ئۇسۇللىرىنى ئىشقا سالاتتى. ياش سۇلتان ئۇنىڭ قۇچىقىدا ھەرگىز زېرىكمەيتتى ھەم خوتۇنىغا ھەر كېچىسى بىللە بولۇشقا ۋەدە بېرەتتى. ھەقىقەتەنمۇ ياش سۇلتان تۈركان خاتۇننى باللارچە مېھىر ۋە ئامراقلىق بىلەن ياخشى كۆرەتتى، ھەتتا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە شۇ ھېسسىياتىغا سادىق بولۇپ كەلگەنىدى. مەلىكە ئېرىنىڭ ئۆزى تەلەپ قىلغان ھەرقانداق ئىشنى رەت قىلالمايدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. دېمىسىمۇ، سەلتەنەتتىكى ھەرقانداق قارار، ھەرقانداق يۇرۇش ۋە يېڭى يۇرت - شەھەرلەرنى بېسىۋېلىش پىلانلىرى پەقەت مەلىكىنىڭ ئىختىيارى بىلەنلا ئەمەلگە ئاشاتتى. بۇ سەلتەنەتتە ئۇنىڭ نىڭ بىردىنبىر رەقىبى — ئۇنىڭغا قارشى چىقىۋاتقان، ئۇنىڭ يېغىرىغا تېگىۋاتقان بىرلا كىشى — باش ۋەزىر نىزامۇل مۇلك ئىدى. مانا ئۇ شۇ كەمدە — مىلادى 1092 - يىلدا ئۆز رەقىبىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ.

شاھلارنىڭ مەلىكىلىرىنى ھەممىلا ئىشلىرىدىن خۇرسەن بولۇپ ياشايدۇ، دەپ ئويلامسىز؟ ياق! ئۇلارنىڭمۇ ئۆزلىرىگە تۇشلۇق تۇرمۇش غېمى بولىدۇ. تۈركان خاتۇن يالغۇز قالغان چاغلىرىدا يا- كى ئۆز مەسلەكدىشى جاھان بىلەن قالغاندا ھاياتتىن داد ئېيتىپ ياش تۆكەتتى. بۇ ياشلار باللىرى ھەققىدە، تەخت ۋارىسلىقى ھەققىدە قايغۇرۇۋاتقان ئانىنىڭ — مەلىكىنىڭ كۆز ياشلىرى ئىدى.

ئۇ ئۆز تەقدىرىنى قارغايتتى. ئەمما، ھېچكىم ئۇنى «قانائەتسىزلىك قىلماڭ» دەپ ئاگاھلاندۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى مەلىكشاھ تەرىپىدىن تەخت ۋارىسلىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، سۇلتان ئۇنى پۈتكۈل ھەربىي يۇرۇشلەرگە، سىياھەت ۋە يىغىلىش - مۇراسىملىرىغا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ باراتتى، بۇ ئوغلى بىلەن پەخىرلىنەتتى، ئۇنى ئەركىلىتەتتى، ھەممىگە كۆز - كۆز قىلاتتى. ئۇنىڭغا تەسەررۇپىدىكى بارلىق ۋىلايەتلەرنى كۆرسىتىپ، كېيىنكى كۈنلەردە مۇشۇ ۋىلايەتلەرنىڭ ھەممىسىگە ھۆكۈمران بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇراتتى. «ھېچقانداق بىر سۇلتان ئۆز ئوغلىغا مۇنداق بۈيۈك سەلتەنەتنى مىراس قالدۇرغان ئەمەس!» دەيتتى ئۇ ئوغلىغا. شۇنداق چاغلاردا تۈركان خاتۇن ئۆز تەقدىرىدىن رازى بولۇپ قالاتتى. گۈلگۈن چېھرىدىكى قايغۇ - ھەسرەت كۆلەڭگىلىرىمۇ قاياقلارغىدۇر غايىب بولاتتى. بىراق، ۋەلىئەھدى تۇيۇقسىز ئالەمدىن ئۆتتى. ئېغىر چىدىغۇسىز قىزىتما ئازابى ئۇنى ئۆز ئىسكەنجىسىگە ئالغانىدى. تېۋىپلارنىڭ ئۇنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قىلغان پۈتكۈل ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ ھەممىسى بىكار-غا كەتتى. ياش شاھزادە ئىككى كېچە جان تالىشىپ، ئاخىرى بۇ دۇنيادىن مەڭگۈلۈك كۆز يۇمدى. «ئۇنىڭغا يامان كۆز تەگكەن ياكى زەھەر بېرىلگەن» دەپ گۇمان قىلىشتى. تۈركان خاتۇن ئوغلىنىڭ ئۆلۈمىگە قاتتىق قايغۇرۇپ، ئەلەملىك كۆز يېشى قىلدى. ئاخىرى، ۋاقىت ئۇنى بەزلەپ يەنە ئۆزىگە كەلتۈردى. مۇسىبەت كۈنلىرى ئاخىرلاشقاندا، ئۇ ئىككىنچى ئوغلىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشىنى قولغا كەلتۈردى. مەلىكشاھمۇ پۈتۈن ئاتىلىق مېھىر - مۇھەببىتىنى يېڭى تەخت ۋارىسىغا بېغىشلاشقا باشلىدى. توققۇز ياشلىق شاھزادىگە «شاھىنشاھ، سەلتەنەت تايانچىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ بىرىنچى ھىمايىچىسى» دېگەندەك دەبدەبىلىك ناملارنى بېرىشكە باشلىدى.

«يامان كۆزلەر» ۋە بەختسىزلىك يېڭى تەخت ۋارىسىنىمۇ ئايىماپ ئولتۇرمىدى. ئۇمۇ خۇددى ئاكىسىغا ئوخشاش گۇمانلىق قىزىتما

ئىسكەنجىسىدە جان تەسلىم قىلدى. تۇركان خاتۇن ئەمدى ئا-
خىرقى — ئۇچىنچى ئوغلىنى تەخت ۋارىسى قىلىش ئۈچۈن پۈت-
كۈل تىرىشچانلىقىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. لېكىن بۇ قېتىم
ئۇنىڭ تىرىشچانلىقلىرى خېلىلا تەسكە توختىدى. چۈنكى شاھزادە
تېخى ئەمدىلا بىر يېرىم ياشتا، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەلىكشاھنىڭ
باشقا خوتۇنلىرىدىن يەنە بويىغا يېتىۋاتقان ئۈچ ئوغلى بار ئىدى.
ئۇلارنىڭ ئىككىسى بىر چۆرە ئايالدىن تۇغۇلغان، بىراق ئوغۇللار-
نىڭ ئەڭ چوڭى بولغان بەركيارۇق ئىسىملىك شاھزادە، سۇلتاننىڭ
ئانا جەمەت تۇغقىنى بولغان خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئىدى. يېشىنىڭ
چوڭلۇقىدىنمۇ ياكى ھەقىقىي سۇلتان نەسەبىدىن بولغىنى ئۈچۈن-
مۇ بۇ شاھزادە تەخت ۋارىسى بولۇشقا ھەقلىق ئىدى. تۇركان خاتۇن
توساتتىن چىققان بۇ توساقنى قانداق ئېلىپ تاشلاشنى بىلەلمەي
باش قاتۇراتتى. ئىككىلا تەرەپتىن سالجۇقىي ھېسابلانغان بۇ
شاھزادىنىڭ تەخت ۋارىسى بولۇشىغا نىزامۇل مۇلكمۇ باش قوشقا-
نىدى. باش ۋەزىر مەملىكەتتە يۈز بېرىۋاتقان بۇنداق تالاش - تار-
تىشلارنى ئادىل ھەل قىلىشقا ئۇرۇناتتى. سۇلالىدە ۋارىسلىق تۈزۈ-
مى ئورنىتىشنى تەكتىلەپ، سۇلتاننىڭ چوڭ ئوغلىنىڭ تەخت
ۋارىسى بولۇشى لازىملىقىنى رەت قىلىپ بولمايدىغان دەلىللەر بە-
لەن ئىسپاتلاپ، مەلىكىنىڭ يارىسىغا تۈز سېپەتتى، لېكىن ۋەزىر-
نىڭ پۈتكۈل ئۇرۇنۇشلىرى بىكارغا كەتتى. مەلىكشاھ سۆيۈملۈك
خوتۇنىنىڭ گېپىنى يەردە قويۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى. تۇركان خا-
تۇن: «ئەگەر ئوغلۇم تەخت ۋارىسى قىلىپ تەينىلەنمىسە، باشقا
ھېچكىمنى تەخت ۋارىسى قىلىپ تەينىلىمەيسىز!» دېگەن تەلەپنى
قويدى.

شۇنداق قىلىپ، مەلىكشاھمۇ ئاتا - بوۋىلىرىغا ئوخشاشلا
ھېچكىمنى تەخت ۋارىسلىقىغا تەينىلىمەي ياشاشقا نىيەت قىلدى.
بىراق، تۇركان خاتۇن بۇنىڭلىق بىلەن قولىنى قوۋۇشتۇرۇپ ئول-
تۇرىدىغان خوتۇنلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەمدى ئاخىرقى بىر ئوغ-
لىنى ئامان - ئېسەن قاتارغا قوشۇش ۋە ئۇنى ھامان بىر كۈنى

تەختكە چىقىرىش خىيالى بىلەن ياشاشقا باشلىدى. ئۇ ئۆز بېشىغا كېلىۋاتقان بارلىق غەم - قايغۇلارنىڭ سەۋەبچىسى نىزامۇل مۇلك، دەپ قارايتتى ھەمدە تىنىمسىز ھالدا ئۇنىڭ جېنىغا قەست قىلىش-نىڭ چارىلىرى ئۈستىدە ئويلىناتتى. ئۇ ۋەزىرنىڭ ئۆلۈمىنى تېز-لىتىش ئۈچۈن بارلىق ئىمكانىيەتلەرنى ئىشقا سالاتتى، بۇ يولدا نە-پىتىنىلەردىن، نە دوق - پوپوزىلاردىن، ھەتتا ئاساسسىنلار بىلەن مەسلىھەت - مۇزاكىرىلەر ئېلىپ بېرىشتىنمۇ باش تارتمايتتى. ئۇ بۇ قېتىم ئەنە شۇ مەقسەتتە باغداد سەپىرىگە سۇلتان بىلەن بىللە چىققانىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمىنىڭ ئىجرا قىلىنغىنىنى ئۆز كۆزى بە-لەن كۆرگۈسى بار ئىدى.

بۇگۈن نىزامۇل مۇلكنىڭ ئاخىرقى قېتىم داستىخاندا ئولتۇ-رۇشى بولدى. رامىزاننىڭ ئۇچىنچى كۈنى كەچتە ئەمەلدارلار، ساراي ئەمەلدارلىرى ۋە ئەسىرلەر ئىپتارغا يىغىلدى، ئىپتارلىق داستە-خىنى كەڭ چېدىر ئىچىگە راسلانغانىدى. مەشئەل يورۇقىدا كۈمۈش پەتنۇسلاردا قورۇلغان تۆگە، قوي، توخۇ گۆشلىرى تارتىلدى. كۈن بويى روزا تۇتۇپ، قورساقلىرى تارتىشىپ كەتكەن 60 مېھمانىنىڭ قوللىرى بىراقلا داستىخانغا سوزۇلدى. تەبىئىيلا پەيدا بولغان جىمجىتلىقتا پەقەت لوقمىلارنى ئىشتىھا بىلەن چاينىاپ يەۋاتقان ئېغىزلارنىڭ شاپىلداشلىرىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. قورساقلار بىرئاز ئارام تاپقاندىن كېيىن، ھەر كىم ئۆز تاۋىقىدىكى گۆشلەرنىڭ ئەڭ ياخشى يەرلىرىنى كېسىپ ئېلىپ، بىر - بىرىگە ئۇزىتىشىپ، ئۆزئارا ئىلتىپات كۆرسىتىشلەر باشلىنىپ كەتتى.

نىزامۇل مۇلك بەك ئاز يېدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆڭۈل يارىسى ئادەتتىكىدىن بەكرەك كۈچىيىپ، ئىچى ئۆرتىنەتتى، كىمدۇر بىرى كۈچلۈك قوللىرى بىلەن ئۇنىڭ كانىيىنى بوغۇۋاتقاندەك تۇيۇلا-تى، داستىخان ئالدىدا قەددىنى زورمۇزور تىك تۇتۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان مەلىكشاھ ئۆزىگە ئىلتىپات كۆرسىتىپ سۇنۇلۇۋاتقان گۆش پارچىلىرىنى ئىشتىھا بىلەن چاينايتتى، پات - پات ۋەزىرگە قاراپ قوياتتى، پىكىر - خىيالىنى بەند قىلىۋالغان

مەقستىنى ئاشكارىلاپ سېلىشتىن ئەنسىرەپ، تىنىمسىز بىر نەرسە چاينايتتى. ئۇ بىردىنلا قولىنى تاۋاققا ئۇزىتىپ خېلى چوڭ بىر پارچە گۆشنى ئېلىپ ۋەزىرگە سۇندى. نىزامۇل مۇلك گۆشنى رەھمەت ـ تەشەككۇر بىلەن ئېلىپ، ئۇنىڭدىن بىر چىشلەم يېدى. لېكىن، سۇلتان ۋە ئاساسىنلار تەرىپىدىن ئۇچ قېتىم ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان كىشىنىڭ كانىيىدىن گۆش ئۆتىدۇ، دەمسىز؟...

ئىپتار تۇگىگەندە ئەتراپنى تۇن قاراڭغۇسى قاپلىغانىدى. بىرىنچى بولۇپ مەلىكشاھ ئورنىدىن قوزغالدى. ئۇ ۋەزىرنىڭ ئۇزايىدىن كۆرگەن ئازاب ـ ئوقۇبەت ۋە دەرد ـ ئىزتىراپلارنى تېزراق تۇركانغا سۆزلەپ بېرىشكە ئالدىرايتتى. باشقىلارمۇ قوزغىلىشتى، قوللىرىغا تايىنىپ زورىغا ئولتۇرغان نىزامۇل مۇلكمۇ كۆپچىلىك بىلەن بىللە ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىڭ چېدىرى يېقىنلا يەردە بولۇپ، چېدىرىغا بىر ئامال قىلىپ بېرىۋالسا، قېرى مومىيى ئۇنىڭغا مەل-ھەم دورىلارنى ئىچۈرۈپ، ئاغرىق ئازابىنى بىرئاز بولسىمۇ يەڭگىل-لىتىشى مۇمكىن. چېدىرغا بېرىش ئۇچۇن يۇز قەدەم مېڭىش كېرەك. سۇلتاننىڭ چېدىرى ئەتراپىدا خىزمەتكارلار ۋە لەشكەرلەرنىڭ ئالىتاغىل ئاۋازلىرى ئاڭلىناتتى. ئارىلاپ ـ ئارىلاپ ئايالارنىڭ يېنىك كۇلكە ئاۋازلىرىمۇ كۆتۈرۈلۇپ تۇراتتى. يول ئۇنىڭغا ناھايىتى ئۇزاق تۇيۇلاتتى، پۇتلىرىنى تەستە كۆتۈرۈپ ئاران ئىلگىرلەيتتى. ئادەتتە ئۇنىڭ ئەتراپىدا نەچچە ئون خۇشامەتچىلەر پايپەتەك بولۇپ يۇرۇشەتتى، بىراق، ئەمدىلىكتە سۇلتاننىڭ غەزىپىگە ئۇچرىغان بۇ قۇدرەتلىك، ئەمما شۇ دەقىقىدە تولىمۇ بىچارە ھالغا چۈشۈپ قالغان قېرىغا غەمخورلۇق قىلىدىغان بىرەرمۇ ئادەم تېپىلمايتتى.

قاياقتىندۇر ئۇچىسىغا يىرتىق چەكمەن كىيگەن، ئېگىزرەك بىر قارا گەۋدە ئاللىقانداق دۇئالارنى گۇڭۇلداپ ئوقۇغىنىچە ئۇنىڭغا يېقىنلاپ كەلدى. ۋەزىر ئۇنى تىلەمچى دەپ ئويلاپ، كۆڭلى ئېچىلىپ قالدى ۋە ھەمىيىنىنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا ئۇچ تىللانى ئۇزاتتى. قاراڭغۇدا ئۆتكۇر تىغ پارقىراپ كەتتى. ۋەزىر ئۇنىڭ قولىنى

كۆتۈرگىنىنىلا كۆرگەنىدى. ئۇ پىچاق تىغىنىڭ ئاۋۋال كىيىمىگە، ئاندىن بەدىنىگە سانجىلغىنىنى سەزدى. قورقۇنچتىن ئۇنى چىقمىدىمۇ ئەيتاۋۇر، يۈزىدە بىر دەملىك ھەيرانلىق ئالامەتلىرى پەيدا بولۇپ، ئاخىرقى قېتىم چوڭقۇر بىر تىندى. ئۇ يەرگە يىقىلىۋېتىپ، بېقىنىدىن پىچاقنىڭ سۇغۇرۇۋېلىنغانلىقىنى سەزدى ۋە تىترەڭگۈ ئاۋازدا ئېيتىلغان: «بۇ ساڭا ئالامۇتتىن سوۋغا!» دېگەن سۆزلەرنى ئاڭلىدى؛ بىر چاغدا تەرەپ ـ تەرەپتىن كىملەرنىدۇر چاقىرىشلار ئاڭلاندى. قاتىلنى چېدىرلار ئارىسىدىن تۇتۇۋېلىشقانىدى. ئەنسىز-لىكتە كىمدۇر بىرى ئۇنىڭ بوغۇزىغا پىچاق سۇرۇۋەتتى. كېيىن قاتىلنىڭ جانسىز تېنىنى پۈتىدىن سۆرىشىپ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۈلخان ئۈستىگە تاشلىۋېتىشتى.

ئەينى چاغلاردا ئالامۇت قەلئەسىدىن سىرتقا ۋەزىپە ئىجرا قىلىشقا بۇيرۇلغان كۆپلىگەن ئاساسىنلار ئەنە شۇنداق ھالاك بولاتتى. بىراق ئەمدى ئۇلار قاتىللىق قىلغاندا ھېچ يەرگە قاچماستىن تىك تۇرۇپ، ھاياتتىن مەردانىلەرچە كۆز يۇمۇشقا ئۆگىتىلىشكا باشلىدى. «بىزگە دۈشمەنلىرىمىزنى يوق قىلىشنىڭ ئۆزىلا كۈپايە قىلمايدۇ، ـــ دەپ ئۆگىتەتتى ئۇلارغا ھەسەن، ـــ بىز قاتىل ئەمەس، بەلكى ئاللاھنىڭ ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلغۇچىلارمىز، بىز بۇ ھۆكۈمنى پۈتۈن خالايىقنىڭ كۆز ئالدىدا ئىجرا قىلىپ، ھېچكىمدىن، ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغانلىقىمىزنى نامايان قىلىشىمىز كېرەك. ئەگەر بىز بىر كىشىنى ئۆلتۈرسەك، شۇ ئارقىلىق مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ قەلبىگە ۋەھىمە سالىمىز. ئەمدى بىزگە پەقەت ئۆلتۈرۈش بىلەن ۋەھىمە سېلىشلا يېتەرلىك بولمايدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن مەردانىلىك بىلەن ئۆلۈشنىمۇ بىلىشىمىز لازىم. ئۆلۈمگە باتۇرلۇق بىلەن يۈزلىنىپ، ئاللاھ يولىدا ئۆلۈش شەرەپتۇر. مۇنداق ئۆلۈم ئىنسانلارنىڭ قەلبىدە بىزگە نىسبەتەن ھۆرمەت ئويغىتىدۇ ۋە ئىشىمىزغا خەيرخاھلىق قىلىدىغانلارنى كۆپەيتىدۇ، سېپىمىزگە خەتىرلىك دۈشمەنلەرچە ئۆلۈش، ئۆلتۈرۈشتىنمۇ مۇھىمراقتۇر. بىز ئۆزىمىزنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن

ئۆلتۈرىمىز، ئۆز سېپىمىزنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئەڭ ئاخىرىدا غەلىبە ئۈچۈن ئۆلۈمگە يۈزلىنىمىز. غەلىبە قىلىش ئاساسىي مەقسىتىمىزدۇر. ئۆزىمىزنى پىدا قىلىشىمىز بولسا، غەلىبىنى تېز-لىتىش يولىدىكى بىر ۋاستىمىزدۇر، خالاس. »

شۇنىڭدىن بۇيان بۇنىڭغا ئوخشاش قاتىللىقلار كۆپىنچە جۈمە نامىزى ۋاقىتلىرىدا مەسچىتلەردە، كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدىلا يۈز بېرىدىغان بولدى. ۋەزىرلەر، شاھزادىلەر ۋە ئەمەلدارلار بىر توپ مۇھاپىزەتچى - ياساۋۇللار بىلەن يۈرۈشكە ئادەتلەندى. بىراق ئۆلۈ-تۈرۈش - قەستلەشلەر يەنىلا داۋاملىشۇېرەتتى. كىشىلەر مۇنداق قاتىللىقلارنى ھەم قورقۇنچ ھەم قىزىقىش ئىچىدە تاماشا قىلاتتى. ئالامۇت قاتىللىرى ھەممىلا يەردە، خىلمۇخىل قىياپەتلەردە پەيدا بولاتتى، تېخى مۇھاپىزەتچىلەر ئارىسىدىنمۇ تېپىلاتتى. قاتىل ھەممە ئادەمنىڭ پۈتكۈل خىيالى ناماز بىلەن بەند بولغان پەيتتە قول سالاتتى، ئەجىلى توشقان كىشى شۇ ھامان يەرگە يىقىلاتتى. قاتىل بولسا جايىدىن مىدىرلىماي، ئۆگىتىلگەن دۇئاسىنى ئوقۇ-غىنىچە ئۆزىنى تۈتۈشقا كىرىشكەن ياساۋۇلىلار بىلەن خالايىققا مەغرۇر كۆلۈمسىرىگىنىچە قاراپ تۇراتتى. ئالامۇت خوجايىنىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۆلتۈرۈلگەن ھەربىر ئەمەلدارنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغان يېڭى ئەمەلدارنىڭ ئېتىقادى ئىسمائىلىيلارنىڭ ئېتىقادىغا ئۆزگە-رەتتى. شۇ تەرىقىدە ھەربىر قاتىللىق ئۇلارنىڭ سېپىگە ئونلاپ، يىگىرمىلەپ ئادەملەرنى قوشاتتى.

مۇنداق دەھشەتلىك قاتىللىقلارنى سادىر قىلغۇچىلار نەشە، ئەپيۇنخۇمار كىشىلەردۇر دېگەن گەپمۇ بار. «دېمىسىمۇ، ئۆلۈمگە مەغرۇر تەبەسسۇم بىلەن بېشىنى تىك تۇتۇپ باردىغان مۇنداق كىشىلەرنىڭ خۇي - پەيلى ۋە يۈرۈش - تۇرۇشىنى بۇنىڭدىن باشقىچە يەنە قانداق سۈپەتلەش مۇمكىن؟» دېيىشەتتى بۇ پىكىر تە-رەپدارىدىكىلەر. بولۇپمۇ، ماركوپولونىڭ خاتىرىلىرى بۇ پىكىرنىڭ غەربتە كەڭ تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان ئىدى. مۇسۇلمان دۇنيا-سىدا ئۇلارنى بەزىدە «گەششىيان»، يەنى «نەشە چەككۈچىلەر» دەپمۇ

ئاتايىتتى. ئېھتىمال بۇ پىكىر ئۇلاردىن نەپرەتلەنگۈچىلەر تەرىپىدىن ئويلاپ تېپىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئايرىم شەرقشۇناسلار «ئاسسا-سىن» سۆزى نۇرغۇن ياۋروپا تىللىرىدا ئىشلىتىلىدىغان «ئۆلتۈر-گۈچى، قاتىل» سۆزىدىن ئېلىنغان دەپ ھېسابلايدۇ. لېكىن ئەمە-لىيەت بۇنىڭدىن باشقىچە بولسا كېرەك. ئالامۇت قەلئەسىدىن تې-پىلغان ھۆججەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ھەسەن ئۆز تەرەپدارلىرىنى «ئاسساسىيۇن»، يەنى «پېچىنى ئېتىقاد ئاساسلىرىغا سادىقلار» دەپ ئا-تاشنى مۇڭاپىق كۆرگەن. نەتىجىدە چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن توغرا چۈشىنىلمىگەن بۇ سۆز «گەشەشىيۇن» نەشەخۇمارلار مەنە-سىدە تەلقىن قىلىنغان. دەرۋەقە، ھەسەن سەببباھ تۇرلۇك گىياھ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شىپالىق رولىنى، جۇملىدىن ئۇلارنىڭ ئادەمنى روھلاندۇرغۇچى خۇسۇسىيەتلىرىنى ياخشى بىلگەن ۋە تۇرلۇك ئۆ-سۈملۈكلەرنى تېرىپ ئۆستۈرۈپ، ئۇلاردىن دورا ياساپ، كېسەل بو-لۇپ قالغان سەپداشلىرىنى داۋالىغان. مەسىلەن، ئۇ كەشپ قىلغان بىر دورا تالىپلارنىڭ پىكىر قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ، ئۇلار-نىڭ ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتىنى كۈچەيتكەن. بۇ دورا ھەسەل، يا-ڭاق تالقىنى ۋە كاشىنچە ئۆسۈملۈكنىڭ شەربىتىدىن ئارىلاشتۇ-رۇلۇپ تەييارلانغان. شۇنداق قىلىپ، ھەسەن سەببباھ ئۇستا تېۋې-مۇ بولغان. ئىسمائىلىيلارغا تاقىلىدىغان پۈتكۈل مەلۇماتلارغا قا-رىماي شۇنى تەن ئېلىش لازىمكى، ئاساسىنلارنى روھلاندۇرىدىغان بىردىنبىر كۈچ ئۇلاردىكى مۇستەھكەم ئېتىقادلا بولغان، خالاس. مۇنداق ئېتىقاد ئالاھىدە ئۇسۇللار بىلەن تەشكىللەنگەن مەش-غۇلاتلار ۋە تەربىيە، ۋەزىپىلەرنى ئېنىق بەلگىلەش، شۇنىڭدەك قاتـ-تىق تەرتىپ ـ ئىنتىزام ئارقىلىق شەكىللەندۇرۇلگەن. بۇ جەمئى-يەتنىڭ بېشىدا ئۇنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمدارى، جەمئىيەتنىڭ پۈت-كۈل تەرتىپ ـ قائىدىلىرى ۋە سىرلىرىنى ئۆزى رويابقا چىقارغان ھەسەن سەببباھ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىر توپ يۇقىرى مەرتە-ۋىلىك ئۆلىمالار يىغىلغان بولۇپ، ئۇلاردىن ئۇچى ئۇنىڭ ئورۇنبا-سارلىرى ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى، شەرقىي پارس،

خۇراسان، كوھستان ۋە ماۋەرائۇننەھردە، ئىككىنچىسى، غەربىي پارس ۋە ئىراقتا، ئۈچىنچىسى، سۇرىيەدە ئېلىپ بېرىلىدىغان تەشۋىق ـ تەرغىبات ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. ئىككىنچى قاتاردا بىۋاستە مەيدانغا چىقىپ پائالىيەت قىلىدىغان «رەفىق»لەر تۇراتتى. ئۇلار ھەر تەرەپتىن مۇكەممەل تەلىم ئالغان ئەڭ قابىلىيەتلىك كىشىلەر بولۇپ، قەلئە ـ شەھەر ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە جەمئىيەت ئىشلىرىنى يۇرگۈزۈشكە يېتەكچىلىك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئەڭ قابىلىيەتلىكلىرى ئالدىنقى قاتاردىكى ئالىي مەرتىۋىلىك دەۋەتچىلەر سېپىگە تاللىنىشلىرى مۇمكىن ئىدى. ئەڭ كېيىنكى قاتاردا «لەسسەك» دەپ ئاتىلىدىغان، جەمئىيەتكە يېڭى قوبۇل قىلىنغانلار تۇراتتى. ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئاددىي ئەزالىرى بولۇپ، بىرەر جىددىي ئىشقا ياكى مەخسۇس تەلىم ئېلىشقا لاياقەتسىز ئەزالار ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئالامۇت ئەترapىدا ياشايدىغان پاداچىلار، ئاياللار ۋە قېرىلار كۆپ ئىدى. جەمئىيەتكە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغانلارنى «مۇجىبلەر» دەپ ئاتايتتى. ئۇلار جەمئىيەتنىڭ مەقسەت ۋە ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ساۋاقلارنى ئالاتتى ھەمدە قابىلىيەتلىرىگە ئاساسەن «رەفىقلەر»دىن بولۇپ يېتىشىشى، چوڭقۇرراق بىلىم ئېلىشى ئۈچۈن ئالامۇتقا ماڭدۇرۇلاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەسەن سەببابانىڭ ھەقىقىي قۇدرىتىنى نامايان قىلغۇچى «پىدائىيلار ــ جېنىنى پىدا قىلىدىغانلار» بولۇپ يېتىشەتتى.

ئالامۇت ھۆكۈمدارى ئادەتتە شاگىرتلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئېتىقادى ئەڭ چىڭلىرىنى، چاققان ھەم چىدامليقلىرىنى، شۇنداقلا ئوقۇشتا لاياقەتسىزلىرىنى «پىدائىيلار» سېپىگە قوشمايتتى. ھەسەن «پىدائىيلار»نى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرەتتى. ئوقۇش ئىشلىرىدا خەنجەر سانجىش ئۇسۇللىرى، خەت توشۇغۇچى كەپتەر لەردىن، مەخپىي سۆزلەردىن لايىقىدا پايدىلىنىش، ئالامۇت بىلەن تېز ۋە يوشۇرۇن ئالاقە ئورنىتىش سىرلىرى ئىنچىكىلىك بىلەن ئۆگىتىلەتتى. شۇنىڭدەك، ئۇلارغا يەرلىك شېۋىدە سۆزلىشىش، ناتونۇش كىشىلەر بىلەن تىلدا بىردەكلىك ھاسىل قىلىش، يات ئا-

دەملەر بىلەن ئارىلىشىش، بۇنىڭ ئۈچۈن، زۆرۈر تېپىلغاندا ھەپ-
تىلەپ، ئايلاپ مەقسەتكە ئىنتىلىش، كىشىلەرنىڭ نەپرىتىگە پەرۋا
قىلماسلىق، دۈشمەننى يوقىتىش ئۈچۈن ئەڭ مۇۋاپىق پەيتنى كۈ-
تۈش، ئۇلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ ماھىر ئوۋچىدەك ھە-
رىكەت قىلىش، دۈشمەن ماڭىدىغان يوللارنى، دۈشمەننىڭ كىيە-
نىشىنى، ئادەتلىرىنى، ئۆيىدىن چىقىش ۋە كىرىش ۋاقىتلىرىنى
بىلىۋېلىش، ئابرۇيلۇق كىشىلەرنىڭ ئىشەنچىنى قولغا كەلتۈرۈپ،
ئۇلارنىڭ ياردىمىدە ئىش ئېلىپ بېرىش قاتارلىق نۇرغۇن پائالىيەت
سىرلىرى ئۆگىتىلەتتى. مەلۇم بىر ھۆججەتتە بايان قىلىنىشىچە،
بەلگىلەنگەن ئادەمنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئىككى نەپەر «پىدائىي»
ئىككى ئايغىچە پۇرسەت كۈتۈپ، ناسارالارنىڭ چېركاۋىدا راھىب
قىياپىتىدە ھەرىكەت قىلغان. نەشىخورلۇقتا بېرىلگەن كىشىلەرنىڭ
قولىدىن مۇنداق ئىشلارنىڭ كېلىشىگە ئىشىنىش مۇمكىنمۇ؟ ھە-
سەن سەببىاھ قۇرۇپ چىققان بۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرىدا بولۇشقا
تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم خىسلەت ــ ئېتىقادقا سادىقلىق ۋە ئۆلۈم-
گە پىسەنت قىلماسلىق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ھەسەن سەببىاھ تا-
رىخىتىكى ئەڭ دەھشەتلىك جەمئىيەت ــ «ئاسىاسىنلار جەمئىيە-
تى»نى بەرپا قىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. ئەسىر ئاخىرىدا ئۇلارغا تەڭ
كېلەلەيدىغان، ئۇلار بىلەن ئېلىشىشقا بەل باغلىغان يېڭى بىر كۈچ
پەيدا بولدى. بۇ ــ ئۆلتۈرۈلگەن باش ۋەزىرگە سادىق نىزامىيە تە-
رەپدارلىرى بولۇپ، ئۇلارمۇ ئاسىاسىنلارنى تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن
قىرغىن قىلىشقا كىرىشتى. ئەلۋەتتە، ئۇلارنىڭ ئۇسۇللىرى ئىس-
مائىلىيلارنىڭكىدەك دەھشەتلىك ۋە ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان
دەرىجىدە ۋەھىمىلىك بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا ئىسمائىلىيلار سېپە-
نىڭ ئاستا ـ ئاستا بۇزۇلۇشىغا سەۋەب بولدى.

يىگىرمىنچى باب

غەزەپلەنگەن كىشىلەر قاتىلنىڭ جانسىز تېنىنى ئۇياق - بۇ- ياقتا سۆرەپ يۈرگەن پەيتتە، نىزامىيەنىڭ بەش نەپەر ئادىمى نىزا- مۇل مۇلكىنىڭ تېخى سوۋۇشقا ئۈلگۈرمىگەن جەسىتى ئەتراپىغا يە- غىلدى. ئۇلار قىسقا ۋاقىت جىم تۇرۇشقاندىن كېيىن، ئوك قوللە- رىنى ئالدىغا سوزۇشۇپ، بىر ئېغىزدىن قەسەم ئىچىشتى:

— تىنچ ئۇخلاڭ، خوجايىن، سىزنىڭ بىرمۇ دۇشمىنىڭىز بۇ دۇنيادا تىرىك قالمايدۇ!

نىزامۇل مۇلكىنىڭ دۇشمەنلىرى كۆپ ئىدى. لېكىن كىمدىن باشلاش كېرەك؟ ئۇلار پىچىرلىشىپ، بىرىنچى نومۇرلۇق نىشاننىڭ ئىسمىنى تىلغا ئېلىشتى. بۇ مەسىلىدە ئۇلارنىڭ پىكىرلىرى بىر يەردىن چىقتى. ئۇلارنىڭ قوللىرى يەنە ئالدىغا سوزۇلدى. جەسەت ئالدىدا تىزلىنىپ، قەسەملىرىنى يەنە تەكرارلىدى، ئاندىن ۋەزىر- نىڭ كېسەللىكتىن ئورۇقلاپ كەتكەن، ئەمما ئۆلۈمدىن ئېغىرلە- شىپ قالغان جەسىتىنى كۆتۈرۈشۈپ، تۇرالغۇسى تەرەپكە ئېلىپ كېتىشتى. ئاياللار ئاللىقاچان توپلىشىپ مۇسىبەت يىغىسىنى باش- لىۋەتكەنىدى. جەسەتنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ نالە - پەريادى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، تۇن قاراڭغۇسىنى بېسىپ كەتتى. بىرەيلەن قاتتىق ئاۋازدا ئۇلارغا ئېيتتى:

— قىساس ئېلىنمىغۇچە ھېچكىم يىغلىمىسۇن!

ۋەھىمگە چۈشكەن ئاياللار بىردىنلا يىغدىن توختاپ، ئۇ دۇنياغا يول ئالغان ۋەزىرنىڭ جەسىتىگە تىكىلىپ قېلىشتى. بىر- دەمدىن كېيىن ئۆزلىرىنى باسالماي، يەنە ئېسەدەپ يىغلاشقا باشلە- ىدى.

جەسەتنىڭ يېنىغا سۇلتان يېتىپ كەلدى. دەسلەپكى چاقىرىشلار ئاڭلانغاندا ئۇ تۇركان خاتۇننىڭ ھۇزۇرىدا ئىدى. نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلىپ كېلىشكە كەتكەن خىزمەتكار ھاسىرىغىنىچە يېتىپ كەلدى.

ــ سۇلتانىم! قاتىل باش ۋەزىرنى پىچاقلىۋېتىپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاخىرىنى سىزگە قالدۇرۇپ كېتىپتۇ.

سۇلتان بىلەن تۇركان خاتۇن ئۇن - تىنسىزلا بىر - بىرىگە قارىۋېلىشتى. كېيىن مەلىكشاھ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇزۇن قارا جۇۋىسىنى كىيدى ۋە تۇركان خاتۇننىڭ سىنئەينىكى ئالدىدا بىردەم ۋىسىنى كىيدى ۋە تۇركان خاتۇننىڭ سىنئەينىكى ئالدىدا بىردەم توختاپ، ئۇستۇېشىنى كۆزەتتى ھەم چىرايىغا قايغۇلۇق تۇس بېرىپ، ۋەزىرنىڭ جەسىتى ياتقۇزۇلغان چېدىرغا ماڭدى. ئايالالار ئۇنىڭغا «ئاتا»سىنى كۆرۈش ئۈچۈن يول بېرىشتى. ئۇ مېيىتنىڭ يېنىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ فاتىھە سۇرىسىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، تۇركان خاتۇننىڭ خۇشاللىقىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا قايتتى.

مەلىكشاھ پۈتۈنلەي باشقىچە بىر ئادەمگە ئايلاندى. باش ۋەزىرنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ھەممەيلەن ئەمدى سەلتەنەت تىزگىنىنى سۇلتان ئۆز قولىغا ئالىدۇ، دەپ ئويلاشقانىدى، ئەمما ھەممە ئىش ئۇنىڭ ئەكسىچە بولدى. باش ۋەزىرنىڭ ئاتىلارچە ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇشىدىن قۇتۇلغان سۇلتان پۈتۈنلەي بالىلارچە ئۆز بېشىمچىلىقا، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كەتتى. سارايدىكى كېچەش، مۇھاكىمىلەر ۋە ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىشلار پۈتۈنلەي توختاپ قالدى. ئۇ كۈندۈزلىرى چەۋگەن ئوينايتتى ياكى ئوۋ ئوۋلاش بىلەن مەشغۇل بولاتتى. كېچىلىرى بولسا ئۇلپەتلىرى بىلەن ئىچىشىۋازلىق قىلاتتى.

ئۇنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ھەتتا باغداد خەلىپىسىگە مەكتۇپ يېزىپ، باغدادنى ئۆزىنىڭ قىشلىق ئوردىسى قىلماقچى بولغانلىقىنى، خەلىپىنىڭ باشقا شەھەرگە كېتىشى ياكى باشقا يەردىن تۇرالغۇ تېپىشى لازىملىقىنى تەلەپ قىلدى. پەيغەم-

بەرلەر ئەۋلادىدىن بولغان ۋە ئۇچ يېرىم ئەسىردىن بېرى ئەجداد-لىرى باغدادتا ياشاپ كەلگەن خەلىپە ئىلاجسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ، ئۇنىڭدىن كۆچۈشكە تەييارلىق قىلىۋېلىش ئۈچۈن بىر ئاي مۆھلەت بېرىشنى ئىلتىماس قىلدى.

37 ياشقا كىرگەن، تەخمىنەن دۇنيانىڭ يېرىمىغا ھۆكۈمران بولغان سۇلتاننىڭ بۇ ئىشلىرىدىن تۈركان خاتۇن ئەنسىزلىككە چۈشۈپ، ئۇنى بۇ يولدىن قايتۇرۇشقا ئۇرۇندى، لېكىن مەلىكشاھ ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلىشتىن يانمىدى. تۈركان خاتۇن ئۇنى ئۆز ئىختىيارىغا قويۇۋېتىپ، ئۇنىڭ يەڭگىلتەكلىكىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ئابرۇيىنى كۆتۈرۈشكە باشلىدى. نىزامۇل مۇلكنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن ئەمىرلەر ۋە باشقا مەنسەپدارلار ئەمدى ئۆز ئىشلىرىنى تۈركان خاتۇن ئارقىلىق پۈتتۈرۈشكە باشلىدى. سۇلتان بولسا تۈركان خاتۇن تەرىپىدىن پىلانلانغان ھەرقانداق ئىشقا مەست ـ مۇغەررەق ھالدا رازىلىق بىلدۈرۈۋېرىدىغان بولدى.

مىلادى 1092 ـ يىلىنىڭ 18 ـ نويابىر كۈنىدە مەلىكشاھ باغدادنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى چاتقاللىقتا ئوۋ ئوۋلاپ يۈرەتتى. ئۇ ئاتقان ئون ئىككى تال ئوقتىن پەقەت بىرىلا نىشانغا تەگمىدى. ھەمراھلىرى ئۇنىڭ مەرگەنلىكىنى، مەرگەنلىكتە تەڭداشسىزلىقىنى تەرىپلەپ، ئۇنىڭ باتۇرلۇقىغا تەھسىن ـ ئاپىرىنلار ئوقۇدى. ئوۋ قىزغىنلىقى ئۇنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىۋەتكەن بولسا كېرەك، ئەمدى ئۇ ئادەملىرىگە تائام ھازىرلاشنى بۇيرۇدى. خىزمەتكارلار تېزلا تائام ھازىرلىقىغا كىرىشىپ كەتتى. ئوۋلانغان ھايۋانلار سوـيۇپ تازىلىنىپ زىخقا تارتىلدى. پىشۇرۇلغان گۆشلەرنىڭ ئەڭ ياغلىق يەرلىرى سۇلتاننىڭ تاۋقىغا قويۇلدى. سۇلتان گۆشنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ، ئىشتىھا بىلەن يېيىشكە باشلىدى. ئۇ ئارىلاپ ـ ئارىلاپ كۈچلۈك شاراب تولدۇرۇلغان قەدەھنى قانماي سۈمۈرەتتى، خىزمەتكارلار ئوۋدا دائىم بىللە ئېلىپ يۈرىدىغان، سىركىلەنگەن مېۋىلەردىن كاسىلدىتىپ چىشلەپ زاكۇسكا قىلاتتى. بىردىن ئۇـ

نىڭ ۋۇجۇدىنى ئىچ - باغرىنى يېرىۋەتكۈدەك دەرىجىدە دەھشەتلىك ئاغرىق تۇتۇپ كەتتى. سۇلتان ئاغرىقتىن ۋارقىرىۋەتتى. كۆپچىلىك قورقۇنچتىن تىترەشكە باشلىدى. مەلىكشاھ تەلۋىلەرچە ۋارقىراپ، شاراب قۇيۇلغان قەدەھنى ئاتتى، ھەلقۇمىدىكى نەرسىنىڭ ھەممىنى قۇسۇشقا تىرىشاتتى. ئۇ ئىككى پۇكۇلۇپ ياندۇرۇشقا باشلىدى. ئەتراپىدا تۇرغان بارلىق ساراي ئەمەلدارلىرى، نۆكەرلەر ۋە خىز-مەتكارلار ئۇنىڭ تىرىك قېلىشىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈشۈپ ساراسىمە ئىچىدە تىترىشەتتى. ئۇنىڭ شارابنى كىم تەرىپىدىن زەھەر سې-لىنغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. كىم بىلسۇن، سىركىلەنگەن مېۋىلەر زەھەرلەنگەنمۇ ياكى قورۇلغان گۆشمۇ؟ لېكىن ھەممەيلەن-نىڭ خىيالىدا بىر پىكىر كېزەتتى: باش ۋەزىرنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈ-كىنىگە 35 كۈن بولغانىدى. نىزامۇل مۇلك ئۆزىنىڭ سۇلتاندىن كەم دېگەندە 40 كۈن بۇرۇن ئۆلىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرگەن. دەرۋەقە ئۇنىڭ قىساسچىلىرى ھۆكۈمنى ئۆز ۋاقتىدا ئەملگە ئا-شۇرۇشقان ئىدى.

تۇركان خاتۇن پاجىئە يۈز بەرگەن جايدىن بىر سائەتلىك مۇ-ساپىگە جايلاشقان سۇلتان ئوردىسىدا تۇراتتى. تېخى تىرىك، بىراق پۈتۈنلەي ھالىدىن كەتكەن سۇلتاننى ئۇنىڭ ھۈزۇرىغا ئېلىپ كە-لىشتى. تۇركان خاتۇن كۆپچىلىككە چېدىرىدىن تېز چىقىپ كې-تىشنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭ يېنىدا جاھان، ئۆزىنىڭ سادىق كىشىلە-رىدىن ئىككى - ئۈچى ۋە سۇلتاننىڭ تومۇرىنى تەكشۈرۈۋاتقان ساراي تېۋىپىلا قالدى.

— سۇلتان تۇزۇلۇپ كېتەرمۇ؟ — سورىدى تۇركان خاتۇن تېۋىپتىن.

— سۇلتاننىڭ تومۇر سوقۇشى بارغانسېرى پەسلەپ كېتىۋې-تىپتۇ. ئاللاھ ئۇنىڭ ھايات شامىنى ئۆچۈرىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئەمدى ئۇنىڭغا دۇئا قىلىشتىن باشقا چارىمىز يوق! — دېدى تېۋىپ.

— ئەگەر ئاللاھنىڭ ئىرادىسى شۇنداق بولسا، بۇنى مەھكەم ئېسىڭىزدە تۇتۇڭ! — ئۇنىڭ ئاۋازى تۇل قالغان ئايالنىڭ ئەمەس،

بەلكى سەلتەنەتنىڭ ھەقىقىي ئىگىسىنىڭ ئاۋازىدەك ياڭرىدى، — بۇ چېدىردا تۇرغانلاردىن باشقا ھېچكىم سۇلتاننىڭ ئالەمدىن ئۆتۈ- كەنلىكىنى بىلمەسۇن! ئۇنى سورىغانلارغا سۇلتاننىڭ ئەسلىگە كې- لىشىنىڭ ناھايىتى تەسلىكى سەۋەبلىك دەم ئېلىشى لازىملىقىنى، ھېچكىمنىڭ ئۇنىڭ ئالدىغا كىرمەسلىكىنى ئېيتقاندىن باشقا گەپ قىلماڭ!

شۇنداق قىلىپ، سالجۇقىيلار سەلتەنەتىدە تۇركان خاتۇنىنىڭ چاقماقتەك تېز ئاخىرلاشقان قانلىق دەۋرى باشلاندى. تېخى مە- لىكشاھنىڭ يۇرىكى سوقۇشتىن توختىماستىنلا ئۇ بىر تۇركۇم سادىق ئەمەلدارلارنى ئەمدىلا تۆت ياشتىن ئاشقان ئوغلى سۇلتان مەھمۇدقا مەڭگۈ سادىق بولۇش توغرىسىدا قەسەم ئىچىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن خەلىپىگە مەكتۇپ يوللاپ، مەلىكشاھنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى خەۋەر قىلدى ۋە سۇلتاننىڭ ئورنىغا مەھمۇد- خانىنىڭ تەختكە چىققانلىقىنى ماقۇللاشنى سورىدى. بۇنىڭ بەدىلە- گە خەلىپىنىڭ باغدادتا قېلىش مۇمكىنچىلىكىنى، خەلىپىنىڭ نا- مىنىڭ سەلتەنەتنىڭ بارلىق مەسچىتلىرىدە خۇتبىگە قوشۇلىدىغا- لىقىنى تەكىتلىدى. ساراي ئەھلى ئىسپاھانغا قاراپ يولغا چىققاندا مەلىكشاھ ئاللىقاچان ئالەمدىن ئۆتكەن ئىدى، ئەمما تۇركان خاتۇن بۇنى كۆپچىلىكتىن يەنىلا سىر تۇتۇۋاتاتتى. سۇلتاننىڭ جەسىتى ئالتە ئات قوشۇلغان، ئۈستىگە چېدىر ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھارۋىدا ئېلىپ مېڭىلغان بولۇپ، مۇنداق ئەھۋالدا جەسەت ئۇزۇنغا بارمايلا سېسىپ كېتىپ، ئۆزىنى ئاشكارىلاپ قويۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇ- ڭا، تۇركان خاتۇن ئۇنى تېزراق كۆزدىن يىراق قىلىشقا ئالدىرىدى. شۇنداق قىلىپ، «بۇيۇك سۇلتان، قۇدرەتلىك شاھىنشاھ، مەغرىب ۋە مەشرىق ھۆكۈمدارى، ئىسلام دىنىنىڭ مۇھىم تېغى، دۇنيا ۋە دىنىنىڭ پەخرى، بارچە غەلىبىلەرنىڭ ئاتىسى، ئاللاھ تەرىپىدىن تە- يىنلەنگەن خەلىپىنىڭ مۇستەھكەم تايانچىسى» مەلىكشاھنىڭ جە- سىتى كېچىدە يوشۇرۇنچە يول چېتىگە كۆمۈلدى. كېيىنچە ئۇنىڭ قەبرىسىنى ھېچكىم، ھېچ يەردىن ئىزدەپ تاپالمىدى.

تارىخچىلار بۇ ھەقتە: «شۇنداق قۇدرەتلىك ھۆكۈمدارنىڭ ناھا-
يىتى ئېچىنىشلىق ۋە شەرمەندىلەرچە ئۆلگەنلىكىنى، ھەتتا ئۇنىڭ
قەبرىسى ئۇستىدە ھېچكىمنىڭ قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، يىغا -
زار قىلىشمىغانلىقىنى» ھەيرانلىق ئىلكىدە يېزىشقانىدى.

سۇلتاننىڭ غايىب بولغانلىقى تېز ئاربدىلا ھەممىگە ئاشكارا
بولۇپ كەتتى. بىراق، تۇركان خاتۇن تولىمۇ يېنىكلىك بىلەن ئۆ-
زىنى ئاقلايتتى: «مۇنداق ۋەزىيەتتە، — دەيتتى ئۇ، — مېنىڭ بە-
رىنچى ۋەزىپەم سۇلتاننىڭ ئۆلۈمىنى دۇشمەنلەرگە بىلدۇرمەسلىك
ئىدى. چۈنكى ئاساسىي قوشۇن ۋە ساراي ئەھلى پايتەختتىن
يىراقتا ئىدى». ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئۆز
ئوغلىنى تەختكە چىقىرىش ۋە سەلتەنەت تىزگىنىنى ئۆز قولىغا
ئېلىش ئۈچۈن ۋاقىتنى ئۇتۇش ئىدى. شۇ دەۋرنىڭ تارىخىي ھۆ-
جەتلىرىدىمۇ دەل مۇشۇنداق پىكىرلەر ئېيتىلغان. جۇملىدىن،
سەلتەنەت قوشۇنى ھەققىدە گەپ بولغاندا، ئۇنى، «تۇركان خاتۇن
قوشۇنلىرى»، ئىسپاھان ھەققىدە بولسا، «تۇركان خاتۇن پايتەخ-
تى» دېگەن جۇملىلەردىن بۇنى بىلىش مۇمكىن. ھۆججەتلەردە بالا
سۇلتاننىڭ نامى مۇتلەق ئۇچرىمايدۇ ۋە زۆرۈر تېپىلغان جايلاردا
ئۇنى، «تۇركان خاتۇننىڭ ئوغلى» دەپ زىكىر قىلىدۇ، خالاس. تۇر-
كان خاتۇننىڭ مۇددىئالىرىغا قارشى چىقالايدىغان، ئۇنىڭ كۆڭلىگە
ۋەھىمە سالالايدىغان بىردىنبىر قۇدرەتلىك كۈچ نىزامۇل مۇلك تە-
رەپدارلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ قىساس ئېلىنغۇچىلار تىزىملىكىدە
تۇركان خاتۇن مەلىكشاھتىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى ۋە
ئۇلار سۇلتاننىڭ ئىككىنچى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان 13 ياشلىق
بەركيارۇقنى تەختكە چىقىرىش نىيىتىدە ئىدى. ئۇلار ياش شاھزا-
دىنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئۇنىڭغا تۇرلۇك مەسلىھەتلەرنى بې-
رىشەتتى. ئاقىۋەت، ئۇنىڭ قوشۇنىنى تۇركان خاتۇننىڭ قوشۇنلە-
رىغا قارشى جەڭگە كىرگۈزۈشكىمۇ مۇۋەپپەق بولۇشقانىدى. دەس-
لەپكى ئېلىشىشتا غەلىبە ياش شاھزادىگە مەنسۇپ بولدى. نەتىجىدە
مەلىكنىڭ قوشۇنلىرى ئىسپاھان قەلئەسىگە بېكىنىشكە مەجبۇر

بولدى. بىراق، تۇركان خاتۇن قامال ھالىتىدىمۇ يېڭىلگەنلىكىنى تەن ئالىدىغانلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆزىنى قوغداش مەقسىتىدە كېيىنكى چاغلاردا پۈتۈن پارس زېمىنىدا مەشھۇر بولۇپ كەتكەن مىلك بىر خىل ھەييارلىقلاردىن پايدىلىنىشقا باشلىدى. مەسىلەن، ئۇ كۆپ قېتىم ۋىلايەت ھاكىملىرىغا تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ ئەۋەتتى: «مەن تۇل قالدىم، مېنىڭ كىچىك ئوغلۇم ئاتا تەربىيىسىگە ۋە ئۇنىڭ نامىدىن سەلتەنەتنى باشقۇرۇشقا يارايدىغان ئاتىغا موھتاج. بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا سەندىنمۇ مۇۋاپىقراق بىر ئادەم تاپالمىدىم، تېزراق قوشۇنلىرىڭ بىلەن ھۇزۇرۇمغا يېتىپ كەل، مەن ساڭا خوتۇن بولۇشقا تەييارمەن، تېزراق ھاكىمىيەت تىزگىنىنى قولۇڭغا ئال!». چاقىرىق تولىمۇ ئىشەنچلىك ئىدى. سۇرىيىدىن، ئەزەربەيجاندىن ئەمىرلەر قوشۇن باشلاپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ شەھەرنى قورشاۋدىن قۇتقۇزۇشقا قۇربى يەتمىگەن بولسىمۇ، ھەر ھالدا تۇركان خاتۇننىڭ بىرەر ئايدىن ئارتۇقراق دەم ئېلىۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بەردى.

تۇركان خاتۇن دەل شۇنداق مەزمۇندا ھەسەن سەبباھقىمۇ مەكتۇپ ئەۋەتتى: «نىزامۇل مۇلكنى يوقىتىش تەكلىپىنى سىزگە مەن بەرگەنىدىم ھەم ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئۆزۈم بىر قوللۇق ئىمكانىيەت ياراتقانىدىم. بۇگۈن سىزنى سەلتەنەت پايتەختى ئىسپاھاننى ئىگىلەشكە تەكلىپ قىلماقچىمەن. مەن ناھايىتى ياخشى بىلىمەنكى، ئادەملىرىڭىز بۇ يەردە بەك كۆپ، نېمىشقا ئۇلار تا ھازىرغىچە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشىدۇ؟ ئۇلارنى ئەمدى ئاشكارا ھەرىكەت قىلىشقا بۇيرۇڭ. ئۇلار نۇرغۇن مال ـ دۇنياغا، قورال ـ ئەسلىھەلىرىگە ئىگە بولىدۇ ھەم ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا يېڭى مەزھەپكە دەۋەت ئېلىپ بارالايدۇ».

مەكتۇپ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئۆز كۈچىنى كۆرسەتتى. ئۇزۇن يىللاردىن بېرى يوشۇرۇن يۈرگەن يۈزلىگەن ئىسمائىلىيلار نىقابلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، ئوچۇق ـ ئاشكارا ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. يېڭى مەزھەپكە كىرگۈچىلەرنىڭ سانىمۇ كۈندىن ـ كۈنـ

گه کۆپىيىشكه باشلىدى. ئايرىم مەھەللىلەردە ئۇلار تۈركان خاتۇن-
نى ھىمايە قىلىدىغان قوراللىق گۇرۇھ تەشكىل قىلىشقىمۇ مۇ-
ۋەپپەق بولۇشتى.

تۈركان خاتۇننىڭ ئاخىرقى ھىيلىسى تېخىمۇ پۇختا ۋە ھەي-
يارلارچە پىلانلانغان ئىدى.

بىر كۈنى ئۇنىڭ ئەمرلىرىدىن بىر قىسمى بەركىيارۇقنىڭ
ھۇزۇرىغا كېلىشىپ، تۈركان خاتۇندىن يۇز ئۆرۈگەنلىكىنى، شە-
ھەر ئىچىدە قالغان قوشۇننىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلانغانلە-
قىنى، ئەگەر شاھزادە ئۆزلىرىگە باش بولۇپ شەھەرگە كىرسە، بۇ
ئومۇميۈزلۈك قوزغىلاڭغا شەپە بولىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن
ئاسانلا تۈركان خاتۇن ۋە ئۇنىڭ گۆدەك ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ،
شاھزادىنىڭ يالغۇز ئۆزىلا تەخت ئىگىسى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى
مەلۇم قىلىشتى. 1094 ـ يىلى ئەمدىلا 13 ياشقا كىرگەن بالا ـــ
تەخت دەۋاسى قىلغۇچىغا بۇ تەكلىپ تولىمۇ مۇناسىپ بىلىندى.
بىر يىللىق مۇۋەپپەقىيەتسىز قامالدىن كېيىن، قوشۇنلارنىڭ يار-
دىمىگە تايانمايلا شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش نەقەدەر ياخشى ئامەت
ـ ھەي! ئۇ ئىككىلەنمەيلا بۇ تەكلىپكە رازىلىق بىلدۈردى ۋە شۇ
ئاخشىمىلا ئۆز يېقىنلىرىغىمۇ سەزدۈرمەستىن ئوردىدىن چىقىپ،
تۈركان خاتۇن ئەمرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قارشىلىقسىزلا ئې-
چىلغان كەھاب دەرۋازىسىدىن شەھەرگە كىرىپ كەلدى. شاھزادە
ئەتەي خۇشال كەيپىياتتا كېتىۋاتقان ئەمرلەرنىڭ قورشاۋىدا دادىل
قەدەملەر بىلەن ئىچكىرىگە كىردى. ئۇ ئۆز جاسارىتىگە، مۇۋەپپە-
قىيەت قازىنىدىغانلىقىغا چىن كۆڭلىدىن ئىشىنىپ باراتتى. ئە-
مرلەر ئۇنىڭ مۇنداق مەغرۇرلۇقىنى مەسخىرە قىلىپ كۈلۈشسە-
مۇ، ئۇ سەمىمىيلىك بىلەن ئۇلارنى جىم بولۇشقا ئۇندەيتتى. ئۇلار
بولسا، يالغاندىن يېرىم كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭغا تەزىم قىلىپ، يەنە
قاقاھلاپ كۈلۈشەتتى. شاھزادە ھەمراھلىرىنىڭ شۇملۇقىنى تۇيۇ-
غاندا ئاللىقاچان كېچىككەنىدى. ئەمرلەر ئۇنىڭ قول ـ پۇتلىرىنى
باغلاپ، كۆزى ۋە ئېغزىنى ئېتىپ، مازاق قىلغىنىچە ھەرەمخانا

ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئويغىنىپ كەتكەن ھەرەم ئاغىسى ئۇلارنىڭ كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن ئىچكىرىگە يۈگۈردى. تۈركان خاتۇن ئەمدى تەخت دەۋاسى قىلغان ئۆگەي ئوغلىنى بوغۇپ ئۆلتۈ-رەمدۇ ياكى كۆزلىرىنى كور قىلىش بىلەنلا كۇپايىلىنەمدۇ، ئۆز ئوغلىنىڭ رەقىبىنىڭ تەقدىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ئىخ-تىيارى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەنىدى. ھەرەم ئاغىسى غۇۋا يورۇتۇلغان ئۇزۇن دەھلىزنى بويلاپ ئىچكىرىگە كىرىۋاتقاندا، بىر-دىن ئېسەدەپ يىغلاۋاتقان ۋە يارەمگە چاقىرىۋاتقان ئاۋاز ئاڭلاندى. ئەنسىزلىككە چۈشكەن ئەمىرلەر ھەرەمخانىغا كىرىش چەكلەنگە-نىگە قارىماي، بوسۇغىدىن ئاتلاشتى. ئۇلار ھودۇققىنىدىن، ئېسە-دەپ يىغلاپ كېلىۋاتقان قېرى خىزمەتكار ئايالنى يېقىتىۋەتتى. ئا-يال ئۇلارغا، ھازىرلا كىمدۇر بىرىنىڭ تۈركان خاتۇننى ياستۇق بە-لەن تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكىنى ئېيتمىشتى. شۇ ئاردا ھەرەمخانا خىزمەتكارلىرىدىن بىرىنىڭ غايىب بولغانلىقى مەلۇم بولدى. خىزمەتكار ئايالنىڭ ئېيتمىشىچە، ئۇ بىرنەچچە يىل بۇرۇن نىزامۇل مۇلك تەرىپىدىن ھەرەمخانا خىزمەتكارلىقىغا ئورۇنلاشتۇ-رۇلغان ئىكەن.

يىگىرمە بىرىنچى باب

تۇركان خاتۇن تەرەپدارلىرى قىيىن ئەھۋالدا قالدى. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارى ــ تۇركان خاتۇن ئۆلتۈرۈلدى. بىراق، ئاساسلىق دۇشمەننىڭ تەقدىرى يەنىلا ئۇلارنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئوردا نىزامىيە تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن قورشۇۋېلىنغان پەيتتە، ئۇلارمۇ دۇشمەننىڭ قورشاۋىغا بۇيرۇق بەرگەن باشلىقىنى ئەسىرگە ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى. ئۇنى نېمە قىلىشاركىن؟ ھازىرچە بۇنى ھېچ-كىم ھەل قىلالايدىغاندەك ئەمەس ئىدى. بۇ كۇنلەردە جاھان گۆزەك سۇلتانىنىڭ ئانىسى سۇپىتىدە تۇركانىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەنىدى. ئەمىرلەر ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا قامالدىن قۇتۇلۇشنىڭ چارىلىرىنى مۇ-ھاكىمە قىلىشاتتى ۋە مۇنداق چاغدا پەقەت جاھانلا قەتئىي قارارغا كېلىشتە مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ئىدى. دېمىسىمۇ، ئۇ شۇ كەمگىچە ئۆزىنىڭ نېمىلەرگە قادىر ئىكەنلىكىنى مەردانىلارچە ئىسپاتلاپ كەلگەنىدى. بىراق، تۇركان خاتۇننىڭ ئۆلۈمى ئۇنىڭ بارلىق ئوي - خىياللىرىنى ئاستىن - ئۈستىن قىلىۋەتتى. نېمە قىلىش كې-رەك؟ كىمدىن مەسلىھەت سوراش مۇمكىن؟ ئەلۋەتتە، ئۆمەردىن - دە. بولمىسا، كىمگىمۇ مۇراجىئەت قىلىش مۇمكىن؟

ئۆمەر ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگىنىدە جاھاننى تۇركان خاتۇننىڭ ئورنىدا، پەردىلەر ئارىسىدا بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، چاچلىرىنى يەلكىسىگە يېيىپ ئولتۇرغان ھالدا كۆردى. ئۈستۇېشىغا شاھانە كىيىملەر كىيدۈرۈلگەن، بېشىغا چىرايلىقىنە كىچىك سەللە ئوراپ قويۇلغان گۆزەك سۇلتان ئۇنىڭ يېنىدا مىدىرلىماي ئول-تۇراتتى، ئازراق چېچەك ئىزى بار قىزىل يۈزىدىكى كۆزلىرى يې-رىم يۇمۇق بولۇپ، ئەپتىدىن ناھايىتى زېرىككەنلىكى چىقىپ

تۇراتتى.
ئۆمەر جاھانغا يېقىنلاشتى، مېھرىبانلىق بىلەن ئۇنىڭ قولـ
لىرىنى، يۈزلىرىنى سىلاپ پىچىرلىدى:
ـــ تۈركان خاتۇنىنىڭ ئېچىنىشلىق قىسمىتىنى تېخى ھازىرلا
ئاڭلىدىم. مېنى ھۇزۇرۇڭغا چاقىرىپ بەك ياخشى قىپسەن.
جاھان چاچلىرىنى سىلاۋاتقان ئۆمەرنىڭ قوللىرىنى يېنىكـ
كىنە ئىتتىرىپ دېدى:
ـــ سىزنى ماڭا تەسەللى بەرسۇن دەپ چاقىرمىدىم، ئەكسىچە،
مۇھىم بىر مەسىلە ئۈچۈن مەسلىھەتكىزنى ئالماقچىمەن.
ئۆمەر بىرقەدەم كەينىگە داجىپ، قوللىرىنى قوۋۇشتۇرغىنىـ
چە، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاشقا تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى.
ـــ بەركىيارۇق ھېيلە بىلەن قولغا چۈشۈرۈلگەن ئىدى، ھازىر
ئۇ مۇشۇ ساراي ئاستىدىكى زىنداندا. ئەمىرلىرىمىز ئۇنىڭ تەقدىـ
رىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىدە ئېنىق بىر قارارغا
كېلەلمىدى. كۆپچىلىك ئۇنى ئۆلتۈرۈش تەكلىپىنى بېرىۋاتىدۇ.
بولۇپمۇ، ئۇنى قولغا چۈشۈرگەنلەر بۇ پىكىرنى قەتئىي تەلەپ قىـ
لىشماقتا. ئەگەر ئۇ تىرىك قالسا، ئۆزلىرىنىڭ يامان ئەھۋالغا قېـ
لىشىدىن ئەنسىرەۋاتقان بۇ ئەمىرلەر ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى تىلەشمەكـ
تە. باشقىلار بولسا، ئۆزلىرىنىڭ ناتوغرا قىلمىشلىرىنى ياش
شاھزادە ئەپۇ قىلار دېگەن ئۈمىدتە ئۇنى تىرىك قالدۇرۇپ، قوللاپ ـ
قۇۋۇۋەتلەپ تەختكە چىقىرىشنى، ئۇنىڭدىن ئىلتىپات كۈتۈشنى
ئەۋزەل كۆرمەكتە. يەنە بىر قىسىم ئادەملەر، نىزامىيە تەرەپدارلىرى
بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنى ئەسىر سۈپىتىدە تەـ
رىك پېتى گۆرۈگە تۈتۈپ تۇرۇشنى تەكلىپ قىلىشماقتا. ئېيتىڭە
ئۆمەر، بىز قايسى يولنى تۇتساق بولار؟
ـــ پەقەت شۇنى سوراش ئۈچۈنلا مېنى قىلىۋاتقان ئىشىمدىن
ئايرىپ ھۇزۇرۇڭغا چاقىرغانمىدىڭ؟
جاھان چۈشكۈن بىر قىياپەتتە ئورنىدىن تۇردى.
ـــ بۇ مەسىلە سىزگە ئانچە جىددىي تۇيۇلمىدىمۇ؟ مېنىڭ ھا ـ

ياتىم، مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ تەقدىرى، شەھەرنىڭ، سەلتەنەتنىڭ كەلگۈسى مۇشۇ مەسىلىنىڭ قانداق ھەل قىلىنىشىغا باغلىق. ئېيە- تىڭە، سىزنىڭ قىلمۇاتقان ئىشىڭىزدىن ئايرىلىشىڭىزغا مۇشۇ مەسىلىمۇ كەملىك قىلامدۇ؟

ــ ھە، بۇنداق ئەرزىمەس ئىش ئۈچۈن مېنى ئاۋارە قىلىشى- ڭىزنى خالىمايمەن.

ئۆمەر ئىشىك تەرەپكە ماڭدى، بىراق تاشقىرىغا چىقماي، ئە- شىك تۇۋىدىن يېنىپ جاھانىنىڭ قېشىغا كەلدى.

ــ ھەر دائىم ئىشنى قىلىپ بولۇپ مەندىن مەسىلىھەت سورايسىلەر، ئەمدى مەن قانداق مەسىلىھەت بېرەي؟ ئەگەر مەن ئۇلارغا شاھزادىنى قويۇپ بېرىشنى مەسلىھەت بەرسەم، بىر كۈنى كېلىپ ئۇنىڭ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بوغۇزلاشقا بۇيرۇماسلىقىغا كىم كاپالەت بېرەلەيدۇ؟ مۇبادا مەن ئۇلارغا شاھزادىنى گۆرۇ سۇ- پىتىدە تۇتۇپ تۇرۇشنى ياكى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى مەسلىھەت بەرسەم، ئۇلارنىڭ تەرەپدارىغا ئايلىنىپ قالمايمەنمۇ؟ ياخشىسى، ماڭا مۇنداق ئايىغى چىقماس جاڭجاللاردىن يىراقراق تۇرۇشقا ئىمكان بەر، جا- ھان، ساڭىمۇ شۇنداق مەسلىھەت بېرىمەن.

ــ ئۆمەر جاھانغا ئېچىنىش نەزەرى بىلەن تىكىلدى ۋە داۋام قىلدى:

ــ بىر تۈرك سۇلتانىنىڭ ئوغلىنىڭ ئورنىغا يەنە بىرى ئول- تۇرسا، بىر ۋەزىرنىڭ ئورنىغا يەنە باشقىسى چىقسا، بۇنىڭ نېمە يامىنى بار؟ خۇدا ھەققى، جاھان، ئۆمرۈڭنىڭ ئەڭ گۈزەل چاغلى- رىنى ئۆزۈڭارا جېدەللىشىۋاتقان بۇ ياۋايىلار ئارىسىدا ئۆتكۈزۈشكە قانداق چىدايسەن؟ ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىنى بوغۇزلاشلىرىغا، ئۆل- تۈرۈشلىرىگە ئارىلىشىپ نېمە قىلىسەن؟ ئۇلاردىن يىراقراق تۇر- ساڭ، قۇياشنىڭ نۇرى ساڭا كەم چۈشەرمىدى؟ شاراب لەززىتى ياخشى تېتىماي قالارمىدى؟

ــ ئاستىراق گەپ قىلىڭ ئۆمەر، بالىنى قورقۇتىۋەتمەڭ، ئېھتىيات قىلمايمۇ بولمايدۇ، تامنىڭمۇ قۇلىقى بارلىقىنى ئۇنتۇپ

قالماڭ.

بىراق ئۆمەر گەپىنى كەسكىن داۋام قىلىۋەردى:

ـــ سەن مېنى مەسلىھەت ئېلىش ئۈچۈن چاقىرغانىدىڭغۇ؟ مەن ئەمدى ساڭا گەپنىڭ ئوچۇقىنى ئېيتاي: سەن بۇ تەختنى، بۇ سارايىنى، بۇ كۆلىمەت ئۇۋۇسىنى پۈتۈنلەي تاشلاپ چىقىپ كەت! ئار-قاڭغا قارىما، ھېچكىم بىلەنمۇ ۋىدالاشما، نەرسە - كېرەكلىرىڭنى-مۇ يىغىشتۇرما، كەل، قولۇڭنى ماڭا بەر، ئۆيىمىزگە كېتىمىز. سەن ئۆز شېئىرلىرىڭنى يازىسەن، مەن بولسام يۇلتۇزلىرىمنى كۆزىتىشنى داۋام قىلدۇرىمەن. ھەر ئاخشىمى سەن ھۇزۇرۇمغا كى-رىپ مېنى مەپتۇن قىلىۋېرىسەن، خۇشبۇي شاراب روھىمىزنى كۆتۈرىدۇ. ئىككىمىز بىر بولۇپ، بۇ مىسكىن ئالەمنىڭ مەۋجۇتلۇ-قىنى ئۇنتۇيمىز، ئۇنىڭ دەھشەتلىرىنىمۇ، ئىپلاسلىقلىرىنىمۇ، قانلىرىنىمۇ كۆرمەيمىز!

جاھاننىڭ كۆزلىرى نۇرسىز باقاتتى:

ـــ ئەگەر مەن بىگۇناھ سەبىي قىز بولغىنىمدا ئىدى، ئېھتى-مال تەكلىپىڭنى رازىلىق بېرەتتىم، لېكىن ئەمدى بەك كېچىك-تىم، تولىمۇ يىراقتا كېتىپ قالدىم. مۇبادا نىزامۇل مۇلكىنىڭ ئا-دەملىرى ئىسپاھانىنى ئىگىلىسە، ئۇلار مېنى ئاياپ ئولتۇرمايدۇ. مەن ئۇلارنىڭ تىزىملىكىدىكى مۇھىم دۇشمەن.

ـــ نىزامۇل مۇلكىنىڭ ئەڭ يېقىن دوستلىرىدىن بىرى مەن ئىدىم. مەن سېنى قوغدىيالايمەن. ئۇلار ئۆيۈمگە مېنى خوتۇنۇمدىن جۇدا قىلىش ئۈچۈن كىرىشكە جۇرئەت قىلالمايدۇ.

ـــ كۆزىڭنى ئېچىڭ، ئۆمەر! سىز ئۇ ئادەملەرنى بىلمەيسىز. ئۇلارنىڭ ئوي - خىيالىدا پەقەت بىرلا مەقسەت، يەنى قىساس ئې-لىشلا بار، خالاس! ئۇلار بىر چاغلاردا سىزنىڭ ھەسەن سەببا-ھانىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغىنىڭىزنى ئەيىبلىگەن ئىدى. ئەمدى-لىكتە بولسا، ئۇلار سىزنى جاھاننى يوشۇرۇپ قويغانلىقتا ئەيىبلەيدۇ ۋە سىزنىمۇ ماڭا ئوخشاش ئۆلتۇرۇۋېتىدۇ.

ـــ مەيلى، نېمە بولسا بولار، بىز ئۆيىمىزدە بىللە بولىمىز،

ئەگەر تەقدىر مېنى سەن بىلەن بىللە دۇنيادىن كۆز يۇمۇشقا مەج-
بۇر قىلسا، بۇنىڭغا رازىمەن!
جاھان ئورنىدىن قوزغالدى:
— مەن رازى ئەمەس. ئۆز تەرەپدارلىرىمنىڭ جەسەتلىرى بە-
لەن تولغان مۇشۇ سارايدا قالىمەن. چۈنكى بۇ شەھەر شۇ تاپتا مې-
نىڭ قولۇمدا، مەن ئاخىرقى دەقىقىلەرگىچە كۆرەش قىلىمەن ھەم
ئۆلسەممۇ سۇلتان سۈپىتىدە ئۆلىمەن!
— سۇلتانلارنىڭ قانداق ئۆلگىنىنى كۆرۈۋاتسەنغۇ، ئاخىرا!
زەھەرلىنىپ ئۆلمەكچىمۇ ياكى بوغۇلۇپ ئۆلمەكچىمۇ سەن؟ ئىنسان
زاتى دېگەن باشقىچە شەرەپلىك ئۆلۈم تېپىشىمۇ مۇمكىنغۇ!
ئۇلار خېلىغىچە بىر - بىرىگە ئۇنسىز تىكىلىپ قېلىشتى،
كېيىن جاھان ئۆمەرگە يېقىنلىشىپ ئۇنىڭ يۈزىگە يۈزىنى باستى،
بىر لەھزە ئۆمەرنىڭ يەلكىسىگە ئېسىلىپ تۇردى. ئۆمەر ئۇنى ئۆ-
زىدىن نېرى ئىتتىردى. مۇنداق ۋىدالىشىش ئۇنىڭغا ياقمايۋاتقان
ئىدى. ئۇ جاھانغا ئاخىرقى قېتىم يېلىندى:
— جاھان! ئەگەر ئوتتۇرىمىزدىكى مۇھەببەتنى ئازراق بولسە-
مۇ قەدىرلىيەلىسەڭ، مەن بىلەن ماڭ، بۇ كۆلپەت ئۇۋۇسىدىن كې-
تەيلى. بىزنى ئايۇننىمىزغا سېلىنغان ۋىسال داستىخىنى كۈتۈۋا-
تىدۇ. بىزنى سېرىق تاغلاردىن كېلىۋاتقان مەيىن شامال ئەركىلە-
سۇن! ئىككى سائەتتىن كېيىن، ھەر ئىككىمىز بەخت شادلىقىغا
چۆمۈمىز. بىزنى ۋىسال قۇچاق ئېچىپ كۈتۈۋاتىدۇ. مەن خىزمە-
كار ئاياللارغا، ئىسپاھاندا ھۆكۈمدار ئالماشمىغۇچە بىزنى ئويغاتە-
ماسلىقنى تاپىلايمەن...

يىگىرمە ئىككىنچى باب

شۇ ئاخشىمى ئىسپاھاندا دەسلەپكى ئۆرۈك چېچەكلىنىش يې-قىملىق ھىدى دىماغقا ئۇرۇلدى، لېكىن كوچىلار ئادەمسىز، پۈتۈن شەھەر قۇرۇقدىلىپ قالغاندەك ئىدى. ئۆمەر بۇگۈن دۇنيا غېمىدىن قۇتۇلماقچى بولغاندەك رەسەتخانىسىغا بېكىنىۋالدى. ئادەتتە ئۇ رەسەتخانىغا كىرىپ پايانسىز ئاسمانغا تىكىلگەن چاغلىرىدا پۈتكۈل غەملىرىنى ئۇنتۇيتتى، خىيالى ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن باغ-لىق مۇئەممالار بىلەن بەند بولاتتى، يۇلتۇزلارغا تولغان كائىنات قەھرىدىن بەختلىك ياشاشنىڭ سىر - ئەسرارلىرىنى ئىزدەيتتى. بىراق، بۇگۈن ئاخشام ئۇنىڭ قەلبىدىكى غەم - غۇسسە، دەرد - ئە-لەم ئۇنى ئېغىر تاشتەك ئېزەتتى، ئاسماندا چاراقلاۋاتقان يۇل-تۇزلارمۇ ئۇنىڭغا تەسەللى بېرەلمەيتتى. «ئەجەبا يۇلتۇزلارمۇ ماڭا تەسەللى بېرەلمىسە»، — ئۆكۈندى ئۇ. «قەيەردىن تېپىش مۇمكىن ئاشۇ بەختلىك ھاياتنى!» ئۇ غەمكىن ھالدا ئۆيگە قايتىپ، دەرد - ئەلىمىنى شاراب بىلەن بېسىش نىيىتىگە كەلدى.

ئۇ قارائۇغۇ ھۇجرىسىدا سوزۇلۇپ ياتاتتى، قوللىرى خىيالىدا جانلىنىۋاتقان جاھانغا سوزۇلاتتى، كۆزلىرى ئەلەم ياشلىرى ۋە شارابتىن قىزىرىپ كەتكەنىدى. ئۇ ھەممىنى ئۇنتۇش ئۈچۈن ئارقا - ئارقىدىن شاراب ئىچەتتى، ئەمما بۇ قەدەھلەر ئۇنىڭغا ئۆزى تار-تىۋاتقان ئەلەملەردەك تېتىقسىز تۇيۇلاتتى، لەۋلىرى ئۇنسىز پې-چىرلاپ، ئۆزىچە جاھان بىلەن، نىزامۇل مۇلك بىلەن، ئاللاھ بىلەن مۇنازىرىلىشەتتى. ئۇ بارغانسېرى بۇزۇلۇۋاتقان بۇ دۇنيانى تەۋرىتىپ تۇرغان ئاللاھتىن بۇ كۆرگۈلۈكلەرنىڭ سەۋەبىنى سورايتتى.

ئۇ پۈتۈنلەي ھالسىزلىنىپ، كەيپى ئۇچۇپ، بېشى قېتىپ،

تاڭغا يېقىن ئۇيقۇغا كەتتى، قانچىلىك ئۇخلىغىنىنمۇ بىلمىدى، بىر چاغدا گۇرس - گۇرس تاشلانغان قەدەم تىۋىشىدىن ئويغىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا قۇياش خېلىلا كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، دېرىزە پەردە-سى ئارىسىدىن چۈشكەن ئۆتكۇر نۇرلار كۆزنى قاماشتۇراتتى. ئۇيغۇ-قۇسى بۇزۇلغان ئۆمەرنىڭ كۆزى، بوسۇغىسىدا تۇرغان ئاجايىپ گەۋدىلىك، بەدىنىنى تۇك باسقان، كۆچلۈك قوللىرى خەنجەر دەس-تىسىنى مەھكەم تۇتقان ناتونۇش كىشىگە چۈشتى.

ئۆمەر ئۇنىڭ بېشىدىكى كۆك شايى سەللىسىگە، ئۇستىدىكى نىزامىيە تەرەپدارلىرى كىيىپ يۈرىدىغان كالتە مەخمەل كەمزۇلىغا قاراپ، كىملىكىنى پەملىدى. شۇنداق بولسىمۇ، گېپىنى قىرىپ سورىدى:

— سەن كىم؟ ئارامىمنى بۇزۇشقا نېمە هەددىڭ؟

— خوجام، مېنى قوبۇل قىلىڭ، مەن ئەرمەنستانلىق ۋەرتان بولىمەن، كەمىنىڭىز نىزامۇل مۇلكىنىڭ شەخسىي مۇھاپىزەتچىسى ئىدىم، ئەجەبا، مېنى بۇرۇن ئۇنىڭ يېنىدا كۆرمىگەن بولسىڭىز؟

ئۆمەر ئۇنى تونۇغان بولسىمۇ، كۆڭلىدىكى ئەندىشىسى بې-سىلمىدى، ئۆزىنى پۈتۈن ئەزايى - بەدىنى قىينىلىپ، بويىنىغا سىرتماق سېلىنىۋاتقاندەك هېس قىلدى، بىراق قورقۇنچىنى چاڭ-دۇرماسلىققا تىرىشىپ داۋام قىلدى:

— نىزامنىڭ شەخسىي مۇھاپىزەتچىسى، دەمسەن؟ دېمەك، ئۇ-نى قاتىللارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قوغداپ قالالمىغان مۇھاپىزەتچى سەن ئىكەنسەن - دە!

— ئۇ كېيىنكى كۈنلىرىدە ماڭا ئۆزىدىن يىراقراق تۇرۇشنى بۇيرۇغانىدى. ئۆزىنىڭ مۇنداق ئۆلۈمنى ئىزلەپ يۈرگىنىنى مەن نەدىن بىلەي. مەن ئۇنىڭ قاتىللىرىدىن بىرىنى ئۆلتۈرگىنىم بە-لەن، يەنە باشقىسى كېلىشى مۇمكىن ئىدى. خوجامنىڭ ئەمىرى بىلەن ئۇنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىشقا قۇربىم يەتمىدى.

— خوش، مەندىن نېمە كۈتىسەن؟

— ئۆتكەن ئاخشام بىزنىڭ قوشۇنىمىز پۈتۈن ئىسپاهانىنى

قولىغا ئالدى. ساراي قوشۇنلىرىمۇ قارشىلىقسىز بىز تەرەپكە ئۆتتى. سۇلتان بەركيارۇق قۇتقۇزۇۋېلىندى. ئەمدى پۈتۈن شەھەر ئۇنىڭ تەسەررۇپىدا.

ئۆمەر سىلكىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

— جاھان؟ ئۇنىڭغا نېمە بولدى؟— سورىدى ئۇ جىددىيلىشىپ.

ۋەرتان ئۇندىمەي يەرگە قارىدى. ئۇنىڭ شۇ تاپتىكى غەمكىن قىياپىتى مەردانە قەددى ـ قامىتىگە مۇتلەق ماس كەلمەيتتى. ئۆمەر ئۇنىڭ يەرگە تىكىلگەن كۆزلىرىدىن دەھشەتلىك ھەقىقەتنى بىلىۋېلىشقا ئۇرۇناتتى.

— مەن بۇيۇك ئىنسان ھەييامنىڭ خوتۇنىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشنى، ئۇنى زىيان ـ زەخمەتسىز ھالدا ھۇزۇرىغا يەتكۈزۈشنى ئويلىغانىدىم، بىراق كېچىكىپ قالدىم. مەن يېتىپ بارغاندا سارايدىكىلەرنىڭ ھەممىسى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلگەن ئىكەن.

ئۆمەر مۇھاپىزەتچىنىڭ ئۇستۇېشىغا ئېسىلىپ، بار كۈچى بىلەن ئۇنى سىلكىشكە باشلىدى. لېكىن قامەتلىك مۇھاپىزەتچى خۇددى كىچىك بالا سىلكىگەندەك قىمىرلاپمۇ قويمىدى.

— سەن بۇ يەرگە مۇشۇ شۇم خەۋەرنى يەتكۈزگىلى كەلدىڭمۇ؟ — دېدى ئۆمەر ئۇنى بىھۇدە سىلكىپ. مۇھاپىزەتچى بولسا خەنجەرنىڭ دەستىسىنى مەھكەم تۇتقىنىچە ھەييامنىڭ سىلكىشلىرىگە ئىپادە بىلدۇرمەي سۈكۈت قىلىپ تۇراتتى. ئاخىرى ئۇ تۆۋەن ئاۋازدا سۆزلەشكە باشلىدى:

— مەن بۇ يەرگە باشقا بىر ئىش ئۈچۈن كەلدىم. نىزامىيە قوشۇنىنىڭ سەركەردىلىرى سىزنىمۇ ئۆلتۈرۈش نىيىتىگە كەلدى. سىزنى ئوقيا بىلەن ئەمەس، بەلكى خەنجەر بىلەن ئۆلتۈرۈش ئۇ رۇنلاشتۇرۇلغان، چۈنكى يىراقتىن ئېتىلغان يا ئوقى سىزنى پەقەت يارىلاندۇرۇشى مۇمكىن بولغىنى ئۈچۈن، بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ماڭا يۈكلەندى.

ئۆمەر بىردىنلا خاتىرجەم بولۇپ قالدى. ئۇ ھاياتىنىڭ ئاخىر-

قى دەملىرىنى مەردانىلىق بىلەن كۈتۈۋېلىشقا تەييارلاندى. «دانىش-مەن كىشىلەر ئۆز ئۆلۈمىنى ئەنە شۇنداق قارشى ئېلىشقان، — ئويلايتتى ئۇ، — ياق، ئۇ رەھىم - شەپقەت تىلەپ، ئۆز قاتىلىغا يېلىنمايدۇ!». ئۇ جاھاننىڭ قىسمىتىنى ئويلاپ، ئۆلۈم ۋەھىمىسىنىڭ ئۆزىدىن يىراقلىشىۋاتقانلىقىنى سەزدى. كۆڭلىدە ئۆلۈمنى مەردانە قارشى ئېلىشقا نىيەت قىلدى.

— خوتۇنۇمنى ئۆلتۈرگەنلەرگە مېڭە لەنەتلەر بولسۇن! ئۇلار ئەمدى مېنىڭمۇ ئەشەددىي دۈشمەنلىرىم، ئىلاھىم ئۇلارمۇ بىر كۈنى قوزۇقتا ئولتۈرغۇزۇلغان ھالدا جازاسىنى تاپسۇن! مەن سىلەرگە ئۆلۈم تىلەيمەن. دېمەك، مېنى ئۆلتۈرمەكچى بولسىڭلار، بۇنىڭغا ئەرزىيمەن!

— خوجام، مەن بۇنداق پىكىردە ئەمەس. بىز ئۆز خوجايىنىمىز ئۈچۈن قىساس ئېلىشقا قەسەم ئىچكەن سەركەردىلەر بەش كىشى ئىدۇق. تۆت كىشى سىزنى ئۆلۈسكەن دەيدۇ. يالغۇز مەنلا بۇ پىكىرگە قارشى.

— بىكارغا ئاۋارە بوپسەن، ھەممىڭلارنى سەندىنمۇ ئەقىللىق ئىكەن.

— مەن سىزنى نىزامۇل مۇلكىنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىسى دەپ بىلىمەن. سىلەر خۇددى ئاتا - بالىدەك سۆھبەتلىشەتتىڭلار. ئۇ خوتۇنىڭىزنىڭ تۇركان خاتۇن تەرەپدارى ئىكەنلىكىنى بىلسىمۇ، سىز بىلەن بولغان ئاتىلارچە مۇناسىۋىتىنى بۇزمىغان ئىدى. ئەگەر ئۇ تىرىك بولغىنىدا، سىزنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىڭىزگە يول قويمىغان، سىز ئۈچۈن خوتۇنىڭىزنىمۇ كەچۈرگەن بولاتتى.

ئۆمەر ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ تىكىلدى:

— ئەگەر سەن مېنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشۈمگە قارشى بولساڭ، نېمىشقا بۇ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن سېنى ئەۋەتىدۇ؟

— بۇنى مەن تەكلىپ قىلغان. ئەگەر باشقا بىرسى كەلگىنىدە ئىدى، سىز ئاللىقاچان ئۆلتۈرۈلگەن بولاتتىڭىز. مېنىڭ مەقسىتىم ھاياتىڭىزنى ساقلاپ قېلىش. ئۇنداق بولمىغاندا، مەنمۇ سىز

بىلەن مۇنچە ئۇزۇن تالىشىپ سۆھبەتلىشىپ يۈرمىگەن بولاتتىم.
— بۇنى ئۆز ھەمراھلىرىڭغا قانداق چۈشەندۈرىسەن؟
— مەن بۇنى چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرماقچى ئەمەس. سىز قاياققا كەتسىڭىز، مەنمۇ سىز بىلەن بىللە كەتمەكچى.
— سەن بۇ گەپلەرنى شۇنچىلىك ئىشەنچ بىلەن ئېيتىۋاتىسەنكى، گويا ئۇنى بۇرۇنلا ئويلاپ پىشۇرۇپ قويغاندەك؟
— نېمىلا دېسىڭىز مەيلى، راست گېپىم شۇ. مەن تۇرۇپلا خىيالىمغا كەلگەن ئىشلارنى قىلىدىغان كىشىلەردىن ئەمەس. باش ۋەزىرنىڭ ئەڭ سادىق خىزمەتكارلىرىدىن بىرى ئىدىم. ئەگەر ئاللاھ ماڭا رۇخسەت قىلغىنىدا ئىدى، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلۈمگىمۇ قەدىمنى تىك تۇتۇپ باراتتىم. ئۇزۇندىن بېرى، ئەگەر خوجام كۆز يۇمسا، يا ئۇنىڭ ئوغۇللىرىغا، ياكى ئورنىغا ئولتۇرغان كىشىگە خىزمەت قىلماسلىققا ۋە قىلىچ بىلەن ھەپىلىشىدىغان بۇ ئىشتىن پۈتۈنلەي قول ئۇزۇش نىيىتىدە يۈرەتتىم. بىراق ئۇنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى مېنى بۇ نىيىتىمدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر قىلدى. مەلىكشاھنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بولغانلارنىڭمۇ بىرى مەن، بۇنىڭدىن ھەرگىز ئەپسۇسلانمايمەن. چۈنكى ئۇ، ئۆزىنى سەلتەنەت تەختىگە ئولتۇرغۇزغان مەنىۋى ئاتىسىنىڭ ئۆلتۇرۇلۇشىگە باش قوشتى ۋە بۇ قىلمىشى ئۈچۈن ئۇ ئۆلۈمگە مەھكۇم ئىدى. مەن بۇ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلغانلىقىمدىن ئۆزۈمنى جىنايەتچى دەپ ھېسابلىمايمەن. بىراق مەن ھېچقاچان ئايال كىشىنىڭ قېنىنى تۆكمىگەن. سەپداشلىرىم سىزنى ئۆلتۈرۈشكە قارار قىلىشقاندا، مەن بۇ ئىشلاردىن ۋاز كېچىپ، ھاياتىمنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىشكە، دۇنيا غەملىرىدىن قول ئۈزۈپ، دەرۋىش ياكى سەييىاھ بولۇشنىڭ پەيتى كەلگەنلىكىنى چۈشەندىم. خوجام، ئەگەر خالىسىڭىز نەرسە ـ كېرەكلەرنى يىغىشتۇرۇپ، تېزراق بۇ شەھەردىن كېتەيلى.
— بۇ يەردىن كېتىپ، نەگىمۇ بارارمىز؟
— سىز قايسى تەرەپكە باشلىسىڭىز، شۇ ياققا كېتىۋېرىمىز. مەن سىزگە شاگىرتلىققا كىرىپ بىر ئۆمۈر ھەمراھ بولۇشقا رازى.

مېنىڭ قىلىچىم سىزنىڭ ئىختىيارىڭىزدا بولىدۇ. بىز بۇ يەرلەرگە تىنچلىق ئورنىتىلغاندىلا قايتىشىمىز مۇمكىن.

سەركەردە ئۆمەرنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ، ئات ـ ئۇلاغلارنى تەييارلاشقا كىرىشتى.

ئۇلار شەھەردىن ئايرىلىپ بىر سائەتلىك مۇساپىنى باسقاندا، بىر توپ كىشىلەر ئۆمەرنىڭ ئۆيىگە ئوت قويۇۋەتتى، چۈشتىن كېيىن مەشھۇر رەسەتخانىنىمۇ يەر بىلەن يەكسان بولدى. شۇ كۈنى جاھانىڭ يالىڭاچلىنىپ قالغان جەسىتى ساراي بېغىنىڭ تېمى ئاستىغا كۆمۈلدى، بىراق ئۇنىڭ قەبرىسى كېيىن ھېچ يەردىن تېپىلمىدى.

* * *

ئەزىز كىتابخان، ئېسىڭىزدە بولسا كېرەك: سەمەرقەنت قازىكالانى ئەبۇ تاھىر ئۆمەرگە بەتلىرى ئاق بىر كىتابنى تەقدىم قىلىپ، ئۇنىڭدىن رۇبائىيلىرىنى ھېچكىمگە كۆرسەتمەي شۇنىڭغا يېزىپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىلغانىدى. ئۆمەر رۇبائىيلىرىنى يېزىپ مېڭىۋاتقان شۇ كىتابنىڭ ھاشىيەلىرىگە ئەدىلىكتە ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋەقە ـ ھادىسىلەرنىمۇ يېزىپ مېڭىشقا ئادەتلەندى. مەن بۇ كىتابنى «سەمەرقەنت قول يازمىسى» دەپ ئاتاشنى مۇۋاپىق تاپتىم. مېنىڭچە، ئۇنى شۇنداق ئاتاشقا تولۇق ئاساسىم بار ھەم سىزمۇ بۇ ئاساسقا قوشۇلىسىز. بۇ يەردە ئەنە شۇ كىتابنىڭ ھاشىيەسىگە ئۆمەر ھەييام ئۆز قولى بىلەن يازغان تۆۋەندىكى جۈملىلەرنى دىققىتىڭىزگە سۇنىمەن: «ئۇچ دوست پارس تاغلىرىدا سەيلە قىلىپ يۈرۈشەتتى، تۇيۇقسىز ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئىنتايىن ياۋۇز بىر يولۋاس چىقىپ ئۇلارغا تىكىلىپ قالدى. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى ئەڭ قېرى، بىراق ھەممىدىن دۆلەتمەن ۋە قۇدرەتلىك شەخس ئىدى، ئۇ قورقماستىن يولۋاسقا يۈزلىنىپ دېدى: ــ مەن بۇ يەرلەرنىڭ ھۆكۈمرانى، تەۋەلىكىمدە سەندەك يىرتقۇچ ھايۋانلار

نىڭ كېزىپ يۈرۈشىگە يول قويمايمەن! — ئۇ يېنىدىكى ئىككى ئوۋ ئىتىنى گىژ - گىژلاپ يولۇاس تەرەپكە قويۇۋەتتى. ئىتلار يولۇاسقا تاشلاندى. بىراق يولۇاس ھەر ئىككى ئىتنى تالىۋېتىپ، كېيىن ئۇلارنىڭ ئىگىسىنىڭمۇ قارىنىنى يېرىپ تاشلىدى.»

ھەييامنىڭ تەسەۋۋۇرىدا مانا بۇ نىزامۇل مۇلكنىڭ قىسمىتى ئىدى. قول يازما ھاشىيەسىدىكى مۇنۇ قۇرلار بىزنىڭچە ئۇنىڭ ئۆز قىسمىتىگە بېغىشلانغان: «ئىككىنچى يولۇچى بۇ ۋەقەلەرنى كۆرۈپ ئۆزىچە مۇلاھىزە قىلدى: «ئاللاھ ماڭا بۇ دۇنيادا تىنچ - خاتىرجەم ياشاش ۋە ئۇنىڭدىن ھۇزۇر - ھالاۋەت ئېلىش ئۈچۈن ئەقىل - پاراسەت ئاتا قىلغان ئىكەن، يولۇاس بىلەن ئىتلارنىڭ جېدىلىگە ئارىلىشىپ نېمە قىلاي؟ ياخشىسى ئۇلارنىڭ غوۋغاسىغا ئارىلاشماي بۇ يەردىن ئايرىلغىنىم تۈزۈك» دەپ ئويلاپ ئارقىسىغىمۇ قارىماي كېتىپ قالدى. شۇنىڭدىن بۇيان ئۇ گويا ھېلىقى قۇتۇرغان يولۇاس كەينىدىن خىرىس قىلىپ يۈرگەندەك ئەنسىزلىك ئىلكىده، ئۇچرىغان غار - ئۆڭكۈرلەردە، خىلۋەت كۆلىلەردە يوشۇرۇنۇپ ياشايتى.»

«ئۇچىنچى يولۇچى خۇدا نامىدىن ئىش يۈرگۈزگۈچى، بىراق ئۆز مەنپەئىتى بەدىلىگە پۈتۈن ئالەمنى سېتىۋېتىشقىمۇ تەييار تۇرىدىغانلاردىن ئىدى. ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويغىنىچە شېرىن سۆزلەر بىلەن يولۇاسنىڭ ئالدىغا باردى — بۇ يەرلەرگە خۇش كەپسەن، ئەي ئالىي مەۋجۇدات! — دېدى ئۇ، — مېنىڭ ھەمراھلىرىم ئەك باي، دۆلەتمەنلەردىن بولسىمۇ، لېكىن سېنىڭ قۇدرىتىڭ ئالدىدا يەر بىلەن تەڭ بولدى. ئۇلار ئەك تەكەببۇر كىشىلەر ئىدى، ئەمما سەن ئۇلارنىڭ ھېچنېمىگە ئەرزىمەس ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ قويدۇڭ. دېمەك، سەن دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك جانىۋار. — يولۇاس ئۇنىڭ ماختاشلىرىنى مەغرۇرلانغان ھالدا ئاڭلىدى. يولۇچى ئۇنى ئەنە شۇنداق ھىيلە بىلەن ئۆزىگە رام قىلىۋالدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئۆمۈرلۈك دوست بولۇۋالدى. شۇنىڭدىن بېرى بىرەر يىرتقۇچ بۇ ئىككى دوستقا يېقىنلىشىشقا، ئۇلارغا قارشىلىق كۆر-

ستتىشكه جۇرئەت قىلالمىدى.» بۇ ئۆمەرنىڭ ھەسەن سەببا‌ھقا بەرگەن باھاسى ئىدى.

ھەسەن سەببا‌ھ ئالامۇت قەلئەسىنى قولغا كىرگۈزگەندىن كې‌ين، ئۇنى دۇنيادىكى ئەڭ مۇستەھكەم، بىرەرمۇ دۇشمەن كىرەل‌مەيدىغان، تەڭداشسىز ئىستىھكامغا ئايلاندۇرۇشقا كىرىشتى. ئۇ تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز دەرىجىدە مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى قۇرۇپ، ئىككى جىلغا ئارىسىدىكى كىرىش ئې‌غىزىنى پەقەت بىر ئادەم ماڭالايدىغان دەرىجىگە كەلتۈردى. ئەمدى قەلئەنى ھېچكىم قامال قىلالمايتتى، بىراق شۇنداق بولسىمۇ، يې‌مەك ـ ئىچمەك، سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش لازىم ئىدى. مۇسته‌ھكەملىكى بىلەن داڭ چىقارغان نۇرغۇن قەلئەلەرنىڭ دەل مۇشۇ يېمەك ـ ئىچمەك مەسىلىسى سەۋەبلىك ئامالسىز تەسلىم بولغانلىقىنى ھەسەن ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئىچىملىك سۇيىنىڭ قىسلىقى قەلئەنىڭ ئەڭ ئاجىز تەرەپلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇيۇك ئىسلاھاتچى بۇنىڭمۇ ئامالىنى تاپتى. ئۇ يېقىنلا يەردىن ئۆتىدىغان دەريا سۇيىنى قەلئە ئىچىگە ئەكىرىشتىن ۋاز كېچىپ، تاغلاردىن كېلىدىغان يامغۇر ۋە قار سۇلىرى بىلەن تولدۇرۇلىدىغان بىرنەچچە كۆلچەك ياساتتى. بۇگۈنكى كۈندىمۇ قەلئە خارابىلىرىنى كۆرگەن كىشى ھەسەن ياشىغان ئۆينىڭ ئورنىدا تۇرۇپ سۇيى ھەرگىز ئازلىمايدىغان ھەم تېشىپمۇ كەتمەيدىغان، ئىنسان ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ ئاجايىپ نەمۇنىسى بولغان بۇ كۆلچەكلەرگە قاراپ ھەيرانلىقتىن تاڭ قېلىشى مۇمكىن. ئوزۇق ـ تۈلۈك، ياغ، سىر-كە، ھەسەل قاتارلىق يېمەكلىكلەر چوڭقۇر تاش قۇدۇقلار ئىچىدە ساقلىناتتى. مۇنداق ئامبارلاردىكى بۇغداي، ئارپا، دۇمبە يېغى، قۇرۇتۇلغان مېۋىلەر بىر يىللىق قامالغا يېتەرلىك دەرىجىدە توپلانغان ئىدى. بولۇپمۇ، قىش قاتتىق بولىدىغان تاغ مۇھىتىدا مۇنداق غەملىمىلەرنىڭ رولى ھەقىقەتەن چوڭ ئىدى.

شۇنىڭدەك قەلئەدە مۇستەھكەم تەرتىپ ـ ئىنتىزاملىق، ياخشى تەربىيىلەنگەن مۇنتىزىم قوشۇنمۇ بار ئىدى. قوشۇندىكى

جەڭچىلەر ھەرقاناداق جەڭگە ياق دېمەي ئۆزىنى ئاتىدىغان، ئەڭ پىدائىي ئىسمائىلىيلاردىن تەشكىل قىلىنغانىدى، ئۆلۈمگە قەددىنى تىك تۇتۇپ يۈزلىنەلەيدىغان بۇ جەڭچىلەر، ھەرقانداق دۇشمەنگە بىمالال قارشىلىق كۆرسىتەلەيتتى. ئاشۇ جەڭچىلەر پۈتۈن قەلبى ـ دىكى تەرتىپ ـ ئىنتىزامنى نازارەت قىلاتتى. قەلبە ئىچىدىكى ئەڭ ئاددىي خىيانەتچىلەرمۇ ئۆلۈم جازاسى بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغاچ ـ قا، مۇنداق تەرتىپ ـ ئىنتىزام ھەممىنى ۋەھىمە ئىلكىدە ئىتائەت قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. قورقۇشنى بىلمەيدىغان جەڭچىلەر شېھىت بولسا جەننەتكە كىرىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ئۇلارنىڭ كاللىسىغا ئۇستازلىرىنىڭ: «سىلەر بۇ دۇنيا ئۈچۈن ئەمەس، جەننەتى بولۇش ـ قا يارىتىلغان، بېلىق ئۆزىنى سۇغا ئېتىشتىن قورقمىغاندەك، سە ـ لەرمۇ ئۆلۈمدىن قورقماڭلار!» دېگەن سۆزلىرى مۇستەھكەم ئورنە ـ شىپ قالغانىدى.

«مەن سەندەك قۇدرەتلىك ئەمەسمەن، ئەمما ساڭا كۆپرەك زىيان يەتكۈزەلەيمەن» دەپ يازغانىدى ھەسەن ۋىلايەت ھاكىملىرىدىن بە ـ رىگە. ئۇ ئۆز قارارگاھىدا تۇرۇپ، پۈتۈن پارس ئېلىدىن ئولپان يە ـ غاتتى. ئۇنىڭغا قۇلاق سالمىغان ياكى قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ بېشىغا ئادەمنىڭ كۆزى كۆرمىگەن، قۇلىقى ئاڭلىمىغان ئاپەتلەرنى ياغدۇراتتى. ئالامۇت تارىخچىلىرىنىڭ يېزىشىچە، ھەسەن سەببا ھ كېيىنكى 30 يىلدا ئاران ئىككى قېتىملا ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە چە ـ قىپ كىشىلەرگە كۆرۈنگەن. ئۇ ئەتىگەندىن كەچكىچە كونىراپ كەتكەن كۆرپە ئۈستىدە ئولتۇراتتى. بۇ كۆرپىنى ئالماشتۇرۇشقا قەتئىي رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئۇ ئەنە شۇ كۆرپىدە ئولتۇرۇۋېلىپ شاگىرتلىرىغا ساۋاق بېرەتتى، ئۆز تارىخىنى يازاتتى ۋە ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلمىغان بەڭۈاشلارنى يوق قىلىش ئۈچۈن قاتىللارنى ماڭ ـ دۇراتتى، يەنە شۇ كۆرپە ئۈستىدە پىكىرداشلىرى بىلەن بەش ۋاق نامازئوقۇيتتى.

بۇيۇك دەۋەتچى ئۆز قەلبىسىدىلا ئەمەس، پۈتكۈل پارس زېمە ـ نىدا تۆمۈردەك ئىرادىسى، دەھشەتلىك جازالىرى بىلەن داڭ چىقار ـ

غاندى. شاگىرتلارنىڭ ھاياتىنىڭ ھەربىر دەقىقىلىرى ئېنىق قا-
ئىدە - نىزاملار بىلەن بەلگىلەپ قويۇلغان، كۆڭۈل ئېچىش، مۇزد-
كا چېلىش پۈتۈنلەي مەنئى قىلىنغان بولۇپ، ئۇ شاگىرتلىرىنىڭ
يېنىدىن كىچىككىنە بىر نەي تېپىۋالسىمۇ، ئۇنى شۇ ھامان سۇ-
دۇرۇپ ئوتقا تاشلاتقۇزاتتى. كىم ئەيىبلىك بولسا شۇ ئەيىبكار راسا
كالتەكلەنگەندىن كېيىن ئاندىن قەلئەدىن ھەيدىلەتتى. ھەرقانداق
كەيپ قوزغىغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىشمۇ قاتتىق چەكلەنگەن
ئىدى، بۇنىڭغا جۇرئەت قىلغان كىشى ئايىماي جازالىناتتى. كۇن-
لەرنىڭ بىرىدە ھەسەننىڭ ئوغلى مەست پېتى قولىغا چۇشۇپ قال-
دى، ھەسەن ئۇنى ھېچ ئىككىلەنمەيلا ئۆلۈمگە ھۆكۇم قىلدى ھەم
خوتۇنىنىڭ يېلىنىپ - يالۋۇرۇشلىرىغا پەرۋا قىلماستىن شۇ كۇنى
تاڭ سەھەردە ئوغلىنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. شۇ ۋەقەدىن
كېيىن ھېچكىم ئېغىزىغا بىر يۇتۇم شاراب ئېلىشقا جۇرئەت
قىلالمىدى.

شۇنداق، ئالامۇتتىكى ئادالەت قىلىچى شەپقەتسىز ئىدى. ئېيە-
تىشلارغا قارىغاندا، ھەسەننىڭ ئىككىنچى ئوغلىنىڭ قانداقتۇر
گۇناھ ئۆتكۇزگەنلىكىدىن گۇمان قىلغان بىرى ئۇنى دادىسىغا چە-
قىشتۇرىدۇ. ھەسەن ۋەقەنى سۇرۇشتۇرۇپ يۇرمەيلا بۇ ئوغلىنىمۇ
ئۆلۈمگە ھۆكۇم قىلىدۇ. بىرنەچچە كۇندىن كېيىن ھەقىقىي گۇ-
ناھكار تېپىلىدۇ ۋە ئۇمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۇم قىلىنىدۇ. تارىخچىلارنىڭ
يېزىشچە، ھەسەننىڭ زىيادە قاتتىق قوللۇقى ھەم ئادالەتنى دەپ
ئۆز ئوغۇللىرىنىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۇم قىلىشتىن يانماسلىقى سەۋەب-
لىك ئاھالە ئىچىدە كەسكىن تەرتىپ - ئىنتىزام كۇندىلىك ئادەتكە
ئايلانغان. تۇرلۇك مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئاخىرقى ئوغلى
ئۆلتۇرۇلگەندە، ھەسەننىڭ خوتۇنىمۇ ئېرىگە قارشى چىقىشقا جۇر-
ئەت قىلغانلىقى ئۈچۈن قەلئەدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان. ئۇ ئۆز
ۋارىسلىرىغىمۇ، ئەگەر خوتۇنلىرى ئۇلارنىڭ رايىغا قارشى چىقسا،
مۇشۇنداق ئاقىۋەتكە قالىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان، دۇنيانىڭ پۈتكۈل
لەززەتلىرىدىن ۋاز كېچىپ، يېنىدا بىرەر يېقىن كىشىنىمۇ قال-

دۇرماي، تاش تاملار ئارىسىدا جاھانغا ۋەھىمە سېلىپ ياشاش —
ئېھتىمال، ئۇ ئارزۇ قىلغان ھايات بولسا كېرەك.
يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇ يالغۇزلۇق ئۇنى تاشتەك
ئېزىشكە باشلىدى. قۇدرەتلىك ھۆكۈمرانلارنىڭ كۆپىنچىسى ھايا-
تىنى خۇشال - خۇرام ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئەتراپىدا ئازادە كۆڭۈل
ئېچىش ئىمكانىيەتلىرىنى ھازىرلايدۇ. بىراق تاش توساقلار ئارد-
ىدا ياشاشقا ئۆگىنىپ قالغان بۇ پال كۆز ئادەم ساقايماس يالغۇز-
لۇق كېسىلىگە مۇپتىلا بولغان ئىدى. ئۇ ھېچكىمگە كۆڭۈلدىكىنى
ئېيتمايتتى، خىزمەتكارلىرىمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا گاچا بولۇۋالاتتى،
شاگىرتلىرى بولسا پەقەت ئۇنىڭ ساۋۇقىنى تېڭشاشقا، كۆرسەتمە-
لىرىگە سۆزسىز ئىتائەت قىلىشقا كۆنگەن ئىدى.
ئۇ ئۆزى تونۇيدىغان ئادەملەر ئىچىدىكى پەقەت بىر كىشى بە-
لەنلا دوست ياكى ئىنسان سۈپىتىدە پاراڭلىشالايدىغانلىقىنى سې-
زەتتى. ئۇ كىشى بولسا ھەسەننى ياقتۇرمايدىغان ئۆمەر ھەييام ئە-
دى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئۆمەرگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇنى ھۇزۇرىغا
تەكلىپ قىلىش قارارىغا كەلدى. بۇ مەكتۇپتا ئۇنىڭ ئۇمىدسىز-
لىككە پاتقان كەيپىياتى مەغرۇر شۆھرەتپەرەسلىكلىرىنىڭ ئارقە-
سىدىن مارىلاپ تۇرغاندەك ئىدى.
«بۇ يورۇق جاھاندا سۈرگۈندە ياشىغاندىن كۆرە، تېزراق ئالا-
مۇتقا كەل. بىر چاغلاردا مەنمۇ سۈرگۈن قىلىنغانىدىم. ئەمدىلىكتە
كۆڭلۈمگە ياقمىغانلارنى ئۆزۈم سۈرگۈن قىلىۋاتىمەن. بۇ يەرگە
كەلسەڭ ئىززەت - ئېكرام بىلەن ياشايسەن، ھېچكىم ئەزىز بې-
شىڭدىن بىر تال چاچىنىمۇ يۇلۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. مەن بۇ
يەردە غايەت زور كۈتۈپخانا قۇردۇردۇم. سەن بۇ يەردىن ئەڭ قىممەت-
لىك كىتابلارنى تېپىشىڭ، ئۇلارنى مۇتالىئە قىلىشىڭ، ئەركىن
ئىجاد بىلەن شۇغۇللىنىشىڭ مۇمكىن. سېنى بۇ يەردە بىر ئۆمۈر
خاتىرجەم، مەئىشەتلىك تۇرمۇش كۈتمەكتە.»

يىگىرمە ئۇچىنچى باب

ئۆمەرنىڭ ئىسپاھاندىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن سۈرگۈن-
لۈكتىكى ھايـاتى باشلانـدى. باغدادقا كـەلگىنـىدە، خەلـىپە ئۇنىـڭ
كۆچىلىك ئالدىدا ۋەز ئېيتىششىنى، ھۈزۈرىغا كەلگەنـلەرنى قوبـۇل
قىلىشىنى مەنئى قىلدى. مەككىگە بارغاندا ئۇنىڭ رەقىبلىرى توپ-
لىشىپ: «خۇداغا ئىشەنمەيدىغان ھەيىاممۇ زىيارەتـكە كەپتـۇ ـ دەپ!»
دەپ مەسخىرە قىلىشتى. بەسرەگە كەلـگەندە بولـسا، شەھەر قـازد-
سىنىڭ ئوغلى شەخسەن ئۆزى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بۇ شەھەردىن
چىرايلىقچە تېزراق كېتىشكە مەسلىھەت بەردى. بارلىق شەھەرلەر-
دە ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتلىك ۋە دانىشمەنلىكىنى تەن ئېلىشاتتى
ـ يۇ، بىراق ھېچكىم ئۇنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىغا كۆڭۈل بۆلمەيتتى.
قەيەرگىلا بارسۇن، ئۇنىڭ ئالىملىقىنى تەن ئالغان زىيـالىيلار ئـۇ-
نىڭ ئەتراپىغا توپلىشىپ، مۇنەججىملىك، ئـەلجەبـر، تېبابـەت ۋە
ئىلاھىيەتكە دائىر سوئاللار بىلەن ئۇنى كۆمۈۋېتەتتى. ئۇنىڭ پىك-
رىگە قىزىقىشاتتى. ئۇنىڭ سۆزلـىرىنى ھـەرقاچان ئۆزرە ئېتىبـار
بىلەن ئاڭلايتتـى. بىراق، ئارىـدىن بىرنـەچچە كۈن ئـۆتكەندە، ئـۇ
توغرۇلۇق بىرەر بوھتان پەيدا بولاتتى، ئۇنى ئىمانسىزلىقتـا، دەھ-
رىيلىكتە ئەيىبلىشەتتى، ھەسەن سەببابا بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە
بولغانلىقىنى ئەسلىتىشەتتى ياكى بىر چاغلاردىكى سەمـەرقەنتتـە-
كىلەرگە ئوخشاش ئۇنى ئەپسۇنگەر دەپ گـۇمان قىلـىشاتتـى. دۇش-
مەنلىرى ئۇنىڭ ئالدىغا مۇخلىس قىياپىتىـدىكى ئايـاقچـىلىرىنـى
ئەۋەتىپ، قەستەن ئۇنىڭ سۆھبەتلىرىنى بۇزۇشقا، ئۇنى بىزار قـە-
لىشقا، ئۇنى يېنىغا تارتقان كىشىلەرگە تەھدىت سېلىشقا ئۇرۇنـاتـ-
تى. ۋەزىيەتنىڭ كۈنسېرى كەسكىنلىشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى سـەز-

گەن ئۆمەر ئۆزىنى بىتاپ دەپ، ھېچكىمنى قوبۇل قىلماسلىققا، ھېچكىمنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەسلىككە تىرىشاتتى. شۇنىڭ بىلەن كۆپ ئۆتمەيلا ئۇ يەردىن كۆچۈپ باشقا يۇرتتىن يېڭى پاناھلىق تېپىشقا مەجبۇر بولاتتى. يېڭى جايدىكى كۈنلىرى تېخىمۇ ئەندىشە ئىچىدە ئۆتەتتى. بىرلا ۋاقىتتا ھەم ھۆرمەت، ھەم چەتكە قېقىشلار-غا چىداشقا مەجبۇر بولۇۋاتقان ئۆمەرنىڭ ۋەرتاندىن باشقا سادىق دوستى، يېقىن كىشىسى يوق ئىدى. ئۇ تىنىمسىز ھالدا تىنچ، خا-تىرجەم ماكان، كۆڭۈلنى چۈشىنىدىغان قوللىغۇچى، ئىجادىيەت بىلەن خاتىرجەم شۇغۇللىنىدىغان ئىمكانىيەت، نەپىقە ئىزدەيتتى. نىزامۇل مۇلك تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئاز مىقدارىدىكى نەپىقە ئۇ-نىڭ ۋاپاتىدىن كېيىنلا توختاپ قالغىنى سەۋەبلىك، ئۇ شاھزادە، ھاكىملار ئۈچۈن ئايلىق تەقدىرنامە تەييارلاپ بېرىش بەدىلىگە تە-رىكچىلىك قىلاتتى. موھتاجلىق ئۇنىڭغا ئەمگىكى ئۈچۈن ياخ-شىراق ھەق سوراشنىمۇ ئۆگەتكەنىدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۆمەر بىر ۋەزىردىن ئۆز ئەمگىكى ھەققىگە بەش مىڭ ئالتۇن دىنار تەلەپ قىلغاندا، ۋەزىر بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ سوراپتۇ:

— ماڭا ھەتتا سارايدىمۇ بۇنچىلىك مائاش بېرىلمەيدىغانلىقى-نى بىلمەمسەن؟

— بۇنىڭ ھەيران قالغۇچىلىكى يوق، — جاۋاب بېرىپتۇ ئۆ-مەر خاتىرجەملىك بىلەن.

— خوش، نېمىشقا مۇنداق دەيسەن؟ — سوراپتۇ يەنە ۋەزىر.

— مەندەك ئالىمدىن يۈز يىلدا ئاران تۆت - بەشى تۇغۇلىدۇ. سەندەك ۋەزىردىن بولسا، يىلىغا يۈزلەپ تۇغۇلۇشى مۇمكىن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئۆمەر.

تارىخچىلارنىڭ تەكىتلىشىچە، ھەييامنىڭ ھازىر جاۋابلىقىدىن راسا ھۇزۇرلىنىپ كۈلگەن ۋەزىر، ئۇنىڭ سۆزىدىكى ھەقىقەتكە تەن بېرىپ، تەلەپ قىلىنغان مىقدارىدىكى ئالتۇننى تولۇق بەرگەن ئى-كەن.

بىراق، «ھېچقانداق سۈلتان مەندەك بەختىيار ئەمەس، ھېچ-قانداق گاداي مەنچىلىك بەختسىز ئەمەس» دەپ يازغانىدى ئۆمەر شۇ چاغلاردا.

ئارىدىن نۇرغۇن يىللار ئۆتتى. مىلادى 1114 ـ يىلى ئۇ خۇرا-سانىنىڭ قەدىمكى پايتەختى، تارىختا يىپەك گەزلىمىلىرى ۋە كۇ-تۇپخانىلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان، لېكىن يېقىنقى زامانلاردىن بېرى ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى شۆھرىتىدىن مەھرۇم قالغان مەرۋ شە-ھىرىگە كېلىپ قالدى. شۇ مەزگىللەردە سۇكۇت باسقان سارايغا قايتىدىن جان كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنۇۋاتقان يەرلىك ھۆكۈمدار ئەترا-پىغا شۇ زاماندىكى ئەڭ مەشھۇر كىشىلەرنى توپلاشقا كىرىشكەنە-دى. ئۆمەرنى قانداق قىلغاندا ئۆز سارىيىغا جەلپ قىلغىلى بولىدە-غانلىقىنى پەملىگەن ھۆكۈمدار، ئۇنىڭغا خۇددى ئىسپاھاندىكىدەك رەسەتخانا قۇرۇپ بېرىشكە ۋەدە بەردى. بۇ 66 ياشقا كىرىۋاتقان ئۆ-مەرنىڭ ئەڭ گۈزەل ئىستىكى ئىدى. شۇڭا ئۇ بۇ تەكلىپنى با-لىلارچە شادلىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە رەسەتخانىنى لايىھىلەشكە كىرىشىپ كەتتى. كۆپ ئۆتمەي باب سانجان مەھەللىسىدىكى گۈل-لەر ۋە ئۇجمىزارلار بىلەن ئورالغان تۆپىلىكتە يېڭى رەسەتخانا بە-ناسى قەد كۆتۈردى.

ئۆمەر بۇ يەردە ئىككى يىل بەختلىك ھايات كەچۈردى. ئۇ ئۆز ئىشىغا چىن ئىخلاسى بىلەن كىرىشكەن ئىدى. بۇ يەردە ئۇ ھاۋارا-يى ھەققىدە ئالدىن مەلۇمات بېرىش توغرىسىدا ئەقىلنى تاڭ قالدۇ-رىدىغان تەجرىبىلەرنى ئىشلىدى. ئۇنىڭ تەتقىقاتلىرى ھاۋارايىنى بەش كۈن بۇرۇن چۈشەندۈرۈپ بېرىش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى. شۇنىڭدەك ئۇ بۇ يەردە ئالگىبراغا ئائىت ئىلغار نەزەرىيىلەرنى تا-كامۇللاشتۇردى. ئۇنىڭ ئېۋكلىدنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىدىغان گېئومېتىرىك نەزەرىيىسىنىڭ پەۋقۇلئاددە توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ياۋروپالىقلار تاكى 19 ـ ئەسىرگىچە ئاۋارە بولۇشتى. ئۇ شۇ چاغلاردا ئۆز خاتىرىسىگە رۇبائىي پۈتۈشنىمۇ ئۇنتۇپ قالمىدى. مەرۋنىڭ ئېسىل شارابىمۇ ئۇنىڭغا كۆپرەك ئىلھام بەرگەن، دەپ

تەخمىن قىلىش مۇمكىن.

تەكىتلەش لازىمكى، ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە سەلبىي تەسىر كۆرسەتكەن تۇرمۇش غەملىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇ ساراي تەنتەنىلىـ ـردە بايرام ـ مۇراسىملارغا، بەزىلەرگە ئىشتىراك قىلىشقا مەجـ ـبۇر بولاتتى. ئۇنىڭ شۇنداق سوروڭلاردا ئەھۋالىغا قاراپ، بىرەر ئۆتكۈر لەتىپە ئېيتىشى ياكى شېئىر ئوقۇشى لازىم ئىدى. بۇنداق سوروڭلارغا قاتنىشىش ئۇنىڭ كەيپىنى ئۇچۇراتتى، ئۇ قىممەتلىك ۋاقتىنىڭ بىھۇدە ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىدىن ئۆكۈنەتتى. بۇنىڭ ئورنىغا ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇشنى، ئىجادىيەتنى توختاتـ ماسلىقنى، تېخىمۇ چوڭراق تەتقىقات ئېلىپ بېرىشنى ئۇمىد قىلاتتى.

شۇ يىلى قىشنىڭ ئاخىرلىرىدا بىر يىرگىنچلىك ھەسەتخور ئۇنىڭ ياشلىقىدا يازغان رۇبائىيىسىنى ئەسلەپ، ئۆمەرنىڭ ئىززەتـ ـ ئابرۇيىنى يەرگە ئۇرۇشقا ئۇرۇندى. شۇ كۈنى ھۆكۈمدار، سارىـ ـ مۇنازىرە قىلىشماقتا ئىدى. «دۇنيا بۇنىڭدىنمۇ مۇكەممەلرەك يا ـ رىتىلىشى مۇمكىنمىدى؟» دېگەن بۇ سوئالغا، «ھەئە» دەپ جاۋاب بېرىلسە، بۇ جاۋابتىن «پۈتۈن ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان ئاللاھتائالا ئالەمنى كەم ـ كۈتىسىز ياراتمىغان» دېگەن مەنا چىقىپ، «ھەئە» دېگۈچى ئاللاھقا شەك كەلتۈرگەن، دەپ ئەيىبلىنەتـ تى. ئەگەر، «ياق» دەپ جاۋاب بېرىلسە، «خۇدانىڭ ئۇنىڭغا قۇربى يەتمىگەن» دېگەن مەنا چىقاتتى. خېلى ئۇزۇنغىچە مۇنازىرە قىلىشـ تى. ئۆمەر مۇنازىرە قىلىشقۇچىلارنىڭ چىراي ئىپادىلىرىگە يوشۇـ رۇنچە تىكىلىپ، مىيىقىدا كۈلۈپ ئولتۇراتتى. توساتتىن بىرەيلەن ئۇنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ، ئۇنىڭغا تەھسىن ئېيتقىنىچە بۇ مەـ سىلىگە نىسبەتەن ئۇنىڭ ئىنكاس بىلدۈرۈشىنى ئىلتىماس قىلـ دى. ئۆمەر جاۋاب بېرىشكە تەمشىلىپ تامىقىنى قىرىشىغا، ئۇنىڭ بۇ شەھەردە ياشاۋاتقىنىدىن نارازى بولۇپ، شۆھرىتىنى كۆزىگە

سىغدۇرالماي كېلىۋاتقان شەھەر قازىسى ئورنىدىن ئىرغىدى ـ دە، قولىنى ھەييامغا شىلتىغىنىچە سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ بىزنىڭ مۇقەددەس ئېتىقادىمىز ھەققىدە بۇ خۇداسىز ئا-دەمدىن پىكىر ئېلىش شەرتمىدى؟

ئۆمەرنىڭ كەيپى ئۇچقان بولسىمۇ، ئۆزىنى بېسىۋېلىپ سورد-دى:

ـــ مېنى خۇداسىز دېيىشكە قانداق ئىسپاتىڭ بار؟ ئازراق ئەقلىڭ بولسا جاۋابىمنى ئاڭلىساڭ بولاتتى!

ـــ جاۋابىڭنى ئاڭلىشىم ھاجەتسىز:

ياماڭلىق قايتۇرساڭ ياماڭلىقىمغا،

پەرقىمىز نە بولدى، ئېيىت پەرۋەردىگار!

دېگەن شېئىرنى توقۇغانكەنسەنغۇ؟ بۇنداق گەپلەرنى ئېيتقان كىشى خۇداسىز بولماي نېمە؟

ئۆمەر يەلكىسىنى قىستى ۋە خاتىرجەم جاۋاب بەردى:

ـــ ئەگەر مەن خۇدانىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ئىمان كەلتۈرمىگەن بولسام، ئۇنىڭغا شۇنداق دەپ مۇراجىئەت قىلارمىدىم.

ـــ شۇنداقمۇ! ـــ كىنايە قىلدى قازى.

ـــ سۇلتان ياكى قازىلارغا خۇشامەت ئاھاڭدا گەپ قىلىش مۇمكىن، بىراق ئاللاھقا ھەرقاچان چىن كۆڭۈلدىن گەپ قىلىنىدۇ. گېپىم يالغان ئەمەستۇ، تەقسىر؟ خۇدا ـــ بۇ ساپ ۋىجدان، ئادالەت ۋە سەمىمىيلىك رەمزى. ئۇ بىزنى پىكىر قىلغۇچى ئىنسان سۈپىتىدە يارىتقان، كىملەردۇر پىتنە ـ پاسات، يەنە كىملەردۇر ئىزگۇ، ساۋابلىق ئىشلار ھەققىدە پىكىر قىلىدۇ. دېمەك، مەنمۇ، سەنمۇ پىكىر قىلىمىز. مەن خۇداغا ھېچ نەرسەمنى يوشۇرماي (ھەم يوشۇرالمايمەن) ئۆز پىكرىمنى بايان قىلىشىم مۇمكىن. بۇ ئىشنى سەنمۇ قىلالايسەن. ئەمما، پەقەت يارىتقان ئىگەملا كىمنىڭ قانداق پىكىر قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ كەلگۈسى قىسمىتىنىمۇ شۇنىڭغا لايىق قىلىپ بەلگىلەيدۇ. پىكرىمگە رازىمۇ سەن؟ قېنى كۆچىلىك نېمە دەيدىكىن؟

ئولتۇرغانلار باش لىڭشىتىشىپ ئۇنىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلەشتى. قازىكالان ئەلەمدىن تولغىنىپ جايىغا ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. سۆھبەتتىن مەمنۇن بولغان ھۆكۈمدار بىردىن جىددىي قىياپەتتە مۇنازىرىنى توختاتتى. ئۇ ئايرىم مەھەللىلەردىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆرۈلۈپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى ئويلاپ قالدى. ئۇنىڭ چىرايىدىكى جىددىيلىكنى كۆرگەن ئەھلى دانىشلارمۇ تېزراق تارقىلىشقا ئالدىرايتتى...

ۋەرتان بىلەن ئۆيگە قايتىۋاتقان ئۆمەر سارايدىكى پىتنە - پاساتلارغا، چېقىمچىغا، لەنەتگەردىلەرگە ۋە خۇشامەتچىلەرگە، جۇملىدىن بۇنداق ئىشلارغا ئارىلىشىپ قېلىۋاتقان ئۆزىگىمۇ لەنەتلەر ئوقۇپ باراتتى.

— ياق، چىدىيالمايمەن. بۇ يەردىنمۇ رىزقىمىز ئۈزۈلدى، تاينىلىق. بۇ يەردىن كەتمىسەك بولمايدىغان ئوخشايدۇ! — دېدى ئۇ شاگىرتىغا ئۆكۈنۈش بىلەن. شاگىرتى ھەيران بولمىدى. چۈنكى بۇ ئۇنىڭ يەتتىنچى قېتىم بۇ يەردىن كېتىش لازىملىقىنى ئېيتىپ قاقشىشى ئىدى.

شۇ كۈنى ئۇ ئادەتتىكىدەك ئۆزىنى خېلى تۈتۈۋالدى ھەم تەتىقىقات ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتتى. شۇ كېچىسى ئۆمەر قول يازمىسىغا تۆۋەندىكى ئەپسۇس - نادامەت رۇبائىيسىنى پۈتۈپ قويدى:

ئالماشتۇر سەللەڭنى گۈلگۈن شارابقا،
ئىمانىڭ ياراشۇر ئاددىي قالپاققا.

ئۇ شېئىرنى قول يازمىسىغا يېزىپ بولۇپ، ئادىتى بويىچە ئۇنى ئۆز ئورنىغا — تام ئارىسىغا يوشۇردى. تاڭ ئېتىشى بىلەن ئويغىنىپ، رۇبائىينى يەنە بىر قېتىم قايتا ئىشلەشكە تۇتۇندى. ئۇ قولىنى مەخپىي جايىغا تىقىپ، قول يازمىنى ئالدى - دە، ئۇنى ئېچىپ چۈشۈپتىپ، بەت ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويۇلغان ھەسەن سەببابىنىڭ مەكتۇپىغا كۆزى چۈشتى. ئاردىدىن 40 يىل ئۆتكەن بولسىمۇ «كۇ-

شان كارۋانساريىدا ئۇچرانقان دوستۇڭدىن» دېگەن جۇملىنى ئو-
قۇپ، مەكتۇپنى كىمنىڭ يازغانلىقىنى دەررۇ پەملىدى. ئۇ خەتنى
ئوقۇپ چىقىپ، قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى. ياندىكى ئۆيدە ئۇخلاۋاتقان
ۋەرتان كېچىدىن بېرى چىرايى ئېچىلمىغان خوجىسىنىڭ نېمىگە
بۇنچىلىك زوقلىنىپ كۈلۈۋاتقانلىقىدىن ھەيران بولۇپ، ئۇنىڭ يې-
نىغا كىردى.

— ئەزىزىم، بىز ئاجايىپ تەكلىپنامە ئالدۇق. بىرەيلەن بىزگە
شۆھرەتلىك باشپاناھ، مول نازۇ نېمەت، ئۆمرىمىزنىڭ ئاخىرىغىچە
خاتىرجەم تۇرمۇش ۋەدە قىلىۋاتىدۇ.

— بۇ ساخاۋەتلىك پادىشاھ كىم؟

— ئالامۇت پادىشاھى!

ۋەرتان چۆچۈپ كەتتى، كېيىن گۇناھكارلاردەك تۆۋەن ئاۋازدا
سورىدى:

— بىراق بۇ خەت قانداق قىلىپ بۇ يەرگە كېلىپ قالدى؟ مەن
ئۇخلاشتىن بۇرۇن ھەممە ئىشىكنى تاقاپ چىققان ئىدىمغۇ؟

— بولدى، بۇنى بىلىشكە بىھۇدە ئۇرۇنما. ھەممە سۇلتان ۋە
خەلىپىلەرمۇ بۇ سىرنى بىلىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. ئەگەر
ھەسەن بىزگە مەكتۇپ بىلەن مۇراجىئەت قىلىشنى نىيەت قىلسا
ياكى جېنىمىزنى ئېلىش ئۈچۈن جاللاتلىرىدىن بىرىنى ئەۋەتسە،
ئىشەنگىنكى، ئىشىكىڭ ئوچۇق بولسىمۇ، 40 دانە قۇلۇپ سېلىن-
غان بولسىمۇ، ھېچقانداق پايدىسى يوق!

ۋەرتان مەكتۇپنى كۆزلىرىگە يېقىن ئەكىلىپ قايتا ـ قايتا
ئوقۇپ چىقتى.

— بۇ ئىبلىس، ئېھتىمال، بۇنىڭغا قادىردۇر، — دېدى ئۇ، —
ئالامۇتتا سىز بىر ئۆمۇر خاتىرجەم ياشىشىڭىز مۇمكىن. نېمىلا
دېگەنبىلەن، ھەسەن سىزنىڭ كونا دوستىڭىزغۇ!

— بىلەمسەن، ۋەرتان، شۇ تاپتا مېنىڭ ئەڭ قەدىردان دوس-
تۇم، مەرۋىنىڭ يېڭىلا چىقىرىلغان شارابى! — ئۆمەر بالىلارچە شا-
دىمانلىق بىلەن مەكتۇپنى پارچە ـ پارچە قىلىپ يىرتىپ ھاۋاغا

چۆرۈۋەتتى. قەغەز پارچىلىرىنىڭ ھاۋادا پىرقىراپ ئۇچۇشلىرىنى تاماشا قىلغاچ سۆزىنى داۋام قىلدى:

— ھەسەن بىلەن مېنىڭ قېنىمىنى بىر قازاندا قاينىتىسمۇ مەڭگۈ قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلەمسەن؟ مەن ئاددىي، زوقمەن بىر ھايات شەيداسى. ئۇ بولسا ئەزرائىلدەك بىر ئادەم. يادىڭدا بولسا كېرەك، مەن قاچاندۇر بىر چاغدا: «ئەگەر سەن ھاياتنى سۆيۈشنى بىلمىسەڭ، سەن ئۇچۇن قۇياشنىڭ چىقىشى ۋە پېتىشىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار؟» دەپ يازغانىدىم. ھەسەن ئۆز تەرەپدارلىرىدىن سۆيگۈ ـ مۇھەببەتنى، مۇزىكىنى، شېئىرىيەتنى، خۇش پۇراق شارابنى ۋە ھەتتا قۇياشنىمۇ تەن ئالماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ ئالەمدىكى بارچە گۈزەللىكلەردىن نەپرەتلىنىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە شۇ گۈزەل ھاياتنى ياراتقان، ئۇنىڭدىن زوقلىنىپ ياشاشنى ئاتا قىلغان خۇدا نامىدىن ئىش ئېلىپ بېرىشقا جۈرئەت قىلىۋاتىدۇ. ئەمدى چۈشەنگەنسەن، كىمنىڭ ماڭا جەننەتنى ۋەدە قىلىۋاتقانلىقىنى؟ ماڭا ئىشەنگىنىكى، ئەگەر ئۇنىڭ قەلئەسى جەننەت دەرۋازىسى بولسىمۇ، مەن مۇنداق جەننەتتىن ۋاز كېچىمەن ۋە ھەرگىز بۇ ئىككى يۈزلىمىچى «خۇداگۇي»نىڭ ئالدىغا قەدەم باسمايمەن!

ۋەرتان ئولتۇرغان جايىدا چوڭقۇر ئويغا پېتىپ، ساقلىنى ئەتەي قاشلاشقا باشلىدى ۋە مەيۈس ئاھاڭدا گەپ باشلىدى:

— ئۇستاز، ئەگەر شۇ قارارىڭىزدا چىڭ تۇرسىڭىز، سىزگە بىر سىرنى ئېيتىشقا مەجبۇرمەن. بىز ئىسپاھاندىن چىقىۋاتقاندا نىزامىيە نۆكەرلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن بىزگە ئۇن ـ تىنسىز لا يول ئېچىپ بەرگەنلىكى يادىڭىزدىمۇ؟

— ھەر دائىم بۇنىڭ سەۋەبىنى سەندىن سوراشنى ئويلايتتىم، بىراق، ئۇزۇن يىللار داۋامىدا سەندىن پەقەت ساداقەت ۋە پەرزەنتلەرچە پىداكارلىقنى، مېھرىبانلىقنى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن، ئۆتكەن ئىشلارنى كوچىلاشنى خالىمىدىم.

— شۇ كۈنى نىزامىيە سەركەردىلىرى سىزنى قۇتقۇزغىلى كەتكەنلىكىمنى ۋە سىز بىلەن بىللە چىقىپ كېتىدىغانلىقىمنى

بىلەتتى. بۇ مەن ئويلاپ تاپقان ھىيلە ئىدى، خالاس.
ئۇ بىر پەس تىنىۋېلىپ ئۆزىگە ۋە ئۇستازىغا قەدەھنى تولدۇرۇپ ئانار شەربىتىنى قۇيدى.
— سىز نىزامۇل مۇلك تەرىپىدىن يېزىلغان ئۆلۈمگە بۇيرۇلغانلار تىزىملىكىدە بىزگە قۇيرۇق تۇتقۇزماي كېلىۋاتقان ھەسەن سەببابھىنىڭ بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيتتىڭىز. چۈنكى ئۇ پۈتۈن مەملىكەتتە يۈز بېرىۋاتقان قالايمىقانچىلىقلار-نىڭ، قاتىللىقلارنىڭ باش سەۋەبچىسى ئىدى. مېنىڭ پىلانىم ئادەتتىكىدىلا بولۇپ، ئۇنى ھەممەيلەن قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەشكەنىدى. سىزنىڭ ئەلۋەتتە ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا — ئالامۇتقا پاناھلىق ئىزدەپ بېرىشىڭىزغا ئىشەنچىمىز كامىل ئىدى. مەن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا سىز بىلەن بىللە بارسام، پۈرسەت تېپىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، مۇسۇلمانلارنى ۋە پۈتۈن دۇنيانى بۇ ئىبلىسنىڭ دەھشەتلىك زۇلۇمىدىن خالاس قىلماقچى ئىدىم. بىراق سىز ھازىر بۇ يىرگىنچلىك قەلئەگە ھەرگىز قەدەم باسماسلىق قارارىغا كەلدىڭىز.
— شۇنداق تۇرۇپ، شۇنچە يىللاردىن بېرى نېمىشقا مەندىن بىرقەدەممۇ ئايرىلمىدىڭ؟
— دەسلەپ مەن سەۋر قىلىپ ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا يول ئېلىشقا ئىختىيار قىلىشىڭىزنى كۈتتۈم. سىز شۇ كەمگىچە 15 شەھەردىن قوغلاندىڭىز. مەن سىزنىڭ ھامان بىر كۈنى ئالامۇتقا يول ئالىدىغانلىقىڭىزغا ئىشىنەتتىم. شۇنداق قىلىپ يىللار ئۆتتى. مەنمۇ ئاستا ـ ئاستا سىزگە چىن كۆڭلۈمدىن باغلىنىپ قالدىم. سەپداشلىرىممۇ ھەر تەرەپكە تارقىلىپ كەتتى ۋە نىيىتىممۇ ئاستا ـ ئاستا سۇنۇشقا باشلىدى. نەتىجىدە، سىز، ئەزىز ئۇستاز، يەنە بىر قېتىم ھەسەن سەببابھىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ قالدىڭىز.
— بولدى! ئېھتىمال، مەن سېنىمۇ بۇ نىيىتىڭ يولىدىكى ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالغاندۇرمەن.
— شۇنداق، مېڭ ئەپسۇسكى، ئۇمۇ ئۆز ئۇۋۇسىغا ناھايىتى خاتىرجەم ئورنىشىۋالغان.

ۋەرتان ئۇستازىنىڭ ئۆزىگە سىنچىلاپ تىكىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بىر پەس جىمىپ قالدى.

— سەن پىلانىڭنى بۇرۇنراق مەلۇم قىلغان بولساڭ، ئېھتىمال، مەن سېنى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپمۇ باراتتىم.

ۋەرتان ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى:

— گېپىڭىز راستمۇ؟ — دېدى ئۇ ھودۇقۇپ.

— ياق، چاقچاق قىلدىم، جايىڭدا ئولتۇر. مەن سېنىڭ ئەپسۇس - نادامەتلىرىڭنى بىلىش ئۈچۈن شۇنداق دەۋاتىمەن. ئەگەر ئۇنىڭ مۇرغاب دەرياسىغا چۆكۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسەم، سالدىر قىلغان بارچە گۇناھلىرىڭغا قارىماي، ئۇنى قۇتقۇزۇشقا قول سۇنغان بولاتتىم.

— مەن بولسام، ھېچ ئىككىلەنمەستىن ئۇنىڭ بېشىنى سۇ ئاستىغا تىققان بولاتتىم. شۇنداق بولسىمۇ سىزنىڭ ئىنسانىي پەزىلىتىڭىز ماڭا تەسەللى بېرىۋاتىدۇ. شۇنداق ئىنسانىي پەزىلىتىڭىزنى بىلگەنلىكىم ئۈچۈن يېنىڭىزدا قېلىشنى ئەۋزەل كۆرگەندىم. مەن بۇنىڭدىن ھەرگىز ئەپسۇسلانمايمەن.

ئۆمەر شاگىرتىنى باغرىغا مەھكەم باستى.

— سەن ھەققىدىكى گۇمانلىرىمنىڭ تۇمانىدەك تارقاپ كەتكەنلىكىدىن خۇرسەنمەن. مەن خىلىلا قېرىپ قالدىم. مەن يېنىمدا ئىشەنچلىك بىر شاگىرتنىڭ بولۇشىغا موھتاجمەن. مانا بۇ قول يازما مېنىڭ ئەڭ قىممەتلىك خەزىنەم. ھەسەن سەبباھ پۈتۈن دۇنياغا قارشى چىقىپ، ئۆز ئالامۇتىنى بەرپا قىلدى. مەن بولسام ئۆزۈمنىڭ قەلئەسىنى مانا مۇشۇ قول يازما ئارقىلىق قۇرۇپ چىقتىم. بۇ قەلئەنىڭ ئالامۇتتىن كۆپرەك ياشايدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل. بۇ قول يازما مېنىڭ بىردىنبىر بايلىقىم، ئىپتىخارىم. مەن ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ يامان نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىدىن بەك ئەندىشە قىلىمەن.

ئۆمەر ھېچقانداق رەسمىيەتسىزلا سەممىي رەۋىشتە قول يازمىسىنى شاگىرتىغا ئۇزاتتى:

— سەن ئۇنى بىمالال ئوقۇشۇڭ مۇمكىن، بۇگۈندىن باشلاپ سەن ئۇنىڭ ئىشەنچلىك قوغدىغۇچىسى.

ۋەرتان هاياجېنىنى يوشۇرالمىدى:

— مۇنداق بەختكە باشقىلارمۇ سازاۋەر بولغانمىدى؟

— پەقەت ئىككى كىشىلا قول يازما سىرلىرىدىن خەۋەردار ئىدى. بىرىنچىسى جاهان، ئۇ ئەرزىمەس بىر قېيىداشتىن كېيىن ئۇنى قولىغا ئالغان، بىراق ئوقۇيالمىغان. ئىككىنچىسى هەسەن سەببا‌ه، ئۇ ئىسپاهانغا كېلىشتىن ئىلگىرى بىر كارۋانسارايدا بىللە تۇرغىنىمىزدا بۇ قول يازمىدىن خەۋەر تاپقان.

— ئەجەبا سىز ئۇنىڭغا ئىشەنگەن بولسىڭىز، ئۇستاز؟

— توغرىسىنى ئېيتسام، ئىشەنمىگەنىدىم. بىراق ئۇ بۇ قول يازمىغا رۇبائىيلىرىمنى ئالدىراش يېزىۋاتقانلىقىمنى كۆرەتتى. ئۇ قول يازمىنى رۇخسەتسىز ئېلىپ ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزۈم ئۇنىڭغا ئوقۇشقا بېرەتتىم ۋە مەن ئۇنىڭ سىر ساقلىيالايدىغان كىشىلەردىن ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتىم.

— شۇنداق، ئۇ سىر ساقلاشنى بىلىدىغان كىشىلەردىن. بىراق، ئۇ هامان بىر كۈنى ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇشتىن يانمايدىغان ئادەم. ئۇ دەل شۇنىڭ ئۈچۈن سىر ساقلايدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ۋەرتاننىڭ زېممىسىگە شەرەپلىك بىر ۋەزىپە: قول يازمىنى كۆز قارىچۇقىدەك ئاسراش يۈكلەندى. سابىق سەركەردە هۈجرىسىدا كىچىككىنە تاراق - تۇرۇق ئاڭلانسىمۇ قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ئورنىدىن تۇرۇپ كېتەتتى. هەر قېتىم پۈتكۈل ئۆيلەرنى ئىنچىكە تەكشۈرەتتى، هويلىنى ئەستايىدىللىق بىلەن كۆزدىتىپ، بارلىق ئىشكىلەرنى قۇلۇپلاپ، ئاندىن هۈجرىسىغا كىرەتتى ۋە چىراغ يورۇقىدا قول يازمىنى ئېچىپ، هەربىر رۇبائىيىنى يادلىۋېلىشقا، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن پەلسەپىۋى مەزمۇننى چۈشىنىۋېلىشقا، ئۇلارنىڭ نېمە سەۋەبتىن يېزىلغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا ئۇرۇناتتى.

بىرنەچچە هاياجانلىق كېچىلەردىن كېيىن ئۇنىڭ خىيالىغا

ئاجايىپ بىر پىكىر كېلىپ قالدى. بۇ پىكىرگە ئۆمەرمۇ دەررۇ رازى بولدى. ئۇلار رۇبائىيلار يېزىلغان بەتلەرنىڭ ھاشىيەلىرىگە قول يازمىنىڭ يېزىلىش تارىخىنى، ئۆمەرنىڭ نىشاپۇردىكى بالىلىق كەچۈرمىشلىرىنى، سەمەرقەنتتىكى ھاياتىنى، ئىسپاھاندىكى مەنە-لىك يىللىرىنى، ئەبۇ تاھىر، جاھان، ھەسەن، نىزامۇل مۇلك ۋە باشقىلار بىلەن بولغان ئۇچرىشىشلىرىنىڭ تارىخىنى يېزىپ مې-ڭىشقا كېلىشتى. شۇنداق قىلىپ، ئۆمەرنىڭ نازارىتى ئاستىدا ۋەر-تانىنىڭ قوللىرى بىلەن ئۆمەرنىڭ ھايات تارىخىنىڭ دەسلەپكى سە-ھىپىلىرى پۈتۈلۈشكە باشلىدى.

كۆپ ئۆتمەي ۋەرتانىنىڭ قولى ئىشقا خېلى ئوبدانلا كېلىپ قالدى. ئۇ پارچە ۋاراقلارغا ئۆمەر ئېيتقان ۋەقەلەرنى ئون - ئون بەش قېتىملاپ كۆچۈرەتتى. ئۇلارنى ئۇستازىغا كۆرسىتىپ تۈزەتـ-كۈزەتتى ۋە ئاخىرقى نۇسخىنى دىققەت بىلەن رۇبائىيلار يېزىلغان قول يازمىنىڭ ھاشىيەلىرىگە چىرايلىق قىلىپ كۆچۈرەتتى. كـۇن-لەرنىڭ بىرىدە شۇم قىسمەت ئۇنىڭ بۇ شەرەپلىك ئىشىنى توختـ-تىپ قويدى.

شۇ كۈنى تاڭ سەھەردە ئۆمەر ئادەتتىكىدىن بالدۇرراق ئويغـاد-دى. ئۇ ۋەرتاننى چاقىردى، لېكىن جاۋاب بولمىدى. «ئۇ كېچىسى ئىشلىگەچكە چارچاپ ئۇخلاپ قالغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىدى ئۇ-مەر ئۆزىچە. ئۇ شاگىرتىنىڭ ئۇيقۇسىنى بۇزماي، بېشىدىكى زد-ڭىلداۋاتقان ئاغرىقنى بېسىش ئۈچۈن بىر يۇتۇم شاراب قۇيۇپ ئىچتى، كېيىن قەدەھنى يەنە تولدۇرۇپ، ئۇنى قولىدا كۆتۈرگەن پېتى باغنى ئايلىنىشقا چىقتى. ئۇ سەيلە قىلىۋېتىپ، گۈللەرنىڭ ياپرىقىدا يالتىراپ تۇرغان شەبنەمنى زوق بىلەن تاماشا قىلدى. ئۆزى تىككەن ئۈجمە شېخىدىن مېۋە ئۈزۈپ يېدى. ئۇ مەرۋايىتتەك ئۈجمىلەرنى ئاغزىغا سېلىشتىن ئاۋۋال، قولىدىكى شارابتىن بىر يۇتۇم ئىچىپ قويياتتى. بىرەر سائەتلەردىن كېيىن ئۇ ھۈجرىسىغا قايتتى. «ۋەرتان تۇرىدىغان ۋاقىت بولدى» دەپ ئويلىدى ئۇ. ئۇ ئەمدى چاقىرىپ ئولتۇرماي شاگىرتىنىڭ ھۈجرىسىغا كىردى. بە-

چاره ۋەرتان ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا بوغۇزلانغان، قانلىرى ئاللىقاچان قېتىپ قالغان، كۆزلىرى ئوچۇق هالدا سوزۇلۇپ ياتاتتى. شىرە ئۈستىدىكى چىراغ ۋە سىياهدان ئوتتۇرىسىغا قانغا بويالغان خەت-جەر سانجىپ قويۇلغان، خەنجەر ئاستىدا بىر ۋاراق قەغەز كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۆمەر قەغەزنى ئېلىپ، ئۇنىڭدىكى خەتلەرنى ئوقۇدى: «سېنىڭ قول يازمالىڭ ئۆزۈڭدىن ئاۋۋال ئالامۇتقا قاراپ يولغا چىقتى!»

يىگىرمە تۆتىنچى باب

ئۆمەر شاگىرتىنىڭ ئۆلۈمىگە قاتتىق قايغۇردى. ئۇنىڭ قەسەمىتىدىن ئەپسۇسلىنىپ، ئىززەت ـ ئابروي بىلەن يەرلىكىدە قويىدى. شاگىرتىنىڭ ئۆلۈمى ۋە قول يازمىسىنىڭ غايىب بولۇشى ئۇنىڭ بىر دەردىگە ئون دەرد قوشتى. ئۇنىڭ قول يازمىنى قايتا يېزىپ چىقىشىمۇ مۇمكىن ئىدى، چۈنكى ھەربىر رۇبائىيدىكى ئەڭ كىچىك ئۇرغۇمۇ ئۇنىڭ يادىدا ساقلىناتتى، بىراق، بۇ ئىشقا قولى بارمىدى. ھەربىر رۇبائىيىنىڭ يېزىلىشىغا سەۋەب بولغان ۋەقەلەر، تۇيغۇلار يېڭى قول يازمىدا بەربىر ئۆز ئەسلىنى تاپالمايدىغانىدەك، ئۇلار ئەسلىي قول يازما بىلەن مەڭگۈلۈك غايىب بولغانىدەك تۇيۇلىدى. قول يازما غايىب بولغاندىن كېيىن، ئۇ ئەمدى ئۆزى توغرۇلۇق ھېچقانداق يازما مەلۇمات قالدۇرماسلىق نىيىتىگە كەلدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ مەرۋدىن چىقىپ كەتتى. ياق، ئالامۇتقا ئەمەس، ئۇ يەرگە بېرىشتىن خۇدا ساقلىسۇن! ئۇ ئانا يۇرتى نىشاپۇر-غا قاراپ يول ئالدى. «مۇساپىرلىق ھاياتقا چەك قويىدىغان ۋاقىت كەلدى، ــ ئويلىدى ئۇ ئۆزىچە، ــ نىشاپۇرغا كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن، دېمەك شۇ يەردە كۆز يۇمۇشۇم لازىم!»

شۇنداق قىلىپ ئۇ نىشاپۇرغا كېلىپ، سىڭلىسى، كۆڭلى ـ كۆكسى كەك كۇيئوغلى ۋە ئوغۇل ـ قىز جىيەنلىرى بىلەن بىللە ياشاشقا باشلىدى. ئۇنىڭغا، بولۇپمۇ قىز جىيەنى ئالاھىدە مېھىر ـ مۇھەببەت كۆرسىتەتتى. ئۆمەر كۇن بويى ئۇستازلىرىنىڭ كىتاب-لىرىنى ئوقۇيتتى، لېكىن ھېچ نەرسە ئىجاد قىلمايتتى.

بىر كۇنى ئۇ ھۇجرىسىدا ئادەتتىكىدەك ئىبن سىنانىڭ «تېبابەت قانۇنلىرى»نىڭ «بىرلىك ۋە كۆپلۈك» دېگەن بابىنى مۇتالىئە

قىلىپ ئولتۇراتتى. بىردىن ئۇ يۇرىكىدە قاتتىق سانجىقنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى سەزدى. قولىدىكى ئالتۇندىن ياسالغان چىش تازىلىغۇچنى ئوقۇۋاتقان بەتنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇپ، قېرىنداشلىرىنى چاقىردى. ئۇ بۇ دۇنيادىكى رىزقىنىڭ تۇگەپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، قېرىنداشلىرىغا ۋەسىيەتنامە ئېيتتى. ئۆلۈم ئالدىدىكى ئىبادەتنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرى شۇ بولدى: «ئى ئاللاھ، بىلىسەن، ئىمكانىيىتىمنىڭ يېتىشىچە سېنى چۈشىنىشكە تىرىشتىم. سېنى چۈشىنىشكە دائىر بىلىملىرىمنىڭ مېنى سەن تەرەپكە باشلىغىنى ئۈچۈن ئاجىز بەندەڭنى كەچۈرگىن!»

ئۆمەر مىلادىيە 1048 ـ يىلىنىڭ 18 ـ ئىيۇن كۈنى تاڭ سەھەردە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، 1131 ـ يىلىنىڭ 4 ـ دېكابىر كۈنى 84 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئۇزاق ئۆتمۈشتە ياشىغان بۇ ئۇلۇغ ئىنسانىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنىڭ يىل، ئاي خاتىرىسىنىڭ بۇنچىلىك ئېنىقلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىشتۇر. شۇڭا بۇ يەردە ئۇنىڭ مول بىلىم ساھىبى بولغانلىقىنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك. شۇبھىسىزكى، ئۇ قاچان تۇغۇلغانلىقىنى شۇ پەيتتىكى قۇياش، مېركورىي، يۇپىتېر پىلانېتلىرىنىڭ ھالىتىنى ئېنىقلاپ، تۇغۇلغان كۈنىنى ۋە سائىتىنى ئېنىق بىلىۋالغان ئىدى.

ئۇنىڭ زامانداشلىرىدىن بىرى بولغان نىزامى ئەرۇزىينىڭ خاتىرىلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇش مۇمكىن: «مەن ئۆمەر ھەييامنى بەلخىتە، ۋاپاتىدىن 20 يىل ئاۋۋال كۆرگەنىدىم. ئۇ قۇل بازىرى يېنىدىكى بىر ئەمەلدارنىڭ ئۆيىگە چۈشكەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەشھۇر ئالىم ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، سۆزلىرىنى تىڭشاش ئۈچۈن ئارقىسىدىن سايىدەك ئەگىشىپ يۈرەتتىم. شۇ چاغدا مەن ئۇنىڭ: «مېنىڭ قەبرەم باھار شامالىرى گۈللەر ھىدىنى ئۇچۇرۇپ تۇرىدىغان يەردە بولىدۇ، دېگەن سۆزلىرىنى ئاڭلىغانىدىم. شۇ ۋاقىتتا بۇ سۆزلەر ماڭا بىمەنىدەك تۇيۇلغان ئىدى. كېيىنچە مەشھۇر ئادەملەرنىڭ ھەرقانداق گەپنى ئويلىماي ئېيتمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتىم.

— مەن ھەييامنىڭ ۋاپاتىدىن تۆت يىل كېيىن نىشاپۇرغا باردىم، — دەپ داۋاملاشتۇرىدۇ ئۇ، — ئۇنىڭ روھىغا فاتىھە ئوقۇش ئۈچۈن قەبرىستانلىقىغا بارىدىكەن. مېنى ئۇ يەرگە بىر بوۋاي باشلاپ بارىدى. قەبرىستانلىقنىڭ سول تەرىپىدىكى باغ تاملىرى تۇۋىگە جايلاشقان قەبرە ئۈستىدە شاپتۇل ۋە ئالۇچىلار غۇڭچىدە چېچەكلەپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ نوتىلىرى قەبرىنى گۈللەر بىلەن ئوراپ قويغاندەك كۆز-سىتەتتى».

تامچە سۇ دەريادا يوق بولۇپ كەتتى،
يەرگە چاڭ قوندىيۇ كۆمۈلۈپ كەتتى.
دۇنياغا كېلىشىڭ، كېتىشىڭ نېمە؟
بىر چۈن تۇغۇلدى يا ئۆلۈپ كەتتى.

مۇنداق چۈشكۈن كەيپىياتتا رۇبائىي يازغان ھەييامنىڭ ئېيتقىنى ئەلۋەتتە ناھەق ئىدى. ئۇ ئۆزى يازغىنىدەك «تامچە سۇ» ياكى «چاڭ زەررىسى»دەك پۈتۈنلەي ئۇنتۇلۇپ كەتمىدى. ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ئۇنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى، رۇبائىيلىرى پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ھەيران قالدۇرۇشقا باشلىدى. ھەييام ھاياتىدا ئۆزىگە ئەمەس، رۇبائىيلىرىغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلىگەنىدى. دەرۋەقە ئۇنىڭ بۇ تىلىكى ئىجابەت بولدى.

ئالامۇتتا ياشىغۇچى كىشىلەرنىڭ پۈتۈن دۇنياغا ۋەھىمە سېلىپ ياشاۋاتقان ھۆكۈمدارى ھەسەن سەبباھنىڭ ھۇجرىسىدىكى پەنجىرىنىڭ كەينىگە قويۇلغان كىتابقا كۆزى چۈشكەن بولسا ئەجەب ئەمەس. ئەمما ھېچكىمنىڭ بۇنىڭ قانداق كىتاب ئىكەنلىكىنى بىلىمەيتتى ھەم بۇ ھەقتە سوراشقىمۇ جۈرئەت قىلالمايتتى. كىتابنىڭ بۇنداق چىڭ ساقلىنىشىنىڭ ئۆزىگە خاس سەۋەبلىرى بولسا كېرەك، ئۇنىڭغا ئالەمنىڭ سىرلىرى پۈتۈلگەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ گۇمان قىلىشاتتى، خالاس. ھەسەن سەببباھ سەل كەم 80 ياشقا كىرىپ ئالەمدىن كۆز يۇمغاندا، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان ئورۇنباسارى

بىرنەچچە يىللاردىن كېيىنمۇ ھېلىقى پەنجىرە كەينىدىكى كىتابنى ئېلىپ ئوقۇش ئۈياقتا تۇرسۇن، ھەتتا بۇ جايغا كىرىشكىمۇ پېتىـ ـنالمىدى. كىشىلەرنىڭ ئۇ ياشىغان ئۆينىڭ تاش تاملىرىغا كۆزى چۈشسىمۇ قورقۇنچتىن بەدىنىنى سوغۇق تەر بېسىپ تىترىشىپ كېتەتتى. ئۇلار ئەمدىلىكتە بۇ ئادەمسىز ئۆينىڭ يېنىدىكى كوچىـ ـدىن خۇددى ھەسەن سەببالىنىڭ دەھشەتلىك ئەرۋاھى ئۇچراپ قا ـ لىدىغاندەك، ۋەھىمە ئىچىدە ئۆتۈشەتتى. قەلئەدە ھېلىھەم ھەسەن سەببالە ئورناتقان تەرتىپ ـ قائىدىلەرگە رىئايە قىلىنغان ھايات داۋام قىلىۋاتاتتى. دۇنيادىكى ئەڭ ئېغىر قىسمەت ئالامۇت ئاھالىـ ـسىنىڭ بېشىغا چۈشكەن بولۇپ، بۇ قائىدىلەرنى بۇزۇش ياكى كۆـ ـڭۈل ئېچىشقا ئۇرۇنۇش مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يولباشچىـ ـسىدىن ئايرىلىپ قالغان كىشىلەر روھىنىڭ چۈشۈپ كەتكەنلىكىـ ـنى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق غەم ـ غۇسسىلەرگە تولۇۋاتقان تاشقى دۇنيا كىشىلىرىگە كۆرسەتمەسلىكلىرى لازىم ئىدى. بۇنداق قاتتىق قول تۇزۇمنى پۈتۈن قەلئە ئاھالىسى قوللىغانمۇ؟ بىزنىڭچە، ناھايىتى ئاز سانلىق كىشىلەرلا شۇنداق قىلىشقا قوشۇلاتتى. ھەتتا ھەسەن سەببالىنىڭ سەپداشلىرى بولغان، ئەمدىلىكتە ياشىنىپ قالغان كىشىلەرمۇ ئۆزلىرى يول قويۇشى مۇمكىن بولغان ئەڭ كىچىك گۇناھلىرىنىڭ ئاشكارا بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، يۈرەكلىرىنى تۇتۇپ ياشايتتى. بىراق، مۇنداق مويسىپىتلارنىڭ سانى كۇندىن ـ كۇنگە ئازلاپ، ھاياتقا سىنچى نەزەر سېلىشنى ياخشى كۆرىدىغان ئوغۇل ـ قىزلار ۋە نەۋرىلەرنىڭ سانى بارغانسېرى ئېشىپ بېرىۋا ـ تاتتى. جاپا ـ مۇشەققەتكە تولغان، ئەمما يەنىلا كىشىنى زوقلاندۇ ـ رىدىغان ھايات ئۇلارغا باشقىچە ياشاشنىڭمۇ مۇمكىنلىكىنى تونۇ ـ تۇشقا باشلىدى. ئايرىم ياشلار نېمىشقا ھاياتنىڭ بارچە لەززەتلىرى ـ دىن مەھرۇم بولۇپ، قاماقخانىغا ئوخشايدىغان بۇنداق قەلئەدە يا ـ شاشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى سۇرۇشتۇرۇشكە باشلىدى. بۇنى سېـ ـزىپ قالغان يولباشچى ئۇلارنىڭ باشلىرىغا شۇنداق كۇلپەتلەرنى ياغدۇردىكى، ئەمدى ياشلار بۇ مەسىلىنى يوشۇرۇنچە مۇھاكىمە قىـ ـ

لمشقا ئۆتتى. كۆڭۈللەرگە ئسسيان ئۇرۇقى چېچىلغان ياشلارنى، بولۇپمۇ ئوغۇللىرىنى، ئەرلىرىنى ۋەزىپە ئۆتەشكە كەتكەنچە قايتا كۆرمىگەن ئاياللار كۆپرەك ربغبەتلەندۇرەتتى.

ئەنە شۇنداق ئېزىلگەن، بوغۇلغان، خارلانغان هايات قەربدىن قەلبىگە ئىزگۈلۈك ئۇرۇقى تىكىلگەن ياش بىر يىگىت ئېتىلىپ چىقتى. ئۇ هەسەن سەببام ئۆزىگە ئورۇنباسار قىلىپ قالدۇرغان ئالىي رەئىسىنىك نەۋرىسى ئىدى. ئۇ ئاتىسىنىك ۋاپاتىدىن كېيىن ئاسساسىنلار جەمئىيىتىنىك تۆتىنچى ئالىي رەئىسى بولغان، ئەمدىلىكتە بولسا ئۇ ئۆزى باش بولۇپ ئەجدادلىرىنىك ئەنئەنىسىنى بۇزۇشقا جۇرئەت قىلغانىدى. ئۇ هەسەن سەببامنىك ۋاپاتىدىن كېيىنرەك تۇغۇلغان، شۇ دەۋرنىك قاباهەتلىرىنى، دەهشەتلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرمىگەن، ئەركىن پىكىر قىلىشنى ياقتۇرىدىغان ئادەم بولۇپ ئۆسكەن ئىدى. ئۇ بالىلىق چاغلىرىدا سەببام ياشىغان ئۆيىنى قىزىقىش بىلەن ئايلىناتتى. كۆڭلىدە پەيدا بولغان قورقۇنچىنى قەيسەرلىك بىلەن يېڭىپ قەلئەنى تاماشا قىلاتتى. ئۇ 18 ياشقا كىرگەن مەزگىلىدە قورقماستىن، كىرىش چەكلەنگەن ئۆيگە كىرىپ، ئۇ يەرنى تاماشا قىلغان، ئەپسانىۋى كۆلنىك مۇزدەك سۇيىقە قوللىرىنى تىقىپ كۆرگەن، كېيىن سىرلىق كىتاب قويۇلغان پەنجىرە تەكچىسى ئالدىدا بىر پەس توختاپمۇ قالغان. ئۇ كىتابنى قولىغا ئېلىپ ئوقۇشنى شۇنچە ئارزۇ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشنىك ئاتىسىغا مەلۇم بولۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ، تەكچىدىن كۆزىنى ئالماي ئۆيدىن ئارقىسىچە مېڭىپ چىقىپ كەتكەن ئىدى. يىگىت ئويچان قىياپەتتە ئالامۇت كوچىلىرىنى كېزىپ يۈرگەنده، ئادەملەر ئۇنى يوشۇرۇن كۆزىتىشەتتى، ئۇنىڭدىن ياخشىلىق كۈتۈشۇپ، ئىنسانبىغا دۇئالار قىلىشاتتى. ئۇ خۇددى سەببامنىك ئۆزىگە هەسەن دېگەن لەقەمنى تاللىغان ئىدى. بىراق كىشىلەر ئۇنىڭغا ئاللىقاچان باشقىچە لەقەم قويۇۋېلىشقانىدى.

— ئۇ بىزنىك گۇناهلىرىمىزنى كەچۈرگۈچى، غەم ـ ئەندىشىلىرىمىزدىن خالاس قىلغۇچى نىجاتكارىمىز! توغرا، ئۇ بىز ئۈ-

زۇندىن بېرى كۆتۈۋاتقان نىجاتكاردۇر! ئۇ نىجاتكار!

كىشىلەر بۇ سۆزنى ئېيتىۋېتىپ، پەقەت بىر كىشىدىن، جەمئىيەتتىكى ئالىي رەئىسى بولۇپ تۇرغان ھەسەننىك ئاتىسىدىن چۆچۈيتتى. ئالىي رەئىس قەلئەدىكىلەرنىڭ بۇ خىل كەيپىياتلىرىدىن ئاللىقاچان خەۋەردار بولۇپ يۈرەتتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق تۇزۇمگە لەقىت ئوقۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىسىمۇ ئەتەي ئاڭلىماسقا سالاتتى، شۇنىڭدەك ئوغلىدىنمۇ قانۇن ـ قائىدىلەرنى بۇزماسلىقنى، ياشلارنىڭ ئېڭىنى شەرىئەت قانۇنلىرىدىن چالغىتماسلىقنى تەلەپ قىلىپ، بىرنەچچە قېتىم كايىغانىدى. رەئىس يېڭى پىكىر تەرەپدارلىرىنى شەپقەتسىزلىك بىلەن جازالاپ، ئۇلارنى قورقۇتۇپ قويماقچى بولىدى. ئۇ ئوغلىنىڭ قوللىغۇچىلىرىدىن 250 يىگىتنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى، يەنە 250 يىگىتنى قەلئەدىن سۈرگۈن قىلىپ، ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ جەسىتىنى تاغ ئېتىكىگىچە كۆتۈرۈپ چۈشۈشكە مەجبۇر قىلدى. يۈرىكىدە ساقلىنىپ قالغان كىچىككىنە ئاتىلىق مېھرى رەئىسنى ھەسەن سەببابھقا ئوخشاش ئۆز ئوغلىنىڭ قاتىلىغا ئايلىنىش گۇناھىدىن ساقلاپ قالدى.

مىلادىيە 1162 ـ يىلى ئالامۇتنىڭ ئالىي رەئىسى ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ھېچبىر قىينىچىلىقسىزلا ئىسيانكار ئوغۇل ـــ ھەسەن ئولتۇردى. ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بېرى ئالامۇت كىچىرىدا ھېچقاچان مۇنداق شاد ـ خۇراملىق كەيپىياتى كۆرۈلۈپ باقمىغانىدى.

ـــ بىز كۆتكەن نىجاتكار شۇمىكىن؟ ئۇ بىزنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىمىزگە، مىسكىن ھاياتىمىزغا چەك قويارمىكىن؟ ـــ دەپ سورىشاتتى كىشىلەر بىر ـ بىرىدىن. كىملەردۇر بۇنى تەستىقلايتتى، يەنە كىملەردۇر يەلكىسىنى قىساتتى. يېڭى ھۆكۈمدارمۇ جىم ئىدى. ئۇ ئويچان ھالدا ئالامۇت كوچىلىرىنى كېزەتتى ياكى كۇتۇپخانىدا ئۇزۇنغىچە كىتاب مۇتالىئە قىلاتتى. بىر كۈنى قەلئەدىكىلەر ئۇنىڭ توپتوغرا ھەسەن سەببابھ ياشىغان ئۆي تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈشتى. ئۇ ئۆينىڭ ئىشىكىنى زەرب بىلەن ئېچىۋ

چىپ پەنجىرە تەكچىسىگە يېقىنلاشتى. ئۇ پۇتۇن كۈچىنى ئىككى بىلىكىگە يىغىپ ھەيىمىنىڭ قول يازمىسىنى قولىغا ئېلىپ توپا - چاڭلىرىنى سۈرتتى، ئاندىن ئەتراپقا مەغرۇرلۇق بىلەن قارىۋېتىپ كىتابنى قولتۇقىغا قىستۇردى. ئۇ ئۆز ھۈجرىسىغا بېكىنىۋېلىپ يەتتە كۈنگىچە قول يازمىنى قايتا - قايتا ئوقۇپ، رۇبائىيلارنىڭ مېغىزىنى چېقىشقا ئۇرۇندى. سەككىزىنچى كۈنى ئۇ تاشقىرىغا چىقىپ، پۇتۇن ئالامۈت خەلقىنى — ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممىسىنى شەھەر مەركىزىدىكى كەڭرى مەيدانغا يىغىلىشقا بۇيرۇدى.

بۇ ۋەقە مىلادىيە 1164 - يىلىنىڭ 8 - ئاۋغۇست كۈنىدە يۈز بەردى. قۇياش قەلئە ئۈستىدە چاراقلايتتى، بىراق ھېچكىم قۇياش نۇرىنىڭ ئوتلۇق تەپتىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇشنى ئويلىمايتتى ۋە يېڭىلىقنى كۈتەتتى. مەيداننىڭ غەربىگە ياغاچتىن سۈپا ياسىلىپ، ئۇنىڭ تۆت تەرىپىگە قىزىل، يېشىل، سېرىق ۋە ئاق رەڭلىك تۇغلار قادالغان، ھەممەيلەننىڭ كۆزى شۇ تەرەپكە تىكىلگەنىدى.

سۈپىغا كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئاپئاق كىيىم كىيگەن يېڭى ھۆكۈمدار، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن، ياش، ئوچۇق چىراي، قۇياش نۇرىدا كۆزلىرى قىسىلىپ، يەرگە قاراپ كېلىۋاتقان، ئۇيالغىنىدىن يۈزلىرى لالىدەك قىزىرىپ كەتكەن ئۇنىڭ خوتۇنى چىقىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ سۈپىغا چىقىشى خالايىقنىڭ قەلبىدىكى ئاخىرقى شۇبھە - گۇمانلارنى تارقىتىۋەتتى. ئەمدى ئۇلار خۇشال - خۇرام تۇرۇشۇپ قىزغىن ئالقىش ياڭرىتىشقا باشلىدى:

— دەل ئاشۇ! ياشىسۇن نىجاتكارىمىز!

ئۇ سالاپەت بىلەن سۈپىغا چىقتى، قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، پۇقرالىرىغا سالام بەردى ۋە ئۇلارنى تىنچلاندۇردى. جىم بولۇپ قالغان خالايىق ئالدىدا ئۇ شۇ كەمگىچە يەر يۈزىنىڭ ھېچقانداق يېرىدە، ھېچكىم ئاڭلاپ باقمىغان، ھەممەيلەننى تاڭ قالدۇرغان نۇتۇق ئېلان قىلدى:

— ئىنسانلار، جىنلار، پەرىشتىلەر! ئىشتىڭلار! سىلەرنىڭ يېڭى

ئى ئىمامىڭلار دۇئا قىلىپ بۇرۇنقى ۋە كەلگۈسىدىكى گۇناھىڭلارنى ئەپۇ قىلىدۇ! ئۇ سىلەرگە شۇ چاغقىچە رىئايە قىلىپ كەلگەن مۇ-قەددەس قانۇننىڭ بىكار قىلىنغانلىقىنى، ئەمدى يېڭى دەۋر، ئۇيغىنىش پەسلى باشلانغانلىقىنى جاكارلايدۇ. ئاللاھ سىلەرنىڭ جەننەتتى بولۇشۇڭلار ئۈچۈن بۇ مۇقەددەس قانۇننى ئەۋەتكەن ئىدى. سىلەر ئۇزۇن ۋاقىت ئازاب - ئوقۇبەتلەرگە چىداپ كەلدىڭلار ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە جەننەتتى بولۇشقا لايىق! بۇگۈندىن باشلاپ باقىي دۇنيا جەننىتىنىڭ ئىشكىلىرى سىلەر ئۈچۈن كەڭرى ئېچىلغاي! سىلەر قانۇننىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىدىن ئازاد قىلىندىڭلار. بۇ-گۈندىن باشلاپ ئىلگىرى نېمە چەكلەنگەن بولسا شۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئىجازەت بېرىلدى. نېمە مەجبۇرلانغان بولسا ھەممىسى چەكلىنىدۇ...!

شۇ دەۋر پارس تارىخچىلىرىدىن بىرىنىڭ يېزىشىچە، بۇ قارار ئېلان قىلىنىشى بىلەنلا ئالامۇت ئەھلى ئارقا ۋە نەي چېلىپ ئۇسۇل-سۇلغا چۈشۈشكە باشلىغان ۋە سۇپىنىڭ پەلەمپەيلىرىدە ئولتۇرۇپ شاراب ئىچىشكە باشلىغان.

ھەسەن سەببباھ قۇرئان قانۇنلىرى بىلەن جارىي قىلدۇرغان تەرتىپ - قائىدىلەرگە ئەنە شۇ تەرزدە خاتىمە بېرىلدى.

كۆپ ئۆتمەي يېڭى دەۋەت تەرەپدارلىرىنىڭ ئاۋۋالقى كۈچ-قۇدرەتلىرىدىن ئەسەرمۇ قالمىدى ۋە ئالامۇت قىساسچىلىرىمۇ قىل-مىشلىرىنى پۈتۈنلەي توختاتتى. قەلئەدە تىنچ ھايات ئۆز ئىزىغا چۈشتى ۋە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا پۈتۈن دۇنيانى دەھشەتكە سالغان ئىسمائىلىيلار تىنچ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان دىنىي مەزھەپكە ئايلىنىپ قالدى.

ئالامۇتنىڭ يېڭى ھۆكۈمدارى ئاسىيا ۋە مىسىردىكى بارلىق ئىسمائىلىيلار جەمئىيەتلىرىگە ئەنە شۇ مەزمۇندىكى ئۆزى ئىمزا قويغان مەكتۇپلارنى ماڭدۇردى. بۇ كۈن بايرام سۈپىتىدە ھەر يىلى خاتىرلىنىدىغان بولدى. بۇ بايرام ھىجرىيە ۋە ئىسكەندەر ماكىدو-نىسكىي كالېندارلىرى بىلەن، شۇنىڭدەك، «ئىككى دۇنيادىكى ئەڭ

مەشھۇر ئالىم» ئۆمەر ھەييام نىشاپۇرى كالېندارى ئاساسىدا بىر كۇندە، يەنى 18 ـ ئاۋغۇستتا خاتىرلىنىدىغان بولدى.

ياش ھۆكۈمدار، ھەييامنىڭ «سەمەرقەنت قول يازمىسى»نى ئەڭ مۇقەددەس كىتاب، دەپ ئېلان قىلدى. ھۇنەرۋەنلەر كىتابنى بېزەشكە، رەسساملار بەت ئارىسىغا گۈزەل قىستۇرما رەسىملەرنى سىزىشقا كىرىشتى. ساندۇقچىلار ئالتۇن سۇيى يالتىپ، قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەلگەن مەخسۇس ساندۇق ياساپ بېرىشتى. ئۇنىڭدىن نۇسخا كۆچۈرۈش مەنئى قىلىنغانىدى. ئۇ مەخسۇس خانىدا ئەتىۋارلاپ ساقلىنىپ، مەرتىۋىلىك كىشىلەرگىلا مەخسۇس نازارەتچىلەرنىڭ نازارىتى ئاستىدىلا كۆرسىتىلىدىغان بولدى.

ئەنە شۇ چاغلارغىچە خەلق ئارىسىدا ھەييامنىڭ بەختىيار ياشلىق يىللىرىدا يازغان بىرقانچە رۇبائىيلىرىلا مەشھۇر ئىدى. مانا ئەمدى ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرىنىڭ ھەممىسى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرىدىغان بولدى. بەزىلەر ئۇ رۇبائىيلارغا ئۆزلىرىگە ياققان يېڭى سۆزلەرنى قوشۇپ، ئەسلىي رۇبائىيىدا ئىپادىلەنگەن پىكىرنى بۇزۇۋېتەتتى. ئايرىم شائىرلار بولسا مەنسىز شېئىرلارنى يېزىشىپ، ئۇنى ھەييامنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ قىلىۋېتەتتى. شۇنداق قىلىپ، خەلق ئارىسىدا ئەسلىدە ئۆمەر ھەييام قەلىمىگە مەنسۇپ بولمىغان، ئەمما شۇنىڭ نامىدا ئوقۇلىدىغان ساختا رۇبائىيلارمۇ كۆپىيىپ كەتتى. ئەگەر قول يازما بولمىغىنىدا ئىدى، ئۇلارنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى ئايرىش مۇشكۇل بولاتتى.

ئالامۇت ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تەلىپى بىلەن بىرنەچچە يىللار داۋامىدا ئاتىلاردىن بالىلارغا مىراس قېلىپ، خۇپىيانە ساقلانغان، كېيىنكى يىللاردا مۇقەددەس سانالغان بۇ كىتابنىڭ ھاشىيەلىرىگە ھۆكۈمدارلارمۇ ۋەرتانىگە ئوخشاش ئۆز تارىخلىرىنى پۈتەتتى. قانداقلا بولمىسۇن، بۇ كىتاب مۇھىم بىر ۋەقەگە ــ ئاساسىنلار جەمئىيىتىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. كىتاب ھاشىيەلىرىگە دەۋر تارىخىنى يېزىپ مېڭىش يەنە بىر ئەسىر داۋام

قىلدى. موڭغۇل ئىستېلاچىلىرىنىڭ بۇ يۇرتلارغا باستۇرۇپ كىـ-
رىشى بىلەن بۇ ئەنئەنە يەنە توختاپ قالدى.

چىڭگىزخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇل لەشكەرلىرىنىڭ دەسلەپكى تاجاۋۇزىدىلا ئاسىياغا مىسلى كۆرۈلمىگەن كۈلپەتلەر ياغدى. يەر يۈزىنىڭ ئەڭ گۈللەپ ياشنىغان شەھەرلىرى: بېيـ-جىڭ، بۇخارا، سەمەرقەنتلەر يەر بىلەن يەكسان قىلىندى. قولـ-غا قورال تۇتالايدىغانلىكى ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسى قىرىپ تاشلاندى. ئاياللار بولسا ئوردا لەشكەر باشلىقلىرىغا خوتۇنلۇققا بۆلۈپ بېرىلدى. تىرىك قالغان ھۈنەرۋەنلەر قۇل بازىرىدا سېـ-تىلدى. سەمەرقەنتتە بولسا، شەھەر قازىكالانى باشچىلىقىدىكى بىر توپ تەقۋادارلارلا چىڭگىزخانىنىڭ ئىلتىپاتىغا نائىل بولۇپ، جېنىنى ساقلاپ قېلىشتى.

مۇنداق قىرغىنچىلىقتىن كېيىنمۇ سەمەرقەنت خارابىلىقلار ئۈستىدە قايتىدىن قەد كۆتۈردى. كېيىنچە بۇيۇك ئەمىر تېمۇر ئۇـ-نى دۇنياۋى سەلتەنەت مەركىزىگە ئايلاندۇردى. ئەكسىچە، نۇرغۇن شەھەرلەر مەڭگۈ خارابە ھالىتىدە قېپقالدى. جۈملىدىن بىرنەچچە ئەسىر تەپەككۇر ـ تەرەققىيات مەركەزلىرى بولغان مەرۋ، بەلـخ، نىشاپۇر شەھەرلىرىنىڭ تەقدىرى شۇنداق بولدى. ئۇلارنىڭ قاتارىغا بىر چاغلاردا شەرق تېبابىتىنىڭ بۆشۈكى بولغان رەي شەھىرىنىمۇ قوشۇش مۇمكىن. بىرنەچچە ئەسىرلەردىن كېيىن ئۇنىڭ خارابـ-لىرىدىن بىر نەچچە كىلومېتىر يىراقتا ھازىرقى تېھران شەھىرى قەد كۆتۈردى.

موڭغۇللار تاجاۋۇزىنىڭ كېيىنكى قەدىمى ئالامۇت قەلئەسـ-نىمۇ چەتتە قالدۇرمىدى. بۇ يەردە ئۇنچىلىك كۆپ قان تۆكۈلمىگەن بولسىمۇ، قەلئەنى قامال قىلىش ناھايىتى كۆپ ۋاقىتنى ئالـدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە باغداد، دەمەشق ۋە يىراق پولشادىكى كىـرا-كوۋغىچە، جۇڭگونىڭ سىچۈەن ئۆلكىسىگىچە ۋەيران قىلىپ بارغان موڭغۇل قوشۇنلىرى بۇ يەردە ئۇزۇنراق توختاپ قېلىشقا مەجبۇر

بولدى. شۇنداق قىلىپ، 166 يىل داۋامىدا ھېچكىمگە تەسلىم بول-
مىغان ئالامۇتلۇقلار موڭغۇللارغا باش ئېگىشكە مەجبۇر بولدى.
چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى ھىلاكۇ قاتمۇقات تاغلار ئارىسىدىكى
بۇ يېڭىلمەس ئىستىھكامنى شەخسەن ئۆزى تاماشا قىلىشقا كەلدى.
رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ قەلئەدىن ھەسەن سەبباھ دەۋرىدىن قال-
غان، تېخىچە قول تەگمىگەن ئوزۇق - تۇلۇك ئامبارلىرىنى تاپقان.
ھىلاكۇ لەشكەر باشلىقلىرى بىلەن پۇتۇن قەلئەنى ئايلىنىپ چىق-
قاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى پۇتكۇل ئىمارەتلەرنى بۇزۇپ تاشلاشنى
بۇيرۇدى. شۇ مەزگىللەردە ئاسىيادىكى ئەڭ باي كۇتۇپخانىنىڭ بې-
شىغىمۇ شۇنداق قىسمەت چۈشتى. ئۇنىڭغا ئوت قويۇشتىن بۇرۇن
ھىلاكۇ ھۇزۇرىدىكى 30 ياشلىق تارىخچى جۇۋەينىيگە ئۇ يەرگە
كىرىپ زۆرۇر كىتابلارنى ئېلىۋېلىشقا رۇخسەت بېرىپ ئىلتىپات
كۆرسەتتى. جۇۋەينىي شۇ چاغلاردا ھىلاكۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن
موڭغۇللار تاجاۋۇزنىڭ ھەقىقىي قىممەتلىك خاتىرىسى ھېسابلى-
نىدىغان « تارىخى جاھان كۇشاي »نى يېزىۋاتاتتى. ئۇ نەچچە ئون
مىڭلىغان ئەتىۋارلىق كىتابلار جەملەنگەن بۇ مەشھۇر كۇتۇپخانىغا
كىرگەندە، تاشقىرىدا بىرلا غالتەك ھارۋا بىلەن بىر نۆكەر ۋە قو-
لىدا مەشئەل تۇتۇپ ئوت قويۇشقا تەييارلانغان موڭغۇل سەركەردە-
سى ئۇنى كۇتۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئاشۇ بىر غالتەك ھارۋىسىغا قاز-
چىلىك كىتاب سىغسا، شۇنچىلىك كىتابنى قۇتقۇزۇپ قېلىشقا
قۇربى يېتەتتى، قالغانلىرىنى دەھشەتلىك يالقۇن يۇتۇپ كېتەتتى.
ئۇنىڭ كىتابلارنى ئوقۇپ كۆرۈشكە، ھەتتا ئىسىملىرىنى يېزىۋې-
لىشقىمۇ ۋاقتى يوق ئىدى.
سۇننىيلەردىن بولغان جۇۋەينىي بىرىنچى بولۇپ ئاللاھنىڭ
كالاملىرى يېزىلغان قۇرئانلارنى يىغىۋېلىشقا كىرىشەتتى. ئۇ ئال-
دىراپ - تېنەپ قېلىن مۇقاۋىلىق قۇرئان نۇسخىلىرىنى بىر جايغا
يىغىپ، يىگىرمىگە يېقىن كىتابنى تاشقىرىغا، غالتەككە ئېلىپ
چىقتى. ئۇ يەنە ئىچكىرىگە كىرىپ قايسى كىتابنى تاللاشنى بىلمەي

ئالاهىده تەرتىپ بىلەن تىزىلغان بىر كىتابلار جاۋىنىگە يېقىنلاش-
تى. ئۇ يەردىن ھەسەن سەببابانىڭ 30 يىل جەريانىدا يالغۇزلۇقتا
يازغان ئاساسلىنار تارىخىنى تاپتى. كېيىنچە جۇۋەينىيىنىڭ ئۆزد-
نىڭ مەشھۇر ئەسىرىنى يېزىشتا بۇ كىتابتىن بىرنەچچە باب نەقىل
ئالغانلىقىنى كۆرىمىز. شۇنىڭدەك، يەنە ئۇ جاۋەندىن سەببابا تەرد-
پىدىن يېزىلغان «يېڭى دەۋەت قانۇنلىرى» ناملىق ئەسەرنىمۇ ئې-
لىپ قولتۇقىغا قىستۇردى. بۇ كىتاب بىزنىڭ دەۋرىمىزدە ئىسما-
ئىلىيلار تارىخىنى بايان قىلىدىغان بىردىنبىر تارىخىي مەنبە ھې-
سابلىنىدۇ. جۇۋەينىي بۇ يەردە ھەييامنىڭ «سەمەرقەنت قول يا-
مىسى»نىڭ ساقلانغانلىقىنى، بۇ ھەقتىكى سۆز - چۆچەكلەرنى
ئاڭلاپ، ئۇنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغانمىدۇ؟ ئەپسۇسكى، بىز بۇ
ھەقتە ھېچ نەرسە بىلمەيمىز. رىۋايەت قىلىنىشىچە، جۇۋەينىي پۇ-
تۇن ئالەمنىڭ سىرلىرى يوشۇرۇنغان كىتاب جاۋەنلىرى ئالدىدا
قايسىبىرىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشنى بىلەلمەي، خېلى ئۇزۇن تۇرۇپ
قالغان. ئۇنى كۇتۇۋېرىپ تاقەتسىزلەنگەن موڭغۇل سەركەردىسى
مەشئەلنى كۆتۈرگەن پېتى كۇتۇپخانىغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى.
ئۇ ئالدىراش تېز بولۇشنى ئېيتىپ، بىر توپ قول يازمىلارغا ئوت
قويغان. ئۇنى سۇكۇت ئىچىدە كۆزىتىپ تۇرغان تارىخچى قوللىرىغا
قانچىلىك كىتاب سىغسا شۇنچىلىكىنى ئېلىپ تاشقىرىغا يول ئالا-
دى، توساتتىن ئۇنىڭ كۆزى يەردە تاشلىنىپ ياتقان مۇقاۋىسىغا:
«يۇلتۇزلار ۋە سانلار ھەققىدە ئەزەلىي سىرلار» دەپ يېزىلغان كە-
تابقا چۇشكەن. بىراق، ئۇنىڭ يەرگە ئېگىشىپ بۇ كىتابنى ئېلىشقا
ئىمكانىيىتى يوق ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئاساسىنلار كۇتۇپخانىسىدىكى بارلىق كە-
تابلار كۇلگە ئايلاندى، يەتتە كېچە - كۇندۇز گۇرۇلدەپ كۆيدى.
دۇنيادا بىرەر قوشۇمچە نۇسخىسىمۇ قالمىغان قىممەتلىك قول يا-
زمىلار مەڭگۇلۇككە يوقالدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ كۇتۇپخانىدا
ئىنسانىيەت تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغان نۇرغۇن تىلسىماتلارنىڭ

سىرلىرى ساقلانغان كىتابلار بولغان ئىكەن.

خېلى ۋاقىتلارغىچە ئادەمىلەر ھەييامنىڭ «سەمەرقەنت قول يازمىسى»نىڭمۇ شۇ قېتىمقى ئوت قويۇشتا كۆيۈپ كەتكەنلىكىگە ئىشىنىپ يۈردى.

ئۇچىنچى كىتاب

مىڭ يىللىقنىڭ ئاخىرى

تۇرساڭچۇ، ئۇخلىما ئەي غاپىل ئىنسان،
ئالەمدىن كۆز يۇمغاچ، ئۇخلارسەن مەڭگۇ.

— ئۆمەر ھەييام

يىگىرمە بەشىنچى باب

بۇ يەرگىچە ئۆزۈم توغرۇلۇق ئاز سۆزلەپ، «سەمەرقەنت قول يازمىسى»نىڭ ھاشىيىلىرىگە يېزىلغان بايانلار، ھەييامنىڭ ھاياتى، ئۇ تونۇيدىغان كىشىلەر، ئۇ گۈزەل بولغان ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى باـ يان قىلدىم، خالاس. ئەمدى ماڭا موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزىدىن كېيىن يوقىلىپ كەتكەن بۇ ئەسەرنىڭ قانداقلارچە بىزنىڭ زامانىمىزدا قايتا پەيدا بولغانلىقى، ئۇنىڭغا ئېرىشىش يولىدا بېشىمغا قانداق كۈلپەتلەرنىڭ چۈشكەنلىكى ھەققىدە ھېكايە قىلىپ بېرىشلا قالـ دى. ياخشىسى، ھېكايەمنى قانداق تاسادىپىلىقلار بىلەن قول يازمـ ـنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنىڭ تاھازىرغىچە مەۋجۇتلۇقىنى بىلگەنلـ ـكىمدىن باشلاي.

باشتىلا ئىسمىمنىڭ بېنجامىن ئۆمەر لېپساج ئىكەنلىكىنى ئېيتقان ئىدىم. ئىسمىم فرانسۇزچە بولسىمۇ، ئەمما مەن لىيۇدېـ ۋىك XIV زامانىدا فرانسىيىدىن ئامېرىكىغا كۆچۈپ كەتكەن گـۇـ گىناتلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ھەقىقىي ئامېرىكا پۇقراسى ئىكەنـ لىكىمنى ئېيتىشىم لازىم. مەن قىرغاقلىرىدا ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ سۇزۇك سۇلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان شېزاپىك تاغلىرى ئۇستىگە جايلاشقان مارىلېند ئۆلكىسىنىڭ ئاناپولىس شەھىرىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە مېنىڭ فرانسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىم پەقەت شۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، بۇ مۇناسىۋەت ئاتامنىڭ ئۇنى قايتـ ـدىن يېڭىلىغانلىقىدىن كېيىن باشلانغان. ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدە يازغان كۇندىلىك خاتىرىلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇغان ئىدىم: «فرانسىيىدە ئۆسكەن ئەجدادلىرىمنىڭ دەرەخلىرى قاچـ ـقۇنلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن سال ياساشقا ئىشلىتىلگەن». شۇنداق

قىلىپ، ئامېرىكىلىق بولۇپ قالغان ئاتام ئەجدادلىرىنىڭ تىلىنى، يەنى فرانسۇزچىنى غەيرەت قىلىپ ئۆگىنىشكە كىرىشكەن. كېيىن، شۇ زامانلاردىكى غەلىيان - توپىلاڭلارغا قارىماي، قەلبىدىكى جۇش ئۇرۇپ تۇرغان قاينىاق ھېسسىياتلىرىنىڭ تۇرتكىسىدە ئەجدادلىرى ماڭغان يول بىلەن ئاتلانتىك ئوكيانىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، ياۋروپاغا قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئانا يۇرتىغا قىلغان زىيارىتىنىڭ ۋاقتى ياخشى بولغانمۇ ياكى ئۇنداق ئەمەسمۇ، بىلمەيمەن. ئۇ 1870 - يىلى 9 - ئىيۇل كۈنى كېمىگە ئولتۇرۇپ، نيويورك-تىن ئايرىلغان ئىدى. ئۇ 18 - ئىيۇل شېربۇرۇگقا يېتىپ بارغان، 19 - ئىيۇل كەچقۇرۇن پارىژغا يېتىپ كەلگەن كۈنى چۈشتىن كېيىنلا ئۇرۇش باشلانغان. چېكىنىش، مەغلۇبىيەت، غالىبلارنىڭ فرانسىيىگە باستۇرۇپ كىرىشى، ئاچلىق، كومۇنا، قىرغىنچىلىقلار يۈز بەرگەن. مېنىڭچە ئاتام ئىلگىرى بۇنچىلىك قىسمەتلەر-نى بېشىدىن كەچۈرمىگەن، لېكىن ئۇ بۇ ۋەقەلەرنى خاتىرىسىدە بىر ئۆمۈر ساقلاپ قالغان بولسا كېرەك. ئۇلارنى ئەسلىمەي مۇمكىنمۇ؟ قامال قىلىنغان شەھەردە ئىستېھكاملارنى قۇرۇپ، تۇر-مۇشنىڭ پۈتكۈل قىيىنچىلىقلىرىدىن تەلتۆكۈس قۇتۇلۇشقا تەييارلانغان تۆۋەن تەبىقە ۋەكىللىرى — ئەر - ئاياللارنىڭ باراۋەرلىك ئۇچۇن كۈرەش قىلغان چاغدىكى غەيرەت - شىجائەتلىرىنى كۆرۈپ، ئاتامنىڭ قەلبىدىمۇ قانداقتۇر قورقۇنچ ئارىلاشقان سۆيۈنۈش ھېسسىياتى ئويغانغان بولسا ئەجەب ئەمەس.

كېيىنرەك ئامېرىكىغا قايتىپ كەلگەندە، ئاتا - ئانام كۈركە توخۇ گۆشى پىشۇرۇپ كۈتۈۋېلىنىدىغان بايرام داستىخىنىدا ئولتۇرۇشۇپ، بىر ۋاقىتلار پارىژدا ئىنگلىز قاسساپتىن قىرىق فرانكقا سېتىۋالغان پىل خارتۇمىنى قانداق پارچىلاپ، پىشۇرۇپ يېگەنلىكىنى ھاياجان بىلەن ئەسلىشەتتى.

شۇ ۋاقىتلاردا ئۇلارغا ئەمدىلا چاي ئىچكۈزۈلگەن، تويى بىر يىلدىن كېيىنلا ئۆتكۈزۈلمەكچى ئىدى. بەختىگە يارىشا ئۇرۇش ئۇلارنى ئۆز قوينىدا چوڭ قىلغان بولۇپ، ئاتام ئۆز خاتىرىسىدە بۇ

توغروٰلوٰق تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ: «پارىژغا كەلگەندىن كېيىن ئەتە-
سىلا ئىتالىيە كوچىسىدىكى رىش قەھۋەخانىسىدا ناشتا قىلىشقا ئا-
دەتلەندىم. مەن ‹Le Temps›، ‹Le Galois›، ‹Le Figaro›، ‹Le Presse›
گېزىتلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، ئۇلاردىكى ھەر
بىر خەۋەرنى ئەستايىدىل ئوقۇدۇم، ئۆزۈم چۈشىنەلمەيدىغان سۆز-
لەرنىڭ مەنىسىنى مېھمانخانىغا قايتقاندا، ماڭا ناھايىتى بىلىملىك
تۇيۇلىدىغان دەرۋازىۋەندىن سوراش ئۈچۈن يېنىمدىكى كىچىك دەپ-
تەرگە يېزىۋالاتتىم. ئۈچىنچى كۈنى ئاق چاچلىق بىر كىشى كې-
لىپ، يېنىمدا ئولتۇردى. ئۇنىڭ قولىدىمۇ بىر دەستە گېزىت بو-
لۇپ، ئۇلارنى ئوقۇشنىڭ ئورنىغا ئۇ ماڭا سىنچى كۆزلىرى بىلەن
تىكىلىپ تۇراتتى، مەندىن نېمىنىدۇر سوراشقا تەمشىلەتتى. ئۇزاق
كۈتۈپ ئولتۇرمىدى. بىر قولى بىلەن ھاسسىنىڭ دەستىسىنى
مەھكەم قامالليغىنىچە، مەرمەر ئورۇندۇقنى تاراقلىتىپ، خىرىلداق
ئاۋازدا مېنى سوئالغا تۇتۇشقا باشلىدى. ئۇ مەندەك ياش ۋە تۇرقە-
دىن ساپمۇساق تۇرغان يىگىتنىڭ نېمە ئۈچۈندۇر ھەربىي قىسىم-
غا، ۋەتەننى قوغداش جېڭىگە ئاتلانماي، بۇ يەردە ئولتۇرغانلىقىمنى
بىلىشكە قىزىقتى. ئۇنىڭ گەپ قىلغاندىكى ئاۋازى ناھايىتى يېقىم-
لىق بولسىمۇ، مەندىن گۇمان قىلىۋاتقانلىقى بىر قاراشتىلا سېزىد-
لىپ تۇراتتى، نېمىلەرنىدۇر يېزىۋاتقان خاتىرەمگە گۇمان بىلەن
تىكىلەتتى.

مەن ئۆزۈمنى قاچۇرۇشقا ياكى ئۇنى ئىشەندۈرۈشكىمۇ ئۇ-
رۇنمايتتىم. چەت ئەلچە شېۋەمنى ئاڭلاپ ئۇ بىر دەمدىلا مۇلايىم-
لىشىپ قالدى. گېزىتلەردىن نېمىلەرنى ئوقۇۋاتقىنىمغا قىزىقىپ،
ئاخىرى، بۇ ‹ئۇرۇشنىڭ قوشۇنلىرىمىزنىڭ بېرلىن كوچىلىرىنى
سەيلە قىلىشى بىلەن تۈگەيدۇ›غانلىقىدىن بېشارەت بەردى. پىكرىنى
ئىسپاتلاش ئۈچۈن لافېيت، بېنجامىن فرانكلىن، توكۋىل ۋە پېئىر
لانفا قاتارلىق سىياسىيونلارنىڭ گەپلىرىدىن نەقىل كەلتۈردى. مەن
ئۇنىڭ پىكرىگە قارشى چىقىشنى خالايتتىم. ئەجەبا، ئۇ پېروسىيە-
لىكلەرنىڭ فرانسۇزلاردىن قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىمەمدىغاڭ-

دۇ؟ مەن يېقىندىلا ئامېرىكىدىكى پۇقرالار ئۇرۇشىغا قاتناشقان، ئالتىنە جېڭىدە يارىدار بولۇپ، ئۆيگە قايتقان ئىدىم. مەن ئۇنىڭغا قانداقلا ئۇرۇش بولسۇن، ئۇنىڭ جەڭ مەيدانىدىكى كۆڭۈل ئاچىدىغان سەيلە ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈشنى خالايتتىم. لېكىن ئۇرۇش قانچىلىك دەھشەتلىك بولسۇن، پۈرۈخ ھىدى بۇ دەھشەتلەرنى كۈلۈشلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن ئۆچۈرۈپ، ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالىدۇ. بىراق بۇ مەسىلىدە ئۇنىڭ بىلەن مۇنازىرىلىشىشتىن ئۆزۈمنى تارتتىم. مۇنازىرىلىشىشنىڭ ئورنىمۇ يوق ئىدى، چۈنكى سۆھبىتىمىزنىڭ پېكىرلىرىمنى ئاڭلاشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى، پات - پات سۆزىدىن توختاپ، پىكرىنى ماڭا تەستىقلىتىش ئۈچۈن «شۇنداق ئەمەسمۇ؟» دەپ سورايتتى، مەن، پەقەت يەلكەمنى قىسىپلا قويياتتىم، خالاس. ئۇ تولىمۇ يېقىملىق ئادەم ئىكەن. بىز ئۇنىڭ بىلەن ھەر كۈنى ئۈچرىشىشقا ئادەتلەندۇق. ئادەتتىكىگە ئوخشاش مەن ناھايىتى ئاز سۆزلەيتتىم. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ «ئامېرىكىلىق تونۇشى» بارلىقىدىن ۋە «پىكرىلىرىمىزنىڭ بىر يەردىن چىقىۋاتقانلىقىدىن، ئىنتايىن مەمنۇن ئىدى. سۆھبىتىمىزنىڭ تۆتىنچى كۈنى بۇ ھۆرمەتلىك مويسىپىت مېنى ئۆيگە تاماققا تەكلىپ قىلدى. ئۇ مېنىڭ بۇ تەكلىپكە قوشۇلۇشۇمغا شۇنچىلىك ئىشەنچ قىلاتتىكى، رازىلىق بېرىشىمنى كۈتمەستىنلا پەيتۇن چاقىرىشقا تەمشەلدى. تەن ئېلىشىم لازىمكى، ئۇنىڭ ئۆيگە قەدەم تەشرىپ قىلغىنىمدىن، كېيىن بىر ئۆمۈر خۇرسەن بولۇپ يۈردۈم. ئۇنىڭ ئىسىم - شەرىپى شارل گوبېرت دې لىيۇسەي بولۇپ، پۈتۈلكۈل بىر كوچىسىدىكى خۇسۇسىي مېھمانخانىدا ئىجارىگە تۇراتتى، ئىككى ئوغلى ئارمىيەدە خىزمەت قىلاتتى، ئۇنىڭ بىلەن بىرگە تۇرىدىغان قىزى بولسا، مېنىڭ كەلگۈسىدىكى ئايالىم ئىدى».

دېمەك، شۇ ۋاقىتلاردا ئانام ئون سەككىز ياشلاردىكى مەسۇم قىز، ئاتام بولسا، ئۇنىڭدىن نەچچە ئون ياش چوڭ نەۋقىران يىگىت ئىدى. ئۇلار، شۇبھىسىزكى، فرانسىيىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ئەۋج ئېلىۋاتقان چاغلاردا تونۇشقان ۋە بىر - بىرىنى ئۇزاق ۋاقىت

يوشۇرۇن كۆزىتىپ يۈرگەن ئىدى.
7 ـ ئاۋغۇستتىن باشلاپ فرانسىيە ئارمىيىسى كەينى ـ كەيـ
نىدىن مەغلـۇبىيەتـكە ئۇچراشـقا باشلـىغان ۋە ئۇرۇشـنىڭ قانـداق
خۇلاسىلىنىدىغانلىقى ئېنىق بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ قىـزى ۋە
بولغۇسى كۈيئوغلى، يەنى، ئاتام بوۋامنىڭ قايغۇسىغـا شېرىك بـو ـ
لۇشقا كۆنگەن ۋە شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا سەممىي مـۇ ـ
ناسىۋەت ئورنىتىلغان. ئۇلار بوۋاينى ئېھتىياتسىزلىقتىن خاپا قە ـ
لىپ قويماسلىق، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ كـۆڭلىنـى كۆتۈرۈش ئۈچـۈن
قانداق گەپ قىلىش لازىمـلىقىنى كۆز قىـسىش يولـى بىلەن هـەل
قىلىۋېلىش دەرىجىسىگە يەتكەن ئىكەن. بۇ هەقتە ئاتام خاتىرىسىدە
مۇنداق يازغان: «بىرىنچى قېتىم چوڭ مېهمانخانىدا ئۇنـىڭ بىلـەن
يالغۇز قېلىپ، ئوتتۇرىمىزغا خېلىـغىچە ئـوڭايسـىز جىمجـىتلىـق
چۈشتى. بۇ ئوڭايسىزلىقتىن خىجىل بولۇپ، هەر ئىككىيلەن كە ـ
چىك بالىلاردەك قاقاهلاپ كۈلىۋەتتۇق. مەلۇم بولۇشىچە، شۇ چـاغ ـ
قىچە كۈندىلىك ئۇچرىشىشىمىـز داۋامىدا بىـز بىر ـ بىـرىمىزگـە
هېچقاچان توغرىدىن ـ توغرا گەپ قىلمىغان ئىـكەنمىـز. بىزنىـڭ
كۈلكىمىز چىن ۋە سەممىي بولۇپ، ئارىمىزنى تېخىمۇ يېقىنلاش ـ
تۇراتتى، لېكىـن ئۇنى ئۇزۇنـغىچە داۋامـلاشتۇرۇش ئەدەپـسىزلىـك
ئىدى. تۇنجى تـەشەببۇسـكارلىق بـىلەن گەپ باشلاشنىـڭ مېنىـڭ
بۇرچۇم ئىكەنلىكىنى ئويلاپ، ئۇنىڭ كۆكسىگە بېسىۋالغان كىتـاۋ ـ
نىڭ قانداق ئەسەرلىكىنى سورىدىم».
ئەنە شـۇنىڭدىـن باشلاپ، ئۆمـەر هەييام مـېنىڭ تـۇرمۇشۇمغـا
سىڭىپ كىرگەن بولسا كېرەك. يەنى، شۇنى تەن ئېلىشىم مۇمكىن
ئىدىكى، ئۇ مېنىڭ دۇنياغا كېلىشىمگە سەۋەبچى بولغان، بولغۇسى
ئانامنىڭ قولىدىكى كىتاب 1867 ـ يىلى فرانسىيە ئىمپېرىيىسـى
نەشرىياتىدا بېسىلغان، ئىرانداكى فرانسىيە فرانسۇز تەشكىلاتىنىڭ
بىرىنـچى تەرجـمانى ج. ۋ. نـىكولا تەرىـپىدىن پارس تـىلىـدىـن
فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىنغان «ئۆمەرهەييام رۇبائـىيلىرى» ئـە ـ
دى. بولغۇسى ئاتامنىڭ چامادانىدىمۇ 1868 ـ يىلى ئېدۋارد فىتز

جېرالد تەرىپىدىن ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان «ئۆمەر ھەيـ-
يام رۇبائىيلىرى»بار ئىدى.

يەنە ئاتامنىڭ خاتىرىلىرىگە: «بۇنى بىلگەن قىزنىڭ سۆيۈ-
نۈش ـ شادلىق ھېسسىياتىنى يوشۇرۇشى ئارتۇقچە ئىدى. بىز ھەر
ئىككىمىز ھايات يولىمىزنىڭ تۇتىشىۋاتقانلىقىدىن خاتىرجەم ئە-
دۇق. بىراق شۇ دەملەردە ھەر ئىككىمىزنىڭ پەقەت شۇ ھەقتىلا
ئويلىمايۋاتقانلىقىمىز راست ئىدى. ئۆمەر ھەييام ئالدىمىزدا گويا
تەقدىرىمىزنى بىرلەشتۇرگۈچى سايىدەك پەيدا بولدىكى، بۇنى ھەر
ئىككىمىز تەن ئېلىپ تۇراتتۇق. بۇنى ئىنكار قىلىش بىزگە دەھ-
رىيلىكتەك، گۇناھى كىبىردەك تۇيۇلاتتى. ئەلۋەتتە، بىز شۇ دەقە-
قىلەردە قەلبىمىزدە جۇش ئۇرۇۋاتقان بۇنداق ھېسسىياتلار توغرۇ-
لۇق بىر ـ بىرىمىزگە ھېچ نەرسە دېيەلمەيتتۇق. پارىكىمىز ئەل-
ۋەتتە شېئىرىيەت، ئۆمەر ھەييام توغرىسىدا بولاتتى. ئۇ ماڭا قولە-
دىكى كىتابنىڭ شەخسەن ناپالېئون III نىڭ بۇيرۇقى بىلەن بې-
سىلغانلىقىنى ئېيتتى» دەپ يېزىلغان.

ئەنە شۇ دەۋردە پۇتكۇل ياۋروپا ئۆمەر ھەييامنى ئەمدىلا بايقە-
غان چاغلار ئىدى. 1851 ـ يىلى بىر نەچچە مۇتەخەسسىسلەر ئۇنىڭ
ماتېماتىكىغا ئائىت ئەسەرلىرىنى نەشر قىلدۇرغان، بۇ ھەقتىكى
ماقالىلەرنى مەخسۇس ژۇرناللاردىنلا ئوقۇش مۇمكىن ئىدى. بىراق،
غەرب ياكى شەرق بولسۇن، ئۆمەر ھەييام مىراسلىرىدىن بىزگىچە
نېمىلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن مۇتلەق خەۋەرسىز ئىدى. كە-
شىلەر ئۇنىڭ نامىنى، ئۇ ھەقتىكى بىر ـ ئىككى رىۋايەتنى، ئەس-
لىسى نامەلۇم بولغان بىر نەچچە رۇبائىيلىرىنى ۋە ئۇنىڭ مۇنەج-
جىم بولغانلىقى توغرىسىدىكى گەپلەرنىلا بىلەتتى، خالاس.

فىتز جېرالد ئىسىملىك ئانچە نامى چىقمىغان ئىنگلىز شا-
ئىرى 1859 ـ يىلىدا ئۇنىڭ 75 رۇبائىيسىنى ئىنگلىز تىلىغا
تەرجىمە قىلىپ، نەشر قىلدۇرغاندا، كىتاب تازا مۇۋەپپەقىيەت قا-
زىنالمىدى. كىتاب 250 پارچە بېسىلغان بولۇپ، تەرجىمان ئۇلار-
نىڭ بىر نەچچىسىنى يېقىن دوستلىرىغا سوۋغا قىلدى، قالغانلىرى

بېرنارد كارنتشنىڭ كىتاب دۇكىنىدا بېسىلىپ قالدى.

« ‹ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرى› دېگەن بۇ كىتاب ھېچكىمنى قىزىقتۇرالمىدى» ــ دەپ يازغان ئىدى فىتز جېرالد ئۆزىگە پارس تىلىدىن دەرس بەرگەن ئۇستازىغا. دۇكاندار ئىككى يىل داۋامىدا كىتاب باھاسىنى بەش شىللىڭدىن بىر پېنىسقا چۈشۈرگەن بولۇپ، بۇ ئەرزىمەس باھالىق كىتابنىڭ خېرىدارلىرى ناھايىتى كەم تېپىلاتتى. ئاخىرى، كىتاب ئىككى ئەدەبىيات تەنقىدچىسىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇلار كىتابنى قايتا ـ قايتا ئوقۇپ، ئۇنىڭ مەنىسىگە چۈشىنىپ قېلىشتى. شۇ كۈنى ئۇلار يەنە كىتاب دۇكىنىغا قايتا بېرىپ، دوستلىرىغا سۆزلەپ قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭدىن ئالتە پارچە سېتىۋالدى. كىتابقا خېرىدار چىققانلىقىنى سەزگەن دۇكاندار، ئەمدى ئۇنى ئىككى پېنىستىن سېتىشقا باشلىدى. شۇنى ئېيتىش ئارتۇقچە ئەمەسكى، ئەنگلىيىگە ئاخىرقى قېتىم بارغىنىمدا ئوبدانلا بېيىپ، دۇكىنىنى پىكاردىللى مەيدانىغا يۆتكىۋالغان دۇكاندار كارتىشتىن ئاشۇ كىتابنىڭ بىر پارچىسىنى 400 لىۋر ستېرلىڭغا سېتىۋالغانمەن.

بىراق كىتابنىڭ لوندوندىكى مۇۋەپپەقىيىتى بىردىنلا يۈز بەرمىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن پارىژدا جانابىي نىكولانىڭ ئۆزىنىڭ تەرجىمىلىرىنى نەشر قىلدۇرۇشقا توغرا كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تەنقىدچى تېئوفىل گوتىې «Moniteur Universel» گېزىتىدە زور غۇلغۇلىغا سەۋەب بولغان «سىز ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرىنى ئوقۇدىڭىزمۇ؟» ناملىق ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. ئۇ ماقالىسىدا «ھەييام كۈيلىگەن ئەركىن پىكىرگە ھازىرقى زامانىنىڭ ئەڭ ئىلغار مۇتەپەككۇرىمۇ تەڭلىشەلمەيدۇ» دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈردى. باشقا بىر تەنقىدچى ئېرنىست رېنان ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى يەنىمۇ بېيىتىپ، تۆۋەندىكىلەرنى يازغان ئىدى: «مۇسۇلمان ئەقىدىلىرىنىڭ ئىسكەنجىسىدە بولغان ئىرانىنىڭ ئەركىنلىك ئىستېداتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئۆمەر ھەييام شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ ئىلغار كىشىلىرىدىن بىرى بولۇشى لازىم ئىدى». شۇنداق قىلىپ، ئانگىلو ـ ساكسون

دۇنياسىدا فىتىز جېرالد ۋە ئۇنىڭ: «ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرى» ناملىق كىتابى بىردىنلا مەشھۇر بولۇشقا باشلىدى. ئۆمەر ھەييام نامى شۇنچىلىك مەشھۇر ئىدىكى، شەرق ھەقىدىكى پۈتكۈل تە-سەۋۋۇرلار ئۇنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ تەلقىن قىلىنىشقا باشلە-دى. شۇنىڭ بىلەن ھەييام تەرجىمانلىرىمۇ كۆپىيىشكە باشلىدى. ئەنگلىيىدە، كېيىن ئامېرىكىنىڭ كۆپلەپ شەھەرلىرىدىمۇ ئۇنى نەشر قىلدۇرغۇچى ھەۋەسكارلار كۆپەيدى. پۈتكۈل شەھەرلەردە «ھەييام مۇخلىسلىرى» كۇلۇبى قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

تەكرارلاش مۇمكىنكى، 1870 ـ يىللاردا ھەييامنىڭ نامى ئەمە-لىلا داڭ قازىنىشقا باشلىغان دەۋر ئىدى. «ھەييام مۇخلىسلىرى» كۇلۇبىنىڭ سانىمۇ كۇندىن ـ كۇنگە كۆپەيدى. بىراق بۇ كۇلۇبلار-غا كۆپرەك زىيالىيلار قاتلىمىنىڭ ۋەكىللىرى قاتنىشاتتى. ئۆمەر ھەييام شېئىرلىرىغا قىزىقىش شۇنداق قىلىپ مېنىڭ بولغۇسى ئا-تا ـ ئانامنىمۇ ئۆز ئارا يېقىنلاشتۇردى. ئىككىسى ھەييام رۇبائىيـ-لىرىنى بىللە ئوقۇپ، ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن پەلسەپىۋى پىكىرلەر ھەققىدە مۇنازىرىلەشكەن. مۇنازىرىلەر ئاساسەن «ھەييام راستتىنلا شاراب ۋە مەيدىن ئىلھام ئالغانمۇ؟ نىكولا تەرىپلىگەندەك، شاراب ـــ ھاياتنىڭ ئىلاھىي رەمزىمۇ؟ ياكى ئەكسىچە، رۇبائىيلاردا فىتىز جېرالد ھەمدە رېنانلار ئېيتقاندەك، ھايات زوقى ۋە لەززىتى، يورۇق ۋە قاراڭغۇلۇقلىرى تەسۋىرلەنگەنمۇ؟» قاتارلىق ماۋزۇلاردا بولغان. بۇ مۇنازىرىلەر ئۇلارنىڭ قەلبىدە يېڭىدىن ـ يېڭى ھېسسىيات ـ تۇيغۇلارنى ئويغاتقانلىقى شۇبھىسىز. ئاتام ھەييام رۇبائىيلىرىدىن ئىلھاملىنىپ، سۆيگىنىنىڭ چاچلىرىنى سىلاۋاتقاندا، ئانامنىڭ يۇزلىرى خىجىللىقتىن قىزىرىپ كەتكەنلىكى ئېنىق. ئېھتىمال، ئۇلار دەل شۇ رۇبائىيلارنى ئوقۇۋېتىپ، كۆڭلىنى ئىزھار قىلىش-قاندۇ؟ ئۇلار شۇنداق قىلىپ تۇرمۇش قۇرۇشقا ۋەدىلەشكەن كۇنلە-رى، ئەگەر ئوغۇل پەرزەنت كۆرسە، ئىسمىنى ئۆمەر قويۇشقىمۇ كېلىشىۋالغان بولسا كېرەك.

19 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدا تۇغۇلغان نۇرغۇن ئامېرد-

كىلىقلارغا شۇ ئىسىم قويۇلغان ئىدى. مەن تۇغۇلغان 1873 ـ يىلنىڭ 1 ـ مارت كۈنىدە بۇ ئادەت تېخى ئانچە ئومۇملاشمىغان ئىدى. ئىسمىمنىڭ بۇنچىلىك غەيرىيلىكىدىن ئەجەبلەنمەسلىكىم ۋە كەلگۈسىدە خالىسام، ئاددىيلا قىلىپ «ئۆ» ھەرپىنى ئىشلىتىشىم ئۈچۈن ئاتا ـ ئانام بۇ ھەرپنى ئىسىم ـ فامىلەمنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسىم ـ شەرىپىم بېنجامىن ئۆمەر لېسساج بولۇپ قالغان. مەكتەپكە بارغاندا ئۇلار ئۇنى ئاددىيلاشتۇرۇپ بېنجامىن. ئۆ. لېسساج دەپ قىسقارتقان ئىدى.

دەرۋەقە ئاتا ـ ئانامدىن مىراس قالغان بۇ ئىسىم مەندە ئۆزۈمىنىڭ مەنىۋي ئاتامغا نىسبەتەن قىزىقىش ئويغاتماي قالمىدى. ئون بەش يېشىمدىن باشلاپ ھەييام توغرىسىدا چىققان ھەرقانداق ئەسەرنى كۆرۈشكە باشلىدىم. پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى ئۆگىنىشىنى، بۇ زېمىنغا ئۇزۇن مەزگىللىك سایاھەتكە چىقىشنى قارار قىلدىم، بىراق، بالىلىقتىكى بۇنداق ھەۋەس دەۋرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھەييامغا ۋە ئىرانغا نىسبەتەن قىزىقىشلىرىم ئاستا ـ ئاستا سوۋۇشقا باشلىدى. بۇنىڭغا ھەييام ۋە ئۇنىڭ رۇبائىيلىرى ھەققىدىكى يېڭى پىكىرلەر سەۋەبچى بولدى دېسەم خاتالاشقان بولمايمەن. تەنقىدچىلەرنىڭ قارىشى بويىچە، فىتز جېرالد تەرجىمە قىلغان شېئىرلار ئىنگلىز تەرجىمە شېئىرىيىتىنىڭ تەڭداشسىز نەمۇنىلىرى ھېسابلانسىمۇ، لېكىن ماڭا ئۆمەر ھەييام شېئىرلىرىدىن خېلىلا يىراقتەك تۇيۇلاتتى. كۆپ قىسىم ئەدىبلەر ھەييام يازغان رۇبائىيلارنىڭ سانى مىڭدىن ئارتۇق، دەپ ھېسابلىشاتتى. نىكولا ئۇلاردىن 400 دىن كۆپرەكىنى فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلغان ئىدى. بۇ ساھەنىڭ يىرىك مۇتەخەسسىسلىرى ئۇلاردىن يۈز پارچىغا يېقىن رۇبائىيىنىڭ ئۆمەر ھەييام قەلىمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى تەن ئالاتتى. ئاتاقلىق شەرقشۇناسلار ئۇلاردىن پەقەت بىرىلا ھەييام قەلىمىگە تەۋە، دېگەن يەرگىچە كەلدى. شۇنداق بولسىمۇ، «ساختا رۇبائىيلارنى ئەسلىدىكىسىدىن ئايرىش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇغان، ‹ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرى›نىڭ ئەسلىي قول يازمىسى مەۋ-

جۇت بولسا كېرەك» دېگەن تەخمىنىي پىكىرلەرمۇ ئىلگىرى سۇ-رۇلدى. بىراق، بۇنداق قول يازمىنىڭ تېپىلىشىغا ھېچكىم ئىشەنمەيتتى.

مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى مەندە ئۆمەر ھەييامدىن، ئۇنىڭ رۇبا-ئىيلىرىدىن ۋە ئۆزۈمنىڭ ئىسمىدىن نارازى بولۇش ھېسسىياتىنى ئويغىتىشقا باشلىدى. ئىسىم ـ فامىلەم ئوتتۇرىسىدىكى «ئۆ»ھەرپى ئۆچلۈكۈمنى كەلتۈرۈشكە باشلىدى. بۇنداق كەيپىيات مېنى يەنە بالىلىق ئارزۇلىرىمغا قايتۇرغان ۋە پۈتكۈل ھاياتىمنى ھەييام رۇبا-ئىيلىرىنى قېزىش ئۈچۈن ئاتاشقا سەۋەب بولغان ئۇنتۇلماس بىر ئۇچرىشىش يۈز بەرگۈچە داۋام قىلدى.

يىگىرمە ئالتىنچى باب

1895 ـ يىلنىڭ ياز ئىيىدا فرانسىيىگە بېرىش ئۈچۈن كې-
مىگە ئولتۇردۇم. فرانسىيىدە ياشاپ، 76 ياشقا قەدەم قويغان بوۋام
ئانام بىلەن ماڭا يىغلاپ تۇرۇپ مەكتۇپلارنى ئەۋەتەتتى، كۆز يۇ-
مۇشتىن ئاۋۇال ھېچ بولمىغاندا مېنى ــ نەۋرىسىنى بىر كۆرۈۋې-
لىشنى ئارزۇ قىلاتتى. مەن ئوقۇشۇمنى يېرىم يولدا توختىتىپ،
بوۋامنى كۆرۈش سەپىرىگە چىقىشقا مەجبۇر بولدۇم. سەپەر جەريا-
نىدا زىممەمگە چۈشكەن بۇ ۋەزىپىنى ئويلاپ، بوۋامنىڭ بېشىدا يۇ-
كۇنۇپ ئولتۇرىدىغانلىقىمنى، ئۇنىڭ سوۋۇشقا باشلىغان قوللىرى.
نى چىڭ سىقىدىغانلىقىمنى، شۇنىڭلاپ تۇرۇپ ئېيتىۋاتقان ئا.
خىرقى سۆزلىرىنى تەستە ئاڭلايدىغانلىقىمنى تەسەۋۋۇرۇمدىن ئۆت-
كۈزەتتىم.

بارچە خىياللىرىم بىھۇدە بولۇپ چىقتى. بوۋام شېرىبۇرۇگ
پورتىدا ئالدىمغا چىققانىدى. ئەسلىدە مەن ئۇنى كالىنىگى پورتىدا
كۆرىمەنغۇ، دەپ ئويلىغانىدىم. ھاسىدەك تىك قامەتلىك، روھلۇق،
بۇرۇتى ھەيۋەتلىك، بېشىدىكى كەڭ گىرۋەكلىك شىلەپىسى بىلەن
ھەممىدىن بەلەنراق كۆرۈنۈۋاتقان بوۋامنى تونۇپ، يولدا كېلىۋېتىپ
تەسەۋۋۇر قىلغان تېتىقسىز خىياللىرىمدىن ئۈيلىپ كەتتىم.

ئامۇروتې رېستورانىدا غىزالىنىش ئۈچۈن ئولتۇرغىنىمىزدا،
ئۇ كۈچلۈك قوللىرى بىلەن قولۇمنى چىڭ قىسىپ، ئوچۇق - يو-
رۇق، تەنتەنىلىك ئاھاڭدا گەپ باشلىدى:

ــ جېنىم نەۋرەم، جىگەر پارەم، خېلى چوڭ يىگىت بولۇپ
قاپسەنغۇ! سېنى بۇ كونا دۇنيانىڭ ئادەملىرى بىلەن ئۆزۈم تونۇش-
تۇرىمەن.

ئۇنىڭ بۇ گەپلىرىنى چاقچاق دەپ چۈشىنىپ خاتا قىلىپتىمەن، كۆپ ئۆتمەي تىنىمسىز تونۇشۇشلار باشلاندى. بىز ياش پەرقىمىزگە قارىماي ئاكا ـ ئۇكىلاردەك بىرگە يۈرەتتۇق. پەقەت بوۋامنىڭ چاچلىرى ئاپئاق، مېنىڭ بولسا سېرىق، شىلەپىمىزدىن تارتىپ قەدەم ئېلىشىمىزغىچە بىر خىل ئىدى. ئېيتىش كېرەككى، ئاياللار بىرىنچى بولۇپ ئۇنىڭغا قارايتتى. ھەر قېتىم شامپانىڭ ئاغزىنى ئېچىۋاتقاندا، مەن ئۇنىڭ ئەپچىل ھەرىكىتىگە، مەجەز ـ خۇلقىغا يوشۇرۇنچە سەپسالاتتىم ۋە ئۇنىڭدىن بىرەر ئېۋەن تاپالمايمۇ ھەيران بولاتتىم. ئۇ يىگىتتەك سەكرەپ ئورنىدىن تۇراتتى، مەندىن تېزراق ماڭاتتى، قولىدىكى ھاسىسى ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى ـ قامىتىگە يارىشىدىغان بېزەك ۋەزىپىسىنىلا ئۆتەيتتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىكى باھارنىڭ بارلىق چېچەكلىرىنى تېرىۋېلىشقا ئۇرۇنىاتتى. ئۇ 93 يىل ئۆمۈر كۆردى. دېمەك، ئۇ يەنە 17 قېتىم ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى باھارىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدى.

بىر كۈنى كەچقۇرۇن ئۇ مېنى مادلېن مەيدانىدا ياشايدىغان دېيرانلارنىڭكىگە تاماققا باشلاپ باردى. ئاشخانىنىڭ بىر تەرىپىگە رەتلىك قويۇلغان شىرە ئەتراپىغا ئەر ـ ئايال ئارتىسلار، ژۇرناللىستلار، سىياسىيونلار توپلانغان ئىدى. بوۋام ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە مېنى تەنتەنىلىك ئاھاڭدا تونۇشتۇرۇپ چىقتى. مەشھۇر كىشىلەر توپلانغان بۇ قەسىردە پەقەت بىرلا جاي بوش تۇراتتى. كۆپ ئۆتمەي ناھايىتى سالاپەتلىك بىر كىشى كىرىپ كەلدى. شۇنداللا مەن بۇ جاينىڭ ئۇنىڭغا ئاتالغانلىقىنى سەزدىم. ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇنى ئورنۇېلىپ، خىزمىتىنى قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ھەر بىر سۆزى قىزغىن قوللاشقا ياكى گۈلدۇراس ئالقىشلارغا سەۋەب بولاتتى. بوۋام ئورنىدىن تۇرۇپ، مېنى ئارقىسىدىن مېڭىشقا ئىشارە قىلدى:

ــ كەل، مەن سېنى ھېنرى تاغام بىلەن تونۇشتۇرۇپ قويايلى!

بوۋام مېنى ئۇنىڭ يېنىغا يېتىلەپ باردى. تاغا ـ جىيەنلەر قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. بوۋام مېنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇردى:

— بۇ مېنىڭ ئامېرىكىلىق نەۋرەم. ئۇ سەن بىلەن ئۇچراشقانلىقىدىن چەكسىز خۇشال!

مەن ھەيرانلىقىمنى يوشۇرالمىدىم. يېڭى تونۇشقان تاغام ماڭا سىنچىلاپ تىكىلىپ تۇردى - دە:

— ئۇ ئەتە مېنىڭكىگە كەلسۇن! — دېدى.

جايىمغا ئولتۇرغاندىن كېيىن، بوۋامنىڭ مېنى كىم بىلەن تونۇشتۇرغانلىقىنى چۈشەندىم. بوۋام ئۇنىڭ بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشۇمنى بەكمۇ خالايتتى. ئۇ توغرۇلۇق ئېسىلزادىلەرگە خاس ئېغىر - بېسىقلىق ۋە غۇرۇر بىلەن تىنماي گەپ قىلاتتى. ئەلۋەتتە، ئاتالانتنىڭ ئوكيانىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىن كەلگەن مەندەك يېڭى كىشىگە ئۇنىڭ نامى ھېچ نەرسىنى بىلدۇرمەيتتى. چۈنكى، مەن ئۇنىڭ فرانسىيەدىكى ئەڭ مەشھۇر ئادەملەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتىم. ئۇ دېموكراتىيە دەۋرىدە ئاددىيلا ھېنرى رو-شېفورت دەپ ئاتالغان، سابىق پارلامېنت ئەزاسى ھەم ۋەزىر، كۆپ يىللار سۈرگۈندە ياشىغان ۋېكتور ھېنرى دې روشېفورت لىيۇسىي ئىدى. ۋېرساللىقلار تەرىپىدىن يېڭى كالېدونىيە تۈرمىسىگە تاشلانغان ھېنرى روشېفورت 1874 - يىلى ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسىز كەلمەيدىغان دەرىجىدە جاسارەت كۆرسەتىپ، بۇ يەردىن قېچىپ چىققان ۋە زامانداشلىرىنىڭ نەزەرىدە ئەڭ جەسۇر كىشىلەرنىڭ ۋەكىلىگە ئايلانغان ئىدى. ھەتتا ئېدۋار مانې ئۇنىڭغا بېغىشلاپ: «روشېفورتنىڭ قېچىشى» ناملىق مەشھۇر ئەسەرنى يازغان ئىكەن. 1889 - يىلى ئۇ لوندوندا سەرگەردانلىقتا ياشىغان بولسىمۇ، «بويسۇنماس» ناملىق تەسىرى زور ۋە ئابرۇيلۇق گېزىتنى چىقىرىپ، گېنېرال بۇلەنج بىلەن ھەمكارلىشىپ جۇمھۇرىيەتكە قارشى كۈرەش باشلىغان. 1895 - يىلى ئېلان قىلىنغان ئومۇمىي كەچۈرۈم بىلەن سۈرگۈنلۈكتىن قۇتۇلغان روشېفورت پارىژغا قايتىپ كەلگەندە، ئۇنى ئىككى يۈز مىڭ پارىژلىق زور تەنتەنە بىلەن كۈتۈۋالغان. ئۇ نۇرغۇنلىغان قارشى پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ ھىمايىچىسى سۈپىتىدە داڭ چىقارغان ئىدى. مەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بۇلارنىڭ

هەممىسىنى بىلىۋالدىم. بىراق مۇھىم گەپلەردىن تېخى خەۋەرسىز ئىكەنمەن.

كېلىشىۋالغان كۈنى مەن ئۇنىڭ پېرگولىز كوچىسىغا جايلاشقان خۇسۇسىي مېھمانخانىسىغا بارغاندا، بوۋامنىڭ سۆيۈمەلۈك تاغىسىنىڭكىگە قىلغان بۇ قەدەم تەشرىپىمنىڭ ئاسىيا قىتئەسىگە قىلىدىغان ئىنتايىن مۇشەققەتلىك سەپىرىم ئۈچۈن باسقان تۇنجى قەدىمىم ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتىم.

ــ دېمەك، سىز جېنىۋېۋانىڭ ئوغلى، ئىسمىڭىز ئۆمەر، شۇنداقمۇ؟

ــ ھە، بېنجامىن ئۆمەر.

ــ سېنى كىچىكىڭدە كۆتۈرۈپ يۈرگەنلىكىمنى بىلەمسەن؟

ئوتتۇرىمىزدا پەيدا بولغان تاسادىپىي يېقىنلىق، قان ـ قېرىنداشلىق ئۇنىڭ سەنلەپ گەپ قىلىشىنى تەقەززا قىلاتتى.

ــ ئانامنىڭ ماڭا زوق بىلەن ھېكايە قىلىپ بېرىشىچە، سىز شۇ مەشھۇر قېچىشىڭىزدىن كېيىن ئامېرىكىغا كېلىپ، سان فرانسىسكودا كېمىدىن چۈشۈپ پويىز بىلەن غەربكە ماڭغانىكەنسىز. بىز سىزنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن نيۇيوركقا كەلگەندە، مەن ئىككى ياشتا ئىكەنمەن.

ــ ھە، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئېسىمدە، شۇڭا بىز ئىران ھەققىدە سۆزلەشكەن. ئەنە شۇ چاغدىلا مەن سېنى بۇيۇك شەرقشۇناس بولىدۇ، دەپ بېشارەت بەرگەن ئىدىم.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم يېرىم بولدى. مەن ئۇنىڭغا بالىلىق چاغدىكى ئارزۇلىرىمنى ئاللىبۇرۇن ئۇنتۇپ كەتكەنلىكىمنى، ئەمدىلىكتە پۈتۈنلەي باشقا نەرسىگە ــ مالىيە ئىشلىرىغا قىزىقىۋاتقانلىقىمنى، ئاتام قۇرغان دېڭىز پورتىدا قۇرۇلۇش بىلەن شۇغۇللانماقچى بولۇۋاتقانلىقىمنى ئېيتتىم. روشېفورت بۇ گېپىمنى ئاڭلاپ، قاپىقىنى تۇردى ۋە پىكرىمگە قارشى چىقىش مەقسىتىدە ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن نەسىھەتكە چۈشۈپ كەتتى. ئۇ مونتېيسكيۇنىڭ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق كىتابىنى ۋە بۇ مەشھۇر كىتاب-

تىكى «قانداق قىلىپ پارس بولۇش مۇمكىن» دېگەن ئىبارىنى، ئىران شاھى تەرىپىدىن لىيۇدېۋىك XIV نىڭ ئەلچىسى سۆپىتىدە قوبۇل قىلىنغان جاھانگەزدى ئايال ــ ماري پېتىتىنىڭ كەچۈر-مىشلىرىنى، ئۆمرىنى ئىسپاھاندا سائەت رېمونت قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ژانــ ژاك روسسونىڭ جىيەننىڭ سەرگۈزەشتلىرىنى ھېكايە قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ گەپلىرى مېنىڭ ئوڭ قۇلقىمدىن كىرىپ، سول قۇلقىمدىن چىقىپ كېتەتتى، بۇ چاغدا مەن ئۇنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى يوغان بېشىنى، قويۇق ۋە بۇدۇر چاچلىرى ئاستىدىكى كەڭ پېشانىسىنى كۆزىتىش بىلەن ئاۋارە ئىدىم. ئۇ ئىنتايىن ھاياجان بىلەن سۆزلەيتتى. بىراق بۇنداق نۇتۇقلار ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك گەۋدىسىگە ماس كەلمەيۋاتقاندەك، قول سىلكىپ سۆز-لەش ئادىتى ئۇنىڭغا ياراشمايۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

ــ مەن ئىرانغا بېرىپ باقمىغان بولساممۇ، ئۇ يەرگە ھەۋەس قىلىمەن. ئەسلىدىغۇ مەن جاھانگەزدى ئەمەس. بىر نەچچە قېتىم قوغلاندى ياكى سۈرگۈن قىلىنغان بولساممۇ، فرانسىيىدىن كۆڭ-لۈم قالمىغان، لېكىن زامان ئۆزگىرىۋاتىدۇ، دۇنيانىڭ ئۇ چېتىدە يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەر ئەمدىلىكتە بىزنى بىپەرۋا قالدۇرمايۋاتىدۇ. ئەگەر مەن بۇگۈن ئاتمىش ئەمەس، يىگىرمە ياشتا بولغىنىمدا، ھېچ ئىككىلەنمەستىن شەرقنىڭ تىلسىملىق قوينىغا ئۆزۈمنى ئا-تاتتىم. بولۇپمۇ، ئىسمىم ئۆمەر بولغىنىدا، بۇ ئىشنى چوقۇم ئە-مەلگە ئاشۇرغان بولاتتىم.

مەن ئۇنىڭغا نېمە ئۈچۈن ھەييامغا قىزىقماي قالغانلىقىمنى چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇندۇم. پىكرىمنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن رۇبا-ئىيلارنىڭ ئەسلىيسىگە قارىغاندا ساختىسىنىڭ كۆپىيىپ كەتكەن-لىكىنى، ئۇلارنىڭ ھەقىقىيلىرىنى ئېنىقلاشتا ئاساس بولىدىغان نۇسخىسىنىڭ يوقاپ كەتكەنلىكىنى ئەسلەتتىم. گەپلىرىمنى ئاڭلاپ، توساتتىن ئۇنىڭ يۈزىدە تەبەسسۇم جىلۋىلەندى. شۇنداق، ئۇ-نىڭ نېمىگە خۇشال بولۇۋاتقانلىقىنى، گەپلىرىمنىڭ ئۇنى نېمە ئۈچۈن روھلاندۇرۇۋەتكەنلىكىنى چۈشىنەلمەي ئىچىم سىقىلدى،

بۇ كەيپىياتىمنىڭ ئۇنىڭغا نىسبەتەن ھۆرمەتسىزلىك بولىدىغانلىـ-
قىنى ھېس قىلىپ، گېپىمنى تۈگەتتىم ـ دە، جىم بولۇپ قالدىم.
روشېنفورت كۈلۈمسىرىگىنىچە سورىدى:
ـــ ئەگەر رۇبائىيلارنىڭ قول يازمىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ئىـ-
شەندۈرەلىسەم، ھەييامغا بولغان قىزىقىشىڭ قايتا قوزغىلامدۇ؟
ـــ ئەلۋەتتە! ـــ دېدىم مەن ئۇنى ئىشەندۈرۈپ.
ـــ ئەمىسە ئاڭلا! ھەييامنىڭ قول يازمىسىنى پارىژدا ئۆز كـۆ-
زۈم بىلەن كۆرۈپ، ئۆز قولۇم بىلەن ۋاراقلىغانلىقىمنى بىلـەم-
سەن؟

يىگىرمە يەتتىنچى باب

راستىنى ئېيتسام، بۇ يېڭىلىق مېنى روشېنفورت ئويلىغاندەك ھەيرەتكە سالمىدى ھەم سۆيۈندۈرمىدى. چۈنكى، شۇنچە زامانلار ئىلگىرىكى قول يازمىنىڭ ھازىرمۇ ساقلىنىپ قالغانلىقىغا ھەر-گىز ئىشەنمەيتتىم. ئېھتىمال ئۇ ئۆز قولى بىلەن تۈتۈپ ۋاراقلىغان كىتاب كېيىنكى دەۋرلەردە كۆچۈرۈلگەن بىرەر نۇسخىسىدۇر؟ بەلكىم ئۇ پارس تىلىنى بىلمىگەچكە ئاداشقان بولۇشىمۇ مۇمكىن! قول يازما قانداق قىلىپ پارىژغا كېلىپ قالغان؟ ئەجەبا بۇنىڭدىن بىرەر شەرقشۇناسنىڭمۇ خەۋىرى بولمىسا؟

مەن گۇمانلىرىمنى ئوچۇق - ئاشكارا، خۇشپېئىللىق بىلەن بايان قىلدىم، گۇمانلىرىم سۆھبەتدىشىمنى يەنمۇ روھلاندۇرۇۋەتتى. ئۇ مېنى ئىشەندۈرۈشكە كىرىشىپ كەتتى. مەنمۇ بۇ گەپكە ئىشىنىشتە ئاساسلىنىشقا كېرەكلىك ئىسپاتنىڭ بولۇشىنى كۈتەتتىم. ئۇ كۈلۈمسىرىگىنىچە، خاتىرجەملىك بىلەن گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— مەن ئاجايىپ بىر ئىنسان بىلەن ئۇچرىشىشقا مۇيەسسەر بولغان. ئۇ پولاتتەك ئىرادىسى، جەلپ قىلىش كۈچى بىلەن كىشىلىگۈسى ئەۋلادلارغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدىغان ۋە شۇبھىسىز تارىختا نامى قالىدىغان ئادەملەر تائىپىسىدىن ئىدى. تۈرك سۇلتانى ئۇنىڭدىن قورققاچقا ئۇنىڭغا ھەرخىل ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولغان. ئىران شاھى ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىسا ۋەھىمىدىن دىر - دىر تىترەيدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان بۇ كىشى بىر كۈنى قانداقتۇر بىر يىغىلىشتا ئەڭ مۆتىۋەر دىن پېشىۋالىرىنىڭ ھۇزۇرىدا: «پەيلاسوپلۇق پەيغەم-

بەرلىكتەك زۆرۇر كەسەپ» دېگەنلىكى ئۇچۇن ئىستانبۇلدىن سۈرگۈن قىلىنغان ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى شەيخ جامالىددىن. بەلكىم سەن ئۇ توغرۇلۇق ئاڭلىغان بولغىيتتىڭ؟

مەن يەلكەمنى قىسىپ، ھېچ نەرسە بىلمەيدىغانلىقىمنى ئىپادىلىدىم.

ــ مىسىرلىقلار ئەنگلىيەگە قارشى كۈرەشكە ئاتلانغاندا، ــ داۋاملاشتۇردى روشېفورت، ــ دەل شۇ ئادەمنىڭ پىكرىدىن روھلانغان ئىدى. نىل ۋادىسىنىڭ پۈتكۈل دانىشمەنلىرىنىڭ ئاغزىدىن ئۇنىڭ نامى چۈشمەيتتى، ئۇنى «ئۇستاز» دەپ ھۆرمەتلەيتتى. ئەسلىدە ئۇ مىسىرلىق ئەمەس ئىدى، ئۇ بۇ مەملىكەتكە پەقەت بىر قېتىملا بارغان. ئۇ ھىندىستانغا سۈرگۈن قىلىنغاچقا، ئۇ يەردىمۇ كەڭ كۆلەملىك خەلق قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئۇنىڭ تەسىرىدە ئىنقىلابىي گېزىتلەر نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، تۈرلۈك جەمئىيەتلەر قۇرۇلدى. ھىندىستان شاھىمۇ بۇ ھالدىن تەشۋىشكە چۈشۈپ، ئۇنى مەملىكەتتىن قوغلىۋېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ ياۋروپاغا بېرىپ ئورۇنلاشتى ۋە دەسلەپ لوندوندا، كېيىن پارىژدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە مۇرەككەپ سىياسىي ھەرىكەتكە شۇڭغۇپ كىرىپ كەتتى. ئۇ «بويسۇنماس» گېزىتى بەلەنمۇ ئىزچىل ھەمكارلاشتى. بىز بۇ باھانىدە پات ـ پات ئۇچرىشىپ تۇراتتۇق. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئىچىدە ھىندى مۇسۇلمانلىرى، مىسىرلىق يەھۇدىيلار، سۈرىيەلىك مارونىتلارمۇ بار ئىدى. بىلىشىمچە، مەن ئۇنىڭ فرانسۇزلار ئارىسىدىكى ئەڭ يېقىن دوستى ئىدىم. ئۇنى ئەڭ مەشھۇر سىياسىيونلاردىن ئېرنېست رېنان ۋە جورج كلېمانسو، ئىنگلىز سىياسىيونلىرىدىن لورد سالىسبېرى، راندولف شۇرشىل، ۋىلفرىد بلۇنتلارمۇ ياخشى تونۇيتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ مەن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۇ ھەقتىكى پۈتكۈل مەلۇماتلارنى يېغىشقا باشلىدىم.

روشېفورت تارتمىسىدىن ئۆز قولى بىلەن يازغان بىر نەچچە ۋاراق قەغەزنى ئېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى:

«ماڭا پۇتۇن ئسلام دۇنياسىدا ئسلاھاتچى ۋە ئىنقىلابچىلار سۇپىتىدە ئەلگە تونۇلغان، شەيخ جامالىددىن ئىسمىلىك سۇرگۇن قىلىنغان بىر كىشىنى تونۇشتۇردى. قارا، تەمكىن ۋە يالقۇنلۇق كۆزلىرى، مەيدىسىگە چۈشكەن ساقاللىرى ئۇنىڭغا سالاپەت ۋە ئالىجانابلىق بېغىشلىغاندەك تۇيۇلاتتى. ئۇ پۇتۇن ئالەمنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدىغان ئادەملەر تائىپىسىدىن ئىدى. ئۇ فرانسۇز تىلىدا قىينىلىپ سۆزلىشەتتى، لېكىن ئۇنىڭ ناھايىتى مەدەنىيەتلىكلىكى بۇ كەمچىلىكلىرىنى يۇيۇپ كېتەتتى. قىياپىتىنىڭ تېتىك ۋە مۇلايىملىقى ئۇنىڭ چارچاشنى بىلمەيدىغان پائالىيەتچى ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بىز قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا بەك يېقىنلىشىپ كەتتۇق. چۈنكى مەنمۇ تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا ھەقىقىي ئىنقىلابچى ۋە ھۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەش قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ يېقىن كىشىلىرىم ئىدى».

روشېفورت ۋاراقلارنى يىغىشتۇرۇپ، سۆزىنى داۋام قىلدى:

ـــ جامالىددىن مادلېن مەيدانى يېنىدا، سەز كوچىسىدىكى مېھمانخانىنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى قەۋىتىدىكى كىچىك بىر ئۆيدە تۇراتتى. مانا شۇ كىچىككىنە ئۆي ئۇنىڭغا گېزىت نەشىر قىلىپ، ئۇلارنى خالتىلارغا قاچىلاپ، ھىندىستان ياكى ئەرەبىستانغا ئەۋەتىشكە يېتەرلىك ئىدى. ئۇنىڭ ئۆيىگە بىر قېتىملا كىرىشكە ۋە بۇ ئۆينىڭ نېمىگە ئوخشايدىغانلىقىنى بىلىشكە مۇيەسسەر بولغان ئىدىم. بىز بىرسىنىڭ ئۆيىگە تاماققا تەكلىپ قىلىنغان، مەن ئۇنى بىرگە ئېلىپ بېرىشقا ۋەدە بەرگەن ئىدىم. ئۇنىڭ ئۆيىگە ئۇدۇللا كىرىۋەردىم. ئۆيىدە دۆۋۈلىنىپ تۇرغان گېزىتلەر، ھەتتا كارىۋات ئۈستىدە چېچىلىپ ياتقان ماتېرىياللار، توروسقىچە تاقاشقان كىتابلارنىڭ ئارىسىدىن مېڭىش تولىمۇ قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆيىدە نەپەسنى قىسىدىغان دەرىجىدە بەتبۇي تاماكا ھىدى بار ئىدى.

روشېفورت جامالىددىن توغرىسىدا ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن گەپ قىلىۋاتقان بولسىمۇ، تاماكىنىڭ بەتبۇي پۇرىقى ھەققىدە

سۆزلىگەندە چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ، قوشۇمىسىنى تۈردى. ئۇنىڭ چىرايىدىكى ئۆزگىرىشنى كۆرۈپ، ئەمدىلا تۇتاشتۇرغان ھاۋانا تاماكىسىنى ئۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇم. روشەنفورت مىيىقىدا كۈلۈپ، ماڭا مىننەتدارلىق بىلدۈردى ۋە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئۇ ئۆي ئىچى مۇنداق قالايمىقان چاغدا مېنى كۈتۈۋالغانلىقى ئۈچۈن مەندىن ئۆزرە سورىدى ۋە ئۆزى ساقلاپ كېلىۋاتقان قىممەت باھالىق كىتابلارنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مۇقاۋىسىغا ھەل بېرىلگەن ۋە قەدىمىي قىستۇرما رەسىملەر بىلەن بېزەلگەن ئۆمەر ھەييامنىڭ كىتابى دىققىتىمنى تارتتى. ئۇ ماڭا بۇ كىتابنىڭ «سەمەرقەنت قول يازمىسى» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى، كىتابتىكى رۇبائىيلار ۋە ھەر قايسى بەتنىڭ ھاشىيىلىرىگە يېزىلغان يىلنامىلەرنى شائىرنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغانلىقىنى ۋە بۇ قىممەت باھالىق تەۋەررۈك ئەسەرنىڭ قانداقلارچە ئۆزىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى.

— يا رەببىم! — دەۋەتتىم مەن ئىنگلىز تىلىدا، ھەيرانلىقىمنى يوشۇرالماي.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، تاغام ھېنرى مەغرۇر كۈلدى. ئۇ ئەمدى مەندىكى بېپەرۋالىق، ئىشەنچسىزلىكنىڭ پۈتۈنلەي سۆپۈرۈپ تاشلانغانلىقىنى، ھەر بىر سۆزىنى ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈۋاتقانلىقىمنى سەزدى ۋە غەلىبىسىنى مۇستەھكەملەشكە ئالدىرىدى:

— كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، شۇ ۋاقىتتا جامالىددىن ماڭا بۇ كىتاب توغرۇلۇق نېمىلەرنى دېگىنىگە ئانچە دىققەت قىلمىغان ئىدىم، — دېدى ئۇ جىددىيلىك بىلەن، — شۇ كەچ بىز تولىراق سۆزدان ھەققىدە گەپلەشتۇق. كېيىنكى ۋاقىتلاردا قول يازمىنى قايتا كۆرمىدىم، ھەم سۈرۈشتۈرمىدىم. لېكىن مەن ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا گۇۋاھلىق بېرەلمەيمەن. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئۇ يەنە يوقلىپ كەتكەنمىدۇ، دەپ قورقىمەن، چۈنكى جامالىددىن توپىلىغان بارلىق نەرسىلەر يوقاپ كەتكەن، يىرتىپ تاشلانغان ياكى يوق قىلىنغان.

ـــ ھەييامنىڭ قول يازمىسىمۇ شۇنداق بولغانمىدۇ؟
روشەنفورت سوئالىمغا جاۋاب بەرمەستىن، ماڭا ئەپسۇسلانغاندەك تىكىلىپ قاريدى ۋە يەنە سۆزلەشتىن ئاۋۋال قولىدىكى ۋاراقلارغا بىر قاريۋالدى:
ـــ 1889 ـ يىلى پارىژدا ئۆتكۈزۈلگەن دۇنيا كۆرگەزمىسىگە قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەن ئىران شاھى، جامالىددىنغا «ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى غەيرىي دىندىكى كىشىلەر ئارىسىدا ئۆتكۈزۈشنىڭ ئورنىغا ئىرانغا قايتىش»نى ئىلتىماس قىلىپ، ئۇنىڭغا يۇقىرى مەرتىۋە بېرىشنى ۋەدە قىلدى. بىراق جامالىددىن ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ بەزى شەرتلىرىنى قويدى: ئەگەر مەملىكەتتە ئومۇمىيۈزلۈك ئاساسىي قانۇن يۈرگۈزۈلسە، ئومۇمىي سايلام ئۆتكۈزۈش چارىلىرى كۆرۈلسە ۋە پادىشاھقا بارلىق مەدەنىيەتلىك مەملىكەتلەردىكىدەك، ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەرلىكى تەن ئېلىنسا، چەت ئەللىكلەرگە سېتىلغان بارچە مۇلۈكلەر ھەققىدىكى تەڭ ھوقۇقسىز قانۇن ـ قائىدىلەر بىكار قىلىنسا ئاندىن ئىرانغا قايتىش مۇمكىنلىكىنى مەلۇم قىلدى. شۇنى ئېيتىش كېرەككى، تىلغا ئېلىنغان پۈتكۈل مەسىلىلەر بىر نەچچە يىللاردىن بۇيان فرانسىيە تەنقىدچىلىرىگە ئۇزلۇكسىز ئىلھام بېرىپ تۇرغان ماۋزۇلار ئىدى. جۇملىدىن، يول قۇرۇلۇشىنى تىزگىنلىۋالغان رۇسلار ئەمدى ئىراندا ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي قىسىملىرىنى تەشكىللەشكە باشلىغان ئىدى. ئۇلار تەشكىل قىلغان كازاكلار كورپۇسى پارس قوشۇنلىرىدىكى ئەڭ مۇكەممەل قوراللانغان ھەربىي كۈچ بولۇپ، بىۋاستە رۇس ئوفىتسېرلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. شۇ ۋاقىتتا ئىنگلىزلار بىر نەچچە تونناغاشلىق بەدىلىگە بۇ مەملىكەتتىكى يەر ئاستى بايلىقلىرىنى قېزىۋېلىش، ئورمان سانائىتىدىن پايدىلىنىش ھەم بانكا سىستېمىسىنى باشقۇرۇش قاتارلىق ئىمتىيازلارنى قولغا كىرگۈزگەن ئىدى. ئاۋستىرىيىلىكلەر مەملىكەتتىكى نەرسە ـ كېرەك يەتكۈزۈش ـ توشۇش پوچتا خىزمىتىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان ئىدى. جامالىددىن شاھتىن ئۆز ئىمتىيازلىرىدىن ۋە چەت ئەللەر بىلەن بولغان

ھەمكارلىقىدىن ۋاز كېچىشنى تەلەپ قىلىپ، ئۇنى ئۆز تەكلىپىگە كۆندۈرۈشنى كۆزدە تۇتقان ئىدى. شاھ ھەممىنى ھەيران قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ پۈتكۈل تەلەپلىرىنى قاندۇرۇشقا ۋە مەملىكەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا ۋەدە بەردى.

شۇنداق قىلىپ شەيخ جامالىددىن شاھ ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئىراندا تەنتەنىلىك كۈتۈۋېلىندى. دەسلەپكى كۈنلەردە شاھ ئۇنىڭغا كاتتا ئىلتىپاتلارنى كۆرسەتتى، ھەتتا ئۇنى ھەرەمخانىسىدىكى ئاياللار بىلەنمۇ تونۇشتۇرۇپ قويدى، بىراق ئىسلاھاتلار تەخىرسالىشىغا باشلانمايۋاتاتتى. ئۆلىمالار شاھقا، ئاساسىي قانۇننىڭ قوبۇل قىلىنىشى، «خۇدا تەرىپىدىن يارىتىلغان شەرىئەت قانۇنلىرىغا خىلاپ ئىكەنلىكى»نى، ئەگەر ئومۇمىي سايلام ئۆتكۈزۈش ھەققىدە قانۇن چىقىرىلسا، بۇ ھۆكۈمدارنىڭ شاھلىق ئابرۇيى - ئېتىبارىنى يوق قىلىدىغانلىقىنى ۋە شاھنى لىيۇدۋېك XVI نىڭ تەقدىرىگە ئوخشاش كۈنگە قالدۇرىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىشتى. ئۇلار يەنە، چەت ئەل مونوپوللىرىغا چەك قويۇش ئەمەس، بەلكى ئۇلارنى تېخىمۇ كۆپلەپ كىرگۈزۈش زۆرۈر، چۈنكى شاھ ۋە مەملىكەت سەرمايىگە موھتاج، دەپ قاراشتى.

شۇنداق قىلىپ، شاھ مەملىكەتنىڭ تاماكا ئىشلەپچىقىرىش سانائىتىنى ئىنگلىزلارغا 15مىڭ فوند سىتېرلىڭغا سېتىپ بەردى. شەرتنامىگە بىنائەن تاماكا سانائىتىنىڭ ئېكسپورتى ۋە ئىمپورتى ئىنگلىزلارغا ئۆتۈپ كەتتى. كۆپ قىسىم ئەر - ئاياللار ۋە بالىلار تاماكا ياكى چىلىم چېكىشكە ئادەتلەنگەن بۇ مەملىكەتتە تاماكا سودىسى ئىنگلىزلارغا ناھايىتى كۆپ پايدا كەلتۈرۈشكە باشلىدى.

تېھراندا بۇ قارار قوبۇل قىلىنىشى بىلەنلا، مەملىكەتتىكى سولچىل گېزىتلاردا ھەرخىل مەزمۇندىكى نارازىلىق ماقالىلىرى كۆپىيىپ، ئۇلار شاھنى ئەقلى - ھوشىنى يىغىۋېلىشقا چاقىردى. بۇنداق گېزىتلاردىن بىرى شاھقا يېتىپ كەلدى ۋە ئۇنىڭ ئاپتورى چوقۇم شەيخ جامالىددىن بولسا كېرەك، دەپ گۇمان قىلىندى. بۇنىڭدىن غەزەپى ئۆرلىگەن جامالىددىن دۇنيا ئىشلىرىدىن قول ئۈ-

زۇپ، تېهران ئەتراپىدىكى كونا قەبرىستانلاردىن بىرىگە بېرىپ، خىلۋەتتە ئولتۇردى. بۇ ئىراندا ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان دىنىي ئادەتلەردىن بىرى بولۇپ، ئۆز ئەركى ۋە ھاياتى خەۋپ ئاستىدا قالغان كىشىلەر ئەنە شۇنداق يول تۇتۇشاتتى ۋە ئۇلار دەخلىسىز ھېسابلىناتتى. جامالىددىنئاك بۇ ئىش - ھەربىر ئۇنى قوللايدىغانلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئىرانئاك ھەممە تەرەپلىردىن نۇرغۇن ئادەملەر ئۇنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلىدى. يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەلەردىن سەۋر قاچىسى تولغان شاھ ئۇنى مەملىكەتتىن ھەيدەپ چىقىرىشقا بۇيرۇدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا: بۇ قارارغا كېلىشتە شاھ خېلى ئۇزۇندىغىچە ئىككىلەنگەن. بىراق ئۇنىڭ ياۋروپاچە تەلىم ئالغان ۋەزىرى ئۇنى، «پەيلاسوپلا ئەمەس، يەنە دەھرىي بولغان جامالىددىننىڭ خىلۋەتكە چېكىنىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىشىغا ھەققى يوق»لىقىغا ئىشەندۇردى. شۇنداق قىلىپ، تولۇق قوراللانغان ئەسكەرلەر خىلۋەت خاتىرجەملىكىنى بۇزۇپ، نۇرغۇنلىغان زىيارەتچىلەر ئارىسىدىن زوراۋانلىق بىلەن يول ئېچىپ، جامالىددىننى ھۇجرىدىن ئېلىپ چىقتى. يېرىم يالىڭاچ ھالدا قولغا ئېلىنغان شەيخ جامالىددىن مەملىكەتتىن ھەيدەلدى. ئۇنىڭ تەئەللۇقاتىدىكى بارلىق نەرسىلەر ئەسكەرلەر تەرىپىدىن تالان - تاراج قىلىندى. شۇ كۈنى «سەمەر - قەنت قول يازمىسى»مۇ ئىز - دېرەكسىز يوقالدى.

روشېنفورت بۇ گەپلەرنى ئېيتىپ بولۇپ ئورنىدىن تۇردى ۋە تامغا يۆلەنگىنىچە كۈچلۈك قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى.

— ئۇ تىرىك قالدى، بىراق ئېغىر كېسەلگە گىرىپتار بولدى. نۇرغۇنلىغان تاۋاپچىلارنىڭ كۆز ئالدىدا، ھەر بىر سۆزىگە زار بولۇپ تۇرغان مۇرىتلىرى ئالدىدا ھاقارەتلەنگەنلىكى ئۈنىڭغا ھار كەلدى. بۇنىڭدىن شۇنداق مۇھىم بىر خۇلاسىگە كەلدىكى: بىر ئۆمۈر جاھالەتپەرەسلىككە قارشى كۈرەش قىلغان، مىسىر، فرانسىيە، تۈركىيىدە سىياسىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇن قوللىغۇچىلارغا ئىگە بولغان بۇ ئىنسان، كېيىنكى ئاقىۋىتىنىڭ قانداق

بولۇشى بىلەن ھېسابلاشماستىن ئاجايىپ بىر سىياسەتكە قول تىقتى. ئۇ شاھنى تەختتىن ئۆرۈۋېتىش نىيىتىدە ھەرقانداق ۋاسىتىدىن پايدىلىنىش قارارىغا كەلدى.

دەسلەپتە ئۇ ئىراندىكى ئالىي مەرتىۋىلىك ئۆلىمالارغا ئۇزۇندىن - ئۇزۇن مەكتۇپ يېزىپ، ئۇلاردىن مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس زېمىنلىرىنى غەيرىي دىندىكىلەرگە ئەرزانلا سېتىپ بېرىۋاتقان شاھقا ئۆز ئابرۇي - ئىناۋىتى ئارقىلىق تەسىر كۆرسىتىشنى، ئۇنى بۇنداق ناتوغرا يولدىن قايتۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. بۇ غۇۋغالارنىڭ داۋامىنى گېزىتلاردىن سەن بىلىۋېلىشىڭ مۇمكىن.

ئامېرىكا مەتبۇئاتىنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، شىئەلەرنىڭ يولباشچىسى جامالىددىننىڭ مەكتۇپىدىن تەسىرلىنىپ، ئاجايىپ بىر بايانات ئېلان قىلغان، ئۇنىڭدا: «ئەگەر كىمكى تاماكا چەكسە، خۇدا تەرىپىدىن بىزگە ئەۋەتىلىدىغان يېڭى ئىمامغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن بولىدۇ» دېيىلگەن. كۇنلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ دەۋەتنى ئاڭلىغان پۇتكۇل شىئەلەر تاماكا چەكمەيدىغان بولدى. چەلىملار، ئېسىل غاڭزىلار بىر جايغا يىغىدۇرۇلۇپ، سۇندۇرۇلۇپ كۆيدۈرۈلدى. تاماكا دۇكانلىرى ئارقا - ئارقىدىن تاقىلىشقا باشلىدى، ھەتتا شاھنىڭ ھەرەمخانىسىدىكى ئاياللارمۇ بۇ چەكلىمىگە بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى. شاھ ئۆزىنى پۇتۇنلەي دېگۈدەك يوقىتىپ قويدى. ئۇ دىنىي ئۆلىمالارغا مەكتۇپ يوللاپ، ئۇلارنى «مەسئۇلىيەتنى بايقىماسلىقتا، تاماكا چېكىشنى چەكلەشنىڭ — مۇسۇلمانلارنىڭ سالامەتلىكىگە جىددىي تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلمەسلىكتە» ئەيىبلىدى. بىراق، تاماكا چېكىشكە قارشى ھەرىكەت جىددىي تۈس ئېلىشقا باشلىدى. تېھران، تەبرىز ۋە ئىسپاھاندا شاۋقۇن - سۇرەنلىك نامايىشلار يۈز بەردى. مەقسەت، تاماكا سانائىتىدە چەت ئەلنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا خاتىمە بېرىش ئىدى.

— بۇ ۋاقىتتا، — سۆزىنى داۋاملاشتۇردى روشېفورت، — جامالىددىن يەنە ئەنگلىيىگە كەلگەن ئىدى. بىز بۇ مەسىلىدە ئۇنىڭ بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئۇچراشتۇق، راسا مۇنازىرىلەشتۇق. بۇ

قېتىم ئۇ ماڭا مەسلىنىڭ ھەل قىلغۇچ يېپ ئۇچىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويغان ئادەمدەك تەسىر بەردى. ئۇ تىنماستىن «شاھنى تەختىدىن چۈشۈرۈۋېتىش كېرەك» دەپ تەكرارلايتتى. ھاقارەتلەڭگەن، روھى چۈشۈپ كەتكەن بۇ ئادەم ئەمدى پەقەت قىساس ئېلىش نىيىتى بىلەنلا ياشايتتى. ئۇنى تەقىپ قىلىپ ھارمايۇاتقان شاھ ئەنگلىيەگە ئاچچىقلىنىپ تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ يوللىدى:

«بىز بۇ ئادەمنى ئەنگلىيەنىڭ مەنپەئىتىگە مۇخالىپ ئىشلارنى قىلغانلىقى ئۈچۈن زېمىنىمىزدىن قوغلاپ چىقارغان ئىدۇق. ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ لوندوندا پاناھلىق تاپقانلىقىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟»

ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى شاھقا بۇيۇك برىتانىيىنىڭ ئەركىن مەملىكەت ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ يەردە ئەركىن پىكىر قىلغان ھەر قانداق شەخسنىڭ قانۇن تەرىپىدىن چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغانلىقىنى بايان قىلىپ، رەسمىي جاۋاب خەت ئەۋەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئامال بار جامالىددىننىڭ پائالىيىتىنى چەكلەشكە ماس كېلىدىغان چارە – تەدبىرلەرنى ئىزدەپ تېپىشقا ۋە ئۇنى بۇ يەردىن تېزراق كېتىشكە مەجبۇر قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جامالىددىن قەلبى دەرد – ئەلەمگە لىق تولغان ھالدا ئىستانبۇلغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

— ئۇ ھازىر شۇ يەردىمۇ؟

— ھەئە، ماڭا مەلۇم بولۇشىچە، ئۇنىڭ پۈتۈنلەي روھى چۈشۈپ كەتكەن. تۈركىيە سۇلتانى ئۇنىڭغا كاتتا تۇرار جاي بەرگەنمىش. شەيخ ئۇ يەردە دوستلىرىنى، شاگىرتلىرىنى قوبۇل قىلىشى مۇمكىن ئىكەن. بىراق، ئۇنىڭ مەملىكەتتىن چىقىپ كېتىشى چەكلەنگەن بولۇپ، يوشۇرۇن نازارەت ئاستىدا ياشاۋېتىپتۇ.

يىگىرمە سەككىزىنچى باب

باش ۋەزىر تۇرالغۇسىنىڭ يېنىدىكى يۇلتۇز تۆپىلىكى ئۈس-
تىگە ياغاچ ۋە مەرمەردىن قۇرۇلغان بۇ ھەشەمەتلىك قەسىر ئەمدە-
لىكتە جامالىددىن ئۇچۇن « ۋاقىتلىق زىندان»بولۇپ قالغان ئىدى،
ئۇ قېچىپ كېتەلمەيدىغان بۇ «زىندان»نىڭ ئىشىكلىرى دائىم ئو-
چۇق تۇراتتى، «مەھبۇس»قا بولسا، سۇلتان ئاشخانىسىدا پىشۇرۇل-
غان ئىسسىق تائاملار كەلتۈرۈلۈپ تۇراتتى. بۇ يەرگە كېلىپ
كەتكۈچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى، ئۇلار قەسىرنى ئايلاندۇرۇپ
ئورنىتىلغان پەنجىرە تاملار ئارقىلىق مەخسۇس ئىشىكتىن كى-
رىپ، بوسۇغىدا كەشلىرىنى سېلىپ ئىچكىرىگە كىرەلەيتتى.
ئۇستۇنكى قەۋەتتىكى بىر ھۇجرىدىن ئىران ۋە ئىران شاھىغا لەنەت
ياغدۇرۇپ، غەزەپ بىلەن سۆزلەۋاتقان جامالىددىننىڭ ئاۋازى ئاڭ-
لىنىاتتى.

ھەييامنىڭ قول يازمىسىنى ئىزدەپ، ئۇچ دۆلەت ھالقىپ، 70
سائەتلەپ پويىزدا يول يۈرۈپ كېلىشىم، ئۇنىڭ ئۇستىگە، بېشىم-
دىكى كىچىك شىلەپەم، چەت ئەللىككە خاس كىچىك قەدەملەر بە-
لەن مېڭىشىم، تەشۋىشلىرىم ــ مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا
خۇددى بالىلارچە ئىشتەك تۇيۇلۇپ كەتتى. ئېھتىمال، مېنىڭ ئەن-
دىشىلىرىم، ھەتتا ئۆمەر ھەييامنىڭ قول يازمىسىمۇ بۇ مالىمان
شەرقتە ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدىغان ئاددىي نەرسىلەردۇر؟

ئىشىك ئالدىدا مېنى خىزمەتكار كۈتۈۋالدى. ئۇ تۈركىلەرنىڭ
ئادىتى بويىچە تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، فرانسۇز تىلىدا «خۇش كەپ-
سىز» دېدى ۋە مەندىن گەپمۇ سورىماي ئىچكىرىگە باشلىدى. چۈن-
كى ئادەملەر بۇ يەرگە پەقەت بىرلا مەقسەتتە، ئۇستازنى زىيارەت

قىلىش، ئۇنىڭ سۆھبىتىنى ئاڭلاش ياكى ئۇنى تىڭ - تىڭلاش ئۈچۈنلا كېلىشەتتى. خىزمەتكار مېنى ئازادە مېھمانخانىغا باشلاپ كىردى ۋە شۇ يەردە كۈتۈپ تۇرۇشۇمنى ئېيتتى. ئۇ يەردە بىر ئا- يالنىڭمۇ ئولتۇرغانلىقىنى كۆردۈم، ئۇنىڭغا قارىماي دەپ كۆزلە- رىمنى يەرگە تىكتىم. چۈنكى بۇ يەردە ئۆزىنىڭ خوتۇنىدىن باشقا ئاياللارغا يېقىنلاشماسلىق، ئوچۇق چىراي بىلەن كۈلۈپ قارىماس- لىق ھەققىدە ناھايىتى كۆپ ئاڭلىغان ئىدىم. ئۇنىڭ بىلەن شىلە- پەمنى بېشىمدىن ئېلىپلا، يەڭگىل تەزىم قىلىپ سالاملاشتىم. ئايال ئولتۇرغان جايىنىڭ ئۈدۈلىدا تۇرغان ئىنگلىز پاسونىدىكى كرېس- لوغا بېرىپ ئولتۇردۇم. ئولتۇرۇۋېلىپ يەرگە سېلىنغان گىلەملەر- نىڭ نەقىشلىرىنى كۆزىتىشكە باشلىدىم. كۆزلىرىم ئاستا - ئاستا ئايالنىڭ ئايىغىغا، كېيىن ئۇنىڭ ئالتۇن جىيەكلىك ھاۋا رەڭ ئۇ- زۇن كۆڭلەكىنىڭ كەڭ ئېتەكلىرىگە، يۇزىنى يېپىپ تۇرغان نې- پىز يېپەك چۈمبىلگە كۆتۈرۈلدى. توساتتىن ئۇنىڭ يېپەك تور چۈمبەل ئىچىدىكى شەھلا كۆزلىرىنىڭمۇ ماڭا تىكىلىپ تۇرغانلە- قىنى، كۆزلىرىمىز ئۇچراشقاندا، ئۇنىڭ ئىللىق تەبەسسۇم قىلغاد- لىقىنى كۆرۈپ قالدىم. مەن بىر دەقىقە كۆزلىرىمنى يەرگە تە- كىپ، يەنە گىلەم نەقىشلىرىنى، مەرمەر پول بېزەكلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باشلىدىم. بېزەكلەرگە قادالغان كۆزۈم سۇ يۈزىگە لەيـ- لەپ چىققان كۆپۈكتەك يەنە ئۇنىڭ چېھرىگە تىكىلدى. ئۇنىڭ بې- شىدا دائىم يات كۆزدىن ئاسرىغۇچى نېپىز يېپەك چۈمبەل بولسە- مۇ، نېمىشقىدۇر مەندەك چەت ئەللىك ناتونۇش ئەرنىڭ ئالدىدا جا- لالىنى يوشۇرمايۋاتاتتى. بۇ قېتىم ئۇ ماڭا سۈزۈك بۇغداي ئۆڭ چىرايىنى يان تەرەپتىن كۆرۈشۈمگە ئىمكان بېرىپ، يىراقلارغا تىكىلىپ تۇراتتى. ئەگەر سېھىر - جادۇنىڭ، لاتاپەتنىڭ شولىسى بولسا، بۇ شولا، شۇبھىسىزكى، ئۇنىڭ چېھرىدىن تاماتتى. بۇنداق گۈزەللىك ۋە لاتاپەتنى كۆرۈپ، ھوشۇمدىن ئېزىشقا تاس قالدىم. ماڭا گويا گۈزەللىك ۋە بەخت مەبۇدىسى ئۇچرىغاندەك، ھاياجاندا يۈزلىرىم تەرلەپ، قوللىرىمنىڭ مۈزلاۋاتقانلىقىنى سەزدىم. ئاھ

تەكرىم! تۇنجى ئۇچراتقان شەرقلىق ئايال بۇقەدەر گۈزەل ۋە لاتاپەت-لىك بولسا - ھە! شائىرلارنى مەپتۇن قىلىپ كۆيلەتكەن، ماھىتا-بان، سۈمبۈل چاچ، كۆزلىرىدىن نۇر تۆكۈلىدىغان، سەرۋى قامەت، تەبەسسۇمى بەئەينى شارابتەك كىشىنى مەست قىلىدىغان شەرق گۈزەللىرى مۇشۇنداق بولامدىكىن؟ ئۇنىڭغا گەپ قىلسامىمكىن؟ لېكىن مېھمانخانىنىڭ بۇ بۇرجىكىدە تۇرۇپ ئۇ تەرەپتە تۇرغان ئا-يالغا گەپ قىلىش هاماقەتلىك بولماسمۇ؟ ئورنۇمدىن تۇرۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا بارسامچۇ؟ ئۇنىڭ يېنىدىكى كرېسلوغا ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ چىرايىدىكى تەبەسسۇمىنىڭ يوقلىشىنى ۋە غەزەپ بىلەن تۇر چۈمبىلىنى چۈشۈرۈۋېلىشىنى تاماشا قىلساممىكىن؟

كۆزلىرىمىز يەنە تاسادىپىي توقۇنۇشتى ۋە خۇددى ئوينى-شۋاتقاندەك هەر ئىككىمىز كۆزىمىزنى ئېلىپ قاچتۇق. بىزنىڭ بۇ ئويۇنىمىزنى خىزمەتكارنىڭ كىرىپ قېلىشى بۇزدى. ئۇ ماڭا چاي ۋە تاماكا سۇندى، ئايالغا ئېگىلىپ تەزىم قىلغىنىچە تۇرك تە-لىدا نېمىلەرنىدۇر دېدى. شۇنداً ئايال ئورنىدىن تۇردى، يۈزىگە تور چۈمبىلىنى تارتىپ، قولىدىكى خۇرۇم سومكىسىنى خىزمەتكارغا بېرىپ، ئىشىك تەرەپكە بۇرۇلدى. بوسۇغىغا يەتكەندە، توختاپ ماڭا قارىدى ۋە مەندىنمۇ ياخشى هەم يېقىملىق فرانسۇزچە تەلەپپۇزدا مۇراجىئەت قىلدى:

— كىم بىلىدۇ، يەنە ئۇچرىشىپ قالامدىمىز تېخى، ئامان بو-لۇڭ!

يا خۇش مۇئامىلىگە، يا ۋەدىگە ئوخشىمايدىغان، ئويناق تەبەس-سۇم بىلەن ئېيتىلغان بۇ سۆزلەر ماڭا كىنايىدىن كۆرە دەۋەتتەك ئاڭلاندى. ئىختىيارسىز ئورنۇمدىن تۇرۇپ، ئۆزۈمنى ئوڭشۇۋېلىش-قا، ئۇنىڭغا لايىقىدا جاۋاب بېرىشكە ئۇلگۈرمەستىنلا ئۇ ئىشىك ئالدىدا بىر پەس توختاپ، ماڭا خەيرخاهلىق نەزەرىدە تىكىلىپ تۇردى. قېنى ئەمدى ئۇنىڭغا لايىقىدا جاۋاب بېرىش ئۇچۇن ئاغ-زىمغا بىرەر گەپ كەلسە - ھە!

قىز ماڭا سىرلىق تەبەسسۇم بىلەن قارىغىنىچە ئىچكىرىگە

كىرىپ كەتتى.
دېرىزە ئالدىدا تىك تۇرغىنىمچە ھويلىدىكى دەرەخلەر ئاستىدىن مېنى بۇ يەرگە ئېلىپ كەلگەن پەيتۇنىنى ئىزدەۋاتقىنىمدا، كىمنىڭدۇر ئاۋازى خىياللىرىمنى بۇزدى:
— سىزنى ساقلىتىپ قويغانلىقىم ئۈچۈن مېنى ئەپۇ قىلىڭ.
بۇ كىشىنىڭ جامالىددىن ئىكەنلىكىنى سەزدىم. سول قولىدا ئۆچۈپ قالغان تاماكا بار ئىدى، داكا بىلەن تېڭىلغان ئوڭ قولىنى سوزۇپ، مەن بىلەن سەممىي قول ئېلىشتى. ئۆزۈمنى ئۇنىڭغا تونۇشتۇرۇشقا كىرىشتىم.
— ئىسمىم بېنجامىن لېسساج، ھۇزۇرىڭىزغا ھېنرى روشېفورتنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن كەلدىم. — شۇنداق دەپ ئۇنىڭغا ھېنرى تاغامنىڭ تەۋسىيەنامىسىنى ئۇزاتتىم. بىراق ئۇ تەۋسىيەنامىنى ئېچىپمۇ كۆرمەستىن يانچۇقىغا سالدى ۋە قوللىرىنى كەڭ يايغىنىچە مېنى باغرىغا چىڭ بېسىپ، پېشانەمگە سۆيدى.
— روشېفورتنىڭ دوستلىرى مېنىڭ دوستلىرىم، مەن ئۇلار بىلەن چىن كۆڭلۈمدىن سۆھبەتلىشىمەن.
ئۇ مېنىڭ يەلكەمدىن قۇچاقلىغىنىچە ئۇستۇنكى قەۋەتكە ئېلىپ چىقىدىغان ياغاچ پەلەمپەيگە باشلىدى.
— ئىشىنىمەنكى، دوستۇم ھېنرى ساق ـ سالامەت. ئۇنىڭ سۈرگۈندىن قايتىشىنىڭ ھەقىقىي غالىبانە بايرام بولغانلىقىدىن خەۋەردارمەن. كۇتۇۋېلىشقا چىققان پارىژلىقلار ئۇنىڭ نامىنى توۋلاپ ئالقىشلىغاندا، ئۇنىڭ ئۆزىنى نەقەدەر بەختلىك ھېس قىلغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالمايمەن. مەن بۇ ھەقتىكى خەۋەرلەرنى «بويسۇنماس»گېزىتىدىن ئوقۇغانىدىم. ئۇ ماڭا بۇ گېزىتنى ئىزچىل ئەۋەتىپ تۇردى، بىراق ئۇلار قولۇمغا بەكمۇ كېچىكىپ تەگكەندى. ئۇلارنى ئوقۇپ، پارىژ كوچىلىرىدىكى غالىبانە شاۋقۇن ـ سۈرەنلەرنى ئاڭلىغاندەك بولىمەن.
جامالىددىن فرانسۇز تىلىدا قىينىلىپ، لېكىن توغرا سۆزلەيتتى، تاپالمايۋاتقان سۆزلىرىنى بەزىدە مەن تولۇقلاپ ئېيتىپ،

ئۇنىڭغا ياردەم قىلاتتىم. ئېيتقان گەپنىم توغرا چىقسا، ئۇ ماڭا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ قويىاتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ھەر بىر جۈملىنى توغرا تەلەپپۇز قىلىش، مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خاتىرىسىنى ئاختۇرغاندەك باشلىرىنى، ئېڭىكىنى تۇتۇپ قويىاتتى.

— مەن پارىژدا قارىغۇ بىر ئۆيدە ياشايتتىم. بىراق ئۇ يەردىن پۇتۇن دۇنيا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇ مانا بۇ قەسىردىن يۇز ھەسسە كىچىك بولسىمۇ، ماڭا تار تۇيۇلمايتتى. مەن خەلقىمدىن نەچچە مىڭ كىلومېتىر يىراقتا ئىدىم، بىراق خەلقىمنىڭ كەلگۈسى ئۇ-چۇن بۇ يەردىكى ياكى ئىراندىكى ۋاقتىمغا قارىغاندا كۆپرەك ئىشلارنى قىلالايتتىم. ئاۋازىم ھەتتا جەزائىر ۋە كابۇلدىمۇ ئاڭلىنىاتتى. ئەمدىلىكتە بولسا، پەقەت ھۇزۇرۇمغا كەلگەنلەرلا ئاڭلايدۇ. ئەلۋەتتە، مەن ئۇلارنى ئوچۇق چىراي بىلەن قارشى ئالىمەن، بۇ-لۇپمۇ، ئۇلار پارىژدىن كەلگەن بولسا.

— مەن ئەسلى پارىژلىق ئەمەس. ئانام فرانسىيلىك، ئۇنىڭ ئىسمى فرانسۇزچە بولسىمۇ، مەن ئامېرىكىلىق، مارلېنددا ياشايمەن.

بۇ گەپنىم ئۇنى قىزىقتۇرۇپ قويغاچقا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەشكە باشلىدى:

— 1882 - يىلى ھىندىستاندىن سۇرگۈن قىلىنغىنىمدا، قوشما شتاتلارغا بېرىپ قالغان ئىدىم. شۇ چاغدا مەنمۇ ئامېرىكا پۇقرالىقىنى قوبۇل قىلىش مەسلىسىگە دۇچ كەلگەن. ئېھتىمال، بۇ سىزگە كۇلكىلىك تۇيۇلار. ئەگەر مەن شۇنداق قىلسام، نۇرغۇن-لىغان قوللىغۇچىلىرىم بۇنىڭدىن ھەيران قالغان بولاتتى. سەييىد جامالىددىن، ئىسلام ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئالىمى، ئۇلۇغ مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادىنىڭ داۋامچىسى ناسىرانىي دۆلەتنىڭ پۇقرالىقىنى قوبۇل قىلسا، ئۇلار ئۇچۇن كۇتۇلمىگەن ئىش بولاتتى. لېكىن مەن بۇنىڭدىن قىلچىلىك خىجالەت ھېس قىلمىغان بولاتتىم. بىر ۋاقىتلاردا مەن بۇ ھەقتە دوستۇم ۋىلفورد بلۇنتقىمۇ سۆزلەپ بەر-گەن ئىدىم. مېنىڭ پاكىتىم ئاددىيلا: ئىسلام دەۋرىدە زۇلۇمدىن

خالىي بولغان بىرەر بۇلۇڭمۇ تاپالمىدىم. ئىراندا بىخەتەرلىكىمنى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان كونا جاي ــ خىلۋەتكە چېكىندىم، بىراق شاھ لەشكەرلىرى قەدىمىي ئەنئەنىلىرىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، سۆزۈمنى تىڭشاپ تۇرغان نۇرغۇن زىيارەتچىلەرنىڭ كۆزى ئالدىدىلا ئابرۇيۇمنى يەرگە ئۇردى ۋە ھېچكىم بۇنداق زوراۋانلىققا قارشى چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. شۇنداق قىلىپ، ئىراندا بىرەر مۇقەددەس يەر، ئۇنىۋېرسىتېت ياكى ئاددىي بىر ئۆيدىمۇ ئۆزۈمنى زۇلۇمدىن ھمايە قىلىدىغان جاي قالمىدى.

ئۇ ھاياجاندىن تىترەۋاتقان قولى بىلەن پەستىكى شىرە ئۈستىگە قويۇلغان گلوبۇسنى سىلاپ قويدى ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى:

ــ تۈركىيىدىكى ئەھۋالىم بۇنىڭدىنمۇ ياماندىمىنى بۇ يەرگە سۈلتان ۋە خەلىپە ئابدۈلھەمىدلەر ئۆزى تەكلىپ قىلغان ئىدىغۇ؟ ئۇ ئۆزى ئارقا ـ ئارقىدىن خەت ئەۋەتىپ، مېنى كاپىرلارنىڭ ئارىسىدا ياشاشقا مەجبۇر قىلغان شاھتىن خاپا ئىكەنلىكىنى ئېيتمىغانمىدى؟ ئەمدى ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى سۆزلەرنى دەپ، ئۆزۈمنى خاتىرجەم قىلىشىم مۇمكىن:

ــ ئەگەر سىلەر پۈتۈن مەملىكەتنى زىندانغا ئايلاندۇرىۋەتمىگەن بولساڭلار، ماڭا ئوخشاش ئەركىن پىكىرلىك كىشىلەر ياۋرو-پادىن پاناھلىق ئىزدەشكە مەجبۇر بولمايتتى. بىراق مەن ماغدۇرۇمدىن كەتتىم ۋە بىر قېتىم ئالداندىم. مانا، مەن ھازىر ئىستانبۇلدا، سىز ئەھۋالىمنىڭ قانداقلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپسىز. مېھماندارچىلىق ئەنئەنىلىرىنى پۈتۈنلەي دەپسەندە قىلىۋاتقان بۇ يېرىم سارايڭ سۈلتان مېنى مۇشۇ جايدا مەھبۇس سۈپىتىدە تۇتۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. يېقىندا مەن ئۇنىڭغا ئەۋەتكەن مەكتۇپتا: «ئەگەر سىز-نىڭ مېھمىنىڭىز بولسام، بۇ يەردىن كېتىشىمگە ئىجازەت بېرىڭ. ناۋادا ئەسىرىڭىز بولسام، پۈتۈمگا كىشەن سېلىپ زىندانغا تاشلاڭ!» دەپ مۇراجىئەت قىلدىم. بىراق ئۇ ماڭا جاۋاب يېزىشنىمۇ خالىمىدى. ئەگەر مەن قوشما شتاتلارنىڭ، فرانسىيە، ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە، روسىيە ياكى ئەنگلىيىنىڭ پۇقرالىقىنى قوبۇل

قىلغان بولسام، شۇ مەملىكەتنىڭ ئەلچىسى سۇلتاننىڭ باش ۋەزىرى ھۇزۇرىغا ئىجازەت سوراپمۇ ئولتۇرماستىن كىرىپ، يېرىم سائەت ئىچىدىلا مېنى ئازاد قىلىشقا مۇيەسسەر بولاتتى. بىراق مەن سىز-گە تەكىتلىگىنىمدەك، بىز، بۇ ئەسىرنىڭ مۇسۇلمانلىرى ئۆز ئەر-كىمىزنى يوقىتىپ قويغان بىچارە بەندىلەرمىز.

ئۇ ھاياجاندىن تىترەپ كەتتى ۋە قوشۇپ قويدى:

— مەن ھازىر سىزگە ئېيتقان پۈتكۈل گەپلەرنى گېزىتىڭىز-غا بېسىشىڭىز مۇمكىن. پەقەت سۇلتان ئابدۇلھەمىدنى يېرىم سائاڭ دېگەن سۆزنى ئالماڭ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇ قەسىردىن ھا-مان چىقىپ كېتىشتىن ئۇمىدىمنى ئۈزمىدىم. لېكىن بۇ ھازىرچە پەقەت ئارزۇ ۋە خىيال، خالاس. چۈنكى تەلتۆكۈس ئالجىغان، ۋەھ-شىي جىنايەتچى، ئىنتايىن گۇمانخور، پەقەت مۇنەججىملىرىنىڭ بېشارەتلىرىدىن باشقىغا ئىشەنمەي ياشاۋاتقان بۇ سۇلتاننىڭ قەپە-سىدە ياشاش جېنىمغا تېگىۋاتىدۇ.

— ماڭا ئىشىنىڭ، بۇ ھەقتە بىرەر نەرسە يېزىش نىيىتىدە ئەمەسمەن. سىزگە ئۆزۈمنىڭ ژۇرنالىست ئەمەسلىكىنى ئېيتىشىم لازىم. جانابىي روشېفورت بوۋامنىڭ تاغىسى، ھۇزۇرىڭىزغا ئۇنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن كەلدىم. مەقسىتىم سىز ياكى ئىران توغرىسىدا ماقالە يېزىش ئەمەس.

كېيىن ئۇنىڭغا ھەييامنىڭ قول يازمىسىغا بولغان قىزىقى-شىم، ئۇنى ئۆز قولۇم بىلەن ۋاراقلاشقا، مەزمۇنىنى چۈشىنىشكە بولغان ئوتتەك ئىشتىياقىم ھەققىدە سۆزلەپ بەردىم. ئۇ سۆزلە-رىمنى مەنمۇنىيەت ۋە دىققەت بىلەن ئاڭلىدى.

— مېنى چۈشكۈن كەيپىياتتىن بىر دەقىقە بولسىمۇ خالاس قىلغىنىڭىز ئۈچۈن سىزدىن مىننەتدارمەن. سىز قىزىقىۋاتقان ماۋزۇ مېنىمۇ ھەر دائىم ھاياجانغا سالىدۇ. جاناب نىكولا تەرجىمە-سىدىكى «رۇبائىيلار»نىڭ سۆز بېشىدا تىلغا ئېلىنغان ئۈچ دوست: نىزامۇل مۇلك، ھەسەن سەببا ۋە ئۆمەر ھەييام توغرىسىدىكى رىۋايەتنى ئوقۇغانمىدىڭىز؟ ئۇلار ھەر جەھەتتىن بىر - بىرىدىن

پەرقلىنىدىغان بۇيۇك كىشىلەردۇر. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ياشاپ كېلىۋاتقان پارسلارنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئۆزىگە خاس يول بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەن. بەزىدە بۇ ئۇچ كىشىنىڭ قەلبىنى پۈتۈنلەي ئۆزۈمدە بارەڭ ھېس قىلىمەن. خۇددى نىزامۇل مۇلكىتەك قۇدرەتلىك مۇسۇلمان دۆلىتى قۇرغۇم كېلىدۇ. گەرچە دۆلەتنى نان قېپى تۇرك سۇلتانى باشقۇرسىمۇ، يەنە شۇنداق دۆلەت قۇرۇش پىكرى خىيالىمدىن كەتمىدى. يەنە بەزىدە، گويا ھەسەن سەببابەتەك پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىنى لەرزىگە سالىدىغان، ئۆلۈمگە باتۇر شاگىرتلىرىمنىڭ بولۇشىنى ئارزۇ قىلىمەن.

ئۇ بىر پەس جىم بولۇپ قالدى، كېيىن نېمىشقىدۇر خىيالىدىن ۋاز كەچكەندەك كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— بەئەينى ھەييامغا ئوخشاش كۈندىلىك تۇرمۇشۇمدىكى قىممەتلىك خۇشاللىقلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يۈرىمەن ۋە شاراب، ساقىي، گۈزەل يار ھەققىدە شېئىرلارنى يازىمەن. خۇددى ئۇنىڭغا ئوخشاشلا رىياكار، ساختا دىندارلاردىن نەپرەتلىنىمەن. كۆڭلۈمدە ھەييامنىڭ: «گۈزەل زېمىندا بىر كىشى كېتىۋاتىدۇ. ئۇ باي - بەدۆلەتمەنمۇ، كەمبەغەلمۇ، خۇداگۇي ياكى دەھرىيمۇ ئەمەس. ئۇ ھېچقانداق ھەققەتكە خۇشامەت قىلمايدۇ، ھېچقانداق قانۇنلارنى ئېتىراپ قىلمايدۇ... ياپېشىل زېمىن ئۈستىدە بىر ئىنسان كېتىپ بارىدۇ. بۇ جەسۇر، بىراق غەمكىن ئادەم كىمكىن؟» دېگەن مەندىكى بىر نەچچە رۇبائىيسى ئۆزى ۋە ماڭا ئاتاپ يېزىلغاندەكلا بىلىنىدۇ.

ئۇ رۇبائىينى ئوقۇپ بولۇپ، تاماكىسىنى قايتا تۇتاشتۇردى ۋە چوڭقۇر ئويغا پاتتى. تاماكىدىن چاچراپ چىققان كىچىككىنە بىر ئۇچقۇن بېرىپ ئۇنىڭ ساقاللىرى ئۈستىگە قوندى، ئۇ ئادەتتەنگەن ھەركىتى بىلەن ئۇنى قېقىپ چۈشۈرۈپ، سۆزىنى داۋام قىلدى:

— ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، كىچىكىمدىن تارتىپ ھەييامنى شائىر ۋە ئەركىن پىكىرلىك پەيلاسوپ سۈپىتىدە ياخشى كۆرىمەن.

ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ كېچىكىپ بولسىمۇ ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدا تونۇلغانلىقىدىن چەكسىز پەخىرلىنىمەن. رۇبائىيلارنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى، يەنى ھەييامنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان قول يازمىسى قولۇمغا چۈشكەندە، ئۆزۈمنى قانچىلىك بەختلىك ھېس قىلغانلىقىمنى تەسەۋۋۇر قىلالامسىز؟

— بۇ قاچان بولغان ئىش ئىدى؟

— كىتاب ماڭا بۇنىڭدىن ئون بەش يىل بۇرۇن ھىندىستاندا ياش بىر پارس يىگىت تەرىپىدىن تەقدىم قىلىنغان ئىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇمۇ شۇ مەقسەتتە ئالدىمغا كەپتىكەن. ئۇ ئۆزىنى «كىرمان شەھىرىدە تۇغۇلغان مىرزا رىزا بولىمەن، تېھراندىكى ساۋاق سودىگەر ۋە سىزنىڭ سادىق قۇلىڭىز» دەپ تونۇشتۇردى. مەن كۇلۇپ كېتىپ ئۇنىڭدىن «سابىق سودىگەر» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى زادى نېمە ئىكەنلىكىنى سورىدىم. ئۇ باشتىن كەچۈرگەنلىرىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇ كونا كىيىملەرنى ساتىدىغان دۇكانچىلىقتىن سېتىۋاپتۇ. سودىلاشقان كۇننىڭ ئەتىسى مىرزا رىزا ساتقان نەرسىلەرنىڭ پۇلىنى سوراپ بارغاندا، شاھزادە ئۇنىڭغا، ئەگەر يەنە پۇل سوراپ كېلىدىغان بولسا ئۆلتۈرۈۋېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ ئىشتىن توغرىسىدا مەسلىھەت سوراش ئۈچۈن مېنى ئىزدەپ تېپىش نىيىتىگە كەپتۇ. شۇ چاغلاردا مەن كالكۇتتىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلاتتىم.

— مەن جەبىر - زۇلۇم ھۆكۈم سۈرگەن مەملىكەتتە ھالال مېھنەت بىلەن كۈن كۆرەلمەيدىغانلىقىمنى تونۇپ يەتتىم. دۆلەتتە ئادالەت ئورنىتىلىشىنىڭ بىرىنچى ئامىلى ئاساسىي قانۇننىڭ قوبۇل قىلىنىشى ۋە پارلامېنت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئىكەنلىكىنى ئېيتقانىدىڭىزغۇ؟ ئەمدى مېنى بۇگۈندىن باشلاپ ئۆزىڭىزنىڭ ئەڭ سادىق شاگىرتى ھېسابلاڭ. دۇكىنىمنى تاقاپ، ئائىلە ۋە مال-مۈلكىمنى تاشلاپ، ئىشىڭىزغا ھەمدەم بولۇش ئۈچۈن يېنىڭىزغا

كەلدىم. قېنى بۇيرۇڭ، نېمە ئىش قىلىمەن؟ ھەر بىر تاپشۇرۇقـ-
ڭىزنى سۆزسىز ئورۇنداشقا تەييارمەن، ــ دېدى ئۇ كۆيۈنۈپ.
ئۇنىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ ھەم ھاياجانلاندىم ھەم ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدىم. مەن يا ئۆيىنىڭ، يا ۋەتىنىنىڭ تاينى يوق ماكـاز-
سىز بىر پەيلاسوپ تۇرسام، يەنە كېلىپ بىرەرسىنىڭ غېمىنى يې-
يىشتىن ئەنسىرەپ ئۆيلىنىشتىنمۇ ۋاز كەچكەنمەن. مەن ھەتتا پەيغەمبەر ياكى دىنغا دەۋەت قىلغۇچى ئىمام بولغان تەقدىردىمۇ، بۇ يېگىتنىڭ ماڭا ئەگەشمەسلىكىنى خالاپ قالدىم.
ــ ئازغىنە پۇلدىن ئايرىلىپ قالغاچقا دۇكىنىڭنى، ئائىلەڭنى تاشلاپ، ماڭا ئەگىشىش ئۈچۈن ھۇزۇرۇمغا كەلدىڭمۇ؟ ــ دېدىم ئۇنىڭ قىزغىنلىقىغا سوغۇق سۇ سېپىش مەقسىتىدە.
بىردىن يېگىتنىڭ چىرايى سۆرۈنلىشىپ، بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلماستىن چىقىپ كەتتى. ئالتە ئايدىن كېيىن ئۇ يەنە قايتىپ كەلدى. بۇ قېتىم ئۇ قوينىدىن ئالتۇن ۋە قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەلگەن كىچىك بىر ساندۇقنى چىقىرىپ، ماڭا ئۇزاتتى.
ــ مانا بۇ قول يازمىغا قاراڭ، ئۇستاز، ئۇنىڭ نەرخىنى تە-
سەۋۋۇر قىلالامسىز؟
مەن كىتابنى قولۇمغا ئېلىپ ۋاراقلاپ كۆردۈم ۋە ئۇنىڭ كىمنىڭ قول يازمىسى ئىكەنلىكىنى پەملەپ، ھاياجاندىن تىترەپ كەتتىم.
ــ بۇ ھەييامنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان كىتابىغۇ! بۇ كىتاب بىباھادۇر! ــ دېدىم ھەيرانلىقىمنى يوشۇرالماي.
ــ نېمە دەيدىغانسىز، ئۇ ئون مىڭ تۇمەنگە ئەرزىمەمدۇ؟ ــ سورىدى ئۇ ھودۇقۇپ.
ــ بۇ بىباھا كىتاب!
ــ مەن ئۇنى سىزگە تەقدىم قىلىمەن، ئۇستاز. ئۆتۈنۈشۈم شۇكى، ئۇنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئوبدان ئاسراڭ. بۇ سوۋغا سىزگە مىرزا رىزانى ئەسلىتىپ تۇرسۇن.
شۇنداق قىلىپ ھەييامنىڭ رۇبائىيلىرىنىڭ ئەسلى نۇسخە-

سى قولۇمغا چۈشۈپ قالدى. قوشما شتاتلاردا، ئەنگلىيەدە، فرانسە-
يەدە، گېرمانىيەدە، روسىيەدە ۋە ئىراندا ئۆي ـ ماكانسىز يۇرگەن
چاغلىرىمدىمۇ ئۇ ھەرۋاقىت يېنىمدا بولدى. قول يازما شاھ ئابدۇل
ئەئزەم قەبرىستانلىقىدا خىلۋەتكە چېكىنگەن كۈنلىرىمدىمۇ مەن
بىلەن بىللە ئىدى. دەل شۇ يەردە ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالدىم.
ـــ ئۇنىڭ ھازىر قەيەردە ۋە كىمنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىدىن
خەۋىرىڭىز بارمۇ؟ ـــ سورىدىم ھاياجېنىمنى يوشۇرالماي.
ـــ مېنى شاھ ئەسكەرلىرى قولغا ئالغاندا، ئۇلارغا قارشىلىق
كۆرسەتكەن بىردىنبىر كىشى مىرزا رىزا بولدى. ئۇ ۋارقىراپ تۇ-
رۇپ ئەسكەرلەرنى ئىمانسىزلىقتا ئەيىبلىدى، «بۇ ئۆز بېشىمچە-
لىقتا چەك قويۇشقا ياردەم بېرىڭلار!» دەپ تاۋاپچىلارغا يېلىنىپ
يالۋۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىمۇ تۇتۇۋېلىپ، تۆت يىل قاماپ قوي-
دى. قويۇپ بېرىلگەندە، ئىستانبۇلغا، يەنى مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا كەل-
دى. ئۇ شۇنداق بىچارە ئەھۋالدا ئىكەنكى، ئۇنى فرانسىيە كېسەلخا-
نىسىدا يېتىپ داۋالىنىشقا زورلىدىم. ئۇ شۇ يىلنىڭ نويابىر ئاي-
لىرىغىچە داۋالاندى. مەن ئۇنى يەنە بىرەر ئورۇنسىز ھەرىكىتى سە-
ۋەبىدىن قاماقتا چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن كېسەلخانىدا كۆپرەك
تۇتۇپ تۇرۇشقا ئۇرۇندۇم. بىراق ئۇ كېسەلخانىدا ئۇزۇن يېتىشنى
خالىمىدى. ئۇ ھەييامنىڭ قول يازمىسىنى يەنە قايتا تېپىشنى ئار-
زۇ قىلاتتى، باشقا ھېچ نەرسە ئۇنى قىزىقتۇرالمايتتى. سەۋدايى بو-
لۇپ قالغان كىشىلەرلا بىرەر ئىشنى قىلىشقا ئەنە شۇنداق ئەستا-
يىدىل كىرىشىدۇ.
ـــ سىزنىڭچە، «قول يازما» ھازىرمۇ بارمىدۇ؟
ـــ بۇ ھەقتە سىزگە پەقەت مىرزا رىزالا ئېنىق مەلۇمات بېرە-
لەيدۇ. ئۇ مېنى قاماقتا ئالغاندا قول يازمىنى ئېلىۋالغان ئەسكەرنى
تېپىشقا قاتتىق ئىشىنىدۇ. قانداقلا بولمىسۇن، ئۇ ھازىر قول ياز-
مىنى تېپىپ، ئۇنى قايتا سېتىۋېلىشقا ھەرىكەت قىلىۋېتىپتۇ.
لېكىن، قايسى پۇلغا سېتىۋالىدۇ، بۇنى خۇدا بىلىدۇ.
ـــ ئەگەر قول يازمىنى راستىنلا قايتا قولغا كىرگۈزۈش

مۇمكىن بولسا، پۇل مەسىلىسى مۇھىم ئەمەس! ــ دېدىم مەن ھەر قانداق چىقىمغا تەييارلىقىمنى بىلدۈرۈپ.

بۇ گېپىم جامالىددىننىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغان بولسا كېرەك. ئۇ ماڭا قاشلىرىنى ھىمىرگىنىچە ھەيرانلىق بىلەن تىكىلدى.

ــ قارىسام سىز بۇ قول يازمىغا بىچارە مىرزىدىنمۇ بەكرەك ئاشىق بولغاندەك تۇرىسىز. ئەگەر راستىنلا شۇنداق بولسا، تېھرانغا قاراپ يولغا چىقىڭ. سىزنىڭ ئۈنى چوقۇم تاپالايدىغانلىقىڭىزغا كاپالەت بېرەلمەيمەن، ئەمما ئەستايىدىل ئىزدىسىڭىز، ئۇ يەردىن ھەييامنىڭ قول يازمىسىغا ئائىت بىرەر يېڭىلىق تېپىشىڭىز مۇمكىن.

ــ ئەگەر رۇخسەت ئېلىش مۇمكىن بولسا، ئەتىلا مېڭىشقا تەييارمەن.

تەلەپپۇزۇمدىكى بۇخىل قەتئىيلىك ئۈنىڭ ماڭا بولغان ئىشەنچىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى.

ــ بۇنىڭ ھېچقانداق قىيىن يېرى يوق. مەن سىزگە ئىرانىنىڭ باكۇدىكى ئەلچىسىگە قارىتىپ بىر پارچە خەت يېزىپ بېرىمەن. ئۇ سىزگە مۇناسىۋەتلىك رەسمىيەتلەرنى بېجىرىپ بېرىپلا قالماي، ھەتتا كۆزلىگەن نىشانغا يېتىۋېلىشىڭىزغىمۇ ياردەم بېرىدۇ.

ئىشىنىڭ بۇنچىلىك ئاسان پۈتۈدىغانلىقىنى بىلىپ، گاڭگىراپلا قالدىم. جامالىددىن بۇنى سەزگەن بولسا كېرەك، مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى.

ــ ئىرانىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارىغا بۇنداق ئىلتىماسنى سۇنالايدىغانلىقىمغا ئەجەبلىنىۋاتامسىز؟ مېنىڭ ھەممە يەردە شاگىرتىم بار، ھەممە شەھەرلەردە، ھەر قايسى ئىش بېجىرىش ئورۇنلىرىدا، ھەتتا شاھنىڭ يېقىنلىرى ئارىسىدىمۇ بار دېسەم، ئىشىنەمسىز؟ بۇنىڭدىن تۆت يىل ئىلگىرى لوندوندىكى ۋاقتىمدا بىر ئەرمەن دوستۇم بىلەن گېزىت نەشر قىلاتتۇق. بۇ گېزىتلەر كىچىك خالتىلارغا قاچىلىنىپ، پوچتا ئارقىلىق ئىرانغا ئەۋەتىلەر

لەتتى. شاھ گېزىتلەرنىڭ ئىراندا قانداق پەيدا بولۇۋاتقانلىقىدىن قاتتىق چۆچۈدى. ئۇ پوچتا مىنىستىرىنى چاقىرتىپ، بۇ گېزىتنى چېگرادىن كىرگۈزمەسلىككە بۇيرۇدى. پوچتا مىنىستىرى چېگرا- دىكى بارلىق تاموژنىلاردا گۇمانلىق دەپ قارالغان ھەر قانداق پو- سۇلكىلارنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىش توغرۇلۇق كۆرسەتمە بەردى.

جامالىددىن غاڭزىنى كۈچەپ شورىدى، كېيىن ئاغزىدىن چې- قىۋاتقان قويۇق ئىس ئۈنىڭ ياڭراق كۈلكىسى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى:

— بىچارە شاھ پوچتا مىنىستىرىنىڭ مېنىڭ ئەڭ سادىق شا- گىرتلىرىمدىن بىرى ئىكەنلىكىنى، ئۈنىڭ بىزنىڭ گېزىتىنىڭ ئىراندا تارقىتىلىشىغا پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەم بېرىۋاتقانلىقىنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمەيتتى!

جامالىددىننىڭ كۈلكىسى بېسىلماي تۇرۇپلا، مېھمانخانىغا پۇ- پۈكلۈك، قىزىل رەڭلىك كىگىز ھەج دوپپىسى كىيگەن ئۇچ مې- مان كىرىپ كەلدى. جامالىددىن ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇلار بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. كېيىن ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قى- لىپ، ئەرەب تىلىدا پاراڭلاشتى. ھېس قىلىشىمچە، ئۇ مېھمانلارغا مېنىڭ كىملىكىمنى چۈشەندۈردى ۋە ئۇلاردىن بىر ئاز كۈتۈپ تۇ- رۇشنى سوراپ، يېنىمغا كەلدى.

— ئەگەر تېھرانغا بېرىشقا قەتئىي نىيەت قىلغان بولسىڭىز، سىزگە بىر نەچچە تونۇشتۇرۇش يېزىپ بېرىمەن. ئەتە كەلسىڭىز، ئۇلار تەييار بولىدۇ. ساياھىتىم كۆڭۈللۈك بولىدۇ دەپ ئويلاۋېرىڭ. يەنە كېلىپ، سىزدەك ئامېرىكىلىق ساياھەتچىنىڭ ھېچكىمدە گۇ- مان تۇغدۇرمايدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ئەتىسى ئۇ قولۇمغا پېچەتلەنگەن ئۇچ پارچە كونۋېرتنى تۇت- قۇزدى. بىرىنچىسى، باكۇدىكى ئىران ئەلچىسىگە، ئىككىنچىسى، مىرزا رىزاغا قارىتىلغان ئىدى. ئىككىنچى خەتنى قولۇمغا ئېلىۋات- قاندا، ئۇ ئالاھىدە چۈشەندۈرۈش بېرىشنى لازىم تاپتى:

— مەن سىزگە بۇ ئادەمنىڭ مىجەزىنىڭ تولىمۇ چۈس ۋە سەۋدايى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ قويۇشۇم كېرەك. ئۇنىڭ ئالدىغا زۆرۈر تېپىلمىسا بارماڭ. ئۇ مەن ئۈچۈن ئىنتايىن قەدىرلىك، سەممىي ۋە سادىق، باشقا شاگىرتلىرىمغا قارىغاندا ئاق كۆڭۈل ئىنسان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بەزىدە ئويلانمايلا ئىنتايىن خەتەرلىك ئىشلارغا ئارىلىشىپ قويىدىغان ئادىتىمۇ بار.

ئۇ چوڭقۇر خورسىنىپ قويدى ۋە قولىنى كەڭ كۈل رەڭ شىممىنىڭ يانچۇقىغا سالدى:

— مانا بۇ ئون تىللانى ئۇنىڭغا بېرىپ قويۇڭ. ئۇ بىچارە هازىر بىر تىيىنغا زار بولۇپ، ئاچلىقتىن ماغدۇرسىزلىنىپ كەتكەنۇ. بىراق ئۇنىڭ غۇرۇرى سەدىقە سوراشقا قەتئىي يول قويمايدۇ.

— ئۇنى قەيەردىن تاپالايمەن؟

— ئەپسۇسكى، بۇنى مەنمۇ بىلمەيمەن. هازىر ئۇنىڭ يا باشپاناهى، يا ئائىلىسى، هەتتا مال ـ مۈلۈكىمۇ يوق، خۇددى دەرۋىشلەردەك كۈن كەچۈرىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ سىزگە مانا بۇ ئۇچىنچى خەتنى تەييارلىدىم. ئادرېسى ئېنىق بولغان بۇ يىگىت مىرزا رىزانىڭ پۈتۈنلەي ئەكسى. ئۇ تېهراندىكى ئەڭ باي سودىگەرنىڭ ئوغلى. گەرچە ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، بىزنىڭ ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرىمىز بىلەن يېنىپ ياشاۋاتىدۇ. ئۇنىڭ مىجەز ـ خۇلقى ياخشى، ئېغىر ـ بېسىق، قارىماققا ئارتۇقچە غېمى يوق بايۋەچچىگە ئوخشىسىمۇ، هەر دائىم ئەڭ يالقۇنلۇق ئىنقىلابىي پىكىرلەرنى تەشۋىق قىلىشقا تەييار. مەن ئۇنىڭغا دائىم: «مىجەز ـ خۇلقىدا شەرقىلىقلەرگە خاس هېچ نەرسە يوق» دەپ تەنە قىلاتتىم. ئەمما سىز ئۇنى هەر ۋاقىت ئاددىي پارس كىيىملىرى بىلەن كۆرىسىز. ئۇنىڭ تۇرقىدىن ئىنگلىزلارغا خاس سوغۇققانلىقنى، فرانسۇزلارغا خاس ئۆتكۈر مۇلاهىزىلىكنى، هاكىمىيەت بىلەن دىنىي ئايرىشتا جانابىي كېلمانسوندىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى سېزىسىز. ئۇنىڭ ئىسمى پازىل. ئۇ سىزنىڭ مىرزا رىزانى تېپىشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ. مەن ئۇنىڭغا ئامالىنىڭ بارىچە مىرزىغا

كۆز ـ قۇلاق بولۇپ يۈرۈشنى تاپىلىغان. بىراق ئۇنىڭ مىرزىنى بىمەنە قىلىقلاردىن توسالماي قالارمۇ، دەپ قورقمەن، لېكىن ئۇ مىرزىنى قەيەردىن تېپىشنى بىلمىدۇ.

مەن كېتىش ئۈچۈن ئورنۇمدىن تۇردۇم. ئۇ مەن بىلەن ئىللىق ۋە سەممىي خوشلاشتى.

ــ روشېفورتنىڭ يېزىشچە، ئىسمىڭىز بېنجامىن ئۆمەر، شۇنداقمۇ؟ ــ دەپ سورىدى ئۇ قوللىرىمنى مېھرىبانلىق بىلەن سىقىپ، ــ بىراق، ئىراندا پەقەت بېنجامىن دېگەن ئىسىمنىلا ئىشلىتىڭ. ھەرگىز ئۆمەرنى تىلغا ئالماڭ!

ــ بۇ دېگەن ھەييامنىڭ ئىسمىغۇ؟!

ــ 16 ـ ئەسىردىن كېيىن، پارسلار شىئە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغاندىن بېرى ئىراندا بۇ ئىسىم چەكلەنگەن. بۇ ئىسىم سىزنىڭ دۇشمەنلىرىڭىزنىڭ كۆپىيىشىگە سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. شەرقە بارغان ھەر قانداق كىشى شەرقنىڭ ئۆرپ ـ ئا-دەتلىرىگە ماسلىشىپ ياشاشنى ئۆگىنىۋېلىشى كېرەك.

ئۇنىڭ گەپلىرىنى ئىتائەتچانلىق بىلەن ئاڭلاپ ۋە مۇلايىم كۈ-لۈمسىرەپ، يەلكەمنى قىسىپ قويدۇم. ياخشى مەسلىھەتلەرنى بې-رىگىنى ئۈچۈن چىن كۆڭلۈمدىن مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، تاشقىرا-غا چىققىنىمدا ئۇ مېنى يەنە توختاتتى:

ــ ھە راست، يەنە بىر گەپ ئۇنتۇلۇپ قاپتۇ. ئاخشام سىز بۇ يەردە ياش بىر قىزنى ئۇچراتقان ئىدىڭىز. قانداق، ئۇنىڭ بىلەن پاراڭلاشتىڭىزمۇ؟

ــ ياق، ئىمكانىيەت بولمىدى.

ــ ئۇ شاھنىڭ نەۋرىسى، مەلىكە شېرىن بولىدۇ. ئەگەر بىرەر كۆڭۈلسىز ھادىسە يۈز بېرىپ، ئالدىڭىزدىكى بارلىق ئىشكىلەر يې-پىلىپ قالسا، ئۇنىڭغا قىسقىغىنە بىر پارچە خەت يېزىپ، مېنىڭ-كىدە ئۇچراتقانلىقىڭىزنى ئەسلىتىڭ. ئۇنىڭ بىر ئېغىز سۆزى پۈتكۈل قىيىنچىلىقلىرىڭىزنى بىر دەمدىلا ھەل قىلىۋېتىشى مۇم-كىن.

يىگىرمە توققۇزىنچى باب

ترابزان شەھىرىگىچە يەلكەنلىك كېمىدە باردىم. مەيىن شا-
مالدا دېڭىز يېنىككىنە چايقىلاتتى، ئاناتولى قىرغاقلىرىدا پەقەت
تۆپىلىكلەر بىلەن دەرەخلەر كۆزگە تاشلىناتتى. ۋاقتىمنى بىكار
ئۆتكۈزمەسلىك ئۈچۈن ھەيىمانلىك رۇبائىيلىرىنىڭ تەرجىمانى جا-
نابىي نىكولا تۈزگەن «پارسچە ـ فرانسۇزچە سۆزلىشىش» كىتابىنى
ئۆگىنىشكە كىرىشتىم. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت، مېنى كۈ-
تۈۋالغۇچىلار بىلەن ئۇلارنىڭ تىلىدا راۋان سۆزلىشىش ئىدى.
ئىراندا كۆپ قىسىم زىيالىيلار، سودىگەرلەر ۋە يۇقىرى مەرتىۋىلىك
كىشىلەرنىڭ فرانسۇزچە سۆزلىشەلەيدىغانلىقىنى بىلەتتىم. دەرۋە-
قە، ئۇ يەردە ئايرىم كىشىلەر ئىنگلىزچىنىمۇ بىلەتتى. بىراق، بۇ
زېمىنغا كېلىپ ئالىي مەرتىۋىلىك كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىشنى،
شەھەر سىرتىنى، ئاددىي ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشىنى ئۆگىنىشنى نە-
يىەت قىلغان كىشى، ئەلۋەتتە پارس تىلىنىمۇ ئۆگىنىۋېلىشى كې-
رەك.

مەقسىتىم مېنى بۇ قېتىمقى قىيىنچىلىقلارغا باش ئەگمەس-
لىككە روھلاندۇراتتى، پارس تىلىدىكى ئايرىم سۆزلەرنىڭ ئانا تە-
لىمدىكى، يەنى لاتىن تىلىدىكى سۆزلەر بىلەن ئوخشاشلىقىنى بايە-
قايىتتىم. ھىندىــ ياۋروپا تىللىرىدىكى بۇخىل ئوخشاشلىقنى بايە-
قىغىنىمدا چەكسىز سۆيۈنەتتىم. ھەتتا پارسچە «خۇدا» سۆزىنىڭ
ئىنگلىزچە «God»، ياكى گېرمانچە «Gott» سۆزلىرىگە ئوخشاش
تەلەپپۇز قىلىنىشىغىمۇ دىققەت قىلاتتىم. بۇنداق ئوخشاشلىقلارغا
قارىماي، پارس تىلىغا ئەرەب تىلىدىن نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ كىر-
گەنلىكىنى، ھەر بىر پارسچە سۆزنىڭ ئەرەبچە ۋارىيانتىنىڭ مەۋ-

جۇتلۇقىنى سېزىپ قالدىم. كۆپ ساندىكى زىيالىيلار ئۆز ئانا تى-
لىدا سۆزلەشنىڭ ئورنىغا ئەنە شۇ ئەرەبچە جۇملىلەرنى ئىشلىتىش
ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بىلىمدانلىقىنى كۆز - كۆز قىلىشنى ياخشى
كۆرەتتى. مەن بۇنداق ئادەتكە شەيخ جامالىددىننىڭمۇ رىئايە قىلى-
دىغانلىقىنى سەزگەن ئىدىم.

دېمەك، ئەرەب تىلىنىمۇ ئۆگىنىش كېرەك ئىكەن، لېكىن، بۇ كېيىنكى ئىش. ھازىرچە، جانابىي نىكولا تۇزگەن سۆزلىشىش كى-تابىنى ئوبدان يادلىشىم كېرەك. بۇ قوللانما ماڭا پارس تىلىنى ئۆگەتكەندىن تاشقىرى، بۇ مەملىكەتكە مۇناسىۋەتلىك زۆرۇر مەلۇ-ماتلاردىنمۇ خەۋەردار قىلاتتى. مەسىلەن، بۇ كىتابتىن تۆۋەندىكى-دەك دىئالوگلارنى ئوقۇش مۇمكىن ئىدى:

— ئىراندىن قانداق مەھسۇلاتلارنى ئېلىپ چىقىش مۇمكىن؟

— ئىراندىن كىرمان شايى رومالىرىنى، مەرۋايىت، بىرونزا تاشلارنى، گىلەملەرنى، شىراز تاماكىسى، مازەندىران شايىسى، زۇ-لۇك، ئالۇچا دەرىخىنىڭ ياغىچىدىن تەييارلانغان غاجىزلارنى ئېلىپ چىقىش مۇمكىن.

— سایاھەتچى سەپەر جەريانىدا ئاشپەزنى بىللە ئېلىپ يۈرۈشى كېرەكمۇ؟

— ھەئە، ئىراندا شەخسىي ئاشپەز، ئورۇن - كۆرپە، خىزمەت-كار يوق ئەھۋالدا سایاھەت قىلىش مۇشكۈل.

— ئىراندا ئىشلىتىشكە بولىدىغان پۇللار قايسىلار؟

— رۇس كوربوۋونېتسىيىلىرى، گوللاند دۇكاتلىرى. فرانسۇز ۋە ئىنگلىز پۇللىرى ئاز ئىشلىتىلىدۇ.

— ھازىرقى ئىران شاھىنىڭ ئىسمى نېمە؟

— نەسىرىددىن شاھ.

— ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۇ ئەڭ ياخشى شاھ ئىكەن، شۇنداق-مۇ؟

— ھەئە، ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، ئۇ چەت ئەللىك مېھمانلارغا ناھايىتى مېھىر - شەپقەتلىكتۇر. ئۇ ياخشى تەربىيە كۆرگەن، تا-

ربخنی، جۇغراپىيىنى، رەسىم سىزىشنى ناھايىتى ياخشى بىلىدۇ. ئۇ فرانسۇزچە سۆزلىشەلەيدۇ، شەرق تىللىرىدىن ئەرەب، تۈرك، پارس تىللىرىنىمۇ بىلىدۇ.

ترابزونغا كېلىپ، ئىتالىيە مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشتىم. تاماق ۋاقتىدا ئەتراپتا بۇلۇتقا ئوخشاش ئەگىپ يۈرىدىغان بىزەك چۈنلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ جاي شەھەردىكى ئەڭ زامانىۋى مېھمانخانا ھېسابلىناتتى. مەنمۇ باشقا مېھمانلارنى دوراپ، ئازراق پۇل بېرىپ بىر يىگىتنى بۇ لەنىتى چۈنلارنى قورۇشقا يالىلدىم. بىراق بۇ بالىغا تاماق ۋە كاۋاپ قويۇلغان داستىخان ئۈستىدە چەن ئۆلتۈرۇشنىڭ ياخشى ئادەت ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈش ماڭا خېلى تەسكە چۈشتى. ئۇ بىر پەس گېپىمگە قۇلاق سالغاندەك قىلاتتى ـ يۇ، داستىخانغا بىرەر چۈن قونۇشى بىلەنلا ئۆزىنى تۇتالماي، قولىدىكى پالاقنى ئىشقا سېلىپ، داستىخان ئۈستىدىلا ئۇنىڭ مىجىقىنى چىقىرىۋېتەتتى.

تۆت كۈندىن كېيىن مارسېل ـ ئىستانبۇل ـ ترابزون ـ باتۇمى يۆنىلىشىدە قاتنايدىغان كېمىگە چىقىۋالدىم. قارا دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان رۇس پورتى باتۇمغا كېلىپ، كاۋكاز تۆمۈر يول ترانسپورتى ئارقىلىق كاسپىي دېڭىزىنىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان باكۇ شەھىرىگە يېتىپ كەلدىم. باكۇدىكى ئىران ئەلچىسى مېنى شۇنچىلىك ياخشى كۈتۈۋالدىكى، جامالىددىننىڭ خېتىنى ئۇنىڭغا بېرىشتىن خىجىل بولۇپ قالدىم. «ھېچكىمدە قىلچىلىك گۇمان تۇغدۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ئاددىي سایاھەتچى سۈپىتىدە سەپىرىمنى داۋام قىلدۇرسام‌مىكىن؟» دەپ ئويلىدىم ئۆزۈمچە. بىراق، ۋىجدانىم بۇنىڭغا يول قويمىدى. «ئېھتىمال، بۇ خەتتە ماڭا مۇناسىۋەتسىز باشقا گەپلەرمۇ باردۇر، ئۇنى ئىگىسىگە تاپشۇرماسلىقا نېمە ھەددىم». مەن ئۇ ھەقتە ئېغىز ئېچىش نىيىتىگە كەلدىم.

— ئېھتىمال، سىزنىڭ دوستىڭىز مېنىڭمۇ دوستۇمدۇر؟ — دېدىم ئاۋازىمغا سىرلىق تۇس بېرىپ ۋە جامالىددىننىڭ خېتىنى

ئۇزاتتىم. ئۇ خەتنى قىزىقىش بىلەن ئاچتى ۋە ئىشەنچسىزلىك كۈمۈش رامكىلىق كۆزەينەكنى ئېلىپ تاقاپ ئۇنى ئوقۇشقا باشلىدى. بۇ ۋاقىتتا مەن توساتتىن ئۇنىڭ بارماقلىرىنىڭ تىترەۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدىم. ئۇ خەتنى ئوقۇشتىن توختاپ، ئورنىدىن تۇردى ۋە بۆلمىسىنىڭ ئىشكىنى تاقۋېتىپ كەلدى. كېيىن، جايىغا ئولتۇرۇپ خەتنى پىشانىسىگە سۈرتتى، ئۇنى ئىخلاس بىلەن ئوقۇپ، خەتكە بىر پەس تىكىلىپ تۇرۇپ قالدى، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ، مېنى خۇددى سۇغا چۆكۈپ كېتىشتىن قۇتقۇزۇپ قېلىنغان ئۇكىسىدەك باغرىغا چىڭ باستى. كېيىن جىددىي قىياپەتكە كىرىپ، خىزمەتكارنى چاقىردى ۋە ئۇنىڭغا چامادانىمنى ئېلىپ كېلىشنى، مېنى ئەڭ ئېسىل ياتاققا ئورۇنلاشتۇرۇشنى، كەچقۇرۇن زىياپەت تەييارلاشنى بۇيرۇدى. شۇنداق قىلىپ، مەن ئەلچىخانىدا ئىككى كۈن تۇرۇپ قالدىم. ئەلچى شۇ ئىككى كۈن ئىچىدە ھەممە ئىشلارنى تاشلاپ، ئۇستاز ھەققىدە، ئۇنىڭ سالامەتلىكى ۋە كەيپىياتى، ئىرانداىكى ۋەزىيەتكە نىسبەتەن ئۇنىڭ پىكرىنى بىلىش نىيىتىدە يېنىمدىن ئايرىلماي، مەن بىلەن بىرگە بولدى. يولغا چىقىش ۋاقتىم يېقىنلاشقان بولغاچقا، ئۇ مېنى كاۋاكاز — مېركۇر ئارىلىقىدا قاتنايدىغان كېمىنىڭ بۆلمىسىگىچە ئۇزىتىپ چىقتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇ ماڭا ئۆزىنىڭ پەيتۇنچىسىنى ھەمراھ قىلىپ، مېنى قەزۋىنگىچە ئۇزىتىپ بېرىشنى ۋە مېنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىمنى ياخشى بېجىرىشنى ئورۇنلاشتۇردى.

پەيتۇنچى ناھايىتى چاققان ۋە ئەقىللىق ئادەم ئىكەن. ئۇ ئاغزىدىن غاڭزىسىنى بىر دەمۇ ئالماي، مېنىڭ ماتېرىياللىرىمنى تەكشۈرۈۋاتقان بۇرۇتلۇق تاموژنا خادىمىنىڭ يانچۇقىغا پۇل قىستۇرۇپ، ئىشنى ئاسانلا تۈگەتتى. پورتتىن قەزۋىنگە بېرىشتا يەنە بىر ئىش يۈز بەردى. يول باشقارمىسىنىڭ خادىمى بىزگە ھاكاۋۇر-لۇق بىلەن، بۇگۈن قەزۋىنگە ماڭىدىغان پەيتۇننىڭ يوقلۇقىنى، ئەتە كېلىشىمىز كېرەكلىكىنى ئېيتتى. قاپىقى يامان سارايۇەن (ئېھتىمال، ئۇنىڭمۇ يول باشقارما خادىمى بىلەن تىلى بىردۈر)

بىزنى ئەمدىلا ساربىيىغا تەكلىپ قىلاي دەپ تۇرغىنىمدا، مېنىڭ ھەممە ئىش قولىدىن كېلىدىغان ھەمراھىم بىر دەمنىڭ ئىچىدە تۆت ئات قوشۇلغان پەيتۇن تېپىشقا مۇۋاپىق بولدى.

شۇنداق قىلىپ، يولغا چۈشتۇق. ساياھەتچىلەرنىڭ يول ياقىسىدىكى قەبرىلىرىگە كۆزۈم چۈشكەندە، بۇ جاپا ـ مۇشەققەتلەرنىڭ ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۆزۈمنى بەزلىدىم. بۇنىڭدىن ئون ئۈچ يىل ئىلگىرى ساياھەتچىلەر ئىرانغا پەقەت كونا كارۋان يوللىرى ئارقىلىقلا بارالايتتى. ترابزوندىن تەبرىزگىچە، كېيىن ئەرزۇرۇمغىچە بولغان جاپالىق يولنى يولۇچىلار قىرىق قېتىم دەم ئېلىپ، ئالتە ھەپتىدە ئاران بېسىپ ئۆتۈشەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى جەڭلەر داۋاملىشىۋاتقان ۋاقىتتا بۇ يولدىن ئۆتۈش ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. كاۋكاز تۆمۈر يول تىرانسپورتىنىڭ قۇرۇلۇشى بۇ مۇشەققەتلەرگە خاتىمە بېرىپ، ئىرانىنىڭ ئىشكىلىرىنى پۈتۈن دۇنياغا ئېچىۋەتتى. ئەمدىلىكتە ساياھەتچىلەر باكۇدىن ئەنزىلى پورتىغىچە كېمىدە، كېيىن بىر ھەپتىلىك مۇساپىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھېچقانداق خەۋپ ـ خەتەرسىزلا تېھرانغا يېتىپ بارالايتتى.

زەمبىرەك غەربتە ئۇرۇش ياكى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدە ئىشلىتىلسە، ئىراندا ئۆزگىچە جازا قورالى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدىكەن. بۇنى ئەسلىتىشمىدىكى سەۋەب ــ تېھران سېپىلىدىن كىرىشىمگە، زەمبىرەكنىڭ ئاغزىغا باغلاپ قويۇلغان، پەقەت چۈشۈرۈلگەن بېشىلا كۆرۈنۈپ تۇرغان بىر ئادەمنى كۆرۈپ، بۇ دەھشەتلىك مەنزىرىدىن داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدىم. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ بىچارە ئادەمنىڭ جېنى چىققۇچە، ئاپتاپتا ئاچ ۋە ئۇسسۇز ھالدا تۇرىدىكەن. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، زەمبىرەككە يۈزىنى تۆۋەن قىلىپ ئېسىپ قويۇلىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىبرەتلىك جازا شەھەر ئىچىگە كىرگەن ھەر بىر كىشىگە قانۇن ـ قائىدىلەرگە شەرتسىز ئىتائەت قىلىشنى ۋە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ بېشىغا چۈشىدىغان دەھشەتلىك جازانى ئەسلىتىپ تۇرىدىكەن.

ئىران پايتەختىگە كىرىپلا دۇچ كەلگەن بۇ مەنزىرە مېنى راستلا سەگەكلەشتۇردى. ئادەتتە شەرق مەملىكەتلىرىگە تۇنجى قېتىم قەدەم باسقان سایاھەتچىلەر بۇگۈنكى كۈندە ئۆزىگە قىزىقارلىق تۇيۇلىدىغان مەنزىرىلەردىن ئۆتمۈشنىڭ ئىزلىرىنى ئىزدىشىدۇ. مېنىڭ تېھرانغا كېلىشتىكى مەقسىتىم پۈتۈنلەي باشقا ئىدى. شەھەرنىڭ شىمالىدىكى بايلار ئولتۇراقلاشقان مەھەللىلەرنى جەنۇبىدىكى كەمبەغەل مەھەللىلەر بىلەن تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان كەڭ يوللار، ئۇلاردا كېتىۋاتقان تۆگىلەر، رەڭگارەڭ گەزلىمىلەر بىلەن تولغان ئاۋات بازارلارنى ئىسپاھان ياكى تەبرىزنىڭ بازارلىرىغا مۇتلەق سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى، ئەلۋەتتە. بۇ يەردە ئەڭ كۆپ كۆزگە چېلىقىدىغان نەرسە ئاچ يېشىل ئىمارەتلەر ئىدى. شۇنداق، تېھران پۈتۈنلەي يېڭى شەھەر، بۇ يەردە ئۆتمۈشنىڭ ئىزلىرىنى تاپالمايسىز. ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بۇ جايلار موڭغۇللار تەرىپىدىن خاراب بىلىككە ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن، مەشھۇر ئالىملىرى بىلەن پۈتكۈل ئالەمگە نامى تارالغان رەي شەھىرى بۇ جايغا تەۋە كىچىك يېزا ئىدى، خالاس. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كېلىگەندە، كوجار تۈركمەن قەبىلىسى بۇ كىچىك يېزىنى ئۆزىنىڭ دائىملىق تۇرار جايى قىلىۋالدى. قىلىچنىڭ ئۆتكۈر تىغى بىلەن پۈتۈن ئىراننى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولغان بۇ سۇلالە ئاددىي يېزىنى زامانىۋى شەھەر دەرىجىسىدىكى چوڭ پايتەختكە ئايلاندۇردى.

18 ـ ئەسىرگىچە مەملىكەتنىڭ سىياسىي مەركىزى جەنۇبتىكى ئىسپاھان، كىرمان ۋە شىراز شەھەرلىرى ھېسابلىناتتى. ئەسلىي شەھەرلىكلەر تېھراندا ياشايدىغان شىماللىقلارنى پارس تىلىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن كۆزگە ئىلمايتتى ۋە شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى دارغا ئېسىش كېرەك، دەپ قارايتتى. شاھ ھەر دائىم ئىش بېجىرگەن ۋاقتىدا تىلماچتىن ئايرىلالمايتتى. ئاخىرى، ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان شاھقا پارس تىلىنى مۇكەممەل ئۆگىنىۋېلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ئايان بولدى. ئېيتىش كېرەككى، سۇلالىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بۇ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىدى.

مەن تېھرانغا كەلگەن 1896 ـ يىلىنىڭ ئاپرېل ئېيىدا ئەنە شۇ ئەۋلادنىڭ ۋەكىلى بولغان شاھ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى تەبرىكلەشكە تەييارلىق كۆرۈۋاتاتـتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن شەھەر بايراقلار، قۇياش ۋە يولۋاسنىڭ سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەن مىللىي بەلگە بىلەن ئۆزگىچە بايرام تـۈسـنى ئالغانىدى. شەھەرگە مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى ۋىلايەتلەردىن ئەمەلدارلار، چەت ئەل ۋەكىللىرى قەدەم تەشرىپ قىلغان، رەسمىي تەكلىپ قىلىنغانلارنىڭ كۆپچىلىكى شەھەر مېھمانخانىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياۋروپا ئۈسلۇبىدا قۇرۇلغان ئالىبېرت ۋە پرېڭوست مېھمانخانىلىرىمۇ تەكلىپ قىلىنغانلار بىلەن توشۇپ كەتكەن ئىدى. مەنمۇ پرېڭوست مېھمانخانىسىدىكى بىر ئۆيگە ئورۇنلىشىش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدۇم.

دەسلەپ توپتوغرا پازىلنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇنىڭغا خەتنى تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭدىن مىرزا رىزانى قانداق تېپىش مۇمكىنلىكىنى سورىماقچى بولدۇم، لېكىن، ئازراق ئويلىنىپ، سەۋر ـ تاقەت قىلىش نىيىتىگە كەلدىم.

شەرقلىقلەرنىڭ كۆپلىگەن ئادەتلىرىنى بىلمىسەممۇ، جاما-لىدىننىڭ بۇ شاگىرتىنىڭ مېنى چوقۇم ئۆز يېنىدا بىللە تۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدىغانلىقىنى بىلەتتىم. شۇڭا ئۇنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇنى خاپا قىلىپ قويۇشتىن، جامالىدىننىڭ سىياسىي پائالىيىتىگە ئارىلىشىپ قېلىشتىن ئۆزۈمنى تارتىپ، پرېڭوست مېھمانخانىسىدا تۇرۇپ قالدىم. بىر كۈنى ئەتىگەندە تەرتىپ ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش مەقسىتىدە قېرى بىر بايتالنى ئىجارىگە ئېلىپ، ئەلچىلەر كوچىسىغا جايلاشقان ئامېرىكا دىپلوماتىيە ۋاكالەتخانىسىغا باردىم. ئۇ يەردىن چىقىپ جامالىدىننىڭ سادىق شاگىرتى پازىلنىڭ ئۆيىگە قەدەم تەشرىپ قىلدىم.

ئىنچىكە بۇرۇت قويۇپ، ئۇزۇن ئاق خالات كىيىۋالغان، مەغرۇر ۋە سوغۇققان پازىل ئومۇمىي نۇقتىدىن ماڭا جامالىددىن تەس-

ۆنرلەپ بەرگەن قىياپەتكە تولىمۇ ئوخشاپ كېتەتتى.
بىراق بىزنىڭ تۇنجى ئۇچرىشىشىمىز خۇددى ياتلارنىڭ ئۇچرىشىشىدەك سوغۇق بولدى. ئۇنىڭ مىرزا رىزا ھەققىدە ناھايىتى ئىلتىپاتسىز ئاھاڭدا گەپ قىلىشى مېنى سەل بىئارام قىلىپ قويدى.
— سىزگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن قولۇمدىن كېلىدىغان ئىشنىڭ ھەممىسىنى قىلىمەن. بىراق، ئەقلىدىن ئازغان مىرزا بىلەن سۆزلىشىشنى خالىمايمەن. ئۇستاز ئۇ توغرۇلۇق «بۇ بىر تىرىك قالغان ئازاب ـ ئوقۇبەت چەككۈچى» دېگەن ئىدى. مەن ئۇنىڭغا: «يۇرىكى دەرد ـ ئەلەملەر بىلەن لىق تولغان بۇنداق ئادەمنىڭ تېزراق ئۆلگىنى ياخشىراق»دەپ جاۋاب بەرگەن ئىدىم. ئىلتىماس قىلىمەنكى، ماڭا ئۇنداق نەزەردە قارىماڭ، مەن سىز ئويلىغاندەك رەزىل ئادەم ئەمەس، بۇ ئادەم شۇنچىلىك كۆپ ئازاب ـ ئوقۇبەت چەككەنكى، ئەقىل ـ ھوشىمۇ تازا جايىدا ئەمەس. ھەر قېتىم ئاغزىنى ئېچىش بىلەن بىزنىڭ ئۇلۇغ ئىشىمىزغا زىيان يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ.
— ئۇنى بۇگۈن قەيەردىن تاپالايمەن؟
— خېلىدىن بېرى ئۇ شاھ ئابدۇل ئەزەم مەقبەرىسىدە ياشاۋاتىدۇ. ئۇ باغلار، ئىمارەتلەر ئارىسىدا قاتراپ يۈرۈپ، زىيارەتچىلەر گە شاھنىڭ شەيخ جامالىددىننى قانداقلارچە قولغا ئالغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنى سۆزلەپ بېرىپ، ئۇلارنى شاھنى تەختتىن ئاغدۇرۇشقا ئۇندەپ يۈرىدۇ. ئۇستازنىڭ ئۇنىڭغا بۇ بىمەنە ماۋزۇدا گەپ قىلماسلىقىنى چەكلىگىنىگە قارىماي، سەييىد جامالىددىننىڭ يېڭى زامان ئىمامى ئىكەنلىكىنى تەكرارلاپ يۈرىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىمايمەن.
— بىراق ئۇ قول يازما ھەققىدە مەلۇمات بېرەلەيدىغان بىردىنبىر كىشى!
— بىلىمەن. سىزنى ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ بارای، لېكىن سىزلەر بىلەن بىللە بولالمايمەن.
شۇ كۈنى كەچقۇرۇن شەھەرنىڭ ئەڭ باي كىشىلىرىدىن بىرى

بولغان پازىلىنىڭ ئاتىسى مېنىڭ شەرىپىمگە زىياپەت بەردى. ھەر قانداق سىياسىي ھەرىكەتتىن مۇستەسنا بولغان بۇ كىشى جامالىدىن يېقىن دوستى ھېسابلىناتتى ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش ھۆرمەتتىمنى جايىدا قىلىشقا ئۇرۇنۇپ، زىياپەتكە يۈزگە يېقىن مېھماننى تەكلىپ قىلغان ئىدى. سۆھبەت ئادەتتىكىدەك، ھەييام ھەققىدە باشلاندى. ئۇنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇمىغان، ئۇ توغرۇلۇق لەتىپە ئېيتمىغان مېھمان قالمىدى. داستىخان ئۈستىدە قىزىق بەس - مۇنازىرىلەر داۋام قىلاتتى. بەزىدە بۇ مۇنازىرىلەر سىياسەتكە باغلىنىپ كېتەتتى. مېھمانلار ئەرەب، فرانسۇز، تۈرك، رۇس، ئىنگلىز مىللىتىدىن بولسىمۇ، ھەممىسى پارسچىنى سۈدەك سۆزلەيتتى. مەن ئۆزۈمنى ئۇلار ئارىسىدا سېپى ئۆزىدىن نادان ئادەمدەك سېزەتتىم. ئۇلار بولسا، مېنى مەشھۇر شەرقشۇناس ۋە رۇبائىينى تەتقىق قىلغۇچى چوڭ مۇتەخەسسىس دەپ تونۇشاتتى ۋە ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇۋېتىلگەن بۇ باھا بېشىمنى تېخىمۇ قاتۇراتتى. مەن ئادەتتىكى بىر ھەۋەسكار، دېگەن سۆزلىرىم ئۇلارغا كەمتەرلىكتەك تۇيۇلاتتى، ئۇلار ئۇلۇغ ئالىملار شۇنداق كەمتەر بولىدۇ، دەپ كۈلۈپ قويۇشاتتى.

زىياپەت كەچقۇرۇنغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى، بىراق ساھىبخان بالدۇرراق كېلىشىمنى ئېيتىپ، بېغىنى سەيلە قىلدۇرۇش نىيىتى بارلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. ھەر بىر پارس پۇقراسىنىڭ پازىلىنىڭ ئاتىسىنىڭكىدەك كاتتا قەسىرى بولمىسىمۇ، ئەلۋەتتە، بېغى بولىدۇ. قەسىرىنى ماختىمىسىمۇ، پەخىر - غۇرۇرى ھېسابلىنىدۇغان بېغىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ماختىنىشتىن ئېرىنمەيدۇ.

مېھمانلار كەلگەن ھامان تاللار ئارىسىدا ئېقىپ تۇرغان يىلانسىمان ئېرىق يېنىدىكى ھويلىدا كۈتۈۋېلىناتتى. ئۇلار ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ گىلەم ياكى كۆرپىلەر ئۈستىگە جايلاشتۇرۇلاتتى. خىزمەتكارلار ئۆز ئورنىغا ئولتۇرغان مېھمانلارنىڭ ئالدىغا نازۇ نېمەتلەرنى يەتكۈزۈشكە ئالدىرىشاتتى. ئىرانلىقلار ئۆز باغلىرىدا مەخسۇس چىملىق بەرپا قىلىشنى ئۆ-

گەنمىگەن، شۇڭا مەندەك بىر ئامبىرنىكىلىقىنىڭ كۆزىگە بۇ باغلار بىرئاز چۆلدەك كۆرۈنەتتى.

شۇ ئاخشىمى راسا ئىچكۈۋازلىق بولدى. تەقۋادار مېھمانلار چاي ئىچىش بىلەنلا قانائەتلىنەتتى. چوڭ ساماۋەرنى ئۇچ خىزمەت-كارنىڭ ئىككىسى كۆتۈرۈپ، بىرى چاي قۇيۇپ ھۆرمەت بىلەن مېھمانلارغا ئۇزىتاتتى. كۆپچىلىك رۇس ھارىقى، مۇسەللەس ئەچىشتى، لېكىن مەن مېھمانلاردىن بىرەرسىنىڭمۇ مەست بولۇپ، قاملاشمىغان بىرەر ئىش قىلغانلىقىنى كۆرمىدىم. كەيپى ئېشىپ كەتكەن ئايرىم مېھمانلار تار①، داپ ۋە نەي چېلىۋاتقان سازەندىلەر-نىڭ كۇيىگە تەڭكەش قىلىپ چاۋاك چېلىشاتتى ياكى تەۋرىنىپ ئولتۇرۇشاتتى. كېيىنرەك ياش يىگىتلەردىن تۇزۇلگەن ئۇسسۇل-چىلارنىڭ ئۇسسۇلىنى تاماشا قىلدۇق. مېھماندارچىلىق داۋامىدا بىرەرمۇ ئايالغا كۆزۈم چۈشمىدى.

غىزا يېرىم كېچىگە يېقىن تارتىلدى. مېھمانلار داستىخانغا تارتىلغان پىستە، بادام، ئۆرۈك ۋە تاتلىق - تۇرۇملاردىن توختىماي ئېلىۋاتاتتى. ئىسسىق غىزا تارتىلىشى — زىياپەتنىڭ ئاخىرلاشقا-لىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇڭا ئۆي ئىگىسى ئاساسلىق غىزانى ئىلاجىنىڭ بارىچە كېيىنرەك تارتىپ، زىياپەتنى سوزۇشقا تىرىشات-تى. ئاخىرى، داستىخانغا پولۇ كەلتۈرۈلدى. پولۇنى يېيىش ئۇن مىنۇتچە داۋام قىلدى، كېيىن ھەممەيلەن قولىنى يۇيۇپ، تارقا-لىشقا باشلىدى. بىز ھويلىدىن چىقىقاندا، دەرۋازا ئالدىدا پەيتۇن-چىلار، پانۇس كۆتۈرگۈچىلەر توپ - توپى بىلەن ئۆز خوجايىنلىرى-نى كۈتۈپ تۇرغان ئىكەن.

ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەن پازىل مېنى پەيتۇنغا ئولتۇرغۇ-زۇپ، شاھ ئابدۇل ئەزەم مەقبەرىسىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغىچە ئېلىپ باردى. ئۇ ئىچكىرىگە ئۆزى يالغۇز كىرىپ كېتىپ، ئۇ يەردىن ئېگىز بوي، ئىنتايىن ئورۇق، ساقاللىرى پاخپايغان، مېڭىشلىرى غەلىتە، قوللىرى توختىماي تىترەۋاتقان بىر كىشىنى باشلاپ

① تار — راۋابقا ئوخشايدىغان چالغۇ (ت).

چىقتى. ئۇزۇن، تار، ھەممە يېرىنى ياماق بېسىپ كەتكەن ئاق كۆڭلەك كىيىۋالغان بۇ كىشىنىڭ يەلكىسىدە رەڭگىنى يوقاتقان بىر خالتا بار ئىدى، بەلكىم بۇ يورۇق ئالەمدە ئۇنىڭ بارلىق نەرسىسى شۇ خالتىنىڭ ئىچىدە بولسا كېرەك. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن پۈتۈن شەرقنىڭ غەم ـ ئەندىشىلىرىنى ئۇقۇۋالغىلى بولاتتى.

ئۇ مېنىڭ سەييىد جامالىددىنىڭ ئالدىدىن كەلگىنىمنى بىلگەندىن كېيىن، دەررۇ تىزلىنىپ، قوللىرىمنى تۇتۇۋېلىپ، ئىخلاس بىلەن سۆيدى، كۆزلىرىگە، كېيىن يۈزلىرىگە سۈرتۈشكە باشلىدى. پازىل ئۆزىنى ئوڭايسىزلىق ھېس قىلىپ، ئۆزىڭىخاھلىق ئېيتىپ بىزدىن يىراقلاشتى.

مەن مىرزىغا ئۇستازنىڭ خېتىنى ئۇزاتتىم، ئۇ خەتنى قولۇمدىن يۇلۇپ ئالدى. خەت بىر نەچچە بەت بولۇپ، ئۇ ئالدىدا تۇرغاندىلمقىمنى ئۇنتۇپ ئۇنى ئالدىرىماي ئوقۇشقا باشلىدى. مەن ئۆزۈم قىزىقسۇاتقان مەسىلە ھەققىدە ئۇنىڭدىن سوراپ ـ سۈرۈشتۇرۇش ئۈچۈن تاقەت بىلەن كۈتۈپ تۇردۇم. ئۇ خەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، پارس ۋە فرانسۇز تىللىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ، بىر ئامالسىزلار بىلەن تۆۋەندىكىلەرنى چۈشەندۈردى:

ـــ قول يازما مەن بىلەن بىر شەھەرلىك، يەنى كىرمانلىق بىر ئەسكەرنىڭ قولىدا ئىكەن. ئۇ ماڭا جۈمە كۈنى كىتابنى ئەكىلىپ بېرىشكە ۋەدە بەرگەن. ئۇنىڭغا بىرئاز پۇل بېرىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ پۇلنى كىتابنى قايتا سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئەمەس، ئۇنى شۇنچە ۋاقىت ئاۋايلاپ ساقلىغانلىقىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن بېرىش كېرەك. مېنىڭ بولسا، بەختىمگە قارشى ئىلكىمده بىر يارماقمۇ يوق.

مەن گەپنى سوزۇپ ئولتۇرماي سەييد جامالىددىن ئەۋەتكەن تىللانى يانچۇقۇمدىن چىقاردىم، ئۆزۈممۇ شۇنچىلىك نىسبەتتە قوشۇپ، ئۇنىڭغا ئۇزاتتىم. بۇنىڭدىن ئۇ قانائەتلەنگەندەك بولدى.

ـــ شەنبە كۈنى ھۈزۈرۇمغا كەل. خۇدا خالىسا، قول يازمىنى قايتۇرۇۋالمەن ۋە ئۇنى ئىستانبۇلغا، ئۇستازغا ئاپىرىپ بېرىشىڭ ئۈچۈن قولۇڭغا تاپشۇرىمەن.

ئوتتۇزىنچى باب

ئۇيقۇ باسقان شەھەر ئۇستىدە ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭ-لىرى ئاڭلىناتتى، ھەتتا ئۇچۇپ يۈرگەن چاڭ زەررىچىلىرىمۇ قۇ-ياش نۇرىدا يالتىراپ تولىمۇ يارقىن كۆرۈنەتتى، بۇ پارس دىيارىنىڭ ئەڭ ئۇزۇن كۈنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. بۇ چاغدا مەن چۈشلۈك تاماق ئۈچۈن ئۆرۈك بىلەن پىشۇرۇلغان چۈجىنى يەپ، شىراز شارابىدىن ئىچتىم، كېيىن مېھمانخانىنىڭ ئايۋىنىدىكى رەڭگى ئۆچۈپ كەت-كەن سايىۋەن ئاستىدا نەملەنگەن قول ياغلىقىنى يۇزۇمگە يېپىپ ئۇخلاشقا ياتتىم.

شۇ يىلنىڭ بىرىنچى ماي كۈنى قۇياش پېتىشى بىلەنلا شە-ھەرنىڭ كۈندۈزلۈك ھاياتى تۈگەپ، كېچىلىك ھاياتى باشلىنىش ئالدىدا تۇراتتى. توساتتىن كىمدۇر بىرى مەن تۇرۇۋاتقان ياتاقنىڭ ئىشىكىنى قاتتىق تاقىلدىتىشقا باشلىدى. مەن ئورنۇمدىن سەكرەپ تۇرۇپ، يالاڭ ئاياغ، چاچلىرىم پاخپايغان ھالدا يېقىندا سېتىۋالغان پارس يەكتەكمىنى يەلكەمگە تاشلىدىم - دە، ئىشىكنى ئېچىشقا ماڭدىم. ئىشىكنىڭ تاقىقىنى تەستە كۆتۈردۈم. ئىشىك ئېچىلىشى بىلەنلا پازىل ئىچكىرىگە ئالدىراش كىرىپ، ئىشىكنى دەررۇ تاقە-دى.

— چاپسان بول، چارەك سائەتتىن كېيىن سېنى ئۆلۈمگە ھۆ-كۈم قىلىشىدۇ!

پازىل ئېيتقان بۇ يېڭىلىقنىڭ ئەتە تېلېگراف ئارقىلىق پۈتۈن دۇنياغا مەلۇم بولىدىغانلىقىنى چۈشەندىم. پازىلنىڭ چۈشەن-دۈرۈشچە، ئىران شاھى ئاشۇ كۈنى جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن شاھ ئابدۇل مەقبەرىسىگە ئۆزىنىڭ بايرامغا ئاتاپ تىكلىگەن، ئالتۇن،

پېرۇز، زۇمرەتلەر قادالغان كىيىملىرىنى كىيىپ بارغان. شاھ مەقبەرىنىڭ ناماز ئوقۇلىدىغان چوڭ زالىغا كىرىپ، ھەشەمەتلىك جايىنامازنى سالغان. نامازغا تۇرۇشتىن بۇرۇن خوتۇنلىرىغا كەينىدە تۇرۇشنى ئىشارە قىلىپ، ئۆسكىلەڭ، كۆكۈش ساقال - بۇرۇتلىرىنى سىلىغان. شۇ چاغدا شاھ بىلەن بىللە ناماز ئوقۇش ئارزۇسىدىكى بىر توپ ساراي ئەمەلدارلىرى، موللىلار، مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ توسۇشلىرىغا پەرۋا قىلماي زالغا يوپۇرۇلۇپ كىرگەن. سىرتتا شاھنىڭ شەنىگە مەدھىيە سۆزلىرى ياڭراپ تۇرغان. ھۆكۈمدارغا ئەگىشىپ نامازغا تۇرۇش ئۈچۈن شاھنىڭ خوتۇنلىرى ئالدىغا بىر ئاز سۇرۇلگەن. ئۇلار بىلەن تەڭ دەرۋىشلەردەك كىيىنگەن، قولىدا قانداقتۇر بىر نەرسىلەر يېزىلغان قەغەز تۇتۇۋالغان بىر كىشىمۇ شاھقا يېقىنلاشقان. شاھ دەرۋىشنىڭ قولىدىكى قەغەزدىكى خەتنى ئوقۇش ئۈچۈن كۆزەينىكىنى تاقىغان. دەل شۇ پەيتتە ئوق ئاۋازى ياڭرىغان. ئېھتىمال، دەرۋىش تاپانچىنى قەغەز ئارىسىغا يوشۇرۇپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئوق ھۆكۈمدارنىڭ نەق يۈرىكىگە تەگكەن، «مېنى يۆلەڭلار» دېگىنىچە جايىغا يىقىلغان. بۇ قالايمىقانچىلىقتا تۇنجى بولۇپ باش ۋەزىر ھوشىنى يىغقان ۋە: «ھېچ ئىش يوق، شاھىمىز يېنىك يارىلاندى»دەپ ۋارقىرىغىنىچە ھەممەيلەننى زالدىن چىقىرىۋېتىشنى بۇيرۇغان. شاھنىڭ جەسىتىنى پەيتۇننىڭ ئارقا ئورۇندۇقىغا خۇددى تىرىكتەكلا ئولتۇرغۇزۇپ، شاھ سارىيىغا ئېلىپ بارغان. بۇ ئارىدا ئۇ ھۆكۈمدارنىڭ تەبرىزدىكى ئوغلىغا، يەنى ۋەلىئەھدىگە جىددىي خەۋەر يەتكۈزۈشكىمۇ ئۇلگۈرگەن.

شاھنىڭ خوتۇنلىرى قاتىلغا ئېسىلىپ، ئۇنى تىللاپ - قارغاپ، راسا ئۇرغان. ئاياللار ئۇنىڭ كىيىملىرىنى يىرتىپ، جۇلدۇر كېپەن قىلىۋاتقان بىر پەيتتە، شاھ سارىيىدىكى كازاك قوشۇنىنىڭ قوماندانى پولكوۋنىك كازاكوۋسكىي كېلىپ، ئۇنىڭ جېنىنى ساقلاپ قالغان ۋە سوراق قىلىش ئۈچۈن ئۇنى ئېلىپ كەتكەن. ئەڭ قىزىق يېرى، ھېلىقى تاپانچا ئۆزلۈكىدىن غايىب بولغان. ئېيتىلارغا قارىغاندا، يوچۇن بىر ئايال ئۇنى يەردىن ئېلىپ، پەرەز-

جىسى ئىچىگە يوشۇرغان. ئەكسىچە، رول ئويناشقان خەت دەرھال تېپىلغان. ئەلۋەتتە، پازىل ماكا ۋەقەنى قىسقىچە بايان قىلىپ، تو- لۇق تەپسىلاتىنى ئېيتىشقا ئۇلگۇرمىدى. ئەمما ئۇنىڭ چىقارغان يەكۈنى قىسقا ھەم مېغىزلىق ئىدى:

— شاھنى ھېلىقى سارائ مىرزا رىزا ئېتىپتۇ. ئۇنىڭ يانچۇ- قىدىن جامالىددىن يازغان خەت تېپىلغان، بۇ خەتتە، سېنىڭ نا- مىڭمۇ تىلغا ئېلىنغان. تېزراق پارسلارغا ئوخشاش كىيىنىپ، پۇ- لۇڭنى، پاسپورتىڭنى ئال، باشقا نەرسىلەرنى ئېلىپ يۈرمە! تېزدىن ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا يوشۇرۇنۇۋالغىن!

شۇ چاغدا خىيالىمغا كەلگەن بىرىنچى پىكىر ھەييامنىڭ قول يازمىسى بولدى. شۇ كۈنى مىرزا ئۇنى قايتۇرۇۋالغان بولغىيمىدى؟ تېخى شۇ كەمگىچە ئەھۋالىمنىڭ ئېغىرلىقىنى تولۇق چۈشەنمەيۋا- تاتتىم: شائىرلار يۈرتى بولغان بۇ مۇقەددەس زېمىن ئەجەبا مېنى پادىشاھقا قىلىنغان سۇيىقەستكە مۇناسىۋەتلىك، دەپ ئەيىبلەرمۇ! لېكىن پاكىتلارنىڭ ھەممىسى يالغان، بىمەنە، ساختا بولسىمۇ، ئالدىمدا ناھايىتى زور خەۋپ بار ئىدى. خوش، بۇنداق پاكىتلار تۈرغان يەردە، قايسى سوت ياكى ساقچى ئەمەلدارى مەندىن گۇمان قىلمايدۇ دەيسىز؟

پازىل ئايۋاندىن ھويلا تەرەپكە قاراپ تەشۋىشلىك ۋە بوغۇق ئاۋازدا ۋارقىرىدى:

— ھويلىغا كازاك ئەسكەرلىرى كىرىۋاتىدۇ، ئۇلار مېھمانخا- نىنى قورشىۋالماقچى!

بىز چىقىش ئىشىكىگە ئېلىپ بارىدىغان ياغاچ پەلەمپەيگە ئىلاجىنىڭ بارىچە ئېھتىياتچانلىق بىلەن چۈشتۇق. ئاق ساقال، بېشىغا ئېگىز تەلپەك كىيىۋالغان بىر ئوفىتسېر مېھمانخانا ئى- شىكلىرىگە گۇمانخورلۇق بىلەن قارىغىنىچە ئىچكىرىگە كىردى. «ئەلچىخانىغا!» دەپ پىچىرلىدى پازىل ۋە مەندىن ئايرىلىپ، ئو- فىتسېر تەرەپكە كەتتى. مەن ئۇنىڭ «سالام پولكوۋنىك!»دېگەنلىكى- نى ئاڭلىدىم ۋە تەكەللۇپ بىلەن قول ئېلىشىپ، يۈز بەرگەن ۋەقە-

دىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرگەنلىكىنى كۆردۈم.
كازاكوۋسكىينىڭ پازىلىنىڭ ئاتىسىنىڭكىگە پات - پات زىيا-
پەتكە بېرىپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلەتتىم، بۇ ئىش كۆڭلۈمدە كە-
چىككىنە ئۈمىدنى پەيدا قىلىپ، ئۆزۈمنى بېسىۋېلىشىمغا يار-
بەردى. بىراق، بۇ ئۈمىد مېنى ھەربىر قېتىشقا ئۈندەيتتى. پارس-
چە يەكتىكىمگە ئوبدان ئورنىپ، كازاكلارنىڭ ھەربىي قونالغۇسى-
غا ئايلانغان مېھمانخانا ھويلىسىدىكى باغقا يول ئالدىم. ھويلىدا
ئايلىنىپ يۈرگەن كازاكلار پولكوۋنىكنىڭ ئالدىدىن چىقىۋاتقىنىم-
نى كۆرۈپ، ئۈنىڭغا باشلىقنىڭ ئۆزى رۇخسەت بەرگەن بولسا كې-
رەك، دەپ ئويلايتتى. رېشاتكىلاردىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، كىچىك بىر
كوچىغا بۇرۇلدۇم. بۇ كوچا ئون مىنۇت ماڭسا ئامېرىكا ئەلچىخا-
نىسىغا تۇتىشاتتى. بىراق، تار كوچىنىڭ بېشىدا يەنە ئۈچ نەپەر
كازاك ئەسكەر قاراۋۇللۇق قىلىۋاتاتتى. «قانداق قىلىش كېرەك؟
ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئۆتۈۋەرسەممىكىن؟» شۇ ئەسنادا سول تەرىپىم-
دە مەندىن بىر نەچچە قەدەم نېرىدا تۇرغان بىر تار كوچىنى كۆرۈپ
قالدىم. كازاكلاردا گۇمان تۇغدۇرماسلىق ئۈچۈن، ئۇلار تەرەپكە
قاراپمۇ قويماي، ئۈدۈل مېڭىپ سول تەرەپتىكى تار كوچىغا بۇرۇل-
دۇم. يەنە بىر نەچچە قەدەم ماڭسامىلا، ئۇلار مېنى كۆرەلمەيتتى.
شۇ ئەسنادا گېرمان تىلىدا ۋارقىراپ دېگۈدەك ئېيتىلغان
«توختا» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى. «ئەستاغپۇرۇللا، توختايمۇ ياكى مې-
ڭىۋېرەيمۇ؟ ئەگەر ئۇلار مەندىن گەپ سوراپ قالسا پارس تىلىنى
بىلمەيدىغانلىقىم، يەنى مۇھاجىر ئىكەنلىكىم مەلۇم بولىدۇ. شۇڭا
قاچايمىكىن؟ ئۈنداقتا، ئۇلار چوقۇم مېنى تۇتۇۋېلىشقا ئۇرۇنىدۇ
ۋە قاچقانلىقىمنى كۆرسە جىنايەتچى شۇكەن، دەپ جەزملەشتۇرد-
ىدۇ». ئۇ چاغدا گۇناھسىزلىقىمنى قانداق ئىسپاتلايمەن؟ توغرا
قارارغا كېلىشىمگە يېرىم مىنۇتچە ۋاقىت كەتتى. گويا ئۇلارنىڭ
چاقىرغىنىنى ئاڭلىمىغاندەك خاتىرجەم قىياپەتتە يولۇمنى داۋام
قىلدىم. بىراق بۇ قېتىم ئۇلارنىڭ: «توختا!»دېگەن ئاۋازى، مىلتىق-
لىرىنىڭ شاراقلاشلىرى، يۈگۈرگەن قەدەم تىۋىشلىرى ئاڭلاندى.

ئەمدى مەن ئارتۇقچە ئويلىنىپ ئولتۇرماي تار كوچا بويلاپ كەلگەن تەرىپىمگە قاراپ قاچتىم. قاچقاندىمۇ كوچىنىڭ ئەڭ تار، قارائۇغۇ بۇلۇڭلىرى بىلەن يۈگۈردۈم. قۇياشنىڭ پاتقىنىغا خېلى بولغان بولۇپ، يېرىم سائەتلەردىن كېيىن پۈتۈنلەي قارائۇغۇ چۈشەتتى. مەن چوقۇم قۇتۇلۇپ كېتىشىم كېرەك! كۆڭلۈمدە خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ، بىرەر دۇئا ئوقۇماقچى بولدۇم. بىراق كاللامغا ھېچنېمە كەلمەي، توختىماي«ئاھ خۇدا! ئاھ خۇدا!» دەپ تەكرارلايتتىم. بۇ ئىلتىجالىرىم گويا ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتكەن، لېكىن، جەننەتنىڭ ئىشىكىنى بېھۇدە چېكىۋاتقان ئۇمىدۋار ئەرۋاھنىڭ ئىبادىتىگە ئوخشايتتى.

كۇتۇلمىگەندە ئالدىمدىلا توپا ـ چاڭ ۋە پاسكىنىچىلىقتىن رەڭگى ئۆڭۈپ كەتكەن بىر كىچىك ئىشىك ئېچىلدى. گويا ئالدىمدىكى كوچىنىڭ بۇرجىكىگە جايلاشقان كىچىك جەننەتنىڭ ئىشىكى ئېچىلدى. كىمدۇر بىرى قولۇمدىن تۇتۇپ مېنى ئىچكىرىگە تارتتى. مەنمۇ بۇ نىجاتكارنىڭ قولىغا پۈتۈن كۈچۈم بىلەن يېپىشتىم. ئىشىك يېپىلدى. قورققىنىمدىن يۈرىكىم ئاغزىمغا تىقىلىپ قالغان ئىدى، بۇ پالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالغانلىقىم ۋە يۇز بەرگەن ۋەقەگە زادىلا ئىشەنمەيۋاتقانلىقىم ئۈچۈن كۆزلىرىمنى چىڭ يۇمۇۋالدىم. تاشقىرىدا مېنى ئىزلەپ يۈرگەن كازاكلارنىڭ ئالىتاغىل ۋارقىراشلىرى، ئۇياق ـ بۇياققا چېپىپ يۈرگەن قەدەم تىۋىشلىرى ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

كۆزلىرىمنى ئېچىپ، بېشىغا رومال ئورىۋالغان، لېكىن يۈزى ئوچۇق ئۇچ ئايال ـــ ئۇچ جۇپ كۆزنىڭ، ماڭا خۇددى يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنى تاماشا قىلىۋاتقاندەك قىزىقىش ئىچىدە قاراپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆردۈم. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ياشتا چوڭراق بىرى، تەخمىنەن قىرىق ياشلاردا بولسا كېرەك، ماڭا، ئارقىسىدىن مېڭىشنى ئىشارە قىلدى. مەن «ئاسماندىن چۈشۈپ قالغان» بۇ ھويلىنىڭ تۆرىدە كىچىككىنە بىر ئۆي بار بولۇپ، ئايال مېنى شۇ ئۆيگە باشلاپ كىردى ۋە توقۇلما ئورۇندۇققا ئولتۇرغۇزدى. ئۇ ئىما ـ

ئىشاره بىلەن مېنى پۈتۈنلەي خاتىرجەم بولۇشقا ئۇندىدى. دېمەك، كازاك ئەسكەرلىرى ئايالالار ياشايدىغان ئۆيگە مېنى ئىزدەپ كىر-مەيتتى!

شۇ ئارىدا مېنى ئىزلەپ ئۇ ياقتىن - بۇ ياقتا چېپىپ يۈرگەن كازاك ئەسكەرلىرىنىڭ ۋارقىراشلىرى بىر نەچچە قېتىم ئاڭلى-نىپ، كېيىن پۈتۈنلەي بېسىقتى. ئەمدى ئۇلار مېنىڭ قايسى ئە-شىكىتىن كىرىپ، غايىب بولغانلىقىمنى ھەرگىز بىلەلمەيدۇ. چۈن-كى مەھەللىدىكى ئىرماش - چىرماش، بىر - بىرلىرىدىن تار كو-چىلارنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى ئۆيلەر ۋە باغلار ئارىسىدىن قاچ-قۇنۇنى ئىزدەپ تېپىش، سامانىنىڭ ئارىسىدىن يېڭنە ئىزدىگەندەك ئىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خېلى قاراڭغۇ چۈشۈپ قالغان ئىدى.

بىر سائەت ئىچىدە نىجاتكارلىرىم ماڭا قارا چاي دەملەپ بې-رىشتى ۋە بۇ ئارىدا بىز ئازراق پاراڭلىشىپمۇ ئۈلگۈردۇق. پارس-چە - فرانسۇزچە ئارىلاشقان بىر نەچچە ئېغىز ئەبجەش جۈملىلەر ئارقىلىق ئۇلار ماڭا بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشتى. شاھ ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەنلا، مەھەللىدە «قاتىلنىڭ شېرىكىنىڭ چەت ئەللىكلەر مېھمانخانىسىدا ياشاۋاتقانلىقى ھەققىدە سۆز - چۆچەك-لەر تارقىلىپتۇ. كوچىدا ئەسكەرلەردىن قېچىپ يۈرگىنىمنى كۆر-گەن نىجاتكارلىرىم، بۇ «قەھرىمان»نىڭ مەن ئىكەنلىكىمنى پەم-لىشىپ، مېنى قۇتقۇزۇۋاپتۇ. لېكىن بۇنداق خەتەرلىك ئىشنى قە-بىلشقا ئۇلارنى نېمە مەجبۇر قىلدىكىن؟ ئايالنىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ئۇنىڭ ئېرى، يەنى قىزلىرىنىڭ ئاتىسى بۇنىڭدىن 15 يىل بۇرۇن، بابىيلەر ھەرىكىتىگە قاتناشقان، دېگەن جىنايەت بىلەن ناھەق ئە-يىبلىنىپ، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان ئىكەن. بابىيلار كۆپ خوتۇنلۇق قانۇننى بىكار قىلىش، ئايالالارنىڭ ئەرلەر بىلەن ھوقۇقتا باراۋەر ئىكەنلىكى ۋە دېموكراتىك تۈزۈم ئورنىتىش شوئارلىرى بىلەن قوزغالغان ئىنقىلابىي ھەرىكەت ۋە-كىللىرى ئىدى.

شاھ ۋە روھانىيلار ئۇلارغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قىرغىنچە-

لىق ئۇيۇشتۇرغان ئىدى. ئۇ جەريانىدا نەچچە ئون مىڭ بابىيلاردىن تاشقىرى، كىچىككىنە چېقىمچىلىق سەۋەبىدىن بىگۇناھ ئادەملەرمۇ قىرغىن قىلىنغان. شۇلاردىن بىرى مەسۇم قىزلىرى بىلەن تۇل قالغان نىجاتكارىم بولۇپ، ئۇلار شاھ ۋە ئۇنىڭ گۇماشتىلىرىدىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتۈپ يۈرگەن. شۇنداق قىلىپ ئۇلارنىڭ شاھىنى ئۇ دۇنياغا يولغا سېلىشقا تۆھپە قوشقان مەندەك «قەھرىمان»نى قۇتقۇزۇۋالغانلىقىدىن چەكسىز مىننەتدار ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدىم.

ئەگەر سېنى ئاياللار «قەھرىمان»دەپ كۈتۈۋالسا، ئۇلارغا بۇنىڭ ئۇنداق ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە ئامالسىز قالىسەن. ئۇلارنىڭ ئىشەنچىنى يوققا چىقىرىش، كۆڭلىنى رەت قىلىشنىڭ ئۆزۈم ئۈچۈنمۇ پايدىسىز ئىكەنلىكىنى سېزىپ، ئۇن ـ تىنسىز تۇرۇپ قالدىم. چۈنكى ھايات قېلىش ئۈچۈن «قەھرىمان»لىقىم، ئۇلارنىڭ ماڭا بولغان ئىشەنچ، مەردلىكى ۋە جاسارىتى ماڭا بەكمۇ زۆرۈر ئىدى. شۇنداق قىلىپ، مەن تەقدىرگە تەن بېرىپ ئۇزاق سۈكۈناتقا چۆكتۈم. قارىماققا، مېنىڭ بۇ ھالىتىم ئۇلارنىڭ ئاخىرقى گۇماندىن تارقىتىۋەتكەن ئىدى.

ئۇچ ئايال ۋە ئۇلارنىڭ بېغىنىڭ ھاياتىمنى ساقلاپ قالغانلىقى ۋە ئىرانىنىڭ ئىسىق باھارىدا ئۆتكۈزگەن ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن قىرىق كېچە ـ كۈندۈز ھەققىدە ناھايىتى كۆپ سۆزلىشىم مۇمكىن. ئۆزۈم بىر مۇھاجىر، ئۇلارنىڭ ئائىلىسىگە پۈتۈنلەي يات چەت ئەل ئىك ئەركەك بولغىنىم، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرق ئاياللىرىغا نىسبەتەن «نامەھرەم»بولغانلىقىم ئۈچۈن بۇ ئۆيدە بىر كۈنمۇ ئارتۇق تۇرالمايدىغانلىقىمنى بىلەتتىم. نىجاتكارىممۇ مېنى قۇتقۇزۇۋېلىپ، ئۆزىنىڭ قانداق كۆڭۈلسىزلىكلەرگە دۇچ كېلىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى. ئىشىنىمەنكى، تۇنجى كۈنى كېچىدىلا باغنىڭ تۆرىدىكى كىچىك ئۆيدە ئۇخلاۋاتقىنىمدا، ئۇ كېيىنكى قەدەمدە نېمە قىلىشنى ئويلاپ، بىر كېچە كىرپىك قاقمىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ئەتىسى تاڭ يورۇشى بىلەنلا مېنى ئويغىتىپ، ئوك تەرىپىگە مېنى،

سول تەرىپىگە ئىككى قىزنىڭ ئولتۇرغۇزۇپ ۋە كېچىچە ئويلاپ چىققان ئۇزۇندىن - ئۇزۇن نۇتۇقىنى باشلىدى.

ئۇ سۆزىنى مېنىڭ جاسارىتىمنى ماختاشتىن باشلاپ، مەندەك «قەھرىمان»نى ئۆز ئۆيىدە قوبۇل قىلغانلىقىدىن چەكسىز بەختىيار ئىكەنلىكىنى قايتا - قايتا تەكىتلىدى. كېيىن بىر پەس جىم بو- لۇپ قالدى ۋە توساتتىن مېنىڭ كۆز ئالدىمدىلا كۆكسىنى ئاچتى. مەن قىزىرىپ كەتتىم ۋە ئۇنىڭغا قارىماسلىققا تىرىشتىم. بىراق ئۇ قوللىرى بىلەن بېشىمنى قايرىپ، كۆزلىرىمنى ئۆزىنىڭ كۆكسىگە قاراتتى، سۆز ۋە ئىشارە بىلەن كۆكسىنى ئېمىشىمنى تەلەپ قىلدى. ئىككى قىز ئېغىزىنى رومالى بىلەن توسۇپ، پىخىلداپ كۈلۈشكە باشلىدى. ئانا مۇقەددەس بىر ئەنئەنىنى ئادا قىلىشقا كە- رىشكەن ئىدى. ئۇ بىر جۇپ كۆكسىنىڭ ئۇچىنى، ھازىرغىچە بۇنداق مۇراسىمنى كۆرۈپ باقمىغان مېنىڭ لېۋىمگە تەككۈزۈپ، ئۇلارنى ئېمىشكە، شوراشقا مەجبۇر قىلدى. كېيىن ئالدىرىماي كۆكسىنى يېپىپ، تەنتەنىلىك ئاھاڭدا ئېلان قىلدى:

— بۇگۈندىن باشلاپ مەن سېنىڭ ئىنىكئاناڭ!

كېيىن قىزلىرىغا قاراپ، ئۇلارغا مېنى ئەمدى ئۆز ئاكىلىرىدەك كۆرۈشنى تاپىلىدى. ماڭا بۇ مۇراسىم ئاجايىپ ھاياجانلىق، شۇنداقلا كۈلكىلىك تۇيۇلاتتى.

بەزىدە بۇ ۋەقەنى ئەسلەپ، شەرقنىڭ بارلىق نازۇكلىقىنى چۈشەنگەندەك بولىمەن. نىجاتكارىم مېنى خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھاياتىنى دوغا تىكىپ، ئادەتتىن تاشقىرى ئىنسانىيلىق بە- لەن يارىدىمنى ئايىمىدى. يەنە كېلىپ ئۇ مەندەك يات بىر يىگىت- نىڭ قىزلىرى بىلەن بىللە تۇرۇش جەريانىدا بىرەر قاملاشمىغان ئىش قىلىپ قويۇشنىڭ ئالدىنى ئالغان ئىدى. بۇنداق مۇشكۈلاتتىن قۇتۇلۇشنىڭ بىردىنبىر يولىنىڭ — ئاتا - بوۋىلار ئادىتى بويىچە مېنى سىمۇوللۇق ئوغۇللۇققا قوبۇل قىلىشنىڭ — ئۇنىڭ خىيا- لىغا كەلگەنلىكىگە چىن كۆڭۈلدىن قايىل بولۇش كېرەك! ئەمدە- لىكتە مەن ئۇنىڭ ئوغلى سۈپىتىدە ئۆيدە بىمالال يۈرەلەيتتىم.

مېنىڭ بۇ ئايالغا تۇتۇق ئوغۇل بولغىنىم ھەممىمىز ئۈچۈن كەڭ يول ھازىرلىغان ئىدى. ئورنۇمدا باشقا كىشى بولغىنىدا، بۇ ئەنئەنە بىلەن ئۆزىنى قەپەسكە سولانغاندەك ھېس قىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما مەن، ئەكسىچە، ئۆزۈمنى ناھايىتى ئەركىن ھېس قىلىشقا باشلىدىم. ئاياللار مۇھىتىغا ئۆزلىشىپ، تەقدىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇ-رۇشى بىلەن ئۇلارغا باغلىنىپ، ياخشى ـ يامان كۈنلەرنى تەڭ كۆ-رۈپ، ئۇلارنى بىر ئائىلە·كىشىلىرىدەك پېقىن بىلگەن ھەر قانداق بىر ياش يىگىت، ئەلۋەتتە، ھامان بىر كۈنى ئۇچ ئايالىنىڭ بىرى بىلەن پېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇشقا ئىنتىلگەن، ئاننىڭ دىققەت-سىزلىكىدىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ بىرىنى يول-دىن چىقارغان بولاتتى.

شۇ نىيەتتە مېھماندوستلۇق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرىنى يوقاتقان يىگىت كۆپ ئۆتمەي بۇ ئۆيدىن قوغلاپ چىقىرىلىشى، قەلبى ئېزگۈلۈك ۋە مېھرىبانلىق بىلەن تولغان بۇ ئاياللارنى ئۆ-ڭۈشىدە ئۇخلىتىپ، ئۇلارنىڭ ئىسسىق نەپىسىنى ھېس قىلىپ ياتقان ئىدىم. مۇرۋايەت يات ئادەملەرگە ئىشەنمەيدىغان قىلىپ قويغان بولۇشى مۇمكىن ئىدى. غەربچە تەربىيە ئالغان بولساممۇ، يەنە كېلىپ خە-يالىمدا يۇقىرىقى پىكىرلەر مۇتلەق بولمىسىمۇ، بۇ ئايالنىڭ ئۆز ئېتىقادىغا، ئائىلىسىنىڭ ئار ـ نومۇسىغا قىلچە داغ چۈشۈرمەيدە-غان ئاجايىپ ئەنئەنىدىن پايدىلانغانلىقىغا چىن كۆڭلۈمدىن قايىل بولدۇم.

خۇددى بۇرۇندىنلا شۇنداقتەك بىزنىڭ مۇناسىۋىتىمىز ئاددىي، سۈزۈك ۋە ساپ ئىدى. ئېيتىش كېرەككى، ھېسسىياتلىرىمنى مەي-لى قانچىلىك ئەركىن تۇتماي، ھەرىكەتلىرىم گويا مۇكەممەل قان ـ قېرىنداشلىق، ئانا ـ بالا، ئاكا ـ سىڭىللىلىق مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزىلا ئىدى. شۇنداق قىلىپ، مەن پۈتۈن شەھەردە مېنى ئىزلەپ يۈرۈشكەن، ئەركىنلىكىم خۇداغا ئامانەت قويۇلغان بىر ئەھۋالدا ئەنە شۇ پەرەنجىمىز، يۈزى ئوچۇق ئايالار ئارىسىدا ئەركىن، تىنچ ـ خاتىرجەم ياشاشقا باشلىدىم.

ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ مېنىڭ بۇ ئاياللار بىلەن ئۆ-

كۆزگەن كۈنلىرىمنىڭ ئۆمرۈمنىڭ ئەڭ قىممەتلىك كۈنلىرى بو-
لۇپ قالىدىغانلىقىنى، ئۇلارسىز مېنىڭ شەرق ھاياتى، تۇرمۇش
ئۇسۇلى توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىمنىڭ چولتا ياكى سۈنئىي بو-
لۇپ قېلىش مۇمكىنلىكىنى چۈشىنىپ قالدىم. پارس تىلىدا ئەر-
كىن سۆزلىشىشنى ئۆگىنىۋېلىشىمغىمۇ ئاشۇ مۆھتەرەم ئاياللار
سەۋەبچى بولدى. ئەگەر تۇنجى كۈنى ئەزىز نىجاتكارىم مەن بىلەن
فرانسۇز تىلىدا يېرىم - يارتا سۆزلىشىشكە ئۇرۇنغان بولسا، ئەمدى
بىز پارس تىلىدا بىمالال پاراڭلىشىشقا كۆنۈپ كەتكەن ئىدۇق.
قىزغىن پاراڭلىرىمىز مېنىڭ سەۋەنلىكىم ۋە كالتە پەملىكىم تۇ-
پەيلىدىن نازۇك ياكى قوپال ماۋزۇلاردا بولۇپ قالسىمۇ، «ئاكا»لىق
بۇرچۇم پەردىشەپتىن چەتنەشمىگە يول قويمايتتى. پۈتكۈل گەپلە-
رىم چاقچاق ئورنىدا چۈشىنىلەتتى. بۇ مۇناسىۋەتلىرىمىز مۇ-
شۇنداق داۋام قىلىۋەرسە، ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىغا
ئەقلىم يەتمەيتتى. شۇنداق ۋاقىتلاردا بۇ ھەقتە ئويلاپ ئولتۇرۇش-
نىمۇ خالىمايتتىم.

ئەپسۇسكى، كۆپ ئۆتمەي بارلىق شېرىن مۇناسىۋەتلىرىمىزگە
چاك كەتكۈزگەن بىر ۋەقە يۈز بەردى. بۇ ئىش ئانىمىزنىڭ ئاتا -
ئانىسىنىڭ قەدەم تەشرىپى بىلەن باشلاندى.

ئادەتتە، مەن باغدىكى ئۆيدە تۇراتتىم. ئەركىن يۇرگەن چاغلە-
رىمدا بىرەر ئەنسىزلىكنىڭ شەپىسىنى ئاڭلىغان ھامان دەرھال
ئۆزۈمنى دالدىغا ئالاتتىم. لېكىن بۇ قېتىم ئېھتىياتسىزلىق سەۋە-
بىدىن چوڭلارنىڭ كىرگەنلىكىنى سەزمەي قاپتىمەن. ئۇلار كىر-
گەندە، مەن ئاياللار ھۇجرىسىدا خاتىرجەم ئولتۇرۇپ، «سىڭىللە-
رىم» تەييارلاپ بەرگەن چىلىمنى بەھۇزۇر تارتىپ ئولتۇراتتىم.
تاشقىرىدىن ئەر كىشىنىڭ يۆتەلگەن ئاۋازىنى ئاڭلاپلا ئورنۇمدىن
چاچراپ تۇردۇم.

ئوتتۇز بىرىنچى باب

مەندىن بىر ئاز كېيىنرەك ئۆيگە كىرىپ كەلگەن تۇتۇق ئانام- نىڭ ئۆيدە نېمىشقا ياۋروپالىق بىر ناتونۇش ئەرنىڭ ياشاۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈشىگە تۇغرا كەلدى، ئۆزى ۋە قىزلىرىنىڭ ئار- نومۇسىنى كۆزدە تۇتۇپ راست گەپ قىلىشنى لايىق كۆردى. ئۇنىڭ تەلەپپۇزى ئائىلىسىنىڭ ئىززىتى - ئابرۇيىنى جان تىكىپ قوغدايدىغان جەسۇر ئاياللىرىنىڭ ئاۋازىدەك، ناھايىتى غالىبانە روھتا جارانغلايتتى.

خوش، بۇ چەت ئەللىك كىم؟ بۇ پۈتۈن شەھەردە ساقچىلار توختىماي ئىزدەپ يۈرگەن ئاددىي بىر پەرەڭ يىگىتقۇ! ئەڭ مۇھىمى بۇ يىگىت ئۇنىڭ ئېرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان شاھنى ئۇ دۇنيا- غا ئۇزاتقان باتۇرنىڭ شېرىكى! بۇ يىگىت ئۇنىڭ ئېرى ئۈچۈن شاھتىن قىساس ئالدى!

بىرئاز ئىككىلىنىشتىن كېيىن، ھامان مېنى ئۆيدىن كەتكۇ- زۇۋېتىش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلىندى. چوڭلار دەسلەپ، مەن ۋە نىجاتكارلىرىمنىڭ جاسارىتىنى راسا ماختىدى. ئۇلارنىڭ قارىشى- چە، مېنىڭ ئاياللارنىڭ ئارىسىدا تۇرۇشۇم ھەقىقەتەنمۇ ئەدەپ - ئەخلاق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن كەلمەيتتى. بۇ — مۇسۇلمان ئەللە- رىگە نىسبەتەن توغرا قارار ھېسابلىناتتى.

دەرۋەقە، ئەھۋالىم ئېغىر ئىدى. مەن ئۈچۈن ھويلىنىڭ «ئىچ- كىرى» سىدە ياشاش بىھۇدە گەپ - سۆزلەرگە سەۋەب بولۇشى، بو- لۇپمۇ بۇ مېنى قوغداش ئۈچۈن ئەتەي قىلىنغان ئىش ھېسابلىنە- شى مۇمكىن ئىدى.

ئائىلىنىڭ ئىززىتى - ئابرۇيىغا ھېچقانداق داغ چۈشمىگەن

بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردىن كېتىشىم ئېنىق ئىدى. مېنىڭ ئال-
دىمدا ئىككى يول بار ئىدى، ئۇنىڭ بىرىنى تاللىشىم كېرەك ئى-
دى. بىرىنچىسى ئەڭ ئاسان يول بولۇپ، مەن ئاياللارنىڭ كىيىمىنى
كىيىپ، قىرىق كۈن ئاۋۋال بارالمىغان ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا
بېرىۋېلىشىم كېرەك ئىدى. لېكىن «ئانام» مېنى بۇ يولدىن قايـ-
تۇردى. ئۇ كوچىلارنى بىر قۇر كۆزەتكەندىن كېيىن، ئەلچىخانىغا
تۇتىشىدىغان بارلىق يوللارنىڭ ساقچىلار تەرىپىدىن قامال قىلىـ-
غانلىقىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بويى 183 سانتىمېتىر كېلە-
دىغان ئەر، پارس ئاياللىرىنىڭ كىيىمىنى كىيىپ كوچىغا چىقسا،
ئەڭ نانقېپى ساقچىمۇ بىر قاراپلا ئۇنىڭ ئايال كىشى ئەمەسلىكىنى
بىلىۋېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئىككىنچى يول: بىر چاغلاردا سەييىد
جامالىددىن يادىمغا سالغان مەلىكىگە خەت يېزىپ، قىينىچىلىقىمـ-
نى مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭدىن ياردەم سوراش ئىدى. مەن بۇ ھەقتە
«ئانام»غا مەسلىھەت سالدىم، ئۇ دەررۇ بۇ چارىنى مۇۋاپىق كۆردى.
ئۇنىڭچە، ئۆلتۈرۈلگەن شاھنىڭ نەۋرىسى مەلىكە شېرىن ئاۋام -
خەلقە كۆيۈنىدىغان، ئاق كۆڭۈل ۋە مېھرىبان ئايال ئىكەن. ئۇ-
نىڭغا خەتنى «ئانام» ئۆزى ئاپىرىپ بېرىدىغان بولدى. ئەڭ مۇشكۈل
ۋەزىپە ـــ خەتنى قانداق مەزمۇندا يېزىش ئىدى. يازغان خېتىم ئۇ-
نىڭغا مېنىڭ كىملىكىمنى بىلدۈرۈشى ۋە باشقىلارنىڭ قولىغا
چۈشۈپ قالغان تەقدىردىمۇ، مېنى پاش قىلىپ قويماسلىقى، خەتتە
ئۆزۈمنىڭمۇ، سەييىد جامالىددىننىڭمۇ نامىنى تىلغا ئالماسلىقىم
لازىم ئىدى. ئويلاپ ـ ئويلاپ، ئاخىر ئۇنىڭ جامالىددىننىڭ ئۆيىدە
ماڭا ئېيتقان بىر جۈملە سۆزىنى قەغەزگە يازدىم:

«كىم بىلىدۇ، يەنە ئۇچرىشىپ قالامدۇق تېخى؟»

«ئانام» خەتنى مەلىكىگە مەرھۇم شاھنىڭ ۋاپاتىغا قىرىق كۈن
توشقاندا ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىرنىڭ ئاخىرىدا يەتكۈزۈشنى قارار
قىلدى. نەزىرگە كەلگەن ئاياللار ۋە يۈزلىرىگە قارا سۈرتۈپ، ھەممە
ئادەمنىڭ يۈرەك باغرىنى ئېزىپ يىغلاۋاتقان ھازىدارلارنىڭ يىغا -
زارلىرى ئىچىدە خەت مەلىكىگە ئاسانلا يەتكۈزۈلۈپتۇ. مەلىكە خەت-

نى ئوقۇپلا، كۆزلىرى چاقناپ خەت ئىگىسىنى ئىزدەپتۇ. «ئانام» ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ، «ئۇ مېنىڭكىدە» دەپ پىچىرلاپتۇ. شېرىن دەرھال نەزىردىن ئايرىلىپ، پەيتۇنغا «ئانام»نى ئېلىپ، ھېچقانداق گۇمانغا ئورۇن قالدۇرماسلىق ئۈچۈن پروۋېست مېھمانخانىسىغا بېرىپتۇ. ئۇ يەردە پەيتۇندىن چۈشۈپ، ئىككىسى بىرلىكتە مەن تۇرۇۋاتقان «ئانام»نىڭ ئۆيىگە پىيادە كەپتۇ.

بىزنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇچرىشىشىمىز ئىلگىرىكىگە قارىغاندا خېلى ئەركىن بولدى. مەلىكە ئىللىق تەبەسسۇم بىلەن ماڭا سىنچىلاپ قارىدى ۋە توساتتىن ئېغىز ئاچتى:

— ئەتە سەھەردە پەيتۇن بىلەن كېلىمەن، تەييار بولۇپ تۇرۇڭ، يولدا پەرەنجىگە ئورنىتۇۋېلىڭ ۋە ھېچكىمگە تىكىلىپ قارىماڭ!

ئۇ مېنى ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا ئېلىپ بارسا كېرەك، دەپ ئويلىغان ئىدىم. پەيتۇن شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىۋاتقاندا مەن خاتا ئويلىغانلىقىمنى چۈشەندىم.

— مەن سىزنى ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا يەتكۈزۈپ قويۇشۇم مۇمكىن ئىدى، — دەپ چۈشەندۈردى ئۇ، — لېكىن ئۇ يەرگە بارىسىڭىز، بېشىڭىزغا قانداق كۈلپەتلەرنىڭ چۈشىدىغانلىقىنى ئويلاپ باقتىڭىزمۇ؟ مەن گەرچە شاھنىڭ نەۋرىسى بولساممۇ، شاھنى ئۆلتۈرۈش جىنايىتىگە شېرىك دەپ گۇمان قىلىنغان كىشىگە قانداق مۇ ياردەم قىلالايمەن؟ مەن سىزنى قۇتقۇزۇۋالغان ئايالىنىڭ مەردلىكىگە قايىل بولدۇم. بىراق سىزنىڭ ئەلچىخانىڭىز بۇنداق ئېغىر گۇناھ بىلەن ئەيىبلىنىۋاتقان كىشىنى ھىمايە قىلارمۇ؟ ئۇلار سىزنى ئاسانلا ساقچىلارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بېرىشىدۇ. ماڭا ئىشىنىڭ، سىزگە نىسبەتەن ئەڭ ياخشى يول — تېزلىك بىلەن ئىرادىدىن چىقىپ كېتىش. مەن سىزنى ئانا تەرەپ تاغلىرىمىدىن بېرى — بەختىيارىيلار ھۆكۈمدارىنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ بارىمەن. ئۇ قەبىلىسىدىكى جەڭچىلىرى بىلەن دادامنىڭ قىرىقىغا قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەن. مەن ئۇنىڭغا سىزنىڭ كىملىكىڭىزنى ۋە يۈز بېر-

گەن مۇدھىش ھادىسىدە قىلچىمۇ چېتىشلىقىڭىزنىڭ يوقلۇقىنى چۈشەندۈردۈم. لېكىن ئۇنىڭ ئادەملىرى بۇ گەپلەردىن خەۋەردار بولماسلىقى لازىم. ئۇ سىزنى ھېچكىم ماڭمايدىغان يوللار ئارقىلىق تۈركىيە چېگرىسىغىچە ئاپىرىپ قويۇشقا ۋەدە بەردى. ئۇ بىزنى شاھ ئابدۇل ئەزەم يېزىسىدا كۈتۈۋاتىدۇ. خوش، يېنىڭىزدا پۇلىڭىز بارمۇ؟

— ھەئە، مەن نىجاتكارىمغا 200 تۈمەن بەردىم. يېنىمدا يەنە 400 تۈمەنچە پۇل بار.

— بۇ يەتمەيدۇ، سىز مۇھاپىزەتچىلەرگە يېنىڭىزدىكى پۇلنىڭ يېرىمىنى بېرىشىڭىز، يولىڭىزنى داۋاملاشتۇرۇشىڭىز ئۈچۈن كۆپ مىقدارىدا پۇلىڭىز بولۇشى كېرەك. مانا بۇ تۈرك پۇلىنى ئېلىڭ. لېكىن بۇلارمۇ يەتمەسلىكى مۇمكىن. مانا بۇ خەتنى ئۈستازغا تاپشۇرۇپ بېرىشىڭىزنى ئىلتىماس قىلىمەن. سىز ئىستانبۇل ئارقىلىق ماڭىسىز، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلىشنىڭ ئورنى يوق ئىدى. ئۇ خەتنى كۆڭلىكىمنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قويۇپ، سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بۇ مىرزا رىزانىڭ دەسلەپكى سوراق خاتىرىسىنىڭ كۆچۈرۈلمىسى. كېچىنى خەتنى كۆچۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزدۈم. سىز ئۇنى ئوقۇپ باقسىڭىز بولىدۇ، بەلكىم شۇنداق قىلىش زۆرۈردۇر. ئۇ سىزنىڭ كۆپ نەرسىلەرنى چۈشىنىۋېلىشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ، دەپ ئويلايمەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى ئۇ جاپالىق سەپىرىڭىزدە سىزنى زېرىكتۈرمەيدۇ. بىراق ئۇنى ھېچكىمگە كۆرسەتمەڭ.

بىز بەلگىلەنگەن يېزا چېگرىسىغا يېقىنلاشتۇق. ھەممە تەرەپتە ساقچىلار ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرنى تەكشۈرۈۋاتاتتى، ئۇلار ھەتتا يولۇچىلارنىڭ قېچىرلىرىغا ئارتىلغان يۈكلەرنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمايتتى. بىراق شاھ ئائىلىسىگە تەۋە پەيتۇننى توختىتىشقا ھېچكىم جۈرئەت قىلالمايتتى. پەيتۇن زەپىرەڭ رەڭلىك كەڭ ھويلىغا كىرىپ توختىدى. ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى يۇز يىللىق

چوڭ چىنارنىڭ سايىسىدا يەلكىلىرىگە ئايلاندۇرۇپ ئوقدان ئېـ-
سىۋالغان ئەسكەرلەر ئولتۇرۇشاتتى. مەلىكە بۇرۇتلۇق ۋە تەق -
تۇرقى مەردانە ئەسكەرلەرگە پەرۋاسىز نەزەر تاشلاپ، ماڭا ئېيتتى:
— كۆرۈۋاتامسىز، مەن سىزنى ئىشەنچلىك كىشىلەرگە تاپ-
شۇرۇۋاتىمەن، ئۇلار سىزنى بۇ يەرگىچە ئېلىپ كەلگەن مەندەك ئا-
جىزەگە قارىغاندا ياخشىراق ھىمايە قىلالايدۇ.
— بۇنىڭغا ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ.
مەن شۇنداق دەپ، قالايمىقان كۆتۈرۈپ يۈرۈلگەن مىلتىقلارغا
تەشۈشلىك نەزەردە قاراپ قويدۇم.
— مېنىڭمۇ ئىشەنگۈم كەلمەيۋاتىدۇ، — دەپ كۈلۈپ قويدى
مەلىكە، — بىراق قانداقلا بولمىسۇن، ئۇلار سىزنى تۇركىيە چېگ-
رىسىغىچە ئامان - ئېسەن يەتكۈزۈپ قويىدۇ.
خوشلىشىش پەيتىدە مۇھىم گەپنى سوراش يادىمدىن چىقىپ
قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ سورىدىم:
— قۇلايسىز بولسىمۇ، سوراشقا مەجبۇرمەن. ئېيتىڭچۇ،
مىرزا رىزانىڭ بۇيۇملىرى ئىچىدىن ھەيىمانىڭ قول يازمىسىنىڭ
تېپىلغان ياكى تېپىلمىغانلىقىدىن خەۋىرىڭىز بارمۇ؟
ئۇ نېمىشقىدۇر كۆزلىرىنى مەندىن قاچۇرۇپ، نارازى ئاھاڭدا
جاۋاب بەردى:
— راستلا قۇلايسىز سوئال ئىكەن. ئىستانبۇلغا بارغۇچە بۇ
ئىسىمنى قايتا تىلغا ئالماڭ.
— لېكىن، گەپ ھەيىمانىڭ قول يازمىسى ئۈستىدە كېتىۋا-
تىدىغۇ!
مەن نارازىلىق بىلدۈرۈشكە ھەقلىق ئىدىم. ھەر نېمە دېگەنبە-
لەن، ئاشۇ قول يازما سەۋەبىدىن بېشىمغا ئاز كۈلپەتلەر چۈشتىمۇ!
— ھازىرغىچە بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە بىلمەيمەن. بىراق سۇ-
رۇشتۇرۇپ كۆرۈشكە ئۇرۇنىمەن. ماڭا ئادرېسىڭىزنى قالدۇرۇپ
قويسىڭىز، سىزگە بۇ ھەقتە خەۋەر قىلىشىم مۇمكىن. لېكىن،
خۇدا ھەققى، ماڭا خەت يېزىشتىن ساقلىنىڭ.

ئۇ گەپىنى تۈگىتىپ چوڭقۇر تىندى.

ئۇنىڭغا «ئاناپولى، ماربلېند»سۆزلىرىنى يېزىپ بېرىۋېتىپ، ئۆزۈمنى بۇ يەردىن ئاللىقاچان يىراقلىشىپ كەتكەندەك ھېس قىلدىم. ئىراندىكى كەچۈرمىشلىرىمنىڭ شۇنچىلىك تېز ئاخىرلاشقاندىن، ئەمدى كۆز ئالدىمدىكى بۇ دىلبەر قىزنى قايتا كۆرەلمەيدىغانلىقىمدىن ئەپسۇسلىنىپ، قەغەزنى ئۇزاتتىم. ئۇنىڭ قەغەزنى ئېلىش ئۈچۈن سۇنغان قولىنى تۇتۇۋالدىم. قول قىسشىمىز قىلا، لېكىن سەممىي بولدى. مەلىكە قولۇمنى قىسقاندا باش بارمىقىنىڭ تىرنىقىنى يېنىككىنە پاتۇرۇپ، ئالىقىنىمدا سۇس ئىز قالدۇردى. ھەر ئىككىمىزنىڭ لەۋلىرىدە تەبەسسۇم جىلۋە قىلىپ، تەڭلا كونا بىر جۈملە سۆزنى تەكرارلىدۇق:

— كىم بىلىدۇ، يەنە ئۇچرىشىپ قالامدۇق تېخى؟

ئىككى ئاي يول يۈرۈپ، بېسىپ ئۆتكەن مەنزىلنىڭ قانداقلىگە «يول» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمىدىم. شاھ ئابدۇل ئەزەم يېزىسىدىن چىقىپ، شەرقىي جەنۇبقا، بەختىيارىيلار ياشايدىغان چېگرىغا قاراپ يولغا چۈشتۇق. قۇم ئەتراپىدىكى شور كۆلنى ئارقىدا قالدۇرۇپ، شۇ نامدىكى دەريانى كېسىپ ئۆتتۇق. مىلتىقلىرىنى ھەر قاچان ئېتىشقا تەييار تۇرۇۋاتقان مۇھاپىزەتچىلىرىم ئاھالە ياشايدىغان يېزا ياكى شەھەرلەردىن ئايلىنىپ مېڭىشاتتى. شېرىنىڭ تاغىسى تۇرۇپ ـ تۇرۇپ ماڭا: «بىز ئامۇكقا يېقىنلىشىۋاتىمىز»، «بىز ۋېرچەدىن ئۆتۈۋاتىمىز» دېگەندەك گەپلەرنى قىلىپ، يىراقلاردا كۆرۈنۈۋاتقان شەھەر ـ يېزىلارنىڭ مۇنارلىرىنى كۆرسىتەتتى.

لۇرىستان تاغلىرىدا، قۇم دەرياسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىلىرىدا مۇھاپىزەتچىلەر خاتىرجەم بولغاندەك قىلاتتى. مەن بەختىيارىيلار چېگرىسىغا كىرگىنىمىزنى سەزدىم. ئاخىرى، ئۇلار ياشايدىغان يېرىغا يېتىپ كەلدۇق. مېنىڭ شەرىپىمگە كاتتا زىياپەت ئورۇنلاشتۇرۇلدى. نەشە سېلىنغان چىلىمنى تارتىپ، كۈچلۈك شاۋقۇن ـ سۇرەندىمۇ تاشتەك قېتىپ ئۇخلاپ كەتكەنلىكىمنى سەزمەپتىمەن.

ئىككى كۈندىن كېيىن بۇ يەردىن ئايرىلىشقا تۇغرا كەلدى. نۆۋەتـ
تىكى سەپىرىم يەنىمۇ ئۇزاقراق ئىدى. مەن شۇستەر، ئەھۋاز شەـ
ھەرلىرىدىن ئۆتۈپ، قورقۇنچلۇق پاتقاقلىقلاردىن ئارىلاپ ئۆتۈپ،
شەتتۇل ـ ئەرەب تاغلىرى ئۈستىدىكى ئوسمانىيلارغا قاراشلىق
ئىراقنىڭ بەسرە شەھىرىگە بېرىشىم لازىم ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، مەن ئىراندىن ئامان ـ ئېسەن چىقىپ كېـ
تىشكە مۇۋەپپەق بولدۇم! فەئاددىن بەھرەينگە بېرىش ئۈچۈن دېـ
كىز قىرغىقىنى بويلاپ ئەدەنگە بېرىشقا توغرا كەلدى. كېيىن قەـ
زىل دېڭىزدىن ئۆتۈپ، سۇۋەيش قانىلى ئارقىلىق ئىسكەندىرىيەـ
گە يېتىۋالدىم ۋە كونا تۇرك كېمىسىگە ئولتۇرۇپ، ئوتتۇرا دېڭىزـ
دىن ئۆتۈپ، ئىستانبۇلغا بېرىش ئۈچۈن بىر ئاي مۇشەققەتلىك سەـ
پەر ئازابى تارتتىم.

مۇشەققەتلىك، لېكىن تىنچ ئاخىرلاشقان بۇ سەپەر داۋامىدا
مىرزا رىزانىڭ ئون بەتلىك سوراق خاتىرىسىنى قايتا ـ قايتا ئۇـ
قۇپ ۋاقتىمنى ئۆتكۈزدۇم. ئېھتىمال، باشقا بىرەر كۆڭۈللۈك ئىش
تاپالىغان بولسام، بۇ سوراق خاتىرىسىنى ئوقۇشقا ئۇنچىلىك بېـ
رىلمىگەن بولاتتىممىكىن؟ لېكىن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان بۇ
ئادەمنىڭ بايانىنى ئوقۇپ، كۆڭلۈمدە ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئىللىق
ئىنسانىي تۇيغۇلار ئويغاندى. كۆزلىرى ئولتۇرۇشقان، ئورۇقلاپ
بىر تېرە، بىر ئۈستىخان بولۇپ كەتكەن، كىيىملىرىنىڭ ھېچبىر
كىيگۈچىلىكى قالمىغان بىر بېچارىدىن بۇنداق سۆزلەرنىڭ چىقـ
شى تەسەۋۋۇرۇمغا سىغمايتتى. ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئوقۇۋاتقىنىمدا،
قەيسەر يۈرەكلىك بۇ ئىنسانىنىڭ ئېچىنىشلىق ئاۋازى قۇلىقىم تۇـ
ۋىدە جاراڭلاۋاتقاندەك بولاتتى:

ــ سۆيۈملۈك شاھىمىزنىڭ جېنىغا قەست قىلىشقا سېنى
كىم بۇيرۇدى؟

ــ پىشانىسىدە كۆزى بار ھەر بىر ئىنسان سەييىد جامالىـ
دىننىڭ ئىززەت ـ ئابرۇيىنى ھاقارەتكە ئۇچراتقان شاھىنىڭ ئۆلـ
گەنلىكىنى كۆردى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەقىقىي ئەۋلادى

بولغان بۇ ئۇلۇغ ئىنسان شۇقەدەر ھاقارەتلەنگۈدەك شاھقا نېمە يا-
مانلىق قىلغان ئىدى؟
— شاھنى ئۆلتۈرۈشتە ساڭا كىم يول كۆرسەتتى؟ شېرىكلە-
رىڭ كىم؟
— يېگانە ۋە قۇدرەتلىك ئاللاھنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ئۇنى
ئۆزۈم يالغۇز ئۇ دۇنياغا يولغا سېلىۋەتتىم. ئۇ پۈتكۈل ئىنسانىيەت-
نىڭ، جۇملىدىن، سەييىد جامالىددىننىڭمۇ ياراتقان ئىگىسى. يارات-
قان ئىگەمدىن باشقا ھېچقانداق ئادەم شاھنى ئۆلتۈرۈش پىلانىمدىن
خەۋەرسىز. ھەتتا، سەييىد جامالىددىنمۇ شۇنداق. يەنە كېلىپ
ئۇستاز بۇ يەردىن ناھايىتى يىراقتا — ئىستانبۇلدا! ئۇنىڭغا سە-
لەرنىڭ قولۇڭلار يەتمەيدۇ!
— جامالىددىن ساڭا قانداق تاپشۇرۇقلارنى بەرگەن؟
— مەن ئىستانبۇلغا بارغاندا، ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ،
شاھزادىنىڭ ماڭا يەتكۈزگەن زىيان - زەخمەتلىرى ھەققىدە سۆزلەپ
بەرگەن ئىدىم. ئۇ: «ئانىسىدىن يېتىم قالغان بالىدەك ياش تۆكۈش-
نى توختات! قولۇڭدىن يىغلاشتىن باشقا ھېچ ئىش كەلمەمدۇ؟ ئە-
گەر شاھزادە سېنى خاپا قىلغان بولسا، سەن ئۇنىڭدىن ئۆچ ئې-
لىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدە!» دېگەن ئىدى ئەھۋالىمنى كۆرۈپ.
— خوش، ساڭا شاھزادە نائىنساپلىق قىلسا، جامالىددىن
شاھزادىدىن ئۆچ ئال دېسە، سەن نېمىشقا يەنە شاھنى ئۆلتۈردۇڭ؟
— مەن بۇ ھەقتە ناھايىتى كۆپ ئويلاندىم. ئەگەر شاھزادىنى
ئۆلتۈرسەم، شاھ ئۆز كۈچ - قۇدرىتىدىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن ئا-
دەملەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىشى مۇمكىن. زۇلۇم دەرىخىنىڭ شېخىنى
كېسىشتىن كۆرە، ئۇنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ تاشلاش ياخشى
ئەمەسمۇ؟ ئېھتىمال، بۇ دەرەخنىڭ ئورنىدا باشقا تۈزۈكرەك بىر
كۆچەت ئۇنۇپ چىقار! بىر كۈنى تۈركىيە سۇلتانى سەييىد جامالىد-
دىنغا: «پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرى ئىتتىپاقىنى تۈزۈش ئۈچۈن
ئىران شاھىنى تەختتىن چۈشۈرۈش زۆرۈر» دېگەن ئىكەن. ئېھتە-
مال، شۇ كۈنلەرگىمۇ يېقىنلاشقاندىمىز؟

— سۇلتاننىڭ بۇ گەپنى جامالىددىنغا ئېيتقانلىقىنى قانداق بىلىسەن؟

— بۇنى ماڭا سەييىد جامالىددىن ئۆزى ئېيتقان. ئۇ ماڭا ئۇشتۇمتۇت ھەممە گەپنى دەۋېرەتتى. ئىستانبۇلدىكى چېغىمدا ئۇ مېنى ئۆز ئوغلىدەك كۆرەتتى.

— ئىستانبۇلدا شۇنچىلىك ياخشى تۇرمۇش كەچۈرگەن تۇرۇقلۇق، تۇرمىگە تاشلىنىپ، ئازاب ـ ئوقۇبەت چەككەن جايىڭ — ئىرانغا يەنە نېمىشقا قايتىپ كەلدىڭ؟

— مەن پېشانىسىگە پۈتۈلگىنىگە ئىشىنىدىغان ئادەملەردىن. مەن. دەرەخ يوپۇرمىقى سەۋەبسىز ئۈزۈلۈپ چۈشمىگىنىدەك، مېنىڭ پېشانەمگىمۇ ئىرانغا قايتىپ كېلىش ۋە پۈتكۈل پارسلارنى شاھنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلدۇرۇش پۈتۈلگەن بولسا ئامالىم قانچە؟ مەن پېشانەمگە پۈتۈلگەن ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇردۇم، خالاس.

ئوتتۇز ئىككىنچى باب

جامالىددىننىڭ يۇلتۇز تۆپىلىكىگە جايلاشقان ئۆيى ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرگەن كىشىلەرنىڭ باشلىرىدىكى پۆپۈكلۈك قالپاقلىرىغا: «سۇلتاننىڭ ئايغاقچىسى» دەپ يېزىپ قويۇلمىغان بولسىمۇ، بۇ يەرگە كېلىۋاتقان ئەڭ ساددا زىيارەتچىمۇ بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ كىملىكىنى بىلىۋالالايتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ يەرگە كەلگۈچىلەرنىڭ قەدىمى خېلى ئۇزۇلۇپ قالغان ئىدى. ئېھتىمال، بۇ يەردە ئايلىنىپ يۈرگەن ئايغاقچىلارنىڭمۇ ئەسلىي مەقسەتلىرى شۇدۇر؟

قانداقلا بولسۇن، بىر ۋاقىتلاردا ئۇستازنىڭ شاگىرتلىرى، چەت ئەل مۇخبىرلىرى، خىزمەتكارلار بىلەن ئاۋات بولۇپ تۇرىدىغان بۇ ئۆي سېنتەبىرنىڭ مانا شۇ كۆڭۈلسىز كۈنلىرىدە قۇپقۇرۇقتەك بولۇپ قالغان ئىدى. ئۆيگە كىرىپ ئۇستازنىڭ ھەر قاچاقىدىن بىرنەچچە ـ بەسىق خىزمەتكارنىلا كۆردۈم. ئۇ مېنى بىرنەچچە قەۋەتتە ئۆزىنىڭ يۇمشاق ئورنىدا خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان جاملىددىننىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى.

مېنىڭ كىرىپ كەلگىنىمنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ چىرايى ئېچىلىغاندەك بولدى. ئۇ چوڭ ـ چوڭ قەدەملەر بىلەن كېلىپ، مېنى باغرىغا مەھكەم باستى. بېشىمغا شۇنچە كۆپ كۈلپەتلەرنىڭ چۈشۈشىگە ئۆزىنىڭ سەۋەبچى بولغانلىقىنى ئېيتىپ، ئەپۇ سوراپ، مېنى ساق ـ سالامەت كۆرگەنلىكىدىن خۇرسەن ئىكەنلىكىنى ئىزھار قىلدى. مەن ئۇنىڭغا قانداق قىلىپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ ئىراندىن چىقىپ كەتكەنلىكىمنى، مەلىكىنىڭ ماڭا كۆرسەتكەن ئىلتىپاتىنى، پازىل ۋە مىرزا رىزا بىلەن بولغان ئۇچرىشىشلىرىمنى

نى قىسقىچە سۆزلەپ بەردىم. مىرزا رىزانىڭ نامىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ كەيپىياتى يەنە بۇزۇلدى.

— ماڭا مەلۇم بولۇشىچە، ئۇنى ئۆتكەن ئايدا دارغا ئېسىشقان. خۇدا ئۇنى كەچۈرسۇن! ئەلۋەتتە، ئۇ ئۆز قىسمىتىنى، ئۇنىڭدىن ئۆزىنى قانداق قاچۇرۇشنىمۇ ياخشى بىلەتتى. شۇنداق، ئۇ ئۆزى ئۆلتۈرگەن شاھتىن يۈز كۈن كېيىن ئۆلتۈرۈلدى. بىچارىنىڭ گۇناھىنى بويىنىغا ئالدۇرۇش ئۈچۈن قاتتىق قىينىغان بولسا كېرەك.

جامالىددىن ناھايىتى چۈشكۈن ئاھاڭدا سۆزلەيتتى، ماڭا ئۇ كۈچ ـ قۇۋۋىتىددىن قالغان، خېلىلا ئورۇقلاپ ھالىددىن كەتكەن ئا-دەمدەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ سىلىق يۈزىنى يول ـ يول قورۇقلار قاپلىۋالغان ئىدى. بۇ قورۇقلار بەزىدە ئۇنى ناھايىتى خۇنۇك كۆر-سىتەتتى، بىراق بۇلار ئۇنىڭ قىياپىتىدىكى كىشىنى ئۆزىگە تار-تىپ تۇرىدىغان جازىبىنى يوقىتالمىغان ئىدى. ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، مىرزا رىزانىڭ نامىنى ئاڭلىغىنىدا ئۇنىڭ يۈزلىرى يەنىمۇ سەتلىشىپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى.

— مەن تېخىغىچە ئىستانبۇلدا ئۆزۈم داۋالاتقان، قوللىرى تىترەپ، بىر پىيالە چايىنىمۇ ئەپلەپ ئىچەلمەي قالغان بۇ بىچارە يىگىتنىڭ قولىغا تاپانچا ئېلىپ بىر پاي ئوق بىلەن شاھنى يەر چىشلەتكىنىگە ئىشىنەلمەيۋاتىمەن. ئېھتىمال، ساقچىلار ئۇنىڭ سەۋدايىلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇ گۇناھنى زورلاپ ئۇنىڭغا تېڭىۋاتقاندۇر؟

مەن سوئالغا جاۋاب بەرمەي، مەلىكە شېرىن ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرگەن سوراق خاتىرىسىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزدۇم. ئۇ كۆ-زەينىكىنى تاقاپ، ئۇنى ئەندىشە ۋە تەشنالىق بىلەن قايتا ـ قايتا ئوقۇپ چىقتى. ئۇنىڭ تۇرقىغا قاراپ، چىرايىدا ئىپتىخار ۋە رازى-مەنلىك ئالامەتلىرى پەيدا بولۇۋاتقانلىقىنى سەزدىم، ئۇ قەغەزلەرنى قاتلاپ يانچۇقىغا سېلىپ قويدى ـ دە، چوڭقۇر خىيالغا پاتقىنىچە ئۆيىنىڭ ئىچىدە ئۇياقتىن ـ بۇياققا مېڭىشقا باشلىدى. ئون مىنۇت-لۇق ئېغىر سۈكۇناتتىن كېيىن، ئۇنىڭ يۈرىكىدىن ئەلەملىك

نىدالار ئېتىلىپ چىقتى:

ــ ئاھ، مىرزا رىزا! مىرزا رىزا! ئىرانىنىڭ دەرد ـ ھەسرىتى بولغان بىچارە بالا! بۇنچىلىك سەۋدايى بولمىغىنىڭدا، خۇدا ساقلا بىرئاز ئېغىر ـ بېسىق بولۇشنى نېسىپ قىلغان بولسا پەرۋەردىگا. رىم، پەقەت مېنىڭ ئىشەنچىمنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ماڭا سادىق ئىكەنلىكىڭنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بۇ ئىشقا قول سالمىغان بولساڭ! مېنىڭ يۈرىكىمدە دەسلەپ مېھىر ـ مۇھەببەت، كېيىن ئاغرىنىش ئويغاتمىغان بولساڭ قانداق ياخشى بولغان بولاتتى! ئەمدى سېنى قانداق سۆيەلەيمەن ؟ يارانقان ئىگەممۇ تەقدىرنىڭنى بەلگىلەشتە ئىككىلەنگەن بولسا كېرەك. سېنى شۇنچە كۆپ ئازاب ـ ئوقۇبەتـ لەرنىڭ بەدىلىگە جەننەتكە قويارمىكىن ياكى ياۋۇز روھلارنىڭ دو ـ زىخىغا يوللارمىكىن؟

ئۇ چۈشكۈن ھالەتتە جايىغا كېلىپ ئولتۇردى. قوللىرى بىلەن يۈزلىرىنى توسۇپ ئولتۇرغان بۇ كېسەلمەن ئادەمگە تېكىلگىنىمـ چە، چوڭقۇرراق نەپەسمۇ ئالماي سۈكۈتتە تۇردۇم. توساتتىنلا جاما ـ لىددىن ئورنىدىن تۇردى. ئەمدى ئۇنىڭ تەلەپپۇزى جىددىي، پىكىر ـ لىرى روشەن ئىدى:

ــ بۇ مىرزا رىزانىڭ گەپلىرى. مەن بۇنىڭغا ئىشەندىم. ئۇ مەن ئۈچۈن قىساس ئېلىشنى ئويلاپ بۇ ئىشنى قىلغان. ئېھتىـ مال، بۇنىڭ بىلەن ماڭا بولغان ساداقەتمەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولغاندۇ. بىراق، مەن ئۇنىڭغا ھېچقاچان قان تۆكۈشنى بۇيرۇغان ئەمەس. ئىستانبۇلغا كەلگەن دەسلەپكى كۈنلىرىدە ئۇ ماڭا شاھزادە ۋە ئۇنىڭ گۈماشتىلىرى بىلەن ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ما ـ جىرالىرىنى يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. ئۇنىڭ كاللـ ـسىنى سەگەكلەشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن: «يىغلاشنى توختات. ئەگەر كۆز يېشى بىلەن رەھىم ـ شەپقەت تىلەۋەرسەڭ، بىر ئۆمۈر باش ئېگىپ ياشاشقا كۆنۈپ قالىسەن!» دېگەن ئىدىم. ئۇنىڭغا قەدىمىي بىر رىۋايەتنىمۇ سۆزلەپ بەرگىنىم ئېسىمدە. ئىسكەندەر زۇلقەرنە ـ ينىنىڭ قوشۇنلىرى ئىران شاھى دارانىڭ قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ

قىلىشنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ ساراي دانىشمەنلىرى پارس قوشۇنلىرىنىڭ سانىنىڭ يۇنانلىقلارنىڭكىگە قارىغاندا بىر نەچچە ھەسسە كۆپلۈكىنى ھۆكۈمدارغا مەلۇم قىلىشىپتۇ. ئىسكەندەر يەلكىسىنى قىسىپ، ئىشەنچ بىلەن جاۋاب بېرىپتۇ:

— خوش، نېمە بوپتۇ؟ قوشۇنلىرىم سان جەھەتتە ئاز بولسىمۇ، غەلىبە قىلىش ئۈچۈن جەڭ قىلىدۇ. دارانىڭ قوشۇنلىرى بولسا قۇربان بولۇش ئۈچۈن جەڭ قىلىدۇ!

شۇ چاغدا مىرزىغا مانا شۇ جۈملىلەرنى ئېيتقىنىم ئېسىمدە: «ئەگەر شاھزادە سېنىڭ غۇرۇرۇڭنى دەپسەندە قىلغان بولسا، بۇنىڭدىن چۈشكۈنلۈككە پاتماي، سەنمۇ ئۇنىڭ غۇرۇرىنى دەپسەندە قىلىشنى ئۆگەن!» مېنىڭ بۇ سۆزۈم جىنايەتكە ئۇندەشمۇ؟ مانا سىز، مىرزىنى ئوبدان تونۇيدىغان ئادەم سۈپىتىدە مېنىڭ بۇنداق ئىشنى ئۇنىڭغا ئىشىنىپ تاپشۇرالايدىغانلىقىمغا ئىشىنەرسىزمۇ؟ تېخى ئۇنىڭدىنمۇ ئەقىللىق نۇرغۇن شاگىرتلىرىم بۇ يەرگە كېلىپ كېتىپ تۇرىدىغۇ!

— باشقىلار ئويلىغاندەك، بۇ جىنايەتتە سىز ئەيىبلىك ئەمەس، لېكىن ئۇنىڭغا مەنىۋى جەھەتتە كۆرسەتكەن تەسىرىڭىزنى ئىنكار قىلىش مۇمكىن ئەمەس، — دېدىم ئۇنىڭغا چىن كۆڭلۈمدىن تەسەللى بېرىپ.

بۇ گەپلىرىم ئۇنى روھلاندۇردى بولغاي، دەرھال جاۋاب بەردى:

— شۇنداق، ھەر كۈنى شاھقا ئۆلۈم تىلىگەنلىكىمنى تەن ئالمەن. ئەپسۇسكى، بۇ جىنايەت خۇدانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن مىرزىنىڭ قولى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. ئەمدى مەن ئۆزۈمنى قوغداپمۇ ئولتۇرمايمەن. چۈنكى ئىككى پۈتۈم گۆرگە سانگىلىغان.

ئۇ كىچىك بىر ساندۇقنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىن ئالدىراش يېزىلغان بىر ۋاراق قەغەزنى ئالدى.

— بۇگۈن ئەتىگەن مەن ۋەسىيەتنامەمنى يازدىم.

مەن ۋەسىيەتنامىنى قولۇمغا ئېلىپ ھاياجان بىلەن ئوقۇدۇم:

«مەن مەھبۇسلىقىمغا ئەمەس، ئەجىلىم توشقانلىقىغا ئەپسۇس-

لمنىۋاتىمەن. بىردىنبىر ئارمىنىم، ئۆزۈم تېرىغان ئۇرۇقلارنىڭ ئۇنۇپ چىققانلىقىنى كۆرەلمەي كېتىپ قېلىش. مۇستەبىت تۈزۈم شەرق خەلقلىرىنى ئېزىشنى داۋام قىلماقتا، جاھالەت بولسا ئا- ياللارنىڭ ئازادلىق ئۈچۈن قىلغان ھەر بىر ھەرىكىتىنى بوغۇپ قويۇۋاتىدۇ. مەن ساراي ئەمەلدارلىرىنىڭ قەلبىگە تېرىماقچى بول- غان ئادالەت ئۇرۇقلىرىنى ئاددىي خەلقنىڭ قەلبىگە تېرىغىنىمدا، ئېھتىمال، ياخشىراق نەتىجىگە ئېرىشكەن بولاتتىم! ئەي، مېنىڭ ئەڭ چوڭ ئارزۇ - ئۈمىدىم بولغان ئىران خەلقى، ئاشۇ بىرلا زالىمنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ئازادلىققا ئېرىشىش مۇمكىنلىكىگە ئە- شەنمە! ئەسىرلەر بويى بوينۇڭغا ئېسىپ قويۇلغان جاھالەت يۇكلە- رىنى ئىرغىتىپ تاشلىغاندىلا ئازادلىققا ئېرىشسەن!»

— ئۇنىڭدىن بىر نۇسخا تەرجىمە قىلىپ ھېنرى روشېفورتقا بېرىلگ. ئۇ نەشر قىلىۋاتقان «بويسۇنماس»گېزىتى مېنىڭ گۇناھ- سىزلىقىم ھەققىدىكى ماقالىلەرنى بېسىۋاتىدۇ، باشقىلار بولسا مې- نى قاتىللىقتا ئەيىبلىمەكتە. ھەممەيلەن ئۆلۈشۈمنى ئارزۇ قىلىۋا- تىدۇ. مەن ئۆزۈمنىڭ راك كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقىمنى ئېيتىپ ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىشىم كېرەك.

ئۇ ئۆزىگە نىسبەتەن رەھىم - شەپقەت قوزغاشتەك نۇقساندىن خالىي ئەمەسلىكىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن بۇنداق ۋاقىتلاردا سۈنئىي رەۋىشتە قاقاھلاپ كۈلەتتى، ئۇنىڭ بۇ قىلىقىنى چاقچاق دەپ چۈ- شىنىش مۇمكىن ئىدى.

— راك، راك ، راك! — تەكرارلىدى ئۇ، خۇددى يىرگىنچلىك بىر سۆزنى تىلغا ئېلىۋاتقاندەك، — قەدىمكى زامانلاردا تېۋىپلار ئادەم تېنىدىكى ھەممە كېسەللىكلەرنى يۇلتۇزلار بىلەن باغلاپ داۋالايدىكەن. شۇنىسى قىزىقارلىقكى، ھەرقانداق تىلدا بۇ كېسەل- لىك يۇلتۇز نامى بىلەن ساقلىنىپ كېلىنىۋاتىدۇ. بىراق ئۇنىڭغا داۋا تېپىلمايۋاتىدۇ.

ئۇ بىر نەچچە مىنۇت غەمكىن ھالدا جىم بولۇپ قالدى، كې- يىن روھى كۆتۈرۈلگەندەك تەمكىن ئاھاڭدا سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بۇ كېسەلنى كۆرەرگە كۆزۈم يوق. بىراق، ئۇ مېنى ئۆلۈم-

گه باشلاپ بېرىشى مۇمكىن. ئىران شاھى مېنى گۇناھكار سۈپىتىدە ئۆز دۆلىتىگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. سۇلتان بولسا مېھمىنى بولغىنىم ئۈچۈن نېمە قىلىشنى بىلمەي تېڭىرقاپ قېلىۋاتىدۇ. دېمىسىمۇ، شاھنى ئۆلتۈرۈش جىنايىتى بىلەن ئەيىبلىنىۋاتقان بىر كىشىنى دۆلىتىدە تۇتۇپ تۇرۇشقا ھەققى يوق - دە. سۇلتان شاھ ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىدىن بىزار. ئۇ ھەر كۈنى شاھقا قارشى يوشۇرۇن تۈزۈلۈۋاتقان پىتنە - ئىغۋالارغا قاتنىشىشمۇ مۇمكىن. بىراق، ماڭا ئوخشاش باش ئەگمەس كىشىلەرنى جازالاش ئۈچۈن زامان ئەكابىرلىرىنىڭ بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلىشىغا ھېچ نەرسە توسقۇنلۇق قىلالمايدۇ. خوش، بۇنداق مۇشكۈل ئەھۋالدا نېمە قىلىش كېرەك؟ مانا شۇ يەردە تۈرك سۇلتانى مېنى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر ۋە بۇ ئىش ئىران شاھى تەرىپىدىنمۇ قوللاشقا ئېرىشىدۇ. شاھ مېنى ئىرانغا قايتۇرۇپ بېرىش ھەققىدىكى تەلەپنى ئىزچىل تەكرارلاۋاتقان بولسىمۇ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى كۈنلىرىدىلا قولىنى مېنىڭ قېنىم بىلەن بۇلغاش خىيالىدىن يىراق. خوش، مېنى كىم ئۆلتۈرىدۇ؟ راكمۇ؟ شاھمۇ؟ سۇلتانمۇ؟ ئېھتىمال، مەن بۇنى بىلىشكىمۇ ئۇلگۈرمەسمەن. لېكىن سەن، قەدىرلىك دوستۇم، بۇنى ئەلۋەتتە بىلىسەن!

ئۇ بۇ سۆزلەرنى قىلىپ، تەلۋىلەرچە قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى.

بىراق مەن ھەممىدىن خەۋەرسىز قالدىم. شەرقنىڭ بۇ بۇيۇك ئىسلاھاتچىسىنىڭ ئۆلۈمىگە ئائىت تەپسىلاتلار ئۇزاققىچە سىر پەتى قالدى. مەن بۇ خەۋەرنى يۇرتۇمغا كېلىپ ئاڭلىدىم. «بويسۇنماس»گېزىتىنىڭ 1897 - يىلى 12 - مارت سانىدا ئۇچ كۈن ئاۋۋال جامالىددىننىڭ توساتتىن غايىب بولۇپ كەتكەنلىكى ھەققىدە ماقالە ئېلان قىلىنغان ئىدى. يازغۇچىنىڭ ئاخىرلىرىدا، شېرىنىڭ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالدىم. مەكتۇپتىن مەن جامالىددىننىڭ ئۆلۈمىگە ئائىت ئۇنىڭ شاگىرتلىرى تەرىپىدىن قىلىنغان پەرەزلەرنى بىلدىم.

«ئۇ بىر نەچچە ئايغىچە راك كېسىلى بىلەن باغلىق بولغان چىش ئاغرىقىدىن قىينىلىپ يۈردى. شۇ كۈنى چىشى ھەددىدىن

تاشقىرى ئاغرىپ كەتكەچكە، ئۇ خىزمەتكارىنى سۇلتاننىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ شەخسىي چىش دوختۇرىنى باشلاپ كېلىشنى بۇيرۇغان. دوختۇر كېلىپ، ئۇنىڭ ئاغرىغان چىشلىرىنى تەكشۈرگەن ۋە ئۆزى ئالدىن تەييارلاپ كەلگەن شىپىرىس بىلەن، «ئاغرىقنى بىر دەمدىلا توختىتىدۇ» دەپ، ئۇنىڭ چىش مىلكىگە ئوكۇل ئۇرغان. بىر نەچچە مىنۇت ئۆتكەندە، جامالىددىننىڭ ئېچىكى ئىشىشقا باشلىغان. ئۇستازنىڭ نەپىسىنىڭ قىسىلىۋاتقانلىقىنى سەزگەن خىزمەتكار تېخى ھېلىراقتا ئۆيدىن چىقىپ كەتكەن دوختۇرنىڭ كەينىدىن يۈگۈرگەن. بىراق، خىزمەتكارنى كۆرگەن دوختۇر ئارقىغا قايتىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئۆزىنى ساقلاۋاتقان پەيتۇنغا قاراپ يۈگۈرگەن. كۆپ ئۆتمەي سەييىد جامالىددىن ئالەمدىن كۆز يۇمغان. كەچكە يېقىن سۇلتاننىڭ ئەمەلدارلىرى كېلىپ، ئۇنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ كەتكەن ۋە ئالدىراش يەرلىككە قويۇۋەتكەن». مەلىكىنىڭ مەكتۇپى ئۆمەر ھەييامنىڭ تۆۋەندىكى رۇبائىيسى بىلەن ئاخىرلاشقانىدى:

بىلەرمەنلەر بار ئىدى ئوخشاش ئاپتاپقا،
ھەر بىرى خەزىنە ئىلمۇ ئەدەپكە.
بۇ قارا كېچىدىن يول تېپىشالماي،
بەلكى ئەپسانە دەپ، كەتتى ئۇيقۇغا.

مەكتۇپتىن مەن كۇتكەن يېڭىلىق، ئەلۋەتتە، ھەييامنىڭ قول يازمىسى ئىدى. بىراق، ئۇنىڭ بۇ ھەقتە يازغان خەۋىرى تولىمۇ قىسقا ئىدى: «ئۇ راستىنلا جىنايەتچىنىڭ سوراق ماتېرىياللىرى ئارىسىدا ئىكەن. ئەمدى ئۇ مېنىڭ قولۇمدا. ئىرانغا كەلسىڭىز، ئۇنى ئوقۇپ زوقلىنىشىڭىز مۇمكىن».

يا پەرۋەردىگارىم! مېنى قاتىلنىڭ شېرىكى دەپ ئەيىبلەپ، بېشىمغا شۇنچە كۇلپەتلەرنى سالغان ئىرانغا يەنە قانداقسىگە بارالايمەن؟!

ئوتتۇز ئۇچىنچى باب

ئەمدى پارس زېمىنىدىكى كەچۈرمىشلىرىمدىن شېرىن خاتىرىلەر قالدى، خالاس. تېھرانغا بېرىش ئۇچۇن بىر ئاي، ئۇ يەردىن قېچىپ كېتىش ئۇچۇن ئۇچ ئاي تەمتىرەشلىرىم، ئېغىر ئەھۋالدا قالغان چاغلىرىمدا ئۇنىڭ يېقىملىق كوچىلىرىدا كۆرگەن - بىلگەنلىرىمنى ھېچقاچان ئۇنتۇيالمىسام كېرەك.

نۇرغۇن تەسىراتلىرىم مېنى يەنە تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغان يەرلەرگە چىللايتتى، مېنىڭ ئالىيجاناب تۇيغۇلىرىم گويا چىلىم تارتىپ كەيپ قىلىۋالغاندەك يەنە چوغ ئۇستىدە ئۇسسۇلغا چۈشۈشكە ئۇندەيتتى، خىيالىمدا قولۇم شېرىنىڭ قولىنى سىقاتتى، ئۇنىڭ: «يەنە ئۇچرىشىپ قالامدۇق تېخى؟» دېگەن سۆزىنى ئەسلەپ، لەۋلىرىم ھايا بىلەن ئۇنىڭ لەۋلىرى بىلەن قوشۇلۇۋاتقاندەك بولاتتى، مەلىكە ھەييامنىڭ قول يازمىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئېچىپ مېنى كۈتۈۋاتقاندەك، كېلىشكە ئۇندەۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. شەنبە كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، كۆڭلۈمدە شەرقنىڭ مەپتۇنكار گۈزەللىكىنى ئەسلا كۆرۈپ باقمىغان يۇرتداشلىرىمنى ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇرۇش ئىستىكى تۇغۇلدى. پۈتۈمگا پارسچە ساپما كەش، ئۇستۇمگە ئالدى ئوچۇق پارسچە چاپان، بېشىمغا قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن كۇلاھ كىيىپ، ئاناپولى ساھىلىنىڭ ئادەمسىز يەرلىرىدە سەيلە قىلىشقا باشلىدىم، لېكىن سەيلىدىن قايتىشتا خىياللىرىم بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئۇستۇمدىكى غەيرىي كىيىملىرىمنى ئۇنتۇپ، ئادەملەر كۆپ كومپرامىس روئاد كوچىسى بىلەن قايتتىم. ئەتراپىمدىن: «خەيرلىك كەچ جانابىي لېسساج»، «ياخشى دەم ئېلىۋاتامسىز، جانابىي لېسساج» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر يېغىشقا باشلىدى. «خەيرلىك

لىك كەچ، ھەزرىتىم!»دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، بىردىن ئۆزۈمگە كەل-
دىم. مەن ساراسىمە بىلەن ئۇستۈېشىمغا قاردىم ۋە بېشىمدىكى
كۇلاھنى قولتۇقۇمغا قىستۇرۇپ ئۆيۈمگە ئالدىرىدىم. چوڭ كوچىدا
يالىڭاچ بەدىنىنى نامايىش قىلىشتىن ئۇيالغان كىشىدەك چاپتىم-
غا چىقىپ ئورنىمۇېلىپ، ئۆيۈمگە كىرىپلا، ئۇلارنى
سېلىپ، ئوراپ پوملاپ، «ئەمدى ھەرگىز كىيمەيمەن»دېگەن نىيەتتە
غەزەپ بىلەن ئىشكاپنىڭ ئارقىسىغا تاشلىۋەتتىم.

ئەلۋەتتە، بۇنداق كىيىم بىلەن يۈرتداشلىرىمنىڭ كۆزىگە قا-
تا كۆرۈنۈشتىن ئۆزۈمنى چەكلىدىم. لېكىن بۇ سەيلە ماڭا مەڭگۈ-
لۇق بىر ئەخمىقانە لەقەمنى سىڭدۈرۈپ قويدى. ئەنگلىيىدە غەلىتە
كىيىنگەن كىشىلەرگە ھەر دائىم خەيرخاھلىق بىلەن زوقلىنىپ
قارايدۇ. ئامېرىكىدا بولسا، بۇنداق ئادەتلەرگە كۆنۈش تا ھازىرغىچە
ئومۇملاشمىغان. بۇنداقلارنى خۇددى ئەسىرلەر كۆكىدە كۆرۈنگەن
ئالۋۇندەك، سۆلەتۋازلىق دەپ قارايدۇ. ئېھتىمال، نيويورك ياكى
سان فرانسىسكودا بۇنداق ئەمەستۇر، لېكىن ئانا شەھىرىم ئاننىاپو-
لىدا دەل شۇنداق. فرانسۇز ئايالدىن تۇغۇلغان، بېشىغا پارسلارغا
خاس كۇلاھ كىيىپ يۈرگەن كىشى بۇ شەھەرلىكلەر ئۈچۈن غەيرىي
تەبىئىي كۆرۈنۈشى ئېنىق ئىدى.

بۇ مەسىلىنىڭ يامان تەرىپى، لېكىن ئۇنىڭ ياخشى تەرىپىمۇ
بار ئىدى. مېنىڭ غەلىتە قىلىقىم: «شەرقىنىڭ بۈيۈك ئۆلىماسى»
دېگەن ئاساسسىز ئابرۇي قازىنىشىمغا سەۋەب بولدى. يەرلىك گې-
زىتىنىڭ باشلىقى جانابىي مالتاس ۋېب مېنىڭ داڭقىمنى ئاڭلاپ،
ئىراندىكى كەچۈرمىشلىرىم توغرىسىدا بىر پارچە ماقالە يېزىپ
بېرىشىمنى ئىلتىماس قىلدى.

ئىران ھەققىدىكى ئاخىرقى ماقالە بۇ گېزىتتە 1856 ـ يىلى،
تېگى مېتال بىلەن قاپلانغان، چاقپەلەكنىڭ يارىمىدە ھەربكەتلە-
نمىدىغان ترانسپورت كېمىسى ئەيسىبېرگ كېمىسى بىلەن سوقۇلۇپ
ھالاكەتكە ئۇچرىغاندا بېسىلغان ئىدى. شۇ قېتىملىق ۋەقەدە شە-
ھىرىمىزدىنمۇ يەتتە دېڭىزچى ھالاك بولغان. بۇ نەس باسقان كې-

مىنىڭ نامىمۇ «ئىران» ئىدى. ئادەتتە، دېڭىزچىلار تەقدىر بېشىـ
رەتلىرى بىلەن چاقچاقلاشمايدۇ. مەن ماقالەمنىڭ كىرىش قىسمىدا
بۇ نۇقتىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، «ئىران» سۆزىنىڭ قەدىمىيلىكىـ
نى، ھازىر پارسلارنىڭ ئۆز دۆلىتىنى ئىران دەپ ئاتايدىغانلىقىنى،
بۇ سۆزنىڭ «ئارىيلار يېرى» دېگەن مەنەنى بىلدۇرىدىغانلىقىنى قوـ
شۇپ قويدۇم. ئەلۋەتتە، مەن ماقالەمدە ئامېرىكىلىقلار ئوبدان تـوـ
نۇيدىغان بىردىنبىر پارس شائىرى ئۆمەر ھەييام ھەققىدىمۇ چـۇـ
شەنچە بېرىپ ئۆتتۈم. ماقالەمگە ۋەھىمىلىك رەۋىشتە: «جەننەت ۋە
دوزاخ، دۇنيانىڭ بۇ بۇرجىكىگە كىم ساياھەت قىلىدۇ؟» دەپ ماۋزۇ
قويدۇم. ماقالەمگە شۇ تەرىقىدە تەپسىلىي كىرىش سۆز يېزىپ،
باشقا بابلاردا، ئۇ يەردە نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىپ كې
لىۋاتقان ئاتەشپەرەسلىك، مانىيلىق، ئىسلامنىڭ سۇننىي ۋە شىئە
مەزھەپلىرى، ھەسەن سەببباھ تەرغىب قىلغان ئىسلامىي يۆنىلىش،
كېيىن ھازىرقى دەۋردە بارلىققا كەلگەن بابىيلار، شەيخىيلەر، باھاـ
ئىيلار قاتارلىق مەسلەك ـ مەزھەپلەرنى ھېكايە قىلىدىم. شۇنداقلا
بىزنىڭ تىلىمىزدىكى «paradis» ـــ «جەننەت» سۆزىنىڭ قەدىمكى
پارسچە «پارادەيزە» ـــ «باغ» سۆزىدىن ئېلىنغانلىقىنى قىستۇرۇپ
ئۆتۈشنى ئۇنتۇمىدىم.

جانابىي ماتلاس ۋېب دەسلەپتە مېنىڭ ماقالە يېزىشتىكى بۇنداق تىرىشچانلىقىمنى كۆرۈپ، قىزغىن تەبرىكلىدى. بۇ ماخـ تاشتىن روھلىنىپ كېتىپ، ئۇنىڭغا داۋاملىق ھەمكارلىشىش تەكـ لىپىنى بەرگەنىدىم، ئۇنىڭ بىرئاز تەڭقىسلىقتا قالغاندەك ھالىتىـ نى كۆردۈم.

ـــ سىزنى چوقۇم سىناق شەرتى بىلەن ئىشقا قوبۇل قىلىش مۇمكىن، بىراق ماقالىڭىزنى ياۋايىلارنىڭ جانغا تېگىدىغان سۆزلىـ رى بىلەن تولدۇرۇۋەتمەسلىككە ۋەدە بېرىشىڭىز كېرەك!

ماڭا بىلدۇرۇلگەن بۇخىل ئىشەنچسىزلىكتىن كەيپىياتىم بۇـ زۇلدى. شۇنداقتىمۇ جانابىي ۋېبنىڭ بۇنداق دېيىشىنىڭمۇ ھەر ھالدا ئاساسى بارەك قىلاتتى.

— گېزىتىمىزدە ئىرانغا قارىتىلغان مەخسۇس مۇخبىر ئۇ-
چۇن يېتەرلىك ئىمكانىيەتلەر يوق. بىراق، چەت ئەلدە يۈز بېرىۋاتـ-
قان ھادىسىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، ئوقۇرمەنلىرىمىز چۈشىنىدىغان
دەرىجىدە يېزىش قابىلىيىتىگىز بولسىلا، بۇ گېزىتنىڭ سەھىپـ-
لىرىدىن ئەلۋەتتە بىر كىشىلىك ئورۇن ئالالايسىز. ئېسىگىزدە
بولسۇن، ماقالىلىرىگىزنىڭ تىلى ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك بولۇشى
كېرەك.

ئۇنىڭ پىكىرلىرىگە قارشى نارازىلىق بىلدۈرەلمىدىم ۋە «قـو-
شۇلمەن»دېگەندەك قىلىپ بېشىمنى لىڭشىتتىم. ئۇمۇ ھەر قانداق
شەرتكە رازىلىقىمنى كۆرۈپ، ماڭا دوستانە ھالدا تاماكا تۇتـۇپ،
سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— يېقىنقىچە، بىزگە نىسبەتەن باشقا مەملىكەتلەر مەۋجـۇت
ئەمەس ئىدى. بىز كەمكاد بوسۇغىلىرىغىچە بولغان يەرلەرنى شـەرق
دەپ چۈشىنەتتۇق. بىراق كونا ئەسىر تۈگەپ، يېڭى ئەسىر باشلـ-
نىشى بىلەنلا بىزنىڭ ئېڭىمىزنى جاھاندا يۈز بېرىۋاتقان بارلىـق
غۇۋغا ـ توپىلاڭلار چۈلغىۋالدى.

بىزنىڭ بۇ سۆھبىتىمىزنىڭ 1899 ـ يىلىدىكى ئىسپان ـ
ئامېرىكا ئۇرۇشىدىن بىرئاز كېيىن بولۇنغانلىقىنى ئەسكەرتىشىم-
گە توغرا كېلىدۇ. بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز پەقەت كۈبادىلا ئەمـەس،
بەلكى فىلىپپىن ئاراللىرىدىمۇ غەلىبە قازىنىشقا باشلىغان ئىدى.
بۇرۇن قوشما شتاتلار مەملىكەتتىن شۇنچە يىراق يەرلەردە ئۆز تە-
سىر كۈچىنى تىكلەشكە ئەسلا ئۇرۇنمىغان ئىدى. چىرىپ كاردىن
چىقىۋاتقان ئىسپان ھۆكۈمرانلىقى ئۇستىدىن قىلىنغان غەلىبە
ئامېرىكىلىقلار ئۈچۈن 2400 ئەسكەرنىڭ قۇربانلىقى بەدىلىگە
قولغا كەلگەن ئىدى. ھەتتا دېڭىز ئاكادېمىيىسىنىڭ بۆشۈكى ھې-
سابلىنىدىغان ئاناناپولى شەھىرىدىمۇ بۇ ئۇرۇش كىمنىدۇر ئاتىسە-
دىن، دوستىدىن، سودا ـ تىجارىتىدىن ئايرىۋەتكەن ئىدى. شۇڭا
كونا تەرتىپ ـ قائىدىلەرنى ساقلاپ قېلىش تەرەپدارلىرى بولغان
نۇرغۇن يۇرتداشلىرىمنىڭ كۆزىگە پرېزىدېنت ماك كىنلاي ئەڭ خە-

تەرلىك ھەم ئۇرۇشقاق دۆلەت ئەربابى سۈپىتىدە كۆرۈنەتتى.
ئەلۋەتتە، جانابىي ۋېب بۇخىل قاراشلارنىڭ تەرەپدارى بولمىسىمۇ، بىراق ئۇ، ئوقۇرمەنلىرىنىڭ كۆڭلىگە ماس كېلىدىغان گەپ-لەرنى يېزىشى لازىم ئىدى. بۇ پىكىرنى ماڭا ياخشىراق چۈشەندۈ-رۈش ئۈچۈن، چاچ - ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەن بۇ مۆتىۋەر بوۋاي گېپىنى قىرىپ، چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ، يىرتقۇچ قۇشنىڭكىدەك يوغان ئالىقانلىرىنى تۈگكىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ، يۇقىرى ئاۋازدا گېپىنى داۋاملاشتۇردى:
— ئاننا پولىغا ياۋايىلار باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. سىز، بېنجا-مىن لېسساج، ماقالىلىرىڭىز ئارقىلىق يۇرتىڭىزدىكىلەرنى بۇنىڭ-دىن ئاگاھلاندۇرىشىڭىز كېرەك.
زىممەمگە يۈكلەنگەن بۇنداق ئېغىر ۋەزىپىنى بىر ئاز ئىككى-لىنىپ قوبۇل قىلدىم. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا پارىژ، لوندون ۋە نيو-يورك، ۋاشىنگتون ۋە بالتىمار گېزىتلىرىدە چىققان ماقالىلاردىن ئاخبارات مەنبەسى سۈپىتىدە پايدىلاندىم. ئۇرۇش ھەققىدە، 1904 — 1905 - يىللىرىدىكى رۇس - ياپون ئۇرۇشى ياكى روسىيىدە يۈز بېرىۋاتقان قوزغىلاڭلار ھەققىدە يازغانلىرىم، ئىشىنىمەنكى، بىرەر تارىخىي ئەسەرگە كىرگۈزۈشكە ئەرزىمەيدىغان ئاددىي ۋە خام ماقا-لىلەر ئىدى. پەقەت ئىران ھەققىدە يازغانلىرىملا ژۇرنالىست بولۇپ يېتىلىشىمگە زور ياردەم بەردى دەپ ئويلايمەن. گېزىتىمىز مېنىڭ بۇ ھەقتە يازغان ماقالىلىرىم تۈپەيلى 1906 - يىلدىن باشلاپ پۈتۈن دۇنيا مەتبۇئاتى نەقىل ئالىدىغان، ئامېرىكىدىكى بىردىنبىر مۇھىم گېزىت بولۇپ قالغانلىقىدىن پەخىرلىنىمەن. بۇ گېزىتتىكى ماقا-لىلەر جەنۇب ۋە شەرقتىكى ئاتمىشتىن ئارتۇق گېزىتلەردە ئەينەن كۆچۈرۈپ بېسىلىدىغان بولدى.
ئۆز شەھىرىمىنىڭ ھەمدە ئۇنىڭ گېزىتىنىڭ دۇنياغا تونۇلۇ-شىغا ھەسسە قوشتۇم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن شېرىنغا مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن. ئۆزۈمنىڭ ئىراندا كۆرگەن - بىلگەن-لىرىم بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇ سەۋەبلىك يۈز بېرىشى مۇمكىن

بولغان ۋەقە ـ ھادىسىلەرنىڭ پۈتۈن ماھىيىتىنى چۈشىنىۋالدىم دېيەلەيمەن.

يەتتە يىلدىن بۇيان مەن مەلىكىدىن خەت ـ خەۋەر ئالالمىغان ئىدىم. ئۇ پەقەت ھەييامنىڭ قول يازمىسى تۈپەيلىدىنلا ماڭا خەت يېزىشى مۇمكىن ئىدى. بىراق بۇ توغرۇلۇق مەن ئۇنىڭدىن ئېنىق جاۋاب ئېلىپ بولغان ئىدىم. ئەمدى ئۇنىڭدىن خەت ـ خەۋەر كۈتۈشكە ئاساسىم يوق ئىدى. بىراق خەت تۇشۇغۇچىنى كۆرسەملا، قەلبىمدە ئۈمىد ئۇچقۇنلىرى قايتا چاقنايتتى، مەن خەتلەر ئارد-سىدىن ئەرەبچە ھەرپلەرنى، يۈزەك شەكلىدىكى «بەش» رەقىمىنى ئەسلىتىدىغان ئەرەب رەقەملىرىنى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلاتتىم. ھەر كۈنى تەلپۈنۈش بىلەن ياشاشقا ئۆگىنىپ قالغان ئىدىم.

بۇ جەريانداا ئائىلەمدىكىلەر بالتىمارغا كۆچۈپ باردى. بۇ

ـــ ئاتام مەزكۇر شەھەردە ئىنىلىرىم بىلەن سودا قىلىۋاتقان ۋە بانكا ئېچىۋاتقان چاغلار ئىدى. مەن ئاننىاپولىدا، ئۆيۈمدە قۇلۇقى ئېغىرلىشىپ قالغان خىزمەتكار موماي ۋە بىر نەچچە دوستلىرىم بىلەنلا قالدىم. دەل شۇ يالغۇزلۇق قەلبىمدە ئېھتىياج بىلەن ساقلاپ كېلىۋاتقان شېرىن زارىقىش، كۈتۈش زوقىنى يالقۇنجىتىـ-ۋەتكەن بولسا ئەجەب ئەمەس.

ئاخىر بىر كۈنى شېرىنىدىن مەكتۇپ ئالدىم. «سەمەرقەنت قول يازمىسى» توغرۇلۇق ھېچ نەرسە يېزىلمىغان بۇ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن مەكتۇپنىڭ «يىراقتىكى قىممەتلىك دوستۇمغا» دەپ باشلىنىشى ناھايىتى تەسىرلىك ئىدى. مەكتۇپتىن شېرىنىنىڭ ھاياتىدىن، يەنى ئۇنىڭ ئەتراپىدا يۈز بەرگەن ۋەقە ـ ھادىسىلەرنىڭ كۈندىلىك تەپ-سىلاتىدىن خەۋەرلەندىم. مەكتۇپنى ئوقۇۋاتقاندا، ئۆزۈمنى گويا ئۇ-نىڭ بىلەن ياندىشىپ ئولتۇرۇپ پاراڭلىشىۋاتقاندەك، ئۇ ھېكايە قىلىپ بېرىۋاتقان ۋەقەلەرنى دىققەت بىلەن ئاڭلاۋاتقاندەك ھېس قىلدىم. ئۇنىڭ ئەقلىگە ئۆز تەسىراتلىرىنى ئورتاقلىشىش ئۈچۈن شۇنچە ئادەملەر ئارىسىدىن مېنى تاللاش كەلگەنلىكىگە ھەيران بو-لۇپ مەغرۇرلىنىپ كەتتىم.

ئەدەبلىكتە مەن ئۇنىڭ ھەر ئايدا بىر قېتىم يوللاۋاتقان مەكتۇپلىرىنىڭ تەسىرىدە ياشاشقا باشلىدىم. بۇ مەكتۇپلاردىن دۇنيانى لەرزىگە سېلىۋاتقان تەپسىلاتلارنى ئوقۇيتتىم. شېرىن سەممىيلىك بىلەن ئېسىمگە سېلىۋاتقان نەرسىلەر ھەققىدە خۇددى ئۇ ماڭا شۇنداق قىلىشىمغا رۇخسەت بېرىۋەتكەندەك ئاجايىپ ھاياجان ئىلكىدە ماقالىلارنى يازاتتىمكى، بۇلار ھەممىسى مېنى «ئىران مۇتەخەسسىسى»سۈپىتىدە ئابرۇيۇمنى يەنىمۇ ئاشۇراتتى. بەزى ماقالىلىرىمدا ئۇنىڭ مەكتۇپلىرىدە كەلتۈرۈلگەن پىكىرلەردىن بۆلەكلەرنى تەرجىمە قىلىپ پايدىلىناتتىم.

ئەلۋەتتە، مەن گېزىتخانىغا بېرىۋاتقان پاكىت ۋە خەۋەرلەر ماھىيەتتە شېرىنىڭ پىكىرلىرىدىن كەسكىن پەرق قىلاتتى. جۈملىدىن، مەلىكە ھەرگىزمۇ تۆۋەندىكىدەك پىكىر قىلمىغان بولاتتى: «ئىران ئىنقىلابى بىلگىسىلىك ۋەزىرىنىڭ مۇسۇلمانلىقىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن داۋام قىلماقتا».

ھەر ھالدا، بۇ ۋەقە ھەقىقەتتىن ئۇنچىلىك يېراق ئەمەس ئىدى. يەنە كېلىپ، ئىنقىلابنىڭ مۇقەررەر يۈز بېرىدىغانلىقى شېرىنغا 1900 ـ يىلى شاھ كانتىرېكسىۋىل شەھىرىگە داۋالىنىشقا كەتكەن كۈنلىرىدىلا ئايان بولغان ئىدى. ئۇ يەرگە ئۆز خادىملىرى بىلەن بېرىشنى ئويلىغان شاھقا ناھايىتى كۆپ مىقدارىدا مەبلەغ كېرەك بولغانىدى. ئۇنىڭ خەزىنىسى ھەر قاچانقىدەك قۇرۇق بولغاچقا، چار پادىشاھىتىن قەرز سوراشقا مەجبۇر بولدى. پادىشاھ ئۇنىڭغا 22 يېرىم مىليون رۇبلى قەرز بەردى. بىراق بۇ قەرز شاھقا نىسبەتەن مەككارلىق بىلەن قۇرۇلغان چوڭ بىر تۈزاق ئىدى. جەنۇب تەرەپتىكى قوشۇنسىنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا زاۋالىلىققا يۈز تۇتۇشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن سانكت ـ پېتېربۇرگ ئەمەلدارلىرى شاھقا بۇ قەرزنى بەردى، بىراق بۇنىڭ ئورنىغا پارس ـ رۇس تاموژنىسىدىن كېلىۋاتقان كىرىمىلەرنى رۇس ھۆكۈمىتى ئۆزى ئېلىشنى تەلەپ قىلدى ۋە بۇنىڭغا مۇۋاپىق بولدى. بۇ شەرتنامە 75 يىلغىچە كۈچكە ئىگە قىلىنىپ ئىمزالاندى! بۇنداق زور ئىمتىيازنى

قولغا كىرگۈزگەن پادىشاھ، ياۋروپادىكى ھۆكۈمران دائىرىلەرنىڭ ئىرانىنىڭ تاشقى سودىسىغا تەسىر يەتكۈزۈشىدىن ئەنسىرەپ، بىلـ-
گىيە پادىشاھى لېئوپولىد II دىن بۇ قېتىملىق ئىشلارنى رۇس ھۆ-
كۈمىتى نامىدىن بېجىرىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ، شاھ
سارىيىغا ئوتتۇزغا يېقىن بىلگىيىلىك ئەمەلدار كىرىپ كەلدى،
ئۇلارنىڭ مەملىكەت تۈرمۇشىغا كۆرسىتۋاتقان تەسىرى كۈنسېرى
ئېشىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەڭ يۇقىرى ئابرۇي - ئىنا-
ۋەتكە ئىگە كىشى جانابىي نائۇس بولۇپ، ئۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا
ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئورۇندىكى ئەمەلدارلىرىدىن بىرىگە
ئايلاندى. ئىنقىلاب ھارپىسىدا ئۇ ئالىي كېڭەش ئەزاسى، پوچتا ۋە
تېلېگراف ۋەزىرى، ئىرانىنىڭ باش خەزىنىچىسى، پاسپورت بېجىر-
گۈچى ئورگانىنىڭ باشلىقى، تاموژنا مەھكىمىسىنىڭ بىرىنچى قول
باشلىقى قاتارلىق مەنسەپلەرنى ئىگىلەشكە مۇيەسسەر بولدى. بۇ-
نىڭدىن تاشقىرى ئۇ باج - سېلىق قانۇنىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش
بىلەنمۇ شۇغۇللاندى ۋە قېچىرلارنىڭ ئۈستىگە ئارتىلىدىغان يۈك-
نىڭ مىقدارىغا قاراپ باج ئېلىش ھەققىدىكى يېڭى قانۇنمۇ شۇ تە-
رىپىدىن ئوتتۇرىغا چىقىرىلغان ئىدى.

ئەمدى كېلىپ جانابىي نائۇس پۈتۈن ئىران خەلقىنىڭ نەپرە-
تىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭ چەت ئەل زوراۋان كۈچلىرىنىڭ سىمۋولىغا
ئايلىنىپ قالغانلىقىنى ئەسلەتمىسەكمۇ بولار.

ئەمدى ئۇنى ئىراندىن قوغلاپ چىقىرىش ھەققىدىكى تەلەپلەر
ياكىراشقا باشلىغان ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ۋىجدانلىق ئادەم ئەمەسلىكـ-
ىدىن، ھەممە ئىشلارنى چىن كۆڭلىدىن قىلمايۋاتقانلىقىدىن، ئاۋام-
نىڭ ئۇنىڭغا ئىشەنمىگەنلىكىدىن دالالەت بېرەتتى. بىراق ئۇنىڭ
يىلتىزى كۈچلۈك بولۇپ، چار پادىشاھى تەرىپىدىن، شۇنداقلا، يە-
كىلىكلاردىن قورقىدىغان، ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇۋاتقان
ھەمتاۋاقلىرى تەرىپىدىن قوللاپ - قۇۋۋەتلىنەتتى. ئۇ يۇرگۈ-
زۇۋاتقان سىياسەت سانكت - پېتېربۇرگ ھۆكۈمىتى مەتبۇئات
ئورگانلىرى تەرىپىدىن پۈتۈن ئاۋازى بىلەن كۆكلەرگە كۆتۈرۈلۈپ

ماختىلاتتى. چۈنكى ئىران ۋە پارس قولتۇقىنى ئۆز تەسىر دائىرد-
سىدە تۇتۇپ تۇرۇش ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئىدى. گويا جانا-
بىي نائۇسىنىڭ تەختى ناھايىتى مۇستەھكەم تەۋرەنمەستەك كۆرۈ-
نەتتى. بىراق ئۇنىڭ ھىمايىچىسى ئولتۇرغان تەختىنىڭ تەۋرىنىشى
بىلەن جانابىي نائۇس ئولتۇرغان تەختمۇ قاتتىق تەۋرىنىشكە باش-
لىدى. بۇ ھادىسە شۇنچىلىك تېز ۋە ئۇشتۇمتۇت يۈز بەردىكى، بۇ
ھەقتە شۇنداق بولۇشىنى ئارزۇ قىلىپ يۈرگەن نۇرغۇن ئىراد-
لىقلارمۇ كۈتۈلمىگەن سوۋغىدىن تەمتىرەپ قالدى. بۇنىڭغا زامان
سەۋەب بولدى. دەسلەپكى رۇس - ياپون ئۇرۇشىدا چار پادىشاھنىڭ
مەغلۇبىيىتى ۋە رۇس فلوتىنىڭ يەر بىلەن يەكسان قىلىنىشى پۈ-
تۈن دۇنيانى ھەيران قالدۇردى. كېيىن ئۆز رەھبەرلىرىنىڭ سەۋەن-
لىكى بىلەن بۇخىل مەغلۇبىيەتتىن ئىززەت - ئابرۇيى يەرگە ئۇ-
رۇلغان رۇس خەلقىنىڭ نارازىلىقلىرى، «پوتيامكىن» كېمىسىدىكى
ئىسيان، كرونشتادىت، سۇاستسپولدىكى قوزغىلاڭ، موسكۋادا يۈز
بەرگەن ۋەقەلەر بۇ جەريانىنى يەنىمۇ تېزلەشتۈردى.

ھازىرغىچە ھېچكىمنىڭ يادىدىن كۆتۈرۈلمىگەن بۇ ۋەقەلەرنى
بايان قىلىشتىن ئۆزۈمنى تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئىرانغا بولغان ئېغىر
تەسىرىنى تەكىتلىمەكچىمەن. مۇشۇ چاغقا كېلىپ، يەنى 1906 -
يىلى چار پادىشاھى نىكولاي IIمۇ ئۆز دۆلىتىدە دۇما سايلىمىنى
ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولغان ئىدى. مانا شۇنداق ئېغىر ۋەزىيەتتە
ھەممىنى ھەيران قالدۇرغان بىر ۋەقە يۈز بەردى. بىلگىيىلىك يۈ-
قىرى مەرتىۋىلىك بىر ئەمەلدار ئۇيۇشتۇرغان نىقابلىق زىياپەتتە
جانابىي نائۇس ھەممىنى ھەيران قالدۇرۇش ئۈچۈن مۇسۇلمان ئۆ-
لىمالىرىنىڭ كىيىمىنى كىيىپ باردى. ۋەزىرنىڭ بۇنداق كىيىم
بىلەن كىرىپ كېلىشى، تەبىئىيكى بارلىق زىياپەت ئەھلىنىڭ دىق-
قىتىنى تارتتى. كىشىلەر ئۇنى كۈلكە، قىزغىن ئالقىشلار بىلەن
قارشى ئېلىشتى، سۇرەتكىمۇ تارتتى، بىر نەچچە كۈندىن كېيىن
بۇ سۇرەت نۇرغۇن نۇسخا كۆپەيتىلىپ، تېھران بازارلىرىدا سېتە-
لىشقا باشلىدى.

ئوتتۇز تۆتىنچى باب

شېرىن شۇنداق سۇرەتلەردىن بىرىنى ماڭا ئەۋەتىپتۇ. مەن بۇ سۇرەتكە پات - پات ئەجەبلىنىپ قارايمەن. ئۇنىڭدا باغنىڭ تۆرىگە سېلىنغان چوڭ بىر پارچە گىلەم ئۈستىدە تۇركچە، ياپونچە، ئاۋسترىيىچە كىيىنگەن ئەر - ئاياللارنىڭ كۆرۈنۈشى تارتىلغان بولۇپ، ئالدىدىكى قاتارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى كىيىمىدىكى ئاق ساقاللىق جاناب نائۇس ئولتۇرۇپتۇ. بۇ كۆرۈ-نۈشتە ئۇنىڭ راستىنلا تەقۋادار مۇسۇلمان بوۋايدىن پەرقى يوق ئىدى. سۇرەتنىڭ ئارقىسىغا شېرىن ئۆز قولى بىلەن: «ھەددى - ھېسابسىز گۇناھلىرى ئۈچۈن جازالانمىغان، مەسخىرىۋازلىقى ئۈ-چۈن ئەزىزلەنگەن كىشى» دەپ يېزىپ قويۇپتۇ.

ئەلۋەتتە، بۇنداق كىيىنىش ئارقىلىق، جانابىي نائۇس مۇسۇل-مان ئۆلىمالىرىنى مەسخىرە قىلىش نىيىتىدە بولمىغاندۇر. بۇ ئىش تۇپەيلىدىن ئۇنى ئەيىبلىگىلى بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ مۇسۇلمانلارنى كەمسىتىدىغان، بولمىغۇر ئىش قىلىپ قويۇشتىن ھەر ۋاقىت ئۆ-زىنى تارتىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ بىردىنبىر خاتالىقى، ئۇ چار پادد-شاھقا تىرويا ئېتى بولۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەنلىكى ۋە ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇ خىزمەتلىرىنىڭ ئۇنتۇلۇپ كېتىدىغانلىقى-نى چۈشەنمىگەنلىكىدە ئىدى.

سۇرەتنىڭ تارقىتىلىشى كىشىلەر ئارىسىدا ھەرخىل سەلبىي كەيپىياتنىڭ تۇغۇلۇشىغا سەۋەب بولدى. سۇرەتنى مۇسۇلمانلارنى مەسخىرە قىلغانلىق دەپ چۈشەنگەن ئايرىم كىشىلەر نارازىلىقنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە بازاردىكى دۇكانلىرىنى تاقىدى. ئۇلار دەسلەپ نائۇسنى مەملىكەتتىن قوغلاپ چىقىرىشنى، كېيىنچە ھۆكۈمەت

مۇئەسسەسەلىرىدىكى بارلىق چەت ئەللىكلەرنى ھەيدەپ چىقىرىشنى تەلەپ قىلدى. خۇددى روسىيىدىكىدەك پارلامېنت ھۆكۈمىتى تەشكىل قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان ۋەقەلەر كۆپەيمىشكە باشلىدى. يىللار داۋامىدا خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان يوشۇرۇن جەمئىيەتلەر ئەمدى جامالىددىن، ھەتتا مىرزا رىزاغا ئوخشاش قۇربانلار نامىدىن ھەربىكەتكە كېلىشىپ، پادىشاھلىق تۈزۈمىگە قارشى كۈرەشنىڭ ھەقىقىي قەھرىمانلىرىغا ئايلاندى.

كازاك ئەسكەرلىرى شەھەر مەركىزىنى ئورىۋېلىشتى. «شەھەرده پات ئارىدا نامايىشچىلار قاتتىق جازالىنارمىش، بازارلار ھەر-بىر كۈچىلەرنىڭ يارىمىدە قايتا ئېچىلارمىش، ھەربىيلەر بازارلاردا، دۇكانلاردا تالان ـ تاراج ئۇيۇشتۇرارمىش» دېگەن گەپ ـ سۆزلەر تارقالدى. بۇ سودىگەرلەرنى ئەسىرلەردىن بېرى ۋەھىمىگە سېلىپ كېلىۋاتقان ئەڭ دەھشەتلىك سۆز ـ چۆچەكلەر ئىدى.

1906 ـ يىلنىڭ 19 ـ ئىيۇل كۈنى بۇ ۋەھىمىدىن چۆچۈگەن بىر توپ سودىگەرلەر بىرتانىيە ئەلچىخانىسىغا مۇھىم ئىلتىماس بىلەن كەلدى: «قاماقتا ئېلىنىش مۇمكىنچىلىكى بار كىشىلەر ئەلچىخانىغا كېلىپ پاناھلىق سورىسا بولامدۇ؟ ئەلچىخانا ئۇلارنى قوغدامدۇ؟»

جاۋاب ياخشى بولدى. قەدىم تەشرىپ قىلغانلار چىن كۆڭلىدىن تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، چوڭقۇر مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن پازىل بىر توپ دوستلىرى بىلەن ئەلچىخانىغا كىرىپ كەلدى ۋە ئۇلار قىزغىن كۈتۈۋېلىندى. ئەمدىلىكتە ئوتتۇز ياشلارغا كىرىپ قالغان پازىل شەھەردىكى ئەڭ باي سودىگەرلەردىن بىرى ھېسابلىنىپ، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، دۇنيا قارىشى بىلەن كەسىپداشلىرى ئارىسىدا يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى. بىرتانىيە ئەلچىخانىسى بۇخىل يۇقىرى مەرتىۋىلىك مېھمانغا ئېسىلزادە كىشىلەرگە ئاجرىتىپ قويۇلغان ھۇجرىلاردىن بىرىگە ئورۇنلىشىش تەكلىپىنى بەردى. لېكىن پازىل ھاۋانىڭ ئىسسىقلىقىنى باھانە قىلىپ، بۇ تەكلىپنى رەت قىلدى ۋە: «ئەلچى جانابلىرىغا

مالال كەلمىسە، ئەلچىخانا بېغىغا ئورۇنلاشسام» دەپ رۇخسەت سو-
ردى. بۇنىڭ ئۈچۈن چېدىر، گىلەم ۋە كىتابلارنى ئېلىپ كەلگەن-
لىكىنى مەلۇم قىلدى. ساھىبخان قاشلىرىنى ھىمىرىپ، لەۋلىرى-
نى قىسىپ، مېھمان ئېلىپ كەلگەن نەرسىلەرگە قاردى ۋە ئۇنىڭ
ئارزۇسىغا رازى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى.

ئەتىسى يەنە ئوتتۇز نەپەر سودىگەر دەل شۇ يوسۇندا برىتانىيە
ئەلچىخانىسىدىن پاناھلىق سوراپ كەلدى. ئاردىدىن ئۈچ كۈن ئۆ-
تۈپ، 23 - ئىيۇل كۈنى ئۇلارنىڭ سانى 860 قا، 26 - ئىيۇلدا
5000 گە، 1 - ئاۋغۇستتا بولسا 12 مىڭ كىشىگە يەتتى. ئەنگلىيە
ئەلچىخانىسىنىڭ بېغىدا قۇرۇلغان بۇ چېدىرلىق شەھەر كىشىگە
ئاجايىپ تۇيغۇ بېرەتتى. ھەر خىل ھۈنەر - كەسىپكە تەۋە كىشى-
لەر ئالاھىدە چېدىرلاردا ياشايتتى، كىمنىڭدۇر تەشەببۇسى بىلەن
چوڭ داشقازاندا پىشۇرۇلغان ئىسسىق تاماق «مەھەللە»لەر ئارىلاپ
تارقىتىلاتتى.

بۇ يەردە تەرتىپ بۇزۇدىغان ئىشلار يوق بولۇپ، ئارتۇقچە شاۋ-
قۇن - سۇرەنمۇ يۈز بەرمەيتتى، پارسلارنىڭ گېپى بويىچە ئېيىت-
قاندا، ئۇلار ئىنگلىز ئەلچىخانىسى كونترولىلۇقىدىكى خىلۋەت
جايدا تىنچقىنە نارازىلىق نامايىشى ئۆتكۈزەتتى. ئەمەلىيەتتە نامـا-
يىشچىلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان خىلۋەت
يەرلەر تېھرانداكۆپ ئىدى. مەسىلەن، شاھ ئابدۇل ئەزەم مەقبەرد-
سى، شاھ ئاتخانىسى ۋە باشقىلار. توپ مەيدانىدىكى زەمبىرەك
ئەتراپىغا قېچىپ بارغان ھەرقانداق گۇناھكار ئۆزىنىڭ بىخەتەرلە-
كىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان بولاتتى، ھەرقانداق قانۇن ئەمەلدار-
لىرىنىڭ ئۇلارغا تېگىشكە ھەققى يوق ئىدى. بىراق جامالىددىن
مۇشۇ ئادەتتىن پايدىلانماقچى بولغاندا، ئۇنىڭ بېشىغا چۈشكەن
كۈلپەتلەر ئەمدى ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ئادەتكە ئۇزاق تاقەت قىلالمايدد-
غانلىقىنى چاندۇرۇپ قويدى. شۇڭا، ئۇلار بۇنداق ۋەھىمىلىك كۈن-
لەردە ئەڭ بىخەتەر جاينىڭ ئىنگلىز ئەلچىخانىسى ئىكەنلىكىنى
ياخشى چۈشىنەتتى.

ئىنگلىز ئەلچىخانىسىنىڭ بېغىغا توپلانغان ھەر بىر نامايىش-
چىنىڭ، شۇنىڭدەك ھەر بىر چېدىردىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس
ئارزۇ ـ ئىستىكى، تەلەپلىرى بار ئىدى. پازىلنىڭ ئەتراپىغا جەم-
ئىيەتنى يېڭىلاش تەرەپدارلىرى توپلانغان، ئۇلار يۈزدەك ياش ۋە
قېرىلاردىن تەشكىل تاپقان ئىدى، ئۇلار ئۆزىگە خاس بىر سۆھبەت
تەشكىل قىلىپ، بۇ سۆھبەتتە ياپونىيە، روسىيە، فرانسىيىگە مۇ-
ناسىۋەتلىك مەسىلىلەر ھەققىدە مۇنازىرىلىشەتتى. ئۇلار سېنـــ
سىمون، روبېسپېر، ۋالدېك، روسسولارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەرجىمە
ۋە ئىراندا بارلىققا كەلگەن ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ جەمئىيەتنى
يېڭىلاشنىڭ ھەرخىل چارە ـ تەدبىرلىرىنى ئىزدىشەتتى. پازىل بۇ-
نىڭدىن بىر يىل ئىلگىرى پارىژدا يولغا قويۇلغان چېركاۋنى ھاكە-
مىيەتتىن ئايرىۋېتىش ھەققىدىكى قانۇننى كۆچۈرۈۋېلىپ ۋە ئۇنى
تەرجىمە قىلىپ، دوستلىرىغا تارقاتقان ئىدى. ئەمدى ئۇلار بۇ
ھەقتە قىزغىن بەس ـ مۇنازىرىگە چۈشكەن ئىدى، لېكىن بۇ مۇنا-
زىرە تۆۋەن ئاۋازدا ئېلىپ بېرىلاتتى، چۈنكى ئۇلارنىڭ چېدىرلىرى-
دىن بىر نەچچە قەدەم نېرىغا ھۆكۈمەتتىن نارازى بولۇپ يۈرگەن
ئۆلىمالارنىڭ چېدىرى جايلاشقان ئىدى. ئۇلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئىك-
كى توپقا بۆلۈنگەن ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ياۋروپادىن كە-
لىۋاتقان ھەر بىر يېڭىلىققا، دېموكراتىيىگە، پارلامېنتقا جان ـ
جەھلى بىلەن قارشى چىقىشاتتى. ئۇلار: «بىزگە ھېچقانداق ئاسا-
سىي قانۇننىڭ كېرىكى يوق، بەلكى، خۇدا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن
‹قۇرئان كەرىم› ھەر قانداق ئاساسىي قانۇندىن ئەلا» دېيىشەتتى.
ئۇنىڭغا جاۋابەن ئىسلاھات تەرەپدارلىرى بولغان ئۆلىمالار «قۇرئان
كەرىم»دىكى: «ئاراڭلاردا پەيدا بولغان ھەر قانداق مەسىلىنى دەر-
قەمتە ئولتۇرۇپ، مەسلىھەت بىلەن ھەل قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنى
ئوتتۇرىغا قويىاتتى ۋە ئەگەر پەيغەمبەر مۇسۇلمانلارغا دۆلەتنى تۇ-
زەش ۋە باشقۇرۇش بويىچە مۇكەممەل بىر كىتاب قالدۇرغان بولسا،
كېيىنكى ئەۋلادلار ئوتتۇرىسىدا قانلىق جەڭلەر بولمايتتى، خەلىپە
ئەلىمۇ بىمەھەل ئۆلۈپ كەتمىگەن بولاتتى، دېگەندەك سۆزلەرنى

قوشۇپ قويۇشاتتى.

نارازىلىق ھەرىكەتنىڭ دەسلىپىدىلا موللىلارنىڭ كۆپچىلىكى شاھنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقىدىن نارازى بولۇپ، ئاساسىي قانۇننى قوللايدىغانلىقىنى تەكىتلەيتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى پەيغەمبەرنىڭ مەككە ھىجرىتىگە، خەلقنىڭ بېشىغا چۈشۈۋاتقان جەبىر - زۇلۇملارنى خەلىپە ئەلىنىڭ ئولتۇرۇلگەن ئوغلى ھۈسەيىنىڭ ئازابلىرىغا ئوخشىتاتتى. ئەلچىخانا بىغىغا مەددىاھلارمۇ كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ئادەملەرنى ئەتراپىغا توپلىۋېلىپ، ھۈسەيىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى ھېكايە قىلىپ بېرەشەتتى، كىشىلەر ئۇنى ئاڭلاپ يىغلىشاتتى، چاچلىرىنى يۇلۇشاتتى، ھۈسەيىنىڭ قايغۇسىغا قايغۇراتتى، ئۆزلىرىنىڭ ھەسرەتلىرىگە، ئىرانىنىڭ بېشىغا چۈشۈۋاتقان ئېغىر كۈنلەرگە ھېسداشلىقىنى بىلدۈرەتتى.

پازىلنىڭ ئەتراپىغا توپلانغانلار، ئەلۋەتتە، بۇنداق نامايىشچىلاردىن يىراقراق يۇرۇشكە تىرىشاتتى. چۈنكى بۇ ئۇستاز جامالىددىننىڭ نەسىھىتى ئىدى.

شېرىن ئۆز قولى بىلەن يازغان مەكتۇپلىرىنىڭ بىرىدە بۇ ھەقتە سوغۇققانلىق بىلەن مۇنداق يازغان ئىدى: «ئىران جىددىي كېسەللىك بىلەن تولغانماقتا. ئۇنىڭ ئالدىغا نۇرغۇنلىغان ئەنئەنەۋى، زامانىۋى تېۋىپلار كېلىپ، ھەر بىرى ئۆزىنىڭ دورا - دەرمەكلىرىنى ھاۋالە قىلماقتا. ئۇنى قايسى تېۋىپ ساقايتالىسا، كېيىلەچەك شۇنىڭ قولىدا. ئەگەر بۇ ئىنقىلاب غەلىبە قىلسا، موللىلار قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە دېموكراتلارغا ئايلىنىدۇ، ناۋادا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىسا، دېموكراتلار موللىلارغا ئايلىنىشى مۇمكىن».

ھازىرچە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر سەپتە، بىر ئومۇمىي مەيدان — بىرىتانىيە ئەلچىخانىسىنىڭ بېغىدا نارازىلىق نامايىشىغا توپلانغان ئىدى. 7 - ئاۋغۇستقا كەلگەندە ئەلچىخانا بېغىدىكى نامايىشچىلارنىڭ سانى 16 مىڭغا يەتتى. كوچىلار قۇرۇقدىلىپ قالدى. سودىگەرلەر ئۆز مالىلىرىنى بېسىپ قويۇشقا باشلىدى. ئاخىرى شاھ

ئۇلارغا يول قويۇشقا مەجبۇر بولدى: 15 ـ ئاۋغۇست كۈنى، نامايىش باشلىنىپ تەخمىنەن بىر ئايدىن كېيىن، تېھراندا ئوچۇق ـ ئاشكارا ئاۋاز بېرىش ئۇسۇلى بىلەن سايلام ئۆتكۈزۈشكە ئىجازەت بېرىلدى.

ئىران تارىخىدىكى بىرىنچى پارلامېنت كېڭىشى7 ـ ئۆكتەبىردە ئۆتكۈزۈلدى. ئۇنىڭدا تەخت نامىدىن ئىسپاھانلىق ئەرمەنىيلەردىن بولغان شاھزادە مەلكۇم خان سۆز قىلدى. ئۇ جامالىددىنىڭ شاگىرتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، شۇ كەمگىچە لوندوندا سۈرگۈندە يۈرەتتى. يۈرۈش ـ تۇرۇشلىرى ئىنگلىزلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان بۇ ئاجايىپ بوۋاي بىر ئۆمۈر پارلامېنت مۇنبىرىدە تۇرۇپ، خەلق ۋەكىللىرىگە ئاساسىي قانۇننى ياقىلاپ نۇتۇق سۆزلەشنى ئارزۇ قىلاتتى.

ئىران تارىخىنىڭ بۇ سەھىپىسىگە قىزىققۇچىلار تارىخىي ھۆججەتلەرنىڭ ئىچىدىن مەلكۇم خانىنىڭ نامىنى ئىزدىمەيدۇ. خۇددى ھەييام دەۋرىدىكىگە ئوخشاش بۇگۈنكى ئىرانلىقلار ئۆز رەھبەرلىرىنى ناملىرىدىن ئەمەس، «سەلتەنەت قۇياشى»، «دىنىنىڭ تۇۋرۇكى»، «سۇلايمانىنىڭ سايىسى» دېگەنگە ئوخشاش لەقەملىرىدىن تونۇشقا ئادەتلەنگەن ئىدى. ئىراندا دېموكراتىيە دەۋرىنىڭ باشلانغىلىقىنى تەنتەنىلىك ئېلان قىلغان بۇ كىشى ئەڭ مۆتىۋەر لەقەمگە سازاۋەر بولدى، ئۇنى نىزامۇل مۇلك، دەپ ئاتاشقا باشلىدى. تۇيۇق يولغا كىرىپ قالغان، تىنىمسىز ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرگە دۇچار بولۇۋاتقان بىچارە ئىرانىنى ئەمدى قانداق قىسمەت كۈتۈۋاتىدىكىن؟!

ئوتتۇز بەشىنچى باب

شەرق ئويغىنىش دەۋرىگە گۇۋاھ بولۇش — چوڭ بەخت ئىدى. بۇ ئويغىنىش ھېس - ھاياجانلارنى قوزغايدىغان، كىشىنى روھلاندۇرۇپ، شۇبھە - گۇمانلارغا كۆمۈپ تاشلايدىغان بىر دەۋر ئىدى. بۇ ئويغىنىش ئەسىرلەر بويى غەپلەتتە ياتقان قەلبلەردە قانداق غايىلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەركىن؟ ئۇخلاپ ياتقان ئىران ئۇيقۇدىن ئويغانسا ئىشنى نېمىدىن باشلاركىن؟ غەپلەت ئىلكىدە، ئۆز نىجاتكارلىرىنى يانجىۋېتەرمىكىن؟ مەن بۇ مەسىلىلەرگە قىزىقىدىغان گېزىت ئوقۇرمەنلىرىدىن نۇرغۇن مەكتۇپلار تاپشۇرۇۋالاتتىم. ئۇلار ئەندىشە بىلەن ئاشۇنداق سوئاللارغا جاۋاب سورايتتى. 1900 - يىلى بېيجىڭدا يۈز بەرگەن ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر، چەت ئەللىك دىپلوماتىيە خادىملىرىنىڭ گۆرۈگە ئېلىنىشى، ئۆزىنى قۇياش ئوغلى دەپ ھېسابلايدىغان ئىمپېراتور كامپىرغا قارشى ھەرىكەتكە قوشۇلغان ئېكسپېدىتسىيە خادىمى كارپۇسنىڭ بېشىغا چۈشكەن ئازاب - ئوقۇبەتلەرنى ئۇنتۇمىغان ئوقۇرمەنلەر، «بۇنداق كۈلپەتلەر ئىراندىمۇ يۈز بېرەرمۇ؟» دەپ ئەنسىرەشمەكتە ئىدى. ئىراندىكى ۋەقەلەر باشقىچە بولارمىكىن؟ مەن يېڭىدىن مەيدانغا كېلىۋاتقان دېموكراتىيىگە ئىشەنگەچكە، قەتئىي رەۋىشتە«ھەئە» دەپ جاۋاب بېرەتتىم. شۇنداق قىلىپ، مەملىكەتتە يېڭى ئاساسىي قانۇن ۋە پۇقرالار ھوقۇقى خىتابنامىسى قوبۇل قىلىندى. ھەر كۈنى يېڭى جەمئىيەتلەر، يېڭى گېزىتلەر تەسىس قىلىناتتى. بىر نەچچە ئاي ئىچىدىلا كۈندىلىك ۋە ھەپتىلىك گېزىتلەردىن 90 نەچچىسى نەشر قىلىندى. ئۇلارنىڭ ناملىرىمۇ ئاجايىپ - غارايىپ بولۇپ، جۈملىدىن، «تەمەددۇن»، «تەڭلىك»، «ئازادلىق» ياكى «ئويغىنىش

بۇرغىسى» قاتارلىق گېزىتلەر بار ئىدى. ئىنگلىز تىلىدا چىقىرىلىدىغان بەزى گېزىتلەر پات - پات ئۇلارنىڭ ماقالىلىرىنى كۆچۈرۈپ باساتتى. تېھرانداغى نەشرىياتلىرىنىڭ گېزىت تۇنجى ساندىن باشلاپ ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتتى. ئۇنىڭغا بېسىلىۋاتقان ھەجۋىيەلەرنىڭ ئاساسىي نىشانى پارىخور ئەمەلدارلار، چار پادىشاھنىڭ ئىشپىيونلىرى ۋە ساختا تەقۋادارلىق دەۋاسى قىلىۋاتقان ئۆلىمالار ئىدى.

شېرىن سۆيۈنۈش ئىلكىدە تۆۋەندىكىلەرنى مەلۇم قىلدى:

«ئۆتكەن جۈمە كۈنى بىر نەچچە ياش دىندارلار بازار مەيدانىدا توپىلاڭ ئۇيۇشتۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئۇلار قوبۇل قىلىنغان ئاساسىي قانۇننى قۇرئانغا خىلاپ دەپ جاكارلاپ، ئادەملەرنى پارلامېنت بىناسى جايلاشقان باھارىستان مەيدانىغا بېرىپ نامايىش ئۆتكۈزۈشكە چاقىردى. بىراق ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكەتلىرى بىھۇدە كەتتى. ئۇلار ئاغزىنى ئۇپرىتىپ قانچە ۋەزخانلىق قىلسىمۇ، ئادەملەر ئۇلارغا پەرۋا قىلمىدى. ئاردىدا ئۇلارنىڭ ئالدىغا بىر ئادەم كېلىپ بىر نەچچە مىنۇت قۇلاق سېلىپ تۇردى، كېيىن يەلكىسىنى قىسقىنىچە كېتىپ قالدى. ئاخىرى، ئۇچ نەپەر ئۆلىما كەلدى، ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭى ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا ۋەزخانلارغا ئەڭ يېقىن يول بىلەن دېمىنى ئىچىگە يۇتۇپ تېزراق ئۆيلىرىگە كېتىۋېلىشنى مەسلىھەت بەردى. مەن بۇ ئىشلارغا تەستە ئىشەندىم. ئەجەبا، ئىراندا مۇتەئەسسىپلىكنىڭ يىلتىزىغا پالتا ئۇرۇلغانمىدۇ!».

شېرىننىڭ ئاخىرقى جۈملىسى مېنىڭ ئەڭ ئېسىل ماقالىلىرىمنىڭ بىرىگە ماۋزۇ بولدى. ئۇنىڭ خېتىدىكى شادلىق مېنى شۇنچىلىك روھلاندۇرۇۋەتتىكى، ماقالەم مېنىڭ ھەقىقىي يۇرىكى سۆزۈمگە ئايلاندى. گېزىت مۇھەررىرى مەندىكى بۇ كۆتۈرەڭگۈلۈكنى بايقاپ، مېنى بىرئاز ئېغىر - بېسىق بولۇشقا ئۇندىدى. بىراق گېزىت ئوقۇرمەنلىرى توختىماي خەت يېزىپ، قەلبىمدىكى يالقۇنىنى تېخىمۇ يالقۇنجىتاتتى. بۇ خەتلەردىن بىرىنى نيۇجېرسىيدىكى پرىنستون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى گوۋارد س. باسكېر-

ۋىل يازغان ئىدى. ئۇ پات ئارىدا سەنئەت بويىچە باكالاۋرلىق دې-
لومىنى ئالىدىغانلىقىنى ۋە مەن تەسۋىرلەۋاتقان ۋەقەلەرنى ئۆز
كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئىشىنىش ئۈچۈن ئىرانغا بېرىپ ئىشلەش
نىيىتىنىڭ بارلىقىنى ئېيتقان ئىدى. ئوچۇقىنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭ
خېتىدىكى مانا بۇ جۈملە مېنى هاياجانلاندۇرغان ئىدى: « قەتئىي
ئىشىنىمەنكى، شەرق ئەدىلا ئويغىنىۋاتقان بۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا،
غەربمۇ غەپلەتتىن خالاس بولسا كېرەك».

ئۇنىڭغا يازغان جاۋاب خېتىمده، بۇ ساياهەتكه ئەلۋەتته چىقىش
هەققىده مەسلىهەت بېرىپ، ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا تونۇشلىرىمنىڭ
ئادرېسىنى ئەۋەتىدىغانلىقىمنى يازدىم. بىر نەچچه هەپتىدىن كېيىن
ئۇ ئالدىمغا كېلىپ تەبرىزدىكى ئامېرىكا دىن تارقاتقۇچىلىرى
رەهبەرلىك قىلىۋاتقان مەكتەپكه ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلەنگەنلىكى-
نى سۆيۈنۈش ئىلكىده بايان قىلدى. ئۇ ياش ئىرانلىقلارغا ئىنگلىز
تىلىدىن دەرس بېرەتتى. ئۇنىڭغا تېگىشلىك مەسلىهەتلەرنى بې-
رىپ، ئەگەر ئىرانغا بېرىپ قالسام، سىزنى چوقۇم ئىزدەيمەن دې-
دىم.

ئەمەلىيەتته، ئىرانغا پات يېقىندا بارماسلىقىم مۇمكىن دەپ
ئويلايتتىم. بۇ مەنده بۇنداق ئارزۇنىڭ يوقلۇقىدىن ئەمەس، بەلكى
بوينۇمدا شاهنى قەستلەشته شېرىكلىك جىنايىتى ئېسىلىپ تۇر-
غاچقا سەپەرگه چىقىشتىن ئۈمىد ئۈزگەن ئىدىم. تېهرانداً يۈز بەر-
گەن ئۆزگىرىشلەرگه قارىماي، ئۇ يەرگه بارسام، كىملا بولسۇن كو-
نا هۆججەتلەرنى ئاختۇرۇپ سالاهىيىتىمنى ئېنىقلاپ، چېگرىدىلا
تۇتۇۋېلىشىدىن، شۇنىڭ بىلەن تونۇشلىرىمنى ياكى ئەلچىخانىمىز-
نىڭ خادىملىرىنى تەشۋىشكه سېلىپ قويۇشتىن ئەنسىرەيتتىم.

باسكېرۋىلنىڭ ئىرانغا كېتىپ قېلىشى مېنى ئۇ يەردىكى ۋە-
زىيەتنى ئەستايىدىللىق بىلەن تەتقىق قىلىشقا ئۈندىدى. مەلۇمكى،
شېرىنغا هېچقاچان جاۋاب خەت يازماسلىققا ۋەده بەرگەنمەن. شۇڭا
ئۇنىڭغا خەت يېزىپ، مۇناسىۋىتىمىزنى بۇزۇپ قويۇشتىن قورقا-
تتىم. ئاخىرى، ئىراندا تەسىر كۈچى بارغانسېرى ئېشىۋاتقان پازىل-

غا خەت يېزىپ، ئۇ يەردىكى ماڭا مۇناسىۋەتلىك ۋەزىيەتنى ئېڭ-
نىقلاش نىيىتىگە كەلدىم. مىللىي مەجلىستە ــ ئەڭ مۇھىم قا-
نۇنلار قوبۇل قىلىنىۋاتقان بۇ ئورگاندا - پازىلنىڭ ۋەكىللەر تەرد-
پىدىن ناھايىتى ھۆرمەت قىلىنىدىغانلىقىنى بىلەتتىم. ئۇنىڭ
جاۋابى ئۇچ ئايدىن كېيىن كەلدى. ئىللىق ۋە دوستانە كەيپىياتتا
يېزىلغان بۇ خەتتە مېنىڭ گۇناھسىزلىقىمنى، پۈتكۈل گۇمانلارنىڭ
بىكار قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئەدلىيە ۋەزىرىنىڭ ئۆزى
ئىمزا قويۇپ، تامغا باسقان ئەيىبنى بىكار قىلىش خېتىمۇ بار ئە-
دى. دەرۋەقە، خاتىرجەم ھالدا ئىرانغا ئەركىن سەپەر قىلالايدىغانلە-
قىم ئېنىق بولدى.

باشقا ھېچ نەرسىنى كۈتۈپ ئولتۇرماي، مارسىلغا كېلىپ،
كېمىگە ئولتۇرۇپ سالونىك شەھىرىگە، كېيىن ئىستانبۇلغا، ئۇ-
نىڭدىن كېيىن ترابزونغا كەلدىم. ئاندىن ئارارات تاغلىرىدا قېچىر-
غا مىنىپ سەپەر قىلىپ، ئاخىرى، كۆزلىگەن مەنزىلىمگە ــ تەب-
رىزگە يېتىپ كەلدىم.

بۇ سەپىرىم ئىيۇن ئېيىنىڭ پىژغىرىم ئىسسىق كۈنلىرىگە
توغرا كەلدى. ئەرمەنلەر مەھەللىسىدىكى كارۋانسارايغا كېلىپ
چۈشكەندە كۈن نەق چۈش بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ يالقۇنلۇق تەپتى
ھەممە نەرسىنى كۆيدۈرىمەن دەيتتى. باسكېرۋىلنى تېزراق تېپىۋې-
لىش ئۈمىدىدە ئۆرۈكلۈك ئارىسىغا جايلاشقان، ئاپئاق ئاقلانغان ئا-
مېرىكا دىن تارقاتقۇچىلىرى مەكتىپىنىڭ پاكار بىنالىرىغا قاراپ
يول ئالدىم. بىنانىڭ دەرۋازىسىدا ۋە تېمىدا كرېست بەلگىسى ۋە
ئامېرىكا بايرىقى كۆرۈندى.

دەرۋازا ئالدىدا مېنى ئىرانلىق باغۋەن قارشى ئالدى ۋە مەكتەپ
مۇدىرى پاستورنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ باردى. دېڭىزچىلاردەك
ساغلام، گەۋدىلىك، كۈچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان، سېرىقتا ما-
يىل كەلگەن ساقاللىق پاستور مەن بىلەن سەممىي قول ئېلە-
شىپ، قىزغىن كۆرۈشتى. ئۇ مېنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ،
سەپەر جاريانىدا مەكتەپ مېھمانخانىسىدا تۇرسام بولىدىغانلىقىنى

ئېيتتى.
— بىزنى يوقلاپ كەلگەن يۇرتداشلىرىمىزنىڭ ھەر قېتىملىق سەپىرىگە باشپاناھلىق قىلالىغانلىقىمىزدىن خۇشالمىز. دىن تار-قىتىش ئۆمىكىمىز تەشكىل قىلىنغان كۈندىن باشلاپ داۋاملىشۇاتقان ئەنئەنە بويىچە سىزنى ھەقسىز ئوزۇق - تۈلۈك ۋە تۇرالغۇ بىلەن تەمىنلەيمىز.
— مەن كارۋانسارايغا ئورۇنلىشىپ بولدۇم، خۇدا خالىسا ئۆگۈنلۈككە تېھرانغا قاراپ يولغا چىقىمەن، — دېدىم مەن ئۇنىڭغا ئەپسۇسلىنىدىغانلىقىمنى بىلدۈرۈپ.
— تەبرىز بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ، سەيلە قىلىشقا ئەرزىيدىغان شەھەر. مانا بۇ يەرگە قەدەملىرىڭىز ئاران يەتكەندە، شەھەرنىڭ ئەڭ چوڭ بازىرىنى، «مىڭ بىر كېچە»دە تىلغا ئېلىنغان كۆڭ مەسچىتىنىڭ قالدۇقلىرىنى تاماشا قىلماي، بىر كۈن تۇرۇپلا كەتمەكچى بولغىنىڭىز نېمىسى؟ بىزنىڭ دەۋرىمىزدە سايياھەتچىلەر نۇرغۇن پۇل خەجلەپ بۇ يەرگە كېلىپ، ھېچ نەرسىنى كۆرمەي كەتسە قانداق بولغىنى؟ بۇ يەرنىڭ ھەر بىر كوچىسىدا ئويلاپ باقمىغان ئاجايىباتلارنى، ھەر بىر قەدەمدە يېڭىچە قىياپەتنى كۆرۈشىڭىز مۇمكىن. بۇنىڭ ئۈچۈن زېرەك كۆز بىلەن قاراش، ئۇنى چۈشىنىش، سۆيۈشنى بىلىش كېرەك، خالاس.
ئۇ مېنى ئالدىراش ئىشى يوق سايياھەتچى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغانىكەن. مەن ئاخىرى ئۇنىڭغا ئەسلىي مەقسىتىمنى ئېيتىشىم لازىملىقىنى ھېس قىلدىم.
— مېنى تېھراندا ئالدىراش خىزمەتلەر كۈتۈۋاتىدۇ. بۇ يەرگە گۇۋاراد باسكېرۋىل بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈنلا كەلدىم.
بۇ نامنى تىلغا ئېلىشىم بىلەنلا ئۇنىڭ چىرايىنىڭ جىددىي ئۆزگەرگەنلىكىنى سەزدىم. ئۇنىڭ چېھرىدىكى سەمىمىيلىك، ئاتىلارچە مېھرىبانلىق ئالامەتلىرى بىر دەمدىلا غايىب بولۇپ، جىددىيلىك ئەكس ئەتتى ۋە ئازغىنە ئېغىر سۈكۈتتىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى:

— سىز باسكېرۇنلىنىڭ يېقىن دوستىمۇ؟
— توغرىسىنى ئېيتسام، ئۇنىڭ ئىرانغا كېلىشىگە سەۋەبچى بولغان كىشىلەرنىڭ بىرىمەن.
— ھە، بۇ جاۋابكارلىقى ئېغىر ئىش.
مەن ئۇنىڭ لەۋلىرىدىن تەبەسسۇم ئىپادىلىرىنى ئىزدەپ بەھۇدە ئاۋارە بولاتتىم. ئۇ بىردەمدىلا مەندىن قاتتىق رەنجىگەندەك، كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقۇچە قېرىپ كەتكەندەك، كۆزلىرى ئىلتىجالىق بېقىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى.
— مەن بۇ مەكتەپنى ئون بەش يىلدىن بېرى باشقۇرۇۋاتىمەن، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ئۇ، — مەكتىپىمىز شەھەر-دىكى ئەڭ ياخشى مەكتەپ، بىز قىلىۋاتقان ئىش دۆلىتىمىز ھەم دىنىمىزنىڭ رونىق تېپىشى ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسە قوشۇۋاتىمىز، بۇ، دېسەم خاتالاشمايمەن. پائالىيىتىمىزگە يار-دەملىشىشكە كەلگەن ھەر بىر كىشى بۇ يەرگە مەرىپەت ۋە تەرەققىيات ئېلىپ كېلىدۇ. سىزگە ئىشەنچلىك ھالدا شۇنى ئېيتالايمەنكى، ھېچكىم بۇ يەرگە شۇنچە يىراقلاردىن كېلىپ، مېھماندوست ئادەملەرنىڭ قەلبىگە غەلىيان ئۇرۇۋاتقىلىرىنى تېرىش نىيىتىدە بولمايدۇ.
ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى توغرا ئىدى، بىراق گەپ قىلغاندىكى تەلەپپۇزى مېنى بىرئاز ھەيران قالدۇردى. مەن ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا ئەمدىلا كەلدىم، ئۇنى بىرەر ئىش خۇسۇسىدا ئەيىبلىمىدىم ياكى ئۇنىڭدىن بىرەر نەرسىنى ئىلتىماس قىلمىدىم. ئۇنىڭ گەپلىرىنى پەقەت باش لىڭشىتىپ تەستىقلاپ تۇردۇم، خالاس. ئۇ سۆزىنى داۋام قىلدى:
— بۇ يەرگە ئىشلەشكە كەلگەنلەر پارسلارنىڭ غەم ـ قايغۇلىرىغا ئورتاقلىشالمىسا، ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ نەتىجىلىرىدىن سۆيۈنمىسە، بۇنداق كىشىگە تېزدىن ئامېرىكىغا قايتىپ كېتىش تەكلىپىنى بېرىمەن. توغرا، كۆپ ساندىكى ياشلار بۇ يەردە تېزلا روھىي چۈشكۈنلۈككە پېتىپ قالىدۇ. بۇ — ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئاجىزلىق.
پاستورنىڭ بۇ سۆزلەرنى ماڭا نېمە ئۈچۈن ئېيتىۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەيتتىم. ئۇنىڭ كۈچلۈك قوللىرى تىترەپ، غاڭزىسىنى

ئېغىزىغا ئاپاردى. ئۇ ئېيتماقچى بولغان گەپلەرنى تاپالماي قىينىدى. ئۇ ئاتقاندەك بىرئاز ئويلىنىپ قالدى. مەن ئۇنىڭ مەقسىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېتىش نىيىتىدە دانە ـ دانە قىلىپ سورىدىم:

ـــ سىز باسكېرۋىل بۇ يەرگە كېلىپلا چۈشكۈنلۈككە پېتىپ قالدى، ئۇنىڭ شەرقە بولغان قىزغىنلىقى شۇ ئىككى ـ ئۈچ ئاي ئىچىدە سۇۋۇدى، دېمەكچىمۇ؟

ـــ ياق، خۇدا ھەققى ياق! پەقەت باسكېرۋىل ھەققىدىلا بۇنداق دېگىلى بولمايدۇ! مەن سىزگە بەزىبىر يېڭى خادىملىرىمىزنىڭ كەيپىياتىدا يۈز بېرىۋاتقان ئۆزگىرىشلەر ھەققىدە سۆزلەپ بەردىم. مەكچى ئىدىم. سىزنىڭ دوستىڭىز مەن ئېيتىۋاتقانلارنىڭ دەل ئەكسى. ئۇ شۇنچىلىك ئاكتىپكى، مەن ئۇنىڭ كەلگۈسىدىن تەشۋىشكە چۈشۈپ قالدىم. قىسقىسى، ئۇ بىز تەكلىپ قىلغانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشى، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئاجايىپ ئۇتۇقلارغا ئېرىشىۋاتىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى ئۇنى ماختىشىدۇ. دىن تارقىتىش ئۆمىكىمىز ئىلگىرى ئاتا ـ ئانىلاردىن بۇنچىلىك كۆپ مىننەتدارلىق سۆزۈغىلىرىنى ئېلىپ باقمىغان. ئۇلار ئەكسىلىۋاتقان قوي ـ قوزىلار، خورازلار، ھالۋىلارنىڭ ھەممىسى باسكېرۋىل ئۈچۈن. بىراق مەسىلە شۇ يەردىكى، ئۇ ئۆزىنىڭ چەت ئەللىك ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قېلىۋاتىدۇ. ئۇ پەقەتلا پارسچە كىيىنمىش، پولۇنى قولدا يېيىش ۋە ئۇلارنىڭ تىلىدا سالاملىشىش بىلەنلا چەكلەنگەن بولسا، ئۇنىڭ بۇ ئادەتلىرىگە كۈلۈپلا قويياتتىم. بىراق، باسكېرۋىل ھەر قانداق تەۋەككۈلچىلىكتىن يانمايدىغان ئادەم. ئۇ ئۆزىنى سىياسىي پائالىيەتلەردىن تارتالمايۋاتىدۇ. ئۇ ئوقۇغۇچىلىرىنى يېڭى ئاساسىي قانۇنىنى قوللاش، رۇسلارنى، ئىنگلىزلارنى، شاھنى، بىدئەتچى ئۆلىمالارنى تەنقىد قىلىش روھى بىلەن تەربىيىلەۋاتىدۇ. بەزىدە ئۇنى بۇ يەردىكى «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان يوشۇرۇن سىياسىي تەشكىلاتنىڭ ئەزاسىمىكىن دەپ گۇمان قىلىمەن.

ئۇ خورسىنىپ قويدى ۋە سۆزىنى داۋام قىلدى:

ـــ ئاخشام مەكتىپىمىزنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا ئەڭ ئابرۇيلۇق

ئۆلىمالار باشچىلىقىدا نامايىشچىلار يىغىلدى. ئۇلار باسقىرۇنلىنى مەملىكەتتىن چىقىرىۋېتىشنى، دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ مەكتىپىنى تاقاشنى تەلەپ قىلدى. ئاردىدىن يەنە ئۇچ سائەت ئۆتكەندە، دەل شۇ جايغا يېگى نامايىشچىلار توپلىنىپ، ئۇنى قوللاپ ـ قۇۋۇتلەيدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىراندىن كېتىشىگە يول قويمايدىغانلىقىنى بايان قىلدى. بۇنداق زىددىيەتلەر داۋاملىشىۋەرسە، دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ بۇ شەھەردە ئۇزاق تۇرالمايدىغانلىقىنى ياخشى چۈشىنىسىزغۇ دەيمەن؟

ــ بۇ ھەقتە باسقىرۇنلىنىڭ ئۆزى بىلەن سۆزلەشتىڭىزمۇ؟

ــ يۇز قېتىملاپ ۋە ھەرخىل پوزىتسىيىدە پاراڭلىشىپ كۆردۇم. ئۇنىڭچە، شەرق ئويغىنىش ھەرىكىتى دىن تارقىتىش ئۆمىكىنىڭ تەقدىرىدىنمۇ مۇھىممىش، ئەگەر ئىنقىلاب مەغلۇب بولسا، ھامان بۇ يەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولارمىشمىز. ئەلۋەتتە، مەن ئۇنىڭ توختامىنى بىكار قىلىپ، ئۇنى تېزدىن ئامېرىكىغا كەتكۇزۋېتىشىمۇ مۇمكىن. بىراق، بۇنداق قىلسام، ئۇنى ياخشى كۆرىدىغان ئوقۇغۇچىلار ۋە بىزنى قوللاپ ـ قۇۋۇۋەتلەۋاتقان ئاتا ـ ئانىلارنىڭ نارازىلىقىغا سەۋەب بولارمەنمۇ، دەپ قورقىمەن. بىردىنبىر يول ــ باسقىرۇنلىنىڭ قىزغىنلىقىنى سۇسلاشتۇرۇپ، ئېغىر ـ بېسىق، ئۆزىنى چەت ئەللىكلەرگە خاس سوغۇققانىراق تۇتۇشقا مەجبۇر قىلىش، خالاس. ئېھتىمال، بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن سىز چىقارسىز؟

زىممەمگە مۇشكۇل ۋەزىپىنىڭ يۈكلىنىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئۇنىڭ يېنىغا باشلاپ بېرىشنى ئېيتتىم. پاستور بوۋايىنىڭ ساقال باسقان سېرىق چىرايىدا مەمنۇنلۇق ئىپادىلىرى زاھىر بولدى.

ئۇ چاچراپ ئورنىدىن تۇردى.

ــ يۇرۇڭ، سىزنى ھازىرلا دوستىڭىز باسقىرۇل بىلەن ئۇچراشتۇراي. ئۇنى قەيەردىن تېپىشنى بىلمەن. ئۇنى يوشۇرۇن كۆزەتسىڭىز، گەپلىرىمنىڭ راستلىقىنى ۋە ئورۇنسىز خاپا بولمايۋاتقانلىقىمنى دەرھال چۈشىنىسىز.

تۆتىنچى كىتاب

دېڭىزدىكى گۆھەر

من كەتتىم، چۈنكى بۇ جاھانى بەرباد،
بۇندا ياشىماقنىڭ ئاخىرى بەربات.
كىم قېچىپ قۇتۇلسا ئەجەل دەستىدىن،
مېلى، شۇ ياشىسۇن ئۇلۇمدىن شاد.

— ئۆمەر ھەييام

ئوتتۇز ئالتىنچى باب

چاك ـ توزانلىق تۇن قويىنىدىكى تاش تام بىلەن ئورالغان هويلىدىن ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى ئاڭلىناتتى. بۇ هويلىغا كىرىپ شۇنچە كۆپ بۇغداي ئۆڭ كىشىلەر ئارىسىدىن باسقىرۇنلىنى قانداق تاپارمەن، دەپ ئويلاپ قالدىم. دەرەخكە يۆلەنگەنچە ئۇلارنى كۆزىتىشكە باشلىدىم. ئوبدانلا يورۇتۇلغان بىر هۇجرىنىڭ ئالدىدا قانداقتۇر تاماشا بولۇۋاتاتتى. ئوتتۇرىدا ئولتۇرالغان دەرۋىش مۇڭلۇق ناخشا ئېيتىۋاتاتتى، ئۇنى تىڭشاۋاتقانلار ياش تۆكۈپ، ناله قىلىشاتتى، ئۆزلىرىنى قامچىلاپ، بەدەنلىرىدە قانلىق ئىزلارنى قالدۇرۇشاتتى.

توساتتىن، قاراڭغۇلۇقتىن ئۆزىنى ئۆزى ئۇرغىنىچە يالاڭ ئاياغ، يېرىم يالىڭاچ بىر كىشى چىقىپ كەلدى. ئۇ قولىدىكى زەنجىرنى غەزەپ بىلەن سىلكىپ، بەدىنىگە ئۇراتتى، تۆمۈر هالقىلار ئۇنىڭ يەلكىسىدە ئىز قالدۇراتتى. ئۇ ئۆزىنى ئەللىك قېتىمچە ئۇرغاندىن كېيىن، بەدىنىدىن قاپقارا قان سىرغىپ چىقىپ، زەنجىر هالقىلىرىغا يېپىشىپ، ئەتراپقا چاچراشقا باشلىدى.

كىشىلەرنى هاياجانغا سالىدىغان بۇنداق ئىشلارنى دەرۋىشلەر مىڭ يىللاردىن بېرى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى. تاماشىبىنلارنىڭ ئاھ ـ زارلىرىنىڭ كۈچەيىشى بىلەن ئۆزىنى ئازابلاۋاتقان كىشىنىڭ هەربىرىكەتلىرىمۇ تېزلىشىشكە باشلىدى. ئوتتۇرىدىكى دەرۋىشنىڭ مۇ ناخشىنىڭ تەسىرىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە ئاۋازىنى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈردى. شۇ چاغدا قولىدا قىلىچ ئويناتقىپ، هەممىگە هەيۋە قىلغىنىچە يېڭى بىر ئويۇنچى پەيدا بولدى. تاماشىبىنلار تاش ۋە كېسەكلەرنى ئېتىپ ئۇنى سەھنىدىن هەيدەشكە باشلىدى. كېيىن

سەھنىدە بېشى كېسىلگەن، لېكىن ئۆزە ماڭالايدىغان مۇردا پەيدا بول-
دى. ئۇنى كۆرگەن كۆپچىلىك ۋەھىمىدىن قورقۇپ كېتىشتى. باش-
سىز تەننىڭ بوينىدىن قان ئاقاتتى، بىراق ئۇ تىرىك ئادەمدەك مېڭىپ
يۈرەتتى. ئۇنى كۆرۈپ مەنمۇ ۋەھىمگە چۈشۈپ ۋارقىرىۋەتتىم.

ئۆزۈمنى يوقىتىپ، كۆزلىرىمنى ئالايىتىپ پاستورغا قارىدىم.
ئۇ سوغۇققانلىق بىلەن سۇس كۈلۈمسىرىدى - دە، مېنى تىنچلاڭ-
دۇرۇش نىيىتىدە پىچىرلىدى:

— بۇ قەدىمدىن قالغان بىر نەيرەڭ ئۇزازلىق. بۇ ئويۇننى تەي-
يارلاش ئۈچۈن بىرەر كىچىك بالا ياكى پاكار كىشى تاللىنىدۇ، ئۇ-
نىڭ بېشى كېيىمنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇلىدۇ، بۇغۇزلانغان قوينىڭ
بوينى ئۇنىڭ «بېشى»نىڭ ئورنىغا بېكىتىلىپ، قانغا بويالغان ئاق
ماتا بىلەن چىڭ تېڭىلىدۇ. كۆرۈپ تۇرغىنىڭىزدەك، بۇ ئويۇننىڭ
تەسىرى ئادەمنىڭ تەسەۋۋۇرىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

ئۇ شۇنداق دەپ غاڭزىسىنى شوراپ قويدى. بۇ چاغدا باشسىز
تەن سەھنىدە بىرنەچچە قېتىم سەكرەپ، گويا ھالسىزلانغاندەك جا-
يىغا پوكلا چۈشۈپ يېتىۋالدى. سەھنىگە كۆزلىرىدىن يامغۇردەك
ياش ئاققۇزغىنىچە بىر كىشى چىقىپ كەلدى.

باسكېرۋىل! مەن يەنە پاستورغا سوئال نەزەردە قارىدىم. ئۇ
بولسا قاشلىرىنى ھىمىرگىنىچە پەرۋاسىز ھالدا سەھنىگە قاراپ
تۇراتتى. ئەڭ ئەجەبلىنەرلىكى شۇ ئىدىكى، باسكېرۋىل ئامېرىكە-
لىقلاردەك كىينىۋالغان، ھەتتا سەھنىدە سادىر بولۇۋاتقان ھەم
كۈلكىلىك، ھەم ۋەھىمىلىك ۋەزىيەتكە قارىماستىن، شىلەپىسىنە-
مۇ بېشىدىن ئالمىغانىدى.

كىشىلەر ھامان ناله - پەريات چېكىشتىن توختىمايتتى. ھېس
قىلىشىمچە، ئۇلارنىڭ قىياپىتىدىن ئويۇنغا قاراپ زوقلىنىش ئە-
مەس، بەلكى، چەكسىز قايغۇ - ھەسرەت ئىپادىلىرى ئەكس ئېتىپ
تۇراتتى. پەقەت پاستورلا بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، ئاخىرى، ئۇ
ماڭا بۇ ئىشلارنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈشكە كىرىشتى:

— بۇنداق ماتەم مۇراسىملىرىنى ئىپادىلەيدىغان ئويۇنلارغا
ھەر دائىم بىرەر ياۋروپالىق قاتنىشىشى لازىم. گەپ شۇنىڭدىكى،

ئۇ «بىگۇناھ»لارنىڭ تەرىپىنى قىلىپ چىقىشى كېرەك. ئويۇن ئەنئەنىسىگە ئاساسەن، ئۇ ئۆمەرىيلەر سارىيىدىكى پەرەڭ ئەلچىسىنىڭ رولىنى ئېلىشى ۋە شىئەلەرنىڭ سۈيىقەستىنىڭ قۇربانى بولغان ھۈسەيىننىڭ ئۆلۈمىدىن ئىبغەر قايغۇغا چۆكۈشى، ئۆز قايغۇسىنى خۇددى ئۆزى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىۋاتقاندەك ئىپادىلەپ بېرەلىشى لازىم. ئەلۋەتتە، بۇنداق ئويۇن ئۇچۇن ھەر دائىم ياۋروپالىق كىشى تېپىلىۋەرمەيدۇ. شۇڭا بۇنداق ھاللاردا كۆپىنچە سېرىق تەنلىك تۇرك ياكى پارس كىشى تاللىنىدۇ. باسكېرۋىل تەبرىزگە كېلىپلا بۇ ئويۇننىڭ ئىجراسى ئۇچۇن ئەڭ مۇناسىپ نامزات بولۇۋالدى. كۆرۈۋاتقىنىڭىزدەك، ئۇ ئۆز رولىنى ئاجايىپ ياخشى جارى قىلدۇ. رۇۋاتىدۇ ۋە راستتىنلا يىغلاپ، قايغۇ ـ ھەسرەت چېكىۋاتىدۇ!

شۇ چاغدا سەھنىدە يەنە قىلىچ ئويناتقىپ ئالدىنقى ئويۇنچى پەيدا بولدى ۋە باسكېرۋىلغا ھەيۋە قىلىشقا باشلىدى. باسكېرۋىل ئورنىدا بىر پەس داڭ قېتىپ تۇرۇپ قالدى، كېيىن چاقچاقلىق بەلەن ھەربىكەتكە كېلىپ، بېشىدىكى شىلەپىسىنى چۇشۇرۇۋەتتى. ئۇنىڭ سول تەرەپكە كۆڭۈل قويۇپ تارالغان مەللە چاچلىرى كۆرۈنۈپ قالدى. كېيىن ئۇ غەيرىي تەبىئىي رەۋىشتە تۇيۇقسىزلا تىزلاندى، چىراغ يورۇقىدا ئۇنىڭ بالىلارنىڭكىگە ئوخشاش سىلىق يۇزلىرى، كۆز يېشىدىن قىزىرىپ كەتكەن مەڭزىلىرى كۆرۈندى. ئاندىن ئۇ تەۋەززۇ بىلەن قارا كاستۇمىنىڭ يانچۇقىغا يېسىمەن شېخىنى قىستۇردى.

ئەمدى مەن ئۇلارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭىنى زادى ئاڭلىمايۋاتاتتىم، دوستۇمغا كۆز ئۇزمەي تىكىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىدىن تۇرۇشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۇتەتتىم. ئويۇن ماڭا ناھايىتى سوزۇلۇپ كەتكەندەك تۇيۇلاتتى ۋە ئۇنىڭ تېزراق تۇگىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۇتۇشكە باشلىدىم.

*　　*　　*

بىر سائەتتىن كېيىن دىنىي مەكتەپ ھويلىسىدىكى باسكېرۋىلنىڭ ئۆيىدە شورپا تارتىلغان داستىخان ئەتراپىدىن ئورۇن ئال-

دۇق. پاستور بىزنى يالغۇز تاشلاپ چىقىپ كەتكەن بولغاچقا، ئوت-
تۇرىمىزدا ئادەمنىڭ ئىچىنى سىقىدىغان جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈ-
رەتتى. باسكېرۋىلنىڭ كۆزلىرى يىغلاۋېرىپ قىزىرىپ كەتكەنىدى.
— مەن ئاستا - ئاستا شەرقچە روھتا ياشاشقا ئۆگىنىۋاتى-
مەن، — دېدى ئۇ مەندىن ئۆزرە سورىغاندەك غەمكىن ئاۋازدا:
— بۇنچە جىددىيلەشمىسىڭىزمۇ بولاتتى، ئەسىر ئەمدىلا باش-
لىنىۋاتىدۇ، — دېدىم ئۇنىڭغا سىناق نەزەرىدە تىكىلىپ.
ئۇ يېنىك يۆتىلىۋالدى، قاچىدىكى غىزانى ئاغزىغا يېقىن ئە-
كىلىپ ئۇنىڭدىن شەرقىلقەرگە خاس ئادەت بىلەن ئازراق ئىچتى
ۋە پىكرىنى يىغماقچى بولغاندەك، يەنە سۈكۈتكە چۆمدى، ئاندىن
ئاستا - ئاستا گەپ باشلىدى.
— مەن بۇ مەملىكەتكە كەلگەن دەسلەپكى كۈنلەردە بۇنىڭدىن
بىر مىڭ ئىككى يۈز يىل ئىلگىرى يۈز بەرگەن جىنايەت ئۈچۈن
بۇنچىۋالا كۆيۈپ - پىشىپ، غەم - قايغۇغا چۆشۈۋاتقان ئاقساقال،
ئابرۇيلۇق بوۋايلارنى كۆرۈپ، ئۇلارنى مۇتلەق چۆشەنمەيتتىم. ھا-
زىر ھەممىسىنى چۆشەنگەندەك بولدۇم. ئەسلىدە، پارسلار يىراق
ئۆتمۈشلىرىنى خاتىرىلەپ ياشاۋاتقان ئىكەن. بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز ۋە-
تىنىنى سۆيگەنلىكى ۋە بۇگۈنكى ھاياتنىڭ ئۆزلىرىگە تەۋە بولماي
قالغانلىقىدىن ئىكەن. بىز ئۈچۈن زامانىۋى تۇرمۇشنىڭ رەمزى
بولۇپ تۇيۇلىدىغان پۈتكۈل نەرسىلەر، ھەتتا ئىنسان ئەركىنلىكى
ئۈچۈن كۈرەش قىلىش غايىلىرىمۇ ئۇلار ئۈچۈن چەت ئەللىكلەر-
نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدەك تۇيۇلىدۇ. چۈنكى بۇ يەردە كوچىلار
رۇسلارغا تەۋە، تۆمۈر يول، تېلېگراف، بانكىلار ئىنگلىزلارنىڭكى،
پوچتا بولسا ئاۋستىرو - ۋېنگىرىيىگە قاراشلىق...
— مەكتەپ ۋە تەلىم - تەربىيە ئورۇنلىرى بولسا جانابى
باسكېرۋىلنىڭكى ياكى ئامېرىكىلىقلارنىڭ دىنىي ئۇيۇشمىسىنىڭ
قولىدا، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ — قوشۇپ قويدۇم مەن.
— توغرا دېدىڭىز. بىچارە تەبرىزلىكلەر نېمىمۇ قىلالايدۇ؟
بىراق ئۇلار پەرزەنتلىرىنى 12 - ئەسىرلەردىن بېرى داۋام قە-

لىۋاتقان بىردىنبىر ئۇسۇل — ئون يىللاپ بىر خىل ئەرەبچە جۈمە-
لىلەرنى يادلاشنىلا ئۆگىتىدىغان دىنىي مەكتەپكە بەرگەندىن كۆرە،
ئامېرىكىلىق بالىلارغا ئوخشاش زامانىۋى تەلىم ئالىدىغان، لېكىن
بايرىقىغا كرېست ۋە يۇلتۇزلارنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن مېنىڭ
مەكتىپىمگە بەرگىنى ياخشى ئەمەسمۇ؟ مېنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمنىڭ
كېلەچەكتە ئۆز ۋەتىنى ئۈچۈن پايدىلىق ئادەملەردىن بولۇپ چىقە-
دىغانلىقى شۈبھىسىز. بىراق، بۇ مەكتەپنى «دەھرىيلەر مەكتىپى»
دەپ ئىشىمىزغا دەخلى قىلغۇچىلارغا بۇنى قانداق چۈشەندۈرۈش
مۇمكىن؟ مەن بۇ يەرگە كەلگەن دەسلەپكى ھەپتىسىدىلا بۇ سوئالنى
ئۆزۈمگە قويۇپ باقتىم ۋە بۇگۈنكى سىنز كۆرگەن مۇراسىملارغا
قاتنىشىپ، شۇ سوئالىمغا جاۋاب ئىزدەشكە باشلىدىم. مەن ئاھ-
پىغان چېكىۋاتقان ئادەملەرنىڭ ئارىسىغا كىردىم. ئۇلارنىڭ كۆز-
لىرىدىن ياش ئاققۇزۇپ ناله قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ
دەھشەتتىن، دەرۋىشانە تەلۋىلىكتىن قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىگە
قاراپ، ئەسىرلەر داۋامىدا غەم - غۇسسىدىن كۈچ - قۇۋۋىتى خو-
رىغان پارسلارنىڭ قەلبىنى ئازراق بولسىمۇ چۈشەنگەندەك بولدۇم
ۋە ئىختىيارسىز ئۇلارغا قاراپ مېنىڭمۇ كۆزلىرىمدىن ياش تۆكۈل-
دى. ئۇلار مېنىڭ كۆز ياشلىرىمنى كۆرۈپ، دەسلەپتە ئەجەبلىنىش-
تى، كېيىن مېنىڭ سەھنىگە چىقىپ، پەرەڭ ئەلچىسىنىڭ رولىنى
ئېلىشىمغا رۇخسەت بېرىشتى. ئويۇندىن كېيىن كۈتۈلمىگەندە ھۇ-
زۇرۇمغا ئوقۇغۇچىلىرىمنىڭ ئاتىلىرى قەدەم تەشرىپ قىلدى.
ئەمدى مەن ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى بىزنىڭ دىنىي مەكتەپكە ئو-
قۇشقا بەرگىنى ئۈچۈن ئۇلارغا تەنە قىلغۇچىلارغا نېمە دەيدىغانلە-
قىنى ياخشى بىلەتتىم. شۇنداق، ئەمدى ئۇلار ئۆز پەرزەنتلىرىنى
ئىمام ھۈسەيىننىڭ ئۆلۈمىدىن قايغۇ - ھەسرەتكە پاتقان، ئۇنىڭ
ئۈچۈن كۆز ياش تۆككەن ئوقۇتقۇچىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇشتىن
قورقمايدىغان بولۇشتى. ئايرىم دىنىي ئەربابلارنىڭ بولسا، يەنىلا
مېنى كۆرەرگە كۆزى يوق ئىدى. مېنىڭ سەھنىدىكى مۇڭەپپەقىيە-
تىم ئۇلارنىڭ دۈشمەنلەرچە كەيپىياتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، چەت ئەللىكلەر بۇ يۇرتتا پەقەت ئۆز قىياپىتىدە يۇرۇشى كېرەك ئىكەن.

مەن دوستۇمنىڭ بۇ ئىشقا نېمىشقا قول تىقىلىنىدىغانلىقىنى چۈشەنگەندەك بولدۇم، بىراق، نېمىشقىدۇر ئۇنىڭ پائالىيىتىنىڭ مۇھاجىرەتلىك داۋاملىشىشىغا تازا ئىشەنچىم يوق ئىدى.

— دېمەك، پارسلارنىڭ مۇشكۇلىنى ئۇلارنىڭ نالە - پىغانلىرىغا قوشۇلۇش ئارقىلىق ھەل قىلماقچى بولۇپسەن — دە؟!

— ياق، مەن ئۇنداق ئويلاپ باقمىدىم. چۈنكى، نالە - پىغاندىن پايدا يوقلۇقىنى ئوبدان بىلىمەن. يىغا ئارقىلىق ئۆز ھوقۇقلىرىنى چۈشىنىۋېلىشقا ئۆگىتىش ئەڭ بىمەنىلىكتۇر، لېكىن گەپ يىغىلاشلىقتا ئۆگىتىش ئەمەس. بۇ يەردە ئەڭ مۇھىمى، باشقىلارنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىدىن نەپرەتلەنمەسلىك، ئۇلارنىڭ دەردلىرىنى چۈشىنىشتۇر. ئۇلار مېنىڭ كۆز ياشلىرىمنى كۆرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ غەم - قايغۇلىرىغا ئورتاق ئىكەنلىكىمنى بىلدى ۋە ھۆزۈرۈمغا كېلىپ، نەسىھەت ئاھاڭىدا مېنىڭ كۆز ياشلىرىمنىڭ ھېچ ئىشىنى ئۆزگەرتەلمەيدىغانلىقىنى، ئىرانىنىڭ مەندەك دەردىمەن بولىدىغان كىشىگە موھتاج ئەمەسلىكىنى، ياخشىسى، كۆچۈمنى تەبرىزلىك ئوغلانلارنى ياخشىراق ئوقۇتۇشقا سەرپ قىلىشىم كېرەكلىكىنى ئىلتىماس قىلىشتى.

— توغرا دېيىشىپتۇ. مەن بولساممۇ ساڭا شۇنداق دېگەن بولاتتىم.

— بىراق، مەن ئۇلار بىلەن تەڭ كۆز ياش تۆكمىگىنىمدە، مەن بىلەن پاراڭلىشىشقا كەلمىگەن بولاتتى. ئەگەر ئۇلار كۆز ياشلىرىمنى كۆرمىگەن بولسىدى، ئوقۇغۇچىلىرىمغا، يەنى ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە ئىران شاھىنىڭ زالىم شاھ ئىكەنلىكىنى، تەبرىز - نىڭ موللا - ئۆلىمالىرىنىڭ ئۆز شاگىرتلىرىغا ھېچ نەرسە ئۆگىتەلمەيدىغان خام كاللا كىشىلەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشۈمگە ئىمكان بولمىغان بولاتتى.

— ئوقۇغۇچىلىرىڭغا دەرسلىرىڭدە شۇ گەپلەرنى ئۆگىتىۋاتقان

بولساڭ ئاجايىپ ئىشقۇ؟

ــ مەن دىنىي ئۇيۇشمىنىڭ ياش، ساقلىمۇ چىقمىغان ئامېرىكىلىق ئوقۇتقۇچىسى، ئوقۇغۇچىلىرىمغا شۇ گەپلەرنى ئۆگىتىۋاتىمەن. مەن ئۇلارغا شاھتىن ۋە قاپاقباش دامۇللىلاردىن ۋاز كېچىشنى ئۆگىتىۋاتىمەن. بۇنداق گەپلىرىم ئوقۇغۇچىلارغىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرىغىمۇ ياقمىدۇ. پەقەت پاستور ھەزرەتلىرىلا گەپلىرىمنى ياقتۇرمايدۇ.

ئۇ ئويلىنىپ قالغانلىقىمنى كۆرۈپ، پىكىرلىرىنى چۈشەندۈرۈش بايان قىلىشقا باشلىدى:

ــ مەن ئوقۇغۇچىلىرىمغا ھەييام ھەققىدە، ئۇنىڭ رۇبائىيلىرىنىڭ مىليونلاپ ئامېرىكىلىق، ياۋروپالىقلارنىڭ يانچۇقلىرىدا ئېلىپ يۈرۈلىدىغان كىتابقا ئايلىنىپ قالغانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ بەردىم. ئۇلارغا ھەييامنىڭ فىتز جېرالد تەرجىمە قىلغان رۇبائىيلىرىنى يادقا ئالدۇردۇم. كۈنلەردىن بىر كۈنى بىر ياشانغان كىشى مېنى ئىزدەپ كېلىپ، نەۋرىسى يادلىغان ھەييامنىڭ رۇبائىيلىرىدىن ناھايىتى خۇرسەن ئىكەنلىكىنى، ئامېرىكىلىق شائىرلارنىمۇ ناھايىتى ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئەلۋەتتە، ئۇ ئامېرىكىلىق شائىرلاردىن بىرەرسىنىڭ نامىنى ئېيتالمىسىمۇ، بۇ ئۇنىڭ نەۋرىسىنىڭ ئۇتۇقلىرىدىن پەخىرلەنگەنلىكى ۋە ماڭا بىلدۈرگەن مىننەتدارلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. ئەپسۇسكى، ھەممە ئاتا ـ ئانىلار شۇنداق پىكىردە ئەمەس. يېقىندا ئۇلاردىن بىرى شىكايەت قىلىپ كەلدى ۋە ھەزرەت پاستورنىڭ ئالدىدا: «ھەييام مەيخور ۋە دەھرىي شائىر ئىدى» دېدى. مەن ئۇنىڭغا: «سىز ھەييامغا ھاقارەت قىلىپ، مەيخورلۇقنى ۋە خۇداسىزلىقنى تەرغىب قىلىۋاتىسىز» دېدىم. ھەزرەت بولسا مېنىڭ گەپلىرىمدىن بوغۇلۇپ قالاي دېدى.

باسكېرۋىل بالىلارچە قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى. دېمىسىمۇ، ئۇنىڭ گەپلىرى راستتىنلا ھەرقانداق كىشىنى ئوسال قىلىپ قويىدىغان، ئەيمىنىشنى بىلمەيدىغان ئادەمنىڭ گەپلىرىگە ئوخشايتتى.

ــ شۇنداق قىلىپ ھەممە رەقىبلىرىڭنى يەڭمەكچىمۇسەن؟

ياكى سەنمۇ «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتتىنىڭ ئەزاسىمۇ؟
— بۇنى سىزگە ھەزرەت ئېيتتىمۇ؟ قارىغاندا مەن توغرۇلۇق خېلى پاراڭلاشقان ئوخشايسىلەر؟
— بىز تونۇشۇشتىن نېرىغا ئۆتمىدۇق.
— سىزدىن ھېچقانداق ئىشنى يوشۇرمايمەن. مېنىڭ ۋىجدانىم خۇددى يېڭى تۇغۇلغان گۆدەكنىڭكىدەك ساپ. بۇنىڭدىن ئىككى ئايچە ئىلگىرى بىر كىشى ھۇزۇرۇمغا كەلدى. ناھايىتى گەۋدىلىك ۋە ساقاللىق بۇ ئادەم تارتىنچاقلىق بىلەن ئۆزى ئەزا بولغان جەمئىيەتنىڭ مەجلىسىدە نۇتۇق سۆزلەپ بېرىشىمنى ئىلتىماس قىلدى. نېمە تېمىدا ئىكەنلىكىنى بىلەمسىز؟ ياق، بۇنى ھەرگىزمۇ خىيالىڭىزغا كەلتۈرەلمەيسىز. ئۇ مەندىن مەجلىستە دارۋىننىڭ «تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسى» ھەققىدە سۆزلەپ بېرىشىمنى سورىدى! سىياسىي كۆرەشلەر شۇنداق قىزىۋاتقان مەملىكەت مۇھىتىدا بۇ تېمىدا سۆھبەت ئۇيۇشتۇرۇش ماڭا ھەم كۈلكىلىك، ھەم ھەيران قالارلىق تۇيۇلدى. بىراق، مەن رازى بولدۇم. مەن دارۋىن ھەققىدە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كۆپرەك مەلۇمات توپلاشقا تىرىشتىم. بۇ نەزەريىگە قارشى چىققانلارنىڭ پىكىرلىرىنىمۇ ئۆگىنىپ چىقتىم. ھېس قىلىشىمچە، نۇتقىم ئىنتايىن زېرىكەرلىك بولدى. بىراق، زالدىكى ئادەملەر ھەيران قالارلىق كۆپ بولۇپ، ئۇلار خۇددى ئاتاقلىق دىنىي ئەربابنىڭ نۇتقىنى ئاڭلاۋاتقاندەك مېنىڭ سۆزۈمنى دىققەت بىلەن ئاڭلىدى، كېيىن باشقا مەجلىسلەرگىمۇ تەكلىپ قىلىشتى، ماڭا تۇرلۈك تېمىلاردا سۆزلەپ بېرىشكە توغرا كەلدى. بىلىسىڭىز، بۇ پارسلار ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرۇشقا ناھايىتى ئىنتىلىدىغان، بىلىمگە چاڭقاق ئادەملەركەن. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرى بولۇپ، مەن ئۇلار ئۈچۈن تېھران يېڭىلىقلىرىنى شەرھلەپ بەرگۈچى دائىمىي ۋەكىلگە ئايلىنىپ قالدىم. سىزمۇ ئۇلارنى ياخشى چۈشەنسىڭىز، ئۇلارنىڭمۇ سىز بىلەن مەندەك ياخشى كۈنلەرگە ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلگەن بولاتتىڭىز...

ئوتتۇز يەتتىنچى باب

كەچقۇرۇنلىرى تەبرىز بازىرىدىكى دۇكانلارنىڭ كۆپى تاقالسا-مۇ، لېكىن كوچىلار قايناق بولىدۇ. ئادەملەر دوقمۇشلاردا توقۇلما ئورۇندۇقلارغا ئولتۇرۇۋېلىپ، توپ - توپ بولۇپ پاراڭغا چۈشىدۇ. چىلىم چەككۈچىلەر توپىدىن كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئىس ئاستا - ئاستا كۈندۈزدىكى ھەرخىل پۇراقلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەشكە باشلايدۇ.

مەن باسكېرۇبلىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ مېڭىۋاتىمەن. ئۇ تار كوچىلاردىن قىلچە ئاداشماي ئىلگىرىلەيتتى، ئاندا - ساندا ئو-قۇغۇچىلىرىنىڭ ئاتىسىدىن بىرى بىلەن سالاملىشىش ئۈچۈن توختاپ قالاتتى ۋە بەزىدە ئۇنى كۆرۈپ قېچىۋاتقان بالىلارغا تىكىلىپ خاپا بولاتتى.

دات بېسىپ كەتكەن بىر تۆمۈر ئىشىكنىڭ ئالدىغا كەلدۇق، باسكېرۇبل ئۇنى ئىتتىرىپ ئاچقاندىن كېيىن ھېچكىم يوق باغنى كېسىپ ئۆتۈپ، بىر ئۆيگە يېقىنلاشتۇق. شېرىكىم ئىشىكنى بىر نەچچە قېتىم تاقىلدىتىۋىدى، ئىشىك غىچىرلاپ ئېچىلدى. بىز پېشايۋانلىرىغا بىرنەچچە پانۇس ئېسىلغان يورۇق بىر ئۆيگە كىر-دۇق. ئۆينىڭ ئىچىدە شامال ئۇچۇپ تۇراتتى، بۇ يەردە ئولتۇرغانلار بۇنداق مۇھىتقا كۆنۈپ كەتكەن بولسا كېرەك، ناھايىتى خاتىرجەم ئىدى، مەن خۇددى دەريادىكى كىچىك قېيىققا ئولتۇرغاندەك جىد-دىيلىك ھېس قىلاتتىم. مەن ھېچكىمنىڭ يۈزىگە تىكىلىپ قارد-ماسلىقنى، كۆزلىرىمنى يۇمغانچە جىم تۇرۇۋېلىشنى ئۆگىنىۋالغان ئىدىم. باسكېرۇبل «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىدە يات ھېسابلانمىسا كېرەك، ئۇنى قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋېلىشتى ھەم ئۇنىڭ بىلەن كەلگەنلىكىم ئۈچۈن ماڭىمۇ تېگىشلىك ئىلتىپات

كۆرستىلدى. باسكېرۇنل ئۆزىنىڭ ئىرانغا كېلىشىگە مېنىڭ سە-
ۋەبچى بولغىنىمنى ئېيتقاندى، ماڭا تېخىمۇ ئېتىبار بېرىلدى.
شۇنداقتىمۇ چارچاپ تۇراتتىم. شۇڭا يەلكەمنى تامغا تىرەپ ئولتۇ-
رۇۋېلىپ، دەم ئېلىشقا تەمشىلىۋاتقىنىمدا، تۆردىن ناھايىتى گەۋ-
دىلىك بىر كىشى ئورنىدىن تۇرۇپ، ماڭا قاراپ كېلىشكە باشلىدى.
ئۇنىڭ ئۇچىسىدا ئۇزۇن ئاق كىيىم بولۇپ، خاتالاشمىسام، تەش-
كىلاتنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق كىشىلىرىنىڭ بىرىگە ئوخشايتتى. ئۇ
ماڭا يېقىنلاشتى ۋە «بېنجامېن بولامسىز؟» دېدى.

كۆزلىرىمگە ئىشەنمەي قالدىم. بۇ پازىلغۇ!

بىز قۇچاقلىشىپ كەتتۇق. ئاندىن ئۇ ئۆز مەرتىۋىسىگە ماس كەلمەيۋاتقان بۇنداق ھاياجانلىنىشىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئۆيدىكىلەرگە مۇراجىئەت قىلدى:

— بۇ كىشى رەھمەتلىك سەييىد جامالىددىننىڭ ئەڭ يېقىن دوستلىرىنىڭ بىرى بولىدۇ!

مەن ئەمدى تېخىمۇ ھۆرمەتلىك ئادەمگە ئايلاندىم. ئۇلار ماڭا ئەڭ نوپۇزلۇق كىشىدەك ئىززەت ـ ئىكرام كۆرسىتىشكە باشلىدى.

مەن پازىلغا باسكېرۇنلنى تونۇشتۇردۇم. ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭ نام ـ شەرىپىنى بىلسىمۇ، يېقىندىن تونۇشمايدىكەن. پازىل تەبىرىزلىك بولسىمۇ، بۇ يەرگە بىر يىلدىن بېرى كەلمىگەنىكەن. بۇ-گۇن كەچ تاملىرى ئاقارتىلمىغان، پانۇسلارنىڭ نۇرى لىپىلداۋاتقان بۇ ئۆيگە پازىلنىڭ پەيدا بولۇشى قانداقتۇر غەيرىي ۋە تەشۋىشلىك بىرەر ۋەقەنىڭ يۈز بەرگەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. مەن ئۇ-نىڭدىن فرانسۇز تىلىدا پەس ئاۋاز بىلەن پارلامېنت ئەزاسى، ئاسا-سىي قانۇن باشلامچىلىرىنىڭ بىرى تۇرۇپ، نېمىشقا بۇنداق چاغدا پايتەختتىن يىراقتا يۈرگەنلىكىنى سورىدىم. ئۇ بىرئاز ساراسىمە-گە چۈشۈپ قالغاندەك بولدى، ئاندىن شېرىكلىرىگە يوشۇرۇنچە قاراپ قويدى ۋە سوئاللىرىمغا جاۋاب بەرمەستىن سورىدى:

— قەيەردە تۇرۇۋاتىسەن؟

— ئەرمەنلەر مەھەللىسىدىكى كارۋانسارايدا.
— ئەتە ئاخشام سېنى ئىزدەپ بارىمەن.

* * *

ئەتىسى يېرىم كېچىدە مېنىڭ خانەمگە ئالتە ئادەم توپلاندۇق. بۇلار باسقېرۇنل، مەن، پازىل ۋە ئۇنىڭ ئۇچ شېرىكى بولۇپ، ئۇلار ماڭا پەقەت ئۆزلىرىنىڭ يوشۇرۇن لەقەملىرىنىلا ئېيتىشتى.

— سەن تۇنۇگۈن كېچىدىكى يىغىلىشتا مېنىڭ نېمىشقا تېھرانداۋ ئەمەس، بۇ يەردە يۈرگەنلىكىمنى سورىدىڭ. ساڭا ئېيتىسام، ئاساسىي قانۇن ئۇچۇن پايتەخت قولدىن كەتتى. بۇ گەپنى تۇنۇگۈن كەچ جەم بولغان ئادەملەرنىڭ ئالدىدا ئېيتقان بولساممۇ، ئۇلار ساراسىمگە چۈشۈپ قالغان بولاتتى، لېكىن بۇ ھەقىقەت.

بۇ گەپتىن ھەممىزنىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى. ئۇ گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئىككى ھەپتە ئىلگىرى مېنىڭ ئالدىمغا سانكت ـ پېتېر-بۇرگدىن «رېيخ» گېزىتىنىڭ مۇخبىرى كەلدى. ئۇنىڭ ئىسىم ـ شەرىپى پانوۋ، لېكىن گېزىتكە «تانە» دېگەن تەخەللۇس بىلەن يازىدۇ.

مەن بۇ مۇخبىر ھەققىدە كۆپ ئاڭلىغانىدىم. ئۇنىڭ ماقالىلىرى كۆپىنچە لوندوندا چىقىدىغان گېزىتلەرگە كۆچۈرۈلۈپ بېسىلاتتى.

— ئۇ سوتسىيال دېموكراتلاردىن، — سۆزىنى داۋام قىلدى پازىل، — چار پادىشاھنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى، بىراق بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى تېھرانغا كېلىپ، ئۆز ئېتىقادىنى يوشۇرۇپ، رۇس دىپلوماتىك مۇناسىۋىتى ئىدارىسىگە ئىشقا چۈشتى. بىلمىدىم، تاسادىپىيلىقتىنمۇ ياكى ھېيلە يولى بىلەنمۇ، ئۇنىڭ قولىغا مۇھىم بىر پاش قىلغۇچى ھۆججەت چۈشۈپ قاپتۇ. بۇ كازاك ھەربىي كورپۇسى تەرىپىدىن بېجىرىلىشى لازىم بولغان دۆلەتنى قايتا قۇرۇش

هەققىدىكى ئىلتىماس بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىراندا شاھ سەلتەنەتىنى تىكلەش كۆزدە تۇتۇلغان ئىكەن. ئىلتىماستا قىلىنىدىغان ھەممە ئىشلار ئوچۇق ـ ئاشكارا بەلگىلەنگەن، جۇملىدىن بازارغا مەخسۇس ئايغاقچىلار كىرگۈزۈلۈپ، ئۇلارنى سودىگەرلەر سېپىگە قوشۇۋېتىش ۋە سودىگەرلەر ئارىسىدا يېڭى تۈزۈمگە نىسبەتەن ئىشەنچسىزلىك پەيدا قىلىش، بىر قىسىم ئۆلىمالار شاھقا مۇراجىئەت قىلىپ، ئىسلام ئەقىدىلىرىگە مۇتلەق زىت بولغان ئاساسىي قانۇنىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلىش قاتارلىقلار بەلگىلەنگەن. پانوۋ بۇ ھۆججەتىنى ماڭا يەتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆز ھاياتىنى خەۋپ ئاستىدا قويغانىدى. مەن ئۇنىڭغا سەمىمىي مىننەتدارلىق بىلدۈردۈم ۋە تېزلىكتە پارلامېنتنىڭ پەۋقۇلئاددە يىغىنىنى چاقىرىشنى تەلەپ قىلدىم. يىغىندا بارلىق ھەقىقەتنى ئوچۇق ـ ئاشكارا بايان قىلدىم. شاھنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىنى ئەمەس، بەلكى مۇنارخىيىنى ھاكىمىيەتتىن پۈتۈنلەي چەتلەشتۈرۈشنى، رۇس كازاك كورپۇسىنىڭ پائالىيىتىگە چەك قويۇشنى، ئەيىبدار ھېسابلانغان ئۆلىمالارنى قولغا ئېلىشنى تەلەپ قىلدىم. مېنىڭ بۇ تەلەپلىرىم پارلامېنتنىڭ كۆپ سانلىق ئەزالىرى تەرىپىدىن قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەندى. دەل شۇ چاغدا بىر سوت خىزمەتچىسى يىغىلىشقا كىرىپ، روسىيە ۋە ئەنگلىيىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىلىرىنىڭ ئۆز ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بايانىنى تاپشۇرۇشقا كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. مەجلىس تۇخۇتتىلىپ، رەئىس ۋە باش ۋەزىر ئۇلارنىڭ ھۇزۇرىغا چىقىپ كېتىشتى، ئاردىدىن بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندە، چىرايى خۇددى مۇردىنىڭكىدەك ئاقارغان ھالدا قايتىپ كىرىشتى. ئەلچىلەر ئۇلارغا: «ئەگەر شاھ تەختتىن چۈشىدىغان بولسا، ھەر ئىككى بۇيۇك دۆلەت بۇ ئىشقا قورال كۈچى بىلەن ئارىلىشىشقا مەجبۇر بولىدىغانلىقى»نى مەلۇم قىلىشىپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار بىزنى بېسىپ، ئۆزىمىزنى ھىمايە قىلىشىمىزغىمۇ توسقۇنلۇق قىلىشماقچى بولدى!

ـــ ئۇلار نېمىشقا بۇنچىلىك قاتتىق تەلەپ قويىدۇ؟ ـــ سورىدى باسكېرۇل ھەيران بولۇپ.

— چار پادىشاھ ئۆز چېگرىسى يېنىدا دېموكراتىيەنىڭ پەيدا بولۇشىنى خالىمايدۇ. چۈنكى «پارلامېنت» دېگەن سۆز ئۇنى ۋەھىمىگە سالىدۇ.

— لېكىن برىتانىيىدە پادىشاھمۇ، پارلامېنتمۇ بارغۇ؟

— گەپ بۇنىڭدا ئەمەس، ئەگەر پارسلار ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرىدىغان ھۆكۈمەت قۇرسا، بۇ يېڭىلىق، قوشۇنسىز ھىندىستاندىمۇ يېڭى ئويغىنىشلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق بولغاندا، ئىنگلىزلار ھىندىستاندىكى نېسۋىسىدىن قۇرۇق قالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ نېفتىنى دەپ ئىراندىن كەتكۈسى يوق. چۈنكى، 1901 ـ يىللىرىدىلا كنوس ئارسى دېگەن ئادەم 20 مىڭ فوند ستېرلىڭغا پۈتۈن ئىران تەۋەسىدىكى نېفتلىكلەرنىڭ ئىشلىتىش ھوقۇقىنى سېتىۋالغان. تېخى يېقىنغىچە بۇ نېفتلىكلەردىن ناھايىتى ئازلا نېفىت ئىشلەپچىقىرىلاتتى، بىراق بىرنەچچە ھەپتە ئىلگىرى بەختىيارىيلار قەبىلىسى رايونىدىن مول نېفتلىكنىڭ تېپىلغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر تارقالدى. بۇلاردىن سىزنىڭمۇ خەۋىرىڭىز بولسا كېرەك. بۇ دۆلەت ئۈچۈن مول دارامەت مەنبەسى ۋەزىپىسىنى ئۆتىشى مۇمكىن. مەن پارلامېنت ئەزالىرىغا لوندون بىلەن تۈزۈلگەن شەرتنامىنى بىزگە لايىق كېلىدىغان شەرتلەر بىلەن قايتا كۆرۈپ چىقىشنى تەكلىپ قىلدىم. بۇ تەكلىپىمنى كۆپ سانلىق ئەزالار قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەشتى. ئەمما ئەنگلىيە ئەلچىخانىسى ۋەكىللىرى بۇ مەسىلىدە بىز بىلەن مۇڭاپىق كېلىشمىگە ئىگە ئەمەس.

— ئەلچىخانا بېغىدا ئىش تاشلاشنى ئۇيۇشتۇرغىنىڭلاردىن بېرى ئۇلار بىلەن ئۇچراشمىغانسەن؟ — سورىدىم مەن ئۇنىڭدىن.

— ئىنگلىزلار رۇسلارنىڭ تەسىرى كۈچلۈك چاغلاردا، يەنى ئۆزلىرىگە پارسلاردىن تېگىشلىك نېسىۋە تەگمەيۋاتقان چاغلاردا بىزنى ناھايىتى ھۆرمەت قىلىشاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار بىزنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىمىزگە يېقىنچىلىق قىلاتتى ۋە ئەلچىخانا ئىشكىلىرىنى بىزگە كەڭ ئېچىۋەتكەنىدى. ئېيتىشلارغا

قارىغاندا، جانابىي نوئۇسنى شەرمەندە قىلغان مەشھۇر رەسسامنىڭ تارقىتىلىشىغىمۇ ئىنگلىزلار باش بولغان ئىكەن. بىزنىڭ ھەرد-
كىتىمىز غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، لوندون تەرەپ چار پادىشاھ ئارقىلىق پارس قازىنىدىن ئۆز ئۇلۇشىنى ئېلىشقا نائىل بولدى: يەنى ئىراننىڭ شىمالىدىكى زېمىن رۇسلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا، جەنۇبى بولسا ئەنگلىيىنىڭ لوقمىسى بولۇشقا كېلىشىلدى. ئىنگ-
لىزلار ئۆز نىيەتلىرىگە ئېرىشۈپلىپلا، پارسلارنىڭ دېموكراتىيە ئۇچۇن قىلغان كۇرەشلىرىگە مۇتلەق قىزىقمايدىغان بولدى. ئەمدى ئۇلار بىزگە خۇددى چار پادىشاھقا ئوخشاشلا ئۆز مەنپەئىتىگە ماس كەلمەيدىغانلار سۇپىتىدە قاراشقا باشلىدى ۋە بىزنىڭ يوقىلىشى-
مىزنى ئەۋزەل كۆرۈپ قېلىشتى.

— بۇنداق قىلىشقا ھەققى يوق! — دېدى باسكېرۋىل غەزەپ-
لەنگەن ھالدا. پازىل ئۇنىڭغا مەيۇسقىنە جىلمىيىپ قاراپ قويدى ۋە ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئۇلارنىڭ ئىككى ئەلچىسى بايانلىرىنى تاپشۇرۇپ كەتكەن-
دىن كېيىن، كۆپ سانىدىكى ۋەكىللەر پەسكويغا چۇشۇپ قالدى ۋە بىر يولىلا ئىككى دۇشمەنگە تەڭلا تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئامالىنى تا-
پالماي بىچارە پانوۋنى ئەيىبلەشكە كىرىشىپ كېتىشتى. سۆزگە چىققان بەزى ۋەكىللەر ئۇنى ئالدامچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىقتا ئەيىب-
لەپ، «ئۇنىڭ مەقسىتى ئىران ۋە روسىيە ئوتتۇرىسىدا جاڭجال چە-
قىرىش» دېيىشكىچە بېرىپ يەتتى. ئاشۇ كۇنى پانوۋمۇ مەن بىلەن پارلامېنتقا كەلگەن ئىدى ۋە كېرەك بولسا ئۇنى گۇۋاھلىق بېرىش-
كە چاقىرىش ئۇچۇن قوشنا خانلاردىن بىرىگە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇ-
غانىدىم. ئىشلار تەرەققىي قىلىپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ۋەكىللەر ئۇنى دەرھال قاماققا ئېلىپ، كازاك ئەسكەرلىرىنىڭ قولىغا تاپشۇ-
رۇشنى تەلەپ قىلىشقا باشلىدى. ھەر دائىم ئېغىر - بېسىق يۇ-
رۇشكە ئادەتلەنگەن بولساممۇ، ئاشۇ چاغدا ئۆزۇمنى تۇتالمىدىم ۋە ئۇستەلنىڭ ئۇستىگە چىقىپ تەلۇلەرچە توۋلاشقا باشلىدىم:

— ئاتام جەستى كۆمۈلگەن مانا شۇ مۇقەددەس زېمىن ھەق-

قىدە قەسەم ئىچىپ ئېيتىمەنكى، ئەگەر بۇ ئادەم قولغا ئېلىنسا، «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ ھەممە ئەزالىرىنى قوز-غايمەن ۋە پارلامېنتنى قانغا بويايمەن! پانوۋغا تۆھمەت قىلغۇچىلار بارلىق ۋەكىللەر بۇ يەردىن تىرىك چىقالمايدۇ!

شۇ ۋاقىتتا ئۇلار ئابروي - ئېتىبارىمنى ھېسابقا ئالماستىن مېنىمۇ قولغا ئېلىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا شۇ كېچىسىلا پاي-تەختتىن چىقىپ كەتتىم ۋە مانا بۇگۈن ئۆز ئانا شەھرىمگە كېلىپ تۇرۇپتىمەن. پانوۋغۇ مەن بىلەن كەلدى. ئۇ بۇ يەردىن كېتىش ئۈچۈن بىرنەچچە كۈن يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشى كېرەك.

سۆھبىتىمىز ناھايىتى ئۇزۇنغىچە ــ تاڭ ئېتىپ ئەزان ئاۋازى ئاڭلانغۇچە داۋام قىلدى. بىز قىلىنىدىغان ئىشلار ھەققىدە مىڭلاپ پىلانلارنى ئوتتۇرىغا قويساقمۇ ھامان بىر پىكىرگە كېلەلمەيتتۇق. باسكېرۋىل ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ سائىتىگە قارىدى ۋە جىد-دىيلەشكەن ھالدا قاپاقلىرىنى ئۇۋلاپ تۇرۇپ دېدى:

ــ ئەستا، سائەت ئالتە بولۇپ كېتىپتۇ! شۇ تاپتا ئوقۇغۇچى-لىرىم ئالدىغا بۇ ئەپتىم بىلەن قانداق بارارمەن! ئەگەر ھەزرەت بۇ چاغدا كىرگىنىمنى كۆرسە نېمە دەر!

ــ بىرەر ئايالنىڭكىدە قوندۇم، دەيسەن - دە!

بىراق باسكېرۋىلنىڭ كەيپىياتى چاقچاق كۆتىرىدىغاندەك ئە-مەس ئىدى.

* * *

ھەرخىل ۋەقەلەرنىڭ سادىر بولۇشىدا تاسادىپىيلىقلارغا ئانچە ئىشەنمىسەممۇ، ئەمما پازىل بىزگە پانوۋ تەرىپىدىن قولغا كىرگۈ-زۈلگەن ھۆججەتلەر ئاساسىدا رۇس كازاك كۇرپۇسنىڭ پارسلارنىڭ ياش دېموكراتىيىسىگە قانچىلىك تەھدىت سېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ بېرىۋاتقان چاغدا، پايتەختتە ئاللىقاچان دۆلەتنى ئاغدۇ-رۇشقا ئائىت ئىشلار باشلىنىپ كەتكەنكەن.

كېيىنچە مەلۇم بولۇشىچە، 1908 ـ يىلنىڭ 23 ـ ئىيۇن كۈ-
نى سائەت تۆتلەر ئەتراپىدا پولكوۋنىك لىياخوۋ قوماندانلىقىدىكى
مىڭ كىشىلىك كازاكلار كۈرپۈسى تېھراننىڭ مەركىزىگە جايلاشقان
پارلامېنت بىناسى تەرەپكە يۈرۈش باشلاپ، تېزلا بىنانى قورشاۋغا
ئالغان ۋە ئۇ يەرگە كىرىش ـ چىقىش قەتئىي نازارەت ئاستىغا ئې-
لىنغان. مەجلىس ئەزالىرى رۇس قوشۇنلىرىنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى
كۆرۈپ، ۋەكىللەر ۋە ئېتىبارلىق دىنىي دېموكراتىيە ۋەكىللىرى
ئايەتۈللا بېھبەخنىي ۋە تېبەتەبايلارنى خەۋەردار قىلىش ئۈچۈن تې-
لېفون ئورنىتىلغان قوشنا مەكتەپ بىناسىغا قېچىپ كېتىشكە
ئۇلگۈرگەن. تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن ئۇلارمۇ ئاساسىي قانۇن تە-
رەپدارى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن پارلامېنت بىناسىغا ـــ
ۋەقە يۈز بېرىۋاتقان جايغا قايتىشقان. قىزىقى شۇنىڭدىكى،
كازاكلار ئۇلارغا ھېچقانداق قارشىلىقسىز ئىچكىرى كىرىشكە
رۇخسەت بېرىشكەن. چۈنكى ئۇلار بىنادىن ھېچكىمنى چىقارماس-
لىق ۋە پەقەت كىرىشكە رۇخسەت قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق تاپشۇ-
رۇۋالغان ئىكەن.

ئەينى ۋاقىتتا كازاكلارغا قارشىلىق كۆرسەتكۈچىلەرمۇ ئىز-
چىل كۆپەيگەن. تاڭ ئېتىش ھارپىسىدا ئۇلارنىڭ سانى بىرنەچچە
يۈز كىشىگە يەتكەن. شەكسىزكى، ئۇلارنىڭ سېپىدە «ئادەم ئاتا
پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇلار كارا-
بىن مىلتىق بىلەن قوراللانغان ۋە ھەر بىرىدە ئالتە تالدىنلا ئوق
بولۇپ، مۇداپىئەنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن باشقا ھېچ-
قانداق ئەسلىھەلىرى يوق ئىدى. بۇنداق ئەرزىمەس قورال ـ ياراغلار
ۋە بەكمۇ ئاز مىقداردىكى ئوق ـ دورىلار بىلەن ئۇلار ئالدىراپ ھۇ-
جۇمغا ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلالمايتتى، لېكىن تاملارنىڭ ئۈستىگە
چىقىۋېلىپ، دېرىزە ئارقىسىغا بېكىنىۋېلىپ دېگەندەك ئەڭ قۇلاي
ئوت ئېچىش نۇقتىلىرىنى ئىگىلىۋېلىشقان ئىدى. ئەمما ئۇلار بە-
رىنچى بولۇپ ئوق ئېتىپ، ئومۇمىي ھۇجۇمنى باشلاپ بېرىش كې-
رەكمۇ ياكى دۆلەت ئۆزگىرىشىنىڭ ئاخىرلىشىشىنى جىمغىنا كۈ-

توپ تۇرۇش كېرەكمۇ، بۇنى بىلمەيتتى.
نېمىشقىدۇر رۇس ئەسكەرلىرىمۇ ھۇجۇم باشلىمايۋاتاتتى.
رۇس ۋە پارس باسقۇنچىلىرى ئارىسىدىكى پولكوۋنىك لياخوۋ ئەسكەرلەرنى ئەڭ قۇلاي ئوت ئېچىش نۇقتىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن بەند ئىدى. ئۇلارنىڭ قولىدا بار ئەڭ دەھشەتلىك قىرغىن قورالللىرى بولغان ئالتە دانە زەمبىرەكمۇ توپخانا مەيدانىغا ئورنىتىلدى.
پولكوۋنىك ئاتلىق ھالدا قوزغىلاڭچىلار جايلاشقان ئوت ئېچىش نۇقتىلىرى ئالدىدىن بىر نەچچە قېتىم ئۆتتى. بىراق «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ باشلىقلىرى جەڭچىلىرىگە « چار پادىشاھ ئۈچۈن ئىرانغا قارشى قوشۇن تارتىشقا باھانە بولۇپ قالمىسۇن» دېيىشىپ، كازاكلارغا قارىتا ئوت ئېچىشقا رۇخسەت بېرىشمىدى.
پىشىنغا يېقىن كازاكلار ھۇجۇم باشلىدى.
ئىككى تەرەپنىڭ كۈچى تەڭ بولمىسىمۇ، مىسلىسىز ئېتىشىش ئالتە ـ يەتتە سائەتكە قەدەر داۋام قىلدى. بىرنەچچە جەسۇر قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەربىكتى نەتىجىسىدە كازاكلارنىڭ ئۈچ زەمبىرىكى پاچاقلىۋېتىلدى.
بىراق بۇ ئىلاجسىزلىق سەۋەبىدىن قىلىنغان قەھرىمانلىق ئىدى.
كۈن پېتىۋاتقان پەيتتە ئىران تارىخىدىكى تۈنجى پارلامېنت بىناسى ئۈستىدە مەغلۇبىيەت سىمۋولى بولغان ئاق بايراق كۆتۈرۈلدى.
شۇنداقتىمۇ پولكوۋنىك لياخوۋ زەمبىرەكچىلىرىگە داۋاملىق بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ مەسىلىدە چار پادىشاھنىڭ نىيىتى ئېنىق ئىدى: پەقەت پارلامېنتنى بىكار قىلىپلا قالماي، بەلكى تېھران ئاھالىسىغا ئاچچىق ساۋاق بېرىش ئۈچۈن پارلامېنت بىناسىنى ۋەيران قىلىۋېتىشنى كۆزلىگەن ئىدى.

ئوتتۇز سەككىزىنچى باب

تەبرىزدە دەسلەپكى ئېتىشىشلار باشلانغان پەيتتە تېھران كو-چىلىرىدىكى جەڭمۇ داۋام قىلىۋاتاتتى. مەن باسكېرۋىللىك دەر-سىنىڭ تۈگىشىنى كۈتۈپ تۇردۇم. بىز يىغىلىپ، پازىلىنىڭ قې-رىنداشلىرىنىڭ بىرىنىڭكىگە ناشتىغا بېرىشىمىز لازىم ئىدى. بازار كوچىلىرىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىمىزدا، يېقىن ئەتراپتىن ئوق ئاۋازلىرى ئاڭلاندى.

بىز ئەنسىزلىك بىلەن ئېتىشىش باشلانغان تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق ۋە يۈز مېتىرچە نېرىدا شاۋقۇن - سۇرەن، چاك - توزان ئارىسىدا قوللىرىغا كالتەك، مىلتىق، مەشئەل كۆتۈرۈشۈپ كې-لىۋاتقان كىشىلەرنى كۆردۇق.

ئۇلار تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان تەبرىزلىك ئەزەربەيجانلار بولۇپ، مەن ئۇلارنىڭ تىلىنى چۈشەنمەيتتىم.

باسكېرۋىل ئۇلارنىڭ: «يوقالسۇن ئاساسىي قانۇن! پارلامېنتقا ئۆلۈم! دەھرىيلەرگە ئۆلۈم! ياشىسۇن شاھ!» دەپ توۋلاۋاتقانلىقىنى چۈشەندۇردى.

كوچىلاردا شەھەرلىكلەر ئۆز تەشۋىشلىرى بىلەن چېپىپ يۈ-رۈشەتتى. بىر ئايال شاۋقۇن - سۇرەندىن قورقۇپ كەتكەن ئۆچكە-سىنى ئارغامچىسىدىن سۆرەپ كېتىۋاتاتتى، يىقىلىپ چۈشكەن بىر ئايالنى ئالتە ياشلاردىكى ئوغلى تۇرغۇزۇشقا ئۇرۇناتتى، ئايال ئاران دېگەندە ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاقساقلىغىنىچە قېچىپ كېتىۋاتاتتى.

بىز ئۇچرىشىدىغان جايغا تېزراق يېتىپ بېرىش ئۈچۈن قە-دەملىرىمىزنى تېزلەتتۇق. بىر توپ ياشلار ئىككى تال ياغاچنى كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قاراپ سۆرەۋاتاتتى، كوچىدا ئۇستەل، ئو-

رۇندۇق ۋە ساندۇقلار تەرتىپسىز دۆۋىلەپ تاشلانغان ئىدى. ئۇلار بىزنى تونۇپ، ئۆتۈشىمىزگە رۇخسەت بېرىشتى ۋە: «دۇشمەن مۇشۇ يەردىن ئۆتىدۇ، ئۇلار مەھەللىگە ئوت قويۇپ، بارلىق ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى»نى قىرىپ تاشلىماقچى» دېيىشتى ۋە بۇ يەردىن تېزراق كېتىشىمىزنى ئېيتتى.

مەجلىسخانىدا قىرىق - ئەللىككە يېقىن كىشىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان پازىلنى كۆردۇق.

ئۇنىڭ قولىدا ئاۋستىرىيىدە ئىشلەپچىقىرىلغان تاپانچا بولۇپ، بۇ قورال ھازىر ئۇنىڭغا ھەر بىر قوزغىلاڭچى ئىگەللىشى لازىم بولغان جايىنى كۆرسىتىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. ئۇ تۇنۇگۈنكىگە قارىغاندا خېلىلا خاتىرجەم، خۇددى ئاچچىق قىسمەتكە تەن بەرگەن كىشىدەك ئېغىر - بېسىق ئىدى.

— مانا شۇنداق، — دېدى ئۇ تەنتەنە ئارىلاش ئاھاڭدا، — پا-نوۋ بىزگە يەتكۈزگەن مەلۇماتلارنىڭ راست ئىكەنلىكىنى كۆر-دۇڭلارمۇ؟! پولكوۋنىك لياخوۋ دۆلەتنى قايتا قۇرۇشنى ئەمەلگە ئا-شۇرۇپ، ئۆزىنى تېھرانىنىڭ ھەربىي باشلىقى دەپ ئېلان قىلدى. بۇگۈن سەھەردىن باشلاپ پايتەختتە، بارلىق شەھەردە، جۈملىدىن تەبرىزدىمۇ ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرىنى قاماققا ئېلىشقا بۇيرۇق بېرىلدى.

— شۇنچە تېزمۇ! — ھەيران قالدى باسكېرۋىل.

— دۆلەتنى ئاغدۇرۇش ھەققىدىكى خەۋەرنى چار روسىيە كون-سۇلى تېلېگراممىا ئارقىلىق مەلۇم قىلغان. بۇ تېلېگراممىنى تە-رىزنىڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئۆلىمالىرىمۇ تاپشۇرۇپ ئېلىشقان. ئۇلار ئۆز تەرەپدارلىرىنى بۇگۈن چۈشتە تۆگىچىلەر مەھەللىسىگە توپلىنىشقا دەۋەت قىلغان، شۇ يەردىن پۈتۈن شەھەرگە تارقالغان. ئۇلار دەسلەپتە مېنىڭ دوستلىرىمدىن بىرى — ژۇرنالىست ئەلى مەشھەدىينىڭ ئۆيىگە كىرىپ، ئۇنى خوتۇنى، بالا - چاقىلىرى، ئا-نىسىنىڭ كۆز ئالدىدا بوغۇزلاپ، ئوڭ قولىنى كېسىپ تاشلاپ، ھويلىنى قانغا بويىۋەتكەندىن كېيىن چىقىپ كەتكەن. بىراق، قې-

رىنداشلار بۇنىڭدىن ۋەھىمىگە چۈشمەڭلار. چۈنكى بىز ئەلى ئۈچۈن كەچقۇرۇنغىچە چوقۇم قىساس ئالىمىز.

پازىلنىڭ ئاۋازى تىترەپ چىقاتتى، ئۇ سەل تىن ئېلىۋېلىپ، چوڭقۇر خۇرسىندى ـ دە، گېپىنى داۋام قىلدى:

ـــ مەن تەبرىزگە كەلگەنىكەنمەن، دېمەك، بۇ شەھەرنى ھىمايە قىلىشنى بىلىمەن. بىز ئاياغ بېسىپ تۇرغان بۇ زېمىن ئاساسىي قانۇن تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇۋاتىدۇ. بۇگۈندىن باشلاپ پارلامېنتىمىز، قانۇنىي ھۆكۈمەتنىڭ قارارگاھى مانا مۇشۇ يەر بولىدۇ. ئالدىمىزدا مۇقەددەس جەڭ تۇرۇپتۇ. ئىشىنىمەنكى، بىز چوقۇم غەلىبە قازىنىمىز! قېنى، مەن بىلەن ئالغا!

ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىغا ئەگىشىپ بىزمۇ يولغا چىقتۇق. ئۇ بىزنى بىر باغقا باشلاپ كىردى. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆيىنى ئايلىنىپ قېلىن دەرەخ شاخلىرى ئارىسىدا كۆرۈنمەي تۇرغان بىر شوتا ئارقىلىق ئۆگزىگە چىقتۇق، بىر نەچچە پەلەمپەي ئارقىلىق، كىچىك دېرىزە، قېلىن تاملىق، خۇددى گۆرىستاندەك بىر ئۆيگە كىردۇق. پازىل بىزگە دېرىزىلەردىن قاراشنى ئېيتتى. بىز ئالدى توسۇلغان، مۇستەھكەم ھىمايىلەنگەن كوچىلارنىڭ بېشىدىكى بىر ئۆيدە بولۇپ، ئۆينىڭ كەينىدە يىگىرمىچە ئادەم مىلتىقلارنى تەڭلىگەنچە دۇشمەن يولىغا تىكىلىپ تۇراتتى.

ـــ بۇنىڭدىن باشقا چارىلەرمۇ كۆرۈپ قويۇلغان، ـــ چۈشەندۈردى پازىل، ـــ مەھەللىدىن چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنغانلارمۇ توختىتىپ قېلىنىشى كېرەك. ئەگەر «ئىتلار توپى» تەرەپتىن كېلىپ قالسا، ئۇلار چوقۇم تېگىشلىك جازاسىنى تاپىدۇ.

كۆپ ئۆتمەي ئۇ ئېيتقان «ئىتلار توپى» كۆرۈندى. ئۇلار يول بويى «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى»نىڭ بىرنەچچە ئۆيىگە ئوت قويۇشتى. بىراق، ئۇلار ھېچكىمنى قورالسىزلاندۇرۇشقا ئۇرۇنمايتتى، پەقەت شاۋقۇن ـ سۇرەن سېلىپ يېقىنلىشىۋاتاتتى.

بىردىنلا يۇرىكىمنى دەھشەتلىك ۋەھىمە قاپلىدى. تام ئارقىسىدا «ئۆلتۇرا!» دەپ ۋارقىراپ، ۋەھشىيلەرچە باستۇرۇپ كېلىۋاتقان

ئالامانىى كۆتۈپ تۇرۇش ھەقىقەتەن ئەڭ دەھشەتلىك سىناق ئىدى.
— ئۇلارنىڭ سانى قانچىكەن؟ — دېدىم ئەنسىز ھالدا شۇرلاپ.
— مىڭ، كۆپ بولسا بىر يېرىم مىڭ ئەتراپىدا! — دېدى پازىل ئېنىق ۋە ئىشەنچلىك قىلىپ، — ئۇلارنى دەھشەتكە سېلىش نۆۋىتى ئەمدى بىزگە كەلدى!
ئۇ يارەمچىلىرىگە بىزگىمۇ قورال بېرىشنى بۇيرۇدى.
باسكېرۋىل ئىككىمىز ئەجەبلەنگەن ھالدا بىر - بىرىمىزگە قاراپ قويدۇق، ئاندىن ھەم قىزىقىش، ھەم يىرگىنىش تۇيغۇسى بىلەن بۇ سوغۇق قوراللارنى قولىمىزغا ئالدۇق.
— دېرىزە كەينىدە تۇرۇۋاتقان ۋە كىم يېقىنلاشسا ئۆلتۈرۈۋەتكىلار! مەن بۇ يەردىن كېتىشىم كېرەك، بۇ لەنىتىلەرگە ئاجايىپ سوۋغا تەييارلاپ قويغانمەن! — دەپ توۋلىدى پازىل.
ئۇ كېتىشى بىلەنلا ئېتىشىش باشلىنىپ كەتتى. دۇشمەن جان ئاچچىقىدا ۋارقىراپ، تەرتىپسىز باستۇرۇپ كېلەتتى، ئۇلارنىڭ ئالدىنقىلىرى خۇددى يۇگۇرۇش مۇسابىقىسىغا قاتنىشىۋاتقان تەك ھەربىكەتچىلەردەك يۇگۇرۇشەتتى. «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» ئوت ئېچىشتى. ئونلاپ دۇشمەنلەر يىقىلىپ چۈشتى. توساتتىن ئۇلار ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ قېچىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ بىرى مۇداپىئە تېمى ئۈستىگە چىقىۋېلىشقا ئۇلگۈردى، بىراق كىمنىڭدۇر مىلتىق نەيزىسىنى تىقىشى بىلەن يىقىلىپ چۈشتى. ئۇنىڭ جان ئاچچىقىدا ۋارقىرىغىنى ئاڭلاندى. مەن كۆزلىرىمنى يۇمۇۋالدىم.
شۇ چاغدا ئارقا تەرەپتىن «دۇشمەنلەرنى ئۆلتۈرەيلى!» دېگەن خىتابلار ياڭراپ تۇراتتى. كېيىن بىز تۇرغان يەرنى ئىشغال قىلىش ئۈچۈن دۇشمەننىڭ يېڭى بىر توپى ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇلار ئەمدى بىرقەدەر تەرتىپلىك ھالدا ھمايىچىلەر تۇرغان تام ۋە دېرىزىلەرگە ئوت ئېچىپ يېقىنلىشىشقا باشلىدى. «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى»نىڭ بىرى پېشانىسىگە ئوق تېگىپ يىقىلدى. ئۇ ھمايىچىلەر ئىچىدىكى بىردىنبىر قۇربان بولغۇچى ئىدى. ئۇنىڭ شېرىكلىرى بىرىنىڭ

كەينىدىن بىرى ئوق ئۇزۇپ، دۇشمەننىڭ ئالدىنقى سېپىنى قىرىشقا باشلىدى.

دۇشمەننىڭ بۇ ھۇجۇمىمۇ مەغلۇب بولدى. ئۇلار ئارقىغا چېكىنىپ، شاۋقۇن ـ سۇرەن سېلىپ، بىر ئىشلار ھەققىدە مەسلىھەتلىشىشكە باشلىدى، ئاندىن يەنە قايتىدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى. دەل شۇ چاغدا جەڭ مەيدانىدا دەھشەتلىك گۈمبۇرلەش ئاڭلاندى. قاياقتىندۇر ئېتىلغان زەمبىرەك ئوقى نەق دۇشمەن توپلانغان جايغا چۈشۈپ پارتلىدى ۋە نۇرغۇن ئادەمنىڭ مىجىقىنى چىقىرىۋەتتى. دۇشمەن سېپىدە پاراكەندىچىلىك، تەرتىپسىز ھالدا قېچىش باشلاندى. ھەمايىچىلەر بولسا مىلتىقلىرىنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ، شاد ـ خۇرام ئاۋازدا: «ياشىسۇن ئاساسىي قانۇن!» دەپ ۋارقىراشقا باشلىدى. جەڭ مەيدانىدا دۇشمەنلەرنىڭ ئونلىغان جەسەتلىرى سوزۇلۇپ ياتاتتى.

— مېنىڭ مىلتىقىم سوغۇق پېتى تۇرۇپتۇ. مەن بىر تالمۇ ئوق ئۇزمىدىم. سىز چۇ؟ — شۇنىرلىدى باسكېرۋىل.

— مەنمۇ.

— مىلتىقنىڭ نىشانىدا ناتونۇش ئادەمنىڭ بېشىنى كۆرۈش ۋە ئۇنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن تەپكىنى بېسىش...

بىر ئازدىن كېيىن پازىل خۇشال ھالدا پەيدا بولدى.

— خوش، مېنىڭ سوۋغام قانداقكەن؟ بۇ «بەنج» دېيىلمىدىغان كونا فرانسۇز زەمبىرىكى ئىدى. ئۇنى مەن ئىمپېرىيە ئارمىيىسىنىڭ بىر ئوفىتسېرىدىن سېتىۋالدىم. ئۇ تام ئۈستىدە تۇرۇپتۇ. ئۇنى تاماشا قىلىشقا بېرىڭلار. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ تەبرىزنىڭ كەڭ مەيدانلىرىنىڭ بىرىگە ئورنىتىلىدۇ ۋە ئاستىغا: «بۇ زەمبىرەك ئاساسىي قانۇننى قۇتقۇزۇپ قالدى» دەپ يېزىپ قويۇلىدۇ.

بىرنەچچە مىنۇت ئىلگىرى مۇھىم غەلىبە قولغا كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، بۇ گەپلەر ماڭا بىر ئاز ئورۇنسىزدەك تۇيۇلدى. بىراق پازىلنىڭ مەقسىتى ئېنىق: ئۇ بۇ يەرگە بارلىق ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرىنى توپلاپ، مۇداپىئە تەشكىل قىلىشى، بىرلىكتە ھەرىكەت

كەت قىلىپ، مەملىكەتنىڭ بۇ كىچىك زېمىنىنى ئۆز قولىدا ساقلاپ تۇرۇشى لازىم ئىدى.

ئەگەر سىزگە كىمدۇر ئىيۇن ئېيىدا تەبرىز بازىرى يېنىدىكى كوچىلاردا سادىر بولغان ۋەقەلەر ھەققىدە سۆزلەپ، بىر نەچچە مىلتىق ۋە بىر زەمبىرەك بىلەنلا پۈتۈن ئىراننىڭ قولدىن كەتكەن ئازادلىقىنى قايتۇرۇۋالدۇق دېسە، بۇ گەپكە ئىشىنەرمىدىڭىز؟

بىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ھاياتىمىز بەدىلىگە قولغا كەلگەنلىكىنى ياخشى بىلەتتۇق.

ئوتتۇز توققۇزىنچى باب

ھەييام دىياربدا قارا كۈنلەر باشلاندى. ئېھتىمال بۇ كۈنلەر ئارزۇ قىلىنغان يېڭى تاڭنىڭ خەۋەرچىسىدۇر؟ ئىسپاھاندىن قەزۋىنگىچە، شىرازدىن ھەمەدانغىچە بولغان ھەممە يەرلەردە يۈزلەپ، مىڭلاپ ئېغىزلاردىن: «ئىسيانچىلار يوقالسۇن!» دېگەن خىتابلار ياڭرايتتى. ئەمدىلىكتە «ئەركىنلىك»، «دېموكراتىيە»، «ئادالەت» دېگەن سۆزلەرنى پەقەت شۇبرلاپلا ئېيتىش مۇمكىن ئىدى. كەلگۈسى ھەققىدىكى ئارزۇلار بولسا چەكلەنگەن خىيالغا ئايلاندى. ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرى ھەممە جايدا تەقىپ قىلىنىشقا باشلىدى. «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى»نىڭ تۇرار جايلىرىدا شامال ھۇۋلاپ قالدى، ئۇلارنىڭ بارلىق كىتابلىرى يىغىۋېلىنىپ، كۆيدۈرۈپ تاشلاندى. پۈتكۈل ئىران تەۋەسىدە، تەبرىزدىن باشقا ئەكسىل ئىنقىلابىي ھەربىكەتكە قارشىلىق كۆرسىتىدىغان يەنە بىر شەھەر تېپىلمايتتى.

دۆلەتنى ئاغدۇرۇش ھەققىدىكى خەۋەر بۇ شەھەرگە يېتىپ كەلگەندە، ئوتتۇز مەھەللىدىن پەقەت بىرسىلا، يەنى بازارنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەمىرقىز مەھەللىسىلا ئىنقىلابىي ھەربىكەتنى داۋاملاشتۇرماقتا ئىدى. ئاشۇ ئاخشىمى ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرىنىڭ نەچچە ئون ئادەم مەھەللە كوچىلىرىدا نۆۋەتچىلىك قىلىشقا قويۇلدى. بۇ چاغدا پازىل شەھەر ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قارارگاھىدا پۈرلىشىپ كەتكەن خەرىتە ئۈستىگە ئېگىشىۋېلىپ، ئۇنىڭغا غەلىبە بېشارەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئۇچلۇق سىزىقلارنى سىزىۋاتاتتى.

بىز ئون بەشكە يېقىن كىشى پانۇسنىڭ خىرە يورۇقىدا ئۇنىڭ

خەرىتە ئۈستىدە يۈگۈرۈۋاتقان قەلەمنىڭ ئۇچىغا تىكىلىپ تۇراتتۇق.

— دۈشمەن كۆچلۈك زەربىمىزدىن تېخىچە ئەسلىگە كېلەلمەيتۇرماقتا، — دېدى ئۇ قەددىنى تىكلەپ، — ئۇلار بىزنىڭ سانىمىزنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنى ناھايىتى كۆچلۈك دەپ ئويلايدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن ئۇلاردا زەمبىرەك يوق شۇنداقلا بىزنىڭ زەمبىرەكلىرىمىزنىڭ سانىنىمۇ بىلمەيدۇ. شۇڭا بىز ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇشىمىز ۋە ئۆز زېمىنىمىزنى كېڭەيتىش ئۈچۈن بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىشىمىز كېرەك. شاھ تېزلا بۇ يەرگە قوشۇنلىرىنى ماڭدۇرىدۇ، ئۇلار بىرنەچچە ھەپتىگە قالماي تەبرىزگە يېتىپ كېلىشى مۇمكىن. دېمەك، بۈگۈندىن باشلاپ پۈتۈن شەھەرنى ئۆز كونترولىلىقىمىزغا ئېلىۋېلىشىمىز لازىم. بۇ مەقسەتنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بۈگۈن ئاخشاملا ھۇجۇمغا ئۆتۈشىمىز لازىم.

ئۇ يەنە خەرىتە ئۈستىگە ئېگىشتى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بارلىق يالاڭباش، سەللىلىك، تەلپەكلىك باشلارمۇ خەرىتىگە ئېگىشتى.

— بىز دەريادىن تۈيدۇرماستىن ئۆتۈپ، شەھەر مەركىزىگە بارىمىز، — چۈشەندۈردى ئۇ، — ئاندىن بازار ۋە قەبرىستانلىق تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتىمىز. كۈن ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى شەھەر بىزنىڭكى بولىدۇ!

بىراق، شەھەر مەركىزى ئون كۈندىن كېيىن ئاندىن قولغا كىرگۈزۈلدى. ھەر بىر كوچىنى ئىگىلەش ئۈچۈن ئونلاپ قۇربانلار بېرىشكە توغرا كەلسىمۇ، ئەمما يېڭىلىق تەرەپدارلىرى ئىزچىل ئىلگىرىلەشنى داۋاملاشتۇراتتى ۋە ھەممە جەڭ ئۇلارنىڭ پايدىسىغا ھەل بولاتتى.

«ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ بىرنەچچە جەسۇر ئوغلانلىرى شەنبە كۈنى «ھىندى ـ ياۋروپا تېلېگرافى» ئاگېنتلىقى بىناسىنى ئىشغال قىلىشقا مۇۋەپپەق بولۇشتى. ئەمدى تېھران، لوندون، بومباي ۋە باشقا شەھەرلەر بىلەن تېلېگراف ئالاقىسى ئۈز-

نىتىش ئىمكانىيىتى يارىتىلدى. ئاشۇ كۈنى يەرلىك ساقچى مەھكىمىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئاساسىي قانۇن ھىمايىچىلىرى سېپىگە قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ سېپى بىر ئاجايىپ «ماكسىم» پىلىموتى، ئوتتۇز ساندۇق ئوق - دورا بىلەن مۇستەھكەملەندى. بۇ مۇڭۇپپەقىيەتلەر شەھەرلىكلەرنى مۇ روھلاندۇرۇۋەتتى. يۈزلەپ ياش - قېرىلاردىن بەزىلىرى ئۆز قورال - ياراغلىرىنى ئېلىپ قەلبى مەردانىلىق ھېسلىرى بىلەن تولغان ھالدا ئازاد قىلىنغان مەھەللىلەرگە ئېقىپ كېلىشكە باشلىدى. بىرنەچچە ھەپتە ئىچىدە دۇشمەن شەھەر سىرتىغا قوغلاپ چىقىرىلدى. ئۇلارنىڭ قولىدا پەقەت بىرلا مەھەللە — شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان ئاھالىسى شالاڭ تۆگىچىلەر ۋە ساھىب دىۋان دائىرىسىلا قالدى.

ئىيۇل ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئىختىيارىي مۇنتەزىم ھەربىي قوشۇنلارغا ئاساس سېلىندى. بۇ قوشۇننى ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن تەمىنلەش باشقارمىسىنىڭ جاۋابكارلىقى زور ئىشەنچ بىلەن گوۋارد باسكېرۋىلغا تاپشۇرۇلدى. ئۇ بارلىق ۋاقىتىنى بازار ئارىلاپ، ئوزۇق - تۇلۇك غەملەش بىلەن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. سودىگەرلەرمۇ ئۇنىڭ بىلەن ئاسانلا تىل تېپىشاتتى. ئاشۇ كۈنلەردە باسكېرۋىل پارسچە ئېغىزلىق ۋە ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا بەك بېرىلىپ كەتكەنىدى.

— ئەمدىلىكتە، — دېدى بىر كۈنى ئۇ ماڭا، — لىتىر، كىلو، گىرامغا ئوخشاش ئېغىزلىق ئۆلچەملىرىنى بىكار قىلىپ، پارسچە «جەۋ»، «مىسقال»، «سەر» ۋە بىر ئېشەك يۈكىنى ئىپادىلەيدىغان «خەرۋەر» دېگەندەك ئاتالمىلارنى ئىشلىتىشنى يولغا قويۇڭ. شۇنچە كېرەك. ئەڭ كىچىك ئېغىزلىق بىرلىكى «جەۋ» ئوتتۇرا ھال چوڭلۇقتىكى ئارپا دېنىغا توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ يەنمۇ ئېنىق بولۇشى ئۈچۈن ئارپا دېنىنىڭ ئۈچىنى كېسىپ تاشلاپ، ئېغىزلىق ئۆلچىمىنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكىنىڭ ۋەزنىنى بەلگىلەش لازىم.

— بىراق بۇ بەك قىيىن ئىشقۇ؟! — دېدىم مەن كۆلكىدىن ئۆزۈمنى توختىتالماي.

«ئوقۇتقۇچۇم» ماڭا كالۇا شاگىرتىغا قارىغاندەك كىنايىلىك قاراپ قويدى. خاتالىقىمنى تۇزەتكەندەك بولۇپ، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاۋاتقانلىقىمنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن قوشۇپ قويدۇم:

— بوپتۇ، «جەۋ» ئەڭ كىچىك ئېغىرلىق ئۆلچەم بىرلىكى بولسۇن.

— ئالدىرىمىسىڭىز چۇ، — ئاچچىقلاندى باسكېرۋىل ۋە ئۆز چۈشەندۈرۈشلىرىگە ئالدىرىماستىن ئېنىقلىما بەردى:

— بىرتال ئارپا دېنىنىڭ ئېغىرلىقى يەتمىش دانە تېرىق دېنىنىڭ ئېغىرلىقىغا، ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيىتقاندا، ئۇ قېچىر قۇيرۇقىنىڭ ئالتە تال قىلىغا تەڭ بولۇشى لازىم.

* * *

مېنىڭ زىممەمگە يۈكلەنگەن ۋەزىپە باسكېرۋىلنىڭكىگە قارىغاندا ئاسانراق ئىدى، يەنى يەرلىك تىلدا سۆزلىشەلمەيدىغانلىقىمنى ھېسابقا ئېلىپ، ماڭا چەت ئەل ۋاكالەتخانىلىرى بىلەن ئالاقە ئورنىتىش، ئۇلارنى پازىلنىڭ ھەربىكەتلىرىگە ئىشەندۈرۈش، شۇنىڭدەك، ئۇلارنىڭ خەۋپسىزلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغانىدى.

شۇنى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، بۇنىڭدىن يىگىرمە يىل ئىلگىرى، يەنى تىرانسكاۋكاز تۆمۈريولى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، تەبرىز سایاھەتچىلەر، سودىگەرلەر، شۇنىڭدەك ئەركىن پىكىرلىك يولۇچىلار ئېقىپ كېلىدىغان ئۆزىگە خاس شەرق دەرۋازىسى ھېسابلىناتتى. ھازىرمۇ بۇ يەردە كۆپلىگەن ياۋروپا مۇئەسسەسىلىرىنىڭ بۆلۈملىرى مەۋجۇت. گېرمانىيىلىك م. م. موسسىنىڭ ۋە شېۋنېمانلار شىركىتى، ئاۋستىرىيەنىڭ مۇھىم فېرمىلىرىدىن بىرى بولغان «شەرقىي سودا جەمئىيىتى»گە ئوخشاشلار ئەنە شۇلار جۈملىسىدىن

ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ يەردە كۆپلىگەن ئەلچىخانىلار، ئا-
مېرىكا دىنىي جەمئىيىتى مەكتىپى ۋە باشقا كۆپلىگەن چەت ئەل
مۇئەسسەسىلىرىمۇ مەۋجۇت بولۇپ، نەچچە ئايلارغا سوزۇلغان ئې-
غىر قامال جەريانىدا ئۇلاردىن بىرەرسىمۇ ئەزىيەت چەكمىدى دې-
يىشتىن خۇشالمەن. چۈنكى شەھەر مۇداپىئەچىلىرى ۋە چەت ئەل-
لىكلەر ئارىسىدا ناھايىتى ئىناق مۇناسىۋەت ئورنىتىلغانىدى. ئۆ-
زۇمنىڭ، باسقىرۇنلىنىڭ ۋە ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرى ھەرىكە-
تىگە قوشۇلۇپ كەتكەن پانوۋنىڭ پائالىيىتى ھەققىدە گەپ قىلىش
ھاجەتسىز. بۇ يەردە پەقەت «مانچىستېر گارديئان» گېزىتىنىڭ
مۇخبىرى، جاناب موئورنىڭ پائالىيىتى ھەققىدە ئالاھىدە توختە-
لىش زۆرۈر. ئۇ قىلچە ئىككىلەنمەي پازىل تەرەپدارلىرىنىڭ سې-
پىگە قوشۇلۇپ، قولىغا قورال ئالدى، ھەتتا بىر قېتىملىق جەڭدە
ياردارمۇ بولدى. يەنە بىرى بىزنىڭ تەمىناتىمىزغا مۇناسىۋەتلىك
كۆپلىگەن مەسىلىلىرىمىزنى ھەل قىلىشقا ياردەم بەرگەن، «ئاسىيا
فرانكاسى» گېزىتىدىكى ماقالىلىرى بىلەن پارىژدا، ھەتتا پۈتۈن
دۇنيادا بىزگە تەرەپدارلىق ئويغاتقان، شۇ سەۋەبتىن تەبرىزنى دەھ-
شەتلىك قىسمەتتىن قۇتقۇزۇپ قالغان كاپىتان ئانجىمنىيورنىڭ
پائالىيىتىمۇ دىققەتكە سازاۋەر. ئەمما بۇ يەردىكى چەت ئەل ۋاكا-
لەتخانىلىرىنىڭ پائالىيەتچانلىقى ئايرىم يەرلىك ئۆلىمالار ئۈچۈن
ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرىنى يامان ئاتلىق قىلىشقا باھانە بولدى.
ئۇلار ئۈچۈن بىز « كوچىدا قالغان بىر توپ ياۋروپالىقلار، ئەرمە-
نىيلەر، بابىيلار، يېغىپ ئېيتقاندا بارلىق مىللەتلەردىن چىققان
خۇداسىزلار» ئىدۇق. بىزنىڭ ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرى سېپە-
گە قوشۇلۇشمىز ئۇلارغا ياقمايتتى. ھەرھالدا ئاددىي خەلق بۇ خىل
تەشۋىقاتلارغا پەرۋاسىز ئىدى، ئۇلار بىزدىن مىننەتدار بولۇپ، ناھا-
يىتى ھۆرمەت قىلىشاتتى، بىزنى ئۆز بۇرادەرلىرىدەك ھېسابلىشاتـ
تى، شۇ سەۋەبتىن ھەر بىر پارس ئايالىمۇ بىز ئۈچۈن ئانا ياكى
سىڭىلدەك بولۇپ قالغانىدى.

پارسلارنىڭ دەسلەپكى كۈنلەردىلا قارشىلىق كۆرسىتىش ھە-

ربكتتىگە ئىختىيارىي، ئاممىۋى خەيرخاھلىق كۆرسىتىپ، يارد-
بەرگەنلىكىنى ئېيتىشىم كېرەك. دەسلەپتە تەبرىزلىك ئەركسۆيەر-
لەر، كېيىن ئېتىقادى سەۋەبىدىن ئۆز شەھەرلىرىدىن، يېزىلىرىدىن
قاچقان كۆپلىگەن كىشىلەر ئاساسىي قانۇننىڭ ئاخىرقى قورغانى
تەبرىزدىن پاناھ ئىزدەپ ئېقىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئە-
چىدە «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى كۆپ ساد-
لىقىنى تەشكىل قىلاتتى، دۆلەتنىڭ تۇرلۇك بۇرجەكلىرىدىن كې-
لىۋاتقان بۇ سىياسىي قاچاقلارنىڭ بىردىنبىر ئۆتۈنۈشى، قوللىرد-
ىغا قورال ئېلىش ئىدى. بۇنداق قىسمەت تېھرانلىق كۆپلىگەن
ئەزالار، ۋەزىر ۋە ژۇرنالىستلارنىڭمۇ بېشىغا چۈشكەن بولۇپ، ئۇلار
پولكوۋنىك لياخوۋنىڭ تۇزاقلىرىدىن تەستە قۇتۇلۇپ، كىچىك گۇ-
رۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ هارغان، ئاچقان، ئەسەبىيلەشكەن هالدا تې-
رىزگە كىرىپ كېلىۋاتاتتى.

قاچاقلارنىڭ ئەڭ ئابرۇيلۇق شۇبھىسىز مەلىكە شېرىن ئې-
دى. ئۇ ماشىنىسىغا ئولتۇرۇپ، تۇرلۇك نازارەتچىلىك پونكتلىرد-
دىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپ، پايتەختتىن چىقىپ كېتىشكە مۇيەسسەر
بولغانىدى. ئۇنىڭ ماشىنىسى تەبرىز ئاھالىسى تەرىپىدىن تەنتە-
لىك كۈتۈۋېلىنىدى. ماشىنا ھەيدىگۈچىمۇ تەبرىزلىك بولۇپ، بۇ
كەسىپنى دەسلەپ ئۆگىنىۋالغان پارسلارنىڭ بىرى ئىدى.

مەلىكىگە چۆلدەرەپ قالغان شاھ قەسىردىن پاناھلىق جاي
ئاجرىتىلدى. بۇ قەسىر ئۇنىڭ بوۋىسى تەرىپىدىن سېلىنغان بو-
لۇپ، ھەر يىلى بۇ يەرگە كېلىپ بىرەر ئاي ئەتراپىدا تۇرۇپ كېتىش
مەقسەت قىلىنغانىدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شاھ بۇ قەسىردە تۇنجى قېتىم تۇنىگەن
ئاخشىمى يامان چۈشلەرنى كۆرۈپ چىقىپتۇ. ئۇنىڭ مۇنەججىملىرى
بۇ چۈشنى يامانلىق ئالامىتى، دەپ بېشارەت بېرىپ، شاھقا بۇ قە-
سىرگە ئەمدى قەدەم باسماسلىق ھەققىدە مەسلىھەت بېرىشكەن ئە-
كەن. شۇڭا بۇ قەسىر ئوتتۇز يىلدىن بېرى تاشلىنىپ قېلىپ «قۇ-
رۇق قەسىر» دەپ نام ئالغان بولۇپ، بۇ ۋەھىمىلىك نام ئۇنىڭغا نا-

هايىتى ماس كەلگەنىدى.

شېرىن خاسىيەتسىز بۇ قەسىرگە قىلچە ئىككىلەنمەي جايلا-شىۋالدى ۋە ئۇنىڭ قارارگاھى تېزلا قوزغىلاڭچىلارنىڭ مەركىزىگە ئايلاندى. قەسىرنىڭ كەڭ باغلىرى تومۇز كۈنلىرىدە شەھەرنىڭ ئەڭ سالقىن يېرىگە ئايلىناتتى. شۇڭا قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتى رەھبەرلىرى بۇ يەردە پات - پات يىغىلىدىغان بولۇشتى. مەنمۇ ئۇلارنىڭ سېپىدە بولغانلىقىمدىن خۇشال ئىدىم.

مېنى ھەر قېتىم كۆرگىنىدە مەلىكىنىڭ چىرايى ئېچىلىپ كېتەتتى، چۈنكى بىزنىڭ ئارىمىزدا قانداقتۇر يېقىنلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان ئىدى. ئەلۋەتتە، بىزنىڭ بۇنداق يېقىنلىقىمىزنىڭ سىرى ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس ئىدى. چۈنكى، بىز ھېچقاچان يالغۇز ئۇچراشمايتتۇق، ھەر قېتىمقى يىغىنغا نەچچە ئون ئادەم قاتنىشاتتى. بۇ يەردە تىنىمسىز بەس - مۇنازىرىلەر داۋام قىلاتتى، بەزىدە كىنايىلىك ھەزىل - چاقچاقلارمۇ بولۇپ تۇراتتى. پارسلار مۇئامىلىدە ئەسلا ئارتۇقچە ياسالمىلىقنى ياقتۇرمايتتى، بەلكى خۇشخۇي، ئوچۇق - يورۇقلۇق بىلەن ئۆز سۆھبەتداشلىرى-نىڭ كۆڭلىنى ئۇتاتتى. ئۇلار كىمگىلا مۇراجىئەت قىلسا، «ھەز-رەت، سىزنىڭ سايىڭىزنىڭ قۇلىمەن» دېيىشكە ئادەتلەنگەنىدى. ناۋادا بىرەر نوپۇزلۇق كىشى ياكى ئايالالارنىڭ ئالدىدا سۆزلەشكە توغرا كېلىپ قالسا، چوقۇم تەزىم بەجا كەلتۈرۈش، ئەتراپقا يامان نەزەر بىلەن قارىماسلىق، نۇتۇقتا ھەيۋەتلىك جۇملىلەرنى ئىشلىتىش لازىم ئىدى.

ئاخىرى ھاياجانلىق جۇمە ئاخشىمى، ئېنىقراقى17 - سېنتەبىر كۈنىگە ئۇلاشتۇق. مەن بۇ ھاياجانلىق ئاخشامنى مەڭگۈ ئۇنتۇيالماسلىقىم مۇمكىن.

ھەمراھلىرىم ھەرخىل ئىشلار بىلەن چىقىپ كەتكەن بولغاچقا، مەنمۇ ئورنۇمدىن قوزغالدىم. ھويلا چېتىدىكى پەنجىرە ئالدىغا بارغاندا مۇھىم ھۆججەتلەرنى سېلىپ قويغان سومكامنىڭ ئىشخىنامدا قالغانلىقىنى ئەسلەپ، ئارقامغا قايتتىم. بىراق قايتىپ كە-

ربپ، مەلىكە بىلەن ئۇچرىشىمەن، دېگەن پىكىر خىيالىمدىمۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭمۇ ھەممەيلەن بىلەن خوشلىشىپ، خانىسىغا چىقىپ كەتكەنلىكىگە ئىشەنچىم كامىل ئىدى.

خانىغا كىرىپلا، يىگىرمىگە يېقىن ئورۇندۇقلارنىڭ بىرىدە يالغۇز ئولتۇرغان مەلىكىگە كۆزۈم چۈشتى. ئۇنىڭ قىياپىتى تەشۋىشلىك، خىياللىرى يىراق - يىراقلارنى كېزىپ يۈرگەندەك قىلاتتى. ئۇنىڭدىن كۆز ئۇزمەي، ئىلاجىنىڭ بارىچە ئېھتىياتچانلىق بىلەن سومكامنى ئالدىم. شېرىن مېنىڭ كىرگىنىمنى سەزمىگەندەك، يان تەرەپكە تىكىلگەنچە مىدىرلىماي ئولتۇراتتى. مەن ئېھتىيات بىلەن ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ گۈزەل چىرايىغا زوقلىنىپ قاراشقا باشلىدىم. مەن ئۇنىڭغا خۇددى بۇنىڭدىن ئون ئىكى يىل بۇرۇنقىدەك، يەنى جامالىددىننىڭ مېھمانخانىسىدا ئۇچراشقان ۋاقىتتىكىدەك مەپتۇن بولۇپ قارايتتىم. ئۇ ئاشۇ چاغدىمۇ ھازىرقىدەك يان تەرىپى بىلەن كۆرۈنگەن ئىدى، بېشىدا ئۇچى پۇتىغچە ساڭگىلاپ تۇرغان نەپىس كۆك تور رومال بار ئىدى. شۇ چاغدا ئۇ نەچچە ياشلاردا بولغىيتتى؟ بەلكىم ئون يەتتە - ئون سەككىزلەردە بولسا كېرەك؟ مانا ئەمدى ئۇ ئوتتۇز ياشلارغا قەدەم قويغان، يېتىلگەن، خاتىرجەم، خۇددى تۇنجى ئۇچراشقىنىمىزدىكىدەك نازۇك قامەتلىك، بىراق مۇستەقىل پىكىرلىك ئايال سۈپىتىدە كۆرۈنەتتى. ئۇ ئۆز نوپۇزىدىكى ئاياللار مەۋقەسىدىن دادىللىق بىلەن ۋاز كەچكەن، بىراق مولچىلىققا ئۆگەنگەن، سارايدىكى دەبدەبىلىك ۋە پاراۋان ھاياتنى تېتىپ كۆرگەن بىر ئايال ئىدى. ئۇ تۇرمۇشقا چىققانمىدۇ؟

بىز بۇ ھەقتە ھېچقاچان سۆزلىشىپ باقمىغان ئىدۇق.

شۇ تاپتا ئۇنىڭغا چىن يۈرىكىمدىن چىقىرىپ: «سىزنى ئىستانبۇلدا كۆرگەندىن بېرى ئاشىقمەن» دېگۈم كېلەتتى. بىراق، تىترەك لەۋلىرىمدىن سۆز چىقمايتتى. مەن شۇنداق ھالەتتە تۇرۇۋاتقان پەيتتە شېرىنمۇ مەن تەرەپكە بۇرۇلدى. ئۇ مېنىڭ قايتىپ كەتمىگەنلىكىمنى ياكى قايتىپ كىرگەنلىكىمنى بىلەلمەي، ماڭا

ھەيرانلىق بىلەن تىكىلدى.
— نېمە ھەقتە ئويلاۋاتسىز؟ — دېدى ئۇ تارتىنىپقىنە.
— سىز توغرۇلۇق، يەنە ئىستانبۇل ۋە تەبرىز ھەققىدە، — دېدىم ھاياجانلىنىپ.
ئۇنىڭ يۈزىنى ئۇياتچان تەبەسسۇم قاپلىدى. مەن بىر چاغلاردا ئۇنىڭ ئاغزىدىن چىققان، ئىككىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا سىرلىق جۇملىگە ئايلانغان گەپنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلاشتىن باشقا چارە تاپالمىدىم:
— كىم بىلسۇن، يوللىرىمىز يەنە كېسىشەمدۇ تېخى؟
ھەر ئىككىلىمىز جىمىپ كەتتۇق. چۈنكى ئۇمۇ، مەنمۇ ئەسلىمىلەر دېڭىزىغا چۆمگەن ئىدۇق.
— تېھراندىن ھېلىقى كىتابنىمۇ ئېلىپ كەلدىم، — دېدى شېرىن.
— «سەمەرقەنت قول يازمىسى»نىمۇ؟
— ھەئە، ئۇ كارىۋىتىمنىڭ يېنىدىكى پەرداز ئۈستىلىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپتۇ. مەن ئۇنى ھەر كۈنى ۋاراقلاپ چارچىمايمەن ۋە ئۇنىڭدىكى بارلىق رۇبائىيلارنى، ھاشىيىلىرىگە يېزىلغان تارىخنامىلەرنى يادلىۋالغانمەن.
— ئەگەر كىتابنى بىر كېچە ئوقۇۋالسام، ھاياتىمنىڭ ئون يىلىدىن ۋاز كېچىشكە رازى ئىدىم... — دېدىم ھاياجان بىلەن.
— مەن ھاياتىمنىڭ ھەر بىر ئاخشىمىنى ئۇنىڭغا بېغىشلاۋاتىمەن.
يۈزۈم شېرىننىڭ يۈزىگە يېقىنلاشتى. كۆزلىرىمىز يۇمۇق ھالدا لەۋلىرىمىز جۈپلەشتى. بۇ چاغدا پۈتۈن ئالەم تەشۋىشلىرى ئۇنتۇلغان بولۇپ، پەقەت بېشىمىز ئۈستىدە چېكەتكىلەرنىڭ چىرىلداشلىرىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇزاق يىللىق ھىجراندىن كېيىن، بارلىق توساقلارنى يانجىپ تاشلىغان قايناق سۆيۈشۈشلەر باشلاندى.
بىرەر ئادەمنىڭ كىرىپ قېلىشىدىن خۇدۇكسىرەپ، تېزلا ئور-

نىمىزدىن تۇردۇق ۋە گىلەم سېلىنىغان كاربىدورلاردىن، كىچىك ئىشىك ۋە ياغاچ پەلەمپەيلەردىن ئۆتۈپ، شاھنىڭ خانىسىغا ــ ھا- زىر ئۇنىڭ نەۋرىسى شېرىنغا تەۋە ھۇجرىغا كىردۇق. ئىككى قاناد- لىق ئىشىك ئىچكىرىدىن ئېتىلدى، ئازادە ھۇجرىدا ئىككىمىزلا قالدۇق. ماڭا شۇ تاپتا تەبرىز دۇنيانىڭ بىر بۇرجىكىدىكى شەھەر ئەمەس، بەلكى دۇنيانىڭ ئۆزى تەبرىزدىن ئىبارەتتەك تۇيۇلاتتى.

ئاجايىپ نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن كارىۋات ئۈستىدە مەن شاھ ئەۋلادىغا مەنسۇپ سۆيۈملۈكۈمنى باغرىمغا باستىم. ئۆز قولۇم بىلەن ئۇنىڭ تۇگمىلىرىنى ئېچىپ، كىيىملىرىنى يەشتىم.

ئۇ مېنىڭ ئەركىلەشلىرىمگە، سۆيۈشلىرىمگە كۆزلىرىدىن ئىللىق ياش ئاققۇزغىنىچە جاۋاب بېرەتتى.

تېزلا تاڭ ئاتتى. مەن «سەمەرقەنت قول يازمىسى»نى تېخىچە ۋاراقلاپ كۆرمىگەنىدىم. ئۇ پەرداز ئۈستىلى ئۈستىدە تۇراتتى. شېرىن بولسا يەلكەمگە باش قويغىنىچە ئۇخلاۋاتاتتى، مەن ئۇنىڭ نەپىسى بىلەن ــ ئۇنىڭدىن تارقىلىۋاتقان يېقىملىق ھىدلار بىلەن نەپەسلىنەتتىم. ئۇنىڭ يۇمۇق كىرپىكلىرىگە زوقلىنىپ قاراپ، ئۇمىدسىز ھالەتتە ئۇنىڭ ئۇيقۇلۇق ھالدىكى خۇرسىنىشلىرىنىڭ سەۋەبىنى پەملەشكە ئۇرۇناتتىم. مەلىكە كۆزىنى ئاچقىنىدا، شەھەر كوچىلىرىدا ئاللىقاچان شاۋقۇن ـ سۇرەن باشلانغانىدى.

مەن ھەييامنىڭ قول يازمىسى بىلەن كېيىنكى ۋەسال ئاخشـ- مىدا تونۇشارمەن، دېگەن ئۇمىدته ھېچكىمگە سەزدۈرمەستىن مە- لىكە ھۇزۇرىدىن چىقىپ، غايىب بولدۇم.

قىرىقىنچى باب

قەسىردىن چىقىپ، تەبرىزنىڭ تاڭ سەھەردىكى سالقىنىدىن قورۇنغان ھالدا كارۋانسارايى تەرەپكە يول ئالدىم. مەن يول بويى پەكىرلىرىمنى بىر يەرگە يىغىشقا ئۇرۇناتتىم. كېچىدىكى ھاياجانلىرىم ھېلىھەم پەسەيمىگەن ئىدى، ئاشۇ ھالىتىم، ھەربىرىكەتلىرىم، شۇنىڭدەك ئېيتىلغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى خىيالىمدىن ئۆتۈۋاتاتتى. ئەمما نېمىشقىدۇر ئۆزۈمنى بەختلىك ھېس قىلىۋاتقانىدەك سەزمەيتتىم. پەقەت قانداقتۇر قېنىقىشنى ھېس قىلاتتىم، خالاس. بىراق بۇ قېنىقىش چەكلەنگەن ئىشق ـ مۇھەببەتكە، ئېنىق بىر گۇناھكارلىققا باغلىقتەك تۇيۇلاتتى. كېچىنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزگەن كىشىدەك ئۇي ـ خىيالىمغا توختاۋسىز باستۇرۇپ كېلىۋاتقان سوئاللارغا جاۋاب ئىزدەيتتىم. «مەن كەتكەندىن كېيىن ئۇ تىنچ ئۇخلىغانمىدۇ؟» «ياكى بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن نادامەت چېكىۋاتقاندىمدۇ؟» «ئۇنى كېيىن ئادەملەر ئارىسىدا ئۇچرىتىپ قالسام ئۆزىنى ناتونۇشلاردەك تۇتارمۇ؟» «بۇگۈن كەچقۇرۇن ئۇنىڭ كۆزلىرىدە يەنە مۇھەببەت ئۇچقۇنلىرىنى كۆرەلەرمەنمۇ؟» دېگەندەك ئويلىرىم ئۇزۇلمەيتتى.

توساتتىن زەمبىرەك گۈمبۈرلىدى. مەن ئورنۇمدىلا توختاپ، بۇ بىزنىڭ «بەلج»زەمبىرىكىمىزنىڭ ئاۋازىمىدۇ؟ دېگەن ئوي بىلەن قۇلاقلىرىمنى دىڭ قىلىپ ئاۋازنى تىڭشىدىم. بىرئاز جىملىقتىن كېيىن ئېتىشىش ئاۋازى ئاڭلاندى ۋە يەنە تېزلا ئەتراپ سۈكۈناتقا چۆكتى.

مەن ئەتراپنى سىنچىلاپ كۆزەتكەچ ئىككىلەنگەن ھالدا يولۇمنى داۋاملاشتۇردۇم. ئارقا ـ ئارقىدىن يەنە ئىككى قېتىم زەمبىرەك

ئاۋازى گۈمبۈرلىدى. خىيالىمغا قورقۇنچلۇق پىكىرلەر كېلىشكە باشلىدى. بىرلا زەمبىرەك بولسا بۇنداق ئارقا - ئارقىدىن ئوق ئۇزمەيدۇ، شۇ تاپتا ئىككى ياكى ئۈچ زەمبىرەكنىڭ ئوق ئۇزۇۋاتقانلىقى ئېنىق... مەن تۇرغان يەردىن بىرنەچچە كوچا نېرىدا ئىككى بومبا پارتلىدى. مەن شەھەر مەركىزى تەرەپكە قاراپ يۈگۈردۈم.

پازىل مېنىڭ شۇبھىلىرىمنى تەستىقلايدىغان خەۋەرنى ئېيتتى: شاھ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن جازا قوشۇنلىرى بۈگۈن ئاخشام تەبرىزگە يېتىپ كەپتۇ. ئۇلار دىنىي باشلىقلارنىڭ قولىدىكى مەللىلەرگە جايلىشىپتۇ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يېڭى قوشۇنلارمۇ كېلىۋاتقانمىش.

تەبرىزدە قامال ھالىتى باشلانغانىدى.

*　　*　　*

تېھراننىڭ ھەربىي باشلىقى — دۆلەت ئاغدۇرۇشنىڭ سەۋەبچىسى پولكوۋنىك لياخوۋ تەبرىزگە ئەۋەتىلىۋاتقان قوشۇنلارنىڭ ئالدىدا تۆۋەندىكى مەزمۇندا نۇتۇق سۆزلىدى:

«جەسۇر كازاكلار! شاھ ۋە ئۇنىڭ سەلتەنىتى خەۋپ ئاستىدا قالدى. تەبرىزلىكلەر ئۇنىڭ ئابروي - ئىناۋىتىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئاساسىي قانۇننى تەن ئالدۇرۇش مەقسىتىدە ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش ئېلان قىلدى. ئاساسىي قانۇن ئۇنىڭ بارلىق ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىپ، كازاك كورپۇسىنى تارقىتىۋېتىشىنى تەلەپ قىلماقتا. ئەگەر ئاساسىي قانۇن غەلىبە قازانسا، سىلەرنىڭ خوتۇن - بالىلىرىڭلار ئاچلىققا دۇچار بولىدۇ. ئاساسىي قانۇن سىلەرنىڭ رەزىل دۈشمىنىڭلار ۋە شۇ تۈپەيلى سىلەر ئۇنىڭغا قارشى شىرەڭ جەڭگە كىرىشىڭلار لازىم. سىلەر پارلامېنت بىناسىنى ۋەيران قىلىپ، پۈتۈن دۇنيا ئەھلىنىڭ مىننەتدارلىقىغا سازاۋەر بولدۇڭلار. ھەققانىي ۋەزىپەڭلارنى يەنە داۋاملاشتۇرۇپ، ئىسيان كۆتۈرگەن بۇ شەھەرنى مۇ يەر بىلەن يەكسان قىلىڭلار! بۇنىڭ ھېسابىغا مەن روسىيە ۋە

ئىران ھۆكۈمدارلىرى نامىدىن سىلەرگە تۈگىمەس بايلىق ۋە شان - شۆھرەت ئاتا قىلىشقا ۋەدە بېرىمەن. تەبرىزنىڭ بارلىق مال - مۈلۈكى، بايلىقلىرى سىلەرنىڭ بولىدۇ. ئۇنى قولغا كىرگۈزسەڭلار بىر ئۆمۈر راھەت - پاراغەتتە ياشايسىلەر!»

تېھران ۋە سانكت - پېتېربۇرگدا بىرەك ياڭرىغان، لوندوندا ئاستىراق ئاڭلانغان بۇ بۇيرۇق تەبرىزنى يەر يۈزىدىن سۈپۈرۈپ تاشلاشنى، شەھەرنىڭ ھەممە كىشىگە ئىبرەت سۈپىتىدە جازاغا تارتىلىشى لازىملىقىنى ئېپادىلەيتتى. ئۇ مەغلۇب بولۇشى، بۇنىڭ- دىن كېيىن ھېچكىم ئاساسىي قانۇن، پارلامېنت، دېموكراتىيە ھەققىدە ئېغىز ئاچماسلىقى لازىم ئىدى. شەرق يەنە بىر قېتىملىق قاباھەتلىك كۈنلىرىنى كۈتۈپ ياشىشى كېرەك ئىدى.

شۇنداق قىلىپ پۈتۈن دۇنيا جامائەتچىلىكى كېيىنكى ئايلاردا سادىر بولىدىغان، ئەقىل يەتمەيدىغان دەھشەتتىن ئاگاھ بولۇشتى. تەبرىزدىكى ئىشلار ئىراننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خەلق قارشىلىق ھەرىكىتىنىڭ جانلىنىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. شاھنىڭ ئۆ- زىمۇ ئەڭ ئېغىر سىياسىي تەھدىتلەرنى بېشىدىن كەچۈردى. ئاسا- سىي قانۇن تەرەپدارلىرىنىڭ ھەربىي كۈچى جەڭگە كىرىشتىن ئىلگىرى ئۆز سېپىنى قايتا تەشكىل قىلىشقا، ھەممىنى قورالـلاڭ- دۇرۇشقا ئۈلگۈردىمىكىن؟

يانۋار ئېيىدا ئاساسىي قانۇنچىلار ئۆزلىرىنىڭ دەسلەپكى غە- لىبىسىنى قولغا كەلتۈردى: يەنى شېرىنىڭ ئانا تەرەپ تاغلىرى بولغان بەختىيارىيلار قەبىلىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىسپا- ھاندا ــ ئىراننىڭ قەدىمىي پايتەختىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، پۈ- تۈن ئاھالە ئاساسىي قانۇننى ۋە تەبرىزلىكلەرنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ خەۋەر قامال ھالىتىدىكى تەبرىزگە يېتىپ كەلگەندە، پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى روھلىنىپ كەتتى. تۈن بويى پۈتۈن كو- چىلاردا ئادەملەرنىڭ «تەبرىز! ئىسپاھان! بىز دائىم بىرگىمىز!» دې- گەن شادىيانە خىتابلىرى ياڭراپ تۇردى. لېكىن كېيىنكى كۈنى ئەتىگەندىلا شاھ قوشۇنلىرىنىڭ ئومۇمىي ھۇجۇمى باشلىنىپ،

مۇداپىئەچىلەر شەھەرنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىدىكى ئىستىھكاملاردىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. نەتىجىدە تەبرىزنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقە قىلىشى ئۇچۇن پەقەتلا بىر يول، يەنى شىمالدىكى رۇس چېگرىسى يېنىدىن ئۆتىدىغان يوللا قالدى.

ئارىدىن ئۇچ ھەپتە ئۆتكەندە رەست شەھىرىدىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۇرۇلدى. شەھەر ئاھالىسى ئىسپاھاندىن ئۆرنەك ئېلىپ، شاھ-لىق ھۆكۇمەتتىن ۋاز كەچتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي قانۇن، يەنى پارىل تەرەپدارى ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلدى. نەتىجىدە تەبرىزدە يەنە ئىلگىرىكى كۆتۇرەڭگۇ كەيپىيات ۋە جانلىنىش بارلىققا كەلدى. بىراق ئاشۇ كۇندىن باشلاپ ئىستېلاچىلارنىڭ كۇچلۇك ھۇجۇمى باشلاندى، ئاخىرقى يوللارمۇ ئۇزۇپ تاشلاندى. تەبرىز تۆت تەرەپتىن قامالغا چۇشۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ھېچ قەيەردىن نە خەت - خە-ۋەر، نە ئوزۇق - تۇلۇك ئېلىشنىڭ ئىلاجى قالمىدى. شۇڭا ئىككى يۇز مىڭ كىشىلىك شەھەر ئاھالىسىنى ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن تە-مىنلەش قىيىن مەسىلە بولۇپ قالدى.

1909 - يىلنىڭ فېۋرال - مارت ئايلىرىغا كېلىپ قوزغىلاڭ كۆتۇرۇلگەن شەھەرلەرنىڭ سانى يەنمۇ كۆپەيدى. يەنى شىراز، ھە-مەدان، مەشھەد، ئاستارابات، بەندەر ئابباس، بۇسخىر شەھەرلىرىمۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى. مانا شۇ كۇنلەردە پارىژدا مەش-ھۇر شەرقشۇناس، جانابىي دىيئولەپۇۋا باشچىلىقىدا تەبرىزنى ھىما-يە قىلىش كومىتېتىمۇ بارلىققا كەلدى.

بۇنداق كۆتۇرەڭگۇ ھېسداشلىق كەيپىياتى لورد لامىكتون رەھبەرلىكى ئاستىدا لوندوندىمۇ مەيدانغا كەلدى. ئەڭ مۇھىم ۋەقە-لەردىن يەنە بىرى كەربالادا يۇز بەردى: شىئەلەرنىڭ ئەڭ ئابرۇيلۇق ئۆلىمالىرى كونىلىقنى ياقلىغۇچى دىن ئەربابلىرىدىن يۇز ئۆرۇپ، تەنتەنىلىك ھالدا ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرىنى ياقلايدىغانلىقىنى جاكارلاشتى.

تەبرىز تەنتەنە قىلاتتى. بىراق شەھەر ئۆلۇم تەشۋىشى ئىچىدە ئىدى.

يۇز بېرىۋاتقان توپىلاڭلار ۋە پۈتۈن دۇنيا خەلقى بىلدۇرۇۋاتقان سەلبىي ئىنكاسلاردىن تەمتىرەپ قالغان شاھ بىرلا پىكىرگە، يەنى «بارلىق بالالارنىڭ مەنبەسى بولغان تەبرىزنى تېزلىكتە باش ئەگ-دۇرۇش كېرەك! ئەگەر مۇشۇ شەھەر بويسۇندۇرۇلسا، قالغان شە-ھەرلەر ئۆزلۈكىدىن ئىتائەت قىلىدۇ!» دېگەن پىكىرگە يېپىشىۋال-دى.

ئەمما شەھەرنى تىز پۈكتۈرۈشكە قارىتىلغان بارلىق ھەرىكەت-لىرىنىڭ بىكارغا كېتىۋاتقانلىقىنى بايقىغان شاھ ئەمدى شەھەرنى ئاچلىققا مەھكۇم قىلىشنى قارار قىلدى.

شۇ كۈنلەردە شەھەردە ئوزۇق - تۈلۈك قەتئىي ھالدا ئۆلچەم بىلەن تارقىتىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالمىغاچقا، ھەممە ئادەم نانغا زار ئىدى.

مارت ئايلىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا بېرىپ، ئايالىلار ۋە بالىلار ئا-رىسىدا ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلارنىڭمۇ سانى كۆپەيدى.

لوندون، پارىژ، سانكت - پېتېربۇرگ مەتبۇئاتلىرىدا قامال تۈپەيلىدىن تەبرىز شەھىرىدە نۇرغۇن چەت ئەللىكلەرنىڭ ھاياتىنىڭ خەۋپ ئاستىدا قالغانلىقى، دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ بولسا بۇ ھالەت-تىن تەشۋىشلەنمەيۋاتقانلىقى تەنقىد قىلىنغان كىنايىلىك ماقالىلار ئېلان قىلىنىشقا باشلىدى. بىز بۇنداق ئىنكاسلاردىن تېلېگراف ئارقىلىق خەۋەردار بولاتتۇق.

بىر كۈنى پازىل مېنى چاقىرىپ، كۆڭلىدىكىنى دېدى:

— رۇسلار ۋە ئىنگلىزلار، شاھ قوشۇنلىرىنىڭ شەھەردە پات يېقىندا ئومۇميۈزلۈك قىرغىن ئۇيۇشتۇرۇشىدىن، ئەگەر شۇنداق بولسا، پۈتۈن جاھان ئەھلىنىڭ قارشى تۇرۇشىدىن خەۋپسىرەپ، تېھراندىن ئۆز ئەلچىلىرىنى چاقىرىۋېلىشى مۇمكىن. ئەلۋەتتە، بۇ بىز ئۈچۈن ئېغىر زەربە بولىدۇ. لېكىن مەن ئۇلارنىڭ بۇ ئىشىغا ئەسلا قارشى ئەمەسلىكىمنى بىلىشىنى ئارزۇ قىلىمەن ھەم بۇ يەر-دە ھېچكىمنى زورلاپ ئېلىپ قېلىشنىمۇ خالىمايمەن.

شۇنداق قىلىپ، ئۇ ماڭا شەھەردىن چىقىپ كېتىشنى خالاي-

مدىغان ھەممە چەت ئەللىكلەرگە بارلىق شەرت ـ شارائىتلارنى يارد-
تىپ بېرىشنى تاپشۇردى. بىراق، تاپشۇرۇقنى بېجىرىش جەريانىدا
كۆتۈلمىگەن غەيرىي ھادىسىلەرنىڭ گۇۋاھى بولدۇم، يەنى، ئادەملەر
تەرىپىدىن سادىر قىلىنىۋاتقان نۇرغۇن تەرسالىقلارغا كۆز يۇمۇ-
شۇمغا توغرا كەلدى. مەن بۇ تاپشۇرۇقنى بېجىرىشنى ئامېرىكا
مەكتىپىدىن باشلىدىم. مەن ئۇ يەرگە ھەزرەت پاستورنىڭ يېڭى
پىكىرلىرىنى ئاڭلايمەن، دەپ بارغانىدىم. ئۇ مېنى زورمۇ زور خۇ-
شال ھالدا قوبۇل قىلدى. بىراق، كېلىش مەقسىتىمنى بىلىش بە-
لەنلا، ئىككىلەنمەي پىكرىمنى رەت قىلدى.

— مەن بۇ يەردىن ھېچ يەرگە كەتمەيمەن. ئەگەر ئەلچىخانىلار ئۆز ئەلچىلىرىنىڭ بۇ يەردىن خەۋەر ـ خەتەرسىز قايتىپ كېتىشى ئۈچۈن مەخسۇس ھەربىي كۆزەتكۈچىلەر تەشكىل قىلىشقا قۇربى يەتسە، ئەڭ ياخشىسى ئۇلارنى ئاچ قېلىۋاتقان شەھەرگە ئوزۇق - تۈلۈك ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتسۇن، — دېدى ئۇ قاپىقىنى تۈرۈپ.

راستىنى ئېيتسام، ھەزرەت بۇ سۆزلەرنى دىنىي ئېتىقادى ۋ ئىنسانىيلىق نۇقتىئىنەزەردىن ئېيتتى دەپ ئويلىدىم. شۇڭا ئۇ-نىڭغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ چىقىپ كەتتىم.

كېيىن شەھەر چېتىگە جايلاشقان چەت ئەل سودا بىرلەشمە-سىدىن ئۇچ ئورۇنغا باردىم ۋە ئۇلارنىڭمۇ يۇقىرىقىدەك جاۋابىنى ئاڭلاپ ھەيران قالدىم. دېمەك ھەزرەتمۇ ۋە سودىگەرلەرمۇ بۇ يەردىن كېتىشنى مۇتلەق خالىمايتتى.

ئىتالىيىلىك سودىگەرلەردىن بىرى ئۆز پىكرىنى مۇنداق ئىزاھلىدى:

— ئەگەر تەبرىزنى مۇشۇ ئېغىر ئەھۋالدا تاشلاپ كەتسەم، كې-يىن يەنە بۇ يەرگە كېلىپ ئىشلەشتىن نومۇس قىلىمەن. شۇڭا، مەن بۇ يەردە قالىمەن. ئېھتىمال، مېنىڭ بۇ يەردە قېلىشىم ھۆ-كۈمىتىمنى بۇ ۋەزىيەت ھەققىدە بىرئاز بولسىمۇ ئويلاپ كۆرۈشكە مەجبۇر قىلار.

مەن بارغان بارلىق چەت ئەل مۇئەسسەسىلىرىدە خۇددى كې-

لىشىپ قويغاندەك بىر خىل ئېنىق، قەتئىي جاۋابلارنى ئاڭلىدىم. ھەتتا ئىنگلىز پولكوۋنىكى ۋراتسلاۋمۇ، روسىيە ئەلچىخانىسىنىڭ ۋەكىللىرى — پەقەت جانابىي ئەلچى پاختانوۋدىن باشقىلىرى — ھەممىسى بىردەك: «بىز قايتىپ كەتمەيمىز!» دېيىشتى. ئۇلارنىڭ بۇ جاۋابى ھەتتا ئۆز ھۆكۈمەتلىرىنىمۇ ھەيران قالدۇردى.

شەھەردە چەت ئەللىكلەرنىڭ كىشىنى سۆيۈندۈرگۈچى بۇنداق روھى ھەممەيلەننى جانلاندۇرۇۋەتتى. لېكىن ۋەزىيەت ناھايىتى كەسكىن ئىدى. 18 - ئاپرېل كۈنى ۋراتسلاۋ لوندونغا تۆۋەندىكى مەزمۇندا تېلېگراممىا ئەۋەتتى:

«بۇگۈن بۇ يەردە نان ناھايىتى قىس، ئەتىدىن باشلاپ بۇنىڭ-دىنمۇ بەتتەرراق بولۇشى مۇمكىن». 19 - ئاپرېل كۈنى مۇنۇ تې-لېگراممىا ئەۋەتىلدى: «ۋەزىيەت پۈتۈنلەي پايدىسىز. بۇ يەردە قامالنى بۆسۈپ چىقىش ھەققىدە گەپ بولماقتا».

ئاشۇ كۈنى شەھەر مەركىزىدە قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ يى-غىلىشى بولدى. پازىل ئاساسىي قانۇننى ياقلىغۇچى قوشۇنلارنىڭ رەيدىن تەبرىزگە قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنى، شاھنىڭ تەختىنىڭ غۇلاش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى ئېيتىپ، غەلىبىنىڭ يېقىنلاشقانلى-قىنى تەكىتلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن سۆزگە چىققان باسكېرۋىل بولسا، بازارلاردا قىلچە ئوزۇق - تۇلۇك مەھسۇلاتلىرى سېتىل-مايۋاتقانلىقى، ئەھۋالنىڭ ناھايىتى مۇشكۇل ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ:

— ئادەملەر ئاللىقاچان ئۆي ھايۋانلىرى، ھەتتا مۇشۇكلەرنى-مۇ سويۇپ يەپ بولۇشتى. نۇرغۇن ئائىلىلەر كېچە - كۈندۈز كو-چىلاردا تېنەپ - تەمتىرەپ، سېسىغان ئانارلارنى، تاشلىۋېتىلگەن كۆيۈك نان پارچىلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ كۈن كەچۈرۈشمەكتە. پات ئارىدا ئادەم گۆشىنى يېيىشكە ئۆتۈش خەۋپىمۇ تۇغۇلۇشى مۇمكىن.

— ئىككى ھەپتە، پەقەت ئىككى ھەپتىلا چىدىساق بولاتتى! — دېدى پازىل ئۆكۈنۈش بىلەن. بىراق، باسكېرۋىل بۇ گەپكە پەرۋا قىلماي سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— بىزنىڭ ئوزۇق - تۇلۇكمىز هازىرغىچە كۈن كۆرۈشىمىز قالمىزگە ئاران يەتتى. ئەمدى خەلقە بېرىدىغان ھېچ نەرسىمىز قالمىدى، ھېچ نەرسە! ئىككى ھەپتىدىن كېيىن ئۇلار ئاچلىقتىن قېلىپ كېتىدۇ ۋە تەبرىز ئادەمسىز شەھەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ھېلىمۇ نەچچە كۈن ئىچىدە ئاچلىق ياكى ئاچلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك كېسەللىكلەر بىلەن سەككىز يۈز كىشى ھاياتىدىن ئايرىلىدى!

— ئىككى ھەپتە، پەقەتلا ئىككى ھەپتە ھەتتا روزا تۇتۇپ بولسىمۇ چىدىشىمىز لازىم! ئەگەر چىدىمىساق قانداق قىلىمىز؟ تەسلىم بولىمىزمۇ؟ شۇنچىلىك مۇشەققەت بىلەن ئېرىشكەن ئەركىمىزنى يەنە قولدىن بېرىمىزمۇ؟ ئەجەبا، كۆرەشنى داۋام قىلىشىڭ باشقا چارىسى تېپىلماسمۇ؟

قىياپىتى كۆرۈمسىز، ئاچلىق دەستىدىن قاربداپ كەتكەن، بىراق ئۆز قوللىرى بىلەن ئېرىشكەن غەلىبىدىن مەست بولغان بۇ ئون ئىككى كىشى «كۆرەشنى داۋاملاشتۇرۇش كېرەك» دېگەن پىكىردىن باشقا خۇلاسىگە كېلەلمەيتتى.

— پەقەتلا بىر يول بار، — دېدى باسكېرۇنل، — ئېھتىمال... توپلانغانلارنىڭ ھەممىسى باسكېرۇنلغا تىكىلىشتى.

— تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەننىڭ قامالىنى يېرىپ ئۆتۈش يوللىلا قالدى. ئەگەر بىز مانا بۇ جاينى ئىگىلىۋالساق، — ئۇ بارمىقى بىلەن خەرىتىدىكى بىر نۇقتىنى كۆرسەتتى، — بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىزنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقىنى قايتا تىكلىشى ۋە دۇشمەنلىرىمىز ئەسلىگە كېلىۋالغۇچە ئوزۇق - تۇلۇك مەسىلىسىنى ھەل قىلىشىمۇ ئەملىگە ئېشىشى مۇمكىن.

مەن بۇ پىكىرگە شۇ ھامانلا قارشى چىقتىم. ھەربىي باشلىقلارمۇ: «بۇنداق قىلساق قوشۇنلارنى مەجبۇرىي ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرگەندەك ئىش بولىدۇ» دەپ پىكىرىمنى قۇۋۋەتلەشتى. چۈنكى دۇشمەن قوشۇنلىرى بىزدىن بەش يۈز مېتىرچە نېرىدىكى تۆپىلىك ئۈستىگە جايلىشىۋالغان ئىدى، بۇ ئارىلىقتىكى مۇساپىنى بېسىپ

ئۆتۈپ، دۇشمەن ئىستىھكاملىرىنى ئىگىلەش ئاسانغا چۇشمەيتتى.
پازىل تېخىچە بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتاتتى، خەرىتىگە قاراش-
نىمۇ خالىماي، پەقەت يۇز بېرىشى مۇمكىن بولغان ۋەقەنىڭ تارد-
خىي نەتىجىسى ھەققىدە قايغۇراتتى. بۇ ۋەزىيەت بىرنەچچە كۈن
ۋاقىت ئۆتكۈزۈشكە ئىمكانىيەت بېرەرمۇ؟ بۇ ھەقتىكى بەس - مۇ-
نازىرە يەنە قايتىدىن باشلاندى.
باسكېرۋىل ئۆز پىكرىنى قوبۇل قىلدۇرۇش ئۈچۈن دەلىل
كەلتۈرەتتى، ئۇنى جان - جەھلى بىلەن ئىسپاتلاشقا ئۇرۇناتتى.
ئۇنىڭ پىكرىنى پەقەت موئورلا قوللايدىغانلىقىنى بىلدۇردى.
ئۇ «مانچېستېر گاردىئان» گېزىتىنىڭ مۇخبىرى بولۇپ، بۇ ھەقتە
ئۆزىنىڭ ھەربىي تەجرىبىسىنى بايان قىلدى. ئۇنىڭ پىكرىچە، تۇ-
يۇقسىز بېرىلىدىغان زەربە ھەل قىلغۇچ نەتىجىلەرگە ئېرىشىشى
مۇمكىن ئىكەن. نىھايەت، پازىل قەتئىي پىكىر قىلىپ ئېيتتى:
— مەن بۇ ھۇجۇمنىڭ نەتىجىسىگە ئۇنچىلىك ئىشەنمەيمەن،
لېكىن بۇنىڭدىن باشقا ئامالىمىز بولمىغانلىقى ئۈچۈن باسكېرۋىل-
نىڭ پىكرىگە قوشۇلماقتىن باشقا ئىلاجىم يوق.
ئەتىسى، 20 - ئاپرېل سەھەر سائەت ئۇچتە قوشۇنلىرىمىز
ھۇجۇمغا ئۆتتى. پىلانغا ئاساسەن سائەت بەشلەردە دۇشمەن ئىس-
تىھكامى ئىگىلەنسە، ئۇلارنىڭ قارشى ھۇجۇمغا ئۆتمەسلىكى ئۈچۈن
بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز بىرنەچچە جايدىن قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈشى
لازىم ئىدى. لېكىن ھۇجۇمىمىزنىڭ دەسلەپكى مىنۇتلىرىدىن
باشلاپلا بارلىق ئۇرۇنۇشلىرىمىزنىڭ بىھۇدە ئىكەنلىكى مەلۇم بول-
دى: موئور ۋە باسكېرۋىل باشلىق بولغان ئاتمىشچە جەڭچىمىزنىڭ
ھۇجۇمى دۇشمەننىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. ئېھتىمال،
بىزنىڭ پىلانىمىز بىرەر خائىن ئارقىلىق ئۇلارغا يەتكۈزۈلگەندۇر؟
يەنە بىر جەھەتتىن جەڭ مەيدانى ۋە ئىستىھكاملىرىمىزنىڭ مۇس-
تەھكەم ئىكەنلىكىگە كىم كاپالەت بېرەلەيدۇ؟ ئېھتىمال، پولكوۋ-
نىك لياخوۋ بۇ جايلارنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەڭ قابىل ئوفىتسېر-
لىرىنى قويغاندۇر.

قوشۇنىمىزنىڭ قىلغان ھۇجۇمىنىڭ بىھۇدە كېتىۋاتقانلىقىنى سەزگەن پازىل تېزلىكتە چېكىنىش بۇيرۇقى بەردى. كۆپلىگەن جەڭچىلەر، جۈملىدىن موئورمۇ بۇ بىمەنە جەڭدىن يىرىدار بولۇپ قايتتى.

بۇ جەڭدىن پەقەت بىر كىشى، يەنى باسكېرۇشلىغىنا قايتىپ كەلمىدى. ئۇ دۇشمەننىڭ تۇنجى ئوقىدىلا ھالاك بولغانىدى.

ئۇچ كۈندىن بېرى تەبرىز مۇداپىئەچىلىرى ئامېرىكا دىنىي مەكتىپى بەرگەن ئازغىنا خەير - ئېھسانغا تايىنىپ ياشىدى. بىراق بۇ خەير - ئېھسانلار «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتى ئەزالىرى ياشايدىغان مەھەللىلەردە ئىنسانىيلىق قەدىر - قىممىتىنى دەپ-سەندە قىلىدىغان سەدىقە سۈپىتىدە قوبۇل قىلىندى. مەن بۇ سەدد-قىلەرنى ناتونۇش ئادەملەرنىڭ قولىنى سىقىپ، باغرىمغا بېسىپ، كۆزلىرىم قىزارغان ھالدا قوبۇل قىلدىم.

خەير - ئېھسان بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەلگۈچىلەر ئارىسىدا ئەنگلىيە ئەلچىسىمۇ بار ئىدى. ئۇ مېنى چەتكە تارتىپ، مۇنداق دې-دى:

— مېنىڭ بۇ گەپلىرىم ئېھتىمال سىزگە ئۆلتۈرۈلگەن دوس-تىڭىز ئۈچۈن بىرئاز تەسەللىي بولار. ماڭا لوندوندىن خەۋەر قە-لىشچە، كۈچلۈك دۆلەتلەر، يەنى روسىيە ۋە برىتانىيە قاتارلىقلار تەبرىز مەسىلىسىدە بىر قارارغا كېلىشىپتۇ. دېمەك، جانابىي باس-كېرۇنلىنىڭ ئۆلۈمى بىھۇدە كەتمەپتۇ. شەھەر ئاھالىسىنى ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن تەمىنلەش، ئاچلىقتىن قۇتقۇزۇش ھەمدە چەت ئەللىك پۇقرالارنى بۇ يەردىن ئېلىپ چىقىپ كېتىش ئۈچۈن مەخسۇس تەشكىللەنگەن بىر كورپۇسنىڭ تەبرىزگە كېلىشىنى پىلانلاۋېتىپ-تۇ.

— بۇ رۇسلارنىڭ كورپۇسىمۇ؟

— شۇنداق. ئۇلار ئىران چېگرىسىغا ئەڭ يېقىن تۇرغان ھەر-بىي كورپۇس. سىز بىكار ئەنسىرەۋاتىسىز. بىز لازىم بولغان بارچە خەۋپسىزلىك چارىلىرىنى كۆرىمىز. ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرىغا

قىلچە زىيان يەتكۈزۈلمەيدۇ ۋە رۇس ئەسكەرلىرى ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ئادا قىلىپ بولۇپلا چېگرا سىرتىغا قايتىپ كېتىدۇ. بۇ ئىش ئۇچۇن پازىلنىڭ قورال تاشلىشىغا سەزنى يارەم قىلىدۇ، دېگەن ئۈمىدتىمەن.

بىراق، مەن بۇ ۋەزىپىنى قانداق ئۇستۈمگە ئالىمەن؟ ئەجەبا باشقا ئامال يوقمىدۇ؟ پارسلاردەك: «قىسمىتىم شۇ ئىكەن» دەپ ئۇ-نىڭ بۇ تەكلىپىگە قوشۇلۇشۇم كېرەكمىدۇ؟ ئېھتىمال، بۇ مۇدھىش ۋەزىپىنىڭ زىممەمگە يۈكلىنىۋاتقانلىقىدىن مەغرۇرلىنىپ، ئىنىگ-لىز ئەلچىسىگە رەت قىلىش جاۋابى بېرەلمىگەندىمەن؟ ئىشقىلىپ نېمە بولسا بولسۇن، ھازىرچە بۇ خەۋەرنى پازىلغا يەتكۈزمەسلىكنى قارار قىلدىم. بۇ مۇشكۈل ۋەزىپىنى بېجىرىشنى ئازراق بولسىمۇ كېچىكتۈرۈش مەقسىتىدە شېرىنىڭ ھۇزۇرىغا يول ئالدىم.

ھېلىقى ۋىسال كېچىسىدىن كېيىن شېرىن بىلەن پەقەتلا يالـ-غۇز ئۇچرىشالمىغانىدىم. قامال ھالىتى تەبرىزدە يېڭىچە بىر ۋەزى-يەت شەكىللەندۈرگەنىدى. ھەممە ياقتا شەھەرگە يوشۇرۇنچە كى-رىۋالغان دۇشمەن ئىشپىيونلىرى ھەققىدە مىش ـ مىش گەپلەر ئېقىپ يۈرەتتى، كوچىلاردا قوراللىق ئەسكەرلەر كېزىپ يۈرەتتى، شەھەردىكى ئاساسلىق بىنالار ھوشيارلىق بىلەن قوغدىلاتتى. «قۇ-رۇق قەسىر» ئالدىدا ھەم بەش ـ ئالتە، بەزىدە ئوندىن كۆپرەك قاراۋۇل نۆۋەتچىلىك قىلاتتى.

ئۇلار مېنى ھەر قېتىم ئوچۇق چىراي بىلەن قارشى ئېلىۋاتـ-قىنىمۇ، ئەمما بەزىدە ئۇلاردىن قانداقتۇر يوشۇرۇن خەۋپنى سەزگەنـ-دەك بولۇپ، بۇ يەرگە پات ـ پات كېلىشتىن ئۆزۈمنى تارتاتتىم.

ئاشۇ كەچتە قوغدىغۇچىلارنىڭ سانى خېلى كۆپەيتىلگەن بول-سىمۇ، بىر ئامالار بىلەن ھېچكىمگە سەزدۈرمەي مەلىكىنىڭ ھۇجرىسىغا ئۇدۇل كىردىم. ھۇجرا ئىشكى قىيا ئېچىلغان، شې-رىن «سەمەرقەنت قول يازمىسى» نى تىزىغا قويۇۋالغان ھالدا ئوقۇپ ئولتۇراتتى. مەن ئاستاغىنە ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ ئولتۇردۇم. ئەمما ھەر ئىككىمىزنىڭ قەلبىدە بۇ كەچ نېمىشقىدۇر سۆيگۈ پاراڭلىرى-

غا ئىشتىياق يوق ئىدى. بۇ ئاخشام بىز ئۆز سۆيگۈمىزنى ھەييام-نىڭ قول يازمىسىنى ئوقۇش ئارقىلىق ئىزھار قىلدۇق. ئۇ مېنىڭ كۆزۈمگە، لېۋىمگە تىكىلەتتى، ئۆزىگە ياد بولۇپ كەتكەن ھەر بىر رۇبائىينى ئوقۇشۇمنى، ھەر بىر رەسىمنى تاماشا قىلىشىمنى كۆزىتەتتى.

بەزىدە ئۇ رۇبائىيلارنى ئۆزىگە خاس ئۇسۇلدا فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلاتتى، دانىشمەنلىكىنى، ئالەم پەلسەپىسىنى ئىپادىلەيدىغان جۈملىلەر تۇنجى قېتىم بۇنىڭدىن سەككىز ئەسىر ئىلگىرى نىشاپۇردا، ئىسپاھاندا ياكى سەمەرقەنتتە ياشىغانلىقىنى ئېسىمغا كەلمەيتتى.

ئەي ئاڭسىز، بىلمەيسەن، بۇ ئالەم يوقتۇر،
ئەسلىگىمۇ شامالدۇر، بىر تۇتام يوقتۇر.
ئىككى يوقلۇق ئارا قالمىش بارلىقىڭ،
ئەتراپىڭ يوقلۇقتۇ، مەركەز ھەم يوقتۇر.

بۇ مىسرالارنى ئوقۇپ، دۇنيا تەشۋىشلىرىدىن قول سىلكىگەن، ئۆزىنى ئۆزى تەسۋىرلەۋاتقان نۇرانە بىر كىشى كۆز ئالدىمىزغا كېلەتتى. كېيىنكى مىسرالاردا ئالەم شادلىقلىرىنى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كۈيلەۋاتقان، ئالەم تەشۋىشلىرىنى مەي ئارقىلىق ئۇنتۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقان ئاشۇ مويسىپىتىنىڭ باشقىچە قىياپىتى پەيدا بولاتتى.

دىلىڭدا بولمىسۇن قايغۇدىن نىشان،
خۇشاللىق كىتابىن ئوقۇغىن ھامان.
مەي ئىچىپ، ئارزۇغا ئېرىشمەك كېرەك،
ئېنىققۇ، بەش كۈنلۈك، ئاخىر بۇ زامان.

قول يازمىدىكى رۇبائىيلارنى بىرمۇبىر ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىكى قىستۇرما رەسىملەرنى تاماشا قىلدۇق، ئاندىن

سەھىپە ھاشىيىلىرنىگە يېزىلغان يىلناملەرنى ئوقۇشقا باشلىدۇق. كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىلىرى ئەرمەنىستانلىق ۋەرتان ئىسمىلىك كىشى تەرىپىدىن تولۇقلانغان ئىدى. ئەنە شۇ يېزىقلار ئارقىلىق مەن ھەيىمىنىڭ ھايات سەھىپىلىرى، جاھانغا نىسبەتەن ئوتلۇق سۆيگۈسى ھەمدە نىزامۇل مۇلك، ھەسەن سەببابانىڭ ھاياتى بىلەن تونۇشتۇم. شۇنىڭدىن كېيىن، قىرىق بەتچە كېلىدىغان، ئالامۇت كۇتۇپخانىچىلىرى تەرىپىدىن پۈتۈلگەن تارىخنى ئوقۇدۇق. ئۇنىڭدا ئالامۇت ھۆكۈمدارى، ئۇنىڭ ئوغلى، نەۋرىسىنىڭ تارىخى، ئالەمدە تەڭدىشى يوق قول يازمىنىڭ مەرۋ شەھىرىدە يوقالغاندىن كېيىنكى قىسمىتى، ئۇنىڭ ئاساسىنلار جەمئىيىتىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىگە بولغان تەسىرى، موڭغۇللار باسقۇنىغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ تارىخى بايان قىلىنغانىدى.

شېرىن قول يازمىنىڭ ئاخىرىدىكى پۈتۈكلەرنى ئوقۇدى: «مەن ئالامۇت مۇڭغۇللار تەرىپىدىن يەر بىلەن يەكسان قىلىنىشتىن بۇرۇن، ئالەمدە تەڭدىشى يوق ئىنسان — نىشاپۇرلۇق ھەيىمىنىڭ قول يازمىسىنى ئېلىپ، ئانا يۇرتۇم كىرمانغا قېچىپ كېتىشىنى نىيەت قىلدىم. ئۆز يۇرتۇمغا كېلىپ، بۇ خەزىنىسىنى ساقلاپ، ئۇنى ۋاراقلاشقا ئەرزىيدىغان ئادەم تېپىلغۇچە يوشۇرۇپ قويۇشنى قارار قىلدىم. ئۇنى ياراتقان ئىگەمنىڭ پاناھىغا تاپشۇردۇم. پەقەت شۇ زاتلا نەزىرى چۈشكەن بەندىسىنى توغرا يولغا سالىدۇ ياكى يولدىن ئازدۇرىدۇ».

بۇ جۇملىلەر مېنىڭ ھېسابلىشىمچە، مىلادىيە 1257 ـ يىلىنىڭ 14 ـ مارت كۈنىدە يېزىلغانىدى. مەن خىيالغا پاتقان ھالدا پىچىرلىدىم:

— دېمەك، قول يازما 13 ـ ئەسىردە غايىب بولغان. ئۇنى جالالىددىنغا 19 ـ ئەسىردە سوۋغا قىلىشقان. بۇ ئارىلىقتىكى ئالتە ئەسىر جەريانىدا ئۇ كىمنىڭ قولىدا بولغىيىتتى؟

— بۇ جەريانىدا ئۇ شەرقە خاس ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇيقۇدا بولغان، — دېدى شېرىن، — كېيىن بىردىن ئويغىنىپ، تەلۈە مىرزا

ربزانىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان. ئۇمۇ ئالامۇت كۈتۈپخانىچىسىغا ئوخشاش كىرمانلىق ئەمەسمىدى؟ ئۇمۇ شۇنىڭ ئەۋلادىدىن بولۇشى مۇمكىنغۇ، بۇنىڭغا نېمە دەيسىز؟

شېرىن ئورنىدىن تۇرۇپ، يۇمىلاق ئەينىكى ئالدىدىكى ئورۇندۇقىغا ئولتۇرۇپ، قولىغا تارغىقىنى ئالدى. مەن خېلى ۋاقىت ئۇنىڭ ئېچىلىپ قالغان قوللىرىنى، مۇلايىم ھەرىكەتلىرىنى زوقلىنىپ تاماشا قىلدىم. بىراق، تېزلا ئۇ مېنىڭ شېرىن خىيالىلىرىمنى بۇزۇپ، مۇنداق دېدى:

— مېنىڭ كارىۋىتىمدا بىمالال ئولتۇرغىنىڭىزنى بىراۋنىڭ كۆرۈپ قېلىشىنى خالىمىسىڭىز، بۇ يەردىن تېزراق كېتىشكە ئالدىراڭ.

راستتىنلا تاڭ ئېتىشقا باشلىغان، ھۇجرا ئىچى خېلى يورۇپ قالغانىدى.

— توغرا ئېيتىسەن، — دېدىم ئۆكۈنۈش بىلەن، — سېنىڭ شاھانە ئىززىتىڭ ـ ئابرۇيۇڭنى ئۇنتۇغىلى تاس قاپتىمەن.

ئۇ شوخ تەبەسسۇم بىلەن ماڭا قارىدى:

— شۇنى دەڭە! مەن مەلىكە بولسامۇ، مۇسۇلمانلارغا خاس ئار ـ نومۇسۇمنى ساقلىشىم كېرەكلىكىنى ئۇنتۇپ قالغىلى تاس قاپتىمەن. تۇننى چىرايلىق بىر ئەجنەبىي يىگىت بىلەن ھۇجرامدا ئۆتكۈزگىنىم ھەققىدە ئىران تەۋەسىدە مىش ـ مىش گەپلەر تارقىلىپ كەتسە، كېيىن ماڭا كىممۇ ئەلچىلىككە كېلىدۇ!

قول يازمىنى ئالتۇن ساندۇقچىغا سېلىشتىن بۇرۇن سۆيگۈنىمنىڭ لەۋلىرىگە تەشنالىق بىلەن سۆيدۇم ۋە ئۇزۇن كاربىدوردىن ئۆتۈپ، مەخپىي ئىشىك ئارقىلىق قەسىردىن چىقىپ، قامالدىكى شەھەرنىڭ شاۋقۇن ـ سۇرەنلىك قوينىغا شۇڭغۇدۇم.

قىرىق بىرىنچى باب

هازىرقىدەك ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك ئايلاردا ھالاك بولغان نۇر-غۇن كىشىلەر ئارىسىدا نېمىشقا باسكېرۇئىلىنىڭ ئۆلۈمىنىڭلا يادىم-دىن چىقمايدىغانلىقىغا ئۆزۈممۇ ھەيران. ئۇ مېنىڭ دوستۇم ۋە يۇرتدىشىم بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداقمىدۇ؟ ئېھتىمال، بۇمۇ بىر سەۋەب بولسا كېرەك. ئەڭ مۇھىمى، ئۇ ئۆزىگە يات بولغان شەرق-تىكى يۇرتتا ئازادلىق ۋە دېموكراتىيىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇ ئۆزىنى بىھۇدە قۇربان قىلدىمۇ؟ ئون، يىگىرمە، يۈز يىللاردىن كېيىن، ئىرانلىقلار ئۇ كۆرسەتكەن غەيرەت ۋە جاسارەتنى ئەسكە ئېلىشارمۇ؟ نېمىشقىدۇر بۇ ھەقتە ئويلاشنى خالىمايتتىم. ھازىر ۋە كەلگۈسىدە ھەر ئىككى ئۇمىدلىك ھەم ئالدامچى زاماندا ياشىغۇچىلارنىڭ تۇرمۇش تەشۋىش-لىرىگە، كۆرەشلىرىگە يەنە ئارىلىشىپ قېلىشتىن قورقاتتىم. ئەمما باسكېرۇئىلىنىڭ ئۆلۈمى ئالدىدىكى ۋەقەلەرنى كۆز ئالدىمغا كەل-تۈرسەم، ھەر ھالدا ئۇ ئورۇنسىز قۇربان بولمىدى دېيەلەيمەن. چۈنكى بۇ ئاردا كازاكلارنىڭ شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىشى توختى-تىلدى، قورشاۋ ھالقىسى ئۈزۈپ تاشلاندى ۋە شەھەرگە ئوزۇق - تۇلۇك كىرىشكە باشلىدى. بۇلاردا باسكېرۇئىلىنىڭ ھەسسىسى يوق دېگىلى بولامدۇ؟ ئېھتىمال، ئۇنىڭ قىسمىتى شۇنداق پۈتۈلگەن بولسا كېرەك. شۇنداقتىمۇ، دوستۇمنىڭ ئۆلۈمى شەھەرنى، ئاچارچى-لىق تۈپەيلى ئۇنىڭ قىسمىتىگە شېرىك بولۇشى لازىم بولغان مىڭلاپ شەھەرلىكلەرنى ھالاكەت بالاسىدىن قۇتقۇزۇپ قالدىغۇ، ئاخىر!

ئوزۇق ـ تۇلۇكلەرنى ئېلىپ كېلىدىغان كارۋانىنى شەھەرگە رۇس ھەربىي قىسىملىرىنىڭ باشلاپ كىرىدىغانلىقى ھەققىدىكى

گەپلەر، ئەلۋەتتە پازىلنى خۇشال قىلمايتتى. مەن ئۇنىڭغا ئىنگلىز ئەلچىخانىسىنىڭ تەلىپىنى ئىلاجىنىڭ بارىچە مۇلايىمراق قىلىپ چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇندۇم.

ــ ئاھالىلار كۆرەشىنى داۋاملاشتۇرىدىغان ئەھۋالدا ئەمەس. ئۇلارغا قىلىنىدىغان بىردىنبىر ياخشىلىق ئۇلارنىڭ ئاچلىقتىن قىرىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكىدۇر. ئاچارچىلىق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان بارلىق شەھەرلىكلەرنىڭ تىرىك قېلىشى ئۈچۈن ئىنگلىزلارنىڭ تەكلىپىگە رازى بولۇشۇڭ لازىم.

ــ ئون ئايدىن بېرى شاھنىڭ ھمايىچىسى نىكولايغا قارام بولۇش ئۈچۈن بىھۇدە قان تۆكۈپتىمىز ـ دە!

ــ بىراق رۇسلار بۇ ئىشقا بارلىق خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قول تىقماقتا. پۈتۈن دۇنيادا بىزگە ھېسداشلىق قىلىدىغانلار بۇ خەيرلىك ئىشنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىمەكتە. شۇڭا ئۇلارنىڭ بۇ تەكلىپىنى رەت قىلىش، ئۇلارغا قارشى تۇرغانلىق ھېسابلىنىدۇ، بۇ بىزگە نىسبەتەن كۆرسىتىلمۇاتقان بارلىق خەير-خاھلىقلارنى يوققا چىقىرىدۇ.

ــ ئەمدىلا غەلبە قازىنىشقا باشلىغىنىمىزدا تەسلىم بولۇش، قوراللارنى تاپشۇرۇش بىمەنىلىكقۇ!

ـ سەن بۇ گەپنى ماڭا ئېيتمۇاتامسەن ياكى قىسمەتكىمۇ؟

پازىل سەكرەپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئېتىلغان بىھېسداب تەنە تاشلىرى ۋۇجۇدۇمغا قادالدى.

ــ تەبرىز خەلقى بۇنداق ھاقارەتكە كۆنمەيدۇ!

ــ تەقدىرگە مەنمۇ، سەنمۇ قارشى چىقالمايمىز. شۇنداق چاغلار بولىدۇكى، بارلىق يەكۈن ـ خۇلاسىلەر ياماندۇ. بىراق، ئىككى ياماندىكى ياخشىراقىنى تاللىغان تۇزۇك.

پازىل چوڭقۇر ئويغا پاتقىنىچە، بىرئاز ئۆزىنى تۇتۇۋالدى.

ــ دوستلىرىمنىڭ تەقدىرى قانداق بولىدۇ؟

ــ ئۇلارنىڭ خەۋپسىزلىكىنى ئىنگلىزلار ئۆز زىممىسىگە ئالغان.

— قورالللرىمىزنى تاپشۇرىمىزمۇ؟
— ھەر كىم ئۆز قورالىنى ئۆزىدە ئېلىپ قالىدۇ. ئوق ئېتىل-مىغان بارلىق ئۆيلەر ۋەيران قىلىنمايدۇ. بىراق ئېغىر قورالـلار، يەنى زەمبىرەكلەر تاپشۇرۇلۇشى لازىم.
پازىلنىڭ كەيپىياتىدىن گەپلىرىمنىڭ ئۇنى قانائەتلەندۈرمە-گەنلىكىنى سەزدىم.
— كېيىن رۇسلارنى بۇ يەردىن كېتىشكە كىم مەجبۇر قىلالايدۇ؟
— بۇ مەسىلىدە قىسمىتىمىزگە نېمە يېزىلغان بولسا شۇنى كۆرىمىز. بۇ پەقەت تەقدىرنىلا ئايان.
— مانا قارا، پۇتۇنلەي شەرقچە پىكىر قىلىشقا ئۆتۈپسەن!
مېنى ئەمەس، ئەكسىچە، ھېچكىمگە ھېچقاچان ئاشكارا ئىل-تىپات قىلمايدىغان، قىياپىتىدىن دائىم شۈبھە ئالامەتلىرى سېزى-لىپ تۇرىدىغان پازىلنىڭ ئۆزىنى ھەقىقىي شەرقلىق دېسە بولاتتى. مەن گەپ قىلىش ئاھاڭىنى ئۆزگەرتىش كېرەكلىكىنى سەزدىم ۋە قاتتىق چارچىغىنىمنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن چوقۇر ئەسنىدىم.
— ئەلۋەتتە، سېنىڭ گېپىڭ ئورۇنلۇق. مەن پىكرىمنى ساقا-ئېنىق بايان قىلىپ بېرەلمىگەن بولۇشۇم مۇمكىن. ئىنگلىز ئەل-چىخانىسىغا بېرىپ، سېنى قايىل قىلالمىغانلىقىمنى ئېيتماقتىن باشقا ئىلاجىم يوق. ئاندىن بۇ يەرگە قايتىپ كېلىپ، ئاخىرغىچە سېنىڭ يېنىڭدا بولىمەن.
پازىل يېڭىمدىن تارتىپ توختاتتى:
— سېنى ھېچبىر ئىشتا ئەيىبلىمەكچى ئەمەسمەن. ھەتتا سېنىڭ تەكلىپىڭنىمۇ رەت قىلىش ئويۇم يوق.
— تەكلىپىڭ دەيسەنغۇ؟ بۇ مېنىڭ تەكلىپىم ئەمەس، بەلكى ساقا ئىنگلىزلار ئېيتقان گەپنى يەتكۈزدۈم، خالاس.
— بولدى قىل، مېنىمۇ چۈشەن. مەن تەبرىزگە رۇسلار كى-رىپ كەلگەندە قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ھېچقانداق ئىمكانى-يەتكە ئىگە ئەمەسلىكىمنى ناھايىتى ياخشى چۈشىنىمەن. يەنە شۇنى ياخشى بىلىمەنكى، ئەگەر مەن ئۇلارغا ئازراق قارشىلىق قىلسام،

پۈتۈن دۇنيا مېنى يامان ئاتلىقتا چىقىرىدۇ. ئالدى بىلەن ھېچكىم-
دىن، ھېچ يەردىن نىجات كۈتمەيۋاتقان يۈرتداشلىرىم شۇنداق قە-
لىشىدۇ. شۇنىڭدەك شەھەر قامالىنىڭ ئاخىرلىشىشىنىڭ شاھىنىڭ
مەغلۇبىيىتى ئىكەنلىكىنىمۇ ياخشى بىلىمەن.

— سەن باشلىغان كۈرەشنىڭ ئاساسىي مەقسىتى شۇ ئەمەسمۇ؟

— بۇنداق ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇپسەنغۇ! مەن بۇ شاھنى
سىناقتىن ئۆتكۈزۈۋاتىمەن، خالاس. شۇڭا ھېچقاچان شەخسەن ئۇ-
نىڭ ئۆزىگە قارشى كۈرەش قىلغان ئەمەسمەن. بىر زالىم شاھنىڭ
ئۈستىدىنلا غەلىبە قازىنىش ھەرگىزمۇ بىردىنبىر مەقسەت بولا-
ماسلىقى كېرەك. مەن پارسلارنىڭ ئەركىن پىكىرلىك، «ئادەم ئاتا
پەرزەنتلىرى»دەك ئۆز ئېتىقادىغا، ئۆز قۇدرىتىگە ئىگە بولۇشى
ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇگۈنكى دۇنيادا ئۆز ئورنىنىڭ بولۇشى ئۈچۈن
كۈرەش قىلىۋاتىمەن. تەبرىزدە بۇ مەقسەتكە يەتتىم. بۇ شەھەر ئا-
ھالىسى شاھ تۇزۇمىدىن، دىنىي ئەقىدىلەرنىڭ ئىسكەنجىسىدىن
ۋاز كەچتى. بۇ شەھەر روسىيە ۋە ئەنگلىيە ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تە-
لەپلىرىنى بېجىرىشتىن باش تارتتى ۋە دۇنيادىكى كۆپلىگەن ساپ
ۋىجدانلىق كىشىلەرنىڭ خەيرخاھلىقىغا سازاۋەر بولدى. تەبرىز-
لىكلەر ئۇزۇل ـ كېسىل غەلىبە قازىنىش ئالدىدا ئىدى. بىراق، بۇ
غەلىبىلەر كىملەرگىدۇر ياقمىغان بولسا كېرەك. چۈنكى، بىزنىڭ
جاسارىتىمىز ئۇلارنى ۋەھىمىگە سالغان. ئەمدى ئۇلار بىزنىڭ ئا-
لىي ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇلىرىمىزنى بوغماقچى، دەپسەندە قىلماق-
چى بولۇۋاتىدۇ. مەغرۇر تەبرىزلىكلەر بىر بۇردا نان ئۈچۈن چار پا-
دىشاھ ئەسكەرلىرى ئالدىدا تىز پۈكۈشنى خالىمايدۇ. سەن ئازاد
مەملىكەتتە تۇغۇلغان ئەركىن ئىنسانسەن ۋە بۇنى چۈشىنىشىڭ
لازىم.

ئاردا خېلى ئۇزۇن ئېغىر سۈكۈنات ھۆكۈم سۈردى.

— ئىنگلىز ئەلچىخانىسىغا بېرىپ، نېمە دەپ جاۋاب بېرە-
شىمنى خالايسەن؟ — دېدىم مەن ئاخىر.

پازىل زورىغا كۈلۈپ قويدى.

— ئۇلارغا ئېيىت، ئىككىنچى قېتىم جانابىي ئالىيلىرىنىڭ

ئالدىغا يەنە پاناھ تىلەپ بارىدىغانلىقىمدىن ناھايىتى خۇشالمەن.

* * *

پازىلنىڭ بۇ گەپلىرىنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشىم ئۈچۈن ئا-
رىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتتى. بۇ ئارىدا سادىر بولغان ۋەقەلەر پا-
زىلنىڭ شۇبھىلىرىنىڭ بىھۇدە ئەمەسلىكىنى تەستىقلىدى.
ۋراتسلاۋ ئەپەندى ئۇنى ئۆز ماشىنىسىغا ئولتۇرغۇزۇپ، رۇسلار
ئىگىلىگەن رايونلارنى بويلاپ قەزۋىنگىچە كۆرسىتىپ چىقتى. پازىل
ئۇ يەردە ئۇزۇندىن بېرى تېھرانغا ھۇجۇم قىلىشقا پەيت كۈتۈپ
تۇرغان ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرى سېپىگە قوشۇلۇۋالدى.
تەبرىز ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى. گەرچە شاھ
ئۆزىگە قارشى چىققۇچىلارنى قورقۇتۇش ئۈچۈن بارلىق ئىمكانى-
يەتلەرگە ئىگە بولسىمۇ، ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرى ئەمدى يەنە-
مۇ دادىل ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار ۋاقىتنى قولدىن بە-
مەسلىك ئۈچۈن ئىككى ئارمىيە كورپۇسى بىلەن ئىككى تەرەپتىن،
يەنى شىمالدىكى قەزۋىن ۋە جەنۇبتىكى ئىسپاھاندىن پايتەختكە
قاراپ يۈرۈش باشلىدى. ئىككىنچى ئارمىيە ئاساسەن بەختىيارىيلار
قەبىلىسىنىڭ ئەزالىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار 23 ـ ئىيۇن كۈ-
نى قۇم شەھرىنى ئىگىلەشكە مۇۋەپپەق بولۇشتى. ئاردىن بىر-
نەچچە كۈن ئۆتۈپ، ئەنگلىيە ـ روسىيە قوشما باياناتى ئېلان قىلە-
نىپ، ئۇنىڭدا ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرىدىن شاھقا بولغان ئادا-
ۋەتنى ئۇنتۇش، ئۇنىڭ بىلەن كېلىشىم تۈزۈش تەلەپ قىلىندى.
ئۇنداق بولمىسا، ئىككى بۈيۈك دۆلەت مەسىلىگە ھەربىي كۈچ ئار-
قىلىق ئارىلىشىشقا مەجبۇر ئىكەنلىكىنى بايان قىلىشتى. بىراق
پازىل ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى بۇ باياناتقا پەرۋا قىلماي ھەرىكىتىنى
تېزلەتتى.

9 ـ ئىيۇل كۈنى ئىككى ئارمىيە قوشۇنلىرى تېھران ئەترا-
پىدا بىرلەشتى. 13 ـ كۈنى ئىككى مىڭ ئاساسىي قانۇنچىلار قو-
شۇنى «تېمپ» گېزىتىنىڭ ھەيرانلىقتىن ھاڭ ـ تاڭ قالغان مۇخ-

بىرلىرىنىڭ كۆزى ئالدىدا فرانسىيە ئەلچىخانىسى يېنىدىكى ياڭ-
شى قوغدالمايۇاتقان غەربىي شىمال دەرۋازىسىدىن پايتەختكە كىرىپ
كەلدى.

شەھەر ئىچىدە پەقەت لياخوۋ قوماندانلىقىدىكى رۇس - كازاك
كورپۇسىلا قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇۋاتاتتى. ئۇ ئۇچ يۈزچە
ئەسكەر، بىرنەچچە زەمبىرەك، ئىككى تېز ئاتار توپلارنىڭ ياردىمى-
دە شەھەر مەركىزىدىكى بىرنەچچە مەھەللىنى ئۆز ئىلكىدە ساقلاپ
تۇراتتى. كەسكىن جەڭ 16 - ئىيۇلغىچە داۋام قىلدى.

ئاشۇ كۈنى ئەتىگەن سائەت سەككىز يېرىمدا شاھ ئۆزىنىڭ
بەش يۈز ئەسكىرى ۋە گۇماشتىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا چار روسى-
يە ئەلچىخانىسىغا كەلدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى تەختتىن ۋاز كەچ-
كەن بىلەن باراۋەر ئىدى.

كازاكلارنىڭ قوماندانى لياخوۋ ئوت ئېچىشنى توختىتىشتىن
باشقا ئىلاج تاپالمىدى. ئۇ ئاشۇ كۈنى بىرىگادىسىنى تارقىتىۋەتمەس-
لىك شەرتى بىلەن ئاساسىي قانۇننى تەن ئېلىشقا ۋە غەلىبە قىلـ-
غانلارنىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا قەسەم ئىچتى.

ئۇنىڭغا بۇ شەرتلەرنىڭ قوبۇل قىلىنغانلىقى يەتكۈزۈلدى.

شۇنىڭ بىلەن تەختكە ئىستېپا بەرگەن شاھنىڭ ئەمدىلا ئون
ئىككى ياشقا كىرگەن كىچىك ئوغلى چىقىرىلدى.

شېرىننىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ياخشى تونۇي-
دىغان بۇ بالا ئاسان ھېسسىياتقا بېرىلىدىغان، قەلبىدە زالىملىق-
قىمۇ، ئەيش - ئىشرەتكىمۇ ئىنتىلىش بولمىغان مۇلايىم تەبىئە-
تلىك بىر ئۆسمۈر ئىدى.

جەڭلەر تۈگەپ بىر كۈن ئۆتكەندە، يېڭى شاھ ئۆز سارىيىغا
بېرىش ئۈچۈن يېڭى ئىگىدارى سىمىرنوۋ ئەپەندىنىڭ ھەمراھلىقىدا
شەھەر كوچىلىرىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، كىشىلەر ئۈنى «ياشىسۇن شاھ!»
دېگەن خىتابلار بىلەن كۈتۈۋالدى. ۋەھالەنكى، مانا شۇ كىشىلەر يە-
قىندىلا «يوقالسۇن شاھ!» دەپ شوئار توۋلاشقانىدى.

قىرىق ئىككىنچى باب

ياش شاھ مېھرىبان ۋە ئالىيجاناب قىياپەتتە پات ـ پات ئاۋام ـ غا ـــ خەلقە كۆرۈنۈپ تۇراتتى، توختىماي ھەجىيىپ، ئۆز پۇقرا ـ لىرىغا ئېھتىرام بىلدۈرۈپ كوچىلارنى قاينام ـ تاشقىنلىقتا چۆمـ ـدۈرەتتى. بىراق، سارايغا قايتىپ كېلىشى بىلەنلا، گۈماشتىلىرى ـ نىڭ تۈگىمەس تاپا ـ تەنىلىرىگە سەۋەب بولاتتى. ئاتا ـ ئانىسىدىن مەجبۇرىي ئايرىۋېتىلگەن سەبىي شاھ ئۇلارنى سېغىنىپ، توختىماي يىغلايتتى. ھەتتا ئۇ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىغا قېچىپ كېتىشكىمۇ ئۇرۇنۇپ كۆردى. بىراق، تۈتۈلۈپ قېلىپ، يەنە سارايغا كەلتۈرۈل ـ دى. نەتىجىدە، پۈتۈنلەي چۈشكۈنلىشىپ، سارايىنىڭ پېشايۋىنىغا ـ ئېسىلىپ ئۆلۈۋالماقچىمۇ بولدى. ئەمما، ئارغامچا ئۇنىڭ گېلىدىن بۇغۇشقا باشلىغاندا، قورقۇپ كەتكەنلىكتىن قۇتقۇزۇشقا ئادەم چا ـ قىرىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ۋاقتىدا قۇتقۇزۇۋېلىنـ ـدى. بۇ كۆڭۈلسىز ۋەقە ئۇنىڭغا بىرئاز ئىجابىي تەسىر قىلغانـدەك بولدى، ئۇ قورقۇنچاقلىقتىن قۇتۇلۇپ، قانۇنىي ھۆكۈمدارلىـق رو ـ لىنى ئۆزىگە خاس سالاھىيەت بىلەن ئىجرا قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

ھاكىمىيەت رەسمىي ھالدا پازىل ۋە ئۇنىڭ دوستلىرىنىڭ قو ـ لىغا ئۆتكەن ئىدى. ئۇلار ئىران تارىخىدىكى يېڭى دەۋرنى مەملـ ـكەتتە ئاممىۋى تازىلاش ئېلىپ بېرىش بىلەن باشلاشتى. كونا تۈ ـ زۈمىنىڭ ئەشەددىي تەرەپدارلىرى قولغا ئېلىنىپ، قەتل قىلىنـدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ ئەزالـ ـرىغا نۇرغۇن زىيانكەشلىكلەرنى قىلغان تەبرىزنىڭ چوڭ ئۆلىمالـ ـرى، جۈملىدىن شەيخ فەزلۇللاھ نۇرىيمۇ بار ئىدى. دەل مانا مۇشۇ

شەيخ بۇلتۇر دۆلەتنى ئاغدۇرۇشتىن ئىلگىرى نۇرغۇن قاتىللىقلار-
غا پەتىۋا بەرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشى شىئەلەر-
نىڭ باشلىقلىرى تەرىپىدىنمۇ قارشى ئېلىنىدى.

بىراق، بۇ شەيخ ئۆزىگە بېرىلگەن ئۆلۈم ھۆكۈمىنىڭ سىم-
ۇوللۇق مەنىدە ئىكەنلىكىدىن قىلچە گۇمانلانمايتتى. ئۇ ئاساسىي
قانۇننى دەھرىيلىككە چىقىرىپ جار سالغان ئەشەددىي روھانىيلار-
نىڭ بىرى بولۇپ، 1909 ـ يىلى 31 ـ ئىيۇلدا توپخانا مەيدانىدا
خالايىقنىڭ كۆز ئالدىدىلا دارغا ئېسىلدى. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا: «مەن
بىدئەتچى ئەمەسمەن!» دېيىشكە ئۇلگۈردى. مېنىڭچە، ئۇ شۇنداق
دېيىش ئارقىلىق ئۆز تەرەپدارلىرىغا ئاساسىي قانۇننىڭ دىنغا
خىلاپ ئىكەنلىكىنى يەنە بىر ئەسكەرتتى.

يېڭى رەھبەرلەرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى — پارلامېنت بىنا-
سىنى قايتا تىكلەپ، ئۇ يەردە يېڭىدىن سايلام ئۆتكۈزۈش ئىدى.
15 ـ نويابىر كۈنى سەبىي شاھ پارسلار تارىخىدىكى ئىككىنچى قې-
تىملىق مىللىي مەجلىسنى تەنتەنىلىك ھالدا ئاچتى:

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم، بىزگە ئازادلىق ئىنئام قىل-
غان يارانقۇچىغا ھەمدۇسانالار بولسۇن. مۇقەددەس ئىمامى زامانىنىڭ
قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى بىلەن، ئۇنىڭ ئەڭ ئېزگۇ نىيەتلىرىنى ئە-
مەلگە ئاشۇردۇق. شۇڭا شاد ـ خۇراملىق بىلەن مىللىي مەسلىھەت
كېڭىشى قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىمەن.

ئەقلىي تەرەققىيات ۋە ئېڭىمىزنىڭ راۋاجلىنىشى بىزنى مۇ-
قەررەر ئۆزگىرىشلەرگە ئېلىپ كەلدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر بولسا ئەڭ
مۇشەققەتلىك سىناقلارنى يېڭىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلدى.
ئىران تارىختىن بېرى بۇنداق مۇشەققەتلەرنى جاسارەت بىلەن يې-
ڭىپ كەلگەن. مانا بۇگۈنكى كۈندىكى ئىران خەلقى ئۆز ئارزۇ -
ئارمانلىرىنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدى.
بىز خۇشاللىق بىلەن جاكارلايمىزكى، يېڭى، تەرەققىيپەرۋەر ھۆ-
كۈمىتىمىز يېڭىچە چوڭ ئىسلاھاتلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئۆز
خەلقىگە تايىنىدۇ ۋە دۆلىتىمىزدە ئاساياشلىق ئورنىتىش ۋە

پۇقرالارنىڭ قەلبىدە ئىشەنچ ئويغىتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.
ھۆكۈمەت ئالدىمىزدا تۇرغان ئىسلاھاتلارنى قەتئىيلىك بىلەن پۇقرالارنىڭ ھاياتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشى لازىم. ھۆكۈمەت ۋە پارلامېنت دۆلەتنى قايتا قۇرۇشتا، بولۇپمۇ، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئەڭ مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرگە ئوخشاش قايتا قۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. بىز يارانقۇچىدىن مىللەت ۋەكىللىرىگە يول كۆرسىتىشنى ۋە ئىرانىنى مۇستەقىل، بەختىيار، شاد ـ خۇرام كۈنلەرگە ئېرىشتۇرۇشنى تىلەيمىز.»
شۇ كۈندىن باشلاپ تېھراندا ئاممىۋى تەبرىكلەشلەر باشلىنىپ كەتتى. ئادەملەر كوچىلارغا، دوقمۇش ـ دوقمۇشلارغا توپلىشىپ تەنتەنە قىلىشاتتى، جاراڭلىق ئاھاڭدا شېئىر ئوقۇشاتتى. شېئىرلارنىڭ قاپىيىسى ئەلۋەتتە «ئاساسىي قانۇن»، «دېموكراتىيە»، «ئازادلىق» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئاخىرلىشاتتى. سودىگەرلەر بايرام ئىشتىراكچىلىرىنى ئېچىملىكلەر، شېرىنلىكلەرنى تېتىپ كۆرۈشكە تەكلىپ قىلىشاتتى. ھاكىمىيەت يېڭىلانغاندىن كېيىن، ئىلگىرى چەكلەنگەن ئونلىغان گېزىتلەر مەخسۇس سانلارنى نەشر قىلىپ، قايتا ئىشقا چۈشكەنلىكىنى ئېلان قىلىشاتتى.
كەچ كىرىشى بىلەن شەھەر ئاسمىنىنى سالىيوتلار يورۇتۇشقا باشلىدى. شاھ سۇپىسى باھارىستان بېغىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. كەينىدىكى ئورۇندۇقلاردا دىپلوماتىيە ۋەكىللىرى، ھۆكۈمەت ئەزالىرى، ۋەكىللەر، دىنىي ئەربابلار، سودا ئەھلىنىڭ باشلىقلىرى ئولتۇرۇشاتتى. باسكېرۇنلىنىڭ دوستى بولغانلىقىم ئۈچۈن مەنمۇ پازىلنىڭ كەينىدىكى ئورۇندۇقتىن ئورۇن ئالدىم. سالىيوتلار توختىماي گۈمبۈرلەپ ئېتىلىۋاتاتتى، ئاسمان بىردەم ـ بىردەم يورۇپ كېتەتتى، ھەممە كىشى ئاسمانغا قارايتتى، ھەممە كىشىنىڭ يۈزىدە بالىلارچە شادلىق ئالامەتلىرى ئوينايتتى. بىزدىن خېلى يىراقلاردا بولسا «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» ئۆز ئالدىغا تەنتەنە قىلىشاتتى.
شادىيانە خىتابلار ئارىسىدا تۇرۇپ خىيالىمنىڭ يەنە باس-

كېرۈنلنى ئەسلەشكە باشلىغانلىقىنى سەزمەي قالدىم. ئۇ بۇنداق تەنتەنگە ئىشتىراك قىلىشقا قانچىلىك ئەرزىيدىغان ئادەم ئىدى ـ ھە!

پازىل مەن تەرەپكە ئۆرۈلدى:

ـــ غەمكىن كۆرۈنسەنغۇ؟

ـــ ياقەي، نېمە دەيدىغانسەن؟ مەن ئۇزۇندىن بېرى شەرق زېمىنىدا «ئازادلىق!» شوئارىنىڭ جاراڭلىشىنى كۈتۈپ يۈردۈم. بىراق شۇ تاپتا مېنى ئەسلىمىلەر پاراكەندە قىلىۋاتىدۇ.

ـــ ئۆتمۈش خاتىرىلىرىڭنى ئۇنتۇ! كەيپىياتىڭنى كۆتۈر! پۈتۈن ئەلنىڭ ئورتاق شادىيانە ـ تاتلىق پەيتلىرىدىن بەھر ئال!

* * *

ئاشۇ كەچلىكى پازىل ئېيتقان بۇ سۆزلەر مېنىڭ بايرامغا جۆر بولۇۋاتقان كەيپىياتىمنى پۈتۈنلەي بۇزۇپ تاشلىدى. پازىل بۇ ـ نىڭدىن يەتتە ئايلار ئىلگىرى تەبرىزدە بولۇپ ئۆتكەن مۇنازىرىمىز ـ نى ھېلىمۇ ئەسلەپ قويارمۇ؟ ياكى ئۇنىڭ تېخىچە يېڭى، ئاشكارىلانمىغان سىرلىرى بارمىدۇر؟ مەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئەتىسى ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىشنى نىيەت قىلدىم. بىراق، يەنە پىكرىمدىن ياندىم ۋە بىر يىلغىچە ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىشتىن قېچىپ يۈردۈم.

نېمە سەۋەبتىن دەمسىز؟ چۈنكى، بۇ يەردىكى مۇشەققەتلىك ھاياتىم، تەبرىزدىكى پائالىيىتىم مەن ئۇچۇن ئەمدى بالىلارچە بەـ مەنىلىكتەك تۇيۇلۇشقا باشلىغانىدى. بۇ يەرگە ـــ شەرققە، ھەييامـ نىڭ قول يازمىسىنىڭ ئىزلىرىنى ئىزدەپ كەلگەن مەندەك بىر كىشىنىڭ ماڭا قىلچە ئالاقىسى بولمىغان كۆرەشكە ئارىلىشىشقا نېمە ھەققى بار، دېگەن شۇبھىلەر مېنى قىيناشقا باشلىغانىدى. بو ـ لۇپمۇ، باسكېرۈنلنىڭ ئىرانغا بېرىشى ھەققىدە مەسلىھەت بېرىشـ كە ھەققىم بارمىدى؟ پازىل ۋە ئۇنىڭ دوستلىرىنىڭ ئېيتىشىچە،

باسكېرۇنل مۇقەددەس كۆرەشتىكى شېھىتلارنىڭ بىرى ئىدى. مې-
نىڭ خىيالىمدا بولسا ئۇ يات بىر يۇرتتا، يات كىشىلەرنىڭ كۆرە-
شىدە ھالاك بولغان ئەڭ يېقىن دوستۇم ئىدى. بىر كۈنلەر كېلىپ
ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ماڭا خەت يېزىپ، نېمىشقا ئوغلىنى يولدىن
ئازدۇرغانلىقىمنى سورىسا، نېمە دەيمەن؟

دېمەك، مەن چېكىۋاتقان ۋىجدان ئازابى باسكېرۇنلىنىڭ ئۆلۈ-
مى سەۋەبىدىن پەيدا بولغان ئىدى. مەن بۇنى ئېنىقراق قىلىپ، ئا-
دىمىيلىك نۇقتىئىنەزىرىدىن پەيدا بولغان ۋىجدان ئازابى، دەپ قا-
رىدىم. ئەمما بۇ سۆزنىڭ مېنىڭ ئىچكى توقۇنۇشلىرىمغا ماس كې-
لىدىغان ـ كەلمەيدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. غەلىبىدىن كېيىن، مەن
دوستلىرىمنىڭ تەبرىز قامالىدا قالغان چاغدا كۆرسەتكەن «جاسا-
رەت»لىرىمنى كۆككە كۆتىرىپ ماختاشلىرىنى ئاڭلاپ، تېھران
كوچىلىرىدا گىدىيىپ يۇرۇشنى مۇتلەق خالىمىدىم. مەن بۇ يەرگە
تاسادىپىي كېلىپ قالغان، بۇ ئىشلارغا ئۇنچىلىك باغلىنىشى يوق
ئىكەنچى دەرىجىلىك بىر كىشىمەن. بىراق، بۇ يەردە مېنىڭ ھە-
قىقىي قەھرىمان يۇرتدىشىم، بىردىنبىر دوستۇم بار ئىدى. ئەما،
ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ پارلاق خاتىرىسىنىڭ سايىسىدە ئىمتىياز ۋە
ئىززەت ـ ھۆرمەتكە كۆمۈلۈش نىيىتىم يوق ئىدى. ۋىجدان ئازابە-
دىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بۇ يەردىن يوقىلىشىم كېرەكلىكىنى سېزەت-
تىم. ئۆزۈمنى ھەر تەرەپتىن ئۇنتۇشنى، سىياسەتۇازلارنىڭ يىغە-
لىشىلىرىغا قاتناشماسلىقنى، تۇرلۇك جەمئىيەت ۋەكىللىرى ۋە
دىپلوماتلار بىلەن ئۇچراشماسلىقنى ئارزۇ قىلاتتىم. مەن ھەر كۈنى
كۆرۈشنى خالايدىغان، مېنى ھېچقانداق قايغۇ ـ ھەسرەتلەرگە سال-
مايدىغان بىردىنبىر كىشى شېرىن ئىدى. مەن ئۇنى زەرگەندە تۆپە-
لىكىگە، يەنى شەھەر سىرتىدىكى باغ ـ ھويلىلارنىڭ بىرىگە كۆچۈپ
كېلىشكە كۆندۈردۈم. ئۆزۈمۇ ئاشۇ ئەتراپتىكى كىچىك ئۆيلەردىن
بىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئورۇنلاشتىم. شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ كۈن-
لىرىم، تۇنلىرىم مەلىكىنىڭ ھۇزۇرىدا ئۆتۈشكە باشلىدى. ئەلۋەت-
تە، ئۇنىڭ خىزمەتكارلىرىمۇ بىز بىلەن پىكىرداش ئىدى.

ئاشۇ قىشنى مەن ھەپتىلەپ دېگۈدەك ئۇنىڭ ئازادە ھۇجرىسىدىن چىقماي ئۆتكۈزدۈم. ئاجايىپ چوڭ چويۇن مەش بىلەن ئىستىلىدىغان بۇ ھۇجرىدا بىز «سەمەرقەنت قول يازمىسى»نى ۋە باشقا كىتابلارنى قايتا - قايتا ئوقۇدۇق. ھاياجانلىق ۋىسال ئاخشاملىرىمىزنى چىلىم چېكىپ، شىراز شارابى، بەزىدە شامپان ئىچىپ، كىرمان بادامللىرى ۋە ئىسپاھان نوقۇتلىرىدىن يەپ، پاراغەت بىلەن ئۆتكۈزدۇق. مېنىڭ مەلىكەم بەزىدە ھاياتىنىڭ بارلىق غەم - تەشۋىشلىرىنى چەككەن چوڭقۇر پىكىرلىك ئايالغا ئوخشاپ قالسا، بەزىدە نازاكەت بىلەن بىغەم مەسۇم قىزلارغا ئوخشاپ قالاتتى. ھەر ئىككىمىز بىر - بىرىمىزگە پات - پات مېھرىبانلىق قىلىشقا تەيىيار ئىدۇق.

يازنىڭ ئەمدىلا كىرىشى بىلەن زەرگەندىدە يېڭى ھايات قاينىشىقا باشلىغانىدى. چەت ئەللىكلەر، ئەڭ دۆلەتمەن تېھرانلىقلار بۇ يەردە ئۆزگىچە دالا ئۆيلىرىنى قۇرۇۋالغانىدى. ئۇلار ياز ئايلىرىدا ياپيېشىل دەرەخلەر بىلەن قاپلىنىدىغان بۇ جايغا كۆچۈپ كېلىشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇبھىسىزكى، سان - ساناقسىز دېپلوماتلار ئۇ چۈنمۇ تېھراندىكى تومۇز ئىسسىقىتىن قۇتۇلۇپ، جەننەتنىڭ بۇ بۇرجىكىگە كېلىپ ياشاش راھەتلىك تاللاش ئىدى. قىشتا بولسا بۇ يەردە پەقەت باغۋەنلەر بىلەن قاراۋۇللار، ناھايىتى ئاز ساندىكى مەھەللە ئادەملىرىلا قالاتتى. شېرىن بىلەن مەن مانا مۇشۇ ئاسايىشلىقنى، جىمجىتلىقنى ياقتۇراتتۇق.

ئاپرېل ئېيىدىن باشلاپ دەم ئالغۇچىلار خۇددى تاغلارغا ھەيدەلگەن قوي پادىلىرىدەك بۇياققا يوپۇرۇلاتتى، بىكارچىلار ھەر بىر دەرۋازا، ھەر بىر يولدا لاغايلاپ يۈرۈشەتتى. ھەر كۈنى سەھەر ياكى چۈشلۈك ئۈيقۇدىن تۇرغان شېرىن بارلىق تونۇش كىشىلەرنى چايغا تەكلىپ قىلاتتى، مەن بولسام دائىم ئۇزۇن پەردىلەرنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنۇشقا مەجبۇر بولاتتىم. راھەت - پاراغەت ۋاقتى تۇگەپ، ئەمدى بۇ يەردىن كېتىش پەيتى يېتىپ كەلگەنىدى. بۇ گەپنى مەلىكەمگە ئېيتقانىدىم، ئۇ تەقدىرىگە تەن بەرگەندەك مەيۇسلەنىدى:

— بۇ يەردە سىزنى بەختلىك، دەپ ئويلىغانىدىم.
— مەن بۇ يەردە ئۆمرۈمنىڭ ئەڭ بەختلىك كۈنلىرىنى ئۆتكۈزدۈم. ئۇنى يەنە قايتا داۋاملاشتۇرۇشقا كېلىش ئۈچۈن بۇ يەردىن بىرئاز يىراقلاشماقچىمەن، خالاس. مەن بۇ بەختتىن لەززەتلىنىش-تىن ئۆزۈمنى قاچۇرمايمەن. ئۇنىڭغا ھەيرانلىق بىلەن، پۈتۈن ۋۇ-جۇدۇم بىلەن سۆيۈنۈپ تىكىلىمەن. يات كىشىلەرنىڭ بۇ بەختىمنى كۆزلىرىمدىن سېزىپ قېلىپ، تارتىۋېلىشىدىن قورقىمەن. شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردىن يازدا كېتىپ، قىشتا قايتىپ كېلىش ئۈچۈن ئايرىلماقچىمەن.
— يازدا، قىشتا... سىز دائىم مېنى تاشلاپ كېتىسىز، ئاندىن يەنە قايتىپ كېلىسىز. سىز ھېچ نەرسىدىن قورقماي پەسىللەرنى، يىللارنى، ئۆمرىڭىزنى، مېنىڭ ئۆمرۈمنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ تاشلاشنى ئويلايسىز. ھەييام سىزنى ھېچ نەرسىگە ئۆگەتمىگەن بولسىغۇ مەيلى...
ئۇنىڭ كۆزلىرى خۇددى ئوچۇق كىتابنى ئوقۇۋاتقاندەك مېنىڭ كۆزلىرىمگە قادالدى، ئاندىن ھەممە ئىشنى چۈشەنگەندەك ئېغىر خۇرسىندى.
— قاياققا بارماقچىسىز؟
راستىنى دېسەم، بۇنى تېخى ئۆزۈممۇ بىلمەيتتىم. مەن ئىرادىسىز ئىككىلا قېتىم كېلىپ، ئىككىلا قېتىمدا يوشۇرۇنچە ياشىدىم. ئەمدى مەن پۈتۈن شەرقنى كۆرۈشۈم، بوسفور بوغۇزىدىن جۇڭگو دېڭىزلىرىغىچە، ئىرانغا ئوخشاش باش كۆتۈرگەن، ئۆز سۇلتان - خەلىپىلىرىنى تەختتىن ئاغدۇرۇپ، ئەمدىلىكتە ۋەكىللەرگە، گېزىتلەرگە ئىگە بولغان تۈركىيىگە، برىتانىيىلىكلەر بويسۇندۇرۇشىقا مۇۋەپپەق بولغان مەغرۇر ئافغانىستانغا بېرىشنى ئارزۇ قىلىمەن. ئەلۋەتتە، ئىراننىمۇ تولۇق كېزىپ چىقىشىم كېرەك. مەن تەبرىز ۋە تېھراندىلا بولغانمەن. ئىسپاھان، شىراز، قەتان، كىرمان شەھەرلىرىنى كۆرمەيمەنمۇ؟ نىشاپۇرچۇ؟ ھەييامنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىشقا بارمايمەنمۇ؟ ئۇنىڭ ئەسرلەر داۋامىدا جاپاكەش

ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن قوغدىلىۋاتقان قەبرە ئۈستىدىكى قوڭۇر تاشنى كۆرمەي كەتمەمۇ؟

ئارزۇلىرىمدىكى بۇ يوللارنىڭ قايسى بىرىنى تاللىسام بولار- كىن؟ بۇ يولنى ماڭا ھەييامنىڭ «سەمەرقەنت قول يازمىسى» تاللاپ بەردى. كراسنوۋودسك پويىزىغا چىقىپ، ئاشخاباد، مەرۋ شەھەرلە- رىدىن ئۆتتۈم، بۇخارانى تاماشا قىلدىم، ئاندىن سەمەرقەنتكە قاراپ يول ئالدىم.

قىرىق ئۇچىنچى باب

ھەييامنىڭ ياشلىقى ئۆتكەن شەھەردىن نېمە قالغانلىقىنى كۆرۈشكە ئىنتىزار ئىدىم. ئارپىزار مەھەللىسى قانداق ئۆزگىرىش-لەرگە دۇچار بولغاندۇ؟ ھەييام بىلەن جاھان ۋىسال دەملىرىنى ئۆت-كۈزگەن باغدىكى شىپاڭ قەيەردە بولغىيتتى؟ 10 ـ ئەسىردىلا قە-دىمىي جۇڭگوچە ئۇسۇلدا ئاق ئۇجمە دەرىخىدىن نەپىس قەغەز تەي-يارلىغان يەھۇدىي ئۇستىلار ياشىغان ماتروۇد قىشلىقىدىن بىرەر ئىز قالدىمىكىن؟

بىر ھەپتىگىچە شەھەرنى پىيادە كەزدىم، ئاندىن تاماشانى قې-چىرغا مىنىۋېلىپ داۋاملاشتۇردۇم.

مەن سودىگەرلەردىن، يولۇچىلاردىن، مەسچىت ئىمامىلىرىدىن سوئاللار سورايتتىم، سوئالغا تۇتاتتىم. بىراق ئۇلاردىن ئىنكارنى ئىپادىلىگۈچى باش چايقاش، قىزىقىشچان تەبەسسۇم ۋە ئىلتىپات بىلەن ئۆزلىرى ئولتۇرغان ئۇستەلگە چايغا تەكلىپ قىلىشتىن باشقا يېڭىلىققا ئېرىشەلمەيتتىم.

بىر كۈنى رېگىستان مەيدانىدا ئامەت ماڭا كۇلۇپ باققانىدەك بولدى. شۇ تاپتا يولدىن بىر نەچچە تۆگىلىك كارۋان ئۆتۈپ كې-تىۋاتاتتى. بۇلار ئالتە ـ يەتتە تۈياق يۈڭلۈق، ياپىلاق تۈياقلىق باكتېرىيە تۆگىلىرى ئىدى. قېرى تۆگىچى مەندىن بىرنەچچە قەدەم نېرىدىكى كۇلالچىلىق دۇكىنى يېنىدا يېڭى تۇغۇلغان قوزىچاقنى تۇتقىنىچە توختاپ قالدى. كۇلالچى قوللىرىنى چاق ئۇستىدە ئاي-لىنىۋاتقان كوزىدىن ئالماستىن، ئېڭىكى بىلەن بىر دۆۋە تۇپراقنى كۆرسەتتى.

مەن بۇ ئىككى كىشىنى، ئۇلارنىڭ باشلىرىدىكى ھاشىيەلىك

قالپاقنى، ئالا ـ بۇلا كۆڭلەكلىرىنى، قىزغۇچ ساقاللىرىنى، مىڭ يىللىق ئىش ـ ھەربىرىنىڭ سىنچىلاپ كۆزىتىتىم. بۇ مەنزىرە ماڭا ھەييام زامانىدىن بېرى ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالغاندەك تۇيۇلدى.

يېنىڭ شامال چىقىپ، مەيداندا قۇم دانچىلىرىنى ئۇچۇردى، كىيىملىرىمىز شامالدا يەلپۇنۇشكە باشلىدى. پۈتۈن مەيدانىنى غەيرىي بىر خىل تۇمان قاپلىۋالغاندەك بولدى. مەن رېگىستان مەيدانىدىكى ئۇچ ھەيۋەتلىك ئابىدىگە، مۇنارلار، گۈمبەزلەر، راۋاقلار، ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەنگەن ھەيۋەتلىك تاملار، ئالتۇن، ياقۇت رەڭلىك نەقىشلەر ۋە ئاجايىپ ئەرەبچە يېزىقلارغا نەزەر تاشلىدىم.

ھەممىسى مۆجىزىلىك ھالدا ياخشى ساقلانغان ئىدى. بىراق، مۇنارلار بىرئاز قىيسىيىپ قالغان، گۈمبەزلەر بولسا زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن شامال يالاپ، رەڭگىنى يوقىتىپ قويغان، پەشتاقلارىدىكى نەقىشلەرنىڭ كۆپىنچىسى چۈشۈپ كېتىپ، قېرى مومايلارغا ئوخشاپ قالغانىدى. ئەڭ ئەجەبلىنەرلىكى شۇ ئىدىكى، بۇ ئاجايىپ ئابىدىلەرگە خۇددى قاراش ئەرزىمەيدىغاندەك ھېچكىم قايرىلىپ باقمايتتى، ئۇلارنىڭ يېنىدىن بىپەرۋا ئۆتۈپ كېتەتتى. ۋاقىت ۋە زامان رەڭگى ـ تۈسىنى ئۆزگەرتكەن بۇ مۆجىزىلىك يادىكارلىقلار ـ غا تىكىلگىنىمچە ئارقامغا يېنىپ، ئۇنىڭ مەپتۇنكار جىلۋىلىرىنى ھېس قىلىشقا باشلىدىم. توساتتىن كىمنىدۇر سوقۇۋەتتىم. ئۆزۈرە سوراش ئۈچۈن ئارقامغا ئۆرۈلدۇم ۋە ماڭا ئوخشاش سەيلە قىلىپ بۇ يەرگە كېلىپ قالغان، ماڭا ئوخشاش كىيىنگەن بىر ياۋروپالىق بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدىم. بىز ئۆزئارا تونۇشۇپ، سۆھبەتكە كىرىشىپ كەتتۇق. بۇ بىر رۇس ئارخېئولوگى بولۇپ، ئۇمۇ بۇ يەرگە مېڭىلاپ سوئاللىرىغا جاۋاب ئىزدەپ كەلگەنىكەن. تۇرقىدىن ئۇ بەزى سوئاللىرىغا جاۋاب تاپقاندەكمۇ قىلاتتى.

ـــ سەمەرقەنتتە يېڭى دەۋرلەر ھەر دائىم جەڭ ـ غوۋغالار بىلەن باشلانغان ۋە شۇ تەرزدە ئاخىرلاشقان. 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار شەھەرنى پۈتۈنلەي يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلىدى، ئادەملەر ياشايدىغان مەھەللىلەر جەسەتلەر بىلەن تولغان ۋەيرانىلىققا

ئايلاندى. بۇنداق بالا ـ قازالاردىن ئامان قالغانلار شەھەرنى تاشلاپ چىقىپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىدا يېڭى بىر شەھەرگە ئاساس سېلىشتى. شۇنداق قىلىپ سالجۇقىيلار دەۋرىدىن قالغان كونا شەھەر ئاستا ـ ئاستا تۇپراق ئاستىدا قالدى. ھازىر ئۇ يەر كەڭ ۋە ئېگىز تۆپىلىككە ئوخشاپ كېتىدۇ. چارۋىلار ئۇچۇن يايلاققا ئايلانغان بۇ تۆپىلىكنىڭ ئاستىغا قەدىمىي سەمەرقەنتنىڭ نەچچە ئەسىرلىك سىرلىرى يوشۇرۇنغان. كۇنلەرنىڭ بىر كۇنى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ـــ ئۆيلەرنى، كوچىلارنى يەر ئاستىدىن قېزىپ چىقىرىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا سەمەرقەنت بىزگە ئۆز تارىخىنى ھېكايە قىلىشقا باشلايدۇ.

ئۇ بىردىنلا گېپىدىن توختاپ، ماڭا سوئال نەزىرىدە تىكىلدى:

ـــ سىزمۇ ئارخېئولوگمۇ؟

ـــ ياق. مەن بۇ شەھەرگە باشقا نىيەتتە كەلدىم.

ـــ سورىسام ئەيىبكە بۇيرۇمايلا، قانداق مەقسەتتە كەلگەنلىكىڭىزنى بىلسەم بولامدۇ؟

شۇ چاغدا مەن ئۇنىڭغا «سەمەرقەنت قول يازمىسى» ۋە ئۇنىڭدىكى رۇبائىيلار، يىلناملەر، ئاشىق ـ مەشۇقلار تەسۋىرلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر ھەققىدە سۆزلەپ بەردىم.

ـــ شۇ كىتابنى مەنمۇ بىر كۆرسەمچۇ كاشكى! ئاشۇ زامانداىن قالغان بارلىق ئاسار ـ ئەتىقىلەرنىڭ ئاللىقاچان بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكىنى بىلەمسىز؟ خۇددى ئۇلارغا ياۋۇز قىسمەتنىڭ قولى تەگكەندەك، سارايلار ۋە باغلاردىن، سۇ يوللىرى ۋە مۇقەددەس جايلاردىن، كىتابلاردىن، سەنئەت ئەسەرلىرىدىن بىرەرسىمۇ ساقلىنىپ قالمىغان. بۇگۇن بىز زوقلىنىپ تاماشا قىلىۋاتقان ئابىدىلەر كېيىنكى دەۋرلەردە ئەمىر تۆمۇر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن ياساتتۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ بەرپا قىلىنغىنىغمۇ ئاز كەم بەش يۇز يىل بولدى. ئەپسۇسكى، ھەييام زامانىدىن بىزگە ساپال پارچىلىرىلا مىراس بولۇپ قالغان. سىز گېپىنى قىلىپ بەرگەن ھەييامنىڭ قول يازمىسى بولسا، مۆجىزىدەكلا ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەگەر ئۇنى قولىڭىزغا ئالغان، زوقلىنىپ ئوقۇغان بولسىڭىز، سىز خۇدانىڭ ئەڭ يېقىن بەندىسى ئىكەنسىز. بىراق، بۇ ئىنتايىن مەسئۇلىيەتچانلىقى بار شەرەپتۇر.

ــ ئىشىنىڭكى، مەن بۇنى ناھايىتى ياخشى چۈشىنىمەن. بۇ قول يازمىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، نەچچە يىللاپ پەقەت ئۇنى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن ياشىدىم. شۇ سەۋەبلىك مۇشەققەتلىك ۋە كىشى زوقلانغۇدەك سەرگۈزەشتىلەرگە دۇچ كەلدىم. ئۇنىڭ ئالىمى مېنىڭ ئالىمىمگە ئايلاندى. ئۇنىڭ مەلىكىسى مېنىڭ سۆيۈملۈك يارىم بولۇپ قالدى.

ــ سىز سەمەرقەنتكە بۇ قول يازمىدا تەسۋىرلەنگەن جايلارنى قايتا تېپىش ئۈچۈن كەلدىڭىزمۇ؟

ــ شەھەر ئاھالىسى ماڭا ئەڭ بولمىغاندا قەدىمىي مەھەللە-لەرنىڭ ئورنىنى كۆرسىتىپ قويار، دېگەن ئۈمىدتىمەن.

ــ بۇ نىيىتىڭىزنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى ئېيتقىنىمىدىن خىجىلمەن. سىزنى قىزىقتۇرۇۋاتقان زامان ھەققىدە پەقەت رىۋايەتلەر ياكى جىن ـ ئالۋاستىلار ھەققىدىكى ھېكايىلەرلا قالغان، بۇ شەھەردە ئۇلارنى ھەۋەس بىلەن توقۇشىدۇ.

ــ ئاسىيانىڭ باشقا شەھەرلىرىدىمۇ شۇنداقمۇ؟

ــ پۈتۈنلەي شۇنداق، دېيەلمەيمەن. بۇ خارابىلار زامانداشلىرىمىزنىڭ تەسەۋۋۇرلىرىنى نېمىشقا ئويغاتمايدىغاندۇ، دەپ ئويلىنىپ قالىمەن. يەر ئاستىدا قالغان شەھەر ھېلىھەم مەۋجۇت. ئەسرلەر داۋامىدا بۇ شەھەر خارابىلىرى ئورنىدا مال بېقىپ يۈرگەن بالىلارنىڭ ئاللىقانداق قۇدۇق ـ ئازگاللارغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى ۋە ئۇ يەردىن چىقالماي بىر ئۆمۈر قالغانلىقى ھەققىدە رىۋايەتلەر بار. بۇ ئازگاللاردىن چىقىۋاتقان ئاللىقانداق شاۋقۇنلارنى ئاڭلاپ، خۇددى زېمىنىڭ ئۈچەي ـ باغرى غولدۇرلاۋاتقانلىقىنى ئاڭلاۋاتقاندەك بولىسىز. سەمەرقەنت ھەققىدىكى مەشھۇر ئەپسانىلەردىن بىرى ئەنە شۇنداق پەيدا بولغان. چۈنكى بۇ شەھەرنىڭ نامىمۇ كۆپ-لىگەن سىرلىق ئەپسانىلەر بىلەن باغلىق.

مەن ئۇنىڭ گېپىنى بۆلمەي ئاڭلاشقا باشلىدىم.
ـــ نەقىل قىلىنىشىچە، سەمەرقەنت پادىشاھى پۇتۇن ئىنسا-نىيەتنىڭ مۇقەددەس ئارزۇسىنى، يەنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇش ئىلتى-جاسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بەل باغلاپتۇ. ئۆلۈمنىڭ تەڭرى تە-پىدىن ئاسماندىن كېلىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن پادىشاھ بۇ قەسە-تىن قېچىپ قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆزىگە يەر ئاستىدا يوغان بىر تۆ-مۇر قەسىر قۇردۇرۇپ، ھەممە كىرىش جايلىرىنى ئېتىپ تاشلا-تىپتۇ. ئۇ تۆمۇر قەسىر ئىچىدە ئەتىگەندە چىقىدىغان، كەچقۇرۇن پاتىدىغان، قەسىرنى ئىسسىتىدىغان، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشىنى بىلدۇ-رىدىغان سۇنئىي قۇياشنىمۇ ياساتقۇزۇپتۇ. ئەپسۇسكى، ئۆلۈم پە-رىشتىسى ئۆز ۋەزىپىسىنى بېجىرىش ئۈچۈن تۆمۇر قەسىر ئىچە-گىمۇ كىرىپ كەپتۇ. ئۇ پادىشاھقا ھەم يەر يۈزىدىكى بارلىق ئى-سانلارغا، مەۋجۇداتلارغا ئۇلارنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ۋە بايلىقى، بە-لىمى ۋە مەغرۇرلۇقى قانچىلىك يۈكسەك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆلۈمنىڭ ھەق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، سەمەر-قەنت شەھىرى ئىنسان ۋە ئۇنىڭ قىسمىتى ئۈچراشقان جايىنىڭ سۈرىگە ئايلىنىپ قاپتۇ.

*　　*　　*

ئەمدى سەمەرقەنتتىن دۇنيانىڭ قايسى يېرىگە يول ئالسام بولار؟ مەن ئۇچۇن بۇ يەر شەرقنىڭ ئەڭ چەت جايى، بارلىق مۆجە-زىلەرنىڭ ماكانى ۋە تۇغمەس سېغىنىش نۇقتىسى بولۇپ قالدى. شەھەردىن چىقىۋېتىپ، ئۆز ئانا يۇرتۇمغا قايتىپ كېتىشنى نىيەت قىلغانىدىم. مەن ئانا شەھرىم ئاناپولىغا قايتىپ، بىرنەچچە يىل ھېچقانداق يەرگە چىقماي، تۇغمەس سايامەتلىرىمنىڭ ھاردۇقىنى چىقارماقچى ئىدىم.
بىراق، بۇ نىيىتىمنى يەنە تەلۇنلەرچە ئۆزگەرتتىم. ئىرانغا قايتىپ شېرىنىنى ۋە ھەييامنىڭ قول يازمىسىنى ئېلىپ، دۇنيانىڭ ئەڭ كاتتا شەھەرلىرى ـــ پارىژ، ۋېنا ياكى نيۇيوركقا بېرىش، مە-

لىكەم بىلەن بىرگە غەربتە شەرقچە ياشاش، جەننەتتە ياشاش بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ؟

قايتىۋېتىپ، ئۆزۈمنى ئۇنتۇغان ھالدا پەقەت شېرنىنى بۇ گەپلەرگە قانداق كۆندۈرۈش ھەققىدە ئويلاندىم. ئۇنىڭ «قاياقتا كەتسىڭىز كېتىڭ، بەختىڭىزدىن قانائەتلەنمەيۋاتقان بولسىڭىز مەيلى!» دېگەن سۆزلىرى قۇلاق تۈۋىمدە جاراڭلىغاندەك تۇيۇلدى. بىراق، ئۇنىڭ ئىككىلىنىشلىرىگە چەك قويىمەن، دېگەن ئىشەنچ مېنى يەنە روھلاندۇراتتى.

كاسپىي دېڭىزى قىرغىقىدا كىرا قىلغان ماشىنا مېنى زەر-گەندەدىكى ئۆيۈمنىڭ ئىشىكى ئالدىغا ئەكىلىپ قويغىنىدا، ئۇ يەر-دە ئىشىكىگە يۇلتۇزلۇق بايراق قادىۋالغان «جاۋېل ـ 40» ماركا-لىق ئاپتوموبىلغا كۆزۈم چۈشتى. ئۇنىڭ شوپۇرى يەرگە چۈشۈپ، ماڭا يېقىنلاشتى ۋە كىملىكىمنى سۇرۇشتۇردى. «بۇ ماشىنا مەن بۇ يەردىن كەتكەندىن بېرى مېنى كۈتۈپ تۇرغانمىدۇ؟» دېگەن ئەخ-مىقانە خىيالغا كەلدىم. شوپۇر مېنى بۇ يەردە ئەتىگەندىن بېرى كۈ-تۈۋاتقانلىقىغا ئىشەندۈردى.

ـــ خوجايىنىم ماڭا سىز كەلگۈچە بۇ يەردە كۈتۈپ تۇرۇشۇمنى بۇيرۇغان، ـــ دېدى ئۇ.

ـــ ئەگەر مەن بىر ئاي ياكى بىر يىلدىن كېيىن قايتىپ كەل-گەن ياكى مەڭگۈ قايتىپ كەلمىگەن بولسامچۇ؟

مېنىڭ ھەيرانلىقىم ئۇنى خىجالەتكە سالدى.

ـــ ھەر ھالدا بۇگۈن كەلدىڭىز-غۇ!

ئۇ ماڭا ئامېرىكىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئەلچىسى شارل ۋ. رۇسسېل ئىمزا قويغان خەتنى ئۇزاتتى. خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«قەدىرلىك جانابىي بېنجامىن!

بۇگۈن چۈشتىن كېيىن سائەت تۆتتە ئېغىر كۆرمەي ئەلچى-خانىغا كەلسىڭىز. گەپ ناھايىتى مۇھىم ۋە جىددىي مەسىلە ئۈس-تىدە بولىدۇ. مەن شوپۇرغا سىزنىڭ ئىختىيارىڭىزدا بولۇشنى بۇي-رۇدۇم».

قىرىق تۆتىنچى باب

ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا كېلىپ، رۇسىيە بىلەن پائالىيىتىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈۋاتقانلىقىنى كۆردۈم.

قوڭۇر كاستۇم ـ شىم كىيىپ، كېپىنەك نۇسخىلىق گالىستۇك تاقىۋالغان، ئۆسكىلەك ساقاللىق رۇسىيە خۇددى تېئاتىردا روزۇ ۋىلتقا ئوخشاپ كېتەتتى، بىراق ئۇ بىرئاز خۇش پېچىمراق ئىدى. پائال بولسا ئۆزىنىڭ دائىم كىيىدىغان ئاق يەكتەكنى كىيىۋالغان بولۇپ، بوينىغا قارا شارپا يۆگەپ، بېشىغا ھاۋا رەڭ سەلىمە ئورنىۋالغانىدى. ئادەت بويىچە ئەلچىخانىدا ھەرقانداق يىغىنىنى ئەلچى جانابلىرىنىڭ ئۆزى ئاچاتتى. ئۇ ھازىرمۇ فرانسۇزچىلاپ بىرئاز دۇدۇقلاپ، بىراق ناھايىتى توغرا تەلەپپۇز بىلەن گەپ باشلىدى:

— بۈگۈنكى يىغىلىشىمىز تارىخقا مۇھىم ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كىرىدىغان ئۇچرىشىش بولىدۇ، دېگەن ئۇمىدتىمەن. چۈنكى، بىزدەك كىشىلەرنىڭ بۇنداق ئۇچرىشىشى مۇساپە ۋە پەرقلىرىمىزنى بىر چەتكە قايرىپ، ئۆزئارا ھەمدەملىشىۋاتقان ئىككى مىللەتنىڭ ئۇچرىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىز ئامېرىكىنىڭ نەۋقىران مىللىتى ۋە ئاللىقاچان خېلى ياشقا كىرىپ قالغان دېموكراتىيىسىنىڭ ۋەكىللىرى بولساق، سىلەر ئىرانلىقلار قەدىمىي، بىرنەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە مىللەتنىڭ، ئەمما، پۈتۈنلەي گۆدەك دېموكراتىيىنىڭ ۋەكىللىرى ھېسابلىنىسىلەر.

ئۇ سىرلىق ۋە تەنتەنىلىك سۆزلەرنى قىلىۋېتىپ، نۇتقىنىڭ قانداق ئىنكاس پەيدا قىلىدىغانلىقىنى بىلمەكچىدەك پازىلغا يوشۇرۇن قاراپ قويدى ـ دە، سۆزىنى داۋام قىلدى:

— بۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى مەن تېھران دې-
موكراتلار كۈلۈۋبغا تەكلىپ قىلىنغانىدىم. ئۇ يەردە مەن قانۇنىي
ئىنقىلابقا نىسبەتەن ئۆزۈمنىڭ چوڭقۇر ئىشەنچىمنى ئىزھار قە-
لىش شاراپىتىگە مۇيەسسەر بولدۇم. مېنىڭ بۇ ئىشەنچىمنى پرېز-
دېنت كافىت ۋە دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى كنوكس ئەپەندىمۇ
قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىدى. يەنە شۇنى ئېيتىشىم كېرەككى، كنوكس
بىزنىڭ بۇگۈنكى ئۇچرىشىشىمىزنىڭ قانداق نەتىجىلەر بىلەن تۈ-
گىگەنلىكى ھەققىدە تېلېگراف ئارقىلىق خەۋەر بېرىشىمنى كۈ-
تۈۋاتىدۇ.

پازىل ماڭا سۆزنىڭ نېمە ھەقتە بولۇۋاتقانلىقىنى بىلدۈرۈش
ئۈچۈن بىر نەچچە مىنۇت جىم تۇرغاندىن كېيىن سورىدى:

— چار روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارشىلىق
كۆرسەتمەسلىكنى تەشەببۇس قىلغان كۈن ئېسىڭدىمۇ؟

— ھەئە.

— بۇنىڭ بىلەن سېنى بىرەر ئىشتا ئەيىبلىمەكچى ئەمەس-
مەن. سەن ئۆز بۇرچۇڭنى ئادا قىلدىڭ ۋە شۇنداق قىلىشقا ھەقلىق
ئىدىڭ. لېكىن مەن قورققان ئىش بەختكە قارشى راست بولۇپ
چىقتى. رۇسلار تەبرىزدىن چىقىپ كەتمىدى، ئاھالىلەر ھەر كۈنى
ئۇلارنىڭ پات ـ پات يولسىزلىق قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرۇۋاتىدۇ.
كازاكلار كوچىلاردا ئاياللارنى پەرەنجىلىرىنى ئېچىشقا مەجبۇر قە-
لىشماقتا. «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى ئەر-
زىمەس باھانىلەر بىلەن قاماقتا ئېلىنىۋاتىدۇ. بۇنداق كېتىۋەرسە،
بۇنىڭدىن بەتتەرراق ئىشلارمۇ سادىر بولۇشى مۇمكىن. بۇ تەبرىز-
نىڭ قامال قىلىنغىنىدىنمۇ جىددىي، مېنىڭ مەسلەكداشلىرىمنىڭ
قىسمىتىدىنمۇ مۇھىم. بۇ خەۋپ بىزنىڭ دېموكراتىيىمىزنىڭ تې-
گىدىن دەز كېتىۋاتقانلىقىدۇر. جانابىي رۇسىپل «گۆدەك دېموكرا-
تىيە» دېدى. ئۇ بۇ سۆزگە «نىمجان»، «بىمار» سۆزلىرىنى قوشقان
بولسا توغرىراق بولاتتى. سىرتتىن قارالسا، ھەممە ئىش جايىدا،
خەلق بەختىيار، بازارلار تولۇپ ـ تېشىپ، ئۆلىمالار بىزنى

قوللاپ ـ قۇۋۇەتلەۋاتقاندەك تۇرىدۇ. بىراق بۇ دېموكراتىيىنى غۇلاپ چۈشۈشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بىز ئېغىر ئەھۋالدا تۇرماقتىمىز. چۈنكى بىزنىڭ خەزىنىمىز خۇددى بۇرۇنقىدەك قۇپ-قۇرۇق. كونا تۈزۈمدىكى ھاكىمىيەت ئادەملەردىن سېلىق يىغىۋې-لىشنىڭ قىزىق بىر ئۇسۇلىنى ئويلاپ تاپتى، ئۇ ھەر بىر ۋىلايەتكە خەلقنىڭ قېنىنى شوراپ سېلىق ئۈندۈرىدىغان، ئۇنىڭ بىر قىس-مىنى ئۆزى ئېلىپ قالىدىغان، شۇنىڭغا تايىنىپ ساراي ئەمەلدار-لىرىنىڭ ھاميلىقىنى سېتىۋالىدىغان كىشىلەرنى ۋەكىل قىلىپ قويىدى. بىزنىڭ بارلىق بەختسىزلىكىمىزنىڭ باش مەنبەسى دەل مانا شۇنىڭدا. خەزىنە بوشاپ قېلىشى بىلەنلا، ھۆكۈمەت ئۆز ـ ئۆ-زىنى تەمىنلەش ۋە ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن روسە-يىدىن ياكى ئەنگلىيىدىن قەرز كۆتەتتى. ئەنە شۇ ھېيلە بىلەن چار پادىشاھ بىزنىڭ ئىچكى ئىشلىرىمىزغا ئارىلىشىشقا باشلىدى. بىز ئۇلارغا بارلىق بايلىقىمىزنى ئەڭ ئەرزان باھادا سېتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدۇق. يېڭى ھۆكۈمەتمۇ ھازىر سابىق ھۆكۈمەتنىڭ ئەنە شۇ ئېغىر ئەھۋالىغا چۈشۈپ قالدى. ئەگەر سېلىق يىغىشنى زامـا-نىۋى دۆلەتلەرگە ئوخشاش يولغا قويمىسا، كۆچلۈك دۆلەتلەرنىڭ قولىغا قاراپ قېلىشقا مەجبۇر بولىدىغان ئىش كېلىپ چىقىدۇ. بىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەسىلىلىرىمىزنىڭ بىرى ئاۋۋال مالىيە تۈ-زۈمىمىزنى قايتا قۇرۇش، ئىرانىنىڭ ئازادلىقى شۇ ئارقىلىق مۇ-ھىمدۇر.

— خوش، مەسىلە ئېنىق ئىكەن، نېمىشقا ئۇنى ھەل قىلىشقا تۇتۇش قىلمايسىلەر؟

— بۇنداق قىيىن مەسىلىنى ئۆز زىممىسىگە ئالىدىغان بىرەر پارس تېپىلمايۋاتىدۇ. ئون مىليونلۇق ئاھالىسى بولغان مەملىكەت-تە بۇنداق ئەھۋالنىڭ كۆرۈلۈشى ناھايىتى ئېچىنارلىق ئىش. بۇ يەردە مەملىكەتتىكى ساۋاتسىزلىق دەرىجىسىنىمۇ ئېتىبارغا ئېلىش لازىم. بىز شۇ تاپتا ئىلغار مەملىكەتلەرنىڭ خەلقلىرىگە ئوخشاش تەلىم ئالغان كىشىلەرگە ئېھتىياجلىقمىز. بىز ئۇلار بىلەن تەڭ-

لمشىدىغان بىردىنبىر ساھە دىپلوماتىيىدۇر. ئەگەر ئارمىيە، ترانسپورت، بولۇپمۇ مالىيە ساھەسىدىن ئېغىز ئاچساق، بىزنىڭ سالاھىيىتىمىز ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەيدۇ. ئەگەر بىزنىڭ دېموكرا-تىيىمىز يېگىرمە، ئوتتۇز يىل ياشىيالمىسغۇ، شۇبھىسىز بۇ ساھە-لەردە بىمالال ئىشلىيەلەيدىغان يېڭى خادىملار، خىزمەتچىلەر شە-كىللەنگەن بولاتتى. ئەمما شۇ دەۋرلەرنىڭ كېلىشىنى كۈتكەن ھالدا، ھازىرقى مەسئۇلىرىمىزنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئەڭ ئاۋ-رۇيلۇق، ئەڭ ساپ دىل چەت ئەل مۇتەخەسسىسلىرىنى يارەمگە چاقىرىشقا مەجبۇرمىز. بىلىمەن، بۇنداق چەت ئەللىكلەرنى ئىزدەپ تېپىش ئىنتايىن مۇشكۈل. ئىلگىرى بۇ ھەقتە بىز جانابىي نائۇس، لياخوۋ ۋە باشقىلارنى يارەمگە چاقىرىپ، ئېغىر خاتالىقلارغا يول قويدۇق. بىراق مەن ئۈمىدسىزلەنمەيمەن. يېقىندا پارلامېنتتا ھۆ-كۈمەت ئەزالىرى بىلەن بۇ مەسىلە ئۈستىدە تەپسىلىي مەسلىھەت-لەشتۇق. قارىشىمىزچە، بۇ مەسىلىدە بىزگە ئامېرىكا يارەم بېرىد-ىشى مۇمكىن.

— ئادەمنى خۇشال قىلمىدىغان گەپلەرنى قىلمىڭغۇ؟ لېكىن نېمىشقا مېنىڭ دۆلىتىمنى تاللىمىڭلار؟ — سورىدىم مەن.

جانابىي رۇسسېل گېپىمنى ئاڭلاپ، ماڭا ئىتتىك ۋە ھەيران-لىق ئارىلاش قاراپ قويدى. بىراق، پازىلىنىڭ جاۋابى ئۇنى خاتىر-جەم قىلدى:

— بىز بارلىق كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئىمكانىيەتلىرىنى پەم-لەپ كۆردۇق. رۇسلار ۋە ئەنگلىيىلىكلەر بىزگە كۆپرەك خوجايىن-لىق قىلىش ئۈچۈن بىزنىڭ تېزراق ئىقتىسادىي كرىزىسقا پېتە-شىمىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. فرانسۇزلار بولسا بىزنىڭ تەقدىرىمىزگە قىزىقىشتىن كۆرە، چار پادىشاھ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخ-شىلاشنى ئەۋزەل كۆرىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، پۈتۈن ياۋروپا ئىتتە-پاقلىشىش ۋە رىقابەتلىشىش ئويۇنىغا بېرىلىپ كەتتى. بۇ ئويۇنداا ئىران ئۇلار ئۈچۈن شاھمات تاختىسىدىكى پېشكا ۋەزىپىسىنى ئۆ-تەۋاتىدۇ. پەقەت ئامېرىكىلا بىزنى ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرۇشنى ئوي-

لىماستىن، خالىسانە ياردەم بېرىشى مۇمكىن. شۇ پىكىرگە كې-
لىپ، جانابىي رۇسسىلغا مۇراجىئەت قىلدىم ۋە ئۇنىڭ بۇ ئېغىر
ۋەزىپىنى ئۆز زىممىسىگە ئالىدىغان بىرەر ئوقۇمۇشلۇق ئامېرىكە-
لىقنى تېپىپ بېرىشىنى ئىلتىماس قىلدىم. ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن
سېنىڭ نامىڭنى تىلغا ئالدى. مەن بولسام سېنىڭ مالىيە ئىشلىرى
بويىچە مۇتەخەسسىس ئىكەنلىكىڭنى پۇتۇنلەي ئۇنتۇپ قاپتىمەن.

— ئىشەنچىڭ ئۈچۈن مىننەتدارمەن. بىراق مەن ھەرگىزمۇ
سىلەر ئىزدەۋاتقان كىشى ئەمەس. گەرچە بۇ ساھەدە دىپلومىم بول-
سىمۇ، ئەمما مەن ئەڭ چالا ساۋات ھېسابلىنىمەن. چۈنكى، ماڭا
ھېچقاچان ئۆز بىلىمىمنى ئەمەلدە سىناپ كۆرۈش ئىمكانىيىتى
نېسىپ بولمىغان. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاتامنى كۆپرەك ئەيىبلىگۈم كې-
لىدۇ. چۈنكى ئۇ ئۆز مەبلىغى بىلەن نۇرغۇن كېمە ياسىغان بول-
سىمۇ، مېنى بۇ ئىشلارغا ئارىلاشتۇرمىدى. مەن ئۆز كۈنۈمنى ئې-
لىش ئۈچۈن باشقا ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولدۇم،
ساياھەت قىلدىم، ئوقۇدۇم، مۇھەببەتلەشتىم، ئويلاشنى، ئۆزۈم
ئۈچۈن كۆرەش قىلىشنى، ئۇنى - بۇنى يېزىشنى ئۆگەندىم،
خالاس.

ئۇلار بىر - بىرىگە ئوخشايسىزلىق بىلەن قاراپ قويۇشتى. مەن
گېپىمنى داۋام قىلدىم:

— ئەگەر كۆڭۈلدىكىدەك كىشىنى تاپسىڭلار، مەن ئۇنىڭ يې-
نىدا تۇرۇپ، بەزى مەسىلىلەردە ياردىمىمنى ئايىماسلىقىغا تەييار-
مەن. بىراق ئاساسىي مەسىلىلەرنى شۇ كىشى ھەل قىلىشى كې-
رەك. ئەلۋەتتە، بۇ ۋەزىپىنى بېجىرىش مەن ئۈچۈن كاتتا شەرەپ.
ئەپسۇسكى، مەن بۇ مەسىلىدە ساۋاتسىز ۋە ئادەتتىكى بىر ئادەم-
مەن.

پازىل ماڭا ئوخشاش تۇيغۇدا گەپ قاتتى:

— سەن توغرا ئېيتىۋاتىسەن، بۇنىڭغا ئۆزۈم گۇۋاھمەن. ئەم-
ما سېنىڭ بۇنىڭدىن باشقا تېخىمۇ مۇھىم بىر كەمچىلىكىڭ بار.
ئۇ بولسىمۇ سەن مېنىڭ دوستۇمسەن، بۇنى ھەممەيلەن بىلىدۇ. بۇ

مېنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىم ئۇچۇن چوڭ باھانە بولۇپ، ئۇلار سېنىڭ ئۇنۇملۇك ئىشلىشىڭگە توسقۇنلۇق قىلىشى مۇمكىن.

رۇسىيە بۇ گەپلەرنى سۆكۈت ھەم سۇس تەبەسسۇم بىلەن ئاڭلىدى. ئەمما، ئوتتۇرىمىزدىكى بۇ خىل سۆزلەر ماڭا ياقمايۋاتاتتى. بۇنى سېزىپ تۇرغان جانابىي ئەلچىمۇ سوغۇققانلىقىنى يوقاتمىغانىدى.

پازىل ئەلچىگە قاراپ دېدى:

— مەن بېنجامىننىڭ قورقۇنچاقلىقىدىن ئەپسۇسلىنىمەن، بىراق بۇ بىزنىڭ كېلەچىكىمىزگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. بەلكىم، بۇ ۋەزىپىنى پارسلارنىڭ ئىشى بىلەن قىلچە ئالاقىسى يوق بىرەر كىشىنىڭ زىممىسىگە يۈكلىگىنىمىز ياخشىراق بولسا كېرەك.

— كىمنى نەزەردە تۇتۇۋاتىسىز؟

— ياق، مەن ئېنىق بىراۋنى نەزەردە تۇتمىدىم. بۇ ۋەزىپىگە قەتئىيراق، ساپ دىل ۋە مۇستەقىل پىكىرلىك كىشىنى قويساق دەيمەن. بۇنداق كىشىلەرنىڭ سىزنىڭ يۇرتىڭىزدىن كۆپلەپ تېپىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن، مېنىڭ تەسەۋۋۇرۇمدا بۇ ۋەزىپىنى زىممىسىگە ئالىدىغان كىشى ناھايىتى سالاپەتلىك، ئازادە كىيىنگەن، يۇرۇشلىرى، قاراشلىرى، گەپ قىلىشلىرى ئورۇنلۇق، يەنى باسكېرۋىلغا ئوخشاش بولۇشى كېرەك.

*　　*　　*

1910 ـ يىل 21 ـ دېكابىر، يەكشەنبە، يەنى مىلاد بايرىمى كۈنىدە ئىران ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاشىنگتوندىكى ئەلچىخانىسىغا تېلىگراف ئارقىلىق تۆۋەندىكى خەۋەر ئەۋەتىلدى: «تېزدىن دۆلەت كاتىپى ئالدىغا كىرىپ، ئامېرىكىلىق مالىيە ۋەكىللىرى بىلەن ئالاقە ئورنىتىشىڭىزنى سورايمەن. ئۇنىڭغا ئىرانىنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش قولىدىن كېلىدىغان، سىياسىي جەھەتتىن ئەركىن پىكىرلىك كىشىنى ئىزدەۋاتقانلىقىمىزنى مەلۇم قىلىڭ. بۇنداق كىشى

شى تېپىلسا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچ يىللىق توختام ئىمزالىنىدىغانلىقىنى، بۇ توختامنىڭ پارلامېنتتا تەستىقلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈڭ. ئۇنىڭ زىممىسىگە دۆلەت مالىيە ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش، مىللىي دارامەت ۋە ئۇنى رەتكە سېلىش ۋەزىپىلىرىنىڭ يۈكلىنىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىڭ. ئۇنىڭغا تەجرىبىلىك ھېسابچى ۋە نازارەتچىلەرنىڭ ھەمراھ بولىدىغانلىقىنى، ئۇلارغا بارلىق ۋىلايەت-لەردە ھېساب ـ كىتابلارنى تەكشۈرۈش ھوقۇقى بېرىلىدىغانلىقىنى يەتكۈزۈڭ. تېھراندىكى ئامېرىكا ئەلچىسىنىڭ بىزگە مەلۇم قىلىشچە، دۆلەت كاتىپى بۇ ئىشقا رازىلىق بېرىپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىڭ، ۋاستىچىلار ئارقىلىق ئىش پۈتتۈرۈشتىن ئېھتىيات قىلىڭ. ئۇنىڭغا بۇ خەۋەرنىڭ مەزمۇنىنى شەخسەن ئۆزىڭىز يەتكۈزۈڭ ۋە ۋەزىيەتكە قاراپ ئىش كۆرۈڭ».

شۇ يىلى 2 ـ فېۋرالدا ئالىي مەجلىس ئامېرىكىلىق مالىيە ۋەزىرىنى ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىلىرىنى تەستىقلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدى. ئۇلارنىڭ نامزاتى گۈلدۈراس ئالقىشلار ئاستىدا كۆپ سانلىق ئەزالار تەرىپىدىن قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەندى.

ئارىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندە، ئامېرىكىلىق مالىيە ۋەزىرى ئىسلاھات لايىھىسىنى تەييارلاپ، ئالىي مەجلىسكە سۇنۇش ئۈچۈن كېتىۋاتقاندا ئىككى گرۇزىن تەرىپىدىن يول ئۇستىدە ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. شۇ كۈنى كەچقۇرۇن روسىيە ئەلچىخانىسىنىڭ تەرجىمانى ئىران تاشقى ئىشلار ئىدارىسىغا كېلىپ، قاتىللارنىڭ چار روسىيە پۇقرالىرى ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنى جازالاش ئۈچۈن چار روسىيە ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. بارلىق تېھرانلىقلار بۇ جىنايەتنىڭ سانكت ـ پېتېربۇرگنىڭ ئىرانداپارلامېنت سايلىمى ئۆتكۈزۈشكە قايتۇرغان جاۋابى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىشتى. بىراق، مەنسەپدارلار قۇدرەتلىك قوشۇنسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتمەسلىك ئۈچۈن بۇ تەلەپكە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، قاتىللار رۇس ئەلچىخانىسىغا تاپشۇرۇلدى. شۇبھىسىزكى، ئۇلار چېگرىدىن ئۆتكۈزۈلگەندە

دىن كېيىن قويۇپ بېرىلدى.

بۇنىڭغا جاۋابەن نارازىلىق ھەرىكەتلىرى باشلىنىپ كەتتى، بازارلار تاقالدى. «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» رۇس مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالماسلىقنى تەرغىب قىلىشقا باشلىدى. كۆپ قېتىم گرۇزىن مىللىتىگە مەنسۇپ كىشىلەردىن ئۆچ ئېلىش ئەھۋاللىرىمۇ سادىر بولدى. ئەنە شۇ چاغدىلا مەتبۇئات تەرەپتىن كەسكىن تەنقىدكە ئۇچرىغان ھۆكۈمەت ھەقىقىي ئىسلاھاتنىڭ ئەمدىلا باشلىنىۋاتقاز-لىقىنى، يېڭى چەت ئەل تەشكىلاتلىرىنىڭ چاقىرىلمىغانلىقىنى، پات ئارىدا دۆلەت خەزىنىسىنىڭ تولۇپ كېتىدىغانلىقىنى، قەرز-لەردىن قۇتۇلىدىغانلىقىنى، بارلىق ھامىيلاردىن ۋاز كېچىپ، ئۆز مەكتەپلىرىنى، دوختۇرخانىلىرىنى قۇرىدىغانلىقىنى، تەبرىزدىكى بىزگە خەۋەپ سېلىپ تۇرغان چار پادىشاھ ئەسكەرلىرىنى كېتىشكە مەجبۇر قىلىدىغان زامانىۋى ئارمىيىنىڭ بولىدىغانلىقىنى ئېيە-تىپ، ئاھالىنى تىنچلاندۇرۇشقا ئۇرۇندى.

ئىران مۆجىزە كۈتەتتى ۋە تېزلا بۇ مۆجىزىلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

قىرىق بەشىنچى باب

تۇنجى مۆجىزىنى پازىل ماڭا خۇشال ھالدا مەلۇم قىلدى:

ــ ئۇنىڭغا قارا! مەن ساڭا ئۇنىڭ باسقىرۇلغا ئوخشاش بو-لۇشىنى ئېيتقانىدىم!

ئۇ بىز بىلەن سالاملىشىشقا يېقىنلىشىۋاتقان، ئىرانىنىڭ يېڭى باش خەزىنىچىسى مورگان شۇستېر ھەققىدە سۆزلەۋاتاتتى. بىز ئۇنى كۆتۈۋېلىش ئۈچۈن قەزۋىن يولىغا چىقىقانىدۇق. ئۇ ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن جۇلۇقى چىقىپ كەتكەن پوچتا ھارۋىسىدا كەلگەنىدى. ئۇ راستىنلا باسقىرۇلغا ناھايىتى ئوخشاپ كېتەتتى: خۇددى ئاشۇ كۆزلەر، ئاشۇ بۇرۇن، پاكىز قىرىلغان ئېڭەكلەر، لېكىن يۇزى بىرئاز يۇمىلاق، خۇددى باسقىرۇلغا ئوخشاش مەللە چاچلىرىنى ئوتتۇرىدىن ئايرىپ تارىغان، خۇش مۇئامىلىلىك، دادىل...

بىزنىڭ تېكىلىپ قاراشلىرىمىز ئۇنى خىجالەتكە سېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇ بۇنى چاندۇرماسلىققا ئۇرۇندى. ئەلۋەتتە، ھەرقانداق يات يۇرتقا كېلىپ قالغان كىشى بۇنداق ھالەتكە، ھەممىسىنىڭ كۆزىتىش نىشانىغا ئايلىنىپ قېلىشى تۇرغان گەپ. ئۇنىڭ بۇ يەر-دىكى دەسلەپكى كۈنلىرى ئەنە شۇنداق سىنچىلاپ كۆزىتىش ۋە سىناش تەلەپپۇزىدىكى سوئاللار بىلەن ئۆتتى. بۇ سوئال ۋە كۆزە-تىشلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ غەرەزلىك بولغانلىقىمۇ شۇبھىسىز. ئۇ-نىڭ ھەر بىر ھەرىكىتى، ھەر بىر گېپى، ئەلۋەتتە پىنھان مەش-مەش پاراڭلارغا سەۋەبچى بولاتتى، بەزىدە ماختىلاتتى ياكى تەنقىد قىلىناتتى.

ئۇ كېلىپ بىر ھەپتە ئۆتكەندە، بەزى كۆڭۈلسىز ئەھۋاللارمۇ

يۇز بەردى، يەنى ھەر كۈنى تەبرىكلەشكە كەلگەن يۇزلەپ كىشىلەر ئارىسىدىن ئۇنىڭدىن ئەنگلىيە ۋە چار روسىيە ئەلچىخانىلىرىغا باشلىنىدۇ ـ بارمايدىغانلىقىنى سورايدىغانلارمۇ چىقىپ قالدى.

بۇ سوئالغا ئۇ مۇجمەل جاۋاب بەرگەچكە، سوئال تېخىمۇ كۈچلۈك تەكرارلىنىشقا باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن شۇستېرنىڭ بۇ جاۋابى ئاممىۋىيلىشىپ، بازارلاردا: «ئامېرىكىلىق يېڭى باش خەزىنىچى چەت ئەل ئەلچىخانىلىرىغا دوستانە قەدەم تەشرىپ قىلىشى لازىممۇ ـ يوق؟» دېگەندەك قىزغىن بەس ـ مۇنازىرىلەرگە سەۋەب بولۇشقا باشلىدى. چەت ئەل ئەلچىخانىلىرى بولسا ئۆزلىرىنى كەمستىلگەن ھېسابلاپ، شۇستېرنى ئوقۇرى ئۇستۇن دەپ ئەيىبلەشكە باشلىدى، نەتىجىدە، ۋەزىيەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى.

شۇستېرنىڭ ئىرانغا كېلىشىگە ئاساسلىق سەۋەبچى بولغان پازىل بۇنداق دېپلوماتىك سۇركىلىشىلەردىن باشقىلارغا قارىغاندا كۆپرەك تەشۋىشكە چۈشۈپ قالدى. چۈنكى بۇلارنىڭ ھەممىسى ئو-مۇمىي ئىشقا خېلى زىيان يەتكۈزۈشى مۇمكىن ئىدى. ئۇ مەندىن مەسلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا ياردەم قىلىشىمنى سورىدى.

شۇنداق قىلىپ، يۇرتدىشىمنىڭ ــ شۇستېرنىڭ ھۇزۇرىغا قەدەم تەشرىپ قىلدىم. شۇستېرنىڭ مەھكىمىسى ئاق تاشتىن سېلىنغان، ئوتتۇز ئېغىز ئۆينىڭ يېرىمى شەرقچە، يېرىمى ياۋروپاچە جاھازلانغان، گىلەملەر ۋە سەنئەت ئەسەرلىرى بىلەن بېزەلگەن ئىنچىكە تۇۋرۇكلۇك ئايۋانلىرى كۆل سۇلىرىدا چايقىلىپ تۇرغان ئاتابېك سارىيىغا جايلاشقانىدى. ساراي ئەتراپىدا چوڭ باغ بولۇپ، باغ ئارىلاپ بىر ئېرىق سۇ ئېقىپ تۇراتتى، سالقىن بۇ باغ ھەقىقىي پارس جەننىتى بولۇپ، چېكەتكىلەرنىڭ چىرىلداشلىرى شەھەر شاۋقۇنلىرىنى بېسىپ تۇراتتى. تېھراندىكى ئەڭ گۈزەل جايلارنىڭ بىرى بولغان بۇ باغ ۋە بىنا ئىلگىرى سابىق باش ۋەزىرگە تېگىشلىك بولۇپ، كېيىنچە ئاساسىي قانۇن تەرەپدارلىرىدىن بىرى بولغان باي بىر سودىگەر تەرىپىدىن سېتىۋېلىنغان ۋە ئۇ ئىلتىپات يۇزىسىدىن ئۇنى ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئىختىيارىغا بەرگەنىدى.

شۇستېر مېنى هويلىدا كۈتۈۋالدى. بۇ قېتىم هاردۇقى چىققان شۇستېر كۆزۈمگە خېلى ياش كۆرۈندى. ئۇ ئوتتۇز تۆت ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، تېخى نەۋقىران يىگىتتەك كۆرۈنەتتى. مەن ۋاشىنگتون بۇ يەرگە هەزرىتى پاستورغا ئوخشايدىغان تاقىرباش بىر كىشىنى ئەۋەتكەن بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغانىدىم.

— مەن سىز بىلەن ئەلچىخانىلار ئارىسىدىكى سۈركىلىش ئىشى هەققىده سۆزلىشىش ئۈچۈن كەلدىم.

— شۇنداقمۇ، سىزمۇ مۇشۇ مەسىلىگە باش قاتۇرۇۋاتامسىز؟

— سورىدى ئۇ بىرئاز ساراسىمىگە چۈشۈپ.

ئۇ بۇ مەسىلىگە ناهايىتى قىزىقىۋاتقاندەك سۆزلىرىمنى دىققەت قىلىپ ئاڭلاشقا باشلىدى.

— سىز بۇ مەسىلىنىڭ خەلقئارالىق جاڭجالغا سەۋەب بولۇش مۇمكىنلىكىنى ئويلىدىڭىزمۇ - يوق، بىلمەيمەن. بىراق بىزنىڭ هازىر تۇرلۇك پىتنىلەر دىيارىدا ياشاۋاتقانلىقىمىزنى ئۇنتۇمىسىڭىز بولاتتى، — دېدىم مەن گەپنى پوسكاللىسىدىن باشلاپ.

— مەن هېچقانداق پىتنىگە ئارىلاشماقچى ئەمەسمەن، — ئۇ كۈلۈپ قويدى ۋە بىردىنلا چىرايىغا جىددىي تۈس بېرىپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى، — جانابىي لېسساج بۇ يەردە گەپ خەلقئارالىق جاڭجالدا ئەمەس، ئاددىي ئىنسانىي ئەخلاق قائىدىلىرى هەققىده كېتىۋاتىدۇ. بۇ ۋەزىيەتنى زىممەمگە ئېلىشتىن بۇرۇن بۇ دۆلەتكە كەلگەن بارلىق چەت ئەل مۇتەخەسسىسلىرى توغرۇلۇق خېلى كۆپ ئەھۋال ئۇقۇشتۇم. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تەجرىبىلىك ۋە ئىرادىلىك كىشىلەردىن بولسىمۇ، بىراق، هەممىسى بۇ يەرگە كېلىپ قىلچىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. خوش، نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولغىنىنى بىلەمسىز؟ چۈنكى، ئۇلارنىڭ هەممىسى يامان نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ تورىغا ئىلىنىپ قالغان، هازىر شۇ تورغا مېنىمۇ ئىلىندۇرماقچى. مەن ئىران پارلامېنتى تەرىپىدىن باش خەزىنىچى قىلىپ تەيىنلەندىم. دېمەك، مەن بۇ يەرگە كەلگەنلىكىمنى مەلۇم قىلىپ شاهنىڭ ياكى هۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ هۇزۇرىغا قەدەم تەشـ

ربپ قىلسام، بۇنى ئۆزۈمنىڭ ئىنسانىي بۇرچۇم ھېسابلايمەن. مەنمۇ ئامېرىكىلىقمەن، دېمەك، ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا بىمالال بېرىپ، جانابىي رۇسىيىلىنى كۆرۈپ كېلىشىم مۇمكىن. بىراق، نېمىشقا مېنى رۇس، ئىنگلىز، بېلگىيە ياكى ئاۋستىرىيە ئەلچىخانىلىرىغا بېرىشقا مەجبۇر قىلىشىدۇ؟ بۇنى ھازىر سىزگە چۈشەندۈرۈپ بېرىمەن. چۈنكى، ئۇلار ھەممىگە، پۈتۈن دۇنياغا، ھەتتا پارسلارغا ياردەم قولىنى سۇنۇۋاتقان بىزدەك ئامېرىكىلىقلارغىمۇ، تۈرلۈك توسالغۇلارغا قارىماستىن، مېنىڭ زىممەمگە بۇ ئېغىر ۋەزىپىنى يۈكلىگەن پارلامېنتقىمۇ مورگان شۇستېرنىڭ ئاددىي بىر چەت ئەللىك ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىپ قويۇشماقچى. بۇ يەرگە كەلگەن بىرىنچى كۈنىلا چەت ئەل ۋاكالەتخانىلىرىدىن ماڭا تەكلىپلەر يامغۇردەك ياغدى. دىپلوماتلارنىڭ ناھايىتى نازۇك تەبىئەتلىك، مېھماندوست ۋە ياخشى تەربىيە ئالغان ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ياخشى چۈشىنىمەن. ئۇلار مەن چۈشىنىدىغان تىللاردا سۆزلىشىدۇ، مەن ياخشى كۆرىدىغان ئويۇنلارغا قىزىقىشىدۇ. مەن بۇ يەردە قارتا ئويۇنلىرىدا، چاي ئىچىشلەردە، تىنىمسىز مۇسابىقىلەرگە، ئات مىنىپ سەيلە قىلىشلارغا، نىقابلىق ئويۇنلارغا قاتنىشىپ، ئۆزۈمنى بەختلىك ياشاۋاتىمەن دەپ ئويلىشىم مۇمكىن. ئۇچ يىلدىن كېيىن بولسا، ئۆيۈمگە خۇشال، ئىسسىقتىن قارايغان ھالدا، باي بولۇپ قايتىپ كېتىشىمنى مۇمكىن. بىراق مەن بۇ يەرگە پەقەت شۇنىڭ ئۈچۈن كەلدىمۇ، جانابىي بېنجامىن!

ئۇ ئاۋازىنى تېخىمۇ قويۇۋېتىپ سۆزلەشكە باشلىدى. قانداق تۇر بىر قول، ئېھتىمال خوتۇن كىشىنىڭ قولى بولسا كېرەك، ئاستاغىنە مېھمانخانا ئىشىكىنى يېپىپ قويدى. ئۇ بۇنى سەزمەستىن گېپىنى داۋام قىلدى:

— مەن بۇ يەرگە ئېنىق بىر ۋەزىپە بىلەن، يەنى ئىران مالىيىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن كەلدىم. بۇ يەرگە پارسلارنىڭ ئامېرىكا مۇئەسسەسلىرىگە، ئادەملىرىمىزگە، ياخشى نىيەتلىرىمىزگە بولغان ئىشەنچىنى ئاقلاش نىيىتىدە كەلدىم. پارسلارنى بۇ

نىيىتىمگە ئىشەنچسىزلىك بىلەن قاراشقا كۈشكۈرتمۇاتقان كىشى-
لەرگە ساپ ۋىجدانلىق ئىكەنلىكىمنى كۆرسىتىپ قويماقچىمەن.
مەن خىرىستىيان مىللەتلىرىنىڭ ۋەكىلىمەن، جانابىي لېسساج،
بۇ مەن ئۇچۇن ناھايىتى ئەھمىيەتلىك گەپ. لېكىن بۇگۈن پارسلار
خىرىستىيان مىللەتلىرى ھەققىدە قانداق تەسەۋۋۇرغا ئىگە؟ ئۆز-
لىرىنى ھەقىقىي خىرىستىيانلار دەپ ھېسابلايدىغان ئىنگلىزلار نې-
مىشقا ئۇلارنىڭ نېفىتلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ قىلمۇشلىشىدۇ؟! ھەق-
قىي خىرىستىيان ھېسابلانغان رۇسلار بولسا تۇرلۇك قائىدە - قا-
نۇنلارنى چىقىرىپ، بۇ يەردە پارسلارنى ئۆز ئىرادە - خاھىشلىرىغا
بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقى يالغانمۇ؟ بۇ يەرگە كېلىپ ئورۇن-
لىشىۋالغان خىرىستىيانلار كىملەر زادى؟ ئۇلار ھېيلىگەر -
ئالدامچىلار، بېزەكچىلەر، دىنىدىن قايتقانلار ۋە كازاكلاردىن ئىبارەت
دېسەم مۇبالىغە بولماس! خوش، شۇنداق ئىكەن، ھازىر پارسلار بىز،
يەنى ئامېرىكىلىقلار ھەققىدە قانداق پىكىرده دەپ ئويلايسىز؟ بىز
ئۇلار بىلەن قانداق دۇنيادا بىرگە ياشىماقچىمىز؟ ئۇلارغا بىزنىڭ
قۇللىرىمىز ياكى دۇشمەنلىرىمىز بولۇشىنى تەكلىپ قىلىشىمىز
كېرەكمۇ؟ ئەجەبا، ئۇلار بىزگە تەڭ كېلەلەيدىغان شەرقلىقلەر
بولالمامدۇ؟ بەختىمىزگە ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىزگە ئىشىنىدىغان
كىشىلەر ناھايىتى كۆپ. بىراق، ئۇلار ياۋروپالىقلارنى ئىبلىسلار
ھېسابلاپ كېلىۋاتقان مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ قاچانغىچە ئاغزىغا
ئۇرۇپ يۇرۇشىدۇ؟ ئىراننىڭ كېلەچىكى قانداق بولىدۇ؟ بۇ بىزنىڭ
خۇلقىمىزغا، ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىزگە، ئۇلارغا كۆر-
سىتىۋاتقان تەسىرىمىزگە باغلىق. باسكېرۋىلنىڭ ئۆلۈمى نۇرغۇن
چەت ئەللىكلەرگە كەڭ قورساق بولۇشنى ئۆگىتىپ قويدى. مەن
ئۇنى ناھايىتى ھۆرمەت قىلىمەن، لېكىن سىزنى ئىشەندۇرۇپ ئېيە-
تىمەنكى، مەنمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاش ئۆلۈپ كېتىشنى خالايمەن. مەن
ئاددىيغىنا، ۋىجدانلىق ئىنسان بولۇشنى ئارزۇ قىلىمەن. ئىراندا
بولسا، خۇددى ئامېرىكىغا خىزمەت قىلغاندەك چىن دىلىم بىلەن
خىزمەت قىلماقچىمەن. مېنىڭ نىيىتىم، بۇ يۇرتنى تالان - تاراج

قىلىش ئەمەس، بەلكى گۇللەپ ـ ياشىنىتىش ئۈچۈن خىزمەت قـ-
ىلىشتۇر. مەن ئىران باشقۇرۇش ئورگانلىرىنى ھۆرمەت قىلىمەن،
ئۇلارغا ساپ ۋىجدانىم بىلەن خىزمەت قىلىمەن، لېكىن بۇلارنىڭ
ھەممىسىنى تىز پۈكمەستىن، ئۇلارغا تەزىم بەجا كەلتۈرمەستىن
بېجىرمەكچىمەن.

كۆزلىرىمگە بالىلارچە سۆيۈنۈش ياشلىرى تولدى. شۇستېر
گېپىدىن توختىدى، ماڭا سىناش ۋە ئەجەبلىنىش نەزىرىدە تىكىل-
دى، ئاندىن قوشۇپ قويدى:

ـــ ئەگەر گەپ قىلىش ئاھاڭىم، سۆزلىرىم قاتتىق كەتكەن
بولسا، مېنى كەچۈرۈڭ.

مەن ئورنۇمدىن تۇرۇپ، ئۇنىڭ قوللىرىنى چىڭ سىقىپ تۇ-
رۇپ دېدىم:

ـــ ياق، مېنى خاپا قىلمىدىڭىز، جانابىي شۇستېر، مېنى
بىرئاز ھاياجانلاندۇرۇپ قويدىڭىز، خالاس. مەن گەپلىرىڭىزنى پارس
دوستلىرىمغا يەتكۈزىمەن. ئۇلارمۇ مەندىن كەم ھاياجانلانمىسا كېـ
رەك.

شۇستېرنىڭ ھۈزۈرىدىن چىقىپ، باھارىستانغا چاپتىم. ئۇ
يەردىن پازىلنى تېپىۋېلىشقا ئىشىنەتتىم. ئۇنى يىراقتىن كۆرۈش
بىلەنلا توۋلىدىم:

ـــ پازىل، مەن يەنە بىر مۆجىزە كۆردۈم!

13 ـ ئىيۇل كۈنى پارس پارلامېنتى مورگان شۇستېرغا تولۇق
ئاۋاز بىلەن دۆلەتنىڭ مالىيە ئەھۋالىنى قايتا تۈرغۈزۈش ۋەزىپە-
سىنى تاپشۇردى. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇ ۋەزىرلەر كېڭىشىنىڭ
مەجلىسلىرىگە قاتنىشىش ھوقۇقىغىمۇ ئېرىشتى.

بۇ ئاردا بازار ئەھلى ۋە ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىنى يېڭى بىر
مىش ـ مىش گەپ تەشۋىشكە سېلىپ قويدى. كىمدۇر بىرى «مور-
گان شۇستېر پارس دىنىي مەزھەپلىرىدىن بىرىنىڭ ئەزاسىمىش»
دېگەن ئۆسەكنى تارقاتتى. بۇ گەپ بىمەنە تۇيۇلسىمۇ، ئۇنى تارقاتـ
قۇچىلار پاشىدىن پىل ياساپ، مىش ـ مىش گەپنى راست دەپ

سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇلارچە، بۇگۈن ـ ئەتە ئىچىدە ھەممە ئامىرىكىلىقلار خالايىققا شۇبھىلىك كىشىلەر بولۇپ كۆرۈنۈشى لازىم ئىدى. بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن يەنە باش خەزىنىچىنىڭ ئالدىغا باردىم. تۈنجى ئۇچرىشىشىمىزدىلا ئۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىمىزدا ئىللىق، سەمىمىي مۇناسىۋەت ئورنىتىلغانىدى. ئۇ مېنى ئاددىيلا «بېن» دەپ ئاتايتتى، مەن بولسام ئۇنى «مورگان» دەپ چاقىراتتىم. ئۇنىڭغا مەسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى بايان قىلدىم.

ــ پاراڭلارغا قارىغاندا، سېنىڭ خىزمەتچىلىرىڭ ئارىسىدا بىر-بىيلار ياكى باھائىيلار بارمىش. بۇنى ماڭا پازىل دەپ بەردى. باھائىيلار يېقىندا ئامېرىكىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ پائال تەشكىلاتىنى قۇرغانمىش. بۇ يەردىكى ئامېرىكىلىق ۋەكىللەرنىڭ ھەممىسى باھائىيلارمىش ۋە ئۇلار دۆلەت مالىيە ئىشلىرىغا ياردەملىشىش باھانىسىدا بۇ يەرگە ئۆز تەرەپدارلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن كەلگەنمىش...

مورگان بىر ھازا ئويغا چۆمۈپ قالدى، ئاندىن دېدى:

ــ مەن بۇ سوئالىڭىڭ ئەڭ مۇھىم بىر قىسمىغا جاۋاب بېرەي. ياق، مەن بۇ يەرگە كىمگىدۇر ئەقىل ئۆگىتىش يا كى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئەمەس، ئەڭ زۆرۈر ئىش ــ پارسلارنىڭ مالىيە تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلغىلى كەلگەنمەن. ئاخباراتنىڭ ئۈچۈن قوشۇپ قوي، مەن باھائىي ئەمەسمەن، ئەلۋەتتە. بۇنداق مەزھەپنىڭ بارلىقى ھەققىدە بولسا بۇ يەرگە كېلىشتىن ئىلگىرى پروفېسسور بروۋننىڭ كىتابىنى ئوقۇپ بىلگەنىدىم. بۇنىڭدىن باشقا بابىيلار كىم، باھائىيلارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنىمۇ ئېنىق پەرقلەندۇرەلمەيمەن. ئىدارەمدىكى ئون بەشكە يېقىن خىزمەتچىلەر ھەققىدە گەپ قىلىشقا توغرا كەلسە، ھەممىسى بىلىدۇكى، ئۇلار بۇ يەرگە مەن كېلىشتىن ئىلگىرىلا كەلگەن. مەن ئۇلارنىڭ ئىشىدىن قانائەتلىنىۋاتىمەن، بۇ مەسىلىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەرىپى. بولۇپمۇ، ئۆز خىزمەتچىلىرىم ھەققىدە، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى يا كى گالىستۇكلىرىنىڭ رەڭگىگە قاراپ خۇلاسە چىقىرىشقا ئادەتلەنمىگەنمەن.

— پىكرىڭگە قوشۇلىمەن. مەنمۇ ئەنە شۇنداق پىكىردە. بىراق، بىز ئىراندا تۇرۇۋاتىمىز. بىزنىڭ دۇنيا قارىشىمىزنىڭ ئۇلارنىڭكىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى چۈشىنىش كېرەك. مەن ھازىرلا يېڭى مالىيە ۋەزىرى بىلەن ئۇچرىشىپ كەلدىم. ئۇنىڭ دېيىشىچە، بوھتانچىلارنىڭ ئاغزىنى يۇمدۇرۇش ئۈچۈن خىزمەتچىلەر-دىن ئەڭ بولمىغاندا بىر نەچچىسىنى قايتۇرۇۋېتىش كېرەك ئىكەن.

— مالىيە ۋەزىرىمۇ بۇ گەپكە ئىشىنىپتىمۇ؟

— سەل جىددىيلىشىپ قاپتۇ. بولۇپمۇ ئۇ بۇ ساھەدىكى ئىشلارنىڭ جايىدا بولماي قېلىشىدىن قورقۇۋاتىدۇ. شۇڭا سېنىڭ ھۇزۇرۇڭغا كەلگەنلىكىمنىڭ نەتىجىسىنى كۈتۈۋاتىدۇ.

— سېنىڭ بۇ خەيرلىك ئىشىڭنى كېچىكتۇرمەكچى ئەمەس-مەن. ئۇنىڭغا مېنىڭ نامىمدىن بىرەرمۇ خىزمەتچىمنى قايتۇرۇۋەتمەيدىغانلىقىمنى، بۇ مېنىڭ قەتئىي پىكرىم ئىكەنلىكىنى يەتكۈزۈپ قوي.

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپ ئورنىدىن تۇردى. مەن ئۇنى پىكرىدىن قايتۇرۇشقا ئۇرۇندۇم:

— مورگان، بۇ جاۋابنىڭ ئۇنى قانائەتلەندۈرەلمەيدىغانلىقىنى ئىشەنچىم يوق!

— خوش، يەنە نېمە دەي؟ ئەمىسە مېنىڭ نامىمدىن ئۇنىڭغا: «جانابىي مالىيە ۋەزىرى، ئەگەر باغۋەنلەرنىڭ ئېتىقادىنى ئېيىقلاشتىن باشقا ئىشىڭ بولمىسا، مورگان ۋاقتىڭنى بىكارغا ئۆتكۈزمەسلىكىڭ ئۈچۈن سىزگە ئەمىيەتلىك مۇھىم ھۆججەتلەرنى ئەۋەتىشى مۇمكىن»، دەپ ئېيىت.

ئەلۋەتتە، مورگاننىڭ بۇ گەپلىرىنى مالىيە ۋەزىرىگە بېرىپ ئېيتمىدىم. بىراق، ئەگەر ئىمكانىيەت تۇغۇلسىلا، ئۇنىڭغا بۇلارنى سۆزمۇ سۆز يەتكۈزۈشكە ئىشەنچىم كامىل. چۈنكى، ھەممە گەپ ئوچۇق ـ ئاشكارا ئېيتىلسا، بۇ ئىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىشى ئېنىق.

بىر كۈنى شېرىن بۇ مەسىلىدە ئۆز پىكرىنى بايان قىلىپ قالدى:

ــ شۇنداق بۇ يەرگە كەلگەندىن بېرى جەمئىيىتىمىز خېلى ساپلىشىپ قالغاندەك بولۇۋاتىدۇ. ئىلگىرى بىرەر مۇرەككەپ ۋەزىيەت ۋۇجۇدقا كېلىپ قالسا، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش ئۇچۇن نەچچە ئەسىر كېتىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. بۇ ئادەم پەيدا بولدى ـ دە، مۆجىزە يۈز بەردى، قۇرۇپ قالغان دەرەخلەرمۇ كۆكلەشكە باشلىدى. بۇ ئادەم ماڭا يۇرتىمىزنىڭ ئادەملىرىگە بولغان ئىشەنچىمنى قايتۇرۇپ بەردى. ئۇ ئادەملەرگە ئادەمدەك مۇئامىلە قىلىشنى ئۆگىتىۋاتىدۇ. ئۇ بوھتانلارنى، شۇبھىلەرنى تەن ئالماي، ئادەملەردە ئىنسانىيلىق قەدىر ـ قىممەتنى قايتا شەكىللەندۇرۇۋاتىدۇ. بىزنىڭ ئائىلىمىز ـ دىكى مومايلارنىڭ ئۇنىڭ ئۇچۇن دۇئا قىلىۋاتقانلىقىنى بىلەمسىز؟

قىرىق ئالتىنچى باب

1911 ـ يىلى پۈتۈن ئىرانلىقلارنىڭ تىلىدا مانا مۇشۇ «غەيرەت-لىك ئامېرىكىلىق» ماختىلاتتى، دېسەم مۇبالىغە بولماس. ئۇ ئۆزىنى ھەممە ئىشقا مەسئۇلدەك ھېس قىلاتتى، ئابرۇي ـ ئىناۋىتى كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتاتتى. گېزىتلەر ئۈنىڭ ھەر بىر يېڭى قەدىمىنى كۆتۈرەڭگۈ روھتا ماختىشاتتى، بەزىدە ئۇ ئۆزى گېزىت مۇھەررىرلىرىنى يىغىپ، ئۇلارغا ئۆز لايىھىلىرى ھەققىدە سۆزلەپ بېرەتتى، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇلاردىن ئايرىم ئىنچىكە مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن مەسلىھەت سورايتتى.

ئەڭ مۇھىمى شۇنىڭدا ئىدىكى، ئۇنىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەن مۇرەككەپ ۋەزىپىلەر ئاستا ـ ئاستا ئىجابىي نەتىجىلەرگە ئېرىشىۋاتاتتى. سېلىق تۈزۈمىنى قايتا تۈزۈشتىن ئىلگىرى شۇستېر دۆلەتنىڭ مالىيەسىنى ئىزغا چۈشۈرۈۋالدى. بۇ مەسىلە ھەرقانداق ئوغرىلىق ۋە تالان ـ تاراجلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش يولى بىلەن ئىدىيىلا ھەل قىلىنىدى. ئۇ بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشتىن ئىلگىرى ئەمەلدارلار، شاھزادىلەر، ۋەزىرلەر ياكى مەسئۇل دائىرىلەر دۆلەت خەزىنىسىگە چېكىدىن ئاشقان تەلەپلەرنى قويۇشاتتى، خەزىنە خىزمەتچىلىرى بولسا ئۆز مەنسىپىدىن ياكى ھاياتىدىن ئايرىلىپ قالماسلىق ئۈچۈن بۇ تەلەپلەرنى بېجىرىشكە مەجبۇر ئىدى. مورگان باش خەزىنىچى بولۇپ تەيىنلىنىش بىلەنلا، بۇنداق غەيرىي قانۇنىي خىراجەتلەرگە چەك قويۇلدى. يېقىندىلا سادىر بولغان بىر ۋەقە ئۇ-نىڭ ئابرۇيىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى.

17 ـ ئۆكتەبىر كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن ۋەزىرلەر كېڭىشىدە شۇستېردىن ئۆتۈنۈش تەلەپپۇزىدا تېھران ھەربىي قىسىملىرىغا

ماۋاش تارقىتىش ئۇچۇن 42 مىڭ تۇمەن پۇل تەلەپ قىلىندى.
— ئەگەر بۇ پۇل بېرىلمىسە، قوشۇنلار ئارىسىدا ئىسيان كۆ-تۈرۈلۈشى مۇمكىن، بۇنىڭ مەسئۇلىيىتى باش خەزىنىچىنىڭ زىمـ-مىسىگە يۈكلىنىدۇ! — دېدى ئەمىرى ئەزەم، يەنى ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى سۆزگە چىقىپ.
شۇستېر سوغۇققانلىق بىلەن جاۋاب بەردى:
— جانابىي ۋەزىر بۇنىڭدىن ئون كۇن ئىلگىرى شۇنچىلىك مىقداردىكى مەبلەغنى ئالغانىدى. ئۇنى نېمىگە سەرپ قىلدىكىن؟
— مەن ئۇنى كېچىكتۈرۈلگەن ماۋاشنىڭ بىر قىسمىنى بې-رىش ئۈچۈن ئىشلەتتىم، ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى ئاچ قېلىۋاتىدۇ، ئوفىتسېرلار قەرزگە پېتىپ كېتىۋاتىدۇ، ۋەزىيەت ھەددىدىن تاشقىرى ئېغىر!
— جانابىي ۋەزىرنىڭ شۇ مەبلەغنىڭ ھەممىسىنىڭ سەرپ قە-لىنغىنىغا ئىشەنچى كامىلمۇ؟
— ھەتتا بىر يارماقمۇ قالمىدى!
شۇ چاغدا شۇستېر ھەر خىل مەلۇماتلار يېزىلغان كىچىك دەپتىرىنى چىقىرىپ، ئەتەيلەپ سىنچىلاپ ئوقۇدى ۋە ۋەزىرگە مۇراجىئەت قىلدى:
— بۇنىڭدىن ئون كۇن ئىلگىرى دۆلەت خەزىنىسىدىن بېرىل-گەن بارلىق مەبلەغلەر جانابىي ۋەزىرنىڭ شەخسىي ھېسابىغا چۈش-كەن ۋە ئۇنىڭدىن بىر تۇمەنمۇ سەرپ قىلىنمىغان. مەندە بۇ پۇلنى ئالغان خەزىنىچىنىڭ ئىسمى ۋە ئالغان پۇل سانى يېزىپ قويۇلغان.
ئەمىرى ئەزەم ھەيۋەتلىك، سېمىز گەۋدىسىنى كۆتىرىپ ئور-نىدىن تۇردى. ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، كەسىپداشلىرىغا قەھرلىك نەزەر تاشلىدى:
— مېنىڭ ۋىجدانىمنىڭ پاك ئىكەنلىكىگە شەك كەلتۈرمەك-چىمۇسىلەر؟
— ئۇنىڭغا ھېچكىم چىش يېرىپ جاۋاب بېرىشكە جۈرئەت قىلمىدى. ئۇ زالغا مەغرۇر نەزەر تاشلاپ، گېپىنى داۋام قىلدى:

ـــ قەسەم ئىچىپ ئېيتىمەنكى، شۇنچە پۇلنىڭ مېنىڭ ھېسا-
بىمغا كىرگەنلىكىدىن بىخەۋەرمەن.
بۇ قېتىم ئۇنىڭدىن گۇمانلانغۇچىلار چىقتى ۋە ھەربىي ۋە-
زىرلىكىنىڭ خەزىنىچىسىنى بۇ يەرگە چاقىرىپ كېلىش قارار قە-
لىنىدى. شۇستېر بارلىق كېچەش ئەزالىرىدىن زالدىن چىقىپ كەت-
مەسلىكنى تەلەپ قىلدى.
خەزىنىچىنىڭ كېچەشكە يېتىپ كەلگەنلىكى ھەققىدىكى خە-
ۋەر كېلىشى بىلەنلا، ھەربىي ۋەزىر ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى. ئۇلار
تاشقىرىدا ئۇچرىشىپ، بىر ھازا شۇئىر ـ شۇئىر قىلىشقاندىن كې-
يىن، ئەمىرى ئەزەم كۇلۇمسىرىگىنىچە كەسىپداشلىرىنىڭ ئالدىغا
كىرىپ كەلدى.
ـــ بۇ لەنىتى خەزىنىچى مېنىڭ بۇيرۇقۇمنى ياخشى چۈشەن-
مەپتۇ. ئۇ ھېلىغىچە قوشۇنلارغا مائاش تارقاتماپتۇ، ئۇقۇشماسلىق
يۈز بېرىپتۇ.
مەسىلە تەستە بىر تەرەپ قىلىنىدى، بىراق شۇ كۈندىن باشلاپ
دۆلەتنىڭ مەنسەپدارلىرى ئەسىرلەردىن بېرى داۋاملىشىپ كې-
لىۋاتقان خەزىنىنى تالان ـ تاراج قىلىشىنى قىلمىشلىرىغا جۈرئەت
قىلالمايدىغان بولۇشتى. ئەلۋەتتە، بۇنىڭدىن نارازى ئەمەلدارلارمۇ
تېپىلاتتى، بىراق ئۇلار بويسۇنۇشقا مەجبۇر ئىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ
كۆپى، ھەتتا ھۆكۈمەت ئەزالىرى، بارلىق خىزمەتچىلەر، ئەسكەر-
لەرمۇ خۇددى چەت ئەل ۋە پارس دىپلوماتلىرىغا ئوخشاش تارىختا
تۇنجى قېتىم مائاشلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا ئالىدىغان بولۇشقانىدى.
ھەتتا خەلقئارا سودا ئىدارىلىرىمۇ شۇستېر بەرپا قىلغان مۆجىزە-
لەرگە ئىشىنىشكە باشلىدى. جۈملىدىن، لوندونلۇق بانكىرلار، ئا-
كا ـ ئۇكا سىلىگمانلار ھېچقانداق قوشۇمچە شەرتلەرنى قويماس-
تىن، ئىرانغا تۆت مىليون فوندستېرلىڭ قەرز بېرىشكە رازى بول-
دى. ئىلگىرى بۇنداق خەلقئارالىق قەرزلەر، ئادەتتە قەرز ئالغۇچى
تەرەپنىڭ مەنپەئەتىنى خېلى چەكلىگەن ھالدا بېرىلەتتى. بۇ قېتىم
ئىرانغا بېرىلگەن بۇ قەرز باج ۋە باشقا تۆلەملەردىن پۈتۈنلەي خا-

لىي هالدا، خۇددى تۆلەش قۇدرىتىگە ئىگە، ئىشەنچلىك، قۇدرەتلىك دۆلەتكە بېرىلگەندەك بېرىلدى. بۇ چوڭ غەلىبە ئىدى. ئىرانىنى تىز پۈكتۈرۈشنى ئارزۇ قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسا، بۇ قەرزنى بەرگۈز-مەسلىك ئۈچۈن تۈرلۈك توسالغۇلارنى قىلىشىپ باقتى.

ئىيۇل ئېيىدا سابىق شاھنىڭ ئىككى ئۇكىسىنىڭ ۋە بىر توپ يالالانما ئەسكەرلەرنىڭ دۆلەتنى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئىران تەرەپكە كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولدى. ئەسلىدە رۇس ھۆكۈمىتى بەرگەن ھوقۇققا ئاساسەن، شاھ ئودىسسادىكى مەخسۇس قوغدىلىۋاتقان قارارگاھتىن چىقماسلىقى، ئىرانغا قايتىشىغا رۇخسەت بېرىلمەس-لىكى كېرەك ئىدى. شۇڭا تېزلا بۇ ھەقتە سانكت - پېتېربۇرگقا ئۈچۈر يوللاندى. پېتېربۇرگدىكى ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى بولسا سا-بىق شاھنىڭ ئۆزلىرىنى خەۋەرلەندۇرمەستىن ساختا پاسپورت بە-لەن يولغا چىققانلىقىنى، ھەربىي ئەسلىھەلەرنى ئېچىلىك سۇ، دەپ يوشۇرۇنچە تۇڭلارغا قاچىلاپ ئېلىپ ئۆتكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ بۇ ئىسيانكار ھەرىكىتى ئۈچۈن رۇس ھۆكۈمىتى ھېچقانداق مەس-ئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنداق قىلىپ، سابىق شاھ ئودىسسادىكى ئۆز قارارگاھىدىن چىقىپ، ئۇكرائىنا تە-رەپتىن ئىرانغا قاراپ بىرنەچچە مىڭ مىل يول يۈردى. ئەسلىدە بۇ قوراللىق يۈرۈشنىڭ چار پادىشاھنىڭ، ئارمىيىنىڭ مەخپىي رۇخ-سىتىسىز بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئەلۋەتتە، بۇنىڭغا قوشۇمچە دەلىل كەلتۈرۈپ ئولتۇرۇشنىڭ ئۆزى كۇلكىلىك ئىدى. روسىيە ياش ئىران دېموكراتىيىسىنى ھەر تەرەپلىمە قىسىشنى، ئۇنىڭ ھالاكىتىنى تېزلىتىدىغان ئامال - چارىلەرنى ئىزلەشنى توختاتمايتتى. پارلامېنت شۇستېردىن بۇنداق ھەرىكەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن چەت ئەلدىن قەرز ئېلىشنى تەلەپ قىلاتتى. بىراق بۇ قېتىم شۇستېر ئۇلار بىلەن مۇنازىرىلە-شىپ ئولتۇرمىدى. بۇنىڭ ئورنىغا ئۇ بىر نەچچە كۈن ئىچىدە ئەڭ ياخشى قوراللانغان، پېتەرلىك ئوق - دورا بىلەن تەمىنلەنگەن ھەر-بىي قىسمىنى سەپەرۋەر قىلدى. ئۇنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن بۇ ھەر-

بىي قىسمغا جەڭگىۋار ئوفىتسېر ئىبراھىمخان قوماندان قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇ ئۇچ ئاي ئىچىدە سابىق شاھ ئارمىيىسىنى مەغلۇب قىلىپلا قالماستىن، بەلكى چېگرىنىڭ نېرىقى تەرىپىگە قوغلاپ چىقىرىشقىمۇ مۇۋەپپەق بولدى.

پۈتۈن دۇنيا ئەللىرىنىڭ دۆلەت مەھكىمىلىرى، ئىران زامانە ۋى مەملىكەتكە ئايلىنارمۇ؟ دەپ باش قاتۇرۇشاتتى. ئادەتتە، بۇنداق پېڭىلىنىشقا كۆپ يىل سەرپ قىلغاندا ئاندىن ئېرىشكىلى بولاتتى. تېھرانداكى ۋە چەت ئەلدىكى نۇرغۇن كۆزەتكۈچىلەرنىڭ پىكرىچە، پەقەت مۆجىزىكار شۇستېرلا بۇنى تېزلا ئەمەلگە ئاشۇرۇشى مۇمكىن ئىدى. ئەمدى ئۇنىڭ ئابرۇيى باش خەزىنىچىنىڭ دەرىجىسىدىن خېلى ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇ پارلامېنتنى سابىق شاھنى قانۇننىڭ سىرتىدىكى شەخس، دەپ قارار چىقىرىشقا، شاھ ۋە ئۇنىڭ ئۇكىلىرىنى تۇتقان كىشىلەرگە كۆپ مىقداردا مۇكاپات بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ئېلان چىقارغۇزۇشقا مۇۋەپپەق بولدى. بۇ قارار سابىق شاھنىڭ پۇقرالارنىڭ ھۆرمىتىدىن مەھرۇم بولۇش قەدىمىنى تېز-لەتتى.

بىراق، بۇلارنىڭ ھەممىسى چار پادىشاھنى قەبىھ نىيىتىدىن قايتۇرالمىدى. ئۇ ئىراندا شۇستېرنى بىر تەرەپ قىلماستىن ئۆز مەقسىتىگە يېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتى. ئۇنى بۇ دۆلەت-تىن قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىش كېرەك! بۇنىڭ ئۈچۈن ما-جىرا، ناھايىتى چوڭ ماجىرا ئۇيۇشتۇرۇش لازىم!

شۇنداق قىلىپ بۇ ماجىرانى تەشكىل قىلىش ۋە ئەمەلگە ئا-شۇرۇش بىر چاغلاردا تەبرىزدە كونسۇل بولۇپ ئىشلىگەن، ئەمدى تېھراندا باش ئەلچى بولۇپ ئىشلەۋاتقان پاختانوۋنىڭ زىمە-مىسىگە يۈكلەندى.

ھەرقانداق ۋەزىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بەزىدە بارلىق ئۇيات-ئەندىشىلەرنى يىغىشتۇرۇپ قويۇشنى، ۋەزىيەتكە بېقىپ تىنماستىن باھانە تېپىشنى، بەزىدە كىملەر بىلەندۇر تىل بىرىكتۇرۇشنى، جە-مىي ھەرىكەتلەرنى ناھايىتى ئەپچىللىك بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇشنى

تەلەپ قىلاتتى.

پارس پارلامېنتى ئىسيانغا قاتناشقان سابىق شاھىنىڭ ئاكا - ئۇكىسىنىڭ مال - مۈلۈكىنى دۆلەت ھېسابىغا مۇسادىرە قىلىشنى قارار قىلدى. بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنداشمۇ ئىشلىرى ئېشىپ - تېشىپ تۇرغان، ھەرقانداق ئىشنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە بېجىرىپ ھۆددىسىدىن چىقىۋاتقان شۇستېرنىڭ زىممىسىگە يۈكلەندى. شۇستېرمۇ بۇ ئىشنى رەسمىي ۋە قانۇنغا قاتتىق ئەمەل قىلغان ئاساستا بېجىرىشكە بەل باغلىدى. گەپ شاھنىڭ ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولغان، ئاتابېك ساريېينىڭ يېنىغا جايلاشقان، «سەلتەنەت قۇياشى» دەپ نام ئالغان شاھزادىنىڭ قەسرىنى مۇسادىرە قىلىش ھەققىدە بولدى. شۇستېر بۇ ئىشنى ئورۇنداش ئۈچۈن رەسمىي رۇخسەتنامىلىرى بولغان بىر گۇرۇھ خىزمەتچىلەرنى ۋە ساقچىلارنى ئەۋەتتى. ئۇلار قەسىرگە بېرىپ، رۇس ئەلچىخانىسىنىڭ ئوفىتسېرلىرى باشچىلىقىدىكى بىر توپ كازاكلارغا دۇچ كەلدى. ئۇلار قەسىرگە كىرىشكە رۇخسەت بەرمەي، بۇ يەردىن تېزراق قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىشتى.

شۇستېر بۇ ماجىرانى ئاڭلاپ، ئۆز يارداەمچىلىرىدىن بىرىنى رۇس ئەلچىخانىسىغا ئەۋەتتى. ئۇ پاختانوۋ تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، تەھدىت ئارىلاش ئېيتىلغان تۆۋەندىكى چۈشەندۈرۈشنى ئاڭلىدى: «?سەلتەنەت قۇياشى?نىڭ ئىگىسى، شاھزادىنىڭ ئانىسى مەلىكە چار پادىشاھقا خەت يېزىپ، ئۇلارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىشنى ئىلتىماس قىلغان ۋە بۇ ئىلتىماس قوبۇل قىلىنغان. شۇڭا ھازىر ئۇلار چار پادىشاھنىڭ پاناھىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىمۇ دەخلىسىزدۇر».

شۇستېر ئۆز قۇلىقىغا ئىشەنمەي قالدى. ئەجەبا، ئىراندا يا-شاۋاتقان چەت ئەللىكلەر جىنايى ھەرىكەتلىرى ئۈچۈن ھۆكۈمەت قانۇنى ئالدىدا جاۋاب بەرمەسلىكى كېرەكمۇ؟ ئەجەبا، پارس ۋەزىرىنى ئۆلتۈرگەن قاتىل چار پادىشاھنىڭ ھامىيلىقىدا بولغانلىقى ئۈچۈنلا جاۋابكارلىققا تارتىلماسلىقى كېرەكمۇ؟ ئاخىر، بۇ بارلىق

دۆلەتلەردە تەن ئېلىنغان ئىنسانىي قائىدىنۇ! ئەگەر بۇ قائىدىگە رىئايە قىلىنمىسا، ئەتە - ئۆگۈن بارلىق جىنايەتچى پارسلار ئۆز مال - مۈلكىنى، ھاياتىنى چەت ئەللىك ھۆكۈمدارلارنىڭ پاناھىغا ئۆتكۈزۈپ، دۆلەتتە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان بارلىق قانۇنلارنى ئاياغ ئاستى قىلىشى مۈمكىن. ئاخىر بۇنداق قانۇنسىز ھەرىكەت پۈتۈنلەي بىمە- نىلىكتۇ!

بىراق شۇستېر بۇنداق بىمەنە توساقلارنى تەن ئېلىشنى خالى- مىدى. ئۇ ساقچىلارغا قەسىرگە بېرىپ، زوراۋانلىققا يول قويماس- تىن، قەتئىيلىك بىلەن مۇسادىرە قىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بۇيرۇدى. بۇ قېتىم پاختانوۋ نېمىشقىدۇر قارشىلىق كۆرسەتمە- دى. چۈنكى ئۇ زۆرۈر سىياسىي ماجىرالىق ۋەزىيەتكە زېمىن ھا- زىرلاپ، ئۆز ۋەزىپىسىنى بېجىرگەنىدى.

بۇ پىتنە تېزلا ئۆز نەتىجىسىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. سانكت - پېتېربۇرگدا ئېلان قىلىنغان باياناتتا ئىران ھۆكۈمىتى- نىڭ بۇ ھەرىكىتى روسىيىگە قىلىنغان تاجاۋۇز، پادىشاھ ۋە مەل- كىنىڭ شەنىگە قىلىنغان ھاقارەت دېيىلدى ۋە تېھران ھۆكۈمىتى- دىن رەسمىي جاۋاب بېرىش تەلەپ قىلىندى. بېشى قاتقان ئىران باش ۋەزىرى مەسلىھەت سوراپ، برىتانىيە ھۆكۈمىتىگە مۇراجىئەت قىلدى.

برىتانىيە تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكى ئۆز جاۋابىدا چار پادىشاھ- نىڭ چاقچاق قىلمايۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىرانغا ئەۋەتىش ئۈچۈن باكۇدا ھەربىي قوشۇنلارنى جەملەۋاتقانلىقىنى، شۇڭا ھەر ئېھتى- مالغا قارشى ئولتىماتۇمنى قوبۇل قىلىش لازىملىقىنى مەلۇم قىل- دى.

شۇنداق قىلىپ 1911 - يىلنىڭ 24 - نويابىر كۈنى ئىران تاشقى ئىشلار ۋەزىرى يۈرىكى دۇپۇلدىگەن ھالدا رۇس ئەلچىخانە- سىغا بېرىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئىتائەتكارلىق بىلەن ئەلچىنىڭ قولىنى سىقىپ، ئۆزرىسىنى بايان قىلدى:

— جانابىي ئالىيلىرى، مېنىڭ ھۆكۈمىتىم ماڭا رۇس ئەلچە-

خانىسى ۋەكىللىرىگە قىلىنغان قوپاللىق ئۈچۈن سىلەردىن ئەپۇ سوراشنى تاپشۇردى.

رۇس ئەلچىسى ئۇنىڭغا ئۇزىتىلغان قولنى قويۇۋەتمەي، تەنە تەلەپپۇزىدا جاۋاب بەردى:

— سىزنىڭ ئۆزرىڭىز بىز يوللىغان بىرىنچى ئولتىماتۇمغا جاۋاب سۈپىتىدە قوبۇل قىلىندى. بىراق مەن سىزگە سانكت - پېتېربۇرگدا ئىككىنچى بىر ئولتىماتۇمنىڭ تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلىشقا مەقلىقمەن. مەن ئۇنى ئېلىپلا سىزگە يەتكۈزۈپ بېرىمەن.

ۋەدە بېجىرىلدى. ئارىدىن بەش كۈن ئۆتكەندە، يەنى 29 - نو- يابىر پېشىنغا يېقىن دىپلوماتلار ئىران تاشقى ئىشلار ۋەزىرلىكىگە رۇس ھۆكۈمىتىنىڭ ئىككىنچى ئولتىماتۇمىنى تاپشۇردى ۋە ئاغزاكى ھالدا بۇ ئولتىماتۇمنىڭ لوندون ھۆكۈمىتىنىڭ رازىلىقى بىلەن يېزىلغانلىقىنى، ئۇنىڭغا قىرىق سەككىز سائەت ئىچىدە جاۋاب بېرىش لازىملىقىنى ئەسكەرتىپ قويدى.

ئولتىماتۇم ئىككى قۇردىن ئىبارەت ئىدى:

بىرىنچىسى: مورگان شۇستېرنى مەملىكەتتىن مەجبۇرىي قوغلاپ چىقىرىش.

ئىككىنچىسى: بۇنىڭدىن كېيىن ھەرقانداق ۋاقىتتا ئالدى بە- لەن رۇس ۋە برىتانىيە ئەلچىخانىلىرىنىڭ رازىلىقىنى ئالماستىن، دۆلەتكە چەت ئەللىك مۇتەخەسسىسلەرنى چاقىرماسلىق.

قىرىق يەتتىنچى باب

پارلامېنت مەجلىسىدە يەتمىش ئالتە ۋەكىل ئەنسىزلىك بىلەن سۆكۈت ئىچىدە باش ۋەزىرنى كۈتۈۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى سەللىلىك، ئاز بىر قىسمى دوپپا ياكى ئاددىي قالپاق كىيىۋالغاندى. ئەڭ جەڭگىۋار قىسىم ــ «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى بولسا، ياۋروپاچە كىيىملەردە ئىدى. سائەت ئون بىرلەردە باش ۋەزىر خۇددى جاللاتنىڭ ئالدىغا كېلىۋاتقاندەك مەجلىس مۇنبىرىگە چىقتى. ئۇ تەشۋىشلىك ئاھاڭدا ئولتىماتۇمنى ئوقۇدى. لوندوننىڭ چار پادىشاھقا يان بېسىۋاتقانلىقىنى قارىلاپ، ئۆز ھۆكۈمىتىنىڭ قارارىنى ئېلان قىلدى، قارارىدا قارشىلىق قىلماستىن ئولتىماتۇمنىڭ شەرتلىرىنى بېجىرىش، شۇنىڭدەك تەتتىن كەتكۈزۈۋېتىش، بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ تاپىنى ئاستىدا ئېزىلىپ كەتمەستىن، قايتىدىن ئۇلارنىڭ ھىمايە قىلىشىنى قوبۇل قىلىش بايان قىلىنغانىدى.

ئىرانىنىڭ بېشىغا بۇنىڭدىنمۇ ئېغىر كۈنلەرنىڭ چۈشۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن باش ۋەزىر ئۆزىگە مەخسۇس ھوقۇق بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىپ، ئولتىماتۇم مۇددىتىنىڭ توشۇشىغا بىر سائەت قالغانلىقىنى، مۇنازىرىلىشىپ ئولتۇرۇشقا ۋاقىت يوقلۇقىنى مەلۇم قىلدى. ئۇ بۇ گەپلەرنى ئېيتىۋاتقاندا، ھېچكىم كىرىشكە جۈرئەت قىلمايدىغان بۇ مەجلىسكە چاقىرىلمىسىمۇ كېلىپ، مېھمانلار ئۈچۈن قويۇلغان ئورۇندۇقتا گىدىيىپ ئولتۇرغان رۇس ئەلچىسى پاختانووغا تىنماستىن قاراپ قويياتتى.

باش ۋەزىر جايىغا ئولتۇرغىنىدا ھېچكىم ئۇنى ئالقىشلىمىدى، ھېچقانداق خىتابلارمۇ ئاڭلانمىدى. مەجلىس زالى نەپەسنى

سقىدىغان ئېغىر سۇكۇناتقا چۆكتى.
ئاندىن مۇنبەرگە پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان، شۇستېرنى دائىم قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەپ كەلگەن بىر ۋەكىل چىقتى. ئۇنىڭ نۇتقى ناھايىتى قىسقا بولدى:
ـــ ئازادلىقىمىز، مۇستەقىللىقىمىزنىڭ مۇشۇنداق ئاياغ ئاستى قىلىنىشى خۇدانىڭ خاھىشى بولسا كېرەك. بىراق ئازادلىق ھەققىدە ئويلاشنى ھېچقاچان ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك.
زال يەنە ئېغىر سۇكۇناتقا چۆكتى. يەنە كىمدۇر بىرى ئاشۇ مەنىدە قىسقىغىنە سۆز قىلدى. پاختانوۋ مۇغەمبەرلەرچە سائىتىگە قاراپ قويدى. باش ۋەزىرمۇ شۇ ھامان زەنجىرلىك يۇمىلاق ياغاچ چۇق سائىتىنى چىقىرىپ كۆزلىرىگە يېقىنلاشتۇردى. سائەت ئون ئىككىگە يېگىرمە مىنۇت قالغانىدى. ئۇ ھاسسىنىڭ ئۇچىنى يەرگە تىرەپ ئولتۇرغىنىچە ئۆزىنى بېسىشقا ئۇرۇناتتى، يېغىن قاتناشچىلىرىدىن ئۆز تەكلىپىنى ئاۋازغا قويۇشنى تەلەپ قىلاتتى. تۇرلۇك باھانىلەر بىلەن تۆت ۋەكىل مەجلىستىن چىقىپ كەتتى. قالغان يەتمىش ئىككى ۋەكىل بىردەك قارشى ئاۋاز بەردى.
ـــ چار پادىشاھنىڭ ئولتىماتۇمى قوبۇل قىلىنمىسۇن! شۇستېر ئورنىدا ساقلاپ قېلىنسۇن! ھۆكۈمەتنىڭ قارارى رەت قىلىنسۇن!
باش ۋەزىر بۇ خىتابلارنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى ۋەزىپىسىدىن ئازاد قىلىنغاندەك ھېس قىلدى ۋە ئۆز كابىنىت ئەزالىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا پارلامېنت مەجلىسىدىن چىقىپ كەتتى. پاختانوۋمۇ ئورنىدىن تۇردى. ئۇ سانكت ـ پېتېربۇرگقا ئەۋەتىدىغان تېلېگراممۇ مەزمۇنىنى ئاللىقاچان تەييارلاپ قويغانىدى.
چوڭ ئىشكنىڭ تاقىلداپ يېپىلىشى زالدا ئۇزۇنغىچە ئەكس سادا بېرىپ تۇردى. زالدا ئەڭ سادىق ۋەكىللەر قېلىشتى. ئۇلار غەلىبە قىلدى، بىراق ھېچكىمدە بۇ غەلىبىنى ئالقىشلاش ئىستىكى يوق ئىدى. ھاكىمىيەت ئۇلارنىڭ قولىدا. دۆلەتنىڭ، ياش ئاساسىي قانۇننىڭ تەقدىرى ئۇلارغا باغلىق. ئەمما، نېمە قىلىش كېرەكلى-

كىنى، قانداق يول تۇتۇش كېرەكلىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى.
ھەممىنى ھەيران قالدۇرۇپ، ئادەتتىن تاشقىرى تەرتىپسىز ئۆتۈۋاتقان بۇ مەجلىس بەزىلەرنىڭ نەزىرىدە بالىلارچە ئويۇنغا ئوخشاپ كېتەتتى. ناگان ـ ناگاندا كىمدۇر ئۈمىدلىك بىرەر پەـ كىرنى ئېيتىپ قالاتتى، لېكىن تېزلا بۇ پىكىرمۇ بىمەنە دەپ قاـ رىلىپ رەت قىلىناتتى.
ـــ ئامېرىكىدىن ھەربىي ياردەم سورىساقچۇ؟
ـــ ئۇلارمۇ رۇسلارنىڭ دوستلىرى، شۇڭا ھەرگىز ھەربىي ياردەم بەرمەيدۇ. پرېزىدېنت روزۋېلتنىڭ چار پادىشاھنى ياپونلار بەـ لەن ياراشتۇرغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟
ـــ ئاخىر، شۇستېر مۇشۇ يەردىغۇ، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشنىمۇ خالىماسمۇ؟
ـــ شۇستېر بۇ يەرگىلا مەشھۇر ئادەم. ئامېرىكىدا ئۇنىڭ نا ـ مىنىمۇ بىلمىسە كېرەك. ئامېرىكا رەھبەرلىرى سانكت ـ پېتېر ـ بۇرگ ۋە لوندون بىلەن باغلىق بولغان بۇ ماجىراغا ئارىلاشمايدۇ.
ـــ ئەگەر ئۇلارنى دۆلىتىمىزدە تۆمۈرىيول قۇرۇلۇشى قىلىشقا تەكلىپ قىلساقچۇ؟ ئېھتىمال، بۇ ئىش ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە كېلىپ، بىزگە ياردەم بېرىشىگە تۇرتكە بولار؟
ـــ بۇمۇ ئېھتىمال. بىراق، ئۇلار بۇ يەرگە ئالتە ئايدىن كېيىن كېلىشى مۇمكىن. رۇسلار بولسا بۇ يەرگە بىر ھەپتىدىن كېيىنلا كىرىپ كېلىدۇ.
ـــ تۇركلەرچۇ؟ گېرمانلارچۇ؟ ياكى ياپونلارچۇ؟ ئۇلار مانجۇـ رىيەدە رۇسلارنىڭ ئەدىپىنى بەرگەن ئىدىغۇ؟
بۇ سۆزلەرنى ياش كىرمانلىق ۋەكىل خۇددى ياپونلار ئۇنىڭغا ئىران تەختىنى ئېلىپ بېرىدىغاندەك قىزىشىپ ئېيتىۋاتقاندا، پا ـ زىل ئۇنىڭ گېپىنى بۆلدى:
ـــ شۇ ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، بىز ھەتتا ئىسپاھانلىقلارنى چاقىرىشقىمۇ ئۇلگۇرمەيمىز. ئەگەر بىز جەڭگە كىرىشسەك، بۇ جەڭ پەقەت تېھرانداىلا يۈز بېرىدۇ ۋە بۇ يەرگە جايلاشقان ھەربىي

قىسملارلا قاتنىشىشى مۇمكىن. ئەنە شۇنداق ۋەقە بۇنىڭدىن ئۇچ يىل ئىلگىرى تەبرىزدە يۈز بەرگەنىدى. بۇ قېتىم بىز مىللىي كازاك بىلەن ئەمەس، ئەللىك مىڭدىن ئارتۇق رۇس ھەربىي قىسملىرىغا قارشى جەڭ قىلىشمىزغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئەگەر بىز جەڭ قىلساق، غەلىبىگە قىلچە ئۈمىد قىلماستىن جەڭ قىلىشمىزغا توغرا كېلىدۇ.

پازىلنىڭ بۇ ئۈمىدسىز گەپلىرى ھەممەيلەننىڭ نارازىلىقىغا سەۋەب بولدى. تەبرىز قەھرىمانلىرىدىن بىرى، «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» جەمئىيىتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئەربابىنىڭ بۇ پىكرى ۋەزىيەتنىڭ ناھايىتى ئېغىر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى.

يۈرىكىدە ئازادلىق، ئەركىنلىك يالقۇنى ئۆچمەيۋاتقان باشقا ۋەكىللەر بولسا ئۆزگىچە پىكىردە ئىدى.

ــ ئەگەر بىز مەغلۇبىيەت ئۈچۈن جەڭگە كىرسەكمۇ، بۇ كېلەچىكىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قىلىنغان ئاخىرقى جېڭىمىز بولىدۇ. ئىران ھازىرغىچە ئىمام ھۈسەيىن خاتىرىسىنى مۇقەددەس بىلىپ ساقلاپ كەلدى. ئاخىر، ئۇمۇ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىنى بىلىپ تۇرۇپ جەڭگە كىرىپ شېھىت بولغان ئەمەسمىدى؟ ئۇ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، يېڭىلدى، ئۆلتۈرۈلدى. بىز ئۇنىڭ خاتىرىسىنى شۇنىڭ ئۈچۈن مۇقەددەس بىلمىزغۇ؟ ئىران بۇنىڭغا ئىشىنىش ئۈچۈن قان تۆكۈشكە موھتاج. بىز خۇددى ئىمام ھۈسەيىنىڭ پىكىرداشلىرىدەك يەتمىش ئىككى كىشىمىز. ئەگەر بىز شېھىت كەتسەك، پارلامېنت بىناسى مۇقەددەس سەجدىگاھقا ئايلىنىدۇ، دېموكراتىيە شەرق تۈپرىقىدا يەنە بىرنەچچە ئەسىرلەرگىچە كۆمۈپ تاشلىنىدۇ.

يېغىن ۋەكىللىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلۈمگە تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتى. بىراق ئۇلار تىرىك قېلىشتى. بۇنىڭغا ئۇلارنىڭ ئاجىزلىقى ياكى ساتقىنلىقى سەۋەب بولمىدى. ئەكسىچە ئۇلار شەھرىنى قوغداش ئۈچۈن چارە ـ تەدبىرلەرنى كۆردى. خۇددى تەبرىز دېكىدەك پىدائىيلار، بولۇپمۇ «ئادەم ئاتا پەرزەنتلىرى» ھەر تەرەپ-

تىن توپلىنىشقا باشلىدى. بىراق، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىھۇدە ئە-
دى. ئىراننىڭ شىمالىنى ئىگىلىگەن رۇس ئەسكەرلىرى ئەدى
پايتەخت تەرەپكە قاراپ باستۇرۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ھەربە-
تىنى قېلىن ياغقان قارلا بىرئاز ئاستىلىتىپ تۇراتتى.

24 ـ دېكابىر كۈنى ئىستېپا بەرگەن باش ۋەزىر ھەربىي كۇچىنىڭ ياردىمىدە يەنە ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى. بۇ ئىشتا ئۇ-
نىڭغا كازاكلار، بەختىيارىيلار قەبىلىسى قوشۇنلىرى، ئارمىيە ۋە ژاندارمىلار قوشۇنى چوڭ ياردەم بەردى. «پارلامېنت تارقىتىلدى» دەپ ئېلان قىلىندى. كۆپلىگەن ھۆكۈمەت ئەزالىرى قاماققا ئېلىنە-
دى. ئەڭ پائالىيەتچان ئەزالار سۈرگۈنگە ھۆكۈم قىلىندى. رويخەت بېشىدا ئەلۋەتتە پازىل بار ئىدى.

يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ بىرىنچى ھەرىكىتى روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئولتىماتۇمىنى رەسمىي ھالدا قوبۇل قىلىشتىن باشلاندى. مورگان شۇستېرغا سىلىق تەلەپپۇزدا خەت يېزىلىپ، ئۇنىڭ زىممىسىگە يۈكلەنگەن باش خەزىنىچىلىك ۋەزىپىسىدىن ئازاد قىلىنغانلىقى مەلۇم قىلىندى. ئۇ ئىراندا سەككىز ئايلا ئىشلىدى. ئۇنىڭ ھالى-
دىن كېتىپ، جان پىدا قىلىپ ئۆتكۈزگەن بۇ سەككىز ئايلىق پائا-
لىيىتى شەرقنىڭ قىياپىتىنى خېلى ئۆزگەرتىشكە يېتەرلىك بولـ-
دى.

*　　*　　*

1912 ـ يىلى 11 ـ يانۋاردا شۇستېر ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن ئۇزىتىپ قويۇلدى. نەۋقىران شاھ ئۇنى ئەنزېلى پورتىغا قەدەر ئا-
پىرىپ قويۇش ئۈچۈن فرانسۇز شوپۇرى بىلەن ئۆز ئاپتوموبىلىنى ئاجراتتى. كۆپلىگەن چەت ئەللىكلەر، پارسلار ھويلىغا، يول بويىغا چىقىپ، ئۇنى ئۇزىتىپ قېلىشتى. مىڭلىغان ئادەملەر ئۇنىڭغا سە-
مىمىي قول پۇلاڭلاتتى، ئەرلەر، ئاياللار كۆزلىرىگە ياش ئالغان ھالدا ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتى. كىمدۇر بىر ئايال ئۆزىنى تۇ-

تۇۋالالماي، خۇددى جورىسىدىن ئايرىلىپ قېلىۋاتقاندەك ئۇن سەـ
لىپ يىغلىدى. ھېچكىمنىڭ ئاغزىدىن تەنتەنىلىك خىتابلار چىقـ
مايتتى، خەيرلىشىش ئېغىر سۈكۈت ئىچىدە داۋام قىلاتتى. يولـدا
كىچىككىنە بىر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەردى، خالاس. بىر كازاك ئـۇـ
نىڭ ئارقىسىدىن تاش ئاتماقچى بولدى، بىراق مەقسىتىگە يېتەـل ـ
مىدى.

شۇستېر چۈشكەن ئاپتوموبىل قەزۋىن پورتىدىن يۈرۈپ كېـ
تىشى بىلەن شېرنىنىڭ ساريېغا قاراپ پىيادە يولغا چۈشتۈم.

ـــ روھىڭىز بەك چۈشۈپ كېتىپتىغۇ؟ ـــ دېدى ئۇ مېنى كۇـ
تۇۋالغاندا.

ـــ ھازىرلا شۇستېرنى ئۈزىتىپ قويۇپ كەلدىم.

ـــ ئاخىر، ئۇ قايتىپ كېتىپتۇ ـ دە؟

مەن ئۇنىڭ گەپ قىلىش ئاھاڭىدىن ھەيران قېلىپ، ئـۇنىڭغـا
قارىدىم. ئۇ پىكرىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ ئېيتتى:

ـــ بۇگۈن مەن، ئۇ دۆلىتىمىزگە قەدەم باسمىغان بولسا بـوپـ
تىكەن، دېگەن ئويغا كەلدىم.

مەن ئۇنىڭغا ھەيران قالغان ھالدا تىكىلىپ قالدىم:

ـــ بۇ گەپنى سەن ئېيتىۋاتامسەن؟

ـــ ھەئە، مەن ئېيتىۋاتىمەن. بۇ ئامېرىكىلىقنىڭ مـەملىكـ
تىمىزگە كېلىشىنى ئالقىشلىغان، ئـۇنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتىنـى
ماقۇللىغان، ئۇنىڭ قىياپىتىدە يۇرتىمىزغا يېڭىلىق ئېلىپ كـەلـ
گۈچى ئىنسانىنى كۆرگەن بولساممۇ، ھازىر ئۇنىڭ ئۆز يۇرتىدا قالـ
مىغانلىقىدىن ئەپسۇسلىنىۋاتىمەن.

ـــ بىراق، ئۇنىڭ گۇناھى نېمە؟

ـــ ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ بىرەر گۇناھى يوق. بىراق ئـۇ ئىرانـنـى
چۈشەنمىدى.

ـــ مەن نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىڭنى چۈشىنەلمەيۋاتىمەن.

ـــ ئۆز شاھىغا قارشى چىققان ۋەزىر، ئۆز ئېرىگە قـارشـى
چىققان خوتۇن، ئۆز ئوفىتسېرىغا بويسۇنمىغان ئەسكەر ئىككى

هەسسە جازاغا لايىق ئەمەسمۇ؟ بولۇپمۇ، ئاجىزلارنىڭ ھېچقاچان ھەقلىق بولمايدىغانلىقىنى بىلمەمسىز؟ رۇسلار ۋە ئىنگلىزلار ئالدىدا پارسلار ئەنە شۇنداق كۈچسىز خەلىق. شۇڭا ئىران ئۆزىنىڭ كۈچسىز ئىكەنلىكىنى بۇ خىل شەكىلدە ئاشكارا قىلماستىن، بۇ-رۇنلا تەن ئېلىشى لازىم ئىدى.

— بۇنداق دۇنيا قاراش مەڭگۈ داۋام قىلىۋەرسە، پارسلارمۇ ئۆزلۈكىنى تونۇپ، زامانىۋى، ئىلغار، ئېتىبارلىق مىللەتلەر بىلەن كېلىشىپ ياشاشنى خالىمىسا قانداق بولغىنى؟ ئاخىر، شۇنىڭدىن شۇنداق قىلىشقا ئۇرۇنغان ئىدىغۇ!

— ئەنە شۇ تۇپەيلىدىن مەن ئۇنى ناھايىتى ھۆرمەت قىلاتتىم. بىراق بىزنىڭ بۇنداق قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىشىمىزنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇ ھېچ نەرسە قىلالمىدى، دېيىشكە مەجبۇرمەن. نەتىجىدە دېموكراتىيىمىز بەربات بولدى، زېمىنىمىز يەنە رۇسلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى، چار پادىشاھىنىڭ نىيىتىمۇ ئەنە شۇ ئىدى ۋە بۇ بۇگۈنمۇ، ئەتىمۇ ھامان يۈز بېرىدىغان ئەھۋال ئىدى.

— بەختسىزلىك ھەر دائىم كېچىكىپرەك كەلگىنى ياخشى.

— نەسرىددىن ئەپەندىنىڭ گەپ قىلالايدىغان ئېشىكى ھەققىدىكى لەتىپىنى ئاڭلىغانمۇسىز؟ ئۇنىڭدا دېيىلىشىچە، بىر شاھ نەسرىددىن ئەپەندىنى ئېشەك ئوغرىلىغانلىقتا ئەيىبلەپ، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىپتۇ. ئۇنى قەتل قىلىشقا ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، ئەپەندىم: «بۇ ئېشەك مېنىڭ ھەقىقىي ئۇكام، بىر سېھىرگەر ئۇنى شۇ ئەھۋالغا سېلىپ قويدى. ئەگەر ماڭا ئىشىنىپ بىر يىل مۆھلەت بەرسىڭىز، مەن ئۇنى خۇددى سىز ۋە مەندەك گەپ قىلىشقا، ھەقىقەتنى ئېيتىشقا ئۆگەتكەن بولاتتىم!» دەپتۇ. قىزىقىپ قالغان شاھ: «ناھايىتى ياخشى، لېكىن بىلىپ قوي، ئەگەر بىر يىلدىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە ئېشەك گەپ قىلمىسا، سەن بەربىر ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىسەن!» دەپتۇ. ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئەپەندىنى خوتۇنى قارشى ئېلىپ: «بۇنى قانداق قىلىپ ئەمەلگە ئاشۇرىسىز؟

چۈنكى ئېشەك ھېچقاچان گەپ قىلالمايدىغۇ!» دەپ سوراپتۇ. «ھەي خوتۇن، مەنمۇ بۇنى بىلمەن. بىراق بىر يىلغىچە يا شاھ، يا ئېشەك، يا مەن ئۆلىمەن. ئۇ يېقىنغا خۇدا بار» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئەپەندىم.

مەلىكە بىر ئاز جانلىنىپ، گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئەگەر بىز ۋاقىت جەھەتتە بىر ئاز ئۇتالىغان بولساق، رۇسلار ئېھتىمال بالقاندا ياكى جۇڭگودا ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتكەن بولارمىدى؟ بولۇپمۇ چار پادىشاھىمۇ مەڭگۈ ياشىمايدىغۇ! ئۇمۇ بىر كۈنى ئالەمدىن كۆز يۇمۇشى مۇمكىن. ئېھتىمال، ئۇ خۇددى ئالتە يىل ئىلگىرىكىدەك يەنە ئۆز يۇرتىدىكى ئىسيان ۋە قوزغىلاڭلار بەلەن ئاۋارە بولۇپ كېتەر ئىدى. شۇڭا بىز سەۋر بىلەن كۈتۈشىمىز، ھەيىارلىق قىلىشىمىز، ئۇستىلىق بىلەن تۇرلۇك سىياسىي ھىيلىلەردىن پايدىلىنىشىمىز، ئۆزىمىزنى بويسۇنغاندەك تۇتۇشىمىز، ئالدىشىمىز، تۇرلۇك نەرسىلەرنى ھەدىيە قىلىشىمىز توغرا بولاتتى، دەپ ئويلايمەن. بىلسەڭىز، شەرق دانالىقى ئەنە شۇنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭدىن باشقا بىزنى غەربلىكلەرگە خاس قەدەم بىلەن ئالغا باشلىماقچى بولدى، بىراق ئۇ بىزنى پۈتۈنلەي پاتقاققا باشلاپ بارىدى.

ئۇ بۇ گەپلەرنى ئېيتىپ، ئۆزىمۇ جىنايەتچىگە ئوخشاپ قېلىۋاتاتتى، مەن ئۇنىڭ گەپلىرىنى ئىنكار قىلىشتىن ئۆزۈمنى تۇتۇپ تۇراتتىم. ئۇ گېپىنى داۋام قىلدى:

— ئىران ماڭا دېگىزدا ئادىشىپ يۈرگەن ئامەتسىز بىر يەلكەنلىك كېمىنى ئەسلىتىدۇ. بۇ كېمىنىڭ دېگىزچىلىرى كېمىنى ئالغا ئىلگىرىلىتىدىغان شامالنىڭ يوقلۇقىدىن دائىم ئاھ — پىغان چېكىشىدۇ. كېيىن خۇدا خۇددى ئۇلارنى جازالىماقچىدەك باشلىرىغا دەھشەتلىك مۆلدۈر ياغدۇرىدۇ.

بىز خىيالىلار قوينىغا غەرق بولۇپ بىر ھازا جىمىپ قالدۇق.

كېيىن مەن ئۇنى مېھرىبانلىق بىلەن نوقۇپ:

— شېرىن! — دېدىم.

مەن ئۇنى بىرىنچى قېتىم ئىسمى بىلەن ئاتاۋاتاتتىم. ئۇ ئور-
نىدىن تۇرۇپ كەتتى، كېيىن ئاستا ـ ئاستا قۇچىقىمدىن چىقىپ،
ماڭا شۇبھىلىنىپ تىكىلدى:
ـــ كەتمەكچىمۇسىز؟
ـــ ھەئە، لېكىن باشقىچە كەتمەكچىمەن.
ـــ بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟
ـــ مەن سەن بىلەن كېتىشنى خالايمەن.

قىرىق سەككىزىنچى باب

1912 ـ يىل 10 ـ ئاپرېلدا شېربۇرگ پورتىدىن پاراخوتقا چىقتۇق. لەمەنش بوغۇزىدىكى كۆز يەتمەس ئۇپۇقتا دېڭىز دولقۇنلىنىپ تۇراتتى. يېنىمدا گۈزەل يارىم شېرىن، يۈكلىرىمىز ئىچىدە تەڭدىشى يوق «سەمەرقەنت قول يازمىسى»بار ئىدى. ئەتراپىمىزدا مىڭلاپ كىشىلەر ئۇۋۇسى بۇزۇلغان چۇمۇلىلىرەك ھەر تەرەپكە چېپىشاتتى. بۇ مەنزىرە ماڭا يەنە يىراقلاردا قېپقالغان شەرقنى ئەسلىتەتتى.

«تىتانىك» ناملىق پاراخوتقا چىققان كىشىلەر پۇل ـ بايلىق، ئەمەل ـ مەنسەپ، شۆھرەت ـ پاراغەت ھەققىدە شۇنچىلىك كۆپ سۆزلىشەتتىكى، گويا ئادەملەر بۇ غايەت زور كېمىنىڭ نېمە ئۈچۈن ياسالغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك تۇيۇلاتتى. ئۆز ئانا ۋەتەنلىرىنى تاشلاپ كېتىۋاتقان بۇ ئەرلەر، ئاياللار، بالىلار خۇددى ئۆز يۇرتلىرىدا رىزىق ـ نېسىۋىلىرىنى تېپىشقا ئىشەنمىگەندەك نوقۇل ئامېرىكىنى ئارزۇ قىلىشاتتى.

«تىتانىك» راستتىنلا خۇددى پۈتۈن يەر يۈزىدىكى يولۇچىلارنى يىغىۋېلىشقا كىرىشكەندەك قىلاتتى. ئۇ سۇتگەمپىتوندىن ئىنگلىزلارنى، سكاندىنىۋىلارنى، كېنىستوۋۇندىن ئىرلاندلارنى، شېربۇرگ-دىن گرېكلارنى، سۇرىيەلىكلەرنى، ئانادولۇلۇق ئەرمەنلەرنى، يەھۇدىيلارنى ياكى بېسسارابلارنى، سېربلارنى، پارسلارنى چىقىرىۋالدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى شەرقلىقلەر بولۇپ، ھەرخىل شەكىلدىكى يۈكلىرىدىن نېرى كېتەلمەيتتى، جىددىيلەشكەنلىكىدىن تېزرەك مېڭىش ھەققىدە بىرەر يېڭىلىق ئاڭلىنىپ قالارمىكىن، دېگەن ئۈمىتە قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىپ تۇرۇشاتتى. ھەممەيلەننىڭ كۆزىدە

نامەلۇم سەرگۈزەشتلەر ئالدىدىكى ساراسىمە، قانداقتۇر ئۆكۈنۈش ئالامەتلىرى سېزىلىپ تۇرسىمۇ، ئۆزلىرىنى ئەڭ ئىمتىيازلىق، بەختلىك كىشىلەردەك ھېس قىلىشاتتى. ئاخىر، شەرقتىن كېلىپ، ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىن بۇيانقى دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ زامانىۋى، ئەڭ مۇستەھكەم پاراخوتتا تۇنجى يولۇچى بولۇش ھەممە كىشىگە نېسىپ بولۇۋەرمەيدۇ ـ دە!

مېنىڭ قەلبىمدىمۇ ئەنە شۇنداق ھېسسىياتلار جۇش ئۇراتتى. بۇنىڭدىن ئۇچ ئاي ئىلگىرى پارىژدا تويىمىز بولۇپ ئۆتكەن ئىدى. مەن شېرىنغا ئۇ ئادەتلەنگەن شەرقچە دەبدەبىلەرگە ماس كېلىدىغان نىكاھ سايا‌ھىتى ئۈيۇشتۇرۇش ئۈچۈن بۇ كۈننى سەۋرسىزلىك بىلەن كۈتكەنىدىم. ئەلۋەتتە، مېنىڭ بۇ نىيىتىمنى باللارچە ساددىلىق دەپ كەتكىلى بولمايتتى. شېرىن ئامېرىكىغا بېرىپ ياشىشىمىزغا ئۇزۇن ۋاقىت نارازى بولۇپ يۈردى. بىراق ئۇنىڭ بۇ ئىككىلىنىشى ئىرانىنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەن ۋاقتىمىزدىكى كەسكىن ئېكسكۇسىيىتتى. ئۇ چاغلاردا شېرىن مېنىڭ ئارقامدىن ئەگىشىپ يۈرۈشنى مۇتلەق خالىمىغان بولاتتى. ئەمدىلىكتە ئۇ خېلىلا مۇلايىملىشىپ قالغان بولۇپ، مېنىڭچە، ئۇ ئەمدى ئۆزىنى تۇرمۇشقا چىققان شەرق ئاياللىرىغا ئوخشاش تۇتۇشقا ئۇرۇناتتى. شۇ سەۋەبتىن سۆيۈملۈكۈمگە ئۇ تاشلاپ چىقىپ كەتكەن ئالەمدىن گۈزەللىراق، چۆچەكسىمان بىر دۇنيا بەخش ئېتىشكە ئۇرۇناتتىم. شۇڭا «تىتانىك»تىكى سايا‌ھىتىمىز ئەنە شۇنداق ۋەزىپىنى ئۆتىشى لازىم ئىدى. بولۇپمۇ، بارلىق ئادەملەردەك بىزمۇ بۇ سۇ ئۈستىدىكى قەسىردە چۆچەكلەردىن قىزىقراق سەرگۈزەشتلەرنى بېشىمىزدىن كەچۈرىدىغانلىقىمىزغا ئىشىنەتتۇق.

جۇملىدىن، بۇ يەردە ئىستانبۇل ياكى قاھىرەدىكى مۇنچىلارغا مۇتلەق ئوخشىمايدىغان تۈرك مۇنچىسى، پالما دەرەخلىرى تىكىلگەن شەرقچە ئايۋان، ياغاچ ئاتلار، كىچىك تۈگمىسىنى باسسا پىشقىرىپ ماڭىدىغان ئېلېكتىر تۆگىلەر بار ئىدىكى، ئۇلار سەھرادا كېزىپ يۈرۈۋاتقان سەييا‌ھنىڭ تەسەۋۋۇرىنى ئويغىتىشى مۇمكىن ئىدى.

بىراق، «تىتانىك»تىكى سايا‌ھىتىمىز ئۇنىڭدىكى غەيرىي كۆ-
رۈنۈشلەرنى تاماشا قىلىش بىلەن چەكلەنمىدى. بىز پۈتۈنلەي ياۋ-
روپاچە لەززەتلەردىنمۇ ئۆزىمىزنى يىغالمىدۇق. شېرىن ھاۋارەڭ
كۆڭلەكلەرنى كىيىپ، ئورکىستىر ئىجراچىلىرىنىڭ كۈيلىرىنى
ئاڭلايتتى، ئۆزى ئۈچۈن «ھارام» دېگىز مەھسۇلاتلىرىدىن تېتىپ
كۆرەتتى، 1887 - يىلى تەييارلانغان «كوس - دېستۇرنېل» ۋىنو-
سىدىن ئىچىپ، لىئونچە قورۇلغان چۈجە گۆشىدىن لەززەتلىنەتتى.
بىز ئۈچۈن ئەڭ بەختلىك مىنۇتلار باشلانغانىدى. ئىراندىكى
مۇناسىۋەتلىرىمىزدىن پەرقلىق ھالدا، ئەمدى بىز ھېس - ھاياجان-
لىرىمىزنى بىر - بىرىمىزدىن يوشۇرمايتتۇق.
بۇ يەردىكى سۆيگۈمىز تەبرىزدىكى، زارگاندىكى ياكى تېھران-
دىكى مەلىكىنىڭ كەڭ ھۈجرىسىنىڭ تۆت تېمى ئىچىدىكى، خىز-
مەتكارلارنىڭ قىزىقىشچان تىكىلىشلىرى ئاستىدا ئۆتكەن ئىشق -
مۇھەببەت لەززەتلىرىدىن مەڭ ھەسسە لەززەتلىك ئىدى.
ئەمدى بىز بىراۋنىڭ كۆرۈپ قېلىشىدىن، ئەر - خوتۇنغا
ئوخشاش قول تۇتىشىپ يۈرۈشمىزگە يات كۆزلەرنىڭ تىكىلىشە-
دىن لەززەتلىنەتتۇق. كۆپ تىرىشچانلىق بىلەن تاللىغان ھەشەمەت-
لىك ھۈجرىمىزغا قايتىشنى خالىماي، كېچىلىرى ئۇزاققىچە سەيلە
قىلاتتۇق.
كەچكى سەيلە بىزنىڭ خۇشاللىق دەملىرىمىز ئىدى. تاماقلە-
نىپ بولۇش بىلەنلا، بىر ئوفىتسېر بىزنى ئۆزىمىز تاللىغان ۋە
ئىچىگە «سەمەرقەنت قول يازمىسى»نى سېلىپ قويغان مۇستەھكەم
تۆمۈر ساندۇق ئالدىغا باشلاپ باراتتى. بىز ئۇنىڭدىن قول يازمىنى
ئېلىپ، ئوفىتسېرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئۈزۈن كارىدوردىن ئۆتۈپ،
ھۈجرىمىزغا قايتاتتۇق، ئاندىن خۇددى پارىژ قەھۋەخانىلىرىدىكە-
دەك توقۇلما ئورۇندۇقلاردا ئولتۇرۇۋېلىپ، بىر نەچچە رۇبائىي ئو-
قۇيتتۇق، ئاندىن لىفت بىلەن سەيلىگاھقا چىقىپ، باشقىلارنىڭ
بىزنى كۆرۈپ قېلىشىدىن خۇدۇكسىرىمەستىن، قانماي سۆيۈشەت-
تۇق.

كەچ بولۇپ قالغاندا، «سەمەرقەنت قول يازمىسى»نى ئۆز ھۇج-
رىمىزغا ئېلىپ كىرەتتۇق ۋە ئەتىسى ئەتىگەندە ئاشۇ ئوفىتسېر-
نىڭ ھەمراھلىقىدا ئۇنى يەنە تۆمۈر ساندۇق ئىچىگە سېلىپ قۇ-
لۇپلاپ كېلەتتۇق.

دېگىزدىكى سایاھىتىمىزنىڭ تۆتىنچى ئاخشىمىدا مەن قول يازمىنى ئېچىپ، ئۇدۇل كەلگەن سەھىپىدىن تۆۋەندىكى رۇبائىينى ئوقۇدۇم:

ئەي ئاڭسىز، بىلمەيسەن بۇ دۇنيا يوقتۇر،
ئەسلىگىمۇ شامالدۇر، بىر تۇتام يوقتۇر.
ئىككى يوقلۇق ئارا قالمىش بارلىقىڭ،
ئەتراپىڭ يوقلۇقۇ،مەركەزمۇ يوقتۇر.

«ئىككى يوقلۇق ئارا قالمىش بارلىقىڭ» دېگەن مىسرا ماڭا ناھايىتى يېقىپ قېلىپ، ئۇنى يەنە بىر قېتىم تەكرارلىدىم. بىر-
دىنلا شېرىن قوللىرى بىلەن ئاغزىمنى ئەتتى:

— ئۆتۈنۈپ قالاي، بولدى قىلمىڭا!

ئۇ ئەندىكىپ نەپەس ئالاتتى. ئۇنىڭغا تەشۋىشلىنىپ تىكىلىدىم. ئۇ غەمكىن ئاۋازدا گەپ باشلىدى:

— مەن بۇ رۇبائىينى يادقا بىلمەن. بىراق بۇگۈن ئۇنى گويا تۇنجى قېتىم ئاڭلاۋاتقاندەك بولۇۋاتىمەن. خۇددى بۇ ئاللىقانداق پالاكەت...

ئۇ گېپىنى داۋاملاشتۇرالماي بىرئاز نەپىسىنى توختىتىۋالىدى، ئاندىن خاتىرجەم ئاھاڭدا:

— ھازىر مەنزىلىمىزگە يەتكەن بولساق بەك ياخشى بولاتتى! — دېدى.

مەن ھەيران بولۇپ مۇرەمنى قىستىم.

— ئەگەر جاھاندا خەۋپ - خەتەرسىز سایاھەت قىلىش مۇمكىن بولغان بىرلا پاراخوت بولسا، بىز ئەنە شۇ پاراخوتنىڭ ئۈس-

تمده. كاپىتان سمىتنىڭ ئېيتقىنچە، ئۇنى ھەتتا خۇدامۇ چۆكتۈرەلمەيدىكەن!

مەن بۇ گەپنىم ۋە ھەزىلىم بىلەن ئۇنىڭ قەلبىدە ئىشەنچ ئويغاتماقچى ئىدىم، ئەپسۇس، بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقتى. ئۇ قولىدىكى چىڭ سىگىمدىنغىنىچە شۇنداق دېدى:

— قەتئىي بۇنداق دېمەڭ!

— شېرىن، ئەزىزىم، نېمىشقا مېنى چۈشەنمەيسەن؟ بىلىسەن-غۇ، بۇ چاقچاق، خالاس.

— بىزدە ئەڭ دەھرىي كىشىمۇ بۇنداق چاقچاقنى تىلغا ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ.

ئۇنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى تىترەيتتى، مەن ئۇنىڭ نېمە بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشەنمەيتتىم. ئۇنىڭغا تېزراق ھۇجۇم قىلىش چۈشۈپ كېتىشىنى تەكلىپ قىلدىم ۋە يولدا يىقىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئۇنى يۆلەپ مېڭىشقا توغرا كەلدى. بىردەمدىن كېيىن ئۇ بىرئاز ئۆزىگە كەلگەندەك بولدى. ئۇنى خۇشال قىلىش مەقسىتىدە مۆجىزىلەر مەيدانىغا ئېلىپ باردىم. ئۇنى سەكرەپ ئويناىدىغان ئېلىپكىتىر تۆگىگە مىندۈرۈپ، بىرئاز كۆڭلىنى ئاچتىم. بىزنىڭ بۇ بالىلارچە ئويۇنىمىز ئۆز نامى بىلەن ھەپتىلىك گېزىت نەشر قىلىدىغان سلېپپېر خارپېرنى قىزىقتۇرۇپ قالدى ۋە زوقلانغىنىدىن ئۇمۇ بىزنىڭ ئويۇنىمىزغا قوشۇلدى. ئاندىن ئۇ بىزنى چايغا تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ شەرق سایاھىتىدىكى سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەپ بەردى. ئاخىرىدا ئاۋازىغا تەنتەنىلىك تۈس بېرىپ، جۈشكۈنىڭ سۈن جۈشەن ئىسىملىك ئازادلىق ھەربىكىتى يولباشچىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ئىتنى كۆرسەتتى. بىراق بۇلارنىڭ ھەممىسى نېمىشقىدۇر شېرىننىڭ قىياپىتىدىكى مەيۇسلۇكنى يوقىتالمايتتى.

كەچلىك تاماق ۋاقتىدىمۇ ئۇ ناھايىتى بوشىشىپ، ھالسىزلىنىپ ئولتۇردى. بۈگۈن كەچ سەيلىگە چىقماسلىقنى ۋە قول يازمىنى تۆمۈر ساندۇقتىن ئالماسلىقنى قارار قىلدىم ھەمدە رەپىقەمنى

ھۇجرىمىزغا باشلىدىم. ئۇ ئورنىغا يېتىشى بىلەنلا بىئارام بولغان ھالدا ئۆيقۇغا كەتتى. مەن بۇنداق بالدۇر ئۇخلاشقا ئادەتلەنمىگەچ- كە، كېچىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئۇنىڭغا تەلمۇرۇپ ئۆتكۈزدۇم.

راستىنى ئېيتسام، پاراخوتنىڭ مۇز تاغقا قاچان ئۇرۇلغانلى- قىنى سەزمەيلا قالدىم. كېيىنچە ماڭا بۇ سوقۇلۇشنىڭ ئېنىق ۋاقتىنى ئېيتقاندا، يېرىم كېچىدىن بىرئاز بۇرۇن قوشنا ھۇج- رىلارنىڭ بىرىدە گەزلىمىنىڭ كۈچ بىلەن يىرتىلغىنىدەك ئاۋازنى ئاڭلىغانلىقىمنى ئەسلىدىم.

توساتتىن بىرسى ئىمىدۇر دەپ توۋلاپ، ئىشكىمىزنى تا- قىلداتقاندا ئويغىنىپ كېتىپ، ئورنۇمدىن سەكرەپ تۇردۇم. سائە- تىمگە قارىدىم، ئۇ ئون مىنۇت كەم بىرنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئىچ كۆڭلىكىمنى كىيىپ، ئىشكنى ئاچتىم. كارىدور بوش ئىدى، بىراق يىراقلاردا كىملەردۇر چاقىرىشاتتى، بۇنداق چاغدا ئۇلارنىڭ يۇقىرى ئاۋازدا گەپ قىلىشى غەيرىي تۇيۇلاتتى. ھېچقانداق يامان خىياللاردا بولماي، شىرىنىڭ ئۆيقۇسىنى بۇزماستىن، نېمە گەپ- لىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن تاشقىرىغا چىقتىم.

پالوبا ئۇستىدە پاراخوت خىزمەتچىلىرىدىن بىرى ئەنسىز ئاۋازدا: «توساتتىن كىچىك بىر كېلىشمەسلىك يۈز بەرگەنلىكىنى، پاراخوت كاپىتانىنىڭ بىرىنچى قەۋەتتىكى بارلىق يولۇچىلارنى پاراخوتنىڭ ئەڭ ئۇستۈنكى قىسمىغا جايلاشقان قۇياش پالوبىسىغا توپلىنىش توغرۇلۇق بۇيرۇق بەرگەنلىكىنى» ئېيتتى.

— خوتۇنۇمنى ئويغىتىشىم زۆرۈرمىدۇ؟ ئۇنىڭ بىرئاز تاۋۇ- يوق ئىدى.

— كاپىتان ھەممىسىنىڭ چىقىشىنى بۇيرۇدى، — تەكرارلە- دى خىزمەتچى.

ياتاقتا قايتىپ، شىرىننى ئىلاجىنىڭ بارچە مۇلايىملىق بىلەن ئويغىتىشقا ئۇرۇندۇم، ئۇنىڭ پىشانىسىنى، قاشلىرىنى سىلاپ، قۇلاقلىرىغا شۇنىرلاپ ئىسمىنى تەكرارلىدىم. ئۇنىڭ ئىڭرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ:

— شېرىن، ئويغانغىن، ئەزىزىم، بىز پالوبىغا چىقىشىمىز كېرەك.
— ئۆتۈنۈپ قالاي، بۇگۈن كەچ چىقمايلى، مەن بەك ئەندىكىپ كېتىۋاتىمەن.
— گەپ سەيلە ھەققىدە ئەمەس، كاپىتان ھەممەيلەننى پالوبىغا چىقىشقا بۇيرۇپتۇ.
ئاخىرقى گېپىم ئۇنىڭغا توك تەپكەندەك تەسىر قىلدى. ئۇ «ۋاي خۇدايىم!» دېگىنىچە ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى. مەن ئۇنىڭغا ئۇنچىلىك ئالدىراشنىڭ ھاجىتى يوقلۇقىنى ئېيتىپ، ئۇنى تىنچلاندۇرۇشقا ئۇرۇندۇم. بىز ئۇستۈنكى پالوبىغا چىققىنىمىزدا، ئۇ يەردە ئاللىقانداق ئەنسىزچىلىك ھۆكۈم سۈرەتتى ۋە يولۇچىلار-نى قۇتقۇزۇش قېيىقلىرىغا چۈشۈرۈش باشلانغانىدى.
مەن سەل ئىلگىرى ئۇچراتقان پاراخوت خىزمەتچىسىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا يېقىنلاشتىم. ئۇ ھامان ئۆزىنى تۇتۇۋالغان ھالدا:
— ئەڭ ئاۋۋال ئايالىلار ۋە بالىلار چۈشۈرۈلىدۇ! — دەيتتى پې-تىنىمۇ بۇزماي، خۇددى مۇشۇنداق چاغدا قوللىنىدىغان قائىدىنى يادلىۋالغاندەك.
مەن شېرىننى قوللىرىدىن تۇتۇپ قېيىقلار بار تەرەپكە باشلا-ماقچى بولدۇم، بىراق ئۇ جايىدىن قىمىرلىمىدى.
— قول يازما! قول يازما! — دەيتتى ئۇ ئۆتۈنۈپ.
— بۇنداق قالايمىقانچىلىقتا ئۇنى يوقىتىپ قويۇشىمىز مۇم-كىن. ئۇ تۆمۈر ساندۇقتا ياخشى ساقلىنىدۇ!
— ياق! مەن قول يازمىنى ئالماي ھېچ يەرگە بارمايمەن!
— بىز ھېچ يەرگە بارماقچى ئەمەسمىز! — گەپكە ئارىلاشتى پاراخوت خىزمەتچىسى، — بىز يولۇچىلارنى بىر ياكى ئىككى سا-ئەتچە پاراخوتتىن بىرئاز يىراقلاشتۇرماقچىمىز، خالاس. ئەگەر ما-ڭا ئىشەنمىسىڭىز، قېيىققا چۈشمىسىڭىزمۇ بولىدۇ. بىراق پارا-خوتتا كاپىتان خوجايىن...
شېرىن بۇ گەپكە ئىشەنمىگەندى، ئەلۋەتتە. بىراق ئۇ قارشى-

لىق قىلماستىن، خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆزىنى قېيىق تەرەپكە باشلىـ-
شىغا بويسۇندى. قېيىققا چىقىشتىن بۇرۇن بىر ئوفىتسېر مېنى
چاقىردى:
ـــ ئەپەندىم، بۇ ياققا كېلىڭ، بىزگە بىر قېيىق ھەيدىگۈچى
كېرەك.
مەن ئۇنىڭغا يېقىنلاشتىم.
ـــ بۇ قېيىققا بىر ھەيدىگۈچى يەتمەيۋاتىدۇ. قېيىق ھەيدەشنى
بىلەمسىز؟
ـــ شېزەپېك بوغىزىدا قېيىق ھەيدەپ چوڭ بولغانمەن.
جاۋابىمدىن قانائەتلەنگەن ئوفىتسېر مېنىڭ قېيىققا چىقـ-
شىمنى تەلەپ قىلدى ۋە شېرىنىڭ قېيىققا چۈشۈشىگە يارده-
لەشتى. قېيىققا ئوتتۇزچە ئادەم چۈشكەن بولۇپ، يەنە خېلى كۆپ
ئورۇن بوش بولسىمۇ، ئۇنىڭغا پەقەت ئاياللارنىڭلا چۈشۈشى ھەق-
قىدە بۇيرۇق بار ئىدى. بىز بېپايان دېڭىزغا غەلىتە ۋەزىيەتتە يولغا
سېلىندۇق. مەن ئۆزۈمنى بېسۇۋېلىپ قېيىق ھەيدەشكە باشلىدىم.
لېكىن بىز قاياققا قاراپ قېيىق ھەيدەۋاتقانلىقىمىزدىن، بۇ قاپ-
قاراڭغۇ تۇن قويىنىدا قايسى پورت تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىمىزدىن
بىخەۋەر ئىدۇق. مەن بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە ئويلىمايتتىم، قېيىقتە-
كىلەرمۇ بۇنى بىلمەيتتى. مەن پەقەت بىر نەرسىنى ـــ پاراخوتتىن
تېزراق يىراقلىششىنى ۋە نېرىدا تۇرۇپ، كېمىدىن بىزگە قايتىش
ھەققىدە سىگنال بېرىلىشىنى ئويلايتتىم، خالاس.
دەسلەپكى مىنۇتلاردا ھەممىمىزنىڭ بىردىنبىر تەشۋىشىمىز
ئۆزىمىزنى سوغۇقتىن ياخشىراق ھىمايە قىلىش بولدى. مۇزدەك
ئۇرۇلۇۋاتقان شامال ھېلىھەم مۇزىكا چېلىۋاتقان ئورکىستېر سادا-
لىرىنى ئاڭلىشىمىزغا تەسىر يەتكۈزەلمەيتتى. نەزىرىمدە مەلۇم
مۇساپىگە ئۇزۇپ بېرىپ توختىغاندىن كېيىن، توساتتىن ھەممە-
مىز يۈز بېرىۋاتقان ۋەقەنىڭ تولىمۇ دەھشەتلىك ئىكەنلىكىنى بايـ-
قاپ قالدۇق. «تىتانىك»نىڭ ئالدى قىسمى ئېگىز كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى،
ئۇنىڭدىن تارىلىۋاتقان چىراغ نۇرلىرىمۇ خېلى خىرەلىشىپ قالغا-

نىدى. ھەممىمىز بۇ دەھشەتتىن ئەقلىمىز لال بولۇپ، ئۇنىڭغا تە-
كىلىپ قاراپ قالدۇق. توساتتىن كىمنىڭدۇر ياردەم سوراپ ۋارقە-
رىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. قېيىقنى ئاشۇ تەرەپكە بۇرىدۇق. شېرىن ۋە
باشقا يولۇچىلار دېڭىز يۈزىدە ئۈزۈپ يۈرگەن بىر يولۇچىنى قېيىق-
قا چىقىرىۋالدى. ئارقىدىنلا تۇن قوينىدىن ياردەم سورىغان يەنە
بىر ئاۋاز ئاڭلاندى ۋە يەنە بىر كىشىنى قېيىقىمىزغا چىقىرىۋال-
دۇق. بۇ ئىش بىلەن ئاۋارە بولۇپ تۇرغىنىمىزدا، بىردىن شېرىن-
نىڭ ۋەھىمىلىك ئاۋازىنى ئاڭلىدىم، «تىتانىك» ئەمدى سۇ يۈزىدە
تىكلىنىپ قالغانىدى، ئۇنىڭ چىراغلىرىنىڭ بىر - بىرلەپ ئۆ-
چۈشكە باشلىغانلىقىنى كۆردۈم. «تىتانىك» تىك ھالىتىچە بەش
مىنۇتچە تۇردى ۋە ئاندىن دەھشەتلىك ھالدا ئوكيان ئاستىغا چۆ-
كۈشكە باشلىدى.

15 - ئاپرېل كۈنى قۇياش ئەتراپنى يورۇتقاندا ئېچىنىشلىق
مەنزىرىنى كۆرۈپ، تىترەپ كەتتۇق. ھالاكەت ھەققىدىكى سىگنال-
نى بىرىنچى بولۇپ ئاڭلىغان ۋە چۆكۈۋاتقانلارنى قۇتقۇزۇشقا يە-
تىپ كەلگەن «كارپاتىيا» كېمىسى بىزنى قۇتقۇزۇۋالدى. «تىتانىك»
سۇ تېگىگە چۆكۈپ كەتكەندىن بېرى بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلمىغان
شېرىن يېنىمدا تۇراتتى ۋە نېمىشقىدۇر كۆزلىرىنى مەندىن قا-
چۇراتتى. مەن ئۇنىڭ ھوشىنى جايىغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇناتتىم،
بىزنىڭ مۆجىزە يۈز بەرگەندەك ئامان قالغانلىقىمىزنى، كۆپلىگەن
يولۇچىلارنىڭ ھالاك بولغانلىقىنى، ئەتراپىمىزدىكى كۆپلىگەن
كىشىلەرنىڭ ئۆز ئەرلىرىدىن، خوتۇنلىرىدىن، بالىلىرىدىن جۇدا
بولغانلىقىنى چۈشەندۈرمەكچى بولاتتىم. بىراق، ئۇنىڭغا ھەدەپ
نەسىھەت قىلىۋېرىشمۇ ئورۇنلۇق ئەمەس ئىدى. ئاشۇ قول يازما-
نىڭ ئۇنىڭغا ھەرقانداق بايلىقلاردىن ئەلا ئىكەنلىكىنى، ئەنە شۇ
قول يازمىنىڭ بىزنى ئۆزئارا باغلاپ تۇرغانلىقىنى ياخشى بىلەت-
تىم. شۇنچە بەختسىزلىكلەردىن كېيىن ئۇنىڭ غايىب بولۇشى
شېرىنغا قاتتىق تەسىر قىلىۋاتقانلىقى ئېنىق ئىدى. ئۇنى پەقەت
ۋاقىت داۋالىيالايدىغانلىقىنى سېزىپ، ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەردىم.

18 ـ ئاپرېل كېچىسى نيويورك پورتىغا يېقىنلاشقىنىمىزدا، كىشىلەر بىزنى شاۋقۇن ـ سۈرەن بىلەن كۈتۈۋېلىشتى. مۇخبىرلار بىزنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس قېيىقلارنى يالاپ، كېمىمىزگە يېقىنلىشاتتى. ئۇلار ئاۋاز كۈچەيتكۈچى كاناي بىلەن بىزگە مۇراجىئەت قىلىپ، ۋارقىراپ سوئال سورىشاتتى، ئۇلارغا بەزى يولۇچىلار قوللىرىنى كاناي قىلىپ، بار ئاۋازلىرى بىلەن جاۋاب بېرىشكە ئۇرۇناتتى.

«كارپاتىيا» لەنگەر تاشلىشى بىلەنلا، مۇخبىرلار ھالاكەتتىن ئامان قالغانلار تەرەپكە تاشلىنىپ، ۋەقەنىڭ تەپسىلاتىنى ھەققانىي ۋە تەسىرچان قىلىپ ھېكايە قىلالايدىغان يولۇچىلارنى تېپىشقا ئۇرۇنۇشقا باشلىدى. «كەچكى قۇياش» گېزىتىنىڭ ياش بىر مۇخبىرى مېنى تاللىدى. ئۇ كاپىتان سمىتنىڭ پاراخوت ھالاكەتكە يۈز لەنگەندە، يولۇچىلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلغانلىقى ھەققىدە سوئال سوراشقا باشلىدى. ئۇنىڭ سوئاللىرى: «ئۇلار ۋەھىمىگە چۈشۈپ قېلىشمىدىمۇ؟ ئۇلار سادىر بولغان ۋەقەنى، ھەقىقەتنى يولۇچىلار دىن يوشۇردىمۇ؟ ئاساسەن بىر قىسىم يولۇچىلارنىڭ قۇتقۇزۇلغانلىقى راستمۇ؟» دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى.

ئۇنىڭ ھەر بىر سوئالى مېنى ئويلاشقا، خاتىرەمنى يېغىشقا مەجبۇر قىلاتتى.

شۇنداق قىلىپ، بىز ئاۋۋال كېمىدىن چۈشۈۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن قىرغاقتا ئۆرە تۇرغىنىمىزچە خېلى ئۇزاق سۆھبەتلەشتۇق. ئاشۇ چاغدا پۈتۈنلەي جىم بولۇپ قالغان شەھەر يېنىمدا ئىدى، كېيىن ئۇنىڭ قانداق غايىب بولغانلىقىنى سەزمەي قاپتىمەن. مەن ئەنسىرەشنىڭ ئورنى يوق دەپ ھېسابلىدىم. ئۇنىڭ بىزدىن بەك يىراقلىشىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەلۋەتتە، ئۇ بىزنىڭ يېنىمىزدا، كۆز يېتىم نېرىدىكى نۇر چاقنىتىپ سۈرەتكە تارتىۋاتقان فوتوگراف يىگىتنىڭ ئارقىسىدا بار، دەپ ئويلايتتىم.

مۇخبىر مەن بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، مەن بەرگەن مەلۇماتلارنىڭ توغرا ياكى ناتوغرىلىقىنى ئەدەپ بىلەن سوراپ، مەن بىلەن

يەنە ئۇچرىشىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، ئادرېسىمنى يې-
زىۋالدى. مەن ئەتراپقا قارىدىم ۋە شېرىننىڭ جايىمدىن قىمىرلىماي
تۇرۇپ كۇتۇشنى قارار قىلدىم. ئۇنىڭ مېنى بۇ يەردىن تېپىشىغا
ئىشىنەتتىم. ئۇنى بىر - ئىككى سائەت كۇتتۇم. بىر دەمدىلا پورتتا
ئادەملەر شالاڭلىشىشقا باشلىدى. لېكىن، ئۇ يوق ئىدى. ئەمدى ئۇ-
نى قەيەردىن ئىزدىسەم بولار؟

ئالدى بىلەن «تىتانىك» تەۋە بولغان ۋىت ستار گۇرۇھىنىڭ
ئىدارىسىگە مۇراجىئەت قىلدىم، ئاندىن قۇتقۇزۇلغانلار ئۇچۇن قو-
نۇشقا ئاجرىتىلغان بارلىق مېھمانخانىلارنى ئايلىنىپ چىقتىم.

لېكىن ھېچ يەردىن خوتۇنۇمنىڭ دېرىكىنى قىلالماي، يەنە
پورتقا قايتىپ كەلدىم. پورت ئادەمسىز ئىدى.

ئاندىن شېرىن بىلىدىغان، بېرىپ خاتىرجەم مېنى كۇتۇشى
مۇمكىن بولغان بىردىنبىر جاي — ئاننا‌پولىدىكى ئۆيۈمگە قايى-
تتىم. ئۇ بۇ يەرگىمۇ كەلمىگەنىدى.

ئۇنىڭدىن بىرەر جاۋاب كېلىپ قالارمىكىن، دەپ ئۇزاق كۇتە-
تتۇم. بىراق ئۇنىڭ مېنى ئۆمۇرلۇك تاشلاپ كەتكەنلىكىنى چۇشەن-
دىم. ئۇ ھەتتا خەتمۇ يازمىدى. كېيىنچە ھېچكىم مېنىڭ ھۇزۇ-
رۇمدا ئۇنىڭ نامىنى تىلغا ئالمايدىغان بولدى.

ھازىر ئۆز - ئۆزۇمدىن، راستتىنلا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشقاد-
مىدىم؟ دەپ سورايمەن. بەلكىم بۇلار مېنىڭ شەرقچە خىياللىرىم-
نىڭ نەتىجىسىمىدۇر؟ كېچىلىرى ھۇجرامدا يالغۇز قالغىنىمدا...
بۇنىڭغا شۇبھىلىنىشكە باشلىغىنىمدا، خاتىرىلىرىم قاناتلانغاندا،
ئۆز ئەقلىي قابىلىيىتىمگە ئىشەنمەي قالغىنىمدا، سەكرەپ ئور-
نۇمدىن تۇرۇپ كېتىمەن ۋە ھۇجرامدىكى بارلىق چىراغلارنى يې-
قىپ، بىر چاغلاردا ئۇ ماڭا يازغان خەتلەرنى ئاختۇرۇشقا باشلايمەن.
ئۇلارنى خۇددى يېقىندىلا ئالغاندەك ئالدىراپ ئاچىمەن، ئۇلاردىن
تاراڭاتقان خۇشبۇي پۇراقنى ھىدلايمەن، ئۇلارنى قايتا - قايتا ئو-
قۇيمەن. خەتلەردىكى سوغۇققان ئاھاڭلار مېنى ھوشۇمغا كەلتۇر-
گەندەك بولىدۇ، ئۇلار مەندە يەنە ئىشق - مۇھەببەت يالقۇنى بىلەن

ياشاش ئارزۇسىنى ئويغىتىدۇ. پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا چىراغلار-
نى ئۆچۈرۈپ، ئۆتمۈش خاتىرىلىرىمدىن خالاس بولۇش ئۈچۈن ئۆ-
زۈمنى تۆشەككە ئاتىمەن. بىراق، ئۇنىڭ جامالىددىننىڭ مېھمانخا-
نىسىدا ئېيتقان: «كىم بىلىدۇ، يەنە ئۇچرىشىپ قالامدۇق تېخى!»
دېگەن سۆزى، تەبرىزدە ئۆتكۈزگەن ئىككى نۇرلۇق تۈن، قىشتا
زەرگەندەدە مەش ئالدىدا ئۇنىڭ بىلەن ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىم
قايتا ـ قايتا خىيالىمدا جانلىنىدۇ.

بولۇپمۇ، دېڭىز ساياھىتىمىزدە پاراخوت ئۈستىدىكى ئاخىرقى
سەيلىمىز ھەرگىز خىيالىمدىن كەتمەيدۇ. بىز سەيلىگاھنى كېزەتـ
تۇق. ھېچكىم يوق قاراڭغۇ بۇلۇڭغا بارغاندا، بىر ـ بىرىمىزنىڭ
قۇچىقىمىزغا سىڭىپ كېتىپ، ھەۋەس بىلەن سۆيۈشەتتۇق. شۇ
چاغدا ئۇنىڭ يۈزلىرىنى سىلاش ئۈچۈن قولۇمدىكى قول يازمىنى
تۆۋرۈك ئۈستىگە ئېلىپ قويغانلىقىم، شېرىنىڭ بۇنى بايقاپ قې-
لىپ بار ئاۋازى بىلەن كۈلۈپ كەتكەنلىكى، ئاندىن تەنتەنىلىك ئا-
ھاڭدا ئاسمانغا قاراپ مۇڭداق جۈملىلەرنى ئېيتقانلىقى ھامان ئې-
سىمدە:

ـــ ھەييامنىڭ رۇبائىيلىرى «تىتانىك» بىلەن ساياھەت قى-
لىۋاتىدۇ! شەرقنىڭ سولماس گۈلى دېڭىز دولقۇنلىرى ئۈستىدە
ئۈزمەكتە! ھەييام! بىز نائىل بولغان بەختلىك چاغلارنى كۆرگەن
بولسا قانداق ياخشى بولاتتى!

بۇ كىتاب ئۆزبېكىستان «جاھان ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىللىق سانلىرىدىكى تەرجىمىسى ۋە تۈركىيە YKY نەشرىياتى نەشر قىلغان تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىنىڭ 45 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据乌兹别克斯坦《世界文学》杂志 2008 年度刊登译文及土耳其 YKY 出版社第 45 次印刷版本翻译出版。

مەسئۇل مۇھەررىر: ياقۇپ مۇھەممەتروزى
مەسئۇل كوررېكتور: مەلىكە ئابدۇقادىر

ئەمىن ماللۇف (فرانسىيە)

سەمەرقەنت

تەرجىمە قىلغۇچى: ئەنۋەر

نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى: بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 ـ قورۇ
پوچتا نومۇرى: 100013
تېلېفون نومۇرى: 64290862 ـ 010
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: بېيجىڭ دىشىن باسما زاۋۇتى
نەشرى: 2010 ـ يىل 12 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى: 2010 ـ يىل 12 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى: 850 × 1168 م م. 32 كەسلىم
باسما تاۋىقى: 14.125
باھاسى: 35.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-11216-6/I·2216 (维 323)